МАРГАРЕТ МАКМИЛАН

8029

МИРОТВОРЦИТЕ

шест месеца, които промениха света

КРАЛИЦА МАБ

Маргарет Макмилан

Миротворците

Шест месеца, които промениха света

Книгата е издадена с любезното съдействие на Посолството на САЩ. Правителството на САЩ не се ангажира със становищата, застъпени от автора.

Peacemakers.
The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War .
Copyright © 2001, Margaret MacMillan
All rights reserved
First published in 2001 by John Murray (Publishers),
A division of Hodder Headline

© Превод Росица Панайотова
Редактор Николай Аретов

© Издателство "Кралица Маб", 2008

ISBN 978-954-533-087-2

Маргарет Макмилан

Миротворците

Шест месеца, които промениха света

Превод **Росица Панайотова**

Издателство “Кралица Маб”

На Елънед и Робърт Макмилан

1-0000164734 11108

Благодарности

Тази книга носи моето име, но нямаше да съществува без многото хора, които ме окуражиха да се заема с такъв мащабен проект, които ме подтикваха, когато се обезсърчавах, и които отегчавах до смърт, когато нямах друга тема за разговор освен Обществото на народите. Държа да отправя лични благодарности на: Сандра Харгрейвс, Ави Шлаим, Питър Сноу и лорд Вайденфелд, които помогнаха първоначалната идея да се превърне в сериозен проект. Това, че издател ми стана Джон Мъри, смятам за свой голям късмет. Грант Макинтайър и Матю Тейлър бяха безценни и скрупульозни редактори. Безкрайно съм задължена интелектуално на своя колега и приятел Боб Ботуел, който през годините ми помогна да избистря представите си не само за Мирната конференция, но и за писането на исторически теми. Орди Мортън, Томас Баркси, Дейвид Макмилан, Катарина Макмилан, Томас Макмилан, Алекс Макмилан, Меган Макмилан, Ан Макмилан, Питър Сноу, Даниел Сноу и Барбара Ийстман четоха части от книгата и ми даваха така необходимите ми съвети. Родителите ми Елънед и Робърт Макмилан изчетоха всичко до последната дума, нерядко по много пъти, без изобщо да се оплачат. Работих с двама забележителни асистенти: Ребека Сноу, която намери илюстрациите и Джон Ондровчик, който провери текста и състави библиографията. Боб Менсън, Ал Варго и Ерол Аспевиг ми оказаха подкрепа в различните етапи на изследването.

За съгласието да цитирам материали от техните колекции, върху които имат авторски права, благодаря на: Националния архив на Шотландия - за документите на Lothian Papers (GD40/17); Найджъл Никълсън за книгата на Харолд Никълсън "Peacemaking", 1919 (London: Methuen, 1964); Пазителя на архива на Камарата на лордовете и борда на фондация "Бийвърбрук" за документите на Лойд Джордж; на издателство Princeton University Press за Arthur S. Link, ed., "The Deliberations of the Council of Four", 2 volumes (Princeton, New Jersey: Princeton

University Press, 1992); и настоятелството на Британския музей за документите на Балфур. Бяха положени всички усилия да бъдат издирени притежателите на авторски права, но в случай на пропуск авторката ще се радва да получи съобщение от тях.

Освен това благодаря на работодателя си - университета "Райърсън" - затова че ми предостави необходимото време, и на колежа "Сейнт Антъни" в Оксфорд за прекрасния ми екип като асоцииран член. Семействата Сноу и Макмилан в Лондон и Даниел-Шлаим в Оксфорд ми оказаха щедро гостоприемство и подкрепа. Ако таи книга не разкрива всичко това, вината е моя.

Бележки върху наименованията на местата

Много от местата, споменати в тази книга, имат по няколко наименования. Например "Лвив" (в днешна Украйна) се назовава Леопол, Лемберг и Лвов. Като цяло съм наричала местата с възприетите им днес имена. В случаите на сериозни спорове по време на Мирната конференция съм използвала наименованията от 1919 г.: Данциг (Гданск), Фиуме (Риека), Мемел (Клайпеда), Шандун (Шандон).

Въведение

През 1919 г. Париж се превръща в столица на света. Мирната конференция е най-важната световна задача, а миротворците са най-важните хора в света. Те се срещат ден след ден. Спорят, разискват, карат се и се сдобряват. Сключват сделки. Пишат споразумения. Създават нови държави и нови организации. Вечерят заедно и ходят на театър заедно. В продължение на шест месеца между януари и юни Париж е световно правителство, апелативен съд и парламент, средоточие на страхове и надежди. Официално Мирната конференция продължава повече, до 1920 г, но именно тези първи шест месеца са важните, тогава се вземат ключови решения и се полага началото на жизненоважни поредици от събития. Светът не е виждал подобно нещо и никога повече няма да го види.

Миротворците са там, защото гордата, самоуверена и богата Европа се е разкъсала на парчета. Войната, започнала през 1914 г. като боричкане за властта и влиянието над Балканите, е въвлякла всички велики сили - от царска Русия на изток до Великобритания на запад, както и повечето малки държави. Встрани успяват да останат само Испания, Швейцария, Холандия и скандинавските страни. Водят се битки в Азия, в Африка, на тихоокеанските острови и в Близкия изток, но истинската война е на европейска почва, в умопомрачителния лабиринт от окопи, простиращи се от Белгия на север до Алпите на юг, през границата на Русия с Германия и нейния съюзник Австро-Унгария, и на самите Балкани. За да се бият за Британската империя са пристигнали войници от цял свят: австралийци, канадци, новозеландци, индийци, жители на Нюфаундленд; виетнамци, мароканци, алжирци и сенегалци се бият за Франция; а накрая и американци, изкарани от кожите си от германските нападения над корабите им.

Извън големите бойни полета Европа изглежда все същата. Големите градове са си на мястото, големите железопътни линии продължават да съществуват, пристанищата функционират. Не е

като през Втората световна война, когато тухлите и хоросанът стават на прах. Загубите са в хора. През тези четири години загиват милиони войници - времето на масовото изтребване на цивилни още не е дошло; 1 800 000 германци, 1 700 000 руснаци, 1 384 000 французи, 1 290 000 австроунгарци, 743 000 британци (и още 192 000 други поданици на империята) и така нататък до последните в списъка черногорци с 3000 жертви. Деца изгубват бащите си, жени - съпрузите си, девойки - шанса за брак. Европа изгубва потенциални учени, поети, лидери и техните деца. Броят на загиналите не включва останалите с по един крак, една ръка или едно око, нито онези, чиито дробове са отровени от бойни газове или чиито нерви така и не се възстановяват.

В продължение на четири години най-напредналите държави наливат във войната хората си, богатството си, плодовете на своята промишленост, наука и технология, във война, която може и да е започнала с инцидент, но е било невъзможно да бъде спряна, защото двете страни са прекалено равностойни. Едва през лятото на 1918 г. съюзниците на Германия се провалят, американската армия нахлува и Антантата най-после взема превес. Войната приключва на 11 ноември. Хората по целия свят са уморени и се надяват, че онова, което ще последва, няма да е толкова лошо като това, което току-що е приключило.

Четирите години война разклащат завинаги отвелата до световното господство крайна самоувереност на Европа. След Западния фронт европейците повече нямат очи да говорят за световната си цивилизаторска мисия. Войната събаря правителства, унижава могъщите на деня и преобръща цели общества. В Русия революцията от 1917 г. заменя царизма с нещо, което никой никога не е виждал. В края на войната Австро-Унгария изчезва и оставя голяма дупка в средата на Европа. Стопява се Османската империя с огромните си владения в Близкия изток и в Европа. Имперска Германия вече е република. Стари държави като Полша, Литва, Естония, Латвия изплуват от историята за нов живот, а нови държави като Югославия и Чехословакия се борят за раждането си.

Парижката мирна конференция се помни най-вече с договора за Германия, подписан във Версай през юни 1919 г., но тя взема и други много важни решения. За останалите противници - Бълга-

рия, Австрия и Унгария, които вече са отделни държави, както и за Османската империя - също се сключват договори. В Европа и в Близкия изток се прокарват нови граници. Най-важното нещо обаче е да бъде възстановен световният мир, може би на съвсем различна основа. Узрял ли е светът за Международната организация на труда, за Обществото на народите, за договорите за международни телеграфни линии и международните пътнически полети? След тази велика катастрофа очакванията са огромни.

Още преди оръдията да са замлъкнали през 1918 г. се разнасят гласовете - жални, настойчиви, гневни. "Китай за китайците." "Свобода за Кюрдистан." "Полша трябва да живее." Те говорят на различни езици е излагат множество искания. САЩ да стане световен полицай или "Янки, върнете си у дома". Руснаците се нуждаят от помощ; не, да се оправят сами. Гласовете се оплакват: словаците от чехите; хърватите от сърбите; арабите от евреите; китайците от японците. Гласовете са тревожни, те не знаят дали новият световен ред ще е по-добър от стария. На запад мърморят срещу опасните идеи, които идват от изток; на изток полугласно недоволстват от западния материализъм. Европейците се чудят дали изобщо някога ще се възстановят. Африканците се страхуват, че светът ги е забравил. Азиатците виждат, че бъдещето е тяхно; само че проблемът им е настоящето.

На нас ни е познато донякъде усещането да живееш в края на една голяма война. Гласовете през 1919 г. много приличат на днешни гласовете. В края на Студената война през 1989 г. и с изчезването на съветския марксизъм в кошчето за боклук на историята бяха размразени едни по-стари сили - религиозни и националистически. Босна и Руанда ни напомниха колко могъщи могат да бъдат тези сили. През 1919 г. е имало същото усещане за възникването на нов световен ред с промяната на границите и зараждането на новите икономически и политически идеи. Имало е въодушевление, но и страх в този така опасно крехък свят. Днес някои смятат, че заплахата е възроденият ислям. През 1919 г. тя е руският болшевизъм. Разликата е, че ние още не сме провели мирна конференция. Няма време. Държавниците и техните съветници се срещат за по два или три дни, след което отлитат обратно. Знае ли някой кой от двата начина е по-добър за решаването на световните проблеми?

Много нишки свързват света през 1919 г. с нашия. Да вземем два съвсем различни епизода от лятото на 1993 г. На Балканите сърбите и хърватите разкъсват държавата Югославия. В Лондон извънредно богатите жители на островчето Науру в Тихия океан правят финансова инжекция на един неуспешен мюзикъл за живота на Леонардо да Винчи. И Югославия, и Науру дължат съществуването си като независими държави на Парижката мирна конференция. Тогавашните споразумения се разпадат и до наши дни. А колко от тогавашните проблеми продължават да бъдат актуални и днес: отношенията между Китай и Япония, Европа и Америка, Русия и съседите ѝ, Ирак и Запада.

За да се преборят с тези проблеми и да се опитат да ги разрешат от цял свят в Париж пристигат държавници, дипломати, банкери, военни, професори, икономисти и юристи: американският президент Удроу Уилсън и неговият държавен секретар Робърт Лансинг, Жорж Клемансо и Виторио Орландо, министър-председателите на Франция и Италия; Лорънс Арабски, обвит в загадъчност и арабска роба, Елевтериос Венизелос - великият гръцки патриот, който навлича бедствия на страната си, Игнаций Падаревски - пианистът, който се превръща в политик, и много други, на които предстои да оставят следа в историята, между тях и двама бъдещи американски държавни секретари, един бъдещ министър-председател на Япония и първият президент на Израел. Някои свързани с властта по рождение, като румънската кралица Мария; други, като министър-председателя на Великобритания Дейвид Лойд Джордж, са я извоювали със собствени усилия.

Концентрацията на власт привлича световните репортери, световни бизнесмени и защитници на всевъзможни каузи. "Човек може да се срещне с някого само в Париж" - пише френският посланик в Лондон. "Париж се е превърнал в място за забавление за стотици англичани, американци, италианци и всякакви съмнителни господа, които ни връхлитат под претекста за участие в преговорите за мир."[1] Избирателни права за жените, граждански права за чернокожите, харта за наемния труд, свобода за Ирландия, разоръжаване, петициите и вносителите от цял свят се множат с всеки ден. Тази зима и тази пролет Париж гъмжи от проекти - земя за евреите, възстановяване на Полша, независима

Украйна, Кюрдистан, Армения. Петиции се стичат от всички страни, от Конференцията на суфражетските дружества, от Карпатско-руския комитет в Париж, от сърбите в Банат, от антиболшевишката руска политическа конференция. Вносителите им идват от съществуващи държави и от такива, които са само мечта. Някои, като ционистите, говорят от името на милиони хора; други като представителите на остров Йоланд в Балтийско море - от името на няколко хиляди. Някои пристигат твърде късно; корейците от Сибир тръгват пеша през февруари 1919 г. и когато основната част на Конференцията завършва през юли, петицията е стигнала едва до арктическото пристанище Архангелск.[2]

Още от самото начало Мирната конференция страда от неуредици в организацията, целите и процедурите. Предвид обхвата на породилите я причини, това сигурно е било неизбежно. Голямата четворка - Великобритания, Франция, Италия и САЩ - е планирала предварителна конференция, на която да се договорят условията, които ще бъдат предложени, след което да бъде проведена пълномащабна мирна конференция за преговори с врага. Въпросите възникват незабавно. Кога ще бъде дадена възможност и на останалите съюзници да изявят становищата си? Япония например вече е важна сила в Далечния изток. А какво да се каже за по-малките страни като Сърбия и Белгия? И двете са загубили повече хора от Япония.

Голямата четворка отстъпва и пленарните заседания на Конференцията се превръщат в ритуални събития. Истинската работа обаче се върши от Четворката и Япония на неформални срещи, а когато и те стават прекалено напрегнати, от лидерите на четворката. Месеците минават и онова, което е трябвало да бъде предварителна конференция, неусетно се превръща в истинската. В една от паузите представителите на Германия са привикани във Франция, за да получат договора си в окончателния му вид, това е дипломатически прецедент, който вбесява Берлин.

Миротворците са се надявали да бъдат по-бързи и по-добре организирани. Проучили са внимателно единствения съществуващ пример - Виенския конгрес, който слага край на Наполеоновите войни. Британското министерство на външните работи наема известен историк, който да подготви полезно за случая изследване на Виенския конгрес. (Впоследствие самият той при-

знава, че работата му не е имала почти никакъв ефект.[3]) Макар и големи, проблемите, с които се сблъскват миротворците във Виена, са недвусмислени, за разлика от тези в Париж. Секретарят на британското външно министерство по времето на Конгреса лорд Касълрей взема със себе си екип от само четиринадесет души; през 1919 г. британската делегация наброява близо 400 души. През 1815 г. въпросите са се уреждали тихо и без притеснения: Касълрей и колегите му вероятно биха се ужасили от настойчивостта на общественото наблюдение през 1919 г. Сега и участниците са много повече: свои делегации в Париж изпращат над тридесет държави, включително Италия, Белгия, Румъния и Сърбия, които през 1815 г. още не са съществували. През 1815 г. латиноамериканските нации все още са част от испанската и португалската империя. Тайланд, Китай и Япония са далечни и загадъчни страни. През 1919 г. техните дипломати се появяват в раирани и рединготи. Освен декларацията, осъждаща търговията с роби, Виенският конгрес не обръща никакво внимание на света извън Европа. В Париж темите на Мирната конференция засягат света от Арктика до Антиподите, от малки островчета в Тихия океан до цели континенти.

Виенският конгрес се провежда, след като породените от Френската революция през 1789 г. катаклизми са отшумели. През 1815 г. влиянието им вече е абсорбирано, но през 1919 г. от руската революция са минали само две години и влиянието ѝ върху останалия свят не е ясно. Западните лидери виждат как от Русия се процежда болшевизъм, който заплашва религията, традициите и всички стълбове, на които се крепи общество. В Германия и в Австрия работнически и войнишки съвети вече вземат властта в големи и малки градове. Париж, Лион, Брюксел, Глазгоу, Сан Франсиско и дори в заспалия Уинипег в канадската прерия избухват общи стачки. Дали това са изолирани пожари, или изригване на един много по-голям подземен огън?

Миротворците от 1919 г. знаят, че са притиснати от времето. На картата на Европа трябва да се чертаят нови граници, точно както са го сторили предшествениците им във Виена, но вече трябва да се мисли и за Азия, Африка и Близкия изток. "Самоопределение" е ключова дума, но ползата от нея е никаква, когато трябва да се балансират интересите на съперничещи си националис-

ти. Миротворците трябва да действат като полицаи, а и да нахранят гладните. Желанието им е да въдворят световен ред, който да направи поредната голяма война невъзможна. Уилсън обещава нови начини за закрила на слабите и за уреждане на споровете. Войната е била акт на моментно безумие и е причинила огромни щети, но от нея може би е може да излезе нещо добро. И, разбира се, миротворците трябва да изготвят договори. Очевидно е, че Германия трябва да бъде наказана, задето е започнала войната (или, както немалко хора подозират, задето я е изгубила), бъдещето ѝ да бъде вкарано в един по-пацифистки коловоз, границите ѝ - преправени така, че да компенсират Франция на запад и новите държави на изток. И България е трябвало да получи своя договор. Османската империя също. Австро-Унгария е отделен проблем, защото вече не съществува. От нея са останали само миниатюрната Австрия и нестабилната Унгария, голяма част от териториите им са отишли в нови държави. Очакванията спрямо Мирната конференция са огромни, рискът от разочарование също.

Освен това, миротворците представляват собствените си страни и доколкото повечето от тях са демокрации, трябва да се вслушват и в общественото мнение на народите си. Трябва да мислят и за следващите избори, да претеглят цената от спечелването или загубването на подкрепата на едни или други обществени групи. Така че те не са напълно независими в действията си. Усещането, че всички стари граници са се изпарили, също е изкушаващо. Дошло е време за предявяване на всякакви претенции, стари и нови. Британците и французите тихомълком си поделят Близкия изток. Италианците блокират исканията на нова Югославия, защото не желаят силен съсед. Клемансо се оплаква на свой колега, че "войната се оказа много по-лесна от мира"[4].

През месеците в Париж миротворците трябва да постигнат много: мирен договор с Германия и основи за мир с Австрия, Унгария и България. Трябвало е да се начертаят нови граници в средата на Европа и в Близкия изток. Факт е, че голяма част от труда им не издържа проверката на времето. Тогава хората са казвали, повтарят го и сега, че миротворците са се забавили прекалено и че са сгрешили. Всеобщото мнение за мирните споразумения от 1919 г. е, че са пълен провал и че направо са довели до Втората световна война. Това обаче е надценяване на тяхната сила.

В света от 1919 г. има две реалности, които не във всеки момент са в синхрон. Едната е в Париж, а другата е полевата, там където народите вземат собствените си решения и водят собствените си битки. Вярно е, че миротворците разполагат с армии и флоти, но пътищата, шосетата и пристанищата са малко, а във вътрешността на Мала Азия и Кавказ придвижването на войски е бавно и трудно. Военните самолети още са прекалено малки и с прекалено малък обсег, за да запълнят тази пропаст. В сърцето на Европа, където пътища съществуват, сриването на обществения ред означава, че дори да са налице машини и транспортни средства, няма гориво. "Наистина не си струва да се хули тази или онази малка държава - казва на Лойд Джордж един от най-умните британски генерали Хенри Уелсън. - Коренът на злото е в това, че заповедите на Париж не действат."[5]

Днес САЩ и целият свят откриват, че властта предполага воля: волята да се харчи - пари или човешки живот. През 1919 г. сред европейците подобна воля почти липсва; Първата световна война означава, че лидерите на Франция и Великобритания вече не могат да кажат на народите си, че трябва да платят високата цена за своята мощ. Въоръжените им сили се смаляват с всеки изминал ден, а и вече не може да се разчита на останалите войници и моряци. Данъкоплатците искат край на скъпите задгранични авантюри. Само САЩ имат възможности, но не се виждат в тази роля и мощта им още не толкова голяма. Изкушаващо е да се твърди, че САЩ са пропуснали възможността да подчинят Европа на волята си преди сблъсъка на съперничещите си идеологии на фашизма и комунизма. Това е прочит на миналото със знанието за мощта на Америка след друга световна война. През 1945 г. САЩ е свръхсила, а европейските държави са отслабени. През 1919 г. обаче САЩ не превъзхождат значително останалите държави. Европа е могла и е пренебрегвала техните искания.

Армии, флоти, железопътни линии, икономика, идеологии, история: всичко това е важно, за да се разбере Парижката мирна конференция. Важни са обаче и личностите, защото в крайна сметка именно хората изготвят докладите, вземат решенията и заповядват на армиите. Миротворците идват със собствените си национални интереси, но и със своите пристрастия. А те са особено важен фактор при хората с власт - особено при Клемансо, Лойд Джордж и Уилсън - които сядат на една маса в Париж.

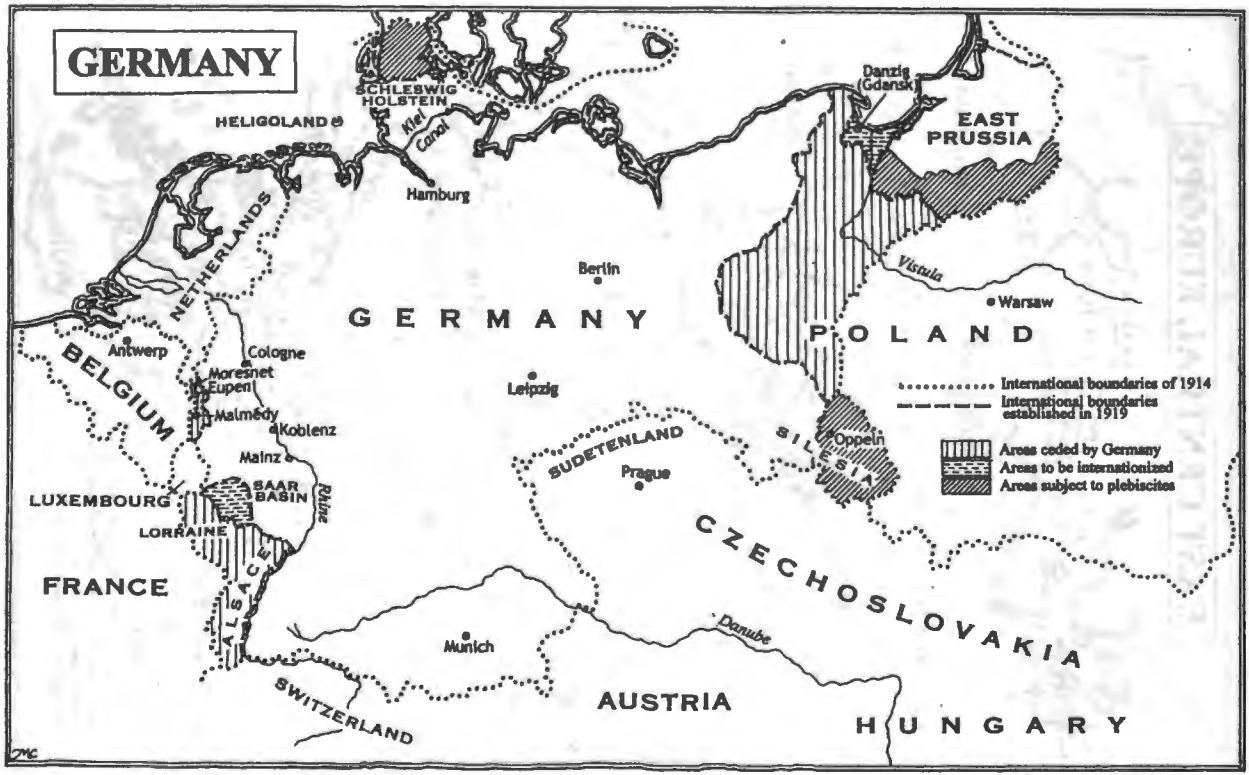
GERMANY
SCHLESWIG HOLSTEIN
HELIGOLAND
Kiel Canal
Hamburg
Danzig (Gdansk)
EAST PRUSSIA
NETHERLANDS
Berlin
Vistula
Warsaw
GERMANY
POLAND
Antwerp
Cologne
Moresnet
Eupen
Malmedy
Koblenz
Mainz
BELGIUM
Leipzig
SUDETENLAND
Prague
SILESIA
Oppeln
LUXEMBOURG
SAAR BASIN
Rhine
LORRAINE
ALSACE
FRANCE
CZECHOSLOVAKIA
Munich
Danube
SWITZERLAND
AUSTRIA
HUNGARY
International boundaries of 1914
International boundaries established in 1919
Areas ceded by Germany
Areas to be internationalized
Areas subject to plebiscites

EAST CENTRAL EUROPE
LATVIA
Baltic Sea
Memel (Klaipeda)
LITHUANIA
Danzig (Gdansk)
Vilna (Vilnius)
Minsk
BELORUSSIA
GERMANY
POSEN
Vistula
Warsaw
Brest-Litovsk
USSR
POLAND
Kiev
UKRAINE
Prague
BOHEMIA
Cracow
Teschen (Cieszyn) or Tesin
Lvov (L'viv)
GALICIA
CZECHOSLOVAKIA
MORAVIA
SLOVAKIA
Danube
Bratislava
BUKOVINA
BESSARABIA
TYROL
CARINTHIA
BURGEN
Budapest
HUNGARY
RUMANIA
MOLDAVIA
Odessa
Klagenfurt
GORIZIA
GRADISCA
SLOVENIA
Szeged
TRANSYLVANIA
Trieste
Venice
ISTRIA
BANAT
BACKA
VOJVODINA
CROATIA
Fiume (Rijeka)
YUGOSLAVIA
WALLACHIA
Adriatic Sea
BOSNIA-HERZEGOVINA
Belgrade
Bucharest
DOBRUJA
Sarajevo
SERBIA
Split
MONTE-NEGRO
BULGARIA
Black Sea
Dubrovnik
Sofia
Shkodër
ALBANIA
MACEDONIA
THRACE
Bosphorus
Korcë
Vlorë
EPIRUS
Salonika (Thessaloniki)
GREECE
Aegean Sea
International boundaries, 1914
International boundaries, 1923
Curzon Line
Plebiscite area

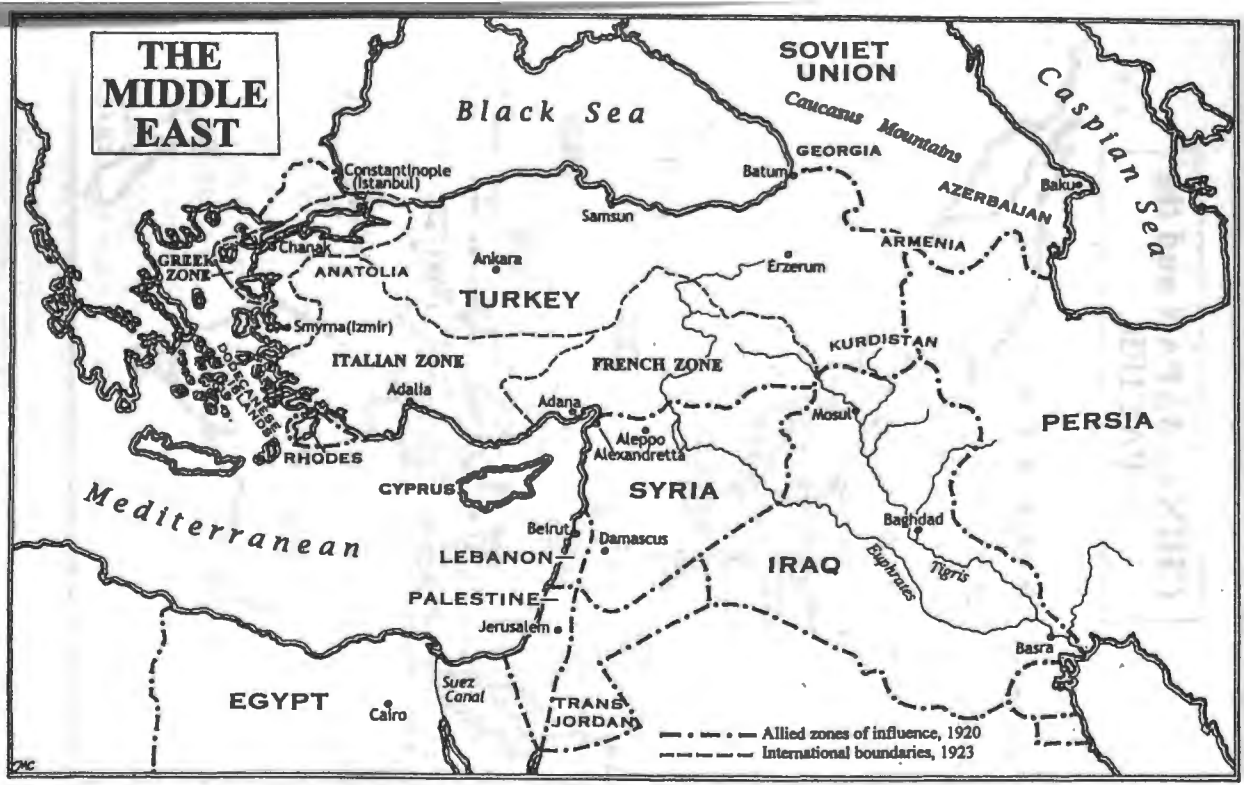
THE MIDDLE EAST
Black Sea
SOVIET UNION
Caucasus Mountains
Caspian Sea
GEORGIA
Batum
Baku
AZERBAIJAN
ARMENIA
Constantinople (Istanbul)
Samsun
Chanak
GREEK ZONE
ANATOLIA
Ankara
TURKEY
Erzerum
Smyrna(Izmir)
ITALIAN ZONE
FRENCH ZONE
KURDISTAN
DODECANESE
Adalia
Adana
Mosul
PERSIA
RHODES
Aleppo
Alexandretta
CYPRUS
SYRIA
Mediterranean
Beirut
Damascus
Baghdad
LEBANON
IRAQ
Euphrates
Tigris
PALESTINE
Jerusalem
Basra
Suez Canal
EGYPT
Cairo
TRANS JORDAN
Allied zones of influence, 1920
International boundaries, 1923

CHINA, JAPAN and the PACIFIC
RUSSIA
Trans-Siberian Railway
CHINA
Vladivostok
Peking
KOREA
JAPAN
Tsingtao (Qingdao)
Shanghai
SHANTUNG (SHANDONG) PENINSULA
Philippine Islands
FRENCH INDO-CHINA
Mariana Islands
Marshall Islands
Yap
Palau Islands
Caroline Islands
Equator
GERMAN NEW GUINEA
Bismarck Archipelago
Nauru
DUTCH NEW GUINEA
Solomon Islands
DUTCH EAST INDIES
PAPUA
Samoa
New Hebrides
AUSTRALIA
NEW ZEALAND

Част I

Подготовка за мира

1. Удроу Уилсън пристига в Европа

На 4 декември 1918 г. корабът "Джордж Вашингтон" отплува от Ню Йорк с американската делегация на борда. Разнасят се топовни салюти, тълпите по брега аплодират, вият корабните сирени, а в небето кръжат военни самолети и дирижабли. Държавният секретар на САЩ Робърт Лансинг пуска пощенски гълъби с писма до родните си, в които изразява дълбоката си надежда за продължителен мир.[1] Корабът, бивш германски пътнически лайнер, минава покрай Статуята на свободата, където ескорт от разрушители и бойни кораби са се строили, за да придружат до Европа него и тежкия му товар от очаквания.[2]

На борда са най-добрите експерти, измъкнати след щателен подбор от университетите и правителството, сандъци със справочни материали и специални изследвания, френският и италианският посланик в САЩ и Удроу Уилсън. Дотогава американски президент не е посещавал Европа, докато е заемал поста си. Противниците му го обвиняват в неспазване на конституцията, дори поддръжниците му смятат постъпката за не съвсем мъдра. Няма ли да изгуби сериозния си морален авторитет, ако започне да се надвиква в някакви преговори? Становището на самия Уилсън е категорично. Изработването на мира е също толкова важно, колкото е било спечелването на войната. Президентът на САЩ е в дълг към европейските народи, които надигат вопли за един по-добър свят; той е в дълг и към американските войници. "Длъжен съм да изиграя докрай ролята си и да спася онова, за постигането на което те проляха кръвта и живота си" - казва той пред разколебания Конгрес точно преди да замине. Един британски дипломат е доста по-циничен, според него Уилсън е привлечен от Париж както дебютантка - от първия ѝ бал.[3]

В писмо до големия си приятел Едуард Хаус, който вече е в Европа, Уилсън пише, че очаква да се задържи в Париж само докато се очертаят основните параметри на споразумението. Малко вероятно е да остане за формалната Мирна конференция с врага.[4] Не познава. Предварителната конференция неочаквано за всички се превръща в окончателна и Уилсън остава през по-голямата част от шестте жизнено важни месеца от януари до юни 1919 г. Занимаващия толкова много негови съвременници въпрос дали е трябвало изобщо да отива в Париж сега изглежда маловажен. От Франклин Рузвелт в Ялта до Джими Картър в Кемп Дейвид или Бил Клинтън в Уай Ривър, американските президенти сядат и започват да чертаят граници и да коват мирни споразумения. Уилсън е поставял условията в примирието, сложило край на войната, така че защо да не участва и в постигането на мира?

Въпреки че през 1912 г. не застава начело на държавата като президент на външната политика, Уилсън е изведен на преден план като такъв от обстоятелствата и собствените си прогресивни политически принципи. Като мнозина свои сънародници Уилсън възприема Първата световна война като борба между силите на демокрацията, несъвършено представлявани от Великобритания и Франция, и тези на реакцията и милитаризма, представлявани прекалено добре от Германия и Австро-Унгария. Плячкосването на Белгия от Германия, безспирните и нападения с подводници и наглите ѝ опити да въвлече Мексико в пародийна война срещу САЩ насочват Уилсън и американското обществено мнение към Антантата. Когато през февруари 1917 г. в Русия се извършва демократична революция, отпада една от последните резерви - че сред Антантата има еднолично управлявана държава. Макар през 1916 г. в предизборната си платформа да заявява, че ще спазва неутралитет, през април 1917 г. Уилсън въвежда страната във войната. Той е убеден, че постъпва правилно. Това е важно за сина на презвитерианския пастор, който въпреки че не е поел по попрището на баща си, споделя дълбоките му религиозни убеждения.

Уилсън е роден в щата Вирджиния през 1856 г., точно преди Гражданската война. Въпреки че в известно отношение остава южняк до края на живота си - в преклонението пред честта и в патриархалното отношение към жените и чернокожите - той при-

ема и резултатите от Гражданската война. Ейбрахъм Линкълн е един от неговите велики герои, редом с Едмънд Бърк и Уилям Гладстон.[5] Младият Уилсън е едновременно убеден идеалист и подчертано амбициозен. След четири щастливи години в Принстън и нещастна кариера като адвокат, той намира призванието си като преподавател и писател. През 1890 г. се завръща триумфално в Принстън. През 1902 г. става ректор на университета, подкрепен почти единодушно от настоятелите, преподавателите и студентите.

През следващите осем години Уилсън превръща Принстън от заспал колеж за джентълмени във велик университет. Той преработва изцяло учебния план, набира значителни фондове и привлича най-умните младежи от цялата страна. През 1910 г. става известен в национален мащаб и контролираната от консервативни лидери Демократическа партия в Ню Джърси го поканва да се кандидатира за губернатор. Уилсън приема, но настоява за прогресивната платформа за контролиране на големия бизнес и разширяване на демокрацията. Щатът го избира с голямо мнозинство и през 1911 г. се появяват първите клубове "Уилсън - президент". Той говори от името на хората, лишени от имущество и избирателни права, от името на всички онеправдани от бързо развиващата се икономика на XIX в. През 1912 г., след продължителен и разгорещен конгрес на Демократическата партия Уилсън става нейният кандидат за президент. Същия ноември, когато Републиканската партия е разединена от решението на Теодор Рузвелт да се кандидатира като прогресивен, Уилсън е избран за президент на САЩ. През 1916 г. е преизбран дори с още повече гласове.

Кариерата му представлява поредица от победи, но в нея и има и тъмни моменти, лични и политически, пристъпи на депресия и внезапни и необясними болести. Нещо повече, Уилсън оставя след себе си върволица от врагове, повечето от които бивши приятели. "Неблагодарник и лъжец" – го нарича един от лидерите на демократите по време на някаква наздравица.[6] Уилсън никога не прощава на тези, които му възразяват. "Той умее да мрази" - казва собственият му секретар по печата и верен обожател Рей Станард Бейкър.[7] Освен това е упорит. Хаус пояснява с възхищение: "Когато се постави някакъв въпрос, той остава със

съвършено открито съзнание и приема всички предложения и съвети, водещи до правилно решение. Но е възприемчив само през времето, когато претегля проблема и се подготвя за решение. След като веднъж го вземе, настъпва абсолютният край на всички съвети и предложения. Тогава е непоклатим."[8] Онова, на което едни се възхищават, за други е опасен егоизъм. Посланикът на Франция във Вашингтон вижда в Уилсън "човек, който ако беше живял преди няколко века, щеше да бъде най-големия тиранин на света, защото очевидно не си и представя, че изобщо може да греши".[9]

Тази страна от характера на Уилсън излиза наяве, когато той подбира своите специални пълномощници за Мирната конференция, тъй като официалните делегати вече са известни. Единият от тях е той самият. Вторият е Хаус или, както е обичал да го нарича Уилсън, "моето алтер его". Президентът неохотно избира за трети член държавния си секретар Лансинг, може би защото е неудобно да го оставя в Щатите. Макар навремето да се е възхищавал от огромната му ерудиция, скрупульозното му юридическо мислене и явната му готовност да се отдръпва на заден план, през 1919 г. предишната симпатия се е превърнала в раздразнение и презрение. Оказва се, че Лансинг има мнение, нерядко категорично, което се различава от това на президента. "Той няма въображение, няма конструктивни способности и почти никакви умения за каквото и да било" - оплаква се Уилсън на Хаус, който с удоволствие документира факта.[10] Четвъртият пълномощник генерал Таскър Блис вече е във Франция като американски военен представител във Върховния военен съвет. Умен и интелигентен мъж, който обича да си легне с бутилка и том от Тукидид в оригинал, той обаче отдавна е преминал разцвета на силите си, както смятат много от младшите членове на американската делегация. Тъй като по време на Мирната конференция Уилсън разговаря с него само в пет случая, това ли има някакво значение.[11] Последният избраник на президента е Хенри Уайт - очарователен, приветлив пенсиониран дипломат, чийто връх в кариерата е отминал доста преди войната. Госпожа Уилсън го намира за особено полезен в Париж, когато са ѝ трябвали съвети относно етикета.[12]

Изборът на Уилсън предизвиква негодувание в Щатите по

онова време и е доста спорен и до наши дни. "Много евтини играчи - казва бившият президент републиканецът Уилям Тафт. - Готов съм да се закълна, ако ще помогне с нещо."[13] Уилсън съзнателно пренебрегва републиканците, повечето от които ентусиазирано са подкрепяли войната и които до голяма степен споделят виждането му за едно Общество на народите. Ето какво е казал Уилсън на републиканците според хумориста Уил Роджърс: "Вижте какво, ще се разделим 50 на 50. Аз ще отида, а вие ще останете." Дори най-верните му привърженици настояват да вземе хора като Тафт или лидера на сенаторите републиканци във важния Комитет по външни отношения Хенри Кабът Лодж. Уилсън отказва с най-различни неубедителни оправдания.[14] Истинската причина е, че не харесва републиканците и им няма доверие. Решението му струва скъпо, защото олекотява позицията му в Париж и нанася непоправима вреда на мечтата му за един нов световен ред, воден от Съединените щати.

Уилсън остава озадачаващ по начин, по който близките му колеги в Париж Лойд Джордж и Клемансо не са. Какво трябва да си мислим за един лидер, който говори с най-благородния библейски език, но е така безмилостен с опонентите си? Който обича демокрацията, но презира повечето си колеги политици? Който иска да служи на човечеството, но има толкова малко приятели? Възможно ли е да е бил, както казва Теодор Рузвелт "неискрен и хладнокръвен опортюнист, какъвто досега не сме имали за президент"?[15] А дали не е бил, както смята Бейкър, един от редките идеалисти като Калвин или Кромуел, "които от време на време се раждат на Земята и за миг, в изблик на странна сила временно издигат грешното човечество до по-висше ниво на дълга, отколкото то заслужава".[16]

Уилсън иска власт и иска да извърши велики дела. Онова, което обединява двете страни на неговия характер, е способността (плод може би на самозаблуда) да оформя решенията си така, че те да не са само необходими, но и морално правилни. Точно както неутралитетът през първите години на войната е правилен за САЩ, а и за цялото човечество, така и влизането на Щатите във войната по някое време се превръща в кръстоносен поход срещу алчността и безумието, срещу Германия и в името на справедливостта, мира и цивилизацията. Същото това убеждение, без кое-

то никога не би започнал извършеното в Париж, прави Уилсън нетолерантен към различията и сляп за справедливите тревоги на другите. Онези, които му се противопоставят, не просто грешат, а са олицетворение на злото.

Например германците. Решението да се включи във войната е мъчително за Уилсън. Той работи за компромисен мир между Антантата и Централните сили. Дори когато те отхвърлят предложението му за посредничество, когато германските подводници потопяват американски кораби, когато опоненти като Рузвелт го обвиняват в малодушие и когато в собствения му кабинет единодушно подкрепя влизането във войната, той чака. В крайна сметка взема решение, защото според него Германия не му е оставила избор. Когато излиза пред Конгреса, за да поиска разрешение за война, Уилсън заявява: "Много е страшно да поведеш този велик и мирен народ на война, на най-ужасната и опустошителната война от всички войни, в която залогът изглежда е самата цивилизация."[17] В съзнанието на Уилсън Германия или поне нейните водачи носят тежкото бреме на вината. Германците трябва да бъдат спасени от проклятието, но и трябва да бъдат наказани.

На снимки от 1919 г. Уилсън изглежда скован и неприветлив, но на живо е бил красив мъж с фини и правилни черти и дребна, но стегната фигура. Маниерите му имат нещо от поведението на проповедника и университетския професор. Вярва в здравия разум и фактите, но намира за добро предзнаменование факта, че стъпва на европейска земя в петък, 13 декември. Тринадесет е щастливото му число.[18] Сам дълбоко емоционален, той е подозрителен към емоциите на другите. Емоционалността е хубаво нещо, когато те кара да желаеш най-доброто, но опасно, когато опиянява, като например в случая с национализма. Лойд Джордж, който никога не успява да го разбере напълно, изброява пред приятел неговите качества - "мил, искрен, праволинеен" - но още в същото изречение добавя: "нетактичен, инат и суетен".[19]

Пред публика Уилсън е скован и официален, но с близките си е чаровен и дори игрив. Особено добре се е чувствал в дамска компания. Обикновено се контролира идеално, но по време на Мирната конференция често избухва. (Възможно е, докато е бил в Париж да е получил инсулт.) Харесва шегите и игрите на думи и обича да илюстрира тезите си с фолклорни анекдоти. Приятно

му е да имитира акценти: шотландски или ирландски като на предците си, или южняшки негърски, като на хората, които работят за него във Вашингтон. В навиците си е умерен; изпива най-много чаша уиски на вечеря. Обича техническите уреди и се възхищава на новото изкуство на киното. По време на престоя си в Европа почти винаги посещава организираните след вечерите кинопрожекции. За всеобщ потрес една вечер филмът бил мелодрама на име "Втората съпруга".[20]

Отношението на Уилсън към жените винаги е пораждало клюки. По време на първия си брак има близки и може би дори романтични приятелства с няколко жени. Първата му съпруга, която обича дълбоко, макар и не страстно, умира през 1914 г., в края на 1915 г. той отново е женен за богата вашингтонска вдовица, седемнадесет години по-млада от него. Фактът, че този брак предизвиква клюки, го озадачава и ядосва. Никога не прощава на някакъв британски дипломат за шегата, която е пуснал във Вашингтон: "Какво направила новата госпожа Уилсън, когато президентът ѝ предложил? От учудване паднала от леглото." Семейството и приятелите на Уилсън са по-снизходителни. "Много е хубаво, че татко е отново щастлив" - възкликва една от дъщерите му. Хаус, който впоследствие ще стане един от най-върлите врагове на госпожа Уилсън, пише в дневника си, че е облекчен от това, че Уилсън е намерил с кого да споделя тегобите си: "Самотата му беше достойна за съжаление."[21]

Едит Болинг, новата госпожа Уилсън, придружава президента в Европа, привилегия, недопустима за съпругите на по-нископоставените. Тя е слънчев и жив човек, който обича да се смее. Обича голфа, пазаруването, орхидеите и събиранията. Според всеобщото мнение има красиви очи, но някои я намират за прекалено пухкава и прекалено устата. Смятат, че в Париж носи твърде тесни дрехи с прекалено големи деколтета и къси поли.[22] Уилсън я намира за прекрасна. Тя е южнячка като него. Според собствените ѝ думи пред друга американка, не искала да разваля прислужницата си, като я вземе в Лондон, защото англичаните се отнасяли прекалено добре с черните.[23] Макар държанието ѝ да е обичайното южняшко флиртуване, тя е и умела бизнесдама. След смъртта на първия си съпруг поема семейния бижутериен магазин. Когато се омъжва за Уилсън, той ѝ дава ясно да разбере, че

очаква от нея да участва в работата му. Тя приема предложението с ентусиазъм. Въпреки че не е интелектуалка, мисълта ѝ е бърза и решителна.[24] Освен това е абсолютно лоялна на новия си съпруг. Уилсън я обожава.

На борда на "Джордж Вашингтон" семейство Уилсън не общуват много с останалите пасажери и предпочитат да се хранят в каютата си и да се разхождат хванати за ръка по палубата. Американските експерти работят върху картите и документите и се питат един друг, не без известна доза тревога, каква ще е политиката на страната им. Уилсън е разяснил обстойно общите принципи, но без не навлиза в детайли. Някакъв млад мъж на име Уилям Булит смело отива при президента и му заявява, че всички са объркани от мълчанието му. Уилсън се учудва, но любезно се съгласява да се види с дузина от водещите експерти. "Това беше абсолютно първият път, когато президентът обясни на някого какви са му идеите и политиката"- казва после един от тези експерти. Подобни случаи ще са рядкост и по-късно.[25] Експертите си тръгват от срещата въодушевени и впечатлени. Уилсън е разговарял с тях неформално и приятелски. Говорил е за предстоящата тежка задача и затова, че разчита на тях да му осигуряват най-точната и актуална информация. Да се чувстват свободни да го посещават по всяко време. "Вие ми кажете кое е правилно, а аз ще се боря за него." Извинява се, че говори само за своите идеи: "не били най-добрите, но според него били по-добри от всичко чуто до момента".[26]

По въпроса за мира според Уилсън САЩ трябвало да заемат позицията на арбитър и да се придържат към великите американски традиции на справедливост и великодушие. В крайна сметка САЩ били "единственият незаинтересован народ на Мирната конференция". Но той предупреждава: "Хората, с които ще се срещнем, не представляват народите си." Това е едно от дълбоките убеждения на Уилсън, което е малко странно при положение, че Конгресът в собствената му страна е доминиран от политическите му противници. По време на цялата Мирна конференция той се придържа към убеждението, че говори от името на масите и че ако успее да стигне до всички тях - французи, италианци и дори руснаци - те ще се сплотят около възгледите му.[27]

На срещата с експертите засяга и друга своя любима тема:

уверява ги, че Щатите не са влезли във войната от себични подбуди. В това, както и в много други отношения американците не били като другите народи, защото не искали нито територии, нито облаги, нито дори отмъщение. (Като белег за това, че американското участие във войната се различава от това на европейците, Уилсън винаги е настоявал САЩ да бъдат наричани "съдружник", а не съюзник.) САЩ обикновено не действали от егоистични подбуди, например при окупацията на Куба. "Влязохме във война с Испания не заради анексията, а за да дадем на тази безпомощна колония възможността да се освободи" - твърди Уилсън.[28]

Най-често прибягва до примери от Латинска Америка, защото външнополитическият му опит е свързан преди всичко с нея. За свое голямо удовлетворение той е човекът, който поставя отново на дневен ред доктрината "Мънроу" - всеизвестната декларация за неподчинение, хвърлена в лицето на Европа през 1823 г. и предупреждаваща да не се правят нови опити за колонизация на Новия свят. Тази доктрина стои в основата на американската външна политика, но според мнозина тя е и маската, с която САЩ прикрива апетитите си за доминация над съседните държави. Според Уилсън тя е по-скоро рамка, в която всички народи в двете Америки могат да работят мирно и съвместно, както и модел за воюващите помежду си европейци. Лансинг не вярва на тези декларации, както и на повечето идеи на Уилсън: "Доктрината е изключително *национална* политика на САЩ и засяга националната сигурност и жизненоважните ни интереси."[29]

Уилсън не обръща голямо внимание на възраженията на Лансинг, който според него се заяжда на дребно.[30] В собственото си съзнание той е категорично прав. Когато американски войници бивват изпращани в Хаити, Никарагуа или Доминиканската република, това е за да се въведат ред и демокрация. "Ще науча държавите от Южна Америка да си избират за управници добри хора!" - заявява по време на първия си мандат.[31] Рядко обаче споменава, че така защитава Панамския канал и американските инвестиции в него. По време на управлението на Уилсън САЩ се намесват неколкократно в Мексико, за да наложат удобно правителство. "Целта ни е единствено и само да осигурим мир и ред в Централна Америка, като се погрижим процесите на самоуправление да не бъдат прекъсвани или отклонявани в погрешна посо-

ка."[32] Възмутен е, когато мексиканците не виждат нашествието на американските войници и американските заплахи в същата светлина.

Мексиканската авантюра разкрива и склонността на Уилсън, може би подсъзнателна, да игнорира истината. Когато за пръв път изпраща в Мексико войски, казва на Конгреса, че това е в отговор на повтарящи се провокации и обиди към САЩ и техните граждани от страна на генерал Хуерта - човекът, който започва Мексиканската революция. Всъщност Хуерта особено внимава да не прави именно това.[33] На Мирната конференция в Париж Уилсън заявява, че никога не е виждал тайните военновременни споразумения на Антантата, които например обещават на Италия вражески територии. Британският секретар по външните работи Артър Балфур му ги е показал още през 1917 г.[34] Според злобната забележка на Лансинг "дори безспорни факти се игнорират, когато не се вписват в интуитивното му усещане, някаква полубожествена сила да избира кое е право."[35]

Както става видно от мексиканското недоразумение, Уилсън не се колебае да използва сериозната военна и финансова мощ на страната си. А в края на Първата световна война САЩ са много по-силни, отколкото през 1914 г. През 1914 армията е малка, а флотът със среден размер; сега има около милион войници само в Европа и флот, който съперничи на британския. Всъщност, сред американците се шири мнението, че са спечелили войната в полза на своите европейски съюзници.[36] Американската икономика е във възход, защото американските фермери и фабрики бълват пшеница, месо, желязо и стомана за военните усилия на Антантата. Делът на Америка в световното производство и търговия постоянно нараства, а този на Европа запада или е в стагнация. Най-важният факт за бъдещите взаимоотношения е, че САЩ става банковият кредитор на Европа. Европейските държави от Антантата задлъжняват с над 7 милиарда долара на правителството на САЩ и с почти половината от тази сума на американски банки. Уилсън е уверен - прекалено, както се оказва впоследствие - че САЩ ще получат своето, просто като упражнят финансов натиск.[37] Както казва неговият юридически съветник Дейвид Хънтър Милър, "Европа е банкрутирала финансово, а правителствата ѝ са банкрутирали морално. И най-малкият намек за изтеглянето

на Америка, защото някой се е противопоставил на желанията ѝ за справедливост, честност и мир, ще предизвика падането на което и да е европейско правителство без изключение и революция във всички европейски страни с едно вероятно изключение."[38]

На срещата на борда на "Джордж Вашингтон" Уилсън споменава накратко и предстоящите трудности заради новите държави, родени от руините на централна Европа: Полша, Чехия, Югославия и кой ли още не. Те могат да си изграждат каквито искат форми на управления, но в новите държави трябва да влизат само онези, които искат да са вътре. "Критерий трябва да бъдат не интелектуалните, обществените или икономическите водачи, а народните маси. Те трябва да са свободни - това е управлението, което те искат" - записва един от присъствалите на тази среща.[39]

От всички идеи, които Уилсън донася със себе си в Европа, тази за самоопределението е и до наши дни си остава най-противоречивата и неясната. По време на Мирната конференция шефът на американската мисия във Виена отправя неколкократни искания до Париж и до Вашингтон за уточняване на понятието. Не получава отговор.[40] Така и не става ясно какво е имал предвид Уилсън. "Автономно развитие", "правото на управляваните да имат глас в собственото си управление", "правата и свободите на малките нации", един сигурен свят "за всяка миролюбива нация, която като нашата иска да живее собствен живот и да определя собствените си институции"[41]: фрази, които се леят от Белия дом и вдъхновяват народите по цял свят. Но какъв е техният принос? Какво има предвид Уилсън - просто разширяване на демократичното самоуправление ли? И дали наистина смята, че всеки народ, който се самоопределя като нация, трябва да притежава собствена държава?[42] В едно призоваващо американците към подкрепа на мирното споразумение изявление, чиято чернова написва, но така и не произнася, той заявява: "Сега ние казваме, че всички тези народи имат правото на собствен живот и управление, което сами са си избрали. Това е американският принцип."[43] Уилсън обаче не изпитва съчувствие към ирландските националисти и борбата им за независимост от Великобритания. По време на Мирната конференция настоява, че ирландският въпрос е вътрешна работа на Великобритания. Когато делегация от ирландски националисти го моли за подкрепа, той, според юридическия му съветник, имал

желание да отвърне нещо в смисъл да вървят по дяволите. Според него ирландците живеят в демократична страна и могат да разрешат проблема си с демократични средства.[44]

Колкото повече изучаваме концепцията на Уилсън за самоопределение, толкова повече трудности възникват. Самият Лансинг се пита: "Когато говори за "самоопределение" каква единица има предвид президентът? За раса ли става въпрос, за териториална област или за общност?" Според Лансинг самото създаване на термина е истинско бедствие. "Той поражда надежди, които никога не могат да бъдат осъществени. Боя се, че ще доведе до гибел хиляди хора. В крайна сметка задължително ще бъде дискредитиран и наречен мечта на идеалисти, които не са осъзнали опасността, преди да е станало твърде късно да бъдат възпрени онези, които искат да я наложат със сила."[45] Лансинг се пита какво прави една нация такава? Общото гражданство, както е в Съединените щати, или общият етнос, както е в Ирландия? Ако няма самоуправление, трябва ли да го има? Ако го има, колко самоуправление е достатъчно? Може ли една нация, независимо как се е определила, да съществува щастливо в една многонационална държава? Понякога Уилсън май мисли така. В крайна сметка той е роден в страна, подслонила много различни националности и воювала тежко, за да запази целостта си.

В началото Уилсън не иска да разделя големите многонационални империи като Австро-Унгария или Русия. През февруари 1918 г. той казва пред Конгреса, че добре обоснованите национални аспирации трябва да бъдат удовлетворени, без обаче да "се привнасят нови и неувяхващи стари елементи на раздор и антагонизъм, които след време вероятно ще разрушат мира в Европа, а оттам и в целия свят".[46]

Това поражда нова серия от въпроси. Що е то "добре обоснован" национализъм? Полският? Той е очевиден. Но какво да се каже за Украйна? Или за Словакия? Какво да се каже за подразделенията? Например за украинските католици или за полските протестанти? Възможностите за разделяне на народи са безкрайни, особено в Централна Европа, където историята е оставила пъстра смес от религии, езици и култури. Близо половината от населението там може да се причисли към едно или друго национално малцинство.[47] Как да се разпределят хората в една или друг

държава, когато разделителните линии между една и друга нация са толкова неясни? Единият вариант е решението да бъде оставено на експертите. Те да проучат историята, да съберат статистически данни и да се консултират с местното население. Друго подемократично изглеждащо решение, което се очертава в международните отношения след Френската революция, е изборът да се остави на местното население чрез проведен от някаква чуждестранна организация плебисцит с тайно гласуване. Самият Уилсън явно не е приемал, че самоопределението предполага плебисцит, но през 1918 г. много хора мислят така. Но кой да гласува? Само мъжете или и жените? Само постоянно живеещите или всички родени във въпросния регион? (Французите категорично отхвърлят идеята за плебисцит в изгубените си провинции Елзас и Лотарингия с мотива, че германците са прогонили оттам френскоезичното население и са заселили германци.) А какво ще стане, ако местното население не знае към коя нация принадлежи? През 1920 г. някакъв изследовател пита какъв е един селянин, живеещ на беларуската граница, където се смесват руси, поляци, литовци, беларуси и украинци, и единственият отговор, който получава е: "Аз съм тукашен католик."[48] Какво да се прави, питат американските експерти в Каринтия в австрийските Алпи, когато има народ, "който не иска да се присъедини към нацията на кръвните си братя или пък е съвършено безразличен към всякакви национални въпроси"?[49]

В края на 1919 г. помъдрелият Уилсън казва пред Конгреса: "Когато изрекох тези думи ["че всички народи имат право на самоопределение"], ги казах, без да знам, че ще изскочат толкова много националности."[50] Той не носи отговорност за разширяването на националистическите движения, търсещи своя собствена държава - това става още от края на XVIII в. - но, както обобщава италианският външен министър Сидни Солино, "Войната несъмнено разпали национализма... Може би и Америка го подхрани, като заяви толкова ясно принципите си."[51]

Уилсън прекарва повечето време на тази среща с експертите по въпроса, който му е по-присърце: необходимостта да се намери нов начин за управление на международните отношения. Това не е изненада за събеседниците му. Той е изложил идеите си в своите прословути Четиринадесет точки от януари 1918 г. и в

следващи си речи. В речта от февруари 1918 г. за "Четирите принципа" пред американския Конгрес казва, че балансът на силите е дискредитиран завинаги като начин за запазване на мира. Нямало повече да има тайна дипломация като тази, повела Европа по наклонената плоскост на войната с пресмятане на сделки, прибързани обещания, въвличане в съюзи и така нататък. Мирните споразумения не трябва да оставят отворени пътища за повече войни. Не трябва да има повече отмъщения, несправедливи претенции и огромни обезщетения - плащани от изгубилите на победените. Именно тази била грешката, след победата на Прусия над Франция през 1870 г. Французите така и не прощават на германците за изплатените пари и за загубата на провинциите Елзас и Лотарингия. Войната като такава трябва да стане по-трудна. Трябва да се наложи контрол върху въоръжаването и дори всеобщо разоръжаване. Корабите трябва да плуват свободно в световния океан. (Което, както британците знаят много добре, означава край на тяхното традиционно оръжие за задушаване на икономиката на врага чрез блокиране на пристанищата и пленяване на корабите му; именно това поставя Наполеон на колене и, според тях, ускорява победата на Антантата над Германия.) Търговските бариери трябва да се премахнат, за да станат всички нации по-независими.

В сърцето на Уилсъновата визия е Обществото на народите, което да се грижи за колективната сигурност, която в едно добре управлявано цивилизовано общество се осигурява от правителството, законите, съда и полицията. "Старата система на сили и баланс на силите твърде често се е проваляла" - записва набързо един експерт, докато президентът говори. Обществото на народите трябвало да има съвет, който да се намесва в случай на разногласия. "Ако противоречията не се разрешат, нацията с несправедливи претенции да се поставя извън закона. А поставените извън закона вече не са популярни."[52]

Визията на Уилсън е либерална и християнска. Тя се противопоставя на схващането, че най-добрият начин да се запази мирът е нациите да се балансират една друга, ако е необходимо чрез съюзи, и че средството за предотвратяване на нападения е силата, а не колективната сигурност. Уилсън предлага и отговор на издигнатата от руските болшевики алтернатива, че революцията

ще доведе до един нов свят, в който повече няма да съществуват конфликти. Той вярва в разделението на народите и в демокрацията като най-добра форма на управление и добротворни сили в света. Когато правителствата се избират от народите си, те няма да искат, а и няма да могат, да се бият едни срещу други.[53] "Това са американски принципи - казва през 1917 г. пред Сената. - Не можем да подкрепяме нищо различно. Те освен това са принципи и политика на гледащите напред мъже и жени по целия свят, във всяка модерна нация, във всяко просветено общество. Те са принципи на човечеството и затова трябва да надделеят."[54] Уилсън е убеден, че говори от името на човечеството. Американците имат склонността да смятат своите ценности за универсални, а управлението и обществото си - за еталон за останалите. В крайна сметка Съединените щати са основани от онези, които са пожелали да изоставят Стария свят, а Революцията им в известна степен е създаване на един нов свят. Американската демокрация, американската конституция и дори американските начини за правене на бизнес са примери, които останалите трябва да следват за свое собствено добро. Както казва в Париж един от по-младите американци: "Преди да се разберем с тези типове тук, ще ги научим как се правят нещата и как се правят бързо."[55]

Отношението на американците към европейците е сложно. То е смесица от възхищение заради миналите постижения, убеждение, че без САЩ Антантата е щяла да изгуби войната, и подозрение, че ако американците не внимават, лукавите европейци ще ги хванат отново в клопката си. Докато се подготвят за Мирната конференция, американските делегати подозират, че французите и англичаните вече залагат капаните си. Сигурно ще изкушат САЩ с някоя африканска колония или протекторат върху Армения или Палестина - и изведнъж ще е твърде късно. Американците ще се омажат в катран, а европейците ще наблюдават с ехидна усмивка.[56]

Чувството за изключителност на американците винаги е имало две страни: желанието за един справедлив свят и готовността презрително да обърнат гръб, ако посланията им бъдат игнорирани. Уилсън заявява на спътниците си, че мирното споразумение трябва да се основава на нови принципи: "Ако то не проработи, светът ще се превърне в ад." След това добавя полу на шега, че в такъв случай самият той ще се покрие някъде, може би в

Гуам.[57] Увереността в своята изключителност понякога довежда американците до инат и склонност да поучават останалите нации, вместо да ги изслушват, както и склонност да смятат, че мотивите им са чисти и благородни, а тези на останалите не са. А Уилсън е истински американец. Според Лойд Джордж той идва на Мирната конференция като мисионер, който трябва да спаси безпросветните европейци със своите проповеди, пълни със съвсем явни намеци.[58]

Уилсън е благодатен обект за подигравки и мнозина го правят. Освен това е много лесно да се забрави колко важни са били неговите принципи през 1919 г. и колко хора не само в САЩ са искали да повярват в тази велика мечта за един по-добър свят. Уилсън подхранва на надеждата, че въпреки доказателствата за обратното, човешкото общество става по-добро и че един ден нациите ще живеят в хармония. През 1919 г., когато разочарованието още не е надделяло, светът е повече от готов да се вслуша в думите му. Казаното от Уилсън засяга някаква струна в душите, не само на либералите и пацифистите, но и сред европейския политически и дипломатически елит, противно на по-късните погрешни твърдения, че те не му обърнали никакво внимание. Секретарят на британския военен кабинет, а впоследствие и на самата Мирна конференция сър Морис Ханки постоянно носи Четиринадесетте точки в кутията си за особено важни справочни материали. Според него те са една "морална основа".[59] Из цяла Европа има площади, улици, железопътни гари и паркове, носещи името на Уилсън. Плакати от стените крещят "Искаме Уилсъновия мир!" В Италия войниците коленичат пред портрета му; Във Франция левият вестник "Юманите" посвещава специален брой, в който светилата на френската левица се надпреварват да възхваляват Уилсън. Водачите на арабското въстание в пустинята, полските националисти във Варшава, бунтовниците по гръцките острови, студентите в Пекин, борещите се срещу Япония корейци, всички те прегръщат вдъхновено Четиринадесетте точки.[60] Самият Уилсън намира това за вълнуващо, но и плашещо. "Чудя се дали несъзнателно не сте ме омотали в мрежа, от която няма измъкване" - казва той на брилянтния си шеф на пропагандата Джордж Крийл, който също е на борда на "Джордж Вашингтон". После продължава: "Целият свят гледа към Съединените щати, но и двамата знаем, че такива големи проблеми не се реша-

ват отведнъж. Онова, което ми се струва, че виждам - и с цялото си сърце се надявам да не съм прав - е трагедията на разочарованието."[61]

"Джордж Вашингтон" достига френското пристанище Брест на 13 декември 1918 г. Войната е приключила само преди месец. Докато президентът стои на мостика, корабът преминава бавно през шпалира от британски, френски и американски военни кораби. Слънцето се е показало за пръв път от няколко дни насам. Улиците са окичени с лаврови гирлянди и знамена. Плакатите по стените възхваляват Уилсън, написаните от десницата, заради това, че е спасил Франция от Германия, от левицата - за обещания от американския президент нов свят. Многобройните посрещачи, повечето облечени в традиционни бретонски носии, са покрили всеки сантиметър от паважа, всеки покрив, всяко дърво. Заети са дори стълбовете на уличното осветление. Звучат бретонски гайди и викове "Да живее Америка, да живее Уилсън!". Френският външен министър Стефан Пишон приветства президента с думите: "Толкова сме ви благодарни, че дойдохте да ни дадете правилния мир." Уилсън отговаря неангажиращо и американската делегация се качва на нощния влак за Париж. В три през нощта лекарят на Уилсън поглежда от прозореца на купето си. "Видях не само мъже и жени, но и деца без шапки, които аплодираха преминаването на специалния влак."[62]

Посрещането на Уилсън в Париж е още по-триумфално и тълпите са още по-големи. "Най-забележителната демонстрация на ентусиазъм и привързаност от страна на парижани, за която съм чувал или виждал" - казва живеещ в Париж американец. Влакът спира на гара "Люксембург", която е украсена с гирлянди, знамена и цветя. Тук е френският министър-председател Клемансо заедно с цялото си правителство и дългогодишния си опонент президента Раймон Поанкаре. Докато топовните салюти възвестяват пристигането на Уилсън, тълпите връхлитат върху военния кордон, който охранява маршрута. Президентът и съпругата му минават в открита карета през площад "Конкорд" и "Шан-з-Елизе" към резиденцията си, сподиряни от неистови аплодисменти. Същата вечер на тиха семейна вечеря Уилсън казва, че е много доволен от посрещането. "Той внимателно наблюдаваше настроението на тълпата и беше удовлетворен от дружелюбността ѝ."[63]

2. Първи впечатления

Следобедът, когато пристига в Париж, Уилсън се среща с най-доверения си съветник. Полковник Едуард Хаус не прилича на богатия тексасец, какъвто е. Дребен, блед, стеснителен и крехък, той често седи с одеяло на краката, защото не понася студа. В самото начало на Мирната конференция се разболява от грип и насмалко не умира. Говори възпитано и тихо, жестикулира с деликатните си ръце, сякаш държи нещо в тях. Винаги изглежда спокоен, разумен и ведър.[1] Когато го видят, хората си спомнят за някой велики френски кардинал от миналото, може би Мазарин.

Той всъщност не е полковник; титлата му е почетна. Никога не е воювал, но знае много за конфликтите. Щатът Тексас от неговото детство е един свят, където мъжете се хващат за пистолетите при първата обида. Язди кон и стреля от тригодишен. Единият от братята му е с отнесено половин лице при детска игра с оръжие; друг умира, след като пада от трапец. Хаус също претърпява подобна злополука - пада на главата си от въже. Така и не се възстановява напълно. И понеже вече не може да доминира физически над останалите, научава се да го прави психологически. "Харесваше ми да настройвам момчетата едно срещу друго, да гледам как ще реагират и да ги сплотявам отново около себе си" - казва той на своя биограф.[2]

Става специалист в разбирането на хората. Почти всеки, който се е срещал с него, моментално усеща симпатия и доброжелателност. "Чувстваш го близък, дори когато ти прерязва гърлото" - казва за него синът на един от неговите врагове.[3] Хаус обича властта и политиката, особено когато може да действа зад кулисите. В Париж Бейкър го нарича само донякъде с възхищение "тясната дупка, през която трябва за минат много големи събития".[4] Той рядко дава интервюта и почти никога не уговаря официални срещи. Разбира се, това го превръща в предмет на усилени спекулации. Но според собствените му думи, той просто иска да е полезен. В дневника си обаче Хаус внимателно отбелязва могъщите и досадни личности, наредили се на опашка да се видят с него.

Освен това педантично записва всеки комплимент, колкото и да е неискрен.[5]

Той е демократ, както и повечето бели южняци, но принадлежи към либералното и прогресивно крило на партията си. Когато Уилсън влиза в политиката, Хаус, който вече е фигура в тексаския политически живот, разпознава в него съмишленик. Двамата се срещат за пръв път през 1911 г., когато Уилсън се готви за кандидатпрезидентската надпревара. "Станахме близки още от почти първата си среща" - припомня си Хаус години по-късно, когато приятелството им е разрушено непоправимо - "от самото начало съзнанията ни завибрираха в унисон."[6] Хаус дава на Уилсън безусловната привързаност и лоялност, която му е необходима, а Уилсън му дава власт. Когато първата му съпруга умира, Уилсън става още по-зависим от Хаус. "Ти се единственият човек на света, с когото мога да обсъждам всичко" - пише Уилсън през 1915 г. "Има хора, на които мога да кажа едни неща, и такива, на които мога да кажа други, но ти си единственият, пред когото мога да разкрия мислите си изцяло."[7] Когато на сцената се появява втората госпожа Уилсън, тя започва внимателно и ревниво да наблюдава Хаус.

След избухването на войната, Уилсън възлага на Хаус да обиколи европейските столици в безплоден опит да спре бойните действия, а след края на войната побързва да го изпрати в Париж, за да договори условията за примирие. "Не ти давам никакви инструкции, защото чувствам, че знаеш какво трябва да направиш" - казва му Уилсън.[8] Хаус подкрепя с цялото си сърце новата дипломация на Уилсън като единствена реална надежда за света. Смята идеята за Общество на народите за прекрасна. Освен това смята, че ще се справи по-добре от Уилсън с постигането на общите им цели. Когато президентът е твърде идеалистичен или догмитечен, Хаус тихомълком урежда нещата, кима на едного, свива рамене на другиго, променя интонацията, обещава нещо на едни, след това на други, изглажда различията и движи нещата. Всъщност той не иска Уилсън да идва на Мирната конференция. През следващите месеци лоялният сътрудник методично изброява в дневника си грешките на Уилсън: изблиците му на раздразнение, непоследователността, непохватността в преговорите и "еднопистовото" му мислене.[9]

Клемансо много харесва Хаус, отчасти защото американецът го развеселява, но и защото поне на пръв поглед той разбира толкова добре тревогите на Франция.[10] "С вас мога да се разбера, защото сте практичен. Вас ви разбирам, но да говориш с Уилсън е като да говориш с Исус Христос!" - казва му Клемансо.[11] Лойд Джордж е по-сдържан: "Хаус вижда по-ясно от повечето мъже - и дори жени - дъното на плитките води, срещащи се тук и там в океаните и при хората." Според Лойд Джордж Хаус е очарователен, но доста ограничен - "в същността си продавач, а не производител". Хаус би бил добър посланик, но в никакъв случай външен министър. "Това, че не е толкова хитър за колкото се мисли, може би му е от полза" - заключава доброжелателно.[12] Хаус не е можел да понася Лойд Джордж. "Той е пакостлив играч, който променя мнението си като ветропоказател. Не притежава задълбочени познания по нито един от въпросите, с които се занимава."[13] Но Лойд Джордж умее да държи всички под око. Хаус, който смята, че всички разногласия могат да се изгладят, е лишен от това качество. "Той е великолепен посредник, но тази добродетел му пречи, защото изглажда незначителни несъгласия в плътната материя на принципа" - казва Бейкър.[14] Хаус прави точно това по време на преговорите за примирие.

Първата световна война започва със серия от грешки и свършва с объркване. За Антантата (ще включим в това понятие и "съдружника" им САЩ) победата е неочаквана. През лятото на 1918 г. Австро-Унгария вече видимо се сгромолясва, но Германия все още изглежда силна. Лидерите на Антантата се подготвят за поне още една година война. В края на октомври обаче съюзниците на Германия се отдръпват и започват поотделно да преговарят за примирие, германската армия се оттегля към собствените си граници, а самата Германия се тресе от революционни бунтове. Примирието с Германия - най-важното и в крайна сметка най-противоречивото от всички - е сключено на тристранни преговори между новото правителство в Берлин, Върховния военен съвет в Париж и Уилсън във Вашингтон. Като личен представител на президента Хаус е ключовото звено между тях. Германците правилно изчисляват, че най-добрият им шанс за умерени условия за мир е да се оставят на милостта на Уилсън и да се стремят към примирие въз основа на Четиринадесетте точки. Уилсън, който

горещо желае да принуди проявяващите неособена охота свои европейски съюзници да приемат неговите принципи, се съгласява чрез поредица от публични изявления.

Това раздразва европейците. Нещо повече, те изобщо не са склонни да приемат Четиринадесетте точки без никаква промяна. Французите искат да са сигурни, че ще получат компенсация за огромните щети, претърпени от Франция вследствие на германската инвазия. Англичаните не са съгласни с точката за свобода на мореплаването, защото тя ще им попречи да използват морската блокада като оръжие срещу враговете. В окончателната поредица от преговори в Париж Хаус се съгласява с резервите на Антантата и Четиринадесетте точки са променени така, че да позволят онова, което Германия впоследствие нарича репарации, както и дискусии за свободата на мореплаването по време на самата Мирна конференция. Освен това военните условия на примирието, изискващи не само евакуация от френските и белгийските територии, но и изтегляне на германските войски от западния край на самата Германия, стигат доста далеч в разоръжаването на Германия - нещо, което французите горещо желаят.[15]

Начинът, по който е сключено примирието, оставя доста пространство за по-късни взаимни обвинения. Германците ще имат основания да твърдят, че са го приели само на базата на оригиналните Четиринадесет точки и че поради това последвалите мирни условия в по-голямата си част са нелегитимни. А Уилсън и поддръжниците му ще имат основания да винят лукавите европейци, че са опорочили чистите намерения на новата дипломация.

Когато на 14 декември 1918 г. следобед Хаус и Уилсън провеждат първите си разговори, те вече хранят подозрения към намеренията на европейците. Въпреки че официалното начало на Мирната конференция е чак след няколко седмици, маневрите вече са започнали. Клемансо вече е предложил на англичаните да излязат с генерално споразумение по мирните условия, а европейците, включително италианците, са провели срещи в Лондон в началото на месеца.[16] Клемансо мъдро се застрахова. Посещава Хаус, който по това време е болен, за да го увери, че срещите в Лондон нямат абсолютно никакво значение. Самият той бил отишъл, само защото така щял да помогне на Лойд Джордж в

предстоящите общи избори.[17] Оказва се, че в поради разногласията около териториалните претенции на Италия в Адриатика и споровете между Великобритания и Франция за контрола над Османската империя, на срещата не се договаря никаква обща европейска гледна точка. И трите европейски сили не желаят да оставят Уилсън с впечатлението, че са направили опит за уреждане на нещата преди неговото пристигане.

Хаус, който споделя виждането на Уилсън, че САЩ трябва да бъдат арбитърът в тези преговори за мир, храни неподкрепена от доказателства вяра, че Клемансо вероятно ще прояви повече здрав разум от Лойд Джордж. По щастливо стечение на обстоятелствата първата среща на Уилсън е именно с Клемансо. Хитрият стар държавник мълчаливо слуша, а Уилсън говори. Французинът се намесва в разговора само за да изрази одобрение за Обществото на народите. Уилсън е поласкан, а Хаус, който се надява САЩ и Франция да образуват общ фронт срещу Великобритания, е доволен.[18] Семейство Уилсън посреща Коледа с генерал Пършинг в американския щаб в покрайнините на Париж, след което заминава за Лондон.

Във Великобритания Уилсън отново е посрещнат от многобройни възторжени тълпи, но разговорите му на четири очи с британските политици не потръгват добре. Президентът е склонен да проявява твърдост, обиден, че Лойд Джордж и основните министри в правителството не са се завтекли към Франция, за да го посрещнат, и подразнен от факта, че изборите във Великобритания означава отлагане на началото на Мирната конференция. Подобно на много други американци отношението на Уилсън към англичаните е противоречиво, той си дава сметка, че САЩ са възприели от тях великите либерални традиции, но е и предпазлив, а и изпитва завист за огромната мощ. "Ако Англия настоява да поддържа военноморско превъзходство след войната, САЩ може и ще ѝ покаже как се строи военноморско флот!" - казва Уилсън на близкия съратник на Клемансо - Андре Тардьо.[19] На официалното посрещане в Бъкингамския дворец Уилсън прави груба забележка на един от британските служители (който веднага я предава на началниците си): "Не ни говорете като на братовчеди, нито като на братя, защото не сме нито едното, нито другото." Подвеждащо било, продължава той, да се говори за англо-

саксонски свят, когато толкова много американци са от други култури; глупаво е да се преувеличава фактът, че и двете нации говорят английски език. "Не, има само две неща, които могат да наложат и поддържат близки отношения между вашата държава и моята: това са общите идеали и интереси."[20] Англичаните са раздразнени и когато Уилсън не отвръща с аналогичен комплимент на наздравицата на краля, посветена на американската армия. "Нямаше и капка доброжелателност - коментира Лойд Джордж, - нито задоволство от срещата с хора, които са му партнирали в едно общо начинание и с които е избегнал на косъм обща опасност."[21]

Лойд Джордж, който осъзнава ключовото значение на добрите отношения със САЩ, си поставя за цел да предразположи Уилсън. Първият им разговор на четири очи разтопява леда.[22] Лойд Джордж с облекчение докладва на колегите си, че Уилсън е бил отворен за компромиси по въпросите, които Великобритания смята за важни, като например свободата на мореплаването и съдбата на германските колонии. Уилсън го е оставил с впечатлението, че основната му грижа е Обществото на народите, за която желаел да започне дискусия още в началото на Мирната конференция. Лойд Джордж се е съгласил. Според него това щяло доста да улесни преговорите по другите въпроси. Двамата лидери обсъждат и процедурите по време на Мирната конференция. Вероятно щели да следват обичайната практика и да седнат заедно с Германия и другите победени нации, за да изготвят споразумения.[23]

Досегашната практика обаче не предлага много прецеденти за искания от Уилсън нов ред. Правото върху завладените територии при победа е дълбоко вкоренено в европейската история и предишните войни - като например Наполеоновите - са завършили с това, че победителите са взимали каквото са пожелали, без значение дали земя или произведения на изкуството. При това от победените се е очаквало да платят обезщетение за всички разходи по войната, а понякога и репарации за нанесените щети. Но нали през последната война всички са загърбили този подход? И двете страни говорят за справедлив мир без анексии. И двете се позовават на правото на народите да избират управниците си, като Антантата е малко по-гръмогласна и убедителна от Централните сили. И дори преди САЩ да влезе войната, формулировката на

целите, които Антантата си поставя, е щедро поръсена с понятия като "демокрация" и "справедливост". Уилсън е приел програмата на Антантата и я е превърнал в категорични обещания за един по-добър свят. Вярно, оставил е място и за някакви компенсации за победителите: Франция да си върне Елзас и Лотарингия, а Германия да възстанови щетите, причинени на Белгия. Но французите искат повече: вероятно още германски територии и със сигурност гаранции за ненападение. Англичаните имат аспирации към определени германски колонии. Италианците настояват за част от Балканите, а японците - за част от Китай. Оправдани ли са тези искания в светлината на новата дипломация? На сцената излизат и всички онези средноевропейски нации - някои съществуващи, други още в ембрионална фаза - които също настояват да бъдат чути. Както и колониалните народи, защитниците на правата на жените, представителите на профсъюзите, на негрите в САЩ, религиозните водачи, хуманистите. В сравнение с Мирната конференция Виенският конгрес е направо елементарен.

В първите си разговори с Уилсън и Клемансо, и Лойд Джордж посочват необходимостта Антантата да съгласуват позициите си в мирните преговори на една предварителна конференция. Уилсън демонстрира неотзивчивост. Ако уговорят всички условия за мир предварително, общата мирна конференция ще се превърне във фарс. От друга страна, той е готов на неформални разговори за изработване на обща позиция на Антантата. "Същността на срещата беше тази, но Уилсън категорично настояваше на своето виждане" - докладва Лойд Джордж на колегите си.[24] Постига се съгласие да се срещнат в Париж, да проведат предварителни разговори - не повече от няколко седмици - и да седнат на една маса с врага. В този момент Уилсън вероятно ще се прибере в САЩ, или поне такива са намеренията му.[25]

След тези първи срещи с хората, които в Париж ще станат негови най-близки колеги, Уилсън продължава към Италия, където го посрещат доста по-възторжено. Но аплодисментите на тълпите, държавните приеми и частните аудиенции не могат да прикрият протакането във времето. Уилсън започва да се чуди дали то не е умишлено. Според него народът иска мир, а управниците се размотават от кой знае какви злонамерени подбуди. Френското правителство се опитва да му организира обиколка на бойните

полета. Той гневно отказва. "Опитват се да ме принудят да отида и да видя тези опустошени места, за да се впечатля и да заиграя по свирката на правителствата на Англия, Франция и Италия" - казва на най-приближените си. Нямало да позволи да го манипулират по този начин; мирът трябва да се изработи спокойно и без емоции. "Дори от Франция да не е останало нищо, това няма да промени окончателното споразумение."[26] Французите са особено огорчени от неговия отказ и кратката му визита през март не е достатъчна, за да ги умилостиви.

Уилсън стига до заключението, че възгледите на САЩ и Франция не са толкова близки, колкото го е накарал да мисли Хаус. Френското правителство е изготвило дневен ред, в който Обществото на народите доста надолу в списъка на важните въпроси, които трябва да се решат.[27] Извънредно опитният френски посланик в Лондон Пол Камбон казва на един британски дипломат, че "задачата на Мирната конференция е да сложи край на войната с Германия". Обществото на народите можело да почака.[28] Повечето френски политици си мислят за една лига, която да е продължение на военния съюз и чиято роля ще бъде да наложи мирните условия. В един международен меморандум се казва: "Няма значение, че по-голямата част от френското общество има по-идеалистични представи, но това все пак ще ни е от полза."[29] Клемансо демонстрира скептицизма си публично. В деня след като Уилсън е произнесъл в Лондон реч, в която е изразил неколкократно вярата си, че Обществото на народите е най-добрият начин да се даде сигурност на неговите членове, Клемансо говори пред Камарата на депутатите. Сред възторжени аплодисменти той уверява: "Съществува една стара система от съюзи, наречена баланс на силите - тази система от съюзи, която аз не отхвърлям, ще бъде водещата ми мисъл на Мирната конференция." Клемансо лукаво споменава благородната *candeur* на Уилсън, което може да означава както прямота, така и достойна за съжаление наивност. (В официалния протокол думата е записана като *grandeur* [възвишеност].) Американската делегация възприема речта на Клемансо като предизвикателство.[30]

Тази реч и американската реакцията от нея посяват са мазките, от които се ражда една зловеща картина, която се запазва за дълго, особено в САЩ. В едниния ѝ край е бляскавият рицар

Галахад с чисти помисли и дела, осветяващ пътя към златното бъдеще, в другия - уродливият френски трол с черно от ярост и злоба сърце, който мисли само за мъст. От едната страна е мирът, от другата войната. Сюжетът е ефектен, но несправедлив и към двамата мъже. И двамата са либерали с консервативен скептицизъм спрямо бързите промени. Онова, което ги разделя, са темпераментът и личният им опит. Уилсън вярва, че човешката природа е фундаментално добра. Клемансо се съмнява. Той и Европа са преживели прекалено много. "Моля, не ме разбирайте погрешно, ние също сме дошли на света с благородните инстинкти и възвишените стремежи, които изразявате толкова често и така красноречиво. Станали сме, каквито сме, защото ни е оформила грубата ръка на света, в който се налага да живеем, и сме оцелели само защото сме корави" - казва той на Уилсън. Уилсън живеел в свят, където демокрацията била в безопасност. "Живял съм в свят, където се счита за похвално да застреляш демократ."[31] Уилсън смята, че прилагането на сила в крайна сметка не успява, Клемансо прекалено често е виждал обратното. "Стигнал съм до заключението, че правото е на *силата*" - казва той веднъж на любовницата на Лойд Джордж Франсис Стивънсън по време на обед. "Това пиле защо е тук? Защото не е било достатъчно силна да се съпротивлява на онези, които са пожелали да го убият. Което не е никак лошо!"[32] Клемансо не е противник на Обществото на народите, той просто му няма много вяра. Би желал да види по-голямо международно сътрудничество, но последните исторически събития твърде ясно показват колко е важно барутът да се държи сух, а пушките - почистени и смазани, ей така за всеки случай.[33] В това отношение той отстоява и нагласата на френското общество, което остават все така подозрително към Германия.[34]

През втората седмица на януари 1919 г. Уилсън се връща в Париж в очакване на началото на предварителната конференция. Настанява се в луксозна частна вила, осигурена от френското правителство. (Една от шегите на Уилсън е, че американците плащат за нея индиректно със заемите си за Франция.) Дворецът Мюра, притежаван от наследниците на великия воин, женен за една от сестрите на Наполеон, е даден за ползване на френското правителство. По-късно, когато отношенията между Франция и САЩ охладняват, принцеса Мюра си го поисква обратно. Президентската свита, включваща личния лекар на президента - адми-

рал Гари Т. Грейсън - и секретарката на госпожа Уилсън, се настаняват неохотно в студените и бляскави стаи, изпълнени със съкровища от миналото, отразявани до безкрай от огромни огледала. Един британски журналист, дошъл да вземе интервю от президента, го намира облечен в сив костюм от каша, седнал зад великолепно бюро в стил ампир и огромен бронзов орел на стената над него.[35]

Останалата част от американската делегация е настанена малко по-далеч от тях, но също в относително луксозната обстановка на хотел "Крийон". "Дадоха ми огромна стая с висок таван, бяла лamперия, камина, просторна баня, много удобно легло, всичко обзаведено в пищни розови цветове" - пише на съпругата си един американски професор.[36] Американците са доволни от храната, впечатлени от безукорното обслужване и развеселени от старите и бавни хидравлични асансьори, които понякога засядат между етажите, докато водата премине от единия резервоар в другия.[37] Тъй като хотелът е малък, кабинетите им се помещават в частни трапезарии в ресторант "Максим", които все още са пропити със застоялия мирис на вино и ястия. През следващите месеци американците привнасят собствени нотки в "Крийон": бръснарница, мрежа от частни телефонни линии и обилна американска закуска вместо френската.[38] И разбира се, охрана на вратата и на покрива. "Мястото прилича на американски военен кораб и мирише странно" - казва младият британски дипломат Харолд Никълсън, който ни е оставил едно от най-живописните описания на Мирната конференция.[39] Британските посетители са озадачени и от факта, че американците никога не сядат да се хранят с заедно с подчинените си.[40]

Лансинг и другите пълномощници Уайт и Блис получават стаи на втория етаж, но истинският център на властта е един етаж по-горе, където Хаус се е разположил в голям и силно охраняван апартамент. Тук той се разполага на воля, седи, чертае планове и привлича важните фигури на деня. Министър-председатели, генерали, посланици, журналисти, почти всички го посещават. Най-важната комуникация обаче е с неговия президент. Двамата разговарят всеки ден - лично или по директния телефон, инсталиран от армейските инженери. Понякога Уилсън идва пеша в "Крийон", никога не спира на втория етаж, а се качва направо на третия.[41]

3. Париж

Когато през януари 1919 г. миротворците започват да се стичат от всички краища на света, Париж е меланхоличен и красив. Населението му е потиснато и угрижено, но парижанките са все така извънредно елегантни. "Непрекъснато срещам жени, излезли сякаш от страниците на *La Vie Parisienne* или *Vogue* в най-славните им моменти" - пише на съпругата си един делегат от Канада.[1] Хората с пари все още съумяват да си намират красиви дрехи и бижута. Когато успеят да се снабдят с продукти, ресторантите са все така великолепни. В нощните клубове двойките пристъпват в ритъма на новите танци фокстрот и танго. Времето е изненадващо меко. В парковете тревата е все още зелена и дори има цветя. Паднали са обилни дъждове и Сена приижда. По бреговете ѝ се събират хора, които наблюдават надигащата се вода, а уличните музиканти пеят за великата победа на Франция над Германия и за бъдещия нов свят.[2]

Белезите от току-що приключилата война са навсякъде, бежанци от опустошените северни региони, пленени германски оръдия на площад "Конкорд" и "Шан-з-Елизе", руини и заковани с дъски прозорци, където са падали германските бомби. На мястото на лехите с рози в "Тюйлери" зее кратер. От кестените по булевардите са останали само пънове, защото са изсечени за огрев. Витражите на Нотрдам са свалени, за да бъдат запазени, на тяхно място са сложени бледожълти прозорци, обливащи вътрешността на катедралата с унила светлина. Липсват въглища, мляко и хляб.

Френското общество също носи белезите на войната. Докато победните знамена се развяват от улични стълбове и прозорци, сакати хора и демобилизирани войници в износени униформи просят по ъглите, а почти всяка втора жена е в траур. Лявата преса призовава към революция, а дясната - към репресии. Стачките и протестите се редуват. Тази зима и пролет улиците са пълни с демонстриращи работници в традиционно сини дрехи и контрадемонстранти от средната класа.

Нито американците, нито англичаните са искали Мирната конференция да се провежда в Париж. Както Хаус отбелязва в дневника си: "И без това ще е много трудно изобщо да се постигне справедлив мир, камо ли в атмосферата на една военна столица. Може и да се получи, но може и да станем свидетели на трагедия."[3] Французите са прекалено възбудени, страдали са прекалено много и са прекалено озлобени спрямо германците, за да осигурят необходимата спокойна атмосфера. Уилсън е искал конференцията да се проведе в Женева, но го разубеждават тревожните доклади, че Швейцария е на ръба на революцията и освен това бъка от германски шпиони.[4] Клемансо е непоклатим, че конференцията трябва да се проведе в Париж.[5] Както след време казва Лойд Джордж в изблик на особено раздразнение: "Изобщо не съм искал конференцията да се провежда в тази скапана столица. И двамата с Хаус смятахме, че ще е по-добре да я направим на неутрално място, но онзи дъртак ни проглуши ушите с хленченето и протестите си и ние отстъпихме."[6]

Може да е легенда, че на смъртния си одър Клемансо е поискал да бъде погребан прав с лице към Германия. Но е истина, че през целия си живот е бил нащрек спрямо могъщата съседка. Когато започва Френско-пруската война той е само на двадесет и девет години и участва в група млади републиканци, която отбранява Париж след поражението на френската армия. Вижда как градът гладува, как френското правителство капитулира, вижда провъзгласяването на новата Германска империя в Огледалната зала във Версай. Като току-що избран депутат гласува против мирните условия с Германия. Като журналист, писател, политик, а накрая и министър-председател неизменно изрича едно и също предупреждение: Германия е заплаха за Франция. Малко преди смъртта си казва на един американски журналист: "Цял живот съм мразил Германия заради това, което причини на Франция."[7] След 1871 г. той не работи активно за военно противопоставяне, просто го приема като неизбежно. Според него проблемът не е във Франция: "Германия вярва, че логиката на нейната победа означава доминиране, а ние не вярваме, че логиката на нашето поражение е робство."[8]

Клемансо винаги е разбирал, че за да има шанс, Франция се нуждае от съюзници. Преди 1914 г. новата Германия е сериозен

враг със своята промишленост, износ и богатство, които непрекъснато растат. Икономиката на Франция е в застой, раждаемостта намалява. Днес, когато числеността на армиите има все по-малко значение, е трудно да си спомним колко важно е било на бойното поле да се извеждат големи войски. По време на дебата за ратификация Клемансо заявява пред френския сенат, че мирното споразумение с Германия "не включва условието французите да раждат повече деца, но това е трябвало да бъде първата точка".[9] Именно това неизгодно положение е причината Франция да се обърне към вековните си врагове царска Русия на изток и Великобритания отвъд Ламанша – руската жива сила и британската индустриална мощ и военноморското превъзходство като противотежест на Германия. През 1918 г. са се променили много неща, но не и скритият дисбаланс. Населението на Германия е все още по-многобройно от френското. Колко скоро ще се възстанови германската икономика със запазената си в по-голямата част инфраструктура? А Франция вече не може да разчита на Русия.

По време на Мирната конференция съюзниците на Франция се дразнят от неотстъпчивостта, от алчността и от желанието ѝ за мъст. Но те не са изстрадали онова, което е изстрадала Франция. Мемориалите във всеки град и село със списъците от загиналите по време на Първата световна война и също толкова дългите списъци с имена от Втората говорят красноречиво за загубите на Франция. През войната загива една четвърт от мъжкото население между осемнадесет и тридесет години, общо повече от 1.3 милиона от предвоенното население от 40 милиона. Франция изгубва най-голяма част от населението си в сравнение с всичките участници във войната. Два пъти повече нейни войници са ранени. На север огромни площи са покрити с ями от снаряди, прорязани от окопи, белязани от множество надгробни кръстове. Около крепостта Вердюн, където се разиграва най-тежката френска битка, не е останала и тревичка, не се разнася песен наптица. Каменовъгленитe мини, на които разчита френската икономика, са наводнени, фабриките са сринати със земята или пренесени в Германия. Повече от петнадесет хиляди квадратни километра френска територия, които преди войната са произвеждали 20% от френската реколта, 90% от френската желязна руда и 65% от стоманата, са съсипани. Може би Уилсън е щял да разбере по-

добре исканията на Клемансо, ако наистина беше отишъл да види пораженията със собствените си очи.[10]

По време на Мирната конференция Клемансо не трябва да изпуска от ръце всички важни нишки. Френската делегация използва най-доброто, с което страната разполага, но не се събира през първите четири месеца на конференцията.[11] За голямо раздразнение на участниците в нея Клемансо рядко се консултира с професионалистите от външното министерство на "Ке д'Орсе".[12] Не обръща голямо внимание и на експертите от университетите, от които е поискал доклади за икономическите и териториални претенции на Франция, както и участие в непрестанно множащите се комисии и комитети на Мирната конференция. "Той няма организация на идеите, няма метод на работа, струпва върху себе си всички отговорности и задължения и просто нищо не се получава. Освен това този човек на 78 години, който е болен от диабет... посреща по петдесет души на ден и се изтощава с хиляди подробности, които трябва да остави на министрите си... Дори по време на войната не ми беше толкова трудно, както сега, когато преговаряме за мир" - оплаква се от Лондон мъдрият възрастен Пол Камбон.[13]

Външният министър на Клемансо, Стефан Пишон, е любезен, мързелив и нерешителен човек, който всяка сутрин получава инструкции, на които и не му хрумва да се противопоставя.[14] Клемансо е привързан към него, макар и по един малко обиден начин. "Кой е Пишон?" - пита веднъж. "Вашият министър на външните работи" - отговорят му. "О, така ли. Бях забравил - отвръща старият Тигър.[15] Друг път Пишон и група експерти търпеливо чакат да започне срещата с Клемансо, а той се заяжда с Балфур, че имал прекалено много съветници. Балфур му отвръща: "Те правят същото, което и по-многобройните ваши сътрудници." Клемансо се ядосва, че са го поставили на място и се обръща към Пишон: "Изчезвайте всички. Не ми трябва никой!"[16]

Ако Клемансо изобщо е обсъждал нещо с някого, това е ставало вечер у дома му с една малка групичка, включваща верния му помощник генерал Анри Мордак, умния досадник Андре Тардьо и индустриалеца Луи Лушьор. За да ги застави да бъдат много внимателни ги поставя под полицейско наблюдение. Всяка сутрин им предава досие с подробности за това, което са прави-

ли предишния ден.[17] Винаги, когато е възможно, пренебрегва Раймон Поанкаре, когото ненавижда.

През дългия си живот Клемансо винаги е вървял по свой неповторим път. Враговете му твърдят, че дръпнатите му очи и жестокостта са му наследство от хуните, които незнайно как са се промъкнали във Вандея.[18] Клемансо е роден през 1841 г. в семейство на дребни аристократи в един прекрасен район на Франция с жестоко минало. Като правило тамошните хора избират погрешната страна; по време на спечелените от католиците религиозни войни те са протестанти; по време на Френската революция са католици и роялисти. Семейството на Клемансо е малцинство в малцинството; републиканско, радикално и решително антиклерикално. Самият Клемансо смята снобите за глупаци, но винаги се прибира в мрачното семейно имение с каменните му подове, крепостен ров и аскетично обзавеждане.

Също като баща си Клемансо учи за лекар, но пак също като баща си не практикува тази професия. Научната работа винаги остава на второ място след писането, политиката и любовните авантюри. Като много други умни младежи е привлечен от Париж и света на радикалните интелектуалци, журналистите и хората на изкуството. В края на 60-те години на XIX в. живее известно време в САЩ, възхвалявани от републиканците като земята на свободата. От пътешествията му остава свободното говорене на английски, поръсен с леко остарял нюйоркски жаргон и акцент, смес от провлечения говор на янките и френско "р". Освен това си намира съпруга - Мери Плъмър - красива, глуповата и много обикновена девойка от Нова Англия, с която се запознава, докато преподава френски в едно девическо училище.[19] Довежда я във Франция и често я оставя при родителите си и неомъжените си лели във Вандея. Бракът им не продължава дълго, но Мери Плъмър остава да живее в Париж, като допълва скромната си издръжка след развода като гид на американски туристи из музеите. След раздялата рядко се вижда с Клемансо, но педантично продължава да събира посветени на него изрезки от вестници. За жалост не е можела да ги чете, защото така и не научава френски. След смъртта ѝ през 1917 г. той изразява умерено съжаление: "Каква трагедия, че изобщо се омъжи за мен."[20]

Трите деца от брака им остават при семейството на Клемансо.

Самият той повече не се жени. Предпочита да пътува сам през живота. Жени, разбира се, има - и приятелки, и любовници. Има основание да каже: "През целия ми живот не ми се е налагало да търся жени".[21] През 1919 г. се оплаква иронично, че когато е остарял толкова, че да не може да се възползва, жените му се хвърлят в краката.

Голямата му страст е политиката и най-вече Франция. С колапса на империята на Наполеон III и раждането на Третата република пред него и пред други радикални политици се открива възможност за участие в обществения живот. Клемансо си спечелва име на жлъчен и остроумен оратор и упорит опонент. Заедно със стария си приятел Емил Зола например повдига отново въпроса за присъдата на Алфред Драйфус. Не се радва обаче на доверие дори отляво; в живота му има твърде много съмнителни финансисти, твърде много жени със сенчеста репутация, кредитори, искащи парите си.[22] В безмилостните си атаки срещу властта е готов на всичко, за да победи. "Той произлиза от семейство на вълци" - казва човек, който го познава добре.[23] Дуелите, в които участва, оставят за него впечатление за герой на Дюма. Клемансо не си помага особено с презрението си към условностите и дълбокия си цинизъм. Лойд Джордж веднъж казва за него: "Той обичаше Франция, но мразеше всички французи."[24] Едва през 1906 г., вече надхвърлил шестдесетте, става министър.

Близките до него виждат в друга светлина. Клемансо е лоялен към приятелите си и те към него. Щедър е и с времето, и с парите си. Обича градината си, която според един негов гост е "безпорядък от всевъзможни семена, разхвърляни без цел и посока".[25] В продължение на години Клемансо има вила близо до Живерни и Клод Моне, който му е голям приятел. В Париж често ходи да гледа поредицата "Водни лилии". "Винаги, когато видя тези картини, дъхът ми спира." (Не понася картините на Реноар: "Достатъчни са да те отвратят завинаги от любовта. Трябва да му се забрани да рисува жени с такива задници.")[26]

Клемансо е и изключително смел и упорит. Когато през 1914 г. германците напредват към Париж, а френският парламент обсъжда напускането на града, Клемансо иронично се съгласява: "Да, не е лошо да се приближим до фронта."[27] През мрачната 1917 г., когато френската армия е разбита на Западния фронт и у дома

се говори за крах, Бащата на победата Клемансо най-накрая постига целта си. Като министър-председател сплотява Франция за окончателната победа. По време на последния напън на германците към Париж през 1918 г. дава ясно да се разбере, че градът няма да се предаде. Ако германците все пак превземат града, той ще остане в него до последно и ще избяга със самолет.[28] Когато научава, че германците са се съгласили на примирие, за пръв път в живота си не намира какво да каже. Хваща главата си в ръце и се разплаква.[29] Вечерта на 11 ноември се разхожда из Париж с любимата си сестра Софи. "Войната е спечелена - казва, когато вижда как тълпите започват да разбиват пленени германски оръдия. - Дайте ги на децата да си играят."[30] По-късно разговаря с Мордак за работата, която предстои: "Да, спечелихме войната и не беше никак лесно; но сега ще трябва да спечелим и мира, което сигурно ще е още по-трудно."[31]

От всички Велики сили условията за мир с Германия са най-важни за Франция. Великобритания вече е получила повечето от нещата, които иска, като е пленила германската флота и повечето германски колонии, а между САЩ и Германия се простира Атлантическия океан. Франция не само претърпява най-големи страдания, тя най-много има от какво да се страхува. Каквото и да се случи, Германия ще продължава да е на източната ѝ граница. На Земята ще продължава да има повече германци, отколкото французи. Като злокобен знак се приема фактът, че дори продаваните във Франция през 1919 г. сувенирни ножчета с надписи *Фош* и *Победа* са изработени в германски фабрики. Франция иска мъст и компенсации, но най-много иска сигурност. Никой не си дава повече сметка за това от френския министър-председател.

Клемансо е убеден, че единственият път към сигурността на Франция е запазването на военновременния съюз. През декември 1918 г. заявява пред Камарата на депутатите: "Ще направя каквато и да е жертва, само да запазя Антантата."[32] По време на Мирната конференция се придържа твърдо към това намерение, дори по време на най-сериозните несъгласия. На най-близките си съветници казва, че френското общество не трябва да забравя, че "без Америка и Англия Франция сигурно вече нямаше да съществува".[33] По време на един от многобройните спорове с Лойд Джордж отбелязва: "Моята линия на конференцията, както се

надявам да признаете, е политиката на съгласие с Великобритания и Америка."[34]

Политиката на Клемансо е едно, убеждаването на френските политици от всякакъв ранг да я следват - друго. "Виждам сред тях само интригантство и хитруване от всякакъв род без каквато и да желание за придържане към правилата" - оплаква се британският секретар на конференцията Ханки.[35] Спомените за миналото величие, убеждението в превъзходството на френската цивилизация, завистта от просперитета на англосаксонския свят, облекчението от победата, страхът от Германия, всичко това прави от французите трудни партньори. При посещението си на френските окупационни войски в областта на Рейн един британски експерт пише: "Човек няма как да избяга от усещането, че всичко, постигнато през последните петдесет години, е било пометено само за миг; френските войници са се върнали във времето на монархията и Революцията; самоуверени, вежливи, бързи, чувстващи се напълно комфортно с историческата задача да донесат на германците една по-висша цивилизация."[36] Също като англичаните, американците също понякога намират французите за особено дразнещи. "Фундаменталният проблем с Франция е, че доколкото засяга нея, победата е напълно измислена, а тя се преструва, че не е така и се насилва да ѝ повярва" - пише в дневника си един от американските експерти.[37] Американците непрекъснато се карат с френските си колеги и с обикновените войници по улиците и кафенетата.[38]

Може би е достойно за съжаление, че Клемансо така и не успява да установи близки отношения с лидерите на САЩ и Великобритания. По време на Мирната конференция Уилсън и Лойд Джордж постоянно си уреждат срещи за обед или вечеря, но Клемансо предпочита да се храни сам или с близкия си кръг от съветници. "Това си има своите недостатъци - казва Лойд Джордж. - Когато се срещаш в неформална обстановка, имаш възможност да изложиш вижданията си. Ако откриеш, че получаваш задоволителен отговор, може да продължиш, ако не - да се оттеглиш."[39] През по-голямата част от живота си Клемансо не отдава особено значение на обичайния социален живот. В Париж през 1919 г. той пести намаляващата си енергия за преговорите.

Клемансо е най-възрастният от тримата и макар да е жизнен

за възрастта си, напрежението си казва думата. Екземата по ръцете му се влошава дотолкова, че носи ръкавици, за да я прикрива. Освен това страда и от безсъние.[40] Буди се много рано, понякога в три през нощта, и чете до седем, след което си приготвя скромна овесена каша за закуска. Продължава да работи, докато пристигнат масажистът и треньорът му, с които прави физически упражнения (обикновено включващи любимата му фехтовка). Преди обяд провежда срещите си и почти винаги се прибира да обядва с обичайните варени яйца и чаша вода, работи през целия следобед и след също толкова скромна вечеря с хляб и мляко си ляга към девет. Прислужниците му са от Вандея и са с него от години.[41] Много рядко пие чай в апартамента на Лойд Джордж на Рю Нито, където готвачът пече любимите му "котешки езичета".[42]

Клемансо не харесва особено нито Уилсън, нито Лойд Джордж. "Намирам се в компанията на Исус Христос и Наполеон Бонапарт."[43] Тази негова фраза обикаля цял Париж. Намира Уилсън за озадачаващ. "Мисля, че не е лош човек, но още не мога да разбера точно каква част от него е добра!"[44] Смята го за педантичен и арогантен. "Какво непознаване на Европа и колко трудно бе да се разберем за каквото и да е! Според него всичко трябва да се прави по формули и по неговите четиринадесет точки. Сам Господ се е задоволил с едва десет заповеди. Уилсън благоприлично ни налага четиринадесет точки... четиринадесетте заповеди на най-лишената от съдържание теория!"[45]

Според Клемансо Лойд Джордж е по-забавен, но и по-неискрен и незаслужаващ доверие. По време на продължителните и разгорещени преговори между Великобритания и Франция за контрола над Близкия изток Клемансо с основание се вбесява от опитите на Лойд Джордж да избегне споразуменията. Двамата мъже имат някои общи черти - и двамата започват в политиката като радикали, и двамата са безмилостно ефикасни - но и различията им са сериозни. Клемансо е интелектуалец, а Лойд Джордж не. Клемансо рационален, а Лойд Джордж интуитивен. Клемансо се придържа към ценностите и вкусовете на благородник от XVIII в., а Лойд Джордж категорично е от средната класа.

Клемансо има проблеми и с колегите си, включително с президента на Франция. "Има две съвършено безполезни неща на този свят. Едното е апандиситът, а другото е Поанкаре!"[46] Дреб-

ният и елегантен президент е суетен, буквоядец, педантичен, много предпазлив и много католик. "Шавливо зверче, скучно, заядливо и без капка смелост. Предпазливостта е нещото, което го пази и до днес - както сам виждате, доста неприятно животно, от което за щастие има само един екземпляр" - окачествява го Клемансо пред свой американски приятел.[47] Клемансо напада Поанкаре от години.[48] Пуска клюки за съпругата му. "Искате да спите с мадам Поанкаре? Няма проблем" - крещи на публични места.[49] По време на войната вестниците на Клемансо критикуват президента, повечето пъти несправедливо, за начина на водене на бойните действия. Както основателно отбелязва самият Поанкаре: "Той много добре знае, че не говори истината и че конституцията не ми дава никакви права."[50]

Поанкаре отвръща на омразата. "Луд човек. Дърт, самомнителен темерут" - пише той в дневника си.[51] Любопитно е обаче, че по най-важните въпроси между тях има единомислие. И двамата ненавиждат Германия и се страхуват от нея. Поанкаре също се е борил срещу пораженците през най-тежкия период на войната и всъщност е довел Клемансо на поста министър-председател, защото е видял волята за победа над Германия. За един кратък период следва нещо като примирие. "Раймон, стари приятелю, ще се влюбим ли сега един в друг?" - пита Клемансо преди първата среща на своя кабинет през ноември 1917 г. Шест месеца по-късно Поанкаре се оплаква, че Клемансо не се съветва с него.[52] След победата двамата се прегръщат публично в Мец - столицата на възвърната провинция Лотарингия, но отношенията им остават трудни. Поанкаре непрекъснато се оплаква от начина, по който Клемансо води държавните дела. Преговорите за мир били подранили: френската армия е трябвало да навлезе още по-навътре в Германия. Франция действала с прекалено твърда ръка във възвърнатите Елзас и Лотарингия. Тъй като е родом от Лотарингия, Поанкаре има много познати там, които го предупреждават, че по-голямата част от населението ѝ е прогермански настроено и че на френските власти им липсва всякакъв такт. Клемансо пренебрегвал финансовите проблеми на Франция. Освен това бил превърнал външната политика в хаос, като отстъпил прекалено много на англичаните и американците. Поанкаре побеснява, когато Клемансо се съгласява английският да е официален език на

Мирната конференция, наред с френския.[53] Изпада в ярост от публичните хвалебствия за Клемансо. "Французите го мислят за Господ. А мен обиждат в пресата... Споменават ме само за да ме ругаят."[54]

За ужас на Поанкаре и могъщото колониално лоби Клемансо не прави усилие да завладее някои от германските колонии и не проявява голям интерес към Близкия изток.[55] Малкото му кратки забележки относно военните цели преди началото на конференцията са умишлено неясни и достатъчни да убедят френската общественост, но не и да го обвържат с някакви конкретни искания. Официалните изявления по време на войната засягат основно освобождаването на Белгия и окупираните френски територии, свободата на потиснатите народи и, неизбежно, Елзас и Лотарингия. Както Клемансо заявява пред Камарата на депутатите, работата му е да воюва. Пред един журналист казва, че що се отнася до мира: "Необходимо ли е да се заявява доста по-рано кой какво иска. Не!"[56] На 29 декември 1918 г. Клемансо е притиснат от опонентите си в Камарата да бъде по-категоричен. Той отказва. "Въпросът за мира е необхватен. Преговорите ще бъдат сложни. Ще предявя искания, но няма да ги изложа тук." Възможно било да се наложи да пожертва някои от тях в интерес на Франция. Иска вот на доверие. Получава го с 398 гласа "за" и 93 " против".[57] Сега основното предизвикателство са Съюзниците.

4. Лойд Джордж и делегацията на Британската империя

На 11 януари зареденият с обичайната си енергия британски министър-председател Дейвид Лойд Джордж се качва на борда на британски разрушител, за да прекоси Ламанша. С пристигането му в Париж тримата основни миротворци, от които зависи толкова много, вече са по местата си. Лойд Джордж все още търси път към Уилсън, но познава Клемансо още от 1908 г. Първата им среща, когато Клемансо вече е утвърден политик, а Лойд Джордж само обещаващ младеж, е неуспешна. Клемансо намира Лойд

Джордж за смайващо невеж, по отношение както на Европа, така и на Съединените щати.[1] Впечатлението на Лойд Джордж за Клемансо е "заядлив и доста сприхав дърт простак". Отбелязва, че в голямата глава на Клемансо "няма зони на доброжелателство, уважение и любезност".[2] Когато се налага да контактуват по време на войната, Лойд Джордж дава на Клемансо ясно да разбере, че няма да търпи обидното му държание. С времето обаче Лойд Джордж започва да се възхищава от остроумието, силния характер и предаността на Клемансо към Франция. От своя страна Клемансо развива неохотна симпатия към Лойд Джордж, макар постоянно да се оплаква от лошото му образование. Според възрастния французин той не е "английски джентълмен".[3]

Всеки от Тримата големи на Мирната конференция донася по нещо от страната си на масата за преговори: Уилсън - доброжелателството на САЩ и увереността, че американският начин е най-добрият, както и неприятните подозрения, че европейците може да не видят всичко това; Клемансо - дълбокия френски патриотизъм, облекчението от победата и вечните опасения от една възродена Германия; Лойд Джордж - огромната мрежа от колонии и мощния британски флот. Всеки от тези мъже е не само представител на могъщи интереси, но и личност със своите силни и слаби страни, умора и болести, предпочитания и неприязън, които също влияят на изграждането на мира. От януари до края на юни, с изключение на прекъсването от средата на февруари до средата на март, когато Уилсън е в САЩ, а Лойд Джордж във Великобритания, тримата се срещат всеки ден, повечето пъти и сутрин, и следобед. Отначало ги придружават външните им министри и съветници, но след март се срещат насаме, само с по един или двама секретари и някой друг експерт. Наситената програма на тези лични срещи ги принуждава да се опознаят един друг, да се харесват един друг и да се дразнят един от друг.

Лойд Джордж е най-младият от тримата, жизнерадостен розовобузест мъж с удивително сини очи и рошава бяла коса. (Здравей! Ти Чарли Чаплин ли си?" - пита го веднъж някакво момиченце.[4]) В края на Гражданската война в САЩ (която Уилсън добре помни) Лойд Джордж е само на две години. Когато след поражението на Франция от Прусия Клемансо става свидетел на раждането на новата Германия, Лойд Джордж е ученик в начал-

ното училище. Той е не само най-младият, но и най-здравият и издръжливият. Уилсън се разболява от тревоги, докато се опитва да живее според принципите си, а Клемансо нощ след нощ не спи, размишлявайки върху проблемите на Франция. В моментите на предизвикателства и кризи Лойд Джордж е в стихията си. Ето какво казва за него закоравелият консерватор лорд Робърт Сесил, който никога не го е одобрявал, но при все това му се възхищава, макар и неохотно: "Каквото и да ставаше на конференцията, колкото и тежки да бяха работата и отговорностите на неговия пост, господин Лойд Джордж винаги беше във върхова форма - вечно шеговит и добронамерено хаплив към онези, с които работеше."[5]

Лойд Джордж познава нещастието, защото е изживял смъртта на любима дъщеря, познава и сериозния стрес на злословията и политическите противоречия, заплашвали да провалят кариерата му. Работил е под огромно напрежение през последните четири години, първо като министър на снабдяването с муниции, а след това като министър на войната. В края на 1916 г. поема бремето на премиерския пост начело на коалиционно правителство в момент, когато целият свят мисли, че с Антантата е свършено. Също като Клемансо във Франция успява да сплоти страната си и да я изведе до победа. През 1919 г. току-що е спечелил триумфално изборите, но коалиционното му мнозинство всъщност не е негово. Той е либерал, а поддръжниците му и ключовите фигури в неговия кабинет са основно консерватори. Въпреки че си сътрудничи сериозно с водача на консерваторите Бонар Лоу, Лойд Джордж все пак трябва да пази гърба си. Сваленият от него предишен министър-председател либералът Хърбърт Аскуит го дебне за най-малкия провал. Мнозина консерватори помнят радикалното му минало и нападките му срещу привилегиите и титлите и, както и при собствения си лидер Дизраели, се чудят дали не е прекалено умен, прекалено бърз и прекалено чужденец. Лойд Джордж има сериозни врагове и в пресата. Такъв е например вестникарският магнат лорд Нортклиф, който е избрал това име си само защото инициалът му е същият като на Наполеон, и който се лута между мегаломания и параноя, може би заради третичната форма на сифилис, който не след дълго ще го погуби. Той е убеден, че е направил Лойд Джордж премиер, като е застанал зад

него с вестниците си, сред които "Таймс" и "Дейли Мейл". Когато човекът, когото е убеден, че е лансирал, отказва да го назначи във Военния кабинет или в британската делегация на конференцията, лордът се разярява.

Лойд Джордж е трябвало и да се справя с една държава, която не е готова за мир и която краят на войната заварва с извънмерни ирационални очаквания: че постигането на мир ще е лесно; че надниците и социалните помощи ще нараснат, а данъците ще намаляват; че ще има повече обществена хармония или, в зависимост от възгледите – разместване на пластовете. Обществените настроения са непредвидими: На моменти отмъстителни, в следващия момент безразлични. Най-популярната книга през 1919 г. е "Младите посетители" - комичен роман, написан от дете. Докато е в Париж, Лойд Джордж трябва да се занимава и с профсъюзните вълнения, парламентарните бунтове и възпаления цирей Ирландия. Но той участва в преговорите в Париж така, все едно няма други грижи.

Ако някой прилича на Наполеон, това не е жалкият заблуден Нортклиф, а точно мразеният от него човек. Веднъж Наполеон казва за себе си: "Разните въпроси и разните дела са подредени в главата ми като в чекмеджета. Когато искам да спра една мисъл, затварям това чекмедже и отварям друго. Когато искам да спя? Просто затварям всички чекмеджета и готово - заспал съм." Лойд Джордж владее същото умение да се съсредоточава и възстановява, същата енергия и любов към атаката. "Англичанинът е склонен да уважава някого само този, който го победи; тогава става особено вежлив с него" - казва веднъж на свой приятел от Уелс.[6]

Също като Наполеон Лойд Джордж притежава почти свръхестествената способност да долавя какво мислят другите. Пред Франсис Стивънсън споделя, че обича да живее по хотели: "Винаги се интересувам от хората - интересно ми е какви са, за какво си мислят, какъв е животът им - дали се радват на живота или го намират за скучен."[7] Лойд Джордж е блестящ събеседник, но умее и да изслушва. Силни на деня и незначителни хорица, големи и малки - всички, които са се срещали с него, са оставали с впечатлението, че са му казали нещо важно. "Една от най-достойните за възхищение черти на господин Лойд Джордж – според Чърчил - е пълната липса на помпозност и надменност въпреки висотата

на поста му, отговорностите и щастливата му звезда. Той е винаги естествен и семпъл. За хората, които го познават, винаги е един и същ: неизменно готов за спор, готов да изслуша спорните факти, дори когато са представени противоречиво."[8] Прословутият му чар се корени в това съчетание от любопитство и внимание.

Лойд Джордж е и велик оратор. Докато Клемансо излага вижданията си с убийствена яснота и сарказъм, а Уилсън чрез проповеди, внимателно подготвяните, но звучащи съвсем спонтанно речи на Лойд Джордж са едновременно вълнуващи и остроумни, вдъхновяващи и затрогващи. Като всеки голям актьор той умее да манипулира публиката. "Замлъквам, протягам ръка към хората и ги привличам към себе си. Тогава са като деца. Като малки деца" - отвръща веднъж, когато го питат за техниката му.[9]

Джон Мейнард Кейнс, който създава доста от митовете за Мирната конференция, изковава един специално за Лойд Джордж. "Как да предам на читателя впечатлението си от тази изключителна фигура на нашето време- пита се великият икономист, - от тази сирена, този бард с копита на козел, този получовек, дошъл в епохата ни от населените с вълшебства и магии лесове на келтската древност?"[10] В този въпрос се чува гласът както на интелектуалното превъзходство на Кеймбридж, така и този на обикновения англичанин, но това са романтични безсмислици. Истинският Уелс, където е роден Лойд Джордж, е скромна и здравомислеща провинция с каменни кариери и корабостроителници, рибари, фермери и певци, които пеят по-добре от англичаните.

Лойд Джордж обича да говори за детството си в скромна къща, но фамилията му всъщност се състои от образовани занаятчии. Баща му, който умира, когато Лойд Джордж е съвсем малък, е учител; чичото, който поема грижите за него, е майстор обущар, който изнася проповеди в църквата, човек с положение в малкото село. Като отправна точка Уелс винаги е бил важен за Лойд Джордж, не само по сантиментални причини, но и като мярка за възхода му. Това обаче не му пречи бързо да се отегчава при всяко посещение в родното място. Още от малък той си се представя на една много по-голяма сцена. А каква по-голяма сцена от столицата на най-могъщата империя в света? Както пише на местната девойка, която впоследствие му става съпруга: "Върховният ми стремеж е да продължавам все напред."[11]

Лойд Джордж дължи много на чичо си, който го обича и под-

крепя безусловно. Когато като малък открива, че е изгубил вярата си в Бог, но пасторът му прощава.[12] Когато решава да учи право, чичо му започва да учи френска граматика с един урок преди него, за да може да му помага в ученето. А когато решава да влезе в политиката – крайно рисковано начинание за човек без пари и връзки - чичо му отново е зад него. Старецът все пак доживява да види племенника си министър-председател.

Лойд Джордж е създаден за политиката. Той обича всичките й атрибути - от тежката работа в комитети до мащабните кампании. И макар да се впуска с удоволствие в разгорещени дебати, по душа той е добър човек. За разлика от Уилсън и Клемансо не мрази опонентите си. Не е интелектуалец. Чете много, но предпочита да използва експертите. Мисълта му е светкавична, моментално навлиза във всеки проблем. В някакъв момент от Мирната конференция Кейнс и негов колега осъзнават, че са му дали грешни сведения за Адриатика. Бързо нахвърлят на лист хартия новата си позиция и се втурват към заседателната зала, където откриват, че Лойд Джордж вече е изложил мнението си по темата. След като Кейнс му подава листа хартия, Лойд Джордж му хвърля един поглед и без дори да направи пауза постепенно извърта аргументите си, приключвайки в обратната позиция на тази, с която е започнал.[13]

В ранния етап на политическата си кариера се изявява като водещ радикал. Но докато Уилсън напада банките, а Клемансо църквата, любимите мишени на Лойд Джордж са земевладелците и аристократите. Той харесва бизнесмените, особено онези, които са се издигнали със собствени сили. (Нерядко харесва и жените им.) Като министър на финансите прокарва радикални бюджети и налага данъци за богатите и помощи за бедните, но не е социалист. Също като Уилсън и Клемансо не обича колективизма, но е винаги готов да сътрудничи както с умерени социалисти, така и с консерватори.[14]

Лойд Джордж е и съвършен, макар и нетрадиционен администратор. Редовно разклаща установени процедури, като назначава на отговорни постове в правителствените учреждения талантливи хора извън обичайната администрация. Прокарва всички свои проекти, като винаги ги обсъжда със заинтересованите страни. Урежда споровете с профсъюзите като изслушва и работни-

ците, и индустриалците - процедура, която днес е съвършено нормална, но доста необичайна за онова време. "Борави с хората на масата за преговори като със струни на музикален инструмент, навремени молещ, навремени убеждаващ, строг, шеговит и заплашващ в бърза последователност" - казва един от свидетелите на уреждането на спор, свързан с железниците.[15]

По природа оптимист Лойд Джордж неизменно вярва, че може да се намери решение дори на най-трудните проблеми. "За Лойд Джордж - казва един приятел на децата му - всяко утро е не просто началото на нов ден, а на нов свят и нови възможности."[16] Понякога тези възможности са доста рисковани и Лойд Джордж се замесва в съмнителни сделки, като например мина в Аржентина или покупка на акции, за които има вътрешна информация - но мотивацията му е не толкова алчност, колкото желание за финансова независимост. Подобно безразсъдство се наблюдава и в личния му живот. Любовните авантюри може да подобряват репутацията на Клемансо, но при Лойд Джордж на няколко пъти едва не съсипват кариерата му, когато гневни съпрузи заплашват да го обвинят за развода си. Съпругата му, която е жена със силен характер, го подкрепя, но в крайна сметка се отчуждава от него. Тя предпочита да прекарва времето си в Северен Уелс в любимата си градина, а Лойд Джордж свиква с отпуските в брака. През 1919 г. уляга, доколкото нравът му позволява, и се свързва трайно с една любовница - млада дама, наета като гувернантка на най-малката му дъщеря. Това е Франсис Стивънсън - образована, експедитивна и интелигентна, която му дава обич, интелектуална компания и ефикасен кабинет.

За Лойд Джордж често се пише като за елементарен опортюнист. Клемансо веднъж го сравнява с английски адвокат. "За него всеки аргумент е добър, стига да оправдава целта, а когато се наложи, на следващия ден използва аргументите, които току-що е отхвърлил или разбил на пух и прах."[17] Уилсън, който не пропуска да забележи всеки недостатък на околните, смята Лойд Джордж за безпринципен. "Щеше му се опонентът му да не е хлъзгав като Л. Д., който е майстор на отлагането и постигането на отстъпки."[18] Всъщност Лойд Джордж е принципен, но е и извънредно прагматичен човек.[19] Не пилее енергията си в донкихотовски каузи. Противопоставя се на втората война на Великобри-

тания в Южна Африка, защото я смята за несправедлива и безсмислена. Категоричната му обществена позиция е доста смела и едва не му коства живота, когато в Бирмингам разгневената тълпа щурмува платформата, на която той говори. Но тази позиция му се отплаща. Докато английското правителство се лута почти слепешком към извоювания с много усилия мир в Африка, Лойд Джордж се превръща в национален лидер.

От началото на Първата световна война неизменно играе важна роля във военните усилия на Великобритания. Все по-близкият му приятел Чърчил пише: "Л. Д. е по-прозорлив и по-смел от всички останали. Не се вкопчва в нищо - за него няма прекалено крайна мярка, нито прекалено крайно средство."[20] През 1916 г. заявява пред една лейбъристка делегация, че мрази войната, "но след като веднъж се влезе в нея, трябва да се води решително, иначе шансовете за успешен изход просто умират".[21] Мъдрият стар консерватор Артър Балфур е видял възхода и залеза на много лидери. "Той е импулсивен, преди войната изобщо не се беше занимавал с военни проблеми; вероятно сам не оценява дълбочината на собственото си невежество и понякога демонстрира странности, които несъмнено затрудняват работата с него." Но според Балфур Великобритания не разполага с друг лидер, който успешно да я изведе от войната.[22]

Въпреки дългия си път нагоре от уелското селце, Лойд Джордж така и не става част от английската горна класа. По време на управлението му посетителите на Даунинг Стрийт остават с усещането, че там цари домашната атмосфера на просперяващите градове от крайбрежието на северен Уелс.[23] Нито той, нито жена му обичат да посещават големите крайградски имения, а Лойд Джордж съвсем не обича да гостува на краля и кралицата. Когато в знак на особена чест Джордж V го поканва да носи държавния меч при откриването на Парламента, Лойд Джордж промърморва "Аз да не съм лакей" и отказва.[24] Също като него повечето му приятели са се издигнали със собствени сили. Балфур, който е роднина на граф Солсбъри, е едно от редките изключения.[25] Освен това с очевидната си охота да стои на второ място Балфур е напълно приемлив за Лойд Джордж като външен министър.

Лойд Джордж е твърдо решен да наложи мира по своя начин. При всяка възможност игнорира Външното министерство и се

осланя на собствения си екип от умни млади мъже. Бюрократите откровено мразят самомнителния му, силно религиозен и арогантен личен секретар Филип Кер. И тъй като Лойд Джордж мрази да чете записки, занимаващият се с повечето кореспонденцията му Кер става портиерът към големия мъж.[26] Дори Балфур се възмущава, когато пита дали Лойд Джордж е прочел някакъв документ и му се отговаря, че не, не е, но пък Кер го е прочел. "Как мислиш, Филип - дали е същото?"[27] Дипломатите от кариерата се оплакват помежду си, а лорд Кързън, който се грижи за държавата, докато Лойд Джордж и Балфур са в Париж, е огорчен. Лойд Джордж не им обръща никакво внимание.

Това вреди ли на Великобритания? Лойд Джордж очевидно няма присъщия усет за външните работи на предшественика си лорд Солсбъри, нито на наследника си Чърчил. В информираността му зеят огромни дупки. "Кои са словаците? - пита той през 1916 г. - Нещо не мога да си спомня."[28] Познанията му по география са също толкова повърхностни. През 1918 г. споделя със свой подчинен колко му било интересно да открие, че Нова Зеландия е от източната страна на Австралия. През 1919 г., когато турските войски се оттеглят на изток от средиземноморското крайбрежие, Лойд Джордж говори разпалено за бягството им към Мека. "Анкара" - поправя го рязко лорд Кързън. "Лорд Кързън бе така добър да ме смъмри за нещо тривиално" - безгрижно отвръща Лойд Джордж.[29] Той обаче често стига до разумни заключения (въпреки че пренебрежението към експертите и собственият му ентусиазъм понякога да го вкарват в грешки, например подкрепата за възстановяването на "Велика Гърция" в Италия). По време на войната казва на свой приятел, че Германия трябва да бъде победена, но не унищожена.[30] Това не би било полезно нито за Европа, нито за Британската империя и би разчистило полето за една силна Русия. Той разбира къде са интересите на Великобритания: нейната търговия и нейната империя, военноморско превъзходство, което да ги брани, и баланс на силите в Европа, които да попречат на която и да е от страните да застраши тези интереси.

Лойд Джордж знае, че Великобритания вече не може да постигне тези цели сама. Макар и голяма, военната ѝ мощ се свива бързо с преминаването на държавата на мирновременни релси.

През 1919 г. числеността на войската намалява с две трети, а в същото време Великобритания поема все повече и повече отговорности - от прибалтийските държави до Русия и Афганистан - и среща все повече и повече проблеми в собствената си империя - Индия, Египет и, досами входната си врата, Ирландия. "Нямаме излишни войници" - е отчайващият отговор от генералния щаб на непрекъснатите искания.[31] Бремето на могъществото се стоварва тежко и върху икономиката. Великобритания вече не е финансовият център на света; изместили са я САЩ. Великобритания е задлъжняла сериозно на американците и Лойд Джордж си дава сериозна сметка за това. С обичайния си оптимизъм усеща, че ще успее да изгради едно добро сътрудничество със САЩ, което би компенсирало слабостите на Великобритания. Може би американците биха поели отговорността за такива важни в стратегическо отношение зони като например Босфора.

От друга страна, Лойд Джордж отива на Мирната конференция със сравнително добри карти в ръката, определено с по-добри от тези на французите и италианците. Великобритания вече е получила по-голямата част от това, което иска. Германският флот, който се е противопоставял на английския по целия свят, вече е в британски ръце - корабите са на сигурно място в Скапа Флоу, а подводниците в Харидж. Японските терминали за товарене на въглища, пристанищата и телеграфните станции са превзети от Великобритания. "Ако преди дванадесет месеца бяхте казали на народа на Великобритания, че ще разполагат с това, което имат сега, той щеше да ви се изсмее в лицето - казва Лойд Джордж в Париж. - Германският флот е пленен, германските търговски кораби са пленени, а германските колонии се предадоха. Един от най-сериозните ни търговски конкуренти е сериозно осакатен и нашите съюзници са на път да станат най-големите му кредитори. Постижението не е малко."

Това не е всичко: "Ние унищожихме заплахата за притежанията ни в Индия."[32] Русия, чийто поход на юг през XIX в. толкова тревожи поколения английски политици, е свършена като велика сила, поне в обозримото бъдеще, а по цялата ѝ южна граница в Персия и Кавказ са разположени британски войски и британското влияние е силно.

Комуникациите с Индия са по-сигурни от всякога. Преди вой-

ната Великобритания влага големи усилия в защитата на морския път през Средиземноморието, Суецкия канал и надолу по Червено море чрез поемане на непосредствения контрол, както е в случая с Египет, или като крепи старата и разклатена Османска империя. Тази империя е свършена, но благодарение на тайно споразумение с Франция на Великобритания е дадена възможност да си присвои желаните апетитни хапки. Създават се нови маршрути, поне в мечтите на британското външно министерство и военните, може би през Черно море до Кавказ и оттам на юг или по въздух през Гърция и Месопотамия, но те също могат да бъдат защитени, ако Великобритания се размърда достатъчно бързо, за да завземе необходимите ѝ територии.

Често се смята, че противопоставянето на Лойд Джордж на Бурската война го прави антиимпериалист. Вярно е точно обратното. Той винаги се е гордял с империята, но винаги е смятал, тя че не се управлява правилно. Според него да се управлява всичко от Лондон е безумие и то скъпо безумие. Онова, което трябва да запази империята силна, е да се позволи възможно най-голямо местно самоуправление и имперската политика да се налага само по много важни въпроси като отбраната и общата външна политика. При автономията на вътрешните провинции - Лойд Джордж визира Шотландия, родния си Уелс и вечно създаващата проблеми Ирландия - части от империята охотно биха поели цената на грижата за себе си. ("Автономията в ада" - апострофира го слушател на една от публичните му речи. "Точно така - отвръща Лойд Джордж, - нека всеки говори от името на родината си.") Доминионите - Австралия, Канада, Нова Зеландия, Нюфаундленд и Южна Африка - вече отчасти се самоуправляват. Дори Индия бавно върви към самоуправление, но с нейната смесица от раси, в която има само шепа европейци, и с многобройните ѝ езици и религии Лойд Джордж се съмнява, че ще успее да се справи сама. Той никога не е ходил в Индия и знае много малко за нея, но в духа на своето време смята индийците и другите тъмнокожи хора за малоценни.[33]

През 1916 г., малко след като става министър-председател, Лойд Джордж казва пред парламента, че е дошло време за официални консултация с доминионите и Индия как да се спечели войната. С тази цел възнамерявал да състави Имперски военен

кабинет.[34] Жестът е красив. И освен това наложителен. Доминионите и Индия поддържат военните усилия на Великобритания със суровини, муниции, заеми и най-вече с жива сила - приблизително 1 250 000 войници от Индия, и още един милион от доминионите. Както министър-председателят на Австралия не се уморява да напомня, до 1918 г. Австралия загубва повече войници от САЩ.

През 1916 г. доминионите, които в миналото са пристъпвали на пръсти покрай метрополията, вече са пораснали. Те и генералите им са видели прекалено много от онова, което канадският министър-председател сър Робърт Бордън нарича "некомпетентността и убийствената тъпота на просмуканите от уиски със сода служители на нейно величество".[35] Доминионите са наясно със значението на приноса си и с пролятата от тях кръв. В замяна очакват Лондон да се съветва с тях и по въпросите на войната, и за последващия мир.[36] Във Великобритания намират доброжелателна публика, защото на мястото на предвоенното покровителствено бърчене на носове от нерафинираността на колониите вече има ентусиазъм от тяхната жизненост. При посещението си в Лондон през 1916 г. Били Хюс се превръща в нещо като звезда; по улиците ходят жени със значки "Искаме си Хюс", а в популярен комикс героят Билиуог казва "Нито една война няма да приключи без мен".[37] Външният министър на Южна Африка Ян Смътс - военен, държавник, а според някои и ясновидец - също прекарва по-голямата част от втората половина на войната в Лондон. Само преди петнадесет години Смътс се е бил срещу англичаните; сега е един от най-доверените им съветници и заседава в малкия комитет на британския кабинет, създаден от Лойд Джордж за провеждане на войната. Всички му се възхищават. "Трудно могат да се изчерпят похвалите за практическия му принос за нашите заседания през тези трудни години" - казва за него Лойд Джордж.[38]

През последните дни на войната австралиецът Хюс и канадецът Бордън с гняв откриват, че без изобщо да се допита до доминионите, Британският военен кабинет е упълномощил Лойд Джордж и Балфур да участват във Върховния военен съвет в Париж, който трябва да изработи условията за примирие между Германия и Антантата. Хюс освен това категорично се противопоставя на приемането на Четиринадесетте точки на Уилсън като

основа за мирното споразумение, защото за него те са "болезнено и сериозно нарушение на доверието".[39] Лидерите на доминионите се раздразват най-много, когато откриват, че според британците те просто трябва да стоят на опашката на Мирната конференция като част от британската делегация. Лойд Джордж се опитва да ги умилостиви, като предлага един министър-председател на доминион да стане един от петимата британски пълномощници. Но кой от всичките? Както казва Ханки: "Доминионите са ревниви един спрямо друг като котки."[40] Истинският проблем с представителството според едно писмо на Бордън до съпругата му е, че позицията на доминионите никога не е била изяснена. Канада е "нация, която не е нация. Това ще се промени само с времето". Не без известна доза съжаление той отбелязва: "Британските министри дават най-доброто от себе си, но то не е достатъчно добро".[41] На Ханки казва, че ако Канада не получи пълноправно представителство на Мирната конференция, не му остава нищо друго, освен "да си събере куфарите, да се върне в Канада, да събере Парламента и да му изложи положението".[42]

Лойд Джордж отстъпва: не само единият от петимата британски делегати ще бъде от империята, но ще каже на съюзниците си, че доминионите и Индия държат на самостоятелно представителство на Мирната конференция. Това е един от първите проблеми, които той повдига, когато пристига в Париж на 12 януари 1919 г. Американците и французите посрещат идеята хладно, защото виждат в нея вкарване на британски марионетки - и допълнителни британски гласове - на масата на преговорите. Когато Лойд Джордж неохотно прави предложение доминионите и Индия да имат по една делегация всеки, също като Португалия и Сиам, това само предизвиква допълнително силно негодуване на колегите му от империята. Според тях след всичко, което са пожертвали, е просто недопустимо да бъдат третирани като второстепенни сили. Не особено охотно Лойд Джордж убеждава Клемансо и Уилсън да позволят на Канада, Австралия, Южна Африка и Индия по двама представители, Нова Зеландия - един.[43]

Англичаните са смутени от новата самоувереност на протекторатите си. "Беше много неудобно. Форин офис просто нямаше какво да направи" - казва един дипломат.[44] Лойд Джордж, който по принцип е за самоуправлението, открива, че действителност-

та може да бъде не особено приятна, като например в случая, когато Хюс заявява открито пред Върховния съвет, че следващия път Австралия може да не участва във война заедно с Великобритания. (Впоследствие забележката е заличена от протокола, но след това въпросът е повдигнат и от Южна Африка.[45]) Съюзниците на Великобритания наблюдават всичко това с известно задоволство.[46] Французите с радост осъзнават, че когато се стигне до изготвянето на мирните условия за Германия, могат да използват доминионите против Великобритания.[47] Хаус стига още по-далеч в дългосрочните си предвиждания: отделното представителство на доминионите и Индия на Мирната конференция и в новите международни организации като Обществото на народите и Международната организация на труда само ще ускори "евентуалното разпадане на Британската империя" и Великобритания ще се върне там, откъдето е започнала - само със собствените си острови.[48]

Делегацията, която Лойд Джордж отвежда в Париж, е делегация на Британската империя (самото име е победа за ядосаните доминиони). Със своите над 400 официални лица, специални съветници, служители и машинописци тя заема пет хотела близо до Триумфалната арка. Най-големият, който става и неин социален център, е хотел "Мажестик", предпочитан от богатите бразилски дами при посещенията им за пазаруване на тоалети в Париж. За се подсигурят срещу шпионаж (не толкова германски, колкото френски), британските власти подменят целия персонал на "Мажестик", даже и готвачите, с хотелиерски служители от централна Англия. Храната става като във всеки уважаващ себе си английски гаров хотел: овесена каша и бекон с яйца на закуска, много месо и зеленчуци на обяд и вечеря и лошо кафе по цял ден. Никълсън и колегите му недоволстват, че жертвата е безсмислена, защото всичките им пълни с поверителни документи кабинети са в хотел "Астория", където персоналът все още е френски.[49]

За британците сигурността се превръща почти в мания. Писмата до и от Лондон пътуват чрез специална служба, която не ползва услугите на френските пощи. Детективи от Скотланд Ярд охраняват входа на "Мажестик", а членовете на делегацията трябва да носят пропуски със снимки. Съдържанието на кошчетата за

хартия трябва да се раздробява на малки парчета; всички знаят, че по време на Виенския конгрес френският външен министър принц Талейран е преговарял толкова успешно, защото агентите му усърдно са събирали изхвърлените бележки на другите делегации. На съпругите се позволява да се хранят в "Мажестик", но не и да преспиват - още една поука от Виенския конгрес, когато според официалната информация, те са били виновни за изтичане на тайни.[50]

Лойд Джордж избира за квартира луксозен апартамент на Рю Нито, странична улица, която в миналото е била свърталище на вехтошари. Апартаментът, украсен с великолепни картини от XVIII в. от английски художници - Гинзбъро, Хопнър и Лорънс - му е даден под наем от богата англичанка.[51] В апартамента се настаняват още Филип Кер и Франсис Стивънсън, както и любимата му най-малка дъщеря, шестнадесетгодишната Меган. Франсис е неин компаньонка, а може би обратното. Балфур се настанява на горния етаж и вечер чува любимите уелски химни и негърски спиричуъли на Лойд Джордж.

В "Мажестик" на всеки гост се връчва правилник. Храненето е по часове. Обект на недоволни коментари става правилото за напитките да се плаща, освен ако гостът не е от доминионите или Индия, в който случай сметката се поема от британското правителство. Раздават се купони, но се приемат и пари в брой. Бюджетът не трябва да се превишава. Членовете на делегацията не трябва да готвят в стаите си и да повреждат мебелировката. Не трябва да водят кучетата си в хотела. В случай на медицинска необходимост дежурят лекар (според Никълсън известен акушер) и три медицински сестри. На първия етаж може да се почива в зала за билярд и зимна градина. Има и няколко автомобила, за които се правят предварителни заявки. По стените висят предупреждения: "Да не се затръшват вратите, защото се чупят стъкла." Има и други предупреждения: "Всички членове на делегацията да имат предвид, че телефонните им разговори могат да бъдат подслушани от неупълномощени лица."[52]

"Чувствам се като първолак в училище - коментира един новопристигнал. - Висиш във фоайето, "старите" те наблюдават, ровят ти из багажа, обясняват ти кога трябва да се храниш и какво ли още не - много е забавно."[53] Ако англичаните са директори

те и икономите, канадците са старшите надзиратели, може би малко сериозни, но надеждни, южноафриканците са новаците - добри в игрите и хвалени за спортния си дух, австралийците са нахакани и винаги готови да нарушават правилата, новозеландците и нюфаундлендците са низши форми на живот, а пък индийците въпреки цвета на кожата си са готини хлапета, чиито родители обаче ги плашат с изгонване и изпращане в училище за изостанали.

Канадците, които си дават много добра сметка, че са от главния доминион, са водени от стройния и красив Бордън. Винаги говорят за морал (не за пръв път в международните отношения) и непрекъснато повтарят, че не искат нищо за себе си. Но с изобилната храна за продан и гладната Европа канадският министър на търговията успява да сключи договори с Франция, Белгия, Гърция и Румъния. Канадците са завладени от общото усещане, че границите изведнъж са се размили. Весело обсъждат с американците възможността Аляска да бъде разменена за част от Карибите или може би за Британски Хондурас.[54] Бордън разговаря и с Лойд Джордж за възможността Канада да поеме управлението на Карибите.[55]

Основната грижа на канадците обаче е да поддържа добри отношения със САЩ и да се погажда с Великобритания. Това отчасти се дължи на собствените им интереси: повтарящият се кошмар на Отава е, че може да се наложи да воюва на страната на Великобритания и нейния съюзник Япония срещу САЩ. Друга част е искреното убеждение, че великите англосаксонски сили са естествени съюзници завинаги. Бордън предлага на Лойд Джордж, ако Обществото на народите не функционира, да се работи за съюз между "двете големи англоезични общности с общ произход, език и литература, вдъхновявани от едни и същи демократични идеали, радващи се на сходни политически институции и чиито обединени сили биха били достатъчни да осигурят световния мир".[56]

Южна Африка е представена от две забележителни личности: болнавия си и затлъстял министър-председател генерал Луис Бота и Смътс. Ентусиазирани поддръжници на Обществото на народите и умерени по въпросите на условията за мира с Германия, те са непреклонни на една тема - германските колонии в Африка.

Смътс, който помага при изготвянето на британските териториални претенции, твърди, че Великобритания трябва да запази Източна Африка (онова, което впоследствие става Танганайка, а след това - Танзания), за да разполага с непрекъсната верига от колонии от Южна до Северна Африка, която германците толкова неудобно са блокирали. Смътс говори и като южноафрикански империалист. Неговата страна трябва да задържи Германска Югозападна Африка (днешна Намибия). Той предлага Португалия да бъде убедена да замени южната част от колонията си Мозамбик в източна Африка за известна част от Германска Източна Африка. Тогава Южна Африка ще придобие спретната и компактна форма с равна граница, прекарана в края на континента.[57]

Австралия не е умерена в нито едно отношение. Делегацията ѝ се предвожда от мършавия министър-председателя Хюс, който страда от постоянно разстройство и се храни само с чай и препечени филийки. Хюс - бившият боксьор от доковете на Сидни, където впоследствие е станал профсъюзен организатор, ветеранът в политическите схватки на Австралия - в Париж провежда политиката на Австралия практически еднолично. Той е избухлив, алергичен и глух - както в прекия, така и в преносния смисъл - за аргументите, които не иска да чува. От съратниците си обикновено се вслушва само в младия репортер Кийт Мърдок, когото приема почти като син. Мърдок, който е написал статия, критикуваща британското управление на полетите в Галиполи, където са избити австралийски войници, споделя скептицизма на Хюс относно водещата роля на Великобритания.[58] (Впоследствие синът на Кийт Мърдок - Рупърт - продължава семейната традиция на критичен поглед към Великобритания.) По някои въпроси Хюс вероятно говори от името на общественото мнение в страната си: Австралия да анексира тихоокеанските острови, завзети от Германия, и Обществото на народите по никакъв начин да не пречи на "бялата" политика на Австралия, която пуска в страната само бели имигранти.

Лойд Джордж, който винаги реагира на уелската карта, която Хюс разиграва постоянно, като цяло намира австралийския министър-председател за забавен. За такъв го намира и Клемансо. Освен това французите правилно смятат, че Хюс, който подкрепя твърдата политика спрямо Германия, е добър приятел на Фран-

ция. Повечето хора, включително подчинените му, обаче намират Хюс за непоносим. Според Уилсън той е "безобразен вредител".[59] На свой ред Хюс мрази Уилсън: осмива Обществото на народите и се подиграва на Уилсъновите принципи.[60] Макар и не толкова гръмогласно Нова Зеландия също споделя резервите на Австралия по отношение на ОН и също иска да анексира определени острови в Тихия океан. Според един канадец нейният министър-председател Уилям Маси е "с дървена глава и типичен англичанин, чийто външен вид би накарал всекиго да очаква какви ли не проблеми при дискусиите".[61]

И накрая Индия. (В официалните документи изразът неизменно е "доминионите и Индия".) Тя е включена в Имперския военновременен кабинет заедно със самоуправляващите се доминиони благодарение на участието си във войната. Но нейната делегация не е на независима нация. Оглавявана е от държавния секретар за Индия Едуин Монтагю, а двамата й членове индийци лорд Синха и махараджата на Биканер са избрани заради лоялността си. Въпреки настояванията на най-различни части от индийското общество индийското правителство не назначава в делегацията нито един от новите индийски националистки лидери. А в самата Индия, ръководената от Ганди трансформация на Индийския национален конгрес в масово политическо движение, което все по-настойчиво отравя искания за самоуправление, прави съвсем академичен дебата как тихо и кротко да се изведе Индия до частично самоуправление като част от империята.

За англичаните присъствието в Париж на толкова много държавници от доминионите е и благословия, и проклятие. Докато Бордън предано отстоява в комитета британската кауза по отношение на Гърция и Албания, а сър Джоузеф Кук от Австралия прави същото за Чехословакия, нещата се променят, когато се засегнат интересите на доминионите. Лойд Джордж вече е влязъл в конфликт със Съюзници заради представителството на доминионите, но сблъсъците тепърва предстоят. Подобни усложнения са последното нещо, което му е необходимо в тежките и продължителни преговори, започнали на Мирната конференция.

Част II

Нов световен ред

5. Ние сме Обществото на народите

На 12 януари, в деня след пристигането си в Париж, Лойд Джордж се среща с Клемансо, Уилсън и италианския министър-председател Орландо във френското външно министерство на Ке д'Орсе в първата от стотиците срещи на главните миротворци. Всеки води със себе си своя външен министър и орляк съветници. На другия ден, въпреки желанието на британската делегация, към групата се присъединяват двама представители на Япония. Така се оформя Съветът на десетте, въпреки че повечето хора продължават да го наричат Върховния съвет. По-малките съюзници и неутралните държави не са поканени, което е показателно за намеренията да бъдат държани настрана. В края на март, когато на Мирната конференция започват най-тежките битки, от Върховния съвет са извадени външните министри и японците, за да се стигне до Съвета на четиримата: Лойд Джордж, Клемансо, Уилсън и Орландо.

Големите зали в Ке д'Орсе са надживели учудващо добре вековете и германската окупация. Те са получили сегашния си облик в средата на XIX в., когато управляваната от Наполеон III Франция все още мечтае да стане велика световна сила. Важните посетители все още минават през официалния вход откъм Сена, изкачват се по масивните разклонени стълбища, водещи до частни апартаменти и към поредица от приемни и кабинети с паркети, килими Обюсон и масивни камини. Огромните прозорци се издигат до декорираните тавани и изящните канделабри. Тежките маси и столове стоят на масивните си позлатени крака. Преобладаващите цветове са златно, червено и абаносово.

Върховният съвет се среща в светая светих на министерство-

то, в кабинета на френския външен министър Стефан Пишон. Днес залата е в златно и бяло, през 1919 г. е била по-тъмна. Същите резбовани лампериии украсяват стаите и същите избледнели гоблени от XVII в. висят по стените. Двойните врати все така се отварят към ротондата и отвън все така има розова градина. Като домакин Клемансо седи на председателското кресло пред камината с огромни пламтящи цепеници. Колегите му, всеки от които разполага с малка маса за документи, го гледат откъм страната на градината, англичаните и американците едни до други, а японците и италианците малко по-нататък в ъгъла. Като единствен държавен глава Уилсън седи на стол, който е с няколко сантиметра по-висок от останалите, министър-председателите и външните министри са в удобни столове с високи облегалки, а на групички в по-ниски столове с резбовани крака седят по-маловажните съветници и секретари.

Върховният съвет бързо установява собствена рутина. Среща се веднъж, понякога два пъти, а в редки случаи и по три пъти на ден. Има нещо като дневен ред, но освен това се занимава с токущо възникнали въпроси. Изслушва вносители на петиции, които не спират да приижат до самия край на Мирната конференция. С настъпването на следобеда зелените копринени завеси се спускат и се включва електрическото осветление. В помещението обикновено е много горещо, но французите реагират ужасено на всяко предложение да се отворят прозорците. Клемансо седи отпуснат в стола си и често поглежда към тавана с отегчено изражение; Уилсън се върти и от време на време става, за да протегне краката си; външният му министър Лансинг, който няма почти никаква работа, рисува карикатури; Лойд Джордж разговаря шумно с нисък и монотонен глас, шегува се и прави коментари. Официалният преводач Пол Манту превежда от френски на английски и обратното и представя всяко изказване, сякаш самият той моли за територии. Тъй като Клемансо говори английски добре, а италианският външен министър Сонино - приемливо, разговорите между Четиримата големи често са на английски. Помощниците пристъпват наоколо с карти и документи в ръце. Всеки следобед вратите се отварят и лакеите внасят чай и ореховки. Уилсън е изненадан и донякъде шокиран, че трябва да прекъсват дискусиите за бъдещето заради такива баналности, но, както каз-

ва на лекаря си, осъзнава, че това е чуждестранен обичай, който приема.[1]

Още от първата си среща мъжете във Върховния съвет знаят че с демобилизацията на войските военната им сила се топи с всеки ден. Същата пролет главнокомандващият американските войски в Европа генерал Пършинг казва на Хаус: "Този месец ще върнем по домовете им триста и двадесет хиляди. Миналия месец бяха 300 000. С тези темпове всичките ни войници ще си бъдат у дома до 15 август."[2] Миротворците трябва да наложат мирните си условия на врага, докато още са в състояние да го сторят. Освен това трябва да се приберат у дома, където да се заемат с проблеми, отложени заради войната, а и с политическите си противници. Налага се да изпреварят и още един враг или поне така си мислят. Гладът, болестите - тифът, холерата и ужасният грип - революционните метежи в град след град, както и по-малките войни, които към 1919 г. г. са поне десетина, заплашват да довършат онова, което е останало от европейското общество.

Вече са минали два месеца от края на войната и хората се чудят защо е свършено толкова малко. Една от причините е, че Антантата всъщност не е готова за внезапния край на битките. А и не би могла. Цялата ѝ енергия е била посветена на спечелването на военните действия. "Какво трябваше да правим за мира, когато дори не знаехме дали ще оцелеем?" - пише Уинстън Чърчил. "Кой можеше да мисли за възстановяване, когато целият свят бе разбит на парчета, или за демобилизация, когато единствената ни цел беше да хвърлим в битката всеки човек и всеки снаряд?"[3] Всъщност докато тече войната, външните министерства, министрите на колониите и военните кабинети изчеткат от праха стари цели и оформят нови искания. Има и опити да се мисли сериозно за мира: проведеното през 1917 г. британско специално проучване, френският Comitй d'Etudes и - най-изчерпателното от всичките - започналото през септември 1917 г. под ръководството на Хаус американско изследване. За ужас на професионалните дипломати са повикани външни експерти, от историци до мисионери, и са изготвени подробни проучвания и карти. Американците са изготвили шестдесет отделни доклада само за Далечния изток и Тихия океан, съдържащи доста полезна информация, но и прозрения от рода на "В Индия голямото мнозинство от неженените

хора са съвсем малки деца."[4] Лидерите на Антантата не обръщат особено внимание на проучванията, изготвени от собствените им експерти.

През първата седмица от Мирната конференция Върховният съвет прекарва повечето си време в обсъждане на процедурите. Британското външно министерство е изготвило прекрасна цветна шестоъгълна диаграма, в който съвършено симетрично са поместени конференцията, комитетите и подкомитетите ѝ, около която като по-малки планети кръжат комитетите на отделните държави от Антантата.[5] Лойд Джордж избухва в смях, когато му я показват.[6] Французите разпространяват подробен дневен ред със списъци на ръководещите принципи и проблеми, на които трябва да се обърне внимание, подредени по степента им на важност. Тъй като мирното споразумение с Германия е на първо място, а на Обществото на народите не е обърнато почти никакво внимание, Уилсън го отхвърля с подкрепата на Лойд Джордж. (Неговият автор Тардьо вижда в този акт "инстинктивното отвращение на англосаксонците от систематизираните конструкции на романското мислене."[7])

Върховният съвет успява да избере секретар. Това е младши френски дипломат, за когото се носят слухове, че е незаконен син на Клемансо. (Изключително ефикасният заместник секретар Ханки скоро поема повечето работа.) След продължителни препирни се решава официалните езици на документите да са френски и английски. Французите настояват официален да е само техният език под предлог, че е по-прецизен и може да изрази повече нюанси от английския, а всъщност защото не искат да признаят, че Франция постепенно губи авторитета си на световна сила. Според тях френският от векове е езикът на международната отношения и дипломацията. Англичаните и американците изтъкват, че английският все повече го измества.[8] Лойд Джордж споменава, че винаги ще съжалява, че не е научил по-добре френски (той почти не го знае), но че му изглеждало абсурдно говореният от повече от 170 милиона английски да няма еднакъв статут с френския. Италианците питат в такъв случай защо не и италианския език. "Излиза, че Италия се третира като второстепенна нация" - заявява Сонино. А в такъв случай защо не и японският, пита Лойд Джордж? Японските делегати, които със затруднение следят де-

батите и на френски и на английски, не казват нищо.[9] Клемансо отстъпва за ужас на повечето участници в делегацията си.

Върховният съвет се сблъсква и с въпроса как Мирната конференция да взема решенията си. През декември френското външно министерство е изпратило покани до всички държави - от Либерия до Сиам - които заявяват, колкото и неправдоподобни да са твърденията им, че са били на страната на Антантата. През януари в Париж има представители на двадесет и девет държави и всички те очакват да вземат участие в конференцията. Да седнат ли заедно всички и трябва ли Британската империя да има същия гласа като Панама? Това не е желанието на нито една от Великите сили, но докато Клемансо иска да остави делегатите от по-малките страни да работят по относително безобидни въпроси като международните морски маршрути, Уилсън предпочита да има възможно най-малко структури. "Не ни трябват официални конференции, а само разговори" - казва той. Клемансо намира това за дразнещо: ако Антантата чака съгласие по всички основни въпроси, нормалната работа на Мирната конференция ще започне след месеци и общественото мнение ще бъде много разочаровано. Според него трябва да се даде някаква работа на всички представители, които са се събрали в Париж. Както ще го прави и много пъти след това, Лойд Джордж предлага компромис. Стига се до съгласие в края на всяка седмица да има пленарно заседание; междувременно Върховният съвет ще се занимава с други работи.[10]

Членовете на Върховният съвет и дори Уилсън нямат никакво намерение да изпускат контрола над дневния ред на конференцията, който обещава да е мащабен.[11] Отхвърленият списък на французите включва: Обществото на народите, полския въпрос, руския въпрос, балтийските националности, държавите, образували се след разпада на австро-унгарската монархия, Балканите; Далечния изток и Тихоокеанския регион, еврейския въпрос, международната речна навигация, международните железопътни линии, законодателство, гарантиращо самоуправление на народите; защита на етническите и религиозни малцинства, международно законодателство за патентите и запазените марки, наказания за престъпления, извършени по време на войната, репарации за военновременните щети, икономически и финансови въпроси.[12] Списъкът е далновиден.

През следващите пет месеца до основната част от Мирната конференция, която завършва на 28 юни с подписването на договора с Германия във Версай, Париж фактически се превръща в седалище на едно световно правителство. "Ние сме обществото на народите" - казва Клемансо в деня преди важната церемония. Уилсън отвръща: "Ние сме държавата."[13] Но дори на тези първи срещи членовете на Върховния съвет започват да се държат като правителство, излъчено от една представителна демокрация. Всъщност самите те използват тази аналогия.[14] Трябва да работят заедно, но без дори за момент да забравят избирателите си у дома.

Вестникарите също не ги оставят намира. В Париж са пристигнали стотици журналисти. Френското правителство е отворило пищен пресклуб в къщата на един милионер. Пресата, състояща се основно от мъже, но и няколко жени като известната разследваща журналистка от САЩ Айда Тарбел, е неблагодарна. Подиграва се на вулгарния декор, заради който американците дават на клуба прякора "Къщата на хилядите цици."[15] По-съществено е, че пресата негодува срещу секретността на работата на конференцията. В своите Четиринадесет точки Уилсън е говорил за "открити споразумения, до които е стигнато открито." Също като други ключови фрази от точките, значението на тази е неясно, може би дори за самия Уилсън, но тя улавя въображението на публиката.

Уилсън определено е имал предвид, че повече не трябва да има тайни споразумения, подобни на тези, които според него и мнозина други са една от причините за Първата световна война. Но дали е имал предвид, че всички преговори трябва да са открити за широката публика? Именно това очакват повечето журналисти и техните читатели. Представителите на пресата настояват за правото да присъстват на заседанията на Върховния съвет или поне да получават ежедневни сводки за дискусиите му.[16] Клемансо казва на помощника си генерал Мордак, че винаги се е борил за свободата на пресата, но че всичко си има граници. Щяло да бъде "истинско самоубийство" да се позволи на пресата да оповестява всекидневните дискусии на Върховният съвет.[17] Лойд Джордж отбелязва, че ако това се случи, Мирната конференция ще проточи до края на света. Той предлага да се изготви изявле-

ние за пресата, в което се казва, че процесът на вземане на решения ще бъде продължителен и деликатен и че страните нямат желание да раздухват излишни противоречия, като излагат публично разногласията си. Уилсън се съгласява.[18] Американските журналисти се оплакват шумно на съветника на Уилсън по пресата Бейкър, който според един очевидец пребледнява от тревога. Журналистите заявяват пред него, че Уилсън е лицемер и то наивен лицемер. Защитени от светлината на публичността, Лойд Джордж и Клемансо щели да го завържат на фльонга. Журналистите дори заплашват да напуснат Париж, но малцина изпълняват заканата.[19]

По-малките страни също са изпълнени с негодувания и искания. Португалците, които са участвали в западния фронт с 60 000 войници, смятат за недопустимо да имат само един делегат, а Бразилия, която е изпратила само една медицинска част и неколцина летци, да има трима.[20] Великобритания подкрепя стария си съюзник Португалия, а САЩ - Бразилия. Признанието в Париж, центъра на световната власт, е важно за съществуващите държави и въпрос на живот и смърт за онези, които миротворците кръщават "държави в процес на формиране." След колапса на Русия и разпадането на Австро-Унгария и Османската империя те са много. Самото излизане пред Върховния съвет, за да се изложи някакъв проблем, е вид утвърждаване - при това доста полезно за репутацията у дома.[21]

Париж може да е седалище на световното правителство, но властта му далеч не е толкова голяма, както си представят много хора и тогава, и впоследствие. Събитията изпреварват Великите сили. Когато на 12 януари Върховният съвет се среща за пръв път, Полша вече е възстановена, Финландия и прибалтийските държави са поели пътя си към независимостта, а Чехословакия се е обединила. На Балканите Сърбия се е обединила с южните славянски територии на Австро-Унгария - Хърватия и Словения. Новата общност още няма име, но някои вече говорят за Югославия. "Задачата на миротворците в Париж не беше да реши справедливо какво трябва да се даде на освободените националности, а какво според всеобщата справедливост да бъде спасено от лапите им, когато прекрачат границите на самоопределението си" - казва Лойд Джордж.[22]

Но какви са тези граници? Отговорът е неясен или по-скоро всяка националност с аспирации има различен отговор. "Виждате ли тези дупчици?" - пита един местен жител някакъв американски посетител на Лвов в спорната гранична зона между Русия и Полша. "Тук им викаме "Точките на Уилсън." Направени са с картечници, а по-големите дупки са от ръчни гранати. Сега сме се заели да се самоопределим и само Бог знае кога и как ще свърши всичко."[23] На първите си заседания Върховният съвет трябва да се справи с битките между Полша и нейните съседи. Когато Мирната конференция приключва официално година по-късно, битките продължават, там и навсякъде другаде. В едно унило писмо до съпругата си от Париж военният съветник от САЩ Таскър Блис предвижда още тридесет години война в Европа. "Потопените нации се показват над повърхността и в същия момент се нахвърлят към нечие гърло, като комари са - проклети още от раждането."[24]

Изкушаващо е, но е и погрешно да се сравнява ситуацията през 1919 г. с 1945 г. През 1919 г. няма свръхсили, няма го СССР с неговите милионни войски, окупирали центъра на Европа, и ги няма САЩ с мощната им икономика и монопола върху атомната бомба. През 1919 г. врагът не е победен окончателно. През 1919 г. миротворците непрекъснато говорят за създаването и унищожаването на държави, но материалът, с който работят, не е толкова податлив на обработка, а и силата на тази обработка не е толкова голяма. Естествено, властта на миротворците е значителна. Те все още имат войски и флотове. Ако пожелаят, могат да използват срещу гладуваща Европа и храната като оръжие. Могат да налагат влиянието си със заплахи и обещания, да дават и отказват признаване на новите държави. Могат да извадят картите и да местят границите, както пожелаят, и в повечето случаи решенията им се приемат - но не винаги, както в особено показателния случай с Турция. Освен това способността на международното правителство в Париж да контролира събитията е ограничена от фактори като разстояние, функциониращ транспорт и налични войски - както и от нежеланието на Великите сили да изразходват ресурсите си.

През 1919 г. ограниченията все още не са ясни - нито на самите миротворци, нито на останалия свят. Толкова много хора вяр-

ват, че ако успеят да привлекат вниманието на Върховния съвет, миналите неправди ще се изправят и бъдещето им ще е сигурно. Един млад кухненски помощник в хотел "Риц" изпраща петиция с искане за независимост на малката си държава от Франция. Хо Ши Мин - и Виетнам - са прекалено незначителни, за да получат някакъв отговор. Един кореец, възпитаник на Принстънския университет се опитва да стигне до Париж, но му е отказан паспорт. След Втората световна война Ли Син Ман става президент на независима Южна Корея.[25]

Женските суфражетски общности се събират в Париж, председателствани от забележителната англичанка Милисент Фосет, и изпращат резолюции с искания за представителство на Мирната конференция и избирателни права за жените. Уилсън, който донякъде симпатизира на каузата им, посреща делегацията и говори мъгляво, но окуражаващо за специален комитет на конференцията с жени членове, който да разгледа проблемите на жените.[26] През февруари, точно преди да се завърне за кратко в САЩ, той колебливо пита колегите си миротворци дали биха подкрепили такова начинание. Балфур казва, че е убеден поддръжник на правото на жените да гласуват, но не смята, че конференцията трябва да се занимава с такива въпроси. Клемансо се съгласява. Италианците заявяват, че това си е чисто вътрешен въпрос. А Клемансо прошепва така, че да го чуят всички: "Какво говори този дребосък?", докато японският делегат изразява възхищение от великата роля, която жените са играли в цивилизацията, но според него суфражетското движение в Япония на практика липсва. Въпросът е изоставен и повече не е разглеждан.[27]

Миротворците откриват, че са поели администрацията на поголямата част от Европа и големи територии от Близкия изток. Старите управленски структури са се разпаднали и окупационните сили на Антантата и представителите им постепенно заемат мястото им. Избор няма; ако не го сторят, няма да го стори никой или, по-лошо, може да го сторят революционерите. Хората по места правят каквото могат. В Белград британски адмирал събира малка флотилия от шлепове и ги праща нагоре и надолу по Дунав с храни и суровини. Успява да постигне някакво възстановяване на търговията и промишлеността, нерядко въпреки пречките, които му създават различните правителства на дунавските

държави, но това са само временни мерки. Както докладва в Париж, дългосрочното решение е международен контрол на Дунав и другите големи европейски речни пътища.[28] Има и други планове и други ентусиасти, но има ли политическа воля?

Сами по себе си икономическите отговорности са плашещи. Войната е разрушила световната икономика и възстановяването ѝ няма да е лесно. Европейските държави са взели огромни заеми, а в случая с Антантата, заемите са основно от САЩ. Сега откриват, че е почти невъзможно да получат кредита за възстановяването на промишлеността и търговията си. След войната фабриките са неизползваеми, нивите са необработени, мостовете и железопътните линии разрушени. Не достигат торове, семена, суровини, кораби, локомотиви. За горивото си Европа продължава да зависи основно от въглищата, но мините във Франция, Белгия, Полша и дори в Германия са наводнени. Появата на нови държави в Централна Европа допълнително подрива онова, което е останало от старите търговски и транспортни мрежи. Във Виена електричеството прекъсва и трамваите не се движат, защото въглищата, които доскоро са идвали от север, вече са блокирани от нова граница.

От всички краища на Европа, от правителствени и частни агенции за помощ пристигат тревожни доклади: безработните мъже са милиони, отчаяните домакини изхранват семействата си с картофи и зелева супа, децата измършавяват. В тази първа мирна студена зима американският администратор по помощите Хърбърт Хувър предупреждава Антантата, че около 200 милиона души в победените страни и още толкова в страните победители и неутралните ще бъдат изправени пред жесток глад. Само Германия се нуждае от 200 000 тона жито месечно и от 70 000 тона месо. В болниците на цяла бивша Австро-Унгария няма превързочни материали и лекарства. В новата чехословашка държава един милион деца са лишени мляко. Във Виена повече деца умират, отколкото оцеляват. Хората ядат въглищен прах, дървени стърготини и пясък. Служителите, които раздават помощи, измислят имена за болести, които никога не са виждали, като цвеклово-кореновата, която засяга хора, хранещи се само с кореноплоди.[29]

Хуманитарният проблем е ясен и изисква действия. Същото

важи и за политическия. "Докато вилнее гладът, основите на правителствата ще продължават да се рушат" - предупреждава Уилсън колегите си.[30] Миротворците имат ресурси. И Канада, и Австралия, и Нова Зеландия и самите САЩ разполагат с излишък от храни и суровини, които биха продали на драго сърце. Могат да се намерят и кораби, които да ги извозят. Но откъде да се вземат парите? Германия има златни резерви, но французите са твърдо решени те да отидат за репарации и не желаят с тях да се финансира внос. Европейските съюзници не могат да финансират изцяло необходимите мащабни помощи, а победените нации с изключение на Германия са банкрутирали. Остават САЩ, но Конгресът и американското обществено мнение се разкъсват между импулса да помогнат и усещането, че Щатите вече са свършили достатъчно за спечелването на войната. След Втората световна война настроенията са почти същите, но с една съществена разлика: на мястото на размитата заплаха от революция вече има един ясен враг в лицето на СССР. Еквивалент на плана Маршал, който допринася толкова много за възстановяването на Европа след Втората световна война, през 1919 г. е невъзможен.

Нещо повече, САЩ нямат превъзходството, с което разполагат след Втората световна война. Европейските им съюзници не са изтощени, отчаяни и готови да приемат американската помощ на цената на съгласието с американците. През 1919 г. те все още имат основание да се виждат като независими играчи на световната сцена. Преди края на войната Великобритания, Франция и Италия изготвят план за обединяване на съюзническите кредити, храни, суровини и кораби за оказване на помощ и реконструкция в съюзническите държави. Американците се възпротивяват. Те с основание подозират, че съюзниците им искат да контролират разпределението на ресурсите, които в по-голямата част ще дойдат от САЩ, като средство за упражняване на натиск върху противниковите държави да приемат мирните условия.[31] Когато Уилсън настоява Хувър да бъде поставен начело на администрацията за помощите за Съюзниците, европейците възразяват. Според Лойд Джордж Хувър ще стане "хранителният диктатор на Европа", а американските бизнесмени ще получат възможност да се наместят в нишата. Европейците отстъпват неохотно и полагат всички усилия да вгорчат живота на Хувър.[32]

За Уилсън, както и за много американци, Хувър е герой, беден сирак, пробил си път до Станфордския университет, за да стане един от водещите инженери в света. През войната той организира мащабни програми за помощ за окупираната от германците Белгия, а когато 1917 г. Щатите се включват във войната, започва да организира пестенето на храна, необходимо за военните действия. "Може да съм Хувър на вечеря, но никога няма да съм Хувър в любовта" - пише по картичките за Свети Валентин.[33] Хувър е експедитивен, трудолюбив и напълно лишен от чувство за хумор. Лойд Джордж го намира за нетактичен и безцеремонен.[34] Европейците го мразят за непрекъснатите му натяквания, че САЩ осигуряват основните помощи за Европа, както и за начина, по който налага американските икономически интереси, например пласирането на американските запаси от свинско, и пълното му игнориране на местните производители.[35]

Макар Антантата да разполага с множество агенции, контролирани не особено старателно от Върховния икономически съвет, отделът за храни и помощи на Хувър е най-ефикасен. Финансиран със 100 милиона долара от САЩ и почти 62 милиона долара от Великобритания, той създава офиси в тридесет и две страни, отваря обществени кухни, в които храни милиони деца и превозва тонове храни, дрехи и медикаменти до най-засегнатите области. През пролетта на 1919 г. организацията на Хувър вече управлява железопътни линии и надзирава мини. Разполага със собствена телеграфна мрежа. Обявява война на въшките с хиляди ножици, тонове сапун, специални бани и станции за обезпаразитяване, обслужвани от американски войници. Пътуващите, които нямат сертификат за "обезвъшляване" се задържат и дезинфектират.[36] През лятото на 1919 г. Хувър вбесява европейците за пореден път с твърдението си, че САЩ вече са направили достатъчно; европейците можели сами да поемат нещата. С упорит труд, сурови ограничения и пестене трябвало да се справят. Възгледите му намират одобрение във все по-изолационистки настроения Вашингтон, а американските помощи и заеми бързо спадат.

Всъщност Европа достига предвоенните нива на производство едва през 1925 г.; в някои области възстановяването е още по-бавно. Много правителства прибягват до мерки като заеми, бюджетен дефицит и контрол на търговията, за да задържат страните

си на повърхността. Като цяло европейската икономика остава нестабилна и допринася за политическото напрежение през 20-те години и за международното напрежение, породено от протекционистичните мерки на правителствата.[37] Може би с американските пари и със сътрудничеството на европейците е можело да бъде изградена една по-силна и по-способна да се противопостави на предизвикателствата от 30-те години Европа.

6. Русия

На 18 януари 1919 г. Мирната конференция се открива официално. Клемансо прави всичко възможно събитието да съвпадне с годишнината от коронацията на Вилхелм I като кайзер на нова Германия през 1871 г.[1] Пред делегатите, събрани в пищната Часовникова зала в Ке д'Орсе, президентът Поанкаре произнася реч за лошотията на враговете, за великите саможертви на Антантата и за надеждите за траен мир. "Във вашите ръце е бъдещето на света" - казва той.[2] На излизане Балфур се обръща към Клемансо и се извинява, че си е сложил цилиндър: "Казаха ми, че бил задължителен." "На мен също" - отвръща му нахлупилият бомбе на главата си Клемансо.[3]

Наблюдателите забелязват някои отсъствия: на гръцкия министър-председател Венизелос, който е ядосан, че Сърбия има повече делегати от неговата страна; на канадския министър-председател Бордън, обиден, че министър-председателят на малката Нюфаундленд е на по-почетно място от него; и на японците, които още не са пристигнали. Но най-шокиращо е отсъствието на Русия.

Като съюзник през 1914 г. Русия вероятно спасява Франция от поражение, когато напада Германия на Източния фронт. В продължение на три години Русия воюва срещу Централните сили, причинява им сериозни загуби, но и самата тя понася още по-големи. През 1917 г. окончателно се разпада под напрежението и за осем месеца преминава от самодържавие през либерална демокрация до революционната диктатура на малобройната екс-

тремистка фракция руски социалисти - болшевиките - за които не е чувал почти никой, включително самите руснаци. С колапса на Русия от нея се разлитат части на великата империя като прибалтийските държави, Украйна, Армения, Грузия, Азербайджан и Дагестан. Антантата изпраща войски в напразен опит да подкрепи разпадащия се свой съюзник срещу Германия, но в началото на 1918 г. болшевиките сключват мир с Германия. Войските на Антантата остават на руска територия, но какво да правят там? Да съборят болшевиките и съветския им режим? Да подкрепят разноцветните им противници - роялисти, либерали, анархисти, разочаровани социалисти и всевъзможни националисти?

От Париж не е лесно да се разбере какво става на изток и кой на чия страна е. От изток на запад се носят слухове: за обърнат с главата надолу обществен ред, за граждански войни, националистически бунтове, зверства, отмъщения и нови зверства: последният цар и семейството му били избити и телата им хвърлени в кладенец; обезобразеният труп на британското военноморско аташе лежал непогребан на улица в Санкт Петербург. Руски войници разстрелвали офицерите си, а моряци завземали корабите. Из огромната руска провинция подтикваните от извечния глад за земя селяни избивали господарите си. В градовете юноши крачели важно с пушки по улиците, а бедняците изпълзявали от коптори-те си и се настанявали в дворците. Трудно е обаче да се каже колко истина има в тези слухове (в повечето има), защото Русия е станала непозната земя. Както се изразява Лойд Джордж: "Всъщност ние изобщо не работехме с проверени или поне подлежащи на проверка факти. Русия представляваше джунгла, в която човек не знае какво става само на няколко метра от него."[4] Оскъдните познания на Лойд Джордж по география не му помагат никак; според него Харков (град в Украйна) е име на руски генерал.

През лятото на 1918 г. западните страни изтеглят дипломатите си от Москва, а до началото на 1919 г. от града са си отишли и почти всички кореспонденти на чуждестранни вестници. Сухо земните маршрути са неизползваеми заради гражданската в на. Телеграмите пристигат след дни или седмици, ако изоб пристигнат. По времето, когато се събира Мирната конференц единственият сигурен канал за информация минава през Ст

холм, където болшевиките имат представител. По време на конференцията миротворците знаят за Русия толкова, колкото и за обратната страна на луната.[5]

От гледна точка на международното право може би не се е налагало да се канят представители на Русия. Такова е виждането на Клемансо: Русия е предала каузата на Антантата и е оставила Франция на произвола на Германия.[6] Водачът на болшевиките Ленин, едновременно реалист и фанатик, е отстъпил на Германия земя и ресурси в Брест-Литовск (днешния Брест в Беларус) в замяна на мира, за да запази жизнената искра, от която ще се роди хилядолетието на марксизма. Германия получава достъпа до крайно необходимите ѝ суровини и възможността да прехвърли стотици хиляди войници на Западния фронт. Поне за Клемансо действията на Ленин освобождават Антантата от задълженията към Русия, включително за достъп до жизнено важните проливи между Черно и Средиземно море.

От друга страна, технически погледнато Русия продължава да е съюзник и продължава да е във война с Германия. В крайна сметка при подписването на примирието през ноември 1918 г. германците са принудени да се откажат от Брест-Литовския договор. При всички случай отсъствието на Русия е конфузно. "В хода на дискусиите всичко неизбежно отвежда до Русия - пише в дневника си един млад британски съветник. – Започват хаотични изказвания, решава се, че въпросът не може да бъде решен, докато не се определи обща политика спрямо Русия; след като се достигне до това съгласие, вместо да решат въпроса, те преминават към друг."[7] Финландия, новосъздадените прибалтийски държави Естония, Латвия и Литва, Полша, Румъния, Турция и Персия идват на Мирната конференция, но границите им не могат да бъдат уредени окончателно, докато не станат ясни бъдещата форма и статутът на Русия.

Въпросът за Русия възниква по време на цялата Мирната конференция. Бъдещият апологет на Уилсън, Бейкър твърди, че Русия и страхът от болшевизма са оформили мира. "В Париж Русия игра по-важна роля от Прусия!" - оплаква се той.[8] Това, както и вечето му приказки, е глупост. Миротворците не прекарват времето си в размисли за Русия и нейната революция, те са много по-загрижени да сключат мир с все още могъщата Германия и да

поставят отново Европа на мирновременни релси. Тревожат се за Русия, както и за собиалните вълнения в своите страни, но не разглеждат двата проблема непременно като страни на една и съща монета. Унищожаването на болшевиките в Русия няма като с вълшебна пръчка да отстрани причините за обществено недоволство по света. Германските работници и войници завземат властта, защото режимът на кайзера е дискредитиран и банкрутирал. Австро-Унгария загива, защото вече не може да удържа различните народи под своя власт. Английските войници във Фолкстоун се бунтуват, защото не искат да заминават в чужбина, а канадците в Уелс - защото искат да се приберат у дома. В дадени моменти руската революция дава кураж - и речник на понятията. "Болшевизмът е във възход" - пише в дневника си Бордън, но има предвид работнически метежи, а не революция.[9] През 1919 г. "болшевизъм" (или сродното понятие "комунизъм") са удобен етикет. Както казва военният съветник на Уилсън, Блис: "Ако го заместим с "революция", може би нещата ще станат по-ясни."[10]

Разбира се, миротворците се тревожат от разпространяването на революционните идеи, но не непременно на руските. Оцелелите от Първата световна война са изморени и обзети от страхове. Привидно солидни структури, империи с администрациите и армиите си са се стопили без остатък и в много части на Европа не е ясно кой ще заеме мястото им. Още преди войната Европа е арена на незадоволени копнежи - на социалистите, които се надяват на един по-добър свят, на работниците за по-добри условия на труд, на националистите за собствен дом - и тези копнежи избухват с още по-голяма сила, защото в променящия се свят през 1919 г. е възможно да се мечтае за големи промени - или да се привиждат кошмари за сгромолясване на реда. Португалският президент е убит. По-късно през 1919 г. в Париж някакъв луд се опитва да убие Клемансо. В Бавария и Унгария властта е завзета от комунистически правителства - в Мюнхен само за няколко дни, но в Будапеща за доста повече време. В Берлин през януари и във Виена през юни комунистите се опитват безуспешно да сторят същото. Не цялата вина може да се хвърли върху руските болшевики.

Мнозина, и то не само левите, не се поддават на паниката.[11] На обяд в хотел "Мажестик" канадският делегат Оливър Моуат

Бигар разговаря весело с групичка, в която е и личният помощник на Лойд Джордж Филип Кер. "Всички имаме чувството, че парите имат прекалено голяма власт в света - егоистичните пари. Логичното следствие е комунизъм и без съмнение всички ще се озовем там до четвърт век." Междувременно Бигар пише на жена си в Канада, че си прекарва чудесно: танци в събота вечер в "Мажестик", "Фауст" и "Мадам Бътерфлай" в операта, музикални зали, в които е стъписан от красотата на френските проститутки. Отбелязва, че стандартите на французите определено се различават от канадските. В една комична опера актрисата в главната роля "нямаше на бедрата нищо освен няколко верижки, а друга съвсем нищо по тялото освен панделки и обувки. Но като танцьорка не беше кой знае какво." Когато жена му предлага веднага да тръгне от Канада, за да се присъедини към него, Бигар има сериозни резерви. Естествено, искал да я види, но апартаментите в Париж били страшно скъпи, а баните им - отвратителни. Освен това един висшестоящ политик му бил казал, че Германия, а най-вероятно и Франция ще бъдат пометени от революция. Щяло да има сериозен недостиг на храни и горива. Нямало да има нито осветление, нито водоснабдяване. "Затова си помисли за неудобствата, а може би и за опасността."[12] Госпожа Бигар остава в Канада.

Болшевизмът може да се окаже изгоден. Румъния завзема руската провинция Бесарабия, а Полша навлиза в Украйна, за да бъде спрян болшевизмът. Италианските делегати плашат, че в страната им ще избухне революция, ако не получат по-голямата част от далматинското крайбрежие. Миротворците го използват, за да се плашат едни други. Лойд Джордж и Уилсън заявяват, че Германия ще стане болшевишка, ако и бъдат наложени прекалено тежки мирни условия.

Сами по себе си западните реакции на новия режим в Русия са недвусмислено поляризирани. Разбира се, липсата на информация не пречи на категоричните мнения, а дори ги улеснява. И левите, и десните проектират собствените си страхове и надежди в черната дупка на изток. Радикалният американски журналист Линкълн Стивънс, който за всеобщо учудване през 1919 г. действително отива в Русия и на връщане изрича прословутото си "Видях бъдещето и то работи." Нищо от видяното в Русия не променя мнението му.[13] Вдясно вярват на всяка история за ужаси. Бри-

танското правителство публикува доклади, уж от очевидци. Болшевиките са национализирали жените и са ги въдворили в "комисариати за свободна любов." Църквите са превърнати в бардаци. Внесени са специални отряди от китайски екзекутори, които да упражняват древните си източни умения върху жертвите на болшевиките.[14]

Чърчил - държавният секретар на Великобритания по въпросите на войната по времето на Мирната конференция - е един от малцината, които разбират, че болшевизмът на Ленин е нещо ново на политическата сцена и че зад марксистката реторика стои една напълно дисциплинирана, и строго централизирана партия, която завзема всички възможни лостове на властта. Мотивирана от далечната цел за един съвършен свят, тя не се интересува от методите. "За разлика от много други форми на утопично политическо мислене есенцията на болшевизма е, че може да бъде наложен и поддържан само чрез насилие." Ленин и колегите му били готови да ликвидират всичко по пътя на тази утопия, било то институциите на руското общество или самите руснаци. "От всички тирании в историята болшевишката тирания е най-лошата, най-разрушителната и най-деградиращата" – заявява публично Чърчил в Лондон. Лойд Джордж се изказва неласкаво за подбудите на Чърчил: "Херцогската му кръв се бунтува срещу масовото изтребление на велики херцози в Русия." Други, включително много негови колеги и английското обществено мнение, определят Чърчил като заблуден и ненадежден. Сянката на катастрофалната кампания в Галиполи все още тегне над него и цветистият му език звучи истерично. "Цивилизацията се заличава напълно на огромни територии, а болшевиките подскачат и се кълчат като подивели маймуни сред руините на градовете и труповете на жертвите си" - казва Чърчил в своя предизборна реч през ноември 1918 г. След поредното му изстъпление в кабинета Балфур му прави хладна забележка: "Възхищавам се на преувеличенията, с който казвате истината."[15]

Докато през 1919 г. повечето западни либерали са склонни да позволят на болшевиките да се възползват от колебанията им, разпускането на демократично избрания парламент, убийствата - най-зловещото от които е на царя и семейството му - както и мораториума върху плащанията по външния дълг на Русия шокират об-

ществено мнение. (Французите са особено ядосани от мораториума върху дълга, защото голяма част от френската средна класа е закупила руски държавни облигации.[16]) Но, както не пропускат да си напомнят добрите либерали, и САЩ, и Франция са рожби на революции. Отначало Уилсън смята, че болшевизмът е обуздаване на едрия бизнес и всемогъщото правителство в името на по-голяма свобода на индивида.[17] Личният му лекар Грейсън отбелязва, че Уилсън одобрява доста неща от програмата на болшевиките: "Естествено, в крайна сметка заслужават осъждане заради кампанията им на убийства, конфискации и пълно незачитане на закона. Но някои техни доктрини възникват изцяло заради натиска на капиталистите, които пренебрегват правата на трудещите се по цял свят" - декларира той и предупреждава всичките си колеги, че ако болшевиките проявят здрав разум и се насочат към политика на ред и законност, скоро ще се разпространят из цяла Европа и ще съборят съществуващите правителства.[18] Според Лойд Джордж прогресивните мислители като него и Уилсън смятали, че старият ред - "абсурден, порочен и тираничен" - заслужава участта си: "Той е отговорен за теглото и потисничеството, които породиха жестокостите на революционерите."[19] Освен това в Лойд Джордж още е жив дръзкият млад адвокат от северен Уелс, който е взел присърце силните местни интереси. "Проблемът с премиера е, че самият той е донякъде болшевик" - оплаква се Кързън на Балфур. "Понякога си мисля, че за него Троцки е единствената му сродна душа на международната сцена."[20]

Според много хора руските болшевики в крайна сметка ще се укротят и ще станат буржоа.[21] На запад нещата ще се развият различно. Ако болшевишките идеи проникват в западните общества, то е защото на народа му е писнало. И Уилсън, и Лойд Джордж твърдят, че кислородът на болшевизма ще бъде прекъснат, ако се премахнат причините за появата му. Фермерите без земя, работниците без работа, обикновените мъже и жени без надежда са благодатна почва за утопистите, които им обещават целия свят. Според Уилсън дори в собствената му страна има опасна пропаст между капитала и работната ръка. "Семената се нуждаят от почва, а болшевиките намериха благоприятна почва."[22] Болшевизмът можел да бъде победен, като се изгради нов световен ред, уверява той американските експерти на кораба към Париж.[23] Лойд

Джордж също е оптимистично настроен. "Не мислите ли, че болшевизмът ще умре сам по себе си? - пита той един английски журналист. - Европа е много силна и може да му се противопостави."[24]

Лойд Джордж би желал Русия да участва в Мирната конференция. Както казва на Клемансо на една от срещите им в Лондон през декември 1918 г., не биха могли да се държат така, сякаш тази държава не съществува. Освен това заявява, че изпитва голяма симпатия към руския народ. "Руските войници се биеха без оръжие и без муниции; бяха жестоко предадени от правителството си и изобщо не е чудно, че огорченият руски народ се разбунтува срещу Алианса." Русия била огромна страна, простираща се от Европа до Азия с население почти 200 милиона души. Щом на нации с претенции към руски територии било позволено да дойдат в Париж, то самите руснаци определено имали право да бъдат изслушани. Това можело да означава да се поканят болшевиките.[25] Лойд Джордж казва пред Върховния съвет, че самият той не харесвал болшевиките, но би ли си позволил Съветът да не ги признае? "Да кажем, че сами ще изберем представителите на един велик народ противоречи на всички принципи, за които сме се борили." Британското правителство е направило тази грешка след Френската революция, когато е застанало зад емигрираните френски аристократи. "Това ни вкара във война, която продължи двадесет и пет години" - казва Лойд Джордж.[26]

Аргументите му не се харесват на Клемансо, който ненавижда болшевиките, отчасти защото вижда в тях инструмент на германците и отчасти защото се отвращава от методите им. За Клемансо революцията е възвишена, когато става въпрос за 1789 г. и достойна за презрение, когато попада в ръцете на якобинците с техните робеспиеровци и лениновци, които използват гилотината и бесилото, за да творят съвършенство. Клемансо е преживял уличния терор и кървавия разгром на радикалната комуна в Париж в края на Френско-пруската война. Това е моментът, когато скъсва с крайно си леви убеждения.[27] През 1919 г. той, както и останалите лидери на Антантата, трябва да се вслушва в общественото мнение в страната си. В личен разговор казва на Балфур, че ако болшевиките изпратят представители в Париж, това ще окуражи радикалите екстремисти и ще хвърли в паника средната

класа. Щели да избухнат улични бунтове, които правителството ще трябва да потуши със сила. Атмосферата не би била подходяща за Мирната конференция. Клемансо предупреждава, че ако Съюзниците продължат да настояват на тази покана, той щял да се чувства задължен да се оттегли.[28]

А говорят ли болшевиките от името на руския народ? Те контролират само ядрото на руските земи и големите градове Санкт Петербург (който скоро ще стане Ленинград) и Москва. Срещу тях се съпротивляват няколко други правителства, известни като белогвардейски, на юг начело с един от най-добрите царски генерали Антон Деникин и в Сибир под командването на адмирал Александър Колчак. В самия Париж има руски изгнаници - от консерватори до радикали, които организират Руска политическа конференция, говореща от името на всички руснаци неболшевики. Бившият царски външен министър Сергей Сазонов трябва да работи заедно с известния терорист Борис Савинков. Елегантният и модно облечен Савинков с гардения в бутониерата се радва на голямо възхищение в Париж. Лойд Джордж, който винаги е обичал ефикасността, казва: "Всичките му убийства са умело замислени и напълно успешни."[29] За жалост Руската политическа конференция не получава почти никаква подкрепа от съперничещите си правителства на Деникин и Колчак (които през повечето време кроят козни един срещу друг) и съвсем никаква от болшевиките.

На 16 януари Лойд Джордж поставя пред Върховния съвет цялостния въпрос за Русия. Според него има три възможности: първата е да се унищожи руският болшевизъм; втората е той да бъде изолиран от външния свят; а третата е да се поканят руснаците, включително болшевиките, на среща с миротворците. За първите две възможности вече са предприети стъпки: на руска територия има съюзнически войски, а Антантата е организирала блокада на Русия. Но плановете не сработват. Затова самият той предпочитал последната възможност. Всъщност те биха направили на руснаците услуга, като убедят фракциите да разговарят едни с други и да постигнат примирие.[30] В разговор на четири очи Лойд Джордж споменава, че именно така са постъпили римляните, когато са извиквали варварите и са им казвали да се държат прилично.[31]

Лойд Джордж е прав за възможностите, но за миротворците не е лесно стигнат до решение. За всяка от възможностите има възражения. Интервенцията за смъкване на болшевиките от власта е рискована и скъпа; изолирането на Русия би навредило на руския народ; довеждането на представители на болшевиките в Париж или където и да другаде на запад би им дало шанс да разпространят посланията си, да не говорим колко би вбесило консерваторите. Уилсън подкрепя Лойд Джордж, но френският външен министър Пишон и италианският му колега и Сонино отхвърлят предложението. Според Пишон най-малкото, което могат да направят, е да се вслушат в разказите на френския и датския посланик, които току-що са се завърнали от Русия. Двамата са докладвали надлежно за Червения терор, но Лойд Джордж джентълменски отхвърля разказите им като преувеличения.[32] Върховният съвет не стига до никакво решение.

През цялото времетраене на Мирната конференция политиката на Антантата спрямо Русия е непоследователна и несвързана, недостатъчно твърда, за да ликвидира болшевиките, но достатъчно враждебна, за да ги убеди, със злощастни последствия за бъдещето, че западните сили са непримирими техни врагове. В мемоарите си Чърчил, който непрекъснато настоява за ясна политическа линия от страна на неговото правителство, пише с горчивина за нерешителността на Антантата: "Бяха ли те във война със съветска Русия? Определено не; но те се нахвърлиха върху нея още от самото начало. Действаха като окупатори на руската земя. Въоръжиха враговете на съветското правителство. Блокираха пристанищата му и потопиха военните му кораби. Жадуваха и планираха сваляне то му. Но чак пък война – какъв шок! Намеса - срам и позор!"[33]

Естествено, Чърчил е за интервенция. На същото становище е и маршал Фош, най-висшият офицер във френската войска и главнокомандващ армиите на Антантата. Така мислят и торите в лондонския парламент и разочарованите френски инвеститори. На обратното мнение е друга, не по-малко гръмогласна група: профсъюзите, солидаризиращи се с движенията на работническата класа, всевъзможни хуманисти и прагматиците, чието мнение популярният лондонски вестник "Дейли Експрес" обобщава простичко: "Съжаляваме за руснаците, но да се бият помежду си."[34]

Това е и мнението на Уилсън. "Аз вярвам, че трябва да им се позволи сами да се справят с бедата, въпреки че за известно време сигурно ще затънат в анархия. За мен те са като група невъздържани момчетии, които се бият помежду си. С тях не може да се върши работа, Затова просто ги заключваш в една стая и им казваш, че когато уредят нещата помежду си, ще ги отключиш и ще вършите работа" - казва той на един британски дипломат.[35] Уилсън приема за даденост, че размерът на стаята ще остане приблизително същият. Не жали като англичаните за разпадането на Руската империя. Според него самоопределението означава руските народи сами да управляват огромната си страна. Единственото изключение, което прави въз основа на същия принцип, са полските територии в Русия, за които смята, че трябва да станат част от възстановената Полша. Любопитно е, че не вижда в същата светлина и украинския национализъм (сигурно защото най-сериозния му опонент сенатор Лодж фаворизира независима Украйна) и освен това упорито отхвърля признаването на прибалтийските държави от Антантата.[36] Иначе политиката му спрямо Русия като цяло е негативна: никаква намеса и никакво признаване. Шестата от Четиринадесетте точки изисква евакуация на чуждестранните войски от руска територия (имал е предвид конкретно японците), за да може руският народ да установи най-подходящите за него институции. Когато руснаците се разберат кой да ги управлява (надявал се е, че това няма да са болшевиките), САЩ ще признаят управлението. Точно така, обичал да подчертава Уилсън, са постъпили САЩ по време на Мексиканската гражданска война.[37]

Проблемът е, че Антантата вече се е намесила. През пролетта на 1918 г. британски войски акостират в северните пристанища Архангелск и Мурманск, а японците са завзели Владивосток на Тихия океан и са навлезли на запад в Сибир, за да попречат на германците да се възползват от руското зърно и нефт, както и от руските пристанища и железопътни линии. За да държат под око японците (а и англичаните) и за да предотвратят изпращането на останалите в Сибир чешки подразделения в руски военни лагери, американците неохотно изпращат собствени войски. ("Кървава пот ме избива, когато си мисля какво е редно и какво е постижимо в Русия... В момента, когато се опитам да я докосна, се разбяг-

ва под пръстите ми като капчици живак" - оплаква се Уилсън на Хаус същото лято.[38]) Англичаните принуждават канадците да изпратят сили, които да балансират американските и японските. На юг друго британско подразделение под командването на съученик на Ръдиърд Киплинг се насочва към Кавказ и нефтените кладенци. Французите, които страдат от по-сериозен недостиг на жива сила от англичаните, просто изпращат военни мисии или символично присъствие. Когато в края на войната Великобритания решава не само да задържи войските си в Русия, но и да предложи подкрепа на белогвардейците, вече е напълно ясно, че интервенцията, започнала като маневра срещу германците, се е превърнала в нещо съвсем друго.[39]

По инструкции на Антантата победена Германия започва да изтегля войските си от Украйна и прибалтийските държави. Антантата се опитва да запълни вакуума. Към края на 1918 г. на руска територия има над 180 000 чужди войници, а различни белогвардейски армии получават пари и оръжие от Антантата.[40] Плъзват слухове за поход срещу болшевизма. Онова, което възпира лидерите на Антантата, са признаците, че е налице силна опозиция против каквато и да е нова военна авантюра. На техните народи и армии им е омръзнало да воюват. Лозунгът на левите "Долу ръцете от Русия" става все по-популярен. Лойд Джордж заявява пред кабинета си, че опитите да се справят със заразата на болшевизма, могат да я разпространят допълнително. Английските военни власти докладват, че сред войниците перспективата да бъдат изпратени в Русия е крайно непопулярна.[41] Канадците, които са изпратили военни части за Сибирската експедиция и Мурманск, искат да се изтеглят до лятото; в Канада "въпросът е много тревожен" - казва Бордън на колегите си от британската делегация.[42]

Французите, които настояват за интервенция, всъщност не могат да направят почти нищо, защото не разполагат нито с човешки сили, нито с ресурси. Преди края на войната в Русия има съвсем малко френски войски. Според споразумението с Великобритания на теория Франция отговаря за южна Украйна и Крим, а Великобритания за Кавказ и централна Азия. (Какво освен подкрепа на местните антиболшевишки сили означава това, така и не става ясно.) Френският генерал Луи Франше д'Епре се оплак-

ва, че няма достатъчно сили, които да разположи в тази страна, да не говорим колко малко би се понравила на войниците му руската зима, докато другарите им си почиват.[43] Неговото предупреждение е лекомислено пренебрегнато. Френското правителство изпраща в черноморското пристанище Одеса смесени френски, гръцки и полски части. Експедиционния корпус веднага се оказва въвлечен в битки със всевъзможни противници, от болшевиките и украинските националисти до анархистите. През дългата зима на 1918/19 г. моралът се срива, а болшевиките изпращат провокатори, които говорят френски. Както докладва един френски офицер, "няма френски войник, запазил главата си при Вердюн и Марна, който да е готов да я загуби в Русия." През април 1919 г. френските власти бързо приключват акцията, която заплашва да се превърне в поражение, и панически се изтеглят, оставяйки Одеса и жителите ѝ на болшевиките. На пристанището се тълпят граждани, които умоляват французите да ги вземат със себе си. Малка френска експедиция донякъде организирано напуска кримското пристанище Севастопол, като взема със себе си около 40 000 руснаци, сред които е и майката на убития цар. Две седмици по-късно сред френският флот в Черно море избухва метеж.[44]

Макар да продължава ожесточено да критикува болшевиките и техните действия, Франция вече не играе никаква роля в интервенцията на Антантата. Фош излиза с поредица от все по-невъзможни планове за навлизане в Русия с войски от поляци, фини, чехи и словаци, румънци, гърци и дори от руски военнопленници в Германия, от които не излиза нищо, отчасти набелязаните статисти по правило отказват предлаганите им роли, а и заради силната съпротива на англичаните и американците.[45]

По принуда френската политика се придържа към втората от очертаните от Лойд Джордж възможности – изолиране на болшевизмът в границите на Русия. На Мирната конференция и през следващите години Франция полага всички усилия да изгради около Русия държави като Полша, които, както гласи средновековната фраза, да образуват санитарен кордон около носителите на заразата. Този подход има своите предимства, особено за Франция, за която е важно да осигури противовес на Германия и да попречи на малко вероятния, но не невъзможен съюз между Гер-

мания и Русия.[46] През 1919 г. в Париж Фош и Чърчил са сред малцината, които примат сериозно тази възможност. Чърчил наистина предупреждава за бъдеща комбинация между болшевишка Русия, националистка Германия и Япония. "Крайният резултат можем да се окаже една хищническа конфедерация, простираща се от Рейн до Йокохама и застрашаваща жизнените интереси на Британската империя в Индия и на други места, а и бъдещето на целия свят."[47]

"Ще ги държим под око" - отегчено казва Клемансо на Лойд Джордж в края на 1919 г. по повод болшевиките - "ще ги оставим оградени с бодлива тел и няма да харчим нищо."[48] През 1919 г. парите неизменно са проблем. Лойд Джордж се опитва да укроти ентусиазма на Чърчил за интервенция, като докладва за разговора си с финансовия министър Остин Чембърлейн: "Не можем да понесем тази тежест. Според Чембърлейн, дори мирът да се задържи, едва ще свържем двата края, даже при настоящите убийствени данъци."[49] Англичаните харчат около 100 милиона лири стерлинги, а французите по-малко от половината от тази сума.[50] Британските данъкоплатци не са готови да наливат пари в Русия, особено щом съюзниците им няма да го правят. "Колко е готова да даде Франция?" - пита Лойд Джордж, когато през февруари 1919 г. е повдигнат въпросът за разширяването на военната интервенция. "Сигурен съм, че не може да си позволи да плати; сигурен съм, че и ние не можем. Америка ще покрие ли разходите? Преди да санкционирате какъвто и да е план, ги притиснете за разходите."[51]

Повечето от помощта за белогвардейците в Русия очевидно се пропилява поради неефективност и корупция. Писарушки зад фронтовата линия обират предназначените за войниците униформи; жените и дъщерите им се обличат в престилки на британски медицински сестри. Докато камионите и танковете на Деникин замръзват в студа, антифризът се продава в кръчмите. Макар впоследствие болшевиките да обрисуват пропагандна картина на световния капитализъм, възправил се с цялата си мощ срещу тяхната революция, в действителност помощта на Антантата не забавя почти с нищо поражението на белогвардейците.[52]

Интервенцията на Антантата в Русия винаги е била замъглена от разнопосочни цели и взаимни подозрения. Американците офи-

циално са против интервенцията, но оставят военни части в Сибир и след края на войната, за да попречат на плановете на Япония. Докато преди 1914 г. французите разчитат на една силна Русия, която да възпира Германия, англичаните се тревожат повече за руската заплаха над юга и Индия. През 1919 г. Франция предпочита възстановена бяла Русия, но на Великобритания ѝ е изгодна и отслабена червена Русия. Кързън, който ненавижда всичко, което олицетворяват болшевиките, е доволен, че Русия е изгубила контрола над Кавказ; той споделя на Чърчил, че англичаните трябва да внимават беларуският водач Деникин да не се добере отново до този регион.[53] Дълбоко вкоренен рефлекс на англичаните е да подозират французите. Лойд Джордж се оплаква, че френското правителство противно на здравия разум се влияе от собствената си средна класа, която е изгубила спестяванията си в Русия. "Нищо друго не би им се понравило повече от това ние да им вадим кестените от огъня" - казва Лойд Джордж.[54]

Докато се чуди дали да продължи интервенцията в Русия, Антантата обмисля и предпочитаната от Лойд Джордж възможност за преговори. На 21 януари 1919 г. той и Уилсън предлагат на Върховният съвет компромис. Щом французите не искат болшевиките да дойдат в Париж, нека тогава да се срещнат с тях и с други руски представители някъде по-близо до Русия. Уилсън добавя, че щом миротворците отказват да говорят с болшевиките, народът на Русия ще повярва в болшевишката пропаганда, че Антантата е техен враг. Подкрепян от Сонино, Клемансо възразява, че самият факт на подобен диалогът би легитимирал болшевиките. От друга страна обаче той не е готов да се скара със съюзниците си по този повод и затова неохотно се съгласява с тях. Сонино продължава да отстоява позицията си. Според него миротворците трябва да обединят всички бели и да им дадат достатъчно войски или поне оръжия, с които да унищожат болшевиките. Лойд Джордж задава практически въпрос. Колко войска ще осигури всеки? Настъпва неловко мълчание. Николко, е отговорът.[55] Стига се до споразумение преговорите да продължат. Уилсън незабавно изпраща за пишеща машина. "Очаквахме някоя красива американска стенографка но се появи куриер с очуканата стара пишеща машина на Уилсън и самият президент седна зад нея и напечата поканата" - спомня си британски журна-

лист.[56] Докато напуска стаята, Клемансо изръмжава "Победиха ни!" на очакващия го френски журналист.[57]

Черновата на Уилсън, в която се говори за искреното и алтруистично желание на Антантата да помогне на руския народ, надлежно е изпратена до представителите на основните руски фракции. Поканата е за среща на един от Принцовите острови - Принкипо - в Мраморно море. Островите са любимо място за излети на жителите на Константинопол. Освен това преди войната турското правителство заточава на тях хилядите бездомни кучета на Константинопол и в продължение на седмици оттам са се чували отчаян лай и вой.

Пожана е изпратена и до болшевиките по късовълновото радио и Париж очаква отговор. Трудно е да се предвиди какъв ще е той. Болшевиките вече са установили обичайния си модел на грубост и цивилизовано поведение, крайна враждебност и неохотно съдействие. Ленин вярва, че руската революция ще подпали първо Европа, а след това и целия свят. Граници, знамена, национализъм - обикновени инструменти на проклетия капитализъм, които разделят работниците по целия свят - ще бъдат пометени. Неговият първи комисар по външните работи, великият революционер и теоретик Лев Троцки вижда новия си пост като проста задача: "Ще отправя няколко революционни прокламации към народите на света и ще пусна кепенците."[58] (Несъзнателно в унисон с апела на Уилсън за открита дипломация Троцки се забавлява искрено, като преправя старите царски архиви и за голям конфуз на Антантата публикува секретни военни споразумения, като например тези за преразпределянето на Близкия изток.) Единственият въпрос пред Ленин и Троцки е тактиката. Ако световната революция се извърши незабавно, няма нужда да се занимават с врага. Но ако се забави, може да се наложи да настроят капиталистическите държави една срещу друга. През 1917 г. болшевиките предполагат, че е вярно първото; през 1919 г. обаче, въпреки че Ленин свиква учредителен конгрес на световния революционен щаб - Комунистическия интернационал, се появяват съмнения.

Руската външна политика, която отразява това колебание, задълбочава още повече подозренията на Антантата. През октомври 1918 г. Георгий Чичерин - рошав вманиачен учен, който токущо е заменил Троцки на поста комисар по външните работи -

изпраща на Уилсън саркастично писмо, в което осмива така любимите му принципи. Четиринадесетте точки призовавали Русия да бъде оставена на мира да се оправя със собствената си съдба; интересно защо тогава Уилсън е изпратил войски в Сибир. Американците говорят за самоопределение; много странно тогава, че не се споменава нито за Ирландия, нито за Филипините. Обещават Общество на народите, която да сложи край на всички войни; това някаква шега ли е? Всички знаят, че именно капиталистическите държави са тези, които разпалват войните. В същия този момент САЩ и техните съучастници Великобритания и Франция планират да пролеят още руска кръв и да изцедят още пари от Русия. Единствената истинска лига е тази на масите.[59]

Но болшевиките дават сигнали и за помирение. Заместникът на Чичерин Максим Литвинов е любезен и отстъпчив. Той е живял няколко години в Лондон, работил е като чиновник там и е женен за писателката Айви Лоу, която гравитира около Блумсбъри. В навечерието на Коледата на 1918 г. той изпраща на Уилсън телеграма от Стокхолм, в която говори за мир на Земята, справедливост и хуманност. Руският народ споделял великите принципи на Уилсън. Те били първите, провъзгласили самоопределение и открита дипломация. Сега руският народ искал само мир, за да построи едно по-добро общество. Искал да преговаря, но интервенцията на Антантата и блокадата причинявали ужасни нещастия. За да поддържат страната си над водата, болшевиките били длъжни да прибягнат до терор. Има ли желание Уилсън да им помогне? Уилсън е дълбоко впечатлен, както и Лойд Джордж, когато вижда телеграмата.[60] Разговорите с Литвинов са възложени на американския дипломат Уилям Бъклър. Докладът, който той изпраща на Уилсън, за да го представи на 21 януари пред Върховния съвет, е окуражаващ. Съветското правителство, както вече се нарича, е готово да стори много за мира, като в това влиза например частично изплащане на замразения външен дълг или даване на нови концесии на чуждестранни предприемачи. Призивите за световна резолюция ще бъдат прекратени; пропагандата е трябвало да бъде използвана като самозащита против Германия, а доскоро и срещу Антантата.[61]

Следователно Уилсън и Лойд Джордж имат известно основание да очакват, че болшевиките ще приемат поканата за Принки-

по. Двамата държавници подбират делегатите си: либерален журналист и бивш пастор от страна на САЩ и доволният Бордън от името на Великобритания - "голяма чест за Канада." (Той не знае, че Лойд Джордж просто не е намерил кого другиго да прати.[62]) Всички чакат. Отговорът на съветското правителство пристига на 4 февруари. Не за последен път болшевиките преценяват погрешно Запада. Те изкусно, но прозрачно отбягват споразумението за спиране на военните действия, което е едно от условията, поставени от Върховният съвет. Не си дават труда да коментират апела към висши принципи в поканата. Очевидно смятайки, че капиталистите разбират само от едно, те предлагат значителни материални концесии под формата на суровини и територия. В крайна сметка подходът се е оказал успешен с германците при Брест-Литовск. Уилсън е разочарован: "Подобен отговор не само не е предизвикан от нищо, но може и да бъде сметнат за обиден." Лойд Джордж се съгласява. "Не ни трябват нито парите им, нито концесиите, нито територията им."[63]

В същото време останалите поканени с мълчаливата подкрепа на французите и с приятели като Чърчил вече тръпнат от очакване. Новините за Принкипо шокират дълбоко руснаците, верни на стария режим. В Париж емигрантската общност излиза на голяма демонстрация; далеч в Архангелск портретите на Уилсън трескаво са свалени от стените. Бившият царски външен министър Сазонов пита един британски дипломат как Антантата очаква от него да се срещне с хората, които са избили семейството му.[64]

Ако англичаните и американците бяха оказали натиск, белогвардейците може би биха се бяха спотаили, но нито Уилсън, нито Лойд Джордж са готови на тази стъпка. Принкипо се превръща в политически проблем и за двамата. Критиките от страна на пресата и на някои от колегите им става все по-силни. Лойд Джордж, подкрепата за чието коалиционно правителство зависи от консерваторите, вече е предупреден от лидера им Бонар Лоу и негов заместник, че е много възможно правителството да се разпадне заради този въпрос.[65] На 8 февруари в едно от редките си общителни настроения Клемансо казва на Поанкаре, че срещата в Принкипо е застрашена от провал. Уилсън не проявява признаци на желание да отговори на частичното отстъпление на болшевиките.[66] За да се подсигури, Клемансо моли Балфур да отложи дис-

кусиите до отпътуването на президента на краткото му посещение в САЩ.[67] Когато на 16 февруари белогвардейците изпращат отказа си, Уилсън вече е на път към САЩ, Лойд Джордж се е прибрал в Лондон, за да се справи със заплахата от обща стачка, а срещата в Принкипо вече не стои на дневен ред.

Това оставя целия руски въпрос отново нерешен. В Лондон Чърчил настоява Лойд Джордж да вземе категорично решение за силова намеса или за окончателно изтегляне от Русия. Лойд Джордж не е готов нито за едното, нито за другото; намесата би му донесла проблеми с лявицата, а изтеглянето - дясницата. Затова, както и в немалко други случаи на Мирната конференция, най-яркият от които е налагането на репарации на Германия, той действа индиректно и изпробва подход след подход, без да излиза на преден план.

Лойд Джордж заявява на Чърчил, че всякакво решение за Русия трябва да се вземе в Париж с участието на Уилсън. На сутринта на 14 февруари - денят, в който президентът трябва да отпътува за САЩ - Чърчил бърза да прекоси Ламанша. (В мемоарите си Лойд Джордж изразява лицемерен ужас, че Чърчил "ловко" е дошъл в Париж по своя инициатива.[68]) След трескаво шофиране по парижките улици - и катастрофа, при която се счупва предното му стъкло - Чърчил се втурва във Върховният съвет тъкмо когато Уилсън става да си ходи. Президентът го изслушва любезно, докато той обяснява, че липсата на категорично решение на Антантата е вредно както за съюзническите части в Русия, така и за белогвардейците. Неговото лично виждане е, че оттеглянето би било бедствие. "Подобна политика би била равносилна на изваждане на двигателя от цялата машина. В Русия няма да остане никаква въоръжена съпротива на болшевиките и цяла Русия ще потъне в насилие и мизерия." Уилсън, както е очаквал Лойд Джордж, отказва да вземе страна. Той признава, че войски на Антантата не допринасят за подобряването на ситуацията в Русия, но и положението е объркващо.[69]

Чърчил остава в Париж още няколко дни в опити да накара Върховния съвет да приеме някаква категорична политика, но в отсъствието на Уилсън и Лойд Джордж това е трудно.[70] Лойд Джордж, който получава ежедневни доклади от верния Кер, упражнява контрол от разстояние. "Уинстън е в Париж и иска да

воюва с болшевиките - жизнерадостно заявява той на свой приятел. - Това ще доведе до революция! Нашият народ няма да го допусне."[71] Той изпраща на Чърчил смесени сигнали, намеква, че Великобритания трябва да осигури оръжие и доброволци за белогвардейците, за да заяви в следващата си телеграма, че не трябва да се планират военни действия срещу болшевиките. Лойд Джордж твърди, че според Военния кабинет присъствието на съюзнически военни части в Русия е грешка. Той е съгласен: "Не само че не е наша работа да се намесваме в чужди вътрешни дела, но това определено би било вредно: така ще укрепим и консолидираме болшевиките."[72] Лойд Джордж държи Кер да предава копия от писмата му на другите членове на британската делегация и на Хаус.[73] От средата на Атлантическия океан Уилсън изпраща предупреждение: "Силно съм изненадан от предложението на Чърчил за Русия - телеграфира той. - Би било фатално да се оставим да бъдем въвлечени допълнително в руския хаос."[74] Тревогите му не се оправдават. На 19 февруари - денят, избран за подновяване на дискусията за Русия във Върховния съвет - Клемансо е ранен при опит за убийство и всички решения са отложени за неопределено време. Войските на Антантата остават на руска земя, но кръстоносен поход срещу болшевиките няма.

Вероятно, както е обичал да подчертава Уилсън, миротворците са имали нужда от повече информация. Някои от по-младите американци, сред които радикалният журналист Стивънс, който копнее сам да види как се развива революцията, и Уилям Булит - млад експерт по Русия от американската делегация, известен като противник на интервенцията - вече предлагат разузнавателна мисия. Лойд Джордж се съгласява, че идеята сигурно е добра, не на последно място и като начин за отлагане на едно неприятно решение.[75]

На 17 февруари Хаус казва на Булит, че ще оглави малка секретна мисия, която да проведе разговори с болшевишките лидери за условията, които биха приели, за да сключат мир с Антантата. Булит е възхитен. Работата му в Париж е рутинна; сега, според него, идва времето да изиграе главна роля. Като продукт на привилегирования изолиран свят на филаделфийската горна класа той има огромна вяра в себе си и в преценките си. Той е преминал през Йейл като истински вундеркинд, поне такова е мне-

нието на майка му, която го боготвори. Съвременниците му го смятат за брилянтен мозък, макар някои от тях да отбелязват, че е донякъде студен и пресметлив в начините, по които използва хората и после се отървава от тях.[76] Той искрено се възхищава но Уилсън и неговите принципи, но храни съмнения дали президентът е способен да ги защити.[77]

Хаус и Кер заедно нахвърлят списък на темите, които ще обсъди мисията. "Булит отива само за информация" - уверява Хаус останалите американски делегати, но пропуска да изясни това категорично на самия Булит, който твърди, дори когато експедицията му се проваля, че е имал мандат да преговаря за мир с болшевиките и от Хаус, който е говорил от името на Уилсън, и от Лойд Джордж. Стивънс, който също се включва в мисията, потвърждава: "Булит беше инструктиран да преговаря за предварително споразумение с руснаците, за да могат САЩ Великобритания да убедят Франция да се присъедини към тях и да изпрати покана за преговори, на които да се постигнат някакви резултати."[78] Не за пръв път Стивънс греши. Нито Хаус, нито Лойд Джордж са се отказали от надеждата за някакво уреждане на въпроса, но и двамата не са имали намерение да се противопоставят на французите и на собствените си избиратели в случай, че болшевиките проявят упоритост. Водената от незначителен двадесет и осем годишен служител малка мисия може да донесе добри новини. А ако не ги донесе, няма значение.[79]

Булит и Стивънс прекарват в Москва една великолепна седмица: настаняване в конфискуван дворец, купища хайвер, нощи в операта в ложата на бившия цар и всекидневни разговори с Ленин и Чичерин. Според Стивънс болшевиките изтръгват корените на бедността, корупцията, тиранията и войната. "Те не се опитват да наложат политическа демокрация, законна свобода и договорен мир - поне не засега. Понастоящем те само полагат основите за тези прекрасни неща." Булит се съгласява, че в Русия е започнало нещо голямо. И двамата са дълбоко впечатлени от Ленин. Той е "прям и директен, но освен това гениален, с невероятно чувство за хумор и много ведър" - казва Булит. Стивънс пита за терора, който болшевиките налагат върху противниците си, и е трогнат от изразеното от Ленин съжаление; според Стивънс той е "либерал по природа."[80]

В края на седмицата Булит си мисли, че е сключил сделка. Ще настъпи примирие и двете страни ще направят отстъпки. Антантата ще изтегли войските си, а болшевиките няма да настояват за премахване на различните бели правителства в Русия. (Доколкото условията изискват край на подкрепата на Антантата за белогвардейците, болшевиките могат да си позволят да бъдат великодушни.) Съмнително е дали болшевиките са преговаряли искрено; с германците при Брест-Литовск Ленин е показал, че е готов да прави отстъпки само за да печели време. Булит и Стивънс се оказват "полезни идиоти", чиято мисия пък е полезна за пропагандата.

Булит гордо отнася споразумението си, а Стивънс розовата си картина за бъдещето в Париж. Както обикновено Хаус е обнадежден, но другите членове на американската делегация се съмняват. Самият Уилсън, който вече се е върнал от САЩ, е прекалено погълнат от трудните преговори по договора с Германия, за да обърне сериозно внимание на мисията и не му остава време да се види с Булит. Лойд Джордж, който го поканва на закуска на 28 март, е доста скептично настроен. Завземането на властта в Унгария от Бела Кун предишната седмица е пробудило отново страховете, че болшевизмът пълзи на запад. Мисията на Булит поражда слухове, твърди се, че Великобритания и САЩ са на път да признаят съветското правителство. Консервативните покровители на Лойд Джордж го наблюдават с орлов поглед, в него са се втренчили и вестниците на Нортклиф. Същата сутрин "Дейли Мейл" е публикувал злостна уводна статия от Хенри Уикъм Стийд - новия редактор на побратимения "Таймс" - който мрази Лойд Джордж толкова, колкото и Нортклиф. "Интригата" от Принкипо била възкръснала, благодарение на машинациите на международните еврейски финансисти и вероятно от германците. Лойд Джордж подава вестника на Булит през масата за закуска. "Как очаквате да се занимавам с проблемите на Русия, докато английската преса пише такива неща?"[81]

През следващите седмици натискът върху Лойд Джордж расте. На 10 април повече от 200 консерватори от парламента подписват телеграма, която го призовава да не признава съветското правителство. Лойд Джордж, който е критикуван и за условията за мир с Германия, знае кога да минимизира загубите. На 16 ап-

рил категорично заявява пред Камарата на представителите, че признаването на съветското правителство не е било обсъждано в Париж и изобщо не стои на дневен ред. Когато го питат специално за мисията на Булит, той отвръща небрежно: "Някой предложи някакъв млад американец, който се върна." Не му било известно дали младежът е донесъл някакви полезни доклади.[82]

Булит е потресен. Никой в Париж не иска да чуе за мисията му, дори президентът, от когото той толкова се възхищава. Разочарованието му от Уилсън е пълно, когато през май излизат условията на договора с Германия. Булит му изпраща писмо пълно с гняв и болка и заминава за Ривиерата "да лежи на плажа и да наблюдава как света върви към ада." През есента се връща в САЩ и спомага за решаването на съдбата на Уилсън и Версайския договор, като свидетелства пред Сената, че той и много други членове на американската делегация не са одобрили повечето клаузи. Освен това успява да включи доклада си за мисията в Русия в дипломатическите протоколи. През 1934 г. се връща в Москва като първия американски посланик в СССР. Този път опитът го е превърнал в яростен антикомунист.[83]

Французите продължават да мърморят за интервенция, но не са готови за нещо повече от санитарен кордон. Лойд Джордж и Уилсън се отказват от контакти със съветското правителство, въпреки че все още се надяват на някакво чудодейно превръщане на болшевиките в добри демократи. Двамата дори се заиграват за кратко с идеята да изпратят храни, за да успокоят болшевиките - план, за който настоява ръководителя на хуманитарната администрация на Антантата. Възгледите на самия Хувър за болшевиките се доближават до тези на Уилсън: болшевизмът е логичен отговор на ужасните условия. Но болшевиките са опасни и пропагандата им е привлекателна дори в силни общества като американското. Антантата трябва индиректно да даде на болшевиките да разберат, че ако престанат с опитите за разпространение на революцията си, Русия ще получи значителни помощи. С времето и с храната руският народ сам ще се откаже от радикалните идеи. За да избегне какъвто и да е намек за признаване от страна на Антантата и за да предотврати възраженията на французите, Хувър предлага известна фигура от неутрална държава да ръководи цялата операция.[84]

Оказва се, че има предвид и конкретна личност - "свестен и суров мъж с висок физически и морален кураж" - известния норвежки арктически изследовател Фритьоф Нансен, който е дошъл в Париж със смътната идея да стори нещо за Обществото на народите. В средата на април Съветът на четиримата, както вече се нарича Върховният съвет, одобрява плана на Хувър.[85] Група от неутрални държави, сред които Нансеновата Норвегия, трябва да събере храни и лекарства за Русия, които ще достави, ако болшевиките сключат примирие с враговете си. Нансен прави опит да изпрати телеграма до Ленин, с която да му съобщи добрите новини, но телеграмата не е изпратена нито от французите, според които планът е заговор на британците, американците, а дори и на германците да получат концесии в Русия, нито от англичаните, които внимават да не извършат нещо, което да прилича на признаване на болшевиките. Накрая телеграмата е изпратена от Берлин.

Изготвеният от Чичерин и Литвинов отговор на руснаците пристига по радиото и телеграфа на 15 май. "Бъдете извънредно любезни с Нансен и *извънредно арогантни* с Уилсън, Лойд Джордж и Клемансо" - инструктирал ги е Ленин. Колкото до плана, "използвайте го за пропаганда, той очевидно не може да послужи за *никаква друга* полезна цел." Министърът и заместникът му последват съвета, съчетавайки хапливи нападки към Антантата с категоричен отказ от примирие, докато не бъде свикана нормална мирна конференция. В Париж миротворците тъжно поклащат глави и изоставят всякакви по-нататъшни дискусии за хуманитарна помощ. Епизодът е поредният пример за провал на политиката на Антантата по отношение на Русия.[86]

През 1919 г. обаче има още един проблясък на надежда, че самите руснаци могат да решат проблема. В края на зимата, непосредствено преди пътищата в Русия да потънат в кал, белогвардейците успяват да организират офанзива срещу болшевиките. От базата си в източен Сибир Колчак напада на широк фронт. Част от войските му се придвижват на север към Архангелск и успяват да се съединят с малък обсаден авангард от бели и британци. Друга част си пробива път на запад към Урал. Трета поема на юг, за да се обедини с Деникин и неговите сили. В средата на април Колчак и съюзниците му са изтласкали болшевиките в те-

ритория от 300 000 квадратни километра, но това е най-многото, което успяват да постигнат.

Болшевиките имат две жизненоважни предимства: единството си и дислокацията. Те контролират сърцето на Русия, докато разнородните им противници са разпръснати по периферията. Командирите на белогвардейците се подозират един друг, отделени са един от друг от стотици километри нерядко враждебна територия и в повечето случаи нямат никаква представа какво вършат другите. Болшевиките ги превъзхождат тройно с жива сила и владеят оръжейните фабрики.[87]

На 23 май 1919 г. Антантата решава да признае частично правителството на Колчак. По-късно Чърчил пише: "Избран бе момент, в който тази декларация вече беше със сигурност закъсняла."[88] Депеша с искане за уверение, че ще бъдат установени демократични институции, мъчително стига до Сибир, след което по някое време пристига несвързан отговор, от който се разбира донякъде, че ще бъдат осигурени необходимите гаранции.[89] Не след дълго обаче идват и съобщенията за поражения. В края на юни Червената армия е разбила седалището на Колчак и белогвардейците побягват на стотици километри.

По това време обаче Мирната конференция е към края си и германците са на път да подпишат Версайския договор. Няма време да се стори каквото и да било за Русия. В договора е включена кратка клауза, гласящо просто, че всякакви бъдещи споразумения между Антантата или части от нея и Русия следва да бъдат признавани. Друга клауза оставя отворена възможността Русия да иска репарации. Иначе политиката спрямо Русия продължава да е все така объркана. Блокадата на болшевиките остава в сила, но подкрепата за белогвардейците постепенно отслабва. Великобритания и Франция изоставят Колчак като изгубена кауза. (Адмиралът се оставя на закрилата на Чешкия легион, който все още е в източен Сибир; чехите го предават на болшевиките и той е разстрелян през февруари 1920 г.) През октомври 1919 г. Деникин бяга на юг. През януари 1921 г., след упорито настояване от страна на Великобритания, европейските държави от Антантата се съгласяват да прекратят военната интервенция и да вдигнат икономическата блокада. През март 1921 г. Великобритания подписва търговско споразумение със съветското пра-

вителство. Подкрепят го дори бизнесмените консерватори, които се опасяват, че в противен случай ще изгубят възможностите си в Русия. През 1924 г. Великобритания и СССР установяват пълни дипломатически отношения. Франция ги последва неохотно.

От перспективата на времето Чърчил и Фош се оказват прави за болшевиките, а Лойд Джордж и Уилсън грешат. Управляващата партия в Русия не става като шведските социалдемократи. Ленин налага система на страшна и неоспорима власт, която впоследствие дава пълна свобода на параноичното въображение на Сталин. Руският и много други народи плащат страшна цена за болшевишката победа в гражданската война, миротворците в Париж не могат да надхвърлят своите възможности.

7. Обществото на народите

На 25 януари Мирната конференция официално одобрява създаването на комисия за Обществото на народите. Двама от помладите членове на американската делегация смятат, че от това може да излезе прекрасен вдъхновяващ филм. Според тях той ще би показвал злонамереността на старата дипломация. Анимирани карти ще демонстрират как семената на войната са били засявани в миналото: тайни съюзи, несправедливи войни, конференции, в които егоистичните стари европейски сили чертаят спорни граници на картите. Парижката мирна конференция и Обществото на народите ще заблестят в "ярък контраст." Освен това те са сигурни, че филмът ще донесе много пари.[1]

Днес е трудно да си представим, че подобен проект е бил взиман на сериозно. Само шепа ексцентрични историци все още си дават труда да изследват Обществото на народите. Неговите архиви и богатство от материали рядко биват разгръщани. Самото й име навява представи за трудолюбиви бюрократи, пламенни либерални поддръжници, безплодни резолюции, непродуктивни мисии за установяване на факти и най-вече за провал: Манджурия през 1931 г., Етиопия през 1935 и най-катастрофалния от всички - избухването на Втората световна война само двадесет годи-

ни след края на първата. Динамичните лидери в периода между двете световни войни - Мусолини, Хитлер и японските милитаристи - презират ОН и в крайна сметка му обръщат гръб. Главните му поддръжници - Великобритания, Франция и по-малките демокрации - са хладни и неособено заинтересовани. СССР се присъединява само защото по това време Сталин не вижда подобра алтернатива. САЩ така и не влизат. Толкова е голямо петното на провала, че когато по време на Втората световна война обмислят една постоянна асоциация, държавите решават да създадат едни изцяло нови Обединени нации. Обществото на народите официално е обявено за мъртво през 1946 г., но съществуването му фактически е престанало да има каквото и да е значение още през 1939 г.

На последното му общо събрание лорд Робърт Сесил, който е присъствал и на учредяването, пита: "Вярно ли е, че всичките ни усилия през тези двадесет години са отишли на вятъра?" И сам отговаря смело на въпроса си: "Защото за пръв път бе създадена организация по същността си универсална, не за да защитава националните интереси на тази или онази държава... а за да предотврати войната." Той заключава, че ОН е било "велик експеримент." То е материализирало мечтите и надеждите на всички онези, които през вековете са работили за мира. Оставило е като наследство широко разпространеното убеждение, че народите по света могат и трябва да работят съвместно за колективната сигурност на всички. "Обществото на народите е мъртво. Да живеят Обединените нации!"[2]

Сесил е прав. ОН наистина е олицетворение на нещо много важно: на признаване на вече случилите се промени в международните отношения и на възлаганите на бъдещето надежди. Точно както парният двигател е променил начина на придвижване на хората по земята, а национализмът и демокрацията ги е въвлякъл в нови отношения помежду им и към собствените им правителства, така поведението на държавите една спрямо друга е претърпяло промяна във века преди да се събере Мирната конференция. Разбира се, силата все още има значение и, разбира се, правителствата се грижат за страните си, но във всичко това вече е вложен нов смисъл. Ако през XVIII в. са се сключвали и разтрогвали съюзи, почвали са и са свършвали войни за династиче-

ско превъзходство и дори за едната чест и ако е било напълно в реда на нещата да се отнема земя, без да се държи сметка за обитателите ѝ, то XIX в. е поел към различен мироглед. На войната все повече се гледа като на аномалия и то скъпо струваща аномалия. През XVIII в. печалбата за един винаги е загуба за друг и балансът като цяло е нулев. Сега войната носи загуби за всички играчи, както показва Първата световна война. Националните интереси се отстояват по-добре с мир, който позволява на търговията и промишлеността да процъфтяват. И самото понятие нация вече е различно, то вече не се олицетворява от монарх или малък елит, а все повече от народа.

В дипломацията формите остават същите: посланиците представят акредитивни писма, договори се подписват и подпечатват. Правилата обаче са променени. В играта на нациите вече не е модно и дори е неприемливо една нация да заграби например територия, населена с хора от друга националност. (Колониите не се броят, защото се смята, че тяхното население е на по-нисък етап на политическо развитие от европейците.) Когато създава Германия, Бисмарк го прави в името на германското единство, а не като завоевание за пруските си господари. Когато през 1871 г. творението му отнема Елзас и Лотарингия от Франция, германското правителство полага всички усилия да убеди себе си и света, че не се ръководи от старомодния стремеж към военна плячка, а защото населението на тези провинции е германско по душа.

В уравнението вече е включен още един фактор: общественото мнение. Разпространяването на демокрацията, разрастването на национализма, мрежата от железопътни линии и телеграфи, дейните журналисти и ротационните печатарски преси, бълващи високотиражни вестници са части от едно същество, което правителствата не харесват особено, но което не смеят да пренебрегват. В Париж се приема преговорите да се провеждат под погледа на обществеността.

За идеалистите това е нещо хубаво. Хората ще внесат така нужния здрав разум в международните отношения. Те няма да искат война и скъпа надпревара във въоръжаването. (Тази вяра не се разклаща от факта, че в десетилетията преди 1914 г., и особено през самата 1914 г. повечето европейци ентусиазирано искат да воюват.) Много са идеалистите в Европа, а и по целия свят.

Благоденствието и прогресът на XIX в. окуражават вярата, че светът става по-цивилизован. Все по-нарастващата средна класа осигурява естествена среда за движенията за мир и проповядва задължителен арбитраж на споровете, международни съдилища, разоръжаване и дори въздържане от сила като начини за предотвратяване на войната. Противниците на войната приемат за модели собствените си общества, особено тези в Западна Европа, където правителствата все повече се съобразяват с волята на гражданите си и където обществените полицейски сили са изместили частните въоръжени отряди и където върховенството на закона се приема все по-нашироко. Сигурно е било възможно човек да си представи такава общност на нациите, която да осигури колективна сигурност за своите членове.[3]

В Париж Уилсън настоява да председателства комисията за ОН, защото за него Обществото на народите е ядрото на мирните договори. Ако то бъде създадено, рано или късно всичко би дошло на мястото си. Ако мирните условия са несъвършени, покъсно ще има много време ОН да ги поправи. Много нови граници трябва да бъдат начертани; ако не са правилни, ОН ще ги коригира. Колониите на Германия трябва да бъдат отнети; ОН ще се погрижи те да бъдат управлявани правилно. Османската империя се разпада; ОН ще действа като ликвидатор и попечител на народите, които още не са готови за самоуправление. А за бъдещите поколения ОН ще надзирава общия просперитет и мир, ще окуражава слабите, ще хока лошите и, когато е необходимо, ще наказва непокорните. Това е обещание, което човечеството дава пред себе си, това е обет.

Някои рисуват картина, в която Уилсън прекосява Атлантическия океан, за да донесе дара на Обществото на народите от Новия свят за Стария. Изображението е привлекателно, но, уви, невярно. Много европейци отдавна чакат някакъв по-добър начин за уреждане на международните отношения. Войната, която са преживели, би имала смисъл само ако би довела до един по-добър свят и до край на всички войни. Именно това са обещали техните правителства в тежките дни и именно това им е давало сили да продължат. През 1919 г., когато европейците осмислят катастрофалните години с невъобразимото количество пролята кръв, когато осъзнават, че европейското общество е ужасно, може би фа-

тално повредено, за мнозина - не само либерали и леви - ОН изглежда като последен шанс. Харолд Никълсън говори от името на мнозина от своето поколение, когато казва: "Отиваме в Париж не само за сложим край на войната, а за да намерим един нов ред за Европа. Подготвили сме се не просто за мир, а за Вечен мир. Обгърнати сме от ореола на божествена мисия. Трябва да сме нащрек, непреклонни, праведни и аскетични. Защото нам се пада да извършим велики, дълготрайни и благородни дела."[4]

Лойд Джордж се съгласява с настойчивото искане на Уилсън ОН да е първата задача на Мирната конференция не само от цинично желание да види американците доволни. В крайна сметка той е либерал, лидер на партия, известна с противопоставянето на войната. Като опитен политик той познава английското обществено мнение. "Те посрещат с абсолютен ужас мисълта за отношения, които отново могат да дегенерират до подобна трагедия - казва той на колегите си на Бъдни вечер 1918 г. - Би било политическа катастрофа да се върнем от Мирната конференция без Обществото на народите."[5] Но ОН така и не завладява въображението му, вероятно защото се съмнява дали то би било ефикасно. В речите си той го споменава рядко и, докато е министър-председател, така и не посещава седалището му.[6]

Във Франция, където спомените за последната германска агресия и опасенията за бъдещето още са болезнено живи, е налице дълбок песимизъм относно възможността международното сътрудничество да сложи на край на войните. От друга страна, особено сред либералите и левицата, има желание да бъде даден шанс на ОН.[7] Клемансо би предпочел първо да се реши въпроса с Германия, но той е твърдо решен да не допусне твърдения, че Франция е блокирала ОН.[8] Самият той се двоуми, но не е, както понякога се твърди, враждебно настроен към него. Всеизвестната му забележка гласи: "Аз харесвам ОН, но не вярвам в него."[9]

Общественото мнение оказва подкрепа на ОН, но не дава насоки за нейния формат. Дали да е полицай, или чиновник? Дали да използва сила, или морално убеждаване? По очевидни причини французите са склонни на ОН, овластено да спира агресорите със сила. Юристите, особено в англоезичния свят, вярват в международното право и трибуналите. За пацифистите ОН е поредният лек срещу международното насилие, общо разоръжаване и

обещание от всички членове да се въздържат от война. И така, какво да представлява Обществото на народите? Нещо като свръхдържава? Клуб на държавни глави? Конференция, свиквана при спешни случаи? Какъвто и да е форматът, то се нуждае от механизми и изисквания за приемане, правила, процедури и някакъв секретариат.

Човекът, който поставя ОН в центъра на програмата на Антантата, по време на войната запазва загадъчно мълчание относно подробностите. Уилсън говори само с общи понятия, макар и вдъхновяващи. Неговото Общество на народите ще бъде могъщо, защото ще олицетворява организираната воля на човечеството. Членовете му ще гарантират взаимната си независимост и границите си, казва той в своите Четиринадесет точки. То би могло да използва сила, за да ги защити, но това едва ли ще е необходимо. Войната е показала, че обикновените хора копнеят за такава организация; тя е това, за което са воювали. "Съветите на обикновените хора във всяко отношение са по-опростени, по-праволинейни и по-единни от съветите на обиграните делови мъже, които все още си мислят, че участват в някаква игра на власт с високи залози" - казва той малко преди края на войната пред голяма аудитория в операта "Метрополитен" в Ню Йорк.[10]

Според Уилсън задълбаването в подробности преди края на войната би било грешка. Това само би довело до разногласия в Антантата и би оставило вражеските държави с впечатлението, че по някакъв начин ОН е насочено срещу тях.[11] За него идеята е толкова фундаментално рационална, а потребността е толкова широко възприета, че ОН само би се развило в един здрав и функциониращ организъм. Дори в Париж, където се изготвя договора за ОН, Уилсън е против онова, което смята за излишни подробности. "Господа – обръща се той към колегите си от комисията за ОН, - аз не се съмнявам, че следващото поколение ще се състои от хора, интелигентни колкото мен и вас, и мисля, че можем да сме убедени, че ОН само ще се справи с делата си."[12]

Нехайното отношение на Уилсън тревожи дори собствените му поддръжници. За щастие, в момента циркулират няколко подробни планове. Продължаването на войната неизбежно поражда множество дискусии за възможностите конфликтите да бъдат предотвратявани. В САЩ Лигата за налагане на мир обединява

демократи и републиканци. Във Великобритания Лигата на националното общество привлича либерали, уважавани членове на средната класа. Отляво фабианците финансират мащабното проучване на Ленард Улф. В началото на 1918 г. френското и британското правителство решават, че е по-добре да се размърдат, защото благодарение на Уилсън Обществото на народите вече и изрична цел на войната на Антантата. Във Франция комисия под ръководството на известния либерал Леон Буржоа изготвя сложен проект за международна организация със собствена армия. Във Великобритания специален комитет под ръководството на известния правист сър Уолтър Филимор изготвя подробни препоръки, които обединяват много от предвоенните идеи, например задължителния арбитраж на споровете. Комитетът подхожда предпазливо и отхвърля както утопичните идеи за световна федерация, така и прагматичното предложение ОН да е просто продължение на съюза от войната.[13] Когато английското правителство изпраща на Уилсън копие от доклада на Филимор, американският президент недружелюбно отвръща, че го намира за разочароващ и че разработва собствен проект, който ще оповести, когато му дойде времето. Позволява все пак на англичаните да научат, че основните й принципи са два: "Трябва да има Общество на народите и то трябва да бъде силна, а не хартиена лига."[14] Войната свършва без от Вашингтон да се чуе нещо по-определено.

Именно тогава едно от светилата на Британската империя решава да се пробва и да изготви проект. Висок, слаб, с твърд син поглед, южноафриканският външен министър генерал Смътс, на пръв поглед не е особено импозантен. (В Лондон секретарят на Бордън помисля, че е дошъл да смени електрическата крушка и лаконично му нарежда да изчака отвън.[15]) Смътс обаче притежава точно тези лични качества, които се харесват на Уилсън, защото много приличат на неговите собствени: охота да се справя с велики проблеми, дълбоки религиозни и морални убеждения и желание да направи света едно по-добро място. И двамата мъже са израснали в стабилни и щастливи семейства в малки общности, Уилсън - в американския юг, а Смътс - в бурско фермерско селище на нос Добра Надежда. И двамата имат прекрасни спомени от щастливи черни слуги (макар и двамата да се съмняват,

че чернокожите някога биха могли да бъдат равностойни на белите) и лоши спомени от войната - Уилсън за Гражданската, а Смътс за Бурската. И двамата са сериозни и се въздържат да дават външен израз на емоциите си, но дълбоко чувствителни хора. И двамата съчетават извънмерното чувство за собствена правота и големите амбиции. И двамата схващат бързо непоследователността в постъпките на другите, но остават слепи за своята собствена.[16]

Смътс завършва блестящо университета Щеленбосх, след което подобно на много други умни млади мъже от колониите отива в Англия. В Кеймбридж се труди упорито, получава награди и завършва право като първенец на курса. В Лондон, където се подготвя за държавния си изпит, поне доколкото е известно, не е посетил нито една пиеса, концерт или художествена галерия. В малкото си свободно време чете поезия: Шели, Шекспир, но найвече Уолт Уитман, чиято дълбока любов към природата споделя. Ако Уилсън вдъхновява публиката със стегната проза, ако Лойд Джордж приповдига духа ѝ с бляскавите си речи, Смътс най-много от всички миротворци ги омагьосва с поезия.[17] Смътс е бил съветник по основните въпроси на войната, напълно естествено е да съветва и за мира.

Смътс посреща появата на Уилсън на световната сцена с ентусиазъм. "Именно този морален идеализъм и тази визия за един по-добър свят ни въздигнаха през тъмната нощ на войната" - казва той на група американски журналисти. Светът е разтърсен, но сега пред него се откриват огромни възможности. "Ние сме тези, които трябва да работят за превръщането на този свят в нещо подобро, да планираме международната му реорганизация по посока на универсалната свобода и справедливост, както и да възвърнем на класите и нациите добрата воля, която е единствената сигурна основа за всякаква дълготрайна международна система." Думите и призивите се леят. "Нека не подценяваме тези възможности - проповядва той на отегчения свят. - Времето на чудесата не е отминало." Вероятно е дошъл моментът, когато тези чудеса завинаги биха сложили край на войната.[18]

Онова, което Смътс не заявява толкова гръмогласно, е, че Обществото на народите би било полезно и за Британската империя. През декември 1918 г. той подготвя за британските си коле-

ги един от своите зашеметяващи анализи на света. След като Австро-Унгария вече я няма, Русия е в хаос, а Германия е победена, остават само три световни велики сили: Британската империя, САЩ и Франция. На французите не може да се има доверие. Те са съперници на англичаните в Африка и Близкия изток. (Французите му отвръщат с подобна антипатия, особено след като той без да иска забравя някои от поверителните си документи на среща в Париж.[19]) Според Смътс би било напълно логично англичаните да се обърнат за приятелство и сътрудничество към САЩ. "Езикът, интересите и идеите ни бележат общия ни път" - отбелязва той. Най-добрият начин американците да осъзнаят това е подкрепата за Обществото на народите. Всички са наясно, че Уилсън смята ОН за своя най-важна задача; ако потърси подкрепата на англичаните, вероятно ще повдигне неудобни въпроси като например настояването си за свобода на международните води.[20]

Смътс си поставя за цел да изложи в свързан вид онова, което описва като "доста мъглявите идеи" на Уилсън. Работейки на висока скорост той написва творението, което скромно нарича "Практическо предложение". Общо събрание на всички държави членки, по-малък изпълнителен съвет, постоянен секретариат, процедури за уреждане на международни спорове, мандати за народи, които още не са готови за самоуправление - в проекта му влизат повечето от нещата, които впоследствие са включени в устава на ОН. Има обаче и много повече: ужасите на последната война, разпадането на Европа на атоми, обикновените хора, вкопчени в надеждата за един по-добър свят, както и великите възможности пред миротворците. "Самите основи са разнебитени и слаби и всичко отново е относително. Палатките са съборени и големият керван на човечеството отново е на път."[21] Смътс гордо пише на свой приятел: "Моят документ предизвика страхотно впечатление във високите кръгове. От протоколите на кабинета разбирам, че министър-председателят го е нарекъл "един от най-смислените държавни документи, които сме чели." Въпросният документ незабавно е публикуван като памфлет.[22]

Както коментира един американски юридически експерт, документът е "много добре написан, но доста неясен на моменти." Смътс например е избегнал разискването на мандати за бившите

германски колонии в Африка.[23] (Това е умишлено, тъй като той е категоричен, че собствената му страна трябва да задържи Германска Югозападна Африка.) Уилсън, на когото Лойд Джордж дава копие, го харесва, не на последно място защото Смътс настоява създаването на ОН да е първата работа на Мирната конференция. След като в началото на 1919 г. се връща в Париж от обиколката си на Европа, Уилсън се заема с така дълго отлаганата задача да запише идеите си на хартия. Резултата, който на 19 януари показва на англичаните, възприема много от идеите на Смътс. Смътс казва на свой приятел, че няма нищо против: "Мисля, че е голямо удовлетворение да знаеш, че волята ти тихомълком намира потока на Голямата воля, за да направи накрая Бог това, което ти не си успял."[24] Уилсън нарича Смътс "градивна тухла."[25]

Уилсън одобрява и другия британски експерт за ОН - Сесил. Неумолим, аскетичен и резервиран, Сесил често напомня на околните за монах. Клеманско казва за него, че се усмихва рядко, а когато го прави е с "усмивката на китайски дракон."[26] По убеждения Сесил е заклет англиканец, по образование е юрист, по професия - политик, а по рождение - английски аристократ. Фамилия Сесил служи на страната си още от XVI в. Балфур е негов братовчед, а баща му е великият лорд Солзбъри - министър-председателят на консерваторите през по-голямата част от 80-те и 90-те години на XIX в. Младият Робърт познава Дизраели и Гладстон, приеман е в Уиндзорския дворец и нерядко посещава кронпринца на Прусия. Възпитанието му, едновременно привилегированото и аскетично, е култивирало у него усет за правилно и неправилно, както и за задълженията му към обществото.[27] Когато войната избухва, той е петдесетгодишен и прекалено стар, за да отиде на фронта, поради което постъпва като доброволец в Червения кръст във Франция. През 1916 отговаря за блокадата на Германия.

По това време Сесил стига до твърдото убеждение, че светът трябва да създаде организация, която да предотвратява войните, и това е причината да приветства ентусиазирано изявленията на Уилсън. Първата му среща с президента през декември 1918 г. е разочароваща. Двамата успяват да разменят само няколко забележки на голям прием.[28] След като на 19 януари в Париж най-после успява да проведе нормален разговор с Уилсън, Сесил на-

мира идеите му за ОН за заети основно от англичаните. В дневника си отбелязва, че самият Уилсън "е донякъде грубиян и с него трябва да се работи твърдо, но с най-голяма любезност и респект - което не е лесна комбинация."[29] Уилсън поставя на Дейвид Хънтър задачата да се срещне със Сесил и двамата да изготвят общ проект, който да отбележи засилващото се сътрудничество между американците и англичаните.

На 25 януари, когато Мирната конференция назначава Комисия за Обществото на народите, залата прелива от благородни чувства. Настроението донякъде се разваля, когато представители на по-малките държави, които вече са изгубили търпение от скромната си роля в си Париж, се възмущават, че в комисията влизат само две други страни извън Петимата големи - Британската империя, Франция, Италия, Япония и САЩ. Малките нации също са страдали през войната, отбелязва министър-председателят на Белгия. Председателстващият Клемансо отминава протеста с безразличие. Петимата големи са платили за креслата си на Мирната конференция с милиони убити и ранени. По-малките нации имат късмет, че изобщо са поканени. Като компенсация им е позволението да излъчат петима представители (увеличени впоследствие до деветима) в комисията за ОН. Ропотът заглъхва, но не и разочарованието.[30] Когато англичаните и американците обявяват плановете си изпълнителният комитет на ОН да се състои от Петимата големи, малките нации надигат такъв ропот, че в крайна сметка им е дадено правото да гласуват за допълнителни членове.

Според Сесил Уилсън е загубил ума си, когато е заявил, че уставът на ОН ще бъде написан за две седмици, но всъщност работата върви доста бързо, отчасти благодарение на факта, че англичаните и американците предварително са се споразумели по много от въпросите.[31] Първата среща се провежда на 3 февруари, а на 14 февруари е изготвен подробен проект. Деветнадесетте членове на комисията се събират почти всеки ден в апартамента на Хаус в "Крийон" около голяма маса, застлана с червена покривка. Зад тях сядат преводачите, които им шептят тихо на ухо, Англичаните и американците са едни до други и непрекъснато се консултират. Италианците ги отделят от французите. Португалците и белгийците са неуморни, японските делегати се обаж-

дат много рядко.[32] Председателстващият Уилсън е лаконичен, обезкуражава пространните речи и обсъждането на подробности и насочва ОН в посоката, която желае. Сесил пише: "Стигам до заключението, че не го харесвам като личност. Не знам какво точно ме отблъсква: може би грубостта му, съчетана със суетност и търсене на ефекти."[33] Другият американски представител Хаус неизменно е до президента, но почти не взема думата. Зад сцената той, както обикновено, е деен. "Опитвам се предварително да разбера къде се крие проблем и да го изгладя, преди да е стигнал твърде далеч."[34]

Нито Лойд Джордж, нито Клемансо вземат участие в комисията. Според Бейкър това е поредното доказателство, ако такова изобщо е необходимо, че европейците не приемат ОН насериозно. Той заявява мрачно, че те са доволни, че Уилсън е зает с друго, докато те си разпределят трофеите от войната по обичайния си начин.[35] Уилсън обаче продължава да посещава Върховния съвет и взема участие във всичките му важни решения. Както през цялата си политическа кариера Лойд Джордж е подбрал хора, на които има доверие - в случая Смътс и Сесил - дал им е широки пълномощия и като цяло е оставил нещата в ръцете им.[36] Клемансо е назначил двама водещи експерти, към които – типично за него - се отнася еднакво зле. Това са деканът на юридическия факултет на Парижкия университет професор Ларно и Леон Буржоа.

Високообразованият и културен, Буржоа е експерт по право, изучавал е санскрит, ценител е на музиката и приемлив скулптор и карикатурист. След като навлиза в политиката като либерал, той бързо се издига до върха: министър на вътрешните работи, на образованието, на правосъдието, на външните работи, министър-председател. Интересът му към международния ред датира много преди войната; представлявал е Франция на Хагските мирни конференции, на които се предприемат безуспешни опити да бъде ограничена войната. Когато Уилсън очертава надеждите си за ОН, Буржоа е развълнуван до сълзи. През 1919 г. обаче той е стар и уморен. Зрението му е отслабнало и студът го измъчва ужасно.[37]

Освен това неговата работа среща значителни затруднения. Много френски представители настояват ОН да бъде възприема-

но като продължение на военновременния съюз, насочен все още срещу Германия.[38] Клемансо не крие мнението си, че Буржоа е глупак. Когато Хаус пита защо изобщо Буржоа е бил министър-председател, Клемансо отвръща: "Докато развалях кабинетите материалът свърши и се наложи да вземат Буржоа."[39] Англичаните и американците го смятат за недоразумение с многословните му речи на мелодичен френски, които понякога ги приспиват.[40] Уилсън определено не го харесва, отчасти защото е чул как Клемансо му дава напътствия да протака процедурите възможно най-дълго.[41] Това сигурно е вярно. Буржоа не прави почти нищо, без предварително да се допита до Клемансо, който се надява да изкопчи отстъпки от Уилсън по отношение на мира с Германия. "Нека ви бият - казва той на Буржоа и Ларно. - Няма значение. Вашите поражения ще ми помогнат да изискам допълнителни гаранции за Рейн." Буржоа е огорчен, но се подчинява. "С други думи иска от мен просто да се оставя да ме убият в окопите, докато той се бие другаде" - казва Буржоа на Поанкаре.[42]

На заседанията на Комисията за ОН представителите на Франция се борят и с англичаните, и с американците организацията все пак да има някаква сила - нещо, което в крайна сметка самият Уилсън е казвал, че желае.[43] Буржоа твърди, че ОН трябва да функционира като правосъдната система на всяка модерна демократична държава с властта да се намесва при нарушенията на мира и силово да налага ред. С други думи, ако между членовете на ОН възникнат разногласия, те автоматично да се предават за задължителен арбитраж. Ако някоя държава откаже да приеме решение на ОН, следващата стъпка трябва да бъдат санкции - икономически и дори военни.[44] Той настоява за категорично разоръжаване под контрол на специален орган на ОН с категоричен мандат за инспекция и международни сили, съставени от членове на ОН.[45] Англичаните и американците подозират, че тези предложения са поредният опит на французите да създадат постоянна въоръжена коалиция срещу Германия. Във всички случаи предложенията са напълно неприемливи политически. Американският конгрес, който си има достатъчно неприятности около контрола на външната политика, който споделя с президента, и определено не възнамерява да позволи на други държави да решават кога и къде да воюват САЩ. Консерваторите в прави-

телството на Лойд Джордж, армията, флотът и по-голямата част от Форин офис предпочитат по-старите и сигурни начини за защита на Великобритания. Чърчил заявява, че ОН "не е заместител на английския флот." Началникът на имперския генерален щаб Хенри Уилсън казва, че всичко е "тъпотия" и "безплодни глупости". Великобритания може да бъде въвлечена в далечни конфликти, в които няма интереси.[46]

Резервите на британците намират отклик при много от дошлите в Париж делегати на доминионите - нещо, което Лойд Джордж и колегите му не могат лесно да пренебрегнат. Изпълненият със злоба като митичен гном, Били Хюс напълно логично е вън от себе си. Той харесва французите и мрази американците, не на последно място заради това, че Уилсън го е срязал грубо по време на посещението му във Вашингтон. По думите му ОН е играчката на Уилсън и "той няма да се успокои, докато не си я получи". От името на Австралия и от свое име твърди, че не иска да види Британската империя повлечена след триумфалната колесница на Уилсън.[47] Критиките на Бордън са по-трезви и тактични. Той харесва идеята за ОН, но би предпочел в нея да няма прекалено много европейци. Голямата му мечта винаги е била партньорство между САЩ и Британската империя.[48] Канадците, които току-що са си извоювали от Великобритания ограничаване на контрола над външната им политика, не възнамеряват да се отказват от постигнатото и да предоставят правата си на друг висшестоящ орган.[49]

Френските опити за засилване на ОН дразнят Съюзници и заплашват да вкарат Мирната конференция в задънена улица. Докато комисията бърза да завърши първия проект, преди Уилсън да се върне за кратко в САЩ, от секретните събрания изтича достатъчно информация, която предизвиква тревога. "Тъмни облаци се трупат в седалището на конференцията - пише американският кореспондент на Асошиейтид прес, - налага се атмосфера на недоверие и огорчение, а съдбата на ОН е под сериозен въпрос." Ситуацията не се подобрява от факта, че френската преса напада Уилсън и че Клемансо дава интервю, в което предупреждава, че Франция не бива да бъде жертвана в името на благородни, но неясни идеали. Плъзват слухове, че Уилсън ще си отмъсти, като премести цялата Мирна конференция от Париж, и дори че изоб-

що ще се откаже от създаването на ОН.[50] На 11 февруари, три дни преди Уилсън да отпътува, комисията за ОН заседава почти през целия ден. Французите внасят предложение за създаване на армия на ОН. "Неконституционно, а и невъзможно" - коментира Уилсън.[51] Срещата приключва без решение. На следващия ден Сесил хладно обяснява проблема с французите: "Те казват на Америка, а донякъде и на Великобритания, че понеже не им е било предложено повече, няма да приемат подаръка, който им се дава." Освен това ги предупреждава съвсем откровено, че ако Обществото на народите не успее, алтернативата е съюз между Великобритания и САЩ."[52] Буржоа отстъпва, но след месец ще направи последен безплоден опит с предложението ОН да има собствен генерален щаб. Според него така Съветът на ОН ще получава информация и ще изготвя планове, за да не се окаже неподготвена при евентуална война.[53] Уилсън побеснява. "Френските делегати са направо невъзможни. Само говорят и говорят, и говорят, и непрекъснато се връщат към точки, които сме разглеждали подробно и които категорично сме отхвърлили" - казва той на лекаря си Грейсън.[54] Буржоа отвръща с подобна антипатия, като казва на Поанкаре, че Уилсън е авторитарен и не заслужава никакво доверие: "Той върши всичко в името на личната си слава."[55]

На 13 февруари първият проектодоговор е готов. Уилсън е доволен както от фаталната дата, така и от факта, че клаузите са двадесет и шест, т.е. два пъти по тринадесет.[56] Основните параметри на ОН са уточнени: общо събрание на всичките ѝ членове, секретариат и изпълнителен съвет, в който Петимата големи имат чисто мнозинство (впоследствие неучастието на САЩ опорочава тази клауза). ОН няма да има армия и няма да има задължителен арбитраж и разоръжаване. От друга страна, всички членове *се задължават взаимно да уважават* независимостта си и териториалните си граници. Тъй като Великите сили се безпокоят, че по-малките държави могат да се съюзяват и да вземат надмощие при гласуването, е включена клауза, че повечето решения трябва да се вземат с единодушие.[57] По-късно това се изтъква като причина за неефективността на ОН.

На Германия не е позволено да се включи веднага. Французите са непреклонни по този въпрос и съюзниците им са принудени

да отстъпят. Всъщност Уилсън смята, че Германия трябва да бъде третирана като престъпник, който се нуждае от превъзпитание: "Светът има моралното право да разоръжи Германия и да я подложи на едно поколение размисъл."[58] Така с Версайския договор Германия изпада в куриозната позиция да приеме един клуб, към който не може да се присъедини. И англичаните, и американците смятат това за доста несправедливо.[59]

Договорът отразява и други скъпи на интернационалистите и хуманистите каузи. Той съдържа обещание ОН да създаде постоянен Международен съд, разпоредби против трафика на оръжие и робството, както и подкрепа за разрастването на международния Червен кръст. Освен това създава Международна организация на труда, която да работи за международни стандарти за условията на труд.

Това е нещо, което реформаторите от средната класа, левите партии и профсъюзите отдавна искат. (Най-настойчивото им желание е за осемчасов работен ден.) Най-големите им постижения преди войната обаче са ограничението за жените да работят нощем и забраната на фосфора при производството на кибрит. Но болшевишката революция прави чудеса с нагласите на управляващите класи на Запад. Дори в победилите демократични страни работниците са неспокойни. Кой да каже докъде биха стигнали по пътя към революцията? Работническите представители в Европа заплашват да свикат в Париж дублираща конференция на Мирната с делегати и от победените, и от победилите нации. Антантата успява да отклони тази конференция към Берн, Швейцария, но според Лойд Джордж и Клемансо една клауза за наемния труд в договора за ОН би била много полезна като средство за успокояване на работниците. Във всеки случай политическите им възгледи, също като тези на Уилсън, ги карат да симпатизират на работническите движения, стига да не поемат към революция.[60]

В деня, когато се създава комисията за Обществото на народите, е назначена и такава за труда. Под председателството първо на дейния дребосък, председателя на Американската федерация на труда Самюъл Гомпърс, а след това под председателството на английския работнически лидер Джордж Барнс тази комисия работи без много шум. Барнс се оплаква на Лойд Джордж, че миро-

творците проявяват само "вял интерес" към работата ѝ.[61] Това всъщност може би е за добро, Международната организация на труда се създава без много шумотевица и провежда първото си събрание преди края на 1919 г. За разлика от Обществото на народите, към което е прикрепена, в нея от самото начало влизат представители на Германия. И пак за разлика от ОН функционира и до ден днешен.

На 14 февруари Уилсън представя проекта за договор за ОН на пленарното заседание на Мирната конференция. Членовете на комисията са изготвили едновременно практичен и вдъхновяващ документ, с който се гордеят. "Тази война роди много ужаси, но и някои хубави неща" - казва Уилсън в заключение.[62] Същата вечер той напуска Париж и се връща в САЩ, убеден, че е постигнал основната си цел на Мирната конференция.[63]

Но договорът не е напълно завършен. Французите все още се надяват, че ще успеят да включат точка за военната сила; японците са предупредили, че възнамеряват да включат предизвикваща спор клауза за расовото равноправие; мандатите върху бившите германски колонии и Османската империя още не са разпределени. Продължава да стои и щекотливият проблем с доктрината "Мънроу", която стои в основата на политиката на САЩ спрямо Южна и Централна Америка. Ще има ли ОН надмощие над доктрината, както се опасяват много от консервативните опоненти на Уилсън? Ако да, те ще се противопоставят на ОН, което почти сигурно ще доведе до отхвърлянето му от Конгреса. Колкото и да мрази да отстъпва, особено пред хора, които ненавижда, Уилсън се съгласява при връщането си в Париж да преговаря за специална точка, гласяща, че нито една клауза от устава на ОН не обезсилва доктрината "Мънроу".[64]

Уилсън се оказва въвлечен, този път от англичаните, в онзи тип дипломатически игри, които винаги е презирал. Сесил и Смътс съчувстват на затруднението му и са готови да му помогнат, но Лойд Джордж надушва възможност, която не е за изпускане. От доста време той безуспешно се опитва да се договори със САЩ за избягване на надпревара в морското въоръжаване; сега намеква, че може да се противопостави на всякакви възражения относно доктрината "Мънроу".[65] Продължава да стои и проблемът с японците, които за всеобщо безпокойство може да поискат при-

знаване на еквивалентна японска доктрина, възпираща влиянието на други нации в Далечния изток. Подобно нещо не би се харесало на Китай, който вече и без това е достатъчно изнервен от намеренията на Япония.[66]

На 10 април проблемът за военноморските сили е загърбен и с подкрепата на англичаните Уилсън внася добре обмислена поправка, че нищо в договора за ОН не засяга валидността на международни споразумения като например доктрината "Мънроу", чиято цел е да пази мира. Разочарованите от неуспеха си да въоръжат ОН французи атакуват предложението с непоклатима логика. В документа вече има разпоредба всичките членове да подчиняват договорите помежду си на ОН и неговите принципи. Доктрината "Мънроу" не отговаряла ли на това изискване? Естествено, че отговаря, отвръща Уилсън; всъщност тя е първообразът на ОН. Ами защо тогава се налага изрично да я споменаваме, питат Буржоа и Лорно. Сесил прави опит да се притече на помощ на Уилсън: споменаването на доктрината "Мънроу" е нещо като илюстрация. Уилсън мълчи и долната му устна трепери. Към полунощ избухва в страстна защита на САЩ - пазителят на свободата от попълзновенията на абсолютизма в северното полукълбо, а съвсем наскоро и по време на Първата световна война. "Защо на САЩ трябва да се отказва скромният подарък от няколко думи, които само да потвърдят факта, че политиката им през последния век е била посветена на принципите на свободата и независимостта, които в този документ трябва да бъдат поставени на пиедестал като постоянна харта за целия свят?" Американците са дълбоко развълнувани от речта му, французите не са.[67]

На 28 април Париж е покрит от закъснял сняг, а пленарната сесия на конференцията одобрява договора. Панамски делегат произнася дълга заучена реч, започваща с крилати мисли за мира на Аристотел и свършваща с такива на Удроу Уилсън. Делегатът от Хондурас говори на испански за клаузата, засягаща доктрината "Мънроу", но тъй като малцина разбират езика му, възраженията му не са взети под внимание.[68] С обичайната си ефективност председателят Клемансо отклонява заседанието към други въпроси и със силен удар на чукчето и рязко "Adopté" задушава в зародиш предложенията за нежелани поправки, дори когато са направени от сънародниците му.[69]

Уилсън има всички основания да бъде доволен. Насочил е договора в желаната посока; блокирал е настояванията за военна сила като това на французите; вмъкнал е точка за запазване на доктрината "Мънроу", която ще му осигури подкрепа в САЩ. Той е убеден, че за в бъдеще ОН ще расте и ще се променя. С времето то ще обхване и вражеските държави и ще им помогне да останат на пътя към мира и демокрацията. Пред жена си споделя, че когато мирните споразумения се нуждаят от промяна, "една по една грешките ще бъдат представяни на ОН за поправяне и тя ще действа като постоянна клирингова къща, където могат да идват както големи, така и малки нации."[70] Със съсредоточаването си върху ОН Уилсън оставя на заден план и не се противопоставя на решения, които според него са грешни, например даването на немскоезичния Тирол на Италия или поставянето на милиони германци под управлението на Чехословакия и Полша. Веднъж сключени, тези договори се оказват удивително устойчиви, поне до началото на следващата война. Във всички случаи ОН реагира трудно, защото уставът му изисква единодушие практически за всички решения. Друга не по-малко опасно предположение на Уилсън е, че има подкрепата да прекара ОН през американския конгрес.

8. Мандати

Още преди комисията за ОН да се захване за работа, въпросът за мандатите е поставен пред Върховният съвет, където Уилсън дава ясно да се разбере, че очаква Обществото на народите да поеме отговорност за бившите колонии на Германия. Нито един от победителите не смята, че Германия трябва да си получи обратно колониалните владения, включващи няколко архипелага в Тихия океан и части от Африка. Поведението на Германия по време на войната в Европа е демонстрирало на Антантата, че страната е напълно неспособна да управлява други народи. От друга страна отношението на Уилсън идва като неприятен шок за определени кръгове.

За ужас на американците техните съюзници все още са склонни да мислят с представите за военни трофеи. Французите искат Того и Камерун, както и край на германските права в Мароко. (Така Франция ще остане единствен закрилник на тази държава.) Италианците освен всичко останало са хвърлили поглед на части от Сомалия. От Британската империя Южна Африка иска Германска Югозападна Африка, Австралия иска Нова Гвинея и някои съседни острови, а Нова Зеландия иска Германска Самоа. Англичаните се надяват да анексират Германска Източна Африка, за да попълнят липсващото звено между колониите си на север и на юг. Освен това са сключили тайно споразумение с французите да си поделят Османската империя. Япония е сключила тайни споразумения с Китай за присвояване на германските права и концесии и с Великобритания - да задържи германските острови северно от екватора.

Според новия световен ред на Уилсън за онези части от света, които още не са готови за самоуправление, трябва да има ново разпределение, различно от анексирането и колонизацията. Мандатите са възможно решение като форма на попечителство или непосредствено от Обществото на народите, или от сили, упълномощени от него. Продължителността на мандата ще зависи от напредъка на надзираваните. Уилсън е влудяващо неточен. Очевидно било, че Африка ще се нуждае от външен контрол, но какво ще стане с териториите, отцепващи се от победените империи: арабският Близък изток от Османската империя, или Армения, Грузия и други кавказки републики от Русия? В хаоса на Централна Европа също има народи, които изглеждат готови да се грижат за себе си. За тях Уилсън казва единствено, че не одобрява мандати за европейски народи.[1]

Сама по себе си идеята силните да закрилят слабите не е нова. Преди Първата световна война империалистите, често съвсем искрено са я приемали като своя мисия. Германия, заявява категорично водещият американски експерт за Африка, е изключение с това, че никога не е разбирала правилно задълженията си: "На местните почти винаги се гледа като на средство, а не като на хора, а богатството им и това на колонията е напълно подчинено на германските интереси на място и в метрополията."[2]

Англичаните, които осъзнават, че няма смисъл да се противо-

поставят на американците с намерения да прибавят към империята си германска или друга територия, подкрепят идеята за мандати.[3] Смътс прилага обичайното си красноречие. Велики империи изчезнаха, тяхното място трябва да се заеме от Обществото на народите - пише той в меморандума, който толкова впечатлява Уилсън. "Повечето народи, изоставени след разпада на Русия, Австрия и Турция, са политически неопитни; някои от тях не могат, а на други не им стигат силите да се управляват сами; като правило мизерстват и ще им е необходима много подкрепа по пътя към икономическата и политическа независимост." Ако европейци, например финландците или поляците, можели почти веднага да се изправят на крака, на Близкия изток щяло му трябва повече време. Бившите германски колонии в Тихия океан и Африка вероятно никога нямало да могат да се грижат за себе си. Обитателите им били варвари, "към които би било непрактично да се прилагат каквито и да е идеи за политическо самоопределение в европейския смисъл на думата." Би било най-добре, ако Британската империя направо ги вземе. Ако американците възразят, казва той на британските си колеги, Великобритания можела благосклонно да отстъпи и в замяна да поиска контрол под общия и минимален надзор на ОН. Това на свой ред би задължило други държави, в частност недолюбваната от Смътс Франция, да приемат сходни условия за своите колонии.[4] Сесил, който не отстъпва на Смътс по възвишеност, вижда едно практическо предимство: британските търговци и инвеститори ще могат най-после да навлязат във френските и португалските колонии в Африка.[5]

Самата дума "мандат" първоначално звучи приятно и човеколюбиво, но предизвиква объркване, когато е употребена за пръв път по време на Мирната конференция. Циниците се чудят дали не е просто евфемизъм за старомодното заграбване на земя, или е някакъв нов курс на международните отношения? Ще остави ли ОН упълномощените с мандати държави да управляват сами поверените им територии, или ще им се меси непрекъснато? Когато казват на един китайски делегат, че бившите германски територии в страната му ще имат нов управник, той озадачено пита: "Кой е този Мандатори?"[6]

Французите реагират на цялата идея с враждебност и опасе-

ния. Клемансо възкликва пред Поанкаре: "Общество на народите, гарантиращо мира, добре, но Общество на народите собственик на колонии, не!"[7] Колониите са белег за могъщество, в тях има и онова, от което Франция се нуждае отчаяно: човешки ресурси. Германците винаги ще са по-многобройни от французите, но с колониите си в Азия и Африка и хората, които нарича "нашите далечни братя", Франция има поне надеждата да възстанови баланса.[8] Ако Франция получи мандати от ОН, няма ли да ѝ бъдат наложени досадни ограничения върху наемането на местни войници за чуждестранни мисии? За жалост мислите и на американците, и на англичаните явно са в тази посока. В предложените от тях условия за мандати са включени задължения овластените държави да извършват хуманитарни дейности, да прекратят трафика на роби и пр., но забраняват военното обучение на местното население с изключение на полиция и "териториална отбрана".

Когато въпросът за мандатите е поставен пред Върховния съвет, Клемансо и Пишон се впускат в атака. Защо трябва Франция да пилее време и пари да се грижи за мандатите си, ако няма да може да набира доброволци да я защитят, когато се наложи? За САЩ и Великобритания е лесно да разсъждават отстрани, защото географската отдалеченост ги пази от Германия, но Франция не би оцеляла при следващо германско нападение, ако не са войниците от колониите. Лойд Джордж се опитва да намери компромис. Клаузата, която толкова ядосва французите, всъщност била насочена срещу онова, което са вършили германците, събирайки големи войски за нападения над други колонии. Французите щели да имат пълната свобода да защитават себе си и евентуалните територии под тяхна закрила. Клемансо е умилостивен: "Ако тази клауза означава, че ще имаме правото да мобилизираме войници в случай на световна война, аз *я приемам*." Лойд Джордж жизнерадостно се съгласява: "Щом господин Клемансо не възнамерява да обучава големи негърски армии с агресорски цели, а точно това е предназначението на клаузата." Уилсън казва, че е съгласен с интерпретацията на Лойд Джордж. Проблемът е, че никой не е напълно ясно какво означава тя. Ще може ли Франция да използва войници от своите мандати при европейски войни? Няколко месеца по-късно, през май французите пра-

вят опит тихомълком да прокарат собственото си уточнение, вмъквайки фразата "отбрана на държавата-майка" в клаузата за мандатите в окончателния вариант на договора за ОН, докато той се подготвя за печат. Английският секретар на Мирната конференция Ханки, който забелязва промяната късно вечерта, не вярва на уверенията на французите, че останалите сили са я одобрили. Той се обажда на Уилсън, които вече си е легнал, и на Лойд Джордж, който тъкмо се съблича да си ляга. "Както подозирах, всичко е блъф." Ядосаният Уилсън заставя Клемансо да премахне фразата.[9]

Англичаните наблюдават френските машинации със самодоволно неодобрение, но имат собствени проблеми с американците. По-скоро те са принудени да влязат в конфронтация заради Южна Африка, Австралия и Нова Зеландия, които поради собствените си териториални амбиции искат да провалят идеята за мандатите. Лойд Джордж се оказва ангажиран с кауза, на която знае, че САЩ ще се възпротивят. На 24 януари, във Върховният съвет той някак неособено убедено защитава тезата, че анексирането е разумно от административна гледна точка, след които оставя на лидерите на доминионите да изложат останалите аргументи.

Смътс и Бота представят претенциите на Южна Африка към Германска Югозападна Африка. И двамата са воювали в кратката победна кампания през 1915 г., планирана от Бота. Исканията им са за огромна територия с размера на Англия и Франция взети заедно, но като цяло смятана за не особено ценна. (Богатите ѝ запаси от полезни изкопаеми още не са открити.) Атлантическия бряг е пустинен, повечето от вътрешността е полупустинна и подходяща само за пасища. Няколко хиляди германци, за повечето от които се твърди, че са избягали от закона в страната си, са си построили имитации на замъци, уютни немски селца и спретната малка столица при Виндхук. Първият германски имперски пълномощник Ернст Гьоринг (бащата на Херман) задава тона на германското управление над несравнимо по-многобройното африканско население чрез авторитарна и брутална администрация.[10]

Смътс и Бота извличат доста дивиденти от жестокостите на германците към местните. Смътс твърди, че за разлика от тях

южноафриканците разбирали местното население и всъщност полагали всички усилия да им дадат някаква форма на самоуправление. "Те са създали бяла цивилизация в един варварски континент и са се превърнали в голяма културна агенция за цяла Южна Африка." Сега народите от Югозападна Африка имали шанс да споделят тези блага. Територията вече била свързана географски с Южна Африка, при всички положения било разумно двете държави да станат една. Уилсън слуша доброжелателно. Той харесва и двамата, но особено му е симпатичен Смътс, но тъй като не е готов да отстъпи, дава ясно да се разбере, че според него мандатът на Южна Африка ще е толкова успешен, че Югозападна Африка някой ден сама ще поиска да се обедини с Южна Африка.[11]

След това председателстващият Клемансо кани "канибалите" - както шеговито ги наричат с Хюс - да изложат случая с Австралия и Нова Зеландия.[12] Хюс размахва оръфана карта, на която са изобразени островите, който иска - Нова Гвинея и близките острови като архипелага Бисмарк, който почти се допира до Австралия - и настоява за безусловна анексия. Той се позовава на необходимостта от отбрана (островите са "така необходими за Австралия като водата за един град") и приноса на Австралия във войната - 90 000 ранени, 60 000 убити и военен дълг в размер на 300 милиона долара. "Австралия не желае да пъшка под това бреме без гаранции за сигурността си."[13] Макар да не го заявява открито, бъдещият враг, когото Хюс визира, е Япония. Австралийците обмислят дали да не използват довода, че местното население ги посреща с отворени обятия, но австралийското правителство провежда в Нова Гвинея няколко анкети, от които се разбира, че жителите ѝ определено предпочитат германските държавни служители, които не им пречат да практикуват канибализма си.[14] Мисионерите ще имат неограничен достъп, отвръща Хюс на въпроса на президента: "Има дни, в които горките малки дяволи нямат никакви мисионери за ядене."[15]

Маси, който е донесъл своя карта, произнася дълга и разхвърляна реч за претенциите Нова Зеландия към Самоа. Армията на Нова Зеландия с "голям риск" за себе си е окупирала островите още в началото на войната. (Всъщност най-големият риск е окупаторите да не умрат от скука през следващите няколко

години, докато се наливат с бира.[16]) Жителите на Самоа не или диваци, а много чувствителни хора, които искали да ги управлява Нова Зеландия. (Междувременно в Самоа посрещат местния новозеландски администратор с петиция, настояваща за американско управление, за управление от Лондон, за управление от когото и да е, само не от Нова Зеландия.[17])

Уилсън, който не може да понася Хюс, го изслушва с очевидна липса на съчувствие. Французите се забавляват. Те не харесват мандатите и нямат нищо против да видят малко разкол в Британската империя.[18] "Горкият Хюс се е надул от мисълта за собствената си важността - пише един от членовете на австралийската делегация. - Изобщо не се усеща, че французите го използват като маша, за да се доберат до Камерун, Того и Сирия."[19]

Няколко дни по-късно френският министър на колониите Анри Симон е самата скромност, когато говори пред Върховният съвет. Франция иска само две малки парчета земя в Африка, а именно Того, която граничи със западноафриканската френска колония Дахомей, и Камерун, който също е в Западна Африка и който Германия е успяла да отнеме от Франция през 1911 г. (Освен това Франция иска изключителен протекторат над Мароко, но това може и да не се изрича на глас.) Симон казва, че предпочита анексията като по-ефикасна и по-ползотворна за местното население. Всичко, което Франция иска, е да продължи работата си по разпространяването на цивилизацията в тропическа Африка.[20] Клемансо, който не се вълнува от никакви колониални придобивки, разваля ефекта от речта, като казва, че е напълно готов за компромис.[21]

Уилсън се заинатява. "Ако процесът на анексиране продължи, Обществото на народите ще се дискредитира още от самото си начало" - казва той пред Върховният съвет. Светът очаквал от тях повече. Те не трябвало да се връщат към старите игри и да парцелират безпомощни народи. Ако не внимавали, общественото мнение щяло да се обърне срещу тях. Във вече разбунената от революцията Европа щели да се надигнат нови вълнения.[22] Пред потесен кръг Уилсън заявява, че няма да търпи "делене на плячката."[23] Ако е необходимо - и това е любимата му заплаха - щял даде публичност на целия проблем.[24] От друга страна Уилсън иска да продължи с останалите въпроси. Съдбата на Европа - на Гер-

мания, Австро-Унгария, Русия – това са най-важните въпроси.[25]

Зад сцената много от водещите миротворци се стремят да сложат край на конфронтацията.[26] Канадците, които винаги са се страхували от последствията от евентуално напрежение между Великобритания и САЩ, настояват пред Хюс и Маси да проявят отстъпчивост. Хаус, който вече е оздравял, казва на англичаните, че ще трябва да отстъпят. Смътс и Сесил изработват предложение, което според Хаус е основа за сделка.[27] Вече има три вида мандати: "А" за нации като тези в Близкия изток, които са почти готови да управляват сами делата си; "В", при които нациите ще бъдат управлявани от друга държава; и "С" за територии, които граничат или са близо до управляващата сила, която ще управлява мандатната територия като част от собствената си с някои ограничения, например върху продажбата на алкохол и оръжия. С други думи, "С" мандатите са подходящи за Югозападна Африка и исканите от Австралия и Нова Зеландия острови. Наем за 999 години, вместо безусловно владение, казва Хюс, но не е готов да отстъпи с достойнство.[28]

На 29 януари на срещата на британската делегация се разиграва, по думите на Бордън "една доста гореща сцена."[29] Лойд Джордж описва трите вида мандати, които смята, че американците биха приели, а Хюс се бори за всяка точка като "разярена невестулка"[30], докато накрая Лойд Джордж не изгубва търпение и не му се сопва, че е спорил по въпроса със САЩ цели три дни, но не е възнамерява да се кара с американците заради Соломоновите острови.[31]

За жалост на другата сутрин "Дейли Мейл", който има парижко издание по време на Мирната конференция, излиза със статия, очевидно инспирирана от Хюс. Тя обвинява Великобритания в съглашателство със САЩ и твърди, че интересите на Британската империя са били пожертвани, за да бъдат задоволени непрактичните идеали на Уилсън.[32] Същата сутрин Върховният съвет става свидетел на "първокласна свада."[33] Лойд Джордж е ядосан на Хюс, а винаги чувствителният към критиките Уилсън е бесен. Той обсипва намерението за компромис с несвързани и объркани критики и предлага целият въпрос за мандатите да бъде отложен, докато ОН заработи. Особена грубост проявява към австралийския министър-председател. "Господин Хюс е последния човек,

на когото бих се уповавал в случая" - казва Лойд Джордж, който вижда как съгласието отплава към небитието. Уилсън рязко пита Хюс: "Да разбирам ли, че ако целият цивилизован свят поиска от Австралия да се съгласи на мандат по отношение на тези острови, Австралия все пак ще се окаже готова да се противопостави на целия цивилизован свят?" Хюс, който се опитва да вкара в ред неудобния си слухов апарат, твърди, че не е чул въпроса. Уилсън го повтаря. "Въпрос на конкретни детайли, господин президент." Откъм Маси се чува одобрително сумтене.[34] В действителност Хюс не е толкова куражлия, колкото изглежда. Реакцията на статията го е потресла и през следващите дни всячески избягва срещите с Лойд Джордж.[35]

В този момент уважаваният от всички Бота се изправя от креслото си. Той смята статията за отвратителна. Като джентълмени те не би трябвало да изнасят несъгласията си на показ. Самият той с цяло сърце подкрепял великите идеи, изразени от президента Уилсън. И бил сигурен, че всички ги подкрепят. "Надявам се да направим опит в духа на сътрудничеството, да не затъваме в дреболии, да посрещнем трудностите и да направим по-големия идеал възможен." Засраменият от избухването си Уилсън е трогнат. Маси вмъква няколко успокоителни забележки, а Хюс мълчи. Предложението за трите вида мандати е прието. Щекотливият въпрос кой какво ще получи е оставен настрана.[36]

Това е най-трудният момент от една изтощителна седмица. Върховният съвет се е занимавал и с въпросите дали да се преговаря с болшевиките, с Полша и нейните нужди, с границите на Чехословакия и с условията на мира с Германия. Изслушал е китайците, които си искат обратно германските концесии в Китай, и японците, които се надяват да ги получат за себе си; белгийците, които също искат територии в Африка; и румънците и югославяните, които се карат за територии. Тази петъчна вечер Клемансо се оплаква на помощника си Мордак, че е търпението му се изчерпва. В главата му циркулират с бясна скорост всички въпроси, които са били обсъждани, има нужда от почивка. Двамата отиват в "Опера Комик."[37]

Във всички дискусии неведнъж става въпрос за това колко са щастливи колониите, че са се отървали от германците. Макар в пет от Четиринадесетте точки на Уилсън да се говори за

интересите на бедните народи, всъщност никой не си дава труда да потърси мнението на африканците или на обитателите на тихоокеанските острови. Вярно е, че в Париж не успяват да дойдат представители нито на Самоа, нито на Меланезия, но пък има африканци. Всъщност чернокожият френски депутат от Сенегал Блез Диан и големия чернокож американски лидер У. Е. Б. Дюбойс организират панафрикански конгрес. Той се провежда през февруари с неохотното съгласие на миротворците. На него не присъства нито една от водещите фигури на Мирната конференция. Член на белгийската делегация говори ентусиазирано за провежданите в Конго реформи, а бившият министър на външните работи на Португалия възхвалява управлението на колониите на собствената си страна. Шепата делегати от френска Африка демонстрират успеха на *mission civilatrice*, като възхваляват постиженията на Третата република. Конгресът приема резолюции, призоваващи Мирната конференция да даде на ОН непосредствен контрол върху бившите германски колонии. Хаус посреща Дюбойс с присъщата си любезност, но не казва нищо за резолюциите на конгреса.[38]

Месеците минават, а големите държави тихомълком сключват задкулисни сделки. Някои са просто потвърждение на постигнатите през войната договорки. Япония например си връща островите северно от екватора. На юг Нова Зеландия и Австралия също си получават островите. Партньори, когато трябва да се опълчат на Уилсън, през следващите няколко месеца те спорят за Науру, който още не е разпределен. Площта на острова е само 20 квадратни километра, но тъй като е образуван основно от птичи изпражнения, той е ценен източник на фосфати, използвани за производството на селскостопански торове. И Хюс, и Маси твърдят, че без Науру земеделието им щяло да пропадне.[39] Англичаните уреждат въпроса, като сами вземат мандата за Науру и отпускат скромни компенсации на неколцината местни. Когато през 1968 г. Науру получава независимост и взема в свои ръце бизнеса с фосфати, жителите му се сдобиват с един от най-високите БВП в света, но и на родина, която изчезва под краката им. Доверителен фонд от около 1 милиард долара е отишъл за покупки на недвижими имоти в чужбина и в джобовете на високоуважавани австралийски адвокати. Фосфатите са почти на изчерпване, но днес

Науру има свеж източник на доход в качеството си на пералня за пари на руската мафия.[40]

Още по време на войната Великобритания и Франция са си разпределили германските колонии в Африка. На мирната конференция английският секретар за колониите лорд Милнър се среща с френския си колега Анри Симон, за да уточнят подробностите около мандатите, засягащи близо 13 милиона души. Франция получава Того и Камерун, а Великобритания - малка ивица от Камерун близо до колонията си Нигерия и почти цялата Германска Източна Африка. Португалците недоволстват, защото са се надявали да прибавят към колонията си Мозамбик парче от Германска Източна Африка. Един от португалските делегати казва на Клемансо, че страната му заслужава нещо заради "незабравимите си услуги спрямо Човечеството и Цивилизацията, най-вече в Африка, която Португалия напоява с кръвта си от XIV в."[41] Освен това напълно основателно португалците подозират, че съюзниците им замислят прехвърляне на част от Ангола на Белгия с цел да се даде на Белгийско Конго излаз на Атлантическия океан. В крайна сметка Португалия запазва колониите си и получава незначителна територия при Мозамбик.[42]

Белгийците обаче не могат да бъдат пренебрегнати толкова лесно. На 2 май те се оплакват пред Съветът на четиримата, че не са били включени в раздаването на мандати и настояват да получат част от Германска Източна Африка. "Извънредно безочливо искане в момент, когато Британската империя е изпратила милионни войски да се бият за Белгия, а само неколцина черни войници са изпратени в Германска Източна Африка" - казва Лойд Джордж.[43] Лойд Джордж не е прав. Войски от Конго под белгийско командване са изиграли важна роля в прогонването на германците от Източна Африка. В края на войната белгийски войски окупират около една трета от колонията. Белгийското правителство няма интерес това да продължава, то възнамерява да използва Източна Африка като разменна монета срещу португалската територия на брега на Атлантическия океан. Англичаните, които не успяват да убедят португалците да се съгласят, се озовават в неловко положение. Белгия не пожелава да отстъпи придобивките си без адекватна компенсация. За съжаление окупираната територия включва и най-удобния маршрут на железопътна

линия, свързваща нос Добра Надежда с Кайро, която британските империалисти отдавна мечтаят да построят.[44] Затова има резон, колкото и да не е справедливо, да се омаловажи ролята на Белгия в кампанията. Англичаните ентусиазирано се захващат с тази задача.[45]

На 7 май, точно след като германците са получили договора си, Клемансо, Лойд Джордж, Уилсън и Орландо се срещат в една версайска зала и се договарят за окончателното разпределение на мандатите. Когато към пресата изтича информация, че Белгия няма да получи нищо, белгийците, които и без това вече се чувстват ощетени, от това, което са получили от Германия, са много ядосани.[46] В крайна сметка Великобритания решава, че може да отдели малко територия (и че за железопътната линия могат да се намерят други маршрути) и откъсва от Източна Африка две провинции близо до границата с Конго. Белгия взема мандатите за Руанда и Бурунди.

Когато най-после през 1920 г. е създадено, Обществото на народите просто съдейства за изпълнение на отдавна взети решения. Както предсказва Хюс, в годините между двете световни войни мандатите в Африка и в Тихия океан са на практика пълна анексия. Държавите, овластени с мандати, изпращат годишни доклади до ОН, но иначе правят каквото си искат. В края на Втората световна война ООН поема мандатите и тъй като големите колониални империи са се стопили, дава независимост на наследените територии с едно изключение. Южна Африка отказва да даде независимост на Югозападна Африка, тя идва чак през 1990 г. и новата независима държава се назовава Намибия. През 1994 г. изтича последният мандат, когато поставеното през 1919 г. под японско управление, а след 1945 г. под управлението на САЩ Палау получава независимост. Деветстотин деветдесет и девет годишните от договорите за наем са изтекли преждевременно.

Част III

Пак Балканите

9. Югославия

Докато Великите сили са погълнати от Обществото на народите, по-малките държави уточняват своите искания. В навечерието на 17 февруари 1919 г. в "Хотел дьо Бо сит", близо до "Етоал" звъни телефонът. Може ли делегацията на сърбите, хърватите и словенците да се представят пред Върховния съвет следващия следобед? Това внезапно и типично с претенциозността си внимание от страна на Великите сили изтръгва въздишки на облекчение. Делегацията е в Париж от началото на януари, но ръководителите ѝ само веднъж преди това присъстват на Съвета – на 31 януари, за да се противопоставят на румънските претенции за цялата богата област Банат между двете държави.

През тези дълги седмици "Хотел дьо Бо сит" не е жизнерадостно място. Почти сточленната делегация е съставена от най-различни представители на южните славяни, сърби, хървати, словенци, босненци и черногорци, университетски професори, военни, бивши депутати от парламента във Виена, дипломати от Белград, адвокати от Далмация, радикали, монархисти, православни, католици и мюсюлмани. Много от членовете ѝ не се познават; като поданици на Сърбия или Австро-Унгария те дори са се сражавали от двете страни на фронтовата линия през войната. Делегацията правдиво отразява огромните разделителни линии на Балканите: между западния католицизъм на север и източното православие на юг, както и между християнството на север и исляма на юг. Делегатите от Адриатика, най-вече словенци и хървати, обръщат изключително внимание на защитеността си от Италия и контрола върху принадлежелите някога на Австро-Унгария железници и пристанища, но са безразлични към промените на

източните граници. Сърбите от Сърбия, от друга страна, са готови да търгуват с Далмация или Истрия, за да завладеят повече територия на север и изток.

Не е ясно дори как трябва да се наричат делегацията и новата страна, която тя представлява. Съставената от Сърбия и южните части на несъществуващата вече Австро-Унгария страна впоследствие е наречена Югославия - държавата на южните славяни. Противно на широко разпространените по онова време схващания, не Мирната конференция създава Югославия - тя вече е факт по времето на нейното свикване. Седемдесет години по-късно се оказа невъзможно да се предотврати и нейното разпадане. Но миротворците в Париж могат да отнемат от територията на новата държава и дори да я унищожат. Амбициозните балкански нации пораждат у тях сериозни, а и основателни тревоги. Уилсън смята, че би било голяма грешка да се позволи на държавата на южните славяни да има флот. "Това ще е една размирна държава, тъй като е съставена от размирни народи, и тя не трябва да има флот, с който да разполага, когато я обладае лудостта."[1]

До февруари 1919 г. миротворците все още не са решили дали да бъдат добри или зли орисници. С изключение на една Велика сила. Италианското правителство предпочита да задуши в зародиш новата държава. Италианските националисти бързо определят Югославия като свой основен враг, понеже тази ниша е освободена след изчезването на Австро-Унгария. "За наше огорчение и недоумение - оплаква се италианският премиер Орландо - Югославия може да заеме мястото на Австрия и положението да си остане неприемливо."[2] Великобритания и Франция отначало неохотно се присъединяват към Италия и отказват да признаят новата държава. Съединените щати, които недолюбват Италия и италианските амбиции на Балканите, признават Югославия през февруари. Великобритания и Франция го правят чак през юни отчасти като реакция на италианската непреклонност, която в по това време заплашва да провали Мирната конференция.[3]

Делегацията се оглавява от дългогодишния премиер на Сърбия Никола Пашич. По това време той е близо 75-годишен, с ясни сини очи и дълга бяла брада, стигаща чак до кръста. Прилича на благ стар монах. Обича растенията и цветята. Личният му живот е образцов: той е дълбоко религиозен и въпреки че се е оженил за

богата жена, живее скромно.[4] Вечер обича вечер да пее стари сръбски народни песни заедно със съпругата и дъщерите си.[5] В редките си публични изяви говори бавно и натъртено. (Твърди се, че сръбският му е пълен с грешки.) Владее малко френски и немски и нито дума английски. Сигурно заради това има репутацията на голям мъдрец. Лойд Джордж го смята за "един от най-ловките и упорити държавници от Югоизточна Европа"[6]. Също като един друг сръбски политик от края на XX в., Пашич е неискрен и опасен старец, който обича две неща - властта и Сърбия. Малцина от неговите колеги му имат доверие. Но в селата, където живеят повечето сърби, го обожават.[7]

При първата им среща Лойд Джордж го пита дали сърбите и хърватите говорят един и същ език.[8] За много хора в Париж Балканите са непонятни. Само шепа специалисти или вманиачени учени се отдават на изучаването на региона. За повечето хора Балканите са заплаха за Европа. От десетилетия създават неприятности, започнали след разпада на Османската империя. До контрол над тях се домогват Австро-Унгария и Русия. Искрата, запалила Световната война, припламва именно там, когато в Сараево сръбски националисти извършват покушение над наследника на австрийския трон.

Пашич е роден в освободена Сърбия, която има свой собствен княз, но израства в свят, белязан от дългите години османска власт. От Румъния, та чак на юг до Гърция турците оставят както своята кухня и обичаите си, така и бюрокрация, корупция, а до някаква степен – и ислямската си религия. "Балкани" става нарицателно за географски регион, но също и за начин на мислене и история, осеяна с многобройни войни, нашествия и владичества. Историята научава балканските народи, че "ръка, която не може да бъде отсечена, трябва да бъде целувана", както твърди популярна местна поговорка.[9] Култът към воина съществува паралелно с възхищението към хора от типа на Пашич, които не вярват на никого, никога не разкриват истинските си намерения и никога не приемат съвети.[10]

Освен сърбите, хърватите, словенците, албанците, българите и македонците, балканци са и гърците (които предпочитат да се смятат за средиземноморска нация) и в зависимост от гледната точка - румънците (които предпочитат да изтъкват романските си

корени), както и много малцинства, оставени от историческите вълни. Еврейските търговци в Сараево, италианските колонии по брегoвете на Далмация, албанските родови старейшини, потомците на германските заселници на север и турците на юг – всички те също са част от балканската реалност.

В сърцето на региона обаче е Сърбия. Когато Пашич е дете, животът в тази страна е прост. По това време железниците и телеграфа все още не са свързали тогавашното малко княжество с широкия свят. Освен столицата Белград с нейните едва 20 000 жители, останалите градове са всъщност големи села. Обитателите им преживяват, както и в миналото, от земеделие и търговия. Пашич е един от малцината от своето поколение, които пътуват в чужбина, в неговия случай – до Цюрих, в търсене на повисоко образование.[11] Неговата малка страна има големи мечти, които той споделя: за Велика Сърбия, простираща се до Черно море на изток и Адриатическо на запад, яхнала важните сухопътни маршрути, свързващи Централна Европа с Егейска Тракия. С разпространението на национализма през XIX в. сръбските историци се заравят в миналото, за да мотивират тези претенции и да надъхат сърбите. "Спечелихме децата - казва един учител на пътешественик в Македония, още когато тя е под османска власт. - Накарахме ги да осъзнаят, че са сърби. Показахме им каква история сме имали."[12] Из целия Балкански полуостров учители, хора на изкуството и историци се трудят неуморно да изравят спомени, да избърсват националните митове от прахта и да разпространяват нов вид самосъзнание.

Бедата е, че не само сърбите са се пробудили. Балканите имат много силна историческа памет. Както отбелязва Чърчил, Балканите произвеждат повече история, отколкото могат да понесат.[13] Докато слепите сръбски музиканти пеят за великото царство на Стефан Душан от XIV в., простиращо се от Дунав до Егейско море, българите пък прославят империята на цар Симеон, който през X в. владее почти същата територия. А гърците имат най-величава памет от всички, те се връщат към класическата епоха, когато влиянието им се простира на изток до Мала Азия и Черно море, а на запад - до Италия и Средиземноморието. Дори кратко владение на парче земя в миналото се размахва като оправдание за претенции в настоящето. "По същата логика ние можем да пре-

тендираме за Кале" - отбелязва пътешественикът пред учителя националист. "И защо не го направите? - отвръща му той. - Имате флот."[14]

Пашич е сред основателите на сръбската Радикална партия, която настоява за обединение на всички сърби, дори тези в Австро-Унгария. И като повечето сръбски националисти не се интересува особено от хърватите и словенците, те са католици и гледат на Запад, а сърбите са православни.[15] Ако хърватите и словенците ще се присъединяват към Сърбия, трябва да го направят по сръбските правила и под сръбско върховенство.

Една по една, с малки войни, които от съвременна перспектива ни изглеждат прости и целенасочени, балканските нации се освобождават от летаргичната прегръдка на турците. До 1914 г. от европейската част на империята, застрашавала някога Виена, остава само малък опорен пункт в Тракия и великата столица Константинопол (днешен Истанбул). Новите страни имат всички външни атрибути на държавността: вестници, железници, университети, академии на изкуствата и науките, химни, пощенски марки, армии и монарси - повечето от които от Германия.

Пашич успява да оцелее в размирните води на сръбската политика, което само по себе си е успех. Смъртни присъди, изгнание, заговори, опити за покушения, пътни катастрофи – той се измъква от всичко. И си връща на враговете си. Английската писателка Ребека Уест с лека ръка отхвърля небезоснователните слуховете, че е знаел за покушението над престолонаследника в Сараево: "Политици от селски произход, възпитани изцяло в балканската традиция като господин Пашич, не биха изпитвали същите угризения, ако са заподозрени в заговор за убийството на национален враг, каквито биха терзали техните английски колеги, например господин Балфур или господин Аскуит."[16]

Когато през 1919 г. изниква въпросът кой да поведе делегацията за Париж, княз Александър, който е регент на сенилния си възрастен баща, настоява това да е Пашич, вероятно за да го държи далеч от Белград.[17] За огромно свое раздразнение Пашич разбира, че ще трябва да дели лидерството с новият министър на външните работи хърватина Анте Трумбич. Сърбите и хърватите не се понасят. Както се оплаква веднъж един сръбски държавен служител на британски гост: "За сърбите всичко е просто, а за

хърватите – сложно."[18] А Трумбич е типичен хърватин. Говори свободно италиански и е искрен почитател на италианската култура. Роден е на космополитния бряг на Далмация. Докато Пашич мечтае за унищожението на Австро-Унгария, Трумбич е депутат в нейния парламент. Там развива вкус към прецедентите, увъртанията и разсъжденията върху причините защо нещо не може да се направи.[19] Въпреки че посветил по-голямата част от живота си на създаването на южнославянска държава, в която да влиза и Сърбия, той смята сърбите за варвари, трайно белязани от дългите години османска власт. "Надявам се, че няма да сравнявате - казва той на един френски писател - хърватите, словенците, хората от Далмация, които благодарение на векове културно, морално и интелектуално общение с Австрия, Италия и Унгария са се превърнали в чисти западняци, с тези полуцивилизовани сърби, балкански хибрид между славяни и турци."[20]

През 1914 г. Трумбич вече е убеден, че бъдещето на народа му е извън Австро-Унгария. През 1915 г. заедно с журналист и млад скулптор основава Югославски национален комитет в Лондон, който да работи за федерация на южните славяни, този път включваща и сърбите. На пръв поглед това е поредният самозван комитет, преследващ изгубени каузи, каквито има из европейските столици. Нито една от Великите сили не гледа сериозно на разпадането на Австро-Унгария (и няма да го направи чак до 1918 г.). Сърбите нямат интерес от федерация, те искат само Велика Сърбия. Ако славяните от южните територии на Австро-Унгария изобщо интересуват съюзниците от Антантата, то е за ги използват в пазарлъците. През 1915 г. чрез тайния Лондонски договор Великобритания, Франция и Русия обещават на Италия значително парче от Словения и северното крайбрежие на Далмация. Правят се намеци, че Сърбия ще получи останалата част от Далмация и Босна и Херцеговина, дори може би част от Хърватия.[21]

Трумбич и неговите поддръжници, сред които и членове на просперищите хърватска и словенска общност в Северна Америка, надават вой. Пашич и сърбите отказват да влязат в съюз като равни. Самият Трумбич е толкова обезкуражен, че споделя, че смята да зареже всичко и да стане таксиметров шофьор в Буенос Айрес.[22] В Лондон обаче каузата им привлича малка, но влиятелна група поддръжници, сред които заможният независим учен

лингвист Робърт Сетън-Уотсън и предвоенния кореспондент на "Таймс" във Виена Уикъм Стийд. И двамата недолюбват Австро-Унгария, според тях тя е корумпирана и неадекватна държава, и те си поставили за цел да я отърват от агонията ѝ. Уикъм Стийд проявява особен ентусиазъм по отношение на югославската кауза, защото, както свидетелства британският посланик в Рим, от години живее "по-скоро на братски, отколкото на семейни начала" с много умна жена от южнославянски произход.[23]

Хърватия, Словения и Босна са част от Австро-Унгария по време на войната и много от техните войници се били лоялно до края ѝ за старата империя. В австрийската армия, която бомбардира и срива до основи сръбската столица Белград, разбива сръбската армия и изпраща в изгнание сръбското правителство, която окупира Сърбия, изнасилва и издевателства над мирното население, има хървати, словенци, босненци и дори сърби. Каквото и да е участието на сърбите в убийството в Сараево, те заплащат за него висока цена. Във войната загиват 120 хиляди от общо 4.5 милиона население. Колкото и горещо лондонският комитет на Трумбич да пропагандира обединението на южните славяни, в края на войната на доскорошните врагове не им е никак лесно да гледат едни на други като братя и сестри. Но друга алтернатива не се очертава.

Военните поражения сполитат Австро-Унгария едно след друго, а нейните южни славяни, макар и колебливо, започват да мислят за независимост. Временно смирени от краха си във войната и от срива на най-големия им защитник Русия, сърбите са по-отворени към идеята за югославска държава. По време на изгнанието си на остров Корфу Пашич се среща с Трумбич и през юли 1918 г. двамата се споразумяват, че Сърбия, Хърватия и Словения ще се обединят в Югославия, а кралят на Сърбия ще бъде неин държавен глава. Двете страни неблагоразумно отлагат обсъждането на държавното устройство: така и не се уточнява дали ще бъде федерация (за което настояват хърватите и словенците) или унитарна държава (което разбира се иска Пашич). Трумбич едва ли храни илюзии за сръбската представа за процеса на обединение на различните народи. Както безгрижно му споделя висш сръбски правителствен служител: "С босненските мюсюлмани ще се справим лесно. Сръбската армия ще им даде 24 или

дори 48 часа, за да се върнат към православната вяра. Които откажат, ще бъдат избити, както ставаше едно време в Сърбия." Трумбич изгубва ума и дума: "Не говорите сериозно!" "Напълно сериозен съм."[24]

В месеците след декларацията от Корфу Пашич ловко се измъква от реалното обединение. Работи задкулисно, за да е сигурен, че Съюзниците няма да признаят Трумбич и Югославския комитет за истински говорители на южните славяни от Австро-Унгария.[25] През октомври, точно в края на войната, той се среща в Лондон с Уикъм Стийд, който все още мисли, че остатъците от Австро-Унгария могат да бъдат подредени благоприятно и разумно. Но Пашич не подлежи на опитомяване. Заявява на Уикъм Стийд, че Сърбия е освободила южните славяни от Австро-Унгария, че Декларацията от Корфу е само пропаганда и че Сърбия ще контролира всяка новопоявила се държава. Хърватите и словенците, на които това не се харесва, имат пълната свобода да отидат някъде другаде. "Той смяташе, че единствен има право да определя политиката и че хората, които работят с него, трябва да изпълняват заповедите му." Уикъм Стийд гневно обвинява Пашич, че се държи като султан, и двамата никога повече не си проговарят.[26]

Освен самозвани експерти като Уикъм Стийд, малцина в лагера на Антантата се замислят за бъдещето на Централна Европа, а още по-малко за Балканите. Внезапният разпад на Хабсбургската империя през последните седмици от войната повдига важни въпроси. Дали държавата ще продължи да съществува, управлявана от други представители на Хабсбургската династия? Може би Хърватия ще се отдели като независимо кралство, начело с английски принц. И което е по-съществено – кой ще държи железниците и пристанищата? А какво ще стане с австроунгарския флот? Един от последните държавнически актове на младия император Карл е предаването на флота на бързо отделящите се от него поданици от южнославянски произход. Може би защото Балканите вече създават доста проблеми, Великите сили мълчаливо се съгласяват, че уточнените с толкова труд преди 1914 г. граници повече няма да се пипат.

Доста преди началото на Мирната конференция южните славяни поемат юздите в собствените си ръце. На 29 октомври 1918

г. в хърватската столица Загреб Националният съвет на хърватите, сърбите и словенците обявява независимостта си от Австро-Унгария. Следващата стъпка не е ясна. Мнозина все още се надяват на собствени отделни държави на южните славяни. От друга страна много сърби да за открито присъединяват към Сърбия. Трумбич и неговите поддръжници предпочитат федерация, а огромен брой хървати искат независима хърватска държава. В онзи момент всички възможности изглеждат реални.

В действителност под натиска на Сърбия и обстоятелствата тези възможности една по една се изпаряват. Макар през втората седмица на ноември Съюзниците да притискат Пашич да формира коалиционно правителство с Трумбич и представителите на Националния съюз от Загреб, той се постарава това правителство да е мъртвородено. "Старецът - разказва Сетън-Уотсън - си променя мнението през няколко часа и не може да се има и пет минути доверие на честната му дума, нито на каквото и да било друго." Междувременно по суша сръбската армия, като част от Антантата, навлиза в австрийска територия, първо на север и юг, а към ноември и в Хърватия и Словения. Френските власти, които по принцип отговарят за този сектор, гледат благосклонно. Франция няма нищо против една силна Югославия, която би била спирачка за Италия. Когато 80 000 южнославянските доброволци от някогашната австроунгарска армия преминават на страната на Антантата и се опитват да получат статут на окупационни сили, за ужас на Трумбич Пашич се постарава това да не стане.[27] По сръбски внушения самоназначилите се общи събрания на Банат и Босна и Херцеговина набързо гласуват за съюз със Сърбия.[28] В окупираната от сръбски войски Черна гора парламентът очевидно е съставен само от хора с правилни възгледи, които също така набързо гласуват за свалянето на собствения си цар и за обединение със Сърбия.

Националният съвет в Загреб е обзет от паника. Той няма собствени военни сили, а законността и редът се сриват, селяни нападат земевладелци, мародерски банди ограбват магазини и фабрики. Италианските войски завземат големите пристанища по адриатическото крайбрежие. По улиците на Загреб излизат демонстранти, които настояват за незабавно обединение със Сърбия. На 25 ноември Националният съвет припряно решава да поиска

съюз със Сърбия. Ключови положения като държавното устройство остават за уточняване по-късно. Един хърватски националистически лидер напразно предупреждава, че хърватите допускат огромна грешка, като се втурват към Белград като пияни гъски в мъгла.[29] Естествено мнозина си мислят, че Великите сили ще ги защитят. В началото на 1919 г. американски военнослужещ докладва от Словения: "Правителството и народът непрекъснато декларират отчаяната си вяра в Съединените щати като техен защитник в Париж. Те непрекъснато споменават президента Уилсън и неговата доктрина и са сигурни, че претенциите и националната им сигурност, като и на всяка малка държава, могат да бъдат постигнати само ако тази доктрина се възприеме като основа на мирното споразумение."[30]

На 1 декември 1918 г. сръбският княз Александър обявява създаването на кралство на сърбите, хърватите и словенците. Името му обаче е проблем. Поданиците от несръбски произход предпочитат Югославия, защото то предполага истински съюз между равни. Сърбите обаче искат името да олицетворява централното значение на Сърбия. Съюзът не е лесен, защото обединява народи, разделени от вековна история, религия, културни влияния, а до не съвсем отдавна – и от война. Дали претенциите за общ етнически произход и близки езици са достатъчни, за да го заздравят? Външните наблюдатели не са категорични. Както пише през пролетта на 1919 г. един американски военен анализатор: "Правителството се напъва да докаже (и то прекалено разпалено), че сърбите и хърватите са един народ, но е ясно, че това твърдение е абсурдно. Обществениият "климат" е много различен. Казано най-общо, сърбите са селяни и войници, а хърватите - пасивни интелектуалци. Главният прокурор, от когото човек очаква някаква категоричност, ми призна честно, че хърватите отдавна са се отказали да се борят с унгарското потисничество и са се отдали на изкуствата." Той отбелязва, че сръбската армия става все по-непопулярна на хърватска територия.[31]

Проблемите се задълбочават и от убедеността на много сърби, че страната им просто е увеличила територията си, а не че са основали нова държава, както и от подозрението им, че хърватите, словенците и босненските мюсюлмани не са положили кой знае какви усилия да се освободят от австроунгарска власт. И

въпреки че са по-малко от половината от населението на новата страна, тя се управлява именно от сърбите. Сръбската армия става нейна армия, а хърватските части от старата австроунгарска армия са разпуснати. Сърбите получават почти всички ключови постове. Белград остава столица, а сръбската кралска династия оглавява новата държава. На 28 юни 1921 г. Александър полага клетва за вярност пред Конституцията - в деня на годишнината от Косовската битка, който е най-важният ден в сръбската история.[32] Това начало предопределя безвъзвратно бъдещата съдба на Югославия.

Още на първата среща на Върховният съвет в Париж се оказва, че членовете му трябва да се занимават с последиците от внезапната поява на Югославия на картата. Трябва ли Черна гора да бъде третирана като отделна държава? Прибързаният вот в полза на обединението със Сърбия и детронирането на кралското семейство предизвикват въоръжен сблъсък между "зелените", които отказват да признаят присъединяването и са най-вече монархисти, и "белите", които го признават. (Същите политически цветове и същото разделение се появяват отново след разпада на Титова Югославия през 1991 г.) От името на италианците Сонино се противопоставя на отделно представителство с аргумента, че сърбите и Черна горагорците са на практика един народ. Италия категорично не желае Сърбия да придобива по-голямо значение от това, което вече има.[33] От друга страна, тя е изключително доволна от поглъщането на Черна гора и се надява, че тя ще присъедне на Сърбия.[34] Лойд Джордж и Уилсън държат и двете страни да бъдат изслушани. Уилсън особено много се притеснява от правото на Черна гора на самоопределение: "Действията на Сърбия го настроиха против нея. Силовото решаване на въпроса със самоуправлението противоречеше на всичките му принципи." Всички държавници са единодушни, че при така създалите се обстоятелства трудно би се намерила личност, която да представлява черногорци. Трябва ли Антантата да признае краля? Балфур цинично отбелязва: "Плащаме за него." (Великобритания и Франция финансират Никола по време на войната и още не са готови да оттеглят доверието си от него.) Уилсън заявява, че кралят може да говори само от свое име, но не и от името на Черна гора.[35]

Още по-големи проблеми създават очакванията на миротворците. В Черна гора обаче има нещо много привлекателно. На картата страната е малка територия между Хърватия и Албания, толкова малка, че трудно се намира, но в същото време е странна и героична, екзотична и красива и кара цяла Европа да се чуди на Балканите. Дали държавите там са истински или са извадени от приключенските романи на Джон Бюкан и Антъни Хоуп? Според една черногорска легенда, когато Господ създавал света, носел планините в чувал, който се скъсал и те се изсипали върху родните им земи. Черногорците много приличат на планините си. Смятат себе си за най-високите хора в Европа, красиви, горди, смели и лениви, отдадени на безкрайно пиене на кафе и спомени за стари победи и кървави битки, истории за отмъщение, наказание, предпочетена пред безчестието смърт, побити на колове вражески глави (практика, която продължила и през XX в.). Храбрата пътешественичка Едит Дърам се настройва против тях, когато без да иска надзърва в торбата на един благороден воин и открива в нея колекцията му от шейсет човешки носа. От този миг нататък тя отдава предпочитанията си на албанците.[36]

Местните легенди разказват, че черногорците са потомци на сърби, избягали от турското нашествие през XIV в. И наистина, те са православни като тях и говорят на сръбски диалект. В планините си организират съпротива срещу османските войски и успяват да ги спрат и да останат независимо християнско островче сред мюсюлманското море. До средата на XIX в. владетелите им са епископи-воини. Съвременната им династия е основана през 1851 г. от последния владика, който се уморил от обета си за безбрачие и се оженил. Племенникът му Никола II сяда на трона през 60-те години на XIX в.

Самият Никола се озовава в Париж и живее на издръжка на Великобритания, а дъщерите му работят като модистки.[37] Мненията за него са противоречиви – едни го считат за лукав палячо (Ребека Уест)[38], а други за велик владетел и воин (както смята Едит Дърам, прекарала една щастлива вечер с него преди войната, когато двамата вдигали наздравици с марсала.)[39] Крал Никола е заобиколен от средновековна атмосфера: той настоява лично да предвожда войската си в битка, раздава правосъдие, седнал на трон под вековно дърво, награждава щедро с разкошни отличия себе си

и своите приятели.[40] Столицата му Цетине е едно голямо село, Националната банка се помещава в едноетажна селска къща, а грандхотелът прилича на общежитие. Старият му замък Билярда е наречен на завлечената по планинските склонове безценна английска билярдна маса и прилича на английска провинциална странноприемница. Новият му палат прилича повече на немски пансион, княгините, облечени народни носии, учат уроците, които им преподават швейцарски учители, а самият монарх присяда отпред на стълбите и сам посреща гостите си. Франц Лехар използва този образ на Черна гора в оперетата си "Веселата вдовица".

Но Никола изобщо не е толкова екзотичен, колкото изглежда на пръв поглед. Учил е във Франция и на други места и така умело маневрира в заплетената балканска политика преди войната, че успява да увеличи четирикратно територията на миниатюрната си държава. Също така успява добре да омъжи децата си – две от дъщерите си за руски князе от царския род, една за краля на Италия и още една за краля на Сърбия. Неговата мечта е Черна гора да погълне Сърбия и не допуска, че ще се случи обратното. През 1919 г. все още се надява да си върне трона, който е изгубил през войната.

Черна гора е въвлечена във войната, след нахлуването на Австрия през 1916 г. Никола бързо избяга в Италия, с което изненадва Антантата.[41] Подозрението, че тихомълком е сключил сделка с австрийците, го последва и в Париж. Британското външно министерство например, го смята за вероломен съюзник, който най-вероятно е виновен по всички обвинения.[42] При обсъждането на черногорското представителство става ясно, че никой в Париж няма ни най-малка представа как стоят нещата на място в малката страна. Затова въпросът остава отворен. Така си и остава до края на Мирната конференция.

Никола прави каквото му е по силите. Опитва се да присъди на Хаус един от най-пищните си ордени, пише на Уилсън, публикува оптимистичен меморандум, с който предявява претенции към част от Босна. Реакция не последва. В края на краищата има много по-важни проблеми за решаване от съдбата на една страна с 200 000 души население. В Париж не намира голяма подкрепа за връщането си на трона.[43] Под сръбски надзор са проведени нови избори, които сякаш показват, че черногорци искат да са част от

Югославия. В края на 1920 г. Франция оттегля подкрепата си за Никола и през пролетта на 1921 г. Великобритания прави същото. Той умира в изгнание същата пролет. Внукът му, архитект във Франция, заявява, че няма претенции към трона. След 1918 г. Черна гора е проблемна част от Югославия.

През февруари 1919 г. югославската делегация най-после получава възможност да се изкаже пред Върховния съвет и представя набързо скалъпени като самата нация искания, и то със също толкова препирни.[44] За да няма недоволни, шест от общо седемте граници на държавата са оставени неопределени и подлежащи на дискусия. Само границата с Гърция, минаваща през бившата османска територия Македония, е запазена както си е. На запад словенците настояват за град Клагенфурт на северния склон на южния дял на Алпите, като виждат в него сигурна преграда срещу остатъците от Австрия. Иначе биха били доволни от старата граница като между Австро-Унгария и Италия. Пашич както обикновено играе собствена игра. Главната им цел е да влязат на изток в България и на север от Дунав, като отрежат и парче от територията на Унгария. Това би защитило защити столицата им Белград, която е с уникално уязвимо местоположение, тъй като от враждебната Австро-Унгария я дели само една река.[45] Въпреки това сърбите я избират, защото се намира точно там, където река Сава се влива в Дунав от запад, а самият Дунав завива на север, а това е едно от най-важните и стратегически места в Южна Европа. Търговците, пътешествениците и армиите, идващи от север и запад, трябва да минат през Белград, ако искат да стигнат до Гърция и голямото пристанище Солун, а и ако целта им е на изток – през България и от там да продължат за Константинопол. Градът е обсаждан, защитаван, превземан и опустошаван, за него водят битки римляни, хуни, кръстоносци, турци, австрийци и разбира се – самите сърби.

Следобед на 18 февруари сърбинът Миленко Веснич застава пред Върховния съвет и започва изказването си с извинение, че все още не разполага с пълен меморандум, който да представи на Великите сили. Измърморва, че имало "известни трудности". Веснич е най-големият оратор на делегацията, което не било кой знае какво постижение. Той е сдържан и дружелюбен и е пътувал много. Богатата му и красива съпруга е приятелка с новата госпо-

жа Уилсън. Веснич изважда карта и очертава основните югославски претенции: възнаграждение за заслугите (Сърбия била лоялен съюзник, а южните славяни на територията на Австро-Унгария били направили всичко по силите си, за да саботират участието на империята във войната), самоопределение, сигурност. След него се изказват словенските и хърватските му колеги, които излагат спорни искания: населеният предимно с италианци град Триест, унгарските провинции Бачка и Бараня на север от традиционните граници на Хърватия, румънскоезичните части от Банат или немскоезичните региони около Клагенфурт. Отричат да искат неславянски територии: старите преброявания на населението не били надеждни, а австрийците и унгарците нарочно потискали славянската просвета и култура. Припомнят как в старата империя някакъв мъж бил арестуван, защото поискал билет за влака на словенски език.[46] Дори поддръжниците на Югославия са притеснени. "Тези явно са изгубили всякакво чувство за мярка и приличие" - възкликва един приятел на Сетън-Уотсън.[47]

Още преди началото на Мирната конференция Югославия вече владее повечето от това, което е поискала от Австро-Унгария – Босна и Херцеговина, сърцевината на Словения, старата австрийска провинция Крайна, голяма част от Далмация и разбира се старото хърватско кралство. Сега иска още. Делегацията настоява и за две малки области, известни като Междумурие и Прекомурие на границата между Хърватия, Австрия и Унгария, а на изток за Бараня и Бачка, които са част от богатата южна унгарска равнина. Унгария няма много приятели в Париж. Тя не само е сред изгубилите във войната, но в нея назрява революция. Най-важният въпрос е колко е разумно да се даде на Югославия. Междумурие и Прекомурие са населени предимно с хървати и словенци (въпреки че унгарците се опитват да докажат друго) и след кратка дискусия са дадени на Югославия. Съдбата на Бараня и Бачка обаче се заклещва в спор между Румъния и Югославия за съседния Банат на изток и решаването ѝ отнема доста повече време.

Защото не само югославяните имат претенции. За всички балкански нации изличаването на Австро-Унгария от картата е вълнуваща възможност, също като поражението на Османската империя преди войната. Всички искат да вземат колкото може повече;

искат самоопределение за себе си, но не и за съседите си. В същия объркан период през октомври 1918 г., когато Австро-Унгария иска милост, за да изчезне след това от историята, балканските правителства вече запазват територии и въвеждат в тях армиите си. Като гъби след дъжд никнат нови организации: работнически съвети, войнишки съвети, съвети на хърватите, македонците, гърците. Не е ясно кой стои зад тях, но се роят и исканията им нямат граници.

Гърция настоява за остатъка от европейската част на Турция, същото иска и България. И Гърция, и Югославия обмислят подялба на Албания. Румъния и България не могат да се разберат в чии граници да е простиращата се по западния бряг на Черно море Добруджа. Сърбия, Гърция и България имат претенции за Македония. Издигат се възвишени лозунги за спасяване на цивилизацията и борба за права и чест, а под тях прозират сметките на *realpolitik*. В шеметната атмосфера на 1919 г., когато границите по картите се местят непрекъснато, когато изглежда, че може да са преговаря за почти всичко, би било чиста лудост да не грабнеш възможно най-много. Балканските държавници твърдят, че се възхищават от Уилсън. Говорят с езика на самоопределението, справедливостта и международното сътрудничество. Вадят петиция след петиция с твърдението, че изразяват народния глас, но всъщност прикриват добрата стара жажда за заграбване на територии. Показват красиво начертани карти. "Цяла обемна монография няма да е достатъчна - пише американски експерт, - за да се анализират всички видове подправяния на карти, които стават около войната и мирната конференция... Най-големи висоти тази дейност достигна на Балканите."[48]

Миротворците нямат много опорни точки, на които да стъпят, когато съвместяват претенциите. Уилсън споменава Балканите в Четиринайсетте точки индиректно, когато говори за "свободна възможност за автономно самоопределение" на народите на Австро-Унгария, и по-директно, когато казва, че трябва да се помогне на Румъния, Сърбия и Черна гора да се изправят отново на краката си. Освен това обещава на Сърбия излаз на море, без да уточни как, и заявява, че под добронамерения поглед на Великите сили балканските държави трябва станат приятели "съобразявайки се с исторически определените граници на принадлежност

и националност". Не е много ясно какво означава последното, но то предполага пълно игнориране на най-скорошната история и националната смесица на Балканите.

Освен това във въздуха витае усещането, че лоялните съюзници трябва да бъдат възнаградени. Сърбия трябва да получи нещо за страданията си, може би пристанища по Адриатическото крайбрежие или, в краен случай, излаз на Егейско море. Трябва да бъдат изпълнени поне част от обещанията, които Гърция и Румъния така щедро са получили по време на войната. България и Османска Турция пък заслужават да си платят, задето са се присъединили към загубилата страна. А как да си платят – това е съвсем отделен въпрос. Османската империя очевидно е за бунището и не ѝ е останала много територия на Балканите, а България е финансово съсипана и е изгубила обширни земи по време на войната от 1913 г.

Британците до голяма степен са безразлични към случващото се на Балканите, както са безразлични и към по-голямата част от Централна Европа, стига британските търговски и морски интереси да са защитени. Предпочитат силни и стабилни държави, защото те биха били преграда между тях и възродена Германия и Русия. "Милата малка Сърбия" също като Черна Гора и Албания може да има своите горещи почитатели, но британското правителство не е готово да пилее по тях собствени сили и средства.[49] Франция, точно обратното, както винаги се ръководи от необходимостта си от защита срещу Германия. В идеалния случай една нараснала Сърбия, както и разширение на Румъния, а на север - на Чехословакия и Полша, биха осигурили баланс срещу Германия и тя повече не би се осмелила да нападне Франция. А ако силна Сърбия би могла да гарантира почтеността на Италия – още по-добре. Ако французите имат някакви сантиментални ангажименти на Балканите, те са им към Румъния, чийто народ би могъл да се приеме като "романски", следователно близък.

Италианците знаят какво искат. Географското им разположение ги принуждава да гледат сериозно на Балканите. Те са общо взето доволни да видят края на отколешния си враг Австро-Унгария, а и либералите симпатизират на малките нации, които се борят за свобода, но италианските националисти не искат друга доминираща балканска сила, без значение дали това ще е болше-

вишка Русия или нова държава на южните славяни. И именно националистите ще определят бъдещата италианска политика, която се развивала все повече по посока на агресията и експанзията. Тъй като се страхува от силна държава на южните славяни, Италия е готова да подкрепи и претенциите на нейните съседи, от Румъния до Австрия и България. В Париж Сонино настоява, че взаимно изключващите се искания на Италия и Югославия трябва да бъдат обсъждани само от Върховния Съвет. Той с право се бои, че експертната комисия би се насочила към справедливостта на границите, а не към обещаното на Италия по време на войната. Този сюжет е част от по-широкия спор между Италия и нейните съюзници, който замалко не проваля цялата Мирна конференция.

Американците виждат ролята си на Балканите – както и навсякъде другаде – като на честни посредници, които отхвърлят старата дипломация, за да наложат стандартите на самоопределението.[50] За съжаление до истината за балканското население не се достига лесно. Практиката за определяне на идентичността по национален признак е нова, а мнозина от жителите на Балканите все още се възприемат повече като представители на определен регион или клан или, както под турска власт – на определена религия. И също като в локвите по брега след буря, в Балканите има много системи от живи организми. Истинско предизвикателство е те да бъдат пренаредени по националност. Един народ ли са сърбите и хърватите, след като говорят практически един и същи език, или не са, защото едните са източноправославни и пишат на кирилица, а другите – католици и пишат на латиница? На кого принадлежи Македония – на гърците заради историята, или на славяните заради езика?

Още по-лошо, липсват ясни граници както по лингвистичен, така и по етнически и религиозен признак. И как да се очертаят ясни граници там, където живее такава смесица от хора? Как да събереш народи, които вече се страхуват един от друг? Етническите карти на Балканите изглеждат ефектни – поантилистични картини и тук-таме някое по-ясно петно. А действителността не е толкова привлекателна - истински миш-маш от подозрения и омраза, които през 1919 г. клокочат все по-силно.

Очертаните през този шарен свят граници оставят недоволни

малцинства и презиращи се съседи. А в неговото сърце е новопоявилата се Югославия. Тя се е формирала сама, но миротворците я признават и трудно определят границите ѝ чрез множество отделни комисии. В резултат възниква държава три пъти по-голяма от старата Сърбия, но с повече врагове. Тя взима Черна гора, Словения и Босна от Австрия; Хърватия и част от Банат - Унгария и парчета от Албания и България. Защото, както често се случва на Мирната конференция, от значение са не само територията и съдбата на нейното население, а бъдещата мрежа от съюзи, на които ще се крепи мирът в Европа. Италия и Румъния, които фактически са на същата страна, се чувстват ощетени.

Победените Австрия, Унгария и България оплакват загубите си както на територии, така и на етнически принадлежащо им население. Само Гърция на юг е приятелски настроена. Вътре в самата Югославия, народите, които имат много малко общи неща освен езика, така и не се разбират за единно тълкуване на собствената си държава. За тези си придобивки Югославия плаща висока цена по време на Втората световна война, когато съседите ѝ със значителната помощ на Германия си връщат териториите, които тя им е отнела по време на Мирната конференция, а народите ѝ се обръщат един срещу друг. Въпреки че комунистическият диктатор Тито успява отново да събере мозайката, седемдесет години след като Парижката мирна конференция за първи път признава съществуването ѝ, Югославия започва да се разпада на отделните си части. Нейните съседи, както винаги след 1919 г., наблюдават процеса с тревога.

10. Румъния

Няколко дни преди официалното откриване на Мирната конференция до Румъния достига слух, че от по-малките държави ще бъдат поканени да участват само Белгия и Сърбия. Румънският премиер Йон Братиану в пристъп на "силни емоции" свиква посланиците на Антантата и се оплаква, че "третират Румъния като мизерна, заслужаваща съжаление страна, а не като съюзник,

който има право да търси справедливост". Настоява да предадат на правителствата си, че Румъния винаги е била лоялен съюзник (съмнително твърдение); завоалирано разкритикува Сърбия, че е влязла във войната само защото е била нападната; мърмори мрачно за някакви хора, изгубили връзка със собствената си страна (неговите политически опоненти, някои от които са заминали за Париж); предупреждава, че ако Антантата не внимава, ще загуби цялото си влияние в Румъния, и заплашва да се оттегли (от какво - не става ясно). Дипломатите предават любопитното му послание на правителствата си, като го придружават със свое собствено предупреждение, че няма полза да се игнорира Румъния, защото тя е полезен буфер между тях и Русия, както и преграда пред руския болшевизъм.[1] Тъй като Великите сили възнамеряват да поканят Румъния, изстъплението и предупреждението са излишни.

Румънците имат високо мнение за своето значение и хранят големи очаквания от Мирната конференция. Рано на 8 януари Харолд Никълсън от Британската делегация се среща набързо с румънските пратеници: "Казват, че се "срамуват да говорят по вътрешни въпроси". Но пък по външната политика нямат никакъв срам и искат голяма част от Унгария."[2] Румъния претендира за руската територия Бесарабия, която вече е окупирала, както и за Буковина от Австрия на север. Исканията ѝ са огромни, но и положението ѝ позволява да ги удовлетвори. Няма руска сила, която да ги спре, а Австрия и Унгария са в слаба позиция. Румъния окупира унгарска Трансилвания, а за Буковина все още няма решение на Мирната конференция. Налага се да се изчака, докато бъдат изготвени мирните договори с Австрия и Унгария.

На Балканите Румъния се изправя пред още по-трудна задача, когато обявява претенциите си към Унгария за Банат – Югославия също иска тази територия. Спускащият се на запад по склоновете на Трансилванските Алпи към южния край на Унгарската низина горист мочурлив регион създава доста проблеми през 1919 г., защото е апетитна хапка: 28,5 хиляди квадратни километра, населени с предприемчиви земеделци, с богат чернозем, буйни реки и потоци, високи добиви на царевица и пшеница. Стада космести крави пасат по поляните му, а из фермите се разхождат едри пилета и прасета. В Банат почти няма промишленост, не

съществуват градове над 100 000 души, а големите паметници са малко. Местността е по-скоро живописна, отколкото величава.

На 31 януари 1919 г. румънските и югославските делегати се явяват пред Върховния съвет. По-рано същата седмица китайците, чехите и поляците вече са представили своите искания – прецедент, който притеснява Лойд Джордж, а и не само него. Предишния ден той пита дали не трябва да има по-строг дневен ред. Смята, че дискусията за Чехословакия и Полша е била напълно погрешно. Не използва фразата "загуба на време", защото е провокативна, а и вече вижда раздразнението в очите на президента. Освен това не смята, че това е най-добри начин за разрешаване на подобни проблеми. Щом ще се захващат с териториални претенции, трябва да вземат някакви решения. Но, въпреки че не успява да стигне до окончателно решаване на проблема, Съветът приема предложението на Балфур да изслушат и румънците и сърбите, защото това ще ги поласкае.[3] Както и повечето други решения на Балфур, това е по-скоро елегантно, отколкото практично.

В студен следобед, на здрачаване Братиану излага исканията на Румъния. Той е богат, властен, благовъзпитан до абсурдност и изключително самоуверен. Получава образованието си в ковачници за интелектуалци като парижките *Hautes Ecoles* и не позволява никому да забрави този факт. Обича да го виждат полегнал на дивана, небрежно хванал в ръка томче френска поезия.[4] Никълсън, който обядва с него в първите дни на конференцията, не е впечатлен: "Братиану е брадата жена, досаден шарлатанин, букурещки интелектуалец, изключително неприятен човек. Привлекателен и темпераментен е, обича да извръща настрани хубавата си главица, за да зърне собствения си профил в прозореца. Пуска претенциозни шеги и си мисли, че така прилича на парижанин."[5] Но жените го харесват. "Има очи на газела и челюст на тигър" - споделя една дама. Румънската кралица Мария, която е експерт в съблазняването, с престорена сдържаност си спомня вечерта, в която пълнолунието го направило "сантиментален"[6]. Доста по-безмилостна е, когато казва на Уилсън, че Братиану е "досаден и прилепчив тип".[7]

За него Никълсън пише, че отворил с "театрален жест" папката с документи и поискал целия Банат. "Той очевидно е убеден,

че е най-великият държавник от всички присъстващи. От време на време се усмихва иронично или маниерно. Винаги обръща красивата си глава в профил. Прави отвратително впечатление."[8] Аргументите му варират от международното право – Банат е обещан на Румъния чрез тайна клауза от Букурещкия договор от 1916 г., с който Съюзниците привличат страната му във войната – до уилсъновски – румънците трябва да имат една държава. В хода на изложението си цитира етнологията, историята и географията, както и жертвите, които Румъния е дала през войната. Освен това намеква, че в миналото сърбите са били обвързани с Австро-Унгария. (След това сърбите ще отправят същите обвинения към румънците.)

Веснич и Трумбич отвръщат на удара, като отбелязват, че Сърбия иска само западен Банат. Те не могат да се позоват на тайни договорки, но могат да използват другите аргументи на румънците. "Още от Средновековието - заявява Веснич - частта от Банат, към която Сърбия има претенции, неизменно е тясно свързана със сръбския народ. Исторически погледнато, каквото са Ил дьо Франс за Франция и Тоскана за Италия, това е Банат за Сърбия." В тази област започва Сръбското възраждане, а по-късно – и сръбският национализъм. И когато сръбското царско семейство е в изгнание, то естествено се приютява там. (На това Братиану съвсем уместно отвръща, че неразбориите в сръбската политика често са прогонвали владетелите на страната в Румъния, но това едва ли е основание Сърбия да има претенции и за нейната територия.[9])

По време на дебатите Уилсън леко учудено отбелязва, че делегатите от балканските страни "не представят фактите по един и същ начин и че винаги остава нещо недоизяснено". Съединените щати били готови да подкрепят всякакво споразумение, което се основава на факти.[10] Балфур, който заспива от скука, се намесва и задава един на пръв поглед прост въпрос: има ли някакви цифри, които да показват етническия състав на Банат? Да, отвръщат югославяните. Западната част, за която те претендирали, била населена предимно със сърби, такива били и манастирите из цял Банат. Разбира се, там живеели и много унгарци и германци, но те по-скоро биха предпочели да са част от Сърбия, а не от Румъния. Не, контрира Братиану, румънците били мно-

зинство, ако се разглеждал Банат като цяло (което по политически и исторически съображения било единственият правилен подход); манастирите били споменати неуместно, защото всички знаели, че като останалите славяни сърбите били религиозни; а що се отнася до германците и унгарците, сърбите нямали да се справят с управлението на такива големи малцинства.[11]

На 1 февруари Братиану представя пълен списък с румънските искания: Банат, Трансилвания, Бесарабия на границата с Русия и Буковина на север. За всички тези територии той твърди, че исторически и етнически били част от Румъния. Съюзниците се съгласяват за Бесарабия и Буковина, защото не изгарят от ентусиазъм да предадат едната на болшевишка Русия, а другата на това, което вече започвало да им се привижда като болшевишка Унгария. Трансилвания обаче е по-голяма и създава повече проблеми. Съюзниците решават да се занимаят с нея на спокойствие, когато приключат с договора с Унгария.

Братиану предупреждава Великите сили, че трябва да уредят претенциите на Румъния, преди събитията да излязат извън контрол и "да се случи нещо сериозно". "Румъния има нужда от моралната подкрепа на Съюзниците, за да остане надеждна преграда пред болшевизма."[12] Това, разбира се, е едно от клишетата в Париж, но в случая с Румъния, която действително се намира между новата болшевишка държава Русия и въстаналата Унгария, аргументът е силен. Географското положение помага на Румъния и в друго отношение. Страната е прекалено далече от Съюзниците, за да могат да ѝ наложат волята си. Румъния е била на страната на Антантата и, независимо че е скандално несигурен съюзник, Великобритания и Франция наистина са ѝ дали обещанията, заради които сега се чувстват също толкова неудобно, колкото и заради обещанията към Италия.

В Париж Румъния е позната като култивирана светска държава благодарение на принцеса Марта Бибеску, чийто салон е известен във френската столица преди войната, както и чрез нейната красива братовчедка, която се омъжва за наследник на стара аристократична френска фамилия и под името Анна дьо Ноай и става една от най-известните френски поетеси на своето поколение. Висшата румънска класа обожава Франция, тя купува от Париж образование за децата си, а за себе си - дрехи и мебели. Францу-

зите отвръщат по свойствения си небрежен начин: казват, че Румъния била сродна романска страна, румънците били потомци на римските легионери и все още говорели романски език. През XIX в. Франция подкрепя каузата на румънската независимост от Османската империя. През 1919 г. френското правителство разглежда силна Румъния като противотежест на Германия и ключово звено от санитарния кордон около руския болшевизъм. Румънците се възползват от връзките си със Запада, те били потомци на Римската империя, част от западната цивилизация. Защо трябвало да им бъде върната старата римска провинция Дакия заедно с частта от Трансилвания, принадлежаща на Унгария.

Но има и една друга Румъния с по-сложна история, в нея от векове нахлуват и се заселват източни народи, разделена между княжества, появявали се и изчезвали в центъра на Европа, Румъния, която като Молдова и Влахия, пада под османско влияние още в началото на XVI в. Същите тези румънски аристократи, които така хубаво говорят френски и идват да си купуват дрехи в Париж, притежават портрети на дедите си в кафтани и чалми.

Обществото им е дълбоко белязано от годините под корумпираната османска власт. Румънците имат поговорка: "Рибата се вмирисва откъм главата." В Румъния можеш да си купиш всичко: постове, разрешителни, паспорти. Чуждестранен журналист веднъж се опитва да обмени пари по законен начин, вместо да отиде на черния пазар и веднага бил арестуван от полицията, която решила, че участва в особено хитра измама. Всяка държавна поръчка е свързана с подкупи. Въпреки че е богата страна с много земеделска земя и процъфтяваща петролна индустрия, през 1918 г. Румъния не достигат пътища, мостове и железници, защото отделените от правителството пари вече са източени от фамилии като тази на Братиану.[13] Освен това румънците са склонни да виждат интриги във всичко. В Париж намекват, че Върховният съвет е паднал под влиянието на болшевизма или е подкупен от злонамерени капиталистически сили.[14]

Западноевропейците, които посещават Румъния, са поразени от нейната екзотична, дори ориенталска атмосфера, от приличащите на луковици кубетата на църквите на православието, към което принадлежи по-голямата част от населението, от кочиящите в сини кадифени кафтани, членуващи в тайна секта, която ка-

стрирала мъжете, след като заченели по две деца. Преди войната столицата Букурещ е очарователен, но изостанал град. Повечето му сгради са ниски и паянтови, по най-оживените, обикновено непавирани улици се търгува с живи птици, плодове, сладкиши и килими. Тъмнооки циганки предлагат цветя, а мъжете им свирят в нощните клубове цигански напеви или популярното *Tu sais que tu es joli*. Богатите семейства живеят заедно с добитъка си в дворове, пазени от албанци.[15]

Въпреки претенциите си за древен произход, Румъния е сравнително млада страна. Молдова и Влахия получават частична независимост от Османската империя към средата на XIX в., а пълна - през 1880 г. Заедно те образуват преобърната Г- образна конфигурация, като по-богатата и по-развита провинция Влахия се простира от изток на запад по южния склон на Трансилванските Алпи, а Молдова – на изток от Карпатите. През 1866 г. държавата се сдобива със собствен германски княз, който по-късно става крал Карол. Бъдещият монарх проваля опитите на австрийците да го спрат, като се качва на дунавски параход преоблечен като пътуващ търговец. Жена му е прочута мистичка, която пише поезия и романси под псевдонима Кармен Силва. В Румъния често се случват невероятни неща.

Самите румънци са неаполитанците на Централна Европа. И двата пола си падат по силните аромати. Жените от висшата класа се гримират тежко, а мъжете – по-леко, но дори и така военните са принудени да ограничат употребата на козметични средства само до офицерите от определени чинове нагоре.[16] След влизането на Румъния във войната, чуждите наблюдатели са скандализирани от офицери с "нарисувани лица, които се утешават с проститутки или един с друг." Шумни, избухливи, мелодраматични, любители на скандалите, румънците и всички обществени слоеве се забавляват със страст и ентусиазъм. "Заедно с местната политика, любовта и сексът са най-голямото развлечение на всички класи - казва една румънска аристократка и добавя: - Моралът никога не е бил сред силните страни на моите сънародници, но те могат да се похвалят с чар и красота, остроумие, весел нрав и интелигентност."[17] Дори румънската православна църква не е много строга към прелюбодеянията. Тя позволява до три развода по взаимно съгласие.

Преди Братиану да пристигне в Париж, говорител на Румъния е забележителният и чаровен Таке Йонеску. Той е весел, елегантен, обича да похапва, учил е право в Сорбоната и говори идеален френски. Неговата също толкова жизнерадостна английска съпруга Беси е дъщеря на собственик на пансион в Брайтън. Йонеску демонстрира пристрастието си към Антантата още в началото на войната и изиграва значителна роля за присъединяването на Румъния към нея. Относно териториалните претенции е по-скромен от министър-председателя. "Той е настроен много приятелски към сърбите - пише един американски делегат. - Твърди, че българите са лоши хора, защото от 28-те хиляди румънски военнопленници оцеляват само 10 хиляди." За Банат Йонеску бил готов на сделка - "трябвало да запазят добрите си отношения със Сърбия и затова не искал да лапнат целия Банат, склонен бил да отстъпи югозападната му част."[18]

Сделката е сключена през октомври 1918 г. Йонеску се среща предварително с югославяните и подготвя споразумение, което е много близко до постигнатото месеци по-късно. Според него Румъния получава по-голямата част от Банат, а Сърбия по-малката. Румънската преса обявява сделката за национално предателство, а Братиану успява да я провали не на последно място заради омразата си към Йонеску като политически съперник.[19] Когато се съставя румънската делегация за Мирната конференция, Братиану се погрижва Йонеску да не бъде включен.

Румънските претенции за Банат неизменно почиват на етнически фактори, освен това те поставят акцент върху участието на Румъния във войната. Този аргумент не е много мъдър. В началото на войната Румъния благоразумно се въздържа от участие, а министър-председателят Братиану заявява на колегите си, че трябва да изчакат най-благоприятния момент.[20] Но правителството твърде неразумно изважда на показ своята пресметливост и, както твърди един френски дипломат, "се държи като амбулантен търговец на ориенталски пазар". Когато през лятото на 1916 г. става ясно, че Антантата взема превес, Румъния най-после решава да влезе във войната, като в замяна изтръгва обещание, че ще получи целия Банат, Трансилвания и по-голямата част от Буковина. На тайни преговори Русия и Франция се договарят след подписването на мирния договор да преразгледат това обещание.[21]

Но Румъния не улучва подходящия момент; докато армията ѝ се подготви за военни действия, Централните сили са се прегрупирали. До края на 1916 г. половината страна е окупирана от германци и австрийци. През зимата 300 000 от общо 6 милиона румънци загиват от глад и болести.[22] Съюзниците им донякъде несправедливо обвиняват правителството за тази трагедия.[23] По силата на новия Букурещки договор с Централните сили от май 1918 г. Румъния излиза от войната. Ходът е разбираем, но повлиява върху териториалните ѝ претенции. Тъй като в предишния Букурещки договор от 1916 г. Румъния е обещала да не сключва сепаративен мир, Съюзниците вече не се считат за обвързани с обещанията си. Клемансо така и не прощава на Братиану предателството.[24] Братиану смята, че се измъква от конфузната ситуация, като подава оставка и оставя приемниците си (които назначава лично) да поемат отговорността. Успява да отложи ратификацията на новия договор от парламента и на 1 ноември 1918 г. обявява война на Германия. Това, ведро заявява той, означава, че сделката с Антантата все още е в сила. Румъния е сключила мир само за да съхрани силите си за войната: "румънците никога не са били в мир с врага, нито законово, нито на практика, нито морално."[25] За всеки случай обаче без много шум се договоря с италианците, които също искат да ограничат претенциите на Сърбия, че двете страни ще бранят заедно военновременните договори.[26]

Според Върховния съвет претенциите на Румъния са прекалени, а споровете с Югославия за Банат – досадни. (Братиану се оплаква, че някои от членовете му са заспали по време на изказването му.[27]) С очевидно облекчение миротворците приемат предложението на Лойд Джордж да прехвърлят румънските искания, включително това за Банат, на подкомисия от експерти, която да изготви справедливо решение. Като проучат въпроса - оптимистично добавя той - и установят истината, ще спестят част от проблемите пред Съвета. Уилсън се съгласява с уговорката, че експертите не бива разглеждат политическата страна на въпроса. (Пропуска да уточни каква е тази политическа страна.) Клемансо остава безмълвен, вероятно заради намесата на Уилсън, а Орландо напразно пледира границите да бъдат уточнени веднага и на място.[28] Така бъдещето на Банат и други завладени земи в южната част на Централна Европа са прехвърлени на специална тери-

ториална комисия, първата от няколко, със задачата успешно да примирят отделните страни. Комисията по въпросите на Румъния и Югославия се занимава с границите на Югославия, без тези с Италия, които по италианско настояване са оставени на Върховния съвет.

Въпреки че експертите от териториалните комисии (общо шест) няма как да го знаят, почти всичките им препоръки ще да влязат непроменени в различните мирни договори, защото великите държавници нямат време да ги разглеждат в подробности.[29] Румънската комисия постепенно разширява правомощията си и определя бъдещите граници на Югославия, Румъния, Гърция и България, както и бъдещия баланс на силите на Балканите, споровете между Унгария и нейните съседи, както и между Съветска Русия и южната част на Централна Европа. "Човек се стъписва от грешки, които може да допусне тук - пише британският експерт Никълсън. - Имаш карта, молив и прозрачна хартия. Смелостта ми се изпарява, като се замисля за хората, които нашите погрешни линии могат да присъединят или изключат. От нас зависи съдбата на няколкостотин хиляди души."[30]

Върховния съвет не дава обяснения какво според него прави едно решение справедливо. Дали очертаването на граници, които могат да бъдат защитени? Железопътната мрежа? Търговските пътища? Накрая експертите се обединяват около идеята да очертаят граници, които да показват разделението по националност.[31] Банат, територията, която отключила целия процес, съдържа и предупреждение за проблемите, които ще възникнат. В нея живее пъстра смесица от сърби, унгарци, германци, руснаци, словаци, цигани, евреи, дори известен брой французи и италианци.[32] Проблем е и преброяването на малцинствата в регион, където идеята за националност е хлъзгава като дунавска змиорка. В декорираната с позлата и гоблени банкетна зала на Ке д'Орсе комисия за Румъния изважда картите, прочита представените документи, изслушва свидетелите и прави опит да наложи рационален ред в един ирационален свят.

При това членовете ѝ, поне европейците, не забравят и личните си национални интереси. Когато преценяват съдбата на Банат, търсещите съюзници в Централна Европа французи държат и Румъния, и Югославия да са силни и приятелски настроени.

Италианците, от друга страна, са готови да цепят косъма и оспорват всички процедури в опит да блокират югославските искания, след което хвърлят в ужас американците с намека, че могат да се съгласят с някои от тях в замяна на удовлетворяване на италианските претенции за Адриатическото крайбрежие. Те остават непреклонни дори там където е могат да направят великодушен жест и да отстъпят пред югославските претенции за областта Клагенфурт, още повече че няма да им струва нищо. "Това е лоша дипломация" - твърди младият историк от Йейл Чарлс Сиймор. Негов френски колега е по-директен. "Той понасяше мошеничествата на италианците, но не може да се примири с нетактичността."[33] Американците доблестно се опитват да постигнат изплъзващото се справедливо решение, а британците – да примирят американците и французите. "Преди всичко има много интриги и доста подли маневри за надмощие - казва Сиймор. - Британците са твърдо подкрепят нашия отказ от този стил и желанието ни за честни преговори."[34]

Югославяните повторят вече заявените си претенции заедно с нови, донякъде съмнителни искания, цитиращи различни групи, които много копнеели да бъдат част от Югославия.[35] Братиану оставя лошо впечатление, като отказва да направи компромис, избухва и се цупи, когато го притискат с въпроси. Изказва куриозното мнение, че преотстъпването на целия Банат на Румъния в действителност ще подобри отношенията с Югославия, защото територията била "зъб, който трябвало да се извади". Освен това отправя заплахи: ако не получел Банат, щял да подаде оставка и да позволи на болшевиките да завземат Румъния.[36] Опитва се през главите на експертите да убеди Уилсън, който го препраща при Хаус, който пък на свой ред изслушва пиянска тирада как Румъния била предадена от съюзниците си. Освен това Братиану обвинява Хувър, че не отпуска заеми и доставки от храна, защото американските или по-точно еврейските интереси не били удовлетворени с концесии за румънския петрол. Новините от Централна Европа не са в полза на Братиану. Румъния е нарушила примирието и е нахлула в Унгария и България. По северната граница с Банат са струпани румънски войски. Към сърбите летят свирепи обвинения, че избиват мирни румънски граждани. За разлика от Братиану югославяните се държат разумно.[37]

В.началото на март румънската делегация получава подкрепление – кралица Мария пристига с кралския влак, придружена от трите си пълнички дъщери. Колет пише за това събитие в "Льо Матен": "Утрото беше мрачно, но кралица Мария донесе със себе си светлината. Блясъкът на златистата ѝ коса, сияйната ѝ розовобяла кожа, искрите в царствения ѝ, но същевременно мил поглед – такава красота те оставя без думи." Кралицата говори очарователно за желанието си да помогне на своята страна и набляга на дейността си по време на войната. "Боже мой, просто отидох! Просто пристигнах там, където ме повикаха, навсякъде имаха нужда от мен." Скромно заявява, че е "нещо като знаме, издигнато в подкрепа на страната си".[38]

Това е вярно. Истински късмет е, че наследникът на румънския трон се е оженил за единствената внучка на кралица Виктория, която безпроблемно се отърсва от английското си възпитание и възприема нравите на новата си страна. Кралицата е извънредно скучна, срамежлива и глупава, но пък е красива, жизнерадостна и склонна към прелюбодеяния. Новите ѝ поданици намират това за много привлекателно.[39] Сред любовниците ѝ са елегантният канадски милионер и собственик на мини в Клондайк Джо Бойл, както и зетят на Братиану, за когото се твърди, че е баща на всичките ѝ деца, освен едно, което накрая става злополучния крал Карол.[40] Освен това е много екстравагантна. Целта на пътуването ѝ до Париж е не само да помогне на страната си, но ѝ да си напазарува. "Румъния трябва да получи не само Трансилвания, но и Бесарабия - провиква се тя. - И не можем да изпуснем една добра сделка само защото сме зле облечени."[41] Непрекъснато говори за "моите" министри и "моята" страна и армия. Напълно пренебрегва съпруга си, краля. Заявява, че писмото с препоръки, което е изпратил до Париж, било "направо невъзможно за четене, но тъй като още с първото изречение е казал, че ѝ има безрезервно доверие, тя така и не се опитала да прочете останалото."[42]

Мария излиза от апартамента си в хотел "Риц", за да завладее силните на деня. Не без известен успех моли Фош да изпрати оръжия в Румъния, които че ѝ трябвали за битката срещу болшевизма. Ласкае Хаус, който я намира за "една от най-обаятелните жени сред всички кралски особи, които познавам."[43] Британският посланик в Париж вечеря с нея. "Тя е наистина много забавна

жена и ако не беше толкова безхитростна, човек би могъл да я вземе за надменна."[44] Чаровно пита Балфур дали с Уилсън е по-уместно да говори за последните си покупки или за Обществото на народите. "Започнете с Обществото на народите - съветва я той - и завършете с розовата шемизета. Но с господин Лойд Джордж можете да започнете с розовата шемизета!" Лойд Джордж пък я намира за "много палава, но много хитра жена".[45] Клемансо се забавлява с нея и откровено ѝ споделя разочарованието си от Румъния заради сепаративния мир с врага, както и че никак не харесва Братиану. Когато обвинява страната ѝ, че иска лъвския пай от Банат, Мария дяволито отвръща: "Затова пристигнах, за да се срещна с първия братовчед на лъва – тигъра." Клемансо не ѝ остава длъжен: "Тигърът никога не би заченал дете с лъвица."[46]

Най-голям провал обаче я чака с Уилсън. Шокира го още при първата им среща като му заговаря за любов. Лекарят на Уилсън – Грейсън - отбелязва: "Никога не съм чувал дама да говори за такива неща. Честно казано, не знаех накъде да гледам, толкова бях смутен."[47] След това Мария се самопоканва на обяд заедно с "един-двама от господата от моя антураж". Закъснява с половин час и пристига с десетина придружители. "С всеки изминал миг, през който я чакахме - спомня си друг гост, - виждах, че президентът стиска все по-здраво челюстта си, а от Румъния се отрязва голямо парче."[48] Но според кралицата обядът минал много добре. Тя наистина е убедена, че с посещението си в Париж е помогнала на народа си. "Умолявах, обяснявах, потроших много копия в щитовете им. Дадох на страната си ново и живо лице."[49]

Можели са да я посъветват да посвети повече време на подчинените на големите политици. На 18 март Румънската комисия разделя Банат, като дава западната една трета на Югославия, а по-голямата част от остатъка на Румъния. Освен това присъжда на Югославия около една четвърт от Бараня и повече от половината от Бачка в западния край на Банат. Американските експерти, които както винаги се опитват да проявят етническа справедливост, настояват град Сегед да остане в Унгария, както и по-голямата част от прилежащата му територия. На 21 юни, въпреки страстните протести от страна на румънците, Върховния съвет приема препоръките. Веднага след това югославяните създават проблем, като отказват да се изтеглят от един дунавски остров,

който е даден на Румъния, и през есента на 1919 г. между двете страни възниква напрежение в Банат. Едва през 1923 г. те неохотно приемат делението.

Новите граници на картата не могат да пренаредят населението; почти 60 000 сърби остават в пределите на Румъния, а 74 000 румънци и почти 400 000 унгарци – в Югославия. В света на етнически държави, който триумфира в Централна Европа, положението на подобни малцинства не е леко. Често те са третирани като натрапници, макар да живеят на там от векове. Румъния и Югославия започват политика на асимилация. Югославия постепенно групира наскоро придобитите от Унгария територии в нов регион – Войводина. Като и в наши дни Белград управлява с желязна ръка. Сръбският е обявен за официален делови език. Табелите на магазините трябва да бъдат на кирилица, а под тях се позволявали надписи на латиница. На концертите задължително трябва да има определен брой сръбски творби. Вестниците и учебниците се цензурират щателно. През 30-те години на XX в. един чуждестранен наблюдател забелязва, че дори сърбите от Войводина пеят една тъжна песен:

Дадох четири коня,
за да дойдат сърбите.
Сега давам цели осем,
за да си отидат.[50]

През Втората световна война Хитлерова Германия и Унгария си разделят областта. Тя става бойно поле за окупаторите и съпротивата. В град Сегед, за който американците настояват за остане в Унгария, е построен концлагер, където се избиват евреите от Войводина, а и от цяла Европа. Днес във Войводина са останали малко евреи и цигани, но населението все още е смесено. Едва половината са етнически сърби, почти една четвърт са унгарци. Белград се е върнал към старите механизми на заплахи и репресии, за да държи региона под контрол. Трудно е да се предскаже мирно бъдеще.

Румъния успява да наложи претенциите си за Банат, а в дългосрочен план се справя невероятно добре. По време на Мирната конференция от всички победители тя несъмнено получава най-

много и удвоява територията и населението си. Нещо повече, за разлика от други успява да запази придобивките си. Истина е, че Бесарабия е върната на Съветския съюз след Втората световна война. Той взема и половината Буковина на север, а българите си връщат част от спорната Добруджа на юг. Но Румъния все още пази най-голямата си придобивка – Трансилвания.

11. България

Докато обсъждат бъдещето на Банат, именно американците лансират идеята, че той може да се превърне в част от сложна поредица от сделки. Ако Румъния получи по-голяма част, би могла да върне някои територии, заграбени през 1913 г. от югозападната ѝ съседка България; от своя страна България би могла след това да преотстъпи известни територии на Югославия, която в този случай по-лесно би преглътнала загубата на от част от Банат.[1] От това обаче нищо не излиза. Румъния и Югославия не се оказват склонни на компромиси.

България е единствената балканска страна, която се е сражавала на страната на германците и австрийците и естествено няма представителство на Мирната конференция. Въпреки това неочаквано България се оказва по-близо до възможността да спечели, отколкото да загуби територии. Тя има някои влиятелни приятели, особено в Съединените щати и дори враговете ѝ не са много настървени. Принципът на самоопределение също е в нейна полза, българите са преобладаващо население в поне две останали извън страната области – по западния бряг на Черно море в Южна Добруджа и в Западна Тракия край Егейско море. Напълно възможно е да се окажат верни и твърденията им, че са мнозинство и в онези части от Македония, които принадлежат на Югославия, но – както често става на Балканите – това е изключително трудно да се установи.

Не е ясно какво определя един човек като българин. Не религията, защото повечето българи са православни, но някои от тях са мюсюлмани. Вероятно расата, но дали те са славяни или но-

мади от Азия като монголците, или смесица между двете? По как да бъдат разграничени от сърбите и македонците? Езиците им много си приличат. Българският национализъм е нов, също като другите националистични доктрини на Балканите, може би дори най-новият, тъй като българите са били под османска власт от XIV в. - най-дълго от всички балкански нации. През 70-те години на XIX в. те най-накрая се разбунтуват. Гладстон произнася едни от най-пламенните си речи, когато турците ги колят с хиляди. Но през 1919 г. в Западна Европа на българите вече се гледа не като на жертви, а по-скоро като на неблагонадеждни разбойници.[2] Когато се стига до границите на България, които в по-голямата си част се обсъждат в комисията за Румъния и Югославия, британските и френските експерти се съгласяват, че България трябва да бъде намалена.

Още от възникването си като модерна държава България мени размерите си като някаква балканска амеба. През 1878 г. от пределите на Османската империя се отделя огромна независима България, която на запад стига до Албания, а на юг – до Егейско мóре. Това е прекалено, както за съседите ѝ, така и за Великите сили. Сърбия заграбва голяма част от Македония, а Гърция – Западна Тракия. Османците успяват да задържат Източна Тракия. След кратка експанзия през 1912 г. България загубва и Южна Добруджа. Връщането на загубеното се превръща в българска национална мечта наред със Златния десети век, когато границите ѝ стигат до Адриатическо море на Запад и Черно море на изток.

Ако румънците са неаполитанците на Балканите, то петте милиона българи през 1919 г. са шотландците. Мрачни, трудолюбиви, пестеливи и мълчаливи, всеизвестни сината си. Местна поговорка гласи, че "българинът ще преследва заек дори с каруца, но ще го хване".[3] През Първата световна война заекът, който България иска най-много, е Македония - цел, споделяна и от нейния цар, амбициозен и лукав германски принц, популярен в Европа като Фердинанд Лисицата. Владението на Македония осигурява контрол не само над Егейското крайбрежие, но и над равнините и железниците, свързващи Централна Европа с юга и Близкия Изток. Фердинанд и правителството му стигат до извода, че Централните сили предлагат по-добра сделка и през есен-

та на 1915 г. България напада Сърбия. Антантата на свой ред ѝ обявява война. България се радва на кратък успех, завзема Южна Добруджа и по-голямата част от Македония, но през 1918 г. армията ѝ, на която не достигат оръжия и храна, вече не успява да удържа фронта. България е първата от Централните сили, която се предава.

След поражението Фердинанд абдикира и се връща в големите си имения в Австро-Унгария да изучава птиците, които, освен майка му, са най-голямата страст в живота му. На трона го наследява синът му Борис – слабоват и нещастен млад човек.[4] Най-голямото удоволствие за Борис е да кара влак. Машинистите на "Ориент Експрес" са предупредени да не го допускат близо до локомотива.[5] Новите му поданици го мислят за глупак, ако не и за нещо по-лошо. Повечето наблюдатели смятат, че няма да се задържи дълго на престола, а и той самият мисли така.[6] Съюзниците се тревожат от разстояние. Дали България ще стане комунистическа страна? Ами ако откаже да подпише мирен договор? Както отбелязва един британския военен аташе през лятото на 1919 г.: "Съюзниците нямат войски и ако се провокира всенародно въстание, ще бъде невъзможно то да бъде спряно".[7]

Много зависи от темпераментния Александър Стамболийски, който по думите на един британски наблюдател е като "дебнещ в храстите разбойник".[8] Той е водещият политик сред републиканците в страната и антипод на Борис във всяко отношение: силен, първичен, самоуверен и енергичен. Всеки ден прави по един час гимнастика в малкия си чифлик.[9] За разлика от Борис не изпитва никакво страхопочитание към Фердинанд.[10] Когато България започва да клони към Германия и Австро-Унгария, той не само отправя нападки към царя по време на частна аудиенция, но и публикува подробности за случката във вестника си, за което е изпратен в затвора.

Стамболийски се гордее със селския си произход. Въпреки че е учил в германски университет, езикът му е пъстър и изпълнен с истории за чифтосващи се говеда и кудкудякащи кокошки. Той не е комунист, както мнозина подозират, а по-скоро селски социалист, подозрителен както към комунизма, така и към капитализма, въздействащо съчетание за страна, населена предимно с дребни земеделски стопани. Той изрича на глас техните подозрения

към градските хора и висшата класа. "Кой ви пращаше навремето в окопите? – пита той. - Това бяха те. Кой ви донесе загубата на Македония, на Тракия и Добруджа?"[11]

През септември 1918 г., когато България е напълно съсипана, един от последните държавнически актове на Фердинанд е да прати да повикат стария му враг. Стамболийски успокоява разбунтувалите се войници. На следващата есен вече е министър-председател. Любопитно е, че не предприема нищо за премахването на монархията, може би защото у него се зародила симпатия към "царчето" Борис.[12] Освен това през 1919 г. България не може да си позволи още обществени вълнения. Заобиколена е от врагове. Турците и българите се мразят от векове. Румъния е струпала войски на северната граница и се кани да мине в настъпление на юг. Гърция събира армията си на южната граница и се оплаква от българската престъпност, включително и от кражби на крави.[13] Само от Югославия идва някаква надежда за приятелство. Старата мечта Сърбия и България да създадат мощна държава на южните славяни още не е напълно мъртва и в двете страни.[14] (Тя е възродена от маршал Тито след Втората световна война.) Но времето никак не е подходящ за славянско обединение, като се има предвид поведението на България по време на войната – първо нападна Сърбия в съвместни действия с Австро-Унгария и Германия, а след това опустошава сръбските земи, в които е навлязла. В един момент през 1919 г. сърбите и гърците говорят за съвместна война срещу България, но тази идея е категорично отхвърлена от Клемансо.[15]

За всеобщо учудване българите очакват началото на мирната конференция с доста голям оптимизъм. На американския представител в София това настроение му се струва "странно": незнайно защо българите се чувстват като един от съюзниците в Антантата. "Осъзнават, че са извършили "престъпление", както казва и министър-председателят, но след като са си го признали, изглежда започват да вярват, че с това всичко е приключено и сякаш не разбират защо Съюзниците трябва да имат лошо отношение към България и защо страната да не може да си върне предвоенното положение на "глезеното дете на Балканите".[16] Българският премиер чистосърдечно признава, че страната му е допуснала огромна грешка, като се е присъединила към Германия и

Австрия: "България никога нямаше да влезе във войната, ако осъзнаваше, че така ще влезе в конфликт с Англия и Великите сили." Българският народ винаги е бил против съюза на управниците си през Първата световна война, наложен им от "шайка безскрупулни, купени от Германия политици". Победителите всъщност са длъжници на България, защото е поискала примирие и така е поставила началото на процедурата по прекратяването на конфликта.[17]

Българското правителство залага особено много на един фактор: "Сега, в този най-черен момент от своята история, страната гледа към Съединените щати като към единствената сила, която можела да я спаси от фактическо изчезване." Твърди се, че Уилсън е дълбоко уважаван от българите. Многото българи, които живеят извън границите на родината си, са особено впечатлени от неговия принцип на самоопределение. Това е умен ход от страна на България. Тя формално не е във война със Съединените щати, а американците са милозливи хора, склонни да се поддадат на ентусиазираното лобиране на мисионерите от Протестантския борд. (Един циник предполага, че те са пробългарски настроени, защото България е единствената страна на Балканите, в която се радват на някакъв успех.[18]) Американските експерти нямат нищо против да дадат на България достъп до Егейско море, Южна Добруджа и може би част от Македония.[19] Тя би поискала и повече. Правителството ѝ изпраща в Париж меморандум с претенциите на страната, които включват цяла Тракия. "Нереални и незаслужаващи внимание" - отсича британската делегация.[20]

Южната граница на България не може да се определи, докато не се сключи мир с Османската империя, който трябва да почака още известно време. Що се отнася до Македония, Съюзниците накрая решават, че си имат достатъчно грижи и без тази нещастна териториална ябълка на раздора. Британците и французите се съгласяват, че е опасно да пипат граници на Балканите, установени преди 1914 г. Престават да се занимават с Македония, въпреки че така огромен брой българи се оказват под югославска власт.

Британците и французите може би са щели да нарушат собствените си правила (както го правят по-късно, когато вземат от България Западна Тракия и я дават на Гърция), ако са имали усещането, че България го заслужава. Но това не е така. Когато оба-

че Югославия предявява претенции за територия на западната граница на България, за да защити важни са нея железни пътища и самата столица Белград от бъдещи атаки, британците и французите вече са готови да слушат. Но враждебно настроените към Югославия италианци се противопоставят. Освен това италианските части от окупационните съюзнически войски си затварят очите за бягащите български военнопленници, не си дават много труд при разоръжаването на българската армия и дори ѝ доставят оръжия. Накрая, въпреки възраженията на италианците четири населени предимно с българи територии са предадени на Югославия. Не са колкото тя иска, но ударът е прекалено тежък за България, която започва да се оплаква, че е загубила всичките си стратегически точки в планините между двете страни.[21]

Южна Добруджа причинява още по-големи огорчения на България. Американците настояват Мирната конференция да се занимае с нейната собственост. България има много повече етнически основания за претенции от Румъния. Населението на областта е смесено и се състои предимно от татари, турци и български мюсюлмани и християни, като последните са мнозинство. На тази територия живеят по-малко от 10 000 румънци от общо 300 000 души.[22] Въпреки това Румъния успява да я спечели на Мирната конференция, най-вече защото проблемът е незначителен и нищожен в контекста на по-сериозния спор между Братиану и Съюзниците за претенциите на Румъния към части от Унгария и Русия. И както често става, фактите се сътворяват на място, още преди началото на Мирната конференция френските окупационни сили позволяват на румънските войски и цивилни представители да овладеят Южна Добруджа.[23]

За нещастие на България, когато проблемът назрява, единствената сила, която подкрепяла исканията ѝ - САЩ - започва да се отчуждава от Европа и нейната политика. Американските делегати, които остават в Париж, упорито устояват каузата през цялото лято на 1919 г., но вече нямат толкова лостове за влияние върху европейските се партньори, които настояват - както по обичайния си циничен начин заявява Балфур - че не му е времето за подобно искане, въпреки че наистина е редно Румъния да се откаже от територия, която "очевидно не е румънска". "Старата граница в Добруджа трябва да остане, колкото това да не е справед-

ливо и да не помага за установяване на мир на Балканите."[24]

Българската делегация, в която е и Стамболийски, е повикана в Париж през юли 1919 г., макар договорът ѝ още да не е готов. Делегатите прекарват два и половина ужасни месеца под полицейско наблюдение в хотела си, стар замък в предградието Ньой. Забранено им е да влизат в Париж, пощата им се проверявана и не им се разрешава да приемат гости. В писмо до Клемансо те се оплакват, че френската преса напада българите и ги нарича "варварски народ, недостоен за доверието и приятелството на цивилизованите народи".[25]

Когато през септември проектът за договор най-после е готов, делегацията получава нови основания за недоволство. България губи 10 процента от територията си, включително Южна Добруджа и онова, което ѝ е останало от Западна Тракия, заедно с достъпа до Егейско море. (Съюзниците временно контролират Тракия, но Гърция, която изпраща в Париж делегация с дълъг списък от претенции, се надява да сложи ръка върху нея.) България трябва да плати 90 милиона лири репарации. (Тъй като годишните вноски заедно с външния дълг на страната надвишават годишния ѝ бюджет, след време страната спира да обслужва и двете.) Освен това въоръжените ѝ сили са драстично съкратени. На България е разрешено да поддържа само 20-хилядна полицейска част. Когато подробностите от договора са публикувани, в България е обявен общонационален траур.

Делегацията моли за промени, като твърди, че след абдикацията на Фердинанд България вече е нова демократична страна, също като Франция след революцията. Съюзниците не се трогват. Съгласяват се само да разрешат на държавата да поддържа малък флот от леко въоръжени плавателни съдове по Дунав. В България се заговорва за съпротива, но Стамболийски, който е реалист, казал, че би подписал "дори и лош мирен договор".[26] На 27 ноември 1919 г. в старата ньойска община се провежда проста церемония. Покрай стълбището се строяват гвардейци с изваден байонети, а отпред тълпа любопитни очаква пристигането на българите. Разтревожен и блед, Стамболийски влиза сам. Един изпълнен със съчувствие американец отбелязва, че все едно "разсилният е повикан пред управителния съвет". Сред свидетелите на събитието е и гръцкия премиер Венизелос, който "се старае да не изглежда

прекалено доволен". Подписването приключва бързо под председателството на Клемансо върху маса, покрита със зелено сукно.[27] В Атина е обявен всенароден празник с благодарствени цълковни служби. София е налегната от мрачно примирение.

През ноември, докато Съюзниците все още обсъждат дали да предадат Западна Тракия на Гърция, Стамболийски отправя отчаяна молба към Венизелос за сътрудничество между двете страни. "От всички държавници на Балканите вие, ваше превъзходителство, сте най-способен да оцените ползата от разбирателството между балканските народи."[28] Но Венизелос, опиянен от мечтата си за Велика Гърция и сигурен в подкрепата на Великобритания, не му обръща внимание. На следващата година Западна Тракия е дадена на Гърция. Южните граници на България са уточнени едва през 1923 г., когато се подписва траен договор с Турция, но тогава вече Венизелос и неговата мечта са се сблъскали с реалността.

Стамболийски се оказва добър държавник. България приема новите си граници и се отказва от старата си експанзионистична политика, дори спрямо Македония. Той постига още по-голям успех, като подобрява отношенията с Югославия и дори подписва с нея договор за сътрудничество в борбата срещу терористите. Успява да пречупи македонските терористи, които са превърнали София в бойно поле. Започва изграждането на Зелен интернационал на селските партии, който трябва да противодейства на създадения от Съветска Русия Комунистически интернационал. България става ентусиазиран член на Обществото на народите. Както вътрешната, така и външната политика на Стамболийски му създават много врагове - българските националисти, офицерите, македонските терористи, средната класа, която страда от инфлацията и високите данъци, вероятно и самият цар. През юни 1923 г. е извършен преврат и Стамболийски е убит от македонски заговорници, които първо отсичат ръката, подписала антитеористичното споразумение с Югославия. "Горкият велик човек" - промълвил царят, когато научил новината.[29]

Възприетият от Стамболийски умерен подход към външната политика не продължава след смъртта му. Прекалено много българи гледат с копнеж назад към Велика България от предишните десетилетия. Те ненавиждат Ньойския договор и се гневят от от-

ношението на Румъния, Гърция и Югославия към техните сънародници. Македонските терористи продължават практически безнаказано да действат от българска земя и влошават отношенията на страната както с Гърция, така и с Югославия. Опитите от началото на 30-те години за общобалканско споразумение за зачитане на съществуващите граници срещат отказа на България. В резултат е подписан договор между Югославия, Гърция, Турция и Румъния, който поставя България в изолация. Европа отново върви към война, а България клони към лагера на германците. През 1940 г. под натиска на Германия Румъния връща Южна Добруджа. През пролетта на 1941 г. българските войски, които се сражават на страната на германците и италианците, окупират Македония и Западна Тракия.[30] Но страната не се радва дълго на възвърнатите си територии; според парижките договорености от 1947 г. тя запазва само Южна Добруджа. По това време новият ѝ комунистически режим твърдо е поел властта. Борис отдавна е мъртъв, отровен, както вярват мнозина, от нацистите. Фердинанд Лисицата обаче умира кротко в Германия през 1948 г. на осемдесет и седем години.

12. Зимна почивка

Към края на януари 1919 г. мирните споразумения в основни линии са ясни, някои повече, за други – по-малко. Руският въпрос, Обществото на народите и новите граници в Централна Европа вече са обсъдени, макар и не докрай уточнени. Специалните комисии постигат напредък и по някои от най-важните детайли на договора с Германия: за щетите от войната и възможността страната да плаща репарации, за границите, колониите и въоръжените ѝ сили; за наказанията на германските военнопрестъпници; дори за съдбата на германските подводни кабели. Но най-важният въпрос – как да бъде наказана Германия и как да бъде държана под контрол – остава почти незасегнат от Клемансо, Лойд Джордж и Уилсън, единствените които наистина са в състояние да го разрешат.

На сцената излиза и новото партньорство между британци и американци, наречено от един швейцарски дипломат "най-голямата изненада на конференцията".[1] Наистина - има проблеми с мандатите, но във Върховния съвет, в комисиите и в кулоарите двете нации са на едни и същи позиции. Уилсън, който така и не успява да хареса докрай Лойд Джордж, започва да се поддава на чара му, бъбри си ведро с него, докато влизат и излизат от срещи, и дори понякога ходят заедно на обяд или вечеря. Той вече е склонен да признае, че предпочита за министър-председател един силен либерал, а не консерватор.[2]

На 29 януари Уилсън казва на Хаус, че според него е добра идея американските експерти да работят в по-тясно сътрудничество с британските си колеги. Хаус, въпреки резервите си, покорно предава това както на американците, така и на британците. Лойд Джордж, който цени високо добрите отношения между Великобритания и Съединените щати, е очарован. Както и канадците, които открай време се страхуват от напрежение между двете най-могъщи по това време държави. В общи линии и експертите, които вече са започнали да задълбочават контактите си, също са доволни. "Отношенията ни с британците, единствените, които не водят шовинистична политика (факт, чието осъзнаване отнема на Уилсън цяла седмица), са толкова близки, че ние обменяме становища за териториалната подялба на Европа абсолютно открито" - казва американският експерт Сиймор. Членовете на двете делегации започват чести и редовни консултации, обменят конфиденциални меморандуми и разговарят по защитени телефонни линии, с които американските военни техници свързват хотелите "Крийон" и "Мажестик". "Нашето единство беше наистина забележително - пише Никълсън. - Там, в някога сепарета на "Максим" започна едно англо-американско сътрудничество, което се разпростря върху определянето на всички граници на Югославия, Чехословакия, Румъния, Австрия и Унгария. Само по отношение на Гърция, Албания, България и Европейската част на Турция имаше разногласия. Но и те бяха за подробности, а не принципни."[3]

Докато отношенията между Великобритания и Съединените щати процъфтяват, тези на двете държави с Франция се влошават. Във французите британците виждат съперници за османските и руските територии в Близкия Изток и Централна Азия. Ос-

вен това те подозират, че когато Уилсън замине за САЩ, французите ще се опитат да променят условията за Германия в своя полза. "За мен те са пълни интриганти, които обичат задкулисните игри и нямат никаква представа за честна игра" - пише Ханки.[4] Когато през февруари франкът се срива и Франция е изправена пред финансова криза, британците реагират хладно. Обясняват на французите, че не могат да им дадат заем, който да им помогне да се закрепят. Едва когато Хаус се застъпва за тях пред Лойд Джордж, те получават достъп до известни фондове. Французите приемат заема, но не забравят забавянето.[5] Британците и американците недоумяват пред това, което определят като френска некомпетентност и безотговорност.[6]

Особено влошени са отношенията между американците и французите. Френските дипломати обвиняват Уилсън, че с идеите си за ОН възпрепятства същинската работа на конференцията – наказанието на Германия. Френският финансов министър Луи-Люсиен Клоц казва на колегите си, че американците се опитват да продадат излишъка си от храна на Германия срещу пари в брой, което, естествено, ще затрудни допълнително французите при получаването на репарациите. Американците пък от своя страна се оплакват, че французите ги баламосват с хотелите в Париж и с военните се разходи. Когато на екраните на френските кина показват Уилсън, френската публика, която някога го е приветствала, сега потъва в пълно мълчание. Френските полицаи и американските войници влизат в шумни разпри по улиците. Американци са дочути да казват, че са се сражавали не с когото трябва. Парижаните се подиграват на госпожа Уилсън, а някога доброжелателите към американски президент френски вестници сега го критикуват.[7]

Тези нападки ядосват Уилсън, който не съвсем без основание смята, че кампанията срещу него е организирана от френското правителство. Гласът му трепери от възмущение, когато показва на свой гост конфиденциален документ, с който на френските вестници се нарежда да преувеличават хаоса в Русия, да наблягат на възможността за нова агресия от страна на Германия и да напомнят на Уилсън, че у дома му има силна републиканска опозиция. Все по-често Уилсън излива горчивината си пред приближените си. Нарича французите "глупави", "дребнави", "луди", "неблагонадеждни", "измамници", "най-трудните хора, с които

някога съм работил".[8] Казва на лекаря си, че според него обикновените французи са съвсем наред, но техните политици ги водят в грешна посока. "Гражданите на Съединените щати от профренски станаха пробритански настроени и това се дължи изцяло на факта, че френските политици позволиха толкова много явни дискриминации спрямо американците. Освен това президентът заяви, че както изглежда, британците играят играта благородно и лоялно."[9]

Времето се разваля, също като френско-американските отношения. Над Париж пада мокър сняг и американските войници започват да се замерят със снежни топки по "Шан-з-Елизе". В Булонския лес се пързалят с кънки, а във Версай – с шейни. Заради недостига на въглища и най-луксозните хотели са студени. Хората страдат от настинки или – още по-опасно – стават жертви на грипната епидемия, започнала през лятото на 1918 г. Военните лекари в "Крийон" непрекъснато преглеждат пациенти и им изписват сироп за кашлица. Един от тях твърдял, че пушенето е отлична превантивна мярка.[10]

Не спират да прииждат и делегатите, които към края вече надхвърлят хиляда.[11] Британците изработват на всички свои представители по 1500 визитки, за да ги оставя на партньорите си, защото точно така правели на Виенския конгрес. След множеството оплаквания, че това е загуба на време, Клемансо нарежда тази практика да бъде прекратена.[12] Повечето от делегатите са дипломати и държавници, но за първи път присъстват на значима международна конференция. Британците довеждат буквално цялото си разузнаване от министерството на информацията, както и хора като Арнолд Тойнби и Луис Неймиър, които по-късно ще се превърнат в едни от най-изтъкнатите историци на своето поколение. Американците също са поканили професори, с които е работил Хаус, както и банкери от "Уолстрийт" като Томас Ламонт и Бърнард Барух. Професионалните дипломати недоволстват. "Това са импровизации", заявява Жул Камбон, генералният секретар на Ке д'Орсе, но такива изказвания ни най-малко не притесняват Лойд Джордж, Уилсън и дори самия Клемансо. Дипломатите, според Лойд Джордж, са измислени само за да губят времето на другите.[13]

Париж е пълен и с автори на петиции, журналисти и просто

любопитни хора. Авторката на сантиментални романи Елинор Глин забавлява видните мъже в "Риц" и пише статии със заглавия като "Променят ли се жените?" и "Мъртво ли е кавалерството?" Франклин Рузвелт, който тогава е тогава помощник-секретар във флота, убеждава шефовете си, че трябва да надзирава продажбата на американската флотска собственост в Европа, и пристига в Париж, като оставя у дома нещастната и гневна Елинор. Бракът им вече се разпада, а сега той ѝ дава допълнителен повод, като проявява прекалено внимание към парижанките.[14] Уилям Опрен и Огъстъс Джон се настаняват в града да рисуват официалните портрети на конференцията, макар че последният се изявява много повече по време на бурните празненства.[15] За по ден два се отбиват и министри от британския кабинет. Заместник министър-председателят Бонар Лоу умело долита и отлита, облечен в специален кожен пилотски костюм. Най-голямата дъщеря на Лойд Джордж - Олуен, жизнерадостна омъжена млада жена, също идва за кратко. Един следобед Клемансо ѝ предлага да я откара с колата си и, докато си бъбрят, я пита дали обича изкуството. Да, ентусиазирано отвръща тя, при което той изважда няколко неприлични пощенски картички.

Елза Максуел, която все още не е станала доайен на международната салонна общност, си осигурява пътуване от Ню Йорк като компаньонка на разведена дама от висшето общество, която си търси нов съпруг. Двете дават пищни забави в наетата от тях къща. Генерал Пършинг осигурява напитките, Максуел изпълнява на пианото последните песни на Коул Портър, а разведената дама успява да си намери съпруг - красив американски капитан на име Дъглас Макартър.[16] Пред къщата една сутрин двама млади офицери се дуелират със саби заради друга американска красавица.[17]

Привлекателните жени си прекарват чудесно в Париж по онова време. Малко делегати са довели съпругите си, а за по-низшите рангове забраната е категорична. "Всички красиви и модни светски дами са доведени по линия на най-различни ведомства - пише Ханки на жена си. - Не знам как си вършат работата, но вечер танцуват, пеят и играят бридж!"[18] Пуританът подозира, че по време на този бридж ставали и по-лоши работи. Американска журналистка пътува "съвсем открито и много ентусиазирано" с италиански генерал. В хотелите, където са отседнали делегати-

те, свободно влизат и излизат жени. Наложило се да върнат в родината им две канадски медицински сестри от Червения кръст, които направили кариера като обърквали номерата на стаите и след това отказвали да си тръгнат. Войната сякаш е поразпуснала нравите. "Порокът е навсякъде в Париж - пише гневно Елинор Глин. - Лесбийки вечерят заедно, без да се крият, понякога в групи от пет-шест в "Лару"... Мъжете не са по-различни. Не остана нищо свято, нищо скрито, порокът и алчността са извадени на показ."[19]

Париж предлага много развлечения: надбягвания в "Сен Клу", отлични ресторанти, стига човек да може да си позволи цените и да бъде допуснат, както и опера, където се представят стари любими спектакли: "Хофманови приказки", "Мадам Бътерфлай", "Бохеми". Театрите отварят отново един по един и в тях се играе всичко – от сериозна класика до фарсове. Сара Бернар се появява на гала вечер на френска благотворителна организация, а братът на Айседора Дънкан танцува съвременен балет. От Лондон пристига и Рут Дрейпър, за да изнася прочутите си монолози, а канадските делегати са малко шокирани от мюзикъла "Фи-Фи". "Все пак стигнахме до извода - пише един от тях на жена си, - че някои неща могат да се показват открито. Но бих искал да знам, дали французите нямат някакви тайни за предпазване от болести, които са широко разпространени при нас."[20] Дори Уилсън, който обикновено си ляга най-късно в десет, отива на ревю. Някои от шегите му се струват твърде груби, но му харесва "приличната част".[21] Елза Максуел завежда Балфур на нощен бар за първи път в живота му. "Позволете да ви изкажа благодарността си - споделя възрастният държавник с присъщата си учтивост - за най-приятната и деградираща вечер, която съм прекарвал."[22]

Други делегати си намират по-невинни развлечения: ранни сутрешни разходки в Булонския лес, вечерна партия бридж. Балфур играе тенис при всяка възможност. Лансинг пък прекарва вечерите си в кротко четене на философия. Ръководителите на италианската делегация Орландо и Сонино също остават в хотела си.[23] Лойд Джордж излиза от време на време, макар според Франсис Стивънсън неговата поява винаги да предизвиква неприятни бъркотии. Тя разказва как една вечер той дори флиртувал с млада дама от британската делегация: "Беше обаче съвсем

открит и според мен това беше в негова полза, затова нямам нищо против."[24]

Светският живот в Париж започва да се възражда. Когато принц Мюра и Елза Максуел отиват заедно на карнавал – Мюра преоблечен като Клемансо, а Максуел, която е доста пълничка, като Лойд Джордж – колата им е спряна на "Шан-з-Елизе" от огромна тълпа, която ги аплодира. Хората се събират в бара на "Риц", за да пият новите коктейли. В прочутата си версайска вила декораторката Елси де Уолф (която по-късно става лейди Мендъл) сервира чай на най-видните делегати. Госпожа Уилсън завежда съпруга на някои от тези партита и приеми за ужас на неговите почитатели.[25]

В хотел "Мажестик" частният секретар на Балфур Иън Малкълм, чете своите комични поеми - "Избухването на мира" и "Балада за Принкипо".[26] В мазето се изнасят аматьорски театрални представления. След като Орпен изработва плакат за едно от тях, на който има две голи деца, в следващото представление е включен хоров номер, в който се пее: "Ние сме две малки Орпенчета, лишени от дрехи."[27] Британски офицер, изминал хиляди мили, за да докладва за ситуацията в Централна Европа, си тръгва отвратен и по-късно разказва на свой колега, че никой от неговия ранг не иска да слуша за ужасното положение в Полша, защото всички са погълнати от спорове дали балната зала да се използва за театрални представления вместо за танци във вторник и четвъртък или само във вторник.[28] Най-малката дъщеря на Лойд Джордж шестнайсетгодишната Меган си прекарва чудесно. Хотелът ѝ, шегуват се зевзеците, трябва да бъде прекръстен на "Мегантик". Накрая баща ѝ удря с юмрук по масата и тя е изпратена вкъщи, за да завърши училище.[29]

Танците в "Мажестик" се прочуват. Младите медицински сестри и машинописки – които били "като нимфи", както се изразил един възрастен дипломат – знаят всички най-модни танци, от бързия стоп валса до фокстрота. Зрителите са очаровани. "Защо британците имат толкова тъжни лица, а толкова весели задници?" - пита Фош, който се отбива един ден.[30] Танците, особено в събота вечер, са толкова популярни, че властите се разтревожват от впечатлението, което произвеждат и обмислят да ги отменят.[31]

Все пак, по време на Парижката мирна конференция баловете

не са толкова изискани, а забавленията не са толкова екстравагантни като по време на Виенския конгрес. Най-популярните форми на светски живот са обедите и вечерите, на които делегатите вършат и много полезна работа. Лойд Джордж, който е по-енергичен от всички останали, си урежда срещи и за закуска. Молещите нации осигуряват изобилни ястия, над които изливат исканията си. "Отново ставам обществеик - пише Сиймор на съпругата си. - Вечеря с Братиану утре, обед с италианските либерали в събота, вечеря със сърбите по-късно същия ден и вечеря с чехите Крамарж и Бенеш в понеделник."[32] Поляците дават обед в чест на американците, който продължава до пет часа следобед. Един след друг полските историци, икономисти и географи излагат основанията на полските искания.[33] Китайците поканват чуждестранната преса на специална вечеря. Докато ястията се поднасят едно след друго, гостите с часове чакат да чуят какво ще поискат домакините. На безупречен английски китайците водят неангажиращ разговор по най-различни злободневни теми, които се въртят около всичко друго, но не и Мирната конференция. В 3.30 часа през нощта американските кореспонденти си тръгват, като оставят свой колега да им докладва какво ще се случи по-нататък. Когато и той най-накрая си отива малко преди пукването на зората, китайците все още не са обяснили причината за тази вечеря.[34]

Някои от чуждестранните делегатите отиват да видят бойните полета. В писмата до семействата си те се опитват да обяснят какво са видели: разцепени дървета, дървените кръстове с венци из равнините, пръснати по пътя шрапнели, кратери от снаряди, кълба ръждясваща бодлива тел, потънали в калта танкове и оръдия, останки от униформи, непогребани кости. "На мили разстояние не се вижда нищо друго освен кратери от снаряди, пълни с вода, и дузини взривени танкове" - пише зетят на Хаус Гордън Очинклос. – Никога не бях виждал толкова пълна разруха." Осмеляват се да влязат и в окопите, за да си вземат германски каски и гилзи като сувенири. Една от групите намира неизползвани взриватели, "прекрасни играчки за децата". Стоят изумени пред развалините, представлявали някога градове и села. "Като руините на Помпей" - отбелязва американският професор Джеймс Шотуел, след като посещава стария катедрален град Реймс. Той обаче

изпитва облекчение, когато сред същите руини успява да намери ресторант, в който сервират наденици и кисело зеле.[35]

Към средата на февруари темпото на работа се забавя, защото Уилсън заминава за кратко за Съединените щати. Официалната причина е заключителната сесия на Конгреса, а неофициалната – да се справи с растящата опозиция срещу Обществото на народите. Лойд Джордж също се връща в Лондон, за да се погрижи за вътрешните проблеми. Балфур замества Лойд Джордж във Върховния съвет, а Уилсън отново решава да пренебрегне държавния секретар и определя Хаус за свой заместник. Депресираният и болнав Лансинг, който опитва ново лечение за диабета си, се засяга дълбоко. Тази обида съвсем не е първата. Когато опитният в международното право Лансинг прави пред американската делегация предложения за Обществото на народите, Уилсън грубо му отвръща, че изобщо не възнамерява да възлага изготвянето на мирните договори на юристи. Тъй като е единственият присъстващ юрист, Лансинг приема това като обида както към самия него, така и към професията си. Уилсън непрекъснато поверява на Хаус по-значимите дела, а на Лансинг оставя да осведомява пресата, нещо, което той мрази. Уилсън сякаш изпитва извратено удоволствие да всява раздори между Лансинг и Хаус и винаги се радва, когато чуе нещо дискредитиращо за Лансинг. "Изглежда всичко, което господин Л. прави, го дразни" - пише в дневника си секретарката на госпожа Уилсън след посещение на обляната в сълзи госпожа Лансинг, - дори фактът, че излизат толкова често на вечеря и приемат покани от хора, които той (президентът) не харесва. Той не проявява никаква толерантност към друг начин на живот, различен от неговия."[36] Поведението на Уилсън е жестоко и в крайна сметка му струва скъпо, защото Лансинг ще да му отмъсти, когато мирните споразумения се върнат за ратификация в САЩ.

И Хаус, и Балфур нямат търпение да ускорят работата на конференцията в отсъствието на шефовете си. Решават да се съсредоточат върху изготвянето поне на общите условия за Германия. (Приемат, че подробностите могат да се уточняват при директни преговори в очакваната същинска Мирна конференция.) На специалните териториални и други комисии, като тази по репарациите (комисиите са почти шестдесет) нареждат да са готови с до-

кладите си до 6 март. Така ще има цяла седмица за уточнения преди завръщането на Уилсън. Възнамеряват да повикат германската делегация преди края на месеца. Планът е доста оптимистичен.[37]

Делегатите роптаят, но продължават да работят. Когато Никълсън се среща с Марсел Пруст – "блед, небръснат, мърляв и неугледен" – на вечеря в "Риц", открива, че великият писател се интересува живо от детайлите в работата им. "Разкажете ми за комисиите" - моли Пруст. Никълсън обяснява, че обикновено се събират в десет часа сутринта. Пруст настоява за още подробности. "Значи влизате в колата, отивате в Ке д'Орсе, качвате се по стълбите и влизате в стаята. И после? Бъдете конкретен, приятелю, бъдете по-конкретен."[38]

Преди Уилсън да замине за САЩ, договорът за ОН все още не е готов, но има известен напредък по условията за Германия, създадени са и повечето териториални комисии. Почти нищо обаче не е решено за Османската империя, както и за договорите с Австрия, Унгария и България. Все по-малко се говори за предварителна мирна конференция и все повече за количеството работа, която трябва да се свърши, преди да се повикат вражеските държави в Париж. Макар участниците все още да не признават, в Париж вече е започнала същинската мирна конференция. В хотелите и заседателните зали плъзват мрачни догадки за възможността да се постигне мир преди светът отново да се запали.

На 19 февруари в Париж сякаш избухва нов пожар. Когато Клемансо излиза от дома си на булевард "Франклин" и поема за среща с Хаус и Балфур в "Крийон", иззад един от обществените железни писоари изскача мъж в работни дрехи и стреля няколко пъти по колата му. По-късно Клемансо споделя на Лойд Джордж, че този миг му се е сторил безкраен. Един куршум го улучва между ребрата и минава на косъм от жизненоважни органи. (Изваждането му се оказва прекалено опасно и той го носи в себе си през останали десет години от живота си.) Нападателят Йожен Котен - полулуд анархист - е заловен от тълпата, която както обикновено чака да види Клемансо, и насмалко не е линчуван. Клемансо е върнат обратно в дома му. Когато верният му асистент Мордак се втурва при него, го намира пребледнял, но в съзнание. "Простреляха ме в гърба - казва Клемансо. - Дори не се осмелиха да се изправят очи в очи с мен."[39]

"Боже мой! - възкликва Балфур, когато новината стига до "Крийон". - Чудя се какво ли ще последва." Мнозина в Париж се страхуват от най-лошото, особено след като няколко дни по-късно е убит и министър-председателят социалист на Бавария. Лойд Джордж изпраща телеграма на Кер от Лондон. "Ако това е дело на болшевиките, само показва какви безумци са тези анархисти, защото нищо не би им навредило повече от едно успешно покушение срещу Клемансо, а дори и да не успеят, пак биха възбудили общественото мнение и биха направили преговорите с тях невъзможни."[40]

Клемансо се справя с всичко с обичайния си размах. Посреща посетителите си седнал в кресло, хули мерника на Котен – "французин, който пропуска шест от общо седем изстрела от непосредствена близост" – и спори с лекарите: "Доктори, познавам ги по-добре от всички други, защото аз самият съм такъв." А на сестрата, която му казва, че се е спасил по чудо, отвръща: "Ако Небесата са възнамерявали да сътворят чудо, щеше да е по-добре изобщо да не бяха позволили на убиеца на стреля!" Забранява Котен да бъде осъден на смърт: "Не виждам как стар републиканец и противник на смъртното наказание като мен би разрешил човек да бъде екзекутиран заради покушение срещу "величеството". Котен получава десет години, но е освободен след пет.

Завалявят съчувствени писма – от Лойд Джордж и крал Джордж в Лондон, от Уилсън отвъд Атлантическия океан, от Сара Бернар ("В момента Клемансо е Франция") и от хиляди французи, които смятат Клемансо за баща на тяхната победа. Папата му изпраща благословията си (в отговор старият радикал атеист му изпраща своите благопожеланията), а обикновени войници оставят медалите си пред вратата на дома му. Поанкаре, който в началото е шокиран като всички останали, по-късно се разгневява. "Чиста колективна лудост, странна легенда, която прикрива реалността и без съмнение ще фалшифицира историята." На другия ден след покушението Клемансо вече се разхожда в градината си, а седмица по-късно се връща на работа. Но е сериозно разтърсен. Уилсън, а и останалите, смятат, че вече няма същата способност за съсредоточаване.[41]

В Лондон Лойд Джордж постига повече успехи в борбата с враговете си. Слиза от влака на 10 февруари и веднага отива на

среща с Бонар Лоу и главния съветник по проблемите на работниците. "Видях го малко по-късно - пише секретарят на кабинета на Ханки, - беше необикновено весел, жизнен и доволен от случващото се в Париж, пълен с планове как да се справи миньорите и железничарите, ако излязат на стачка следващата или по-следващата седмица."[42] Лойд Джордж предотвратява надвисналите стачки, като създава комисии и организира срещи между мениджърите и работниците. През същите няколко седмици създава ново министерство на транспорта и внася в парламента множество законопроекти по социалните въпроси.[43]

Пътуването на Уилсън до родината се оказва не толкова успешно. След пристигането си в Бостън бърза да изнесе пламенна партийна реч, в която заявява, че той лично и САЩ като държава вършат великолепна работа в Париж. А тези, които се съмняват в това, са егоисти и късогледи. На столовете слушателите намират копия от проектодоговора за ОН. Сенаторите във Вашингтон още не са го виждали. Постъпката е нетактична, но не е единственият политически гаф на Уилсън. Бостън е градът на неговия най-голям противник - сенаторът републиканец от Масачусетс Хенри Кабът Лодж.

Лодж, за когото говорят, че има ум като почвата в родния му край – "природно безплодна, но много култивирана" – принадлежи към аристокрацията от Нова Англия. Той е нисък, злонравен и изключителен сноб. Споделя убеждението на Уилсън, че мисията на Съединените щати е да направят света по-добър, и дори е готов да приеме Обществото на народите под някаква форма като гарант на мира. Но не е съгласен с неговите методи и увереността му, че ОН може да реши всички световни проблеми. И го презира не само защото вижданията им се разминават, както понякога се твърди, а и защото го смята за плебей и страхливец. На него също като на Уилсън му е трудно да разграничава личните от политическите различия.[44]

Двамата са противници от години – на различни мнения са още в началото на войната, когато Лодж е за незабавно влизане в нея на страната Антантата, а Уилсън – за неутралитет. В края ѝ Лодж би предпочел войските да навлязат в Берлин, а Уилсън избира да подпише примирие. Имат противоречия и за мира. Уилсън разчита на ОН и колективната сигурност като начин за слагане на край на войната. Лодж, който е песимист и не вярва много в

способността на човешките същества да се развиват към по-добро, разчита единствено на силата. Иска Германия да бъде обградена с мощни държави - обновена Полша, солидна Чехословакия и Франция, подсилена с Елзас и Лотарингия, дори с Рейнската област. Ако Съединените щати изобщо трябва да се присъединят към някаква организация, тя трябва да е обединява другите демокрации и да бъде общност на базата на интереси, а не ОН, което заплашва да натовари страната с неясни и мъгляви задължения.[45]

Лодж е представител на умерения център на Републиканската партия. На единия й полюс са основно симпатизантите от Средния Запад, които потръпват само при мисълта да имат нещо общо с порочна Европа, а на другия – интернационалистите, най-вече от източното крайбрежие, които горещо подкрепят ОН. Уилсън може да привлече много републиканци, но вместо това ги отблъсква с отказа да вземе със себе си в Париж виден представител на тяхната партия, с настояването си, че на изборите през ноември 1918 г. всеки глас за демократите е глас за мира, а гласовете за републиканците – нещо съвсем различно, както и с действията си при завръщането в САЩ.

За нещастие президентът не прави много и за консолидацията на скептиците в собствената си партия. Не пожелава да разговаря със сенатор южняк, защото в юридическата си кариера той само бил тичал след линейките и не бил свършил никаква съществена работа. Дори невинните му шеги жилят жестоко. Прочута е репликата, която изрича, когато вижда за първи път един от внуците си: "С тази отворена уста и затворени очи му предричам, че като порасне, ще стане сенатор." Проваля се и вечерята в Белия дом с конгресмени от ключовата комисия по външните работи, която Хаус успява да го убеди да организира. Лодж е настанен до госпожа Уилсън и трябва да слуша ентусиазираното й бръщолевене за прекрасното посрещане на съпруга й в Бостън. Някои от гостите се оплакват, че след вечерята не са им били предложени достатъчно пури и напитки. Нещо по-лошо, те си тръгват убедени, че Уилсън се държал високомерно с тях, както обяснява един от поканените: "Все едно строг учител ни се е скара, че не внимаваме в часовете му в неделното училище." Когато пак се вижда с Хаус, президентът сърдито му заявява: "*Твоята* вечеря нямаше никакъв успех."[46]

Но както и друг път, Уилсън се самоуспокоява, като си казва,

че народът е с него, макар и неговите представители да не са. И вероятно е прав. Водещо американско списание по онова време провежда допитване до читателите си за отношението им към ОН и се оказва, че повече от две трети го одобряват. За съжаление не избирателите гласуват договорите, а сенаторите, а сред тях не е толкова лесно да се постигне необходимото мнозинство от две трети. На 4 март, докато Уилсън се готви да се върне в Европа, Лодж подписка срещу сегашния вид на проектодоговора и настоява Мирната конференция да отложи на всякакви по-нататъшни дебати за ОН до подписването на договора с Германия. Под документа се подписват тридесет и девет републиканци, което е повече от една трета от всички деветдесет и шест членове на Сената. Първата реакция на Уилсън е да обмисля начин да игнорира Сената.[47]

Когато на 14 март влакът му пристига в Париж, на гарата го посреща само малка група видни французи. За разлика от миналия декември няма ентусиазирани тълпи, докато пътува към новия си щаб на "Плас дез Ета юни", точно срещу апартамента на Лойд Джордж. Къщата е собственост на богат банкер, но не е нито толкова бляскава, нито толкова голяма колкото двореца Мюра. В тревата никнат маргаритки със същата бързина, с каквато никнат проблемите на Мирната конференция.

Част IV

Германският въпрос

13. Наказание и превенция

Със завръщането на Уилсън започва период на усилена работа по договора с Германия, която завършва чак в началото на май, когато най-накрая всички се споразумяват по условията. Войната е приключила преди цели четири месеца и закъснението повдига деликатния въпрос какво точно означава победата над Германия. Колко мощ ѝ е останала все още? Колко силни са Съюзниците? През ноември 1918 г. победителите имат огромно предимство. Ако тогава са били готови за мир, ако са осъзнавали мащабите на победата си, са можели да наложат каквито условия си поискат.

Независимо от по-късните твърдения на генералите Лудендорф и Хинденбург – а и на ефрейтор Хитлер – немската армия е напълно разбита на бойното поле още преди правителството на Германия да поиска примирие и преди старият режим да се срути. През лятото на 1918 г. от Съединените щати се изсипват свежи войски и тонове оборудване, а Антантата атакува. На 8 август 1918 г. - "Черния ден" за германската армия – фронтът е пробит. Четири години напредването на Западния фронт се измерва в метри, сега немците отстъпват километър след километър, оставяйки след себе си оръдия, танкове и войници. Шестнадесет германски дивизии са унищожени още през първите дни на атаката. На 14 август Лудендорф казва на кайзера, че Германия трябва да се замисли за преговори с Антантата, на 29 септември той вече моли за мир на каквато и да е цена. Съюзниците се придвижват бавно, но неумолимо към немските граници и висшето командване не може да направи нищо, за да ги спре. Германия е на предела на човешките си ресурси и запасите си, а обществото вече е изгубило желание за войната. По улиците на Берлин излизат до-

макини с празни тенджери в ръце, за да покажат, че вече не могат да хранят семействата си. В корабостроителниците и фабриките работниците захвърлят инструментите. Депутатите в Райхстага, които някога покорно са гласували за война, сега искат мир. Един по един отпадат и съюзниците на Германия: България в края на септември, Османска Турция месец по-късно, накрая и Австро-Унгария. През ноември избухват въстания из цялата страна. Когато на 11 ноември във френския вагон е подписано примирието, Германия вече е в клати както от военните загуби, така и от вътрешнополитическите трусове. Всичко това не оставя никакво съмнение в победата на Антантата. Хинденбург изпада в депресия. Лудендорф се дегизира с фалшиви мустаци и тъмни очила и панически бяга в Швеция.

Германия изоставя всички територии, които е завладяла след 1914 г., както и Елзас и Лотарингия. Войските на Съюзниците окупират цялата Рейнска долина и три предмостия на източния бряг на реката. Германия предава и по-голямата част от военната си техника - подводниците, оръдията, минохвъргачките, самолетите и 25 000 автомата. (Това кара немските преговарящи да нададат вой: "Изгубени сме! Как ще се браним от болшевиките?"[1]) Мощният морски флот, който стои в основата на враждебното отношение на Великобритания, излиза за последен път от пристанищата. В един мъглив ноемврийски ден шейсет и девет съда - от линейни кораби до разрушители – поемат към Скапа Флоу в британските острови Оркни, ескортирани от съюзнически съдове. Това на практика е капитулация и Съюзниците го третирали точно така.

Френският посланик се среща с Лойд Джордж в деня след подписването на примирието. "Министър-председателят каза, че не се е надявал на такова бързо разрешаване, нито пък е предвиждал такъв пълен срив на германските сили."[2] От лидерите на страните победителки само най-висшият американски военен командир генерал Пършинг смята, че Съюзниците трябва да продължат настъплението и дори да минат отвъд Рейн, ако се наложи. Но французите не желаят повече смърт в редиците си. Техният главнокомандващ маршал Фош, който е и главнокомандващ на съюзническите войски, предупреждава, че има опасност от твърда съпротива и тежки загуби.[3] Британците предпочитат да

сключат мир, преди американците да са станали прекалено силни. Смътс изразява мнението на мнозина европейци, като предупреждава мрачно, че "тъмният призрак на болшевишката анархия вече шества по фронта".[4]

Грешката на Съюзниците, която става ясна много по-късно, е, че заради условията на примирието, огромното мнозинство от германците така и не усещат непосредствено поражението на страната си. Освен в Рейнската област никъде другаде не са видели окупационни войски. Съюзниците не влизат триумфално в Берлин, както правят германците в Париж през 1871 г. През 1918 г. немските войници се завръщат под строй у дома, а по пътя ги приветстват ентусиазирани тълпи. В Берлин новият президент Фридрих Еберт ги посреща с думите: "Врагът не ви е надвил!"[5] Новата демократична република е донякъде нестабилна, но оцелява благодарение и на неохотната помощ от остатъка от армията. Предимството на Съюзниците над Германия започва да се топи.

Силите на Антантата намаляват. През 1918 г. тя разполага с 198 дивизии, а през юни 1919 г. са останали само 39. А дали може да се разчита на тях? Ентусиазмът за битки гасне. Демобилизацията се ускорява от протести и дори истински бунтове. В тила всички копнеят за мир и по-ниски данъци. Французите естествено са най-нетърпеливи да се сключи мир, докато Съюзниците все още могат да диктуват условията.[6] Клемансо предупреждава, че на германците не може да се има доверие. Те отново ставали "нагли". Във Ваймар се провежда учредително събрание, което завършва с песента "Германия над всичко". Чиста лудост от страна на Антантата е да им каже: "Продължавайте по същия начин, както си решите. Може би някой ден ще ви заплашим със скъсване на отношенията. Но засега няма да заемаме твърда позиция."[7] Какво ще се случи през април, когато американските войски си заминат? "Тогава Великобритания и Франция ще останат сами срещу Германия."[8]

Песимизмът е малко прибързан, но през пролетта на 1919 г. командирите на Антантата вече наистина не са сигурни, че могат да поведат успешна война срещу Германия.[9] Немската армия е разбита на бойното поле, но командването ѝ, заедно със стотици хиляди обучени мъже, са оцелели. Германците са 75 милиона, а французите само 40, както не спира да повтаря Фош. Наблюдате-

ли от страните победителки забелязват, че обществото се настройва против подписване на строг мирен договор.[10] Никой не се наема да прогнозира каква съпротива ще възникне, ако съюзническите армии продължат да навлизат все по-дълбоко в страната. Военните експерти предупреждават, че ще се сблъскат с едно враждебно население, вероятно със стачки и дори откриване на огън. Твърде малка е вероятността Съюзниците да стигнат до Берлин.[11]

Най-мощното оръжие на Антантата е икономическата блокада, но и тя започва да се пропуква. Макар че 1919 г. все още е в сила и макар съюзническите кораби да продължават да патрулирали в търсене на контрабандни стоки за Германия, те действат все по-неохотно. Във Великобритания, върху чиято флота на първо място се крепи блокадата, общественото мнение вече задава неудобни въпроси за страданията на мирните немски граждани. Генералът, командващ британските войски в Германия, казва на Франсис Стивънсън, "че не може да отговаря за действията войниците си, ако по немските улици се скитат гладуващи деца".[12] Адмиралите се тревожат за настроенията във флота. "След като условията на договора се уточнят веднъж завинаги, флотът вече няма да бъде вързан на едно място като инструмент на блокадата като сега" - споделя най-висшият морски офицер пред Върховния съвет. - Броженията не пощадиха и него. Уреждането на мира по вода при следващото подновяване на примирието би оказало много успокояващо влияние върху моряците като цяло."[13]

Според условията на примирието доставката на храна е позволена, макар военните съветници на Антантата да предупреждават, че Германия ще натрупа запаси, които ще ѝ позволят да не бърза толкова с подписването на мирния договор.[14] И французите не са особено ентусиазирани. "Беше предложено да купим добрата воля на германците, като им предложим храна и суровини" - саркастично заявява Клемансо. - Все още сме в състояние на война и всяка отстъпка от наша страна би се разглеждала като доказателство за слабост."[15] Уилсън и Лойд Джордж обаче се опасяват, че една отчаяна Германия би била много по-склонна да се плъзне към анархията и болшевизма и да се превърне в "огнище, разпространяващо зараза из цяла Европа".[16]

Въпреки този натиск доставките на храна за Германия

продължават да се бавят - нещо, което някои немци никога не прощават на Съюзниците. Част от проблема обаче е в недостига на транспортни средства. Съюзниците настояват Германия да осигури корабите, което не е толкова неразумно, колкото изглежда на пръв поглед, тъй като повечето немски търговски съдове са на сигурно място в пристанищата. Въпреки че е притискано от влиятелните корабовладелци, германското правителство не бърза, защото се бои, че ако позволи на корабите да отплават, повече няма да ги види. Освен това Германия се опитва да получи гаранции от Антантата за количествата храна, които ще ѝ бъдат доставени и, къса̀йки връзка с реалността, което е характерно за отношението на страната към победителките по това време, предлага да плати са доставките със заем от Съдените щати. Когато става ясно, че няма никаква надежда Конгресът да позволи такъв заем, немското правителство се съгласява да използва златния си резерв. Това обаче тревожи французите, които настояват немското злато да бъде дадено за репарации.[17] Едва след разгорещен дебат във Върховния съвет, на който Лойд Джордж размахва телеграма, за която твърди, че току що е получил от британските войски в Германия и която предупреждава, че страната е на ръба на масов глад, французите неохотно отстъпват. Първите доставки от храна пристигат в края на март 1919 г.[18]

Закъснението при изготвянето на условията на мирния договор се оказва неизгодно за Съюзниците и в друг аспект. Военновременните коалиции обикновено се разпадат след като тръпката от победата отстъпи пред по-постоянната реалност на мира и на националните интереси и съперничества. През пролетта на 1919 г. вече е добре известно, че мненията за това какво да се прави с Германия, се различават. (Германците естествено следят много внимателно пресата на страните победителки.) Въпреки често срещаното твърдение, не става въпрос за противопоставяне между отмъстителните французи и прощаващите американци, при което британците се оказват някъде по средата. Всички са съгласни, че изгубените през 1871 г. провинции Елзас и Лотарингия трябва да станат отново френски. И по негласно споразумение никой в случая не говори за самоопределение и изобщо не се споменава за допитване до местните хора, много от които предпочитат да си останат германски граждани. Всички са съгласни,

че щетите в Белгия и Северна Франция трябва да бъдат компенсирани. Всички са съгласни, че Германия и германците заслужават наказание. Дори Уилсън, който по време на войната твърди, че конфликтът е само с управляващата немска класа, сега вече обвинява целия народ. "Те ще бъдат изолирани и избягвани като прокажени за поколения напред - казва на приближените си в Париж. - А повечето от тях досега нямаха представа какво изпитват другите нации и не осъзнаваха какво отношение ги чака."[19] Всички са съгласни, че на Германия по никакъв начин не трябва да се позволява отново да въвлече Европа във война.

Почти всички в Париж през 1919 г. приемат, че Германия е започнала войната. (Съмнения по този въпрос се появяват много по-късно.) Германия е нарушила собствените си обещания с нападението срещу неутрална Белгия. За ужас на Съюзниците и на американското обществено мнение немските войски са се държали лошо. (Не всички истории за военновременните им жестокости са пропаганда.) Освен това Германия си нанася голяма вреда в очите на Съюзниците чрез двата наложени от нея през 1918 г. договора, които днес често се забравят. Единият е Букурещкият, който поставя Румъния под немска зависимост. В малкия град Брест-Литовск новото болшевишко правителство на Русия подписва споразумение, с което дава директен и косвен контрол на Германия върху огромна руска територия, простираща се от Балтийско море до Кавказ. Две десетилетия по-късно Хитлер се е взрял в същата цел. Русия губи 55 милиона души, почти една трета от обработваемата си земя и по-голямата част от тежката си индустрия, желязото и въглищата си. Освен това болшевиките се задължават да платят повече от един милион златни рубли. "Германия може да говори да мир - казва Уилсън през април 1918 г., - но действията ѝ показват истинските ѝ намерения. Те никъде не се стремят към справедливост, а само налагат властта си и експлоатират всичко в своя полза и за постигане на собственото си разрастване."[20] Лойд Джордж и Уилсън са религиозни хора и либерали и твърдо вярват, че злото трябва да се наказва. Освен това вярват в изкуплението и че един ден Германия също ще бъде спасена.[21]

Наказание, отплата, превенция – по тези широки цели е налице съгласие. Но всичко останало създава проблеми. Трябва ли

кайзерът и висшите му съветници да бъдат съдени като военнопрестъпници? Какво да се включи в сметката, която ще бъде представена на германците? Военновременните щети (каквито и да са те)? Гражданските щети? Пенсии за вдовиците и сираците на войниците от Антантата? Стои и свързаният с всичко това въпрос колко може да плати Германия. Какъв род войски да ѝ бъдат позволени? Колко територия трябва да загуби? Дали Съюзниците се договарят със старата Германия или с новата, появила се след войната? Справедливо ли е да се накаже една крехка новородена демокрация заради греховете на предшествениците ѝ?

Наказание, отплата, превенция – всичко е свързано. Една помалка и по-бедна Германия не би била сериозна заплаха за съседите си. Но ако загуби прекалено много земя, справедливо ли ще е да се очаква да плати и големи суми? Постигането на баланс между различните видове условия не е лесно, особено след като Уилсън, Клемансо и Лойд Джордж не успяват да се договорят помежду си, а често и със собствените си колеги.

Тези въпроси се усложняват още повече и от липсата на ясни принципи, които да се следват. В миналото нещата са били доста по-ясни. Военните трофеи – независимо дали става въпрос за произведения на изкуството, оръдия или коне – е отивала у победителите, победената нация плаща репарации, за да покрие загубите от войната и обикновено губи част от територията си. По време на Виенския конгрес Франция се лишава от повечето завоевания на Наполеон и е задължена да плати 700 000 000 франка, на колкото била изчислена цената на нейната окупация. След Френско-пруската война от 1870-71 г., която мнозина в Париж все още добре помнят, Франция плаща 5 милиарда златни франка и изгубва Елзас и Лотарингия. Предполага се обаче, че през 1919 г. се слага началото на нов вид дипломация. "Никакви анекси и никакъв наказателен мир" - надигат възглас либералите и левите. Държавниците от Вашингтон до Москва го подемат. Самоопределение, отказ от политика на силата – това са новите инструменти за очертаване на границите.

Общественото мнение, този новопоявил се и създаващ проблеми елемент, също не помага. Всички усещат, че някой трябва да плати за ужасната война, но не всички еднакво силно искат мир. В обществеността на страните победителки се надигат про-

тиворечиви гласове. През декември 1918 г. британското общество мечтае да обеси кайзера, четири месеца по-късно вече не е толкова категорично. Франция иска да унижи Германия, но готова ли е да я предаде на болшевиките? Американците се надяват да унищожат германския милитаризъм, но да укрепят немската нация. В Париж държавниците налучкват верния път, опитват се съобразяват с гласоподавателите си, да останат верни на принципите си и да изработят приемливо за всички споразумение. Като се има предвид монументалната задача, с която са се заели, не е никак чудно, че през първите дни много време отнема един сравнително прост, но много символичен въпрос: съдбата на кайзера.

През 1919 г. Вилхелм, третият и последен император на империята, изградена от Бисмарк, е неспокоен шейсетгодишен мъж, който живее в удобен замък край Утрехт. В края на войната, когато армиите му се топят, той е изстрелял няколко последни самохвални реплики как ще умре заедно с воините си на бойното поле, след което се е измъкнал в Холандия. Дори най-верните му генерали са доволни от изгнанието му. Внезапните му приповдигнати настроения и също така внезапните му гневни пристъпи са непоносими. Вилхелм така и не пораства. Неспокойното дете, лишено от любов, се е превърнало в мъж, който обича да се докарва с хубави дрехи и да си прави груби шеги. Истеричното му поведение и пресилени изказвания спомагат за хаоса в Европа преди Първата световна война. Възможно е да е бил клинично луд. Преди 1914 г. в Германия често се говори за регентство.[22] Кралица Виктория има и други трудни внуци, но нито един от тях не нанася толкова щети, колкото кайзер Вилхелм. Неговият "оперетен режим", както го нарича един критик, му дава опасно много власт, особено във военните и международните дела. Ако те са били съсредоточени в друга личност, сигурно нещата са щели да се наредят по-друг начин. Но при създалата се ситуация най-силната нация в Европа притеснява и унижава съседите си и накрая предизвиква експлозията от 1914 г.

Кайзерът винаги е давал ясно да се разбере, че Германия е негова, че това са неговата армия и неговият флот. "Той напълно съсипа родината и себе си - пише през ноември 1918 г. братовчед му Джордж V, крал на Великобритания. - За мен той е най-големият престъпник в историята, защото въвлече света в ужасна вой-

на, продължила четири години и три месеца и донесла много беди."[23] Кралят изразява мнението на мнозинството от населението на Антантата. Когато един разтресен до основи свят си търси изкупителна жертва, на която да припише вината, кой би бил по-подходящ от кайзера, неговия немощен развратен син и военните му лидери?

Политиците бързо откликват на настроението на своите избиратели. Във Великобритания коалицията започва следвоенната предизборна кампания, следвайки модния благороден дух. "Не бива да позволяваме да ни обзема жаждата за отмъщение - казва Лойд Джордж. - Нито духът на алчност и склонността да пренебрегваме фундаменталните принципи на справедливостта." Бързо става ясно, че електоратът предпочита да говори за обесването на кайзера.[24] Самият Лойд Джордж презирал подобен груб изказ, но споделя настроението.[25] Той се забавлява и дразни колегите си, например Чърчил, и гневял краля, като измисля сложни схеми как Вилхелм да бъде съден публично в Лондон или може би в замъка в Дувър, а след задължителната осъдителна присъда да бъде изпратен на Фолкландските острови.[26] Служител на Форин офис коментира в дневника си, че "вестниците пишат пълни глупости за обесването на кайзера. Те са се побъркали по него както някога по слона Джъмбо. Трябва да мислим за по-сериозни неща."[27]

Италианците са по-умерени. Сонино, който е подготвил и след това е отменил договора на Италия с Централните сили, има достатъчно причини да се замисли за превратностите на войната и затова непрекъснато протестира. Създаването на прецеденти нямало да помогне с нищо. Клемансо проявява нетърпимост към подобни аргументи. "Какво значи прецедент? Аз ще ви кажа. Когато някой извърши добро, създава прецедент. Когато извърши зло, независимо дали е обикновен човек или държавен глава, той създава престъпен прецедент." Германските престъпления са безпрецедентни – "системно унищожаване на богатството за справяне с конкуренцията, измъчване на затворниците, пиратство с подводници, отвратително третиране на жените и окупираните страни".[28]

На срещите на европейците в Лондон преди пристигането на Уилсън надълго и нашироко се обсъжда наказанието на кайзера

и неговите приближени, но се стигна само до споразумение да се изчака да се види какво мисли Уилсън. Американският президент се колебае. Той ненавижда германския милитаризъм, чийто мощен символ е кайзерът, но допуска, че Вилхелм може да е подведен от собствените си генерали.[29] Американските експерти начело с Лансинг не са убедени в законността на процедурата срещу немците. Американците признават, че могат да си позволят да се изключат от дебата - все пак Съединените щати са пострадали сравнително малко от войната.[30] Накрая Уилсън неохотно се съгласява да бъде създадена комисия за разследване на отговорността за войната и определяне на съответните наказания на виновните. Американските й членове, сред които Лансинг, отказват да приемат, че германците трябва да бъдат съдени за престъпления срещу човечеството. Уилсън предупреждава своите колеги миротворци от Съвета на четиримата, че ще бъде много по-правилно да оставят кайзера на мира в неговия позор: "Чарлс I е презряна личност и най-големият лъжец в историята, но след екзекуцията му поетите го превръщат в мъченик и го възхваляват."[31] В компромисен дух (и вероятно за да успее да прокара доктрината "Мънроу" в договора за ОН), Уилсън най-накрая се съгласява на клауза, с която Вилхелм е обвинен в "тежко престъпление срещу международния морал и неприкосновеността на договорите" и поисква от холандското правителство да го екстрадира. По-малко виновните немски престъпници щели да бъдат съдени от специални военни трибунали, след като правителството на Германия ги предаде. "Първо трябва да хванем рибата и тогава да слагаме тигана на огъня" - казва един американски експерт.[32]

До пролетта на 1919 г. обществената жажда за преследване се е уталожва.[33] Когато Холандия отказва да предаде кайзера, Съюзниците не протестират, а и едва ли са щели да действат от позиция на силата срещу една малка неутрална страна. На 25 юни, малко преди германците да подпишат договора, Съветът на четиримата обсъжда въпроса за последен път. Настроението е по-скоро ведро, отколкото отмъстително. Кайзерът трябвало да бъде доведен в Англия, казва Лойд Джордж. "Само внимавайте да не потъне по пътя"- отвръща Клемансо. "Да, процес в Англия, екзекуция във Франция." "Къде да го пратим после?" - чуди се Лойд Джордж.

В Канада? На някой остров? "Само, моля, не го пращайте на Бермудите" - възкликва Уилсън. - Аз самият искам да отида там."[34] Германското правителство се опитва до последната минута да премахне тази клауза. Но се оказва, че тревогите му са били напразни.

Кайзерът доживява до 1941 г., написва мемоари, чете П. Г. Удхаус, пие английски чай, разхожда кучетата си и се гневи срещу международната еврейска конспирация, която според него е довела и Германия, и него самия до това унизително положение. Развълнуван е от "поредицата чудеса", когато Хитлер започва войната през 1939 г., и умира малко преди немците да нахлуят в Съветския съюз.[35] Накрая Съюзниците се отказват сами да съдят немски военнопрестъпници. На германското правителство е изпратен списък с имена, сред които Хинденбург и Лудендорф, и то създава специален трибунал. От стотината обвиняеми дванадесет са осъдени. Повечето са освободени незабавно. Няколко офицери подводничари, които са потопили спасителни лодки, пълни с ранени, получават четиригодишни присъди, но няколко седмици по-късно бягат от затвора и така и не са намерени.[36]

14. Укротяването на Германия

Военните клаузи на договора, който Съветът на четиримата започва да разглежда още преди зимната почивка, дават знак, че справянето с Германия ще е безкрайно по-трудно от решаването на съдбата на кайзера. Повечето хора смятат, че милитаризмът и огромните въоръжени сили, особено в Германия, са опасни за света. Вече започват да се появяват и книги, в които се твърди, че надпреварата във въоръжаването е довела до Световната война. В една от Четиринадесетте точки на Уилсън се говори за намаляване на оръжията "до най-ниската точка, осигуряваща сигурността на страната" и един от най-силните аргументи в пропагандата на ОН е, че то ще осигури на отделните държави такава сигурност, че те доброволно ще да намалят въоръжените си сили. Лойд Джордж знае, че наборната служба е много непопулярна във Ве-

ликобритания и ентусиазирано прегръща идеята. Разоръжаването на най-силната нация на континента очевидно е важна първа стъпка към по-глобалното разоръжаване, което ще осъществи ОН. Съюзниците смятат да наложат строги военни условия и на победените държави, макар това да не е толкова важно в момента. Ще се опитат, макар и безуспешно, да убедят приятелите си в Европа като Чехословакия, Полша и Гърция, да се съгласят да поддържат малки въоръжени сили.[1]

Само по себе си разоръжаването е нещо хубаво, но е трудно да се стигне до споразумение колко войска да бъде оставена в Германия. Новото немско правителство трябва да има ресурс да потуши евентуално въстание в страната.[2] Но дали трябва да бъде и достатъчно силно, за да удържа болшевишката заплаха от изток? Съюзниците не могат да го заместят, защото са ограничили намесата си в Русия. Страните от Централна Европа също не са в състояние да го сторят. Те не само се борят за оцеляване, но както мрачно споделя Ханки, един от най-приближените съветници на Лойд Джордж: "Няма и най-малък признак за сериозен опит за съвместни действия срещу болшевиките в собствените им граници. Даже напротив, те показват всички най-лоши черти, които сме свикнали да приписваме на Балканите." Германците може да са всякакви, но поне са "стабилен, патриотичен и много организиран народ, на който може да се разчита".[3] От френска гледна точка обаче немските въоръжени сили си остават заплаха. Специално Фош още от самото начало настоява, че Съюзниците трябва да конфискуват военното оборудване на Германия, да окупират Рейнската област и нейните предмостия, да унищожат немските укрепления по границата с Франция и да ограничат германската армия до 100 000 души. Тези искания, казва той не особено убедително, са чисто военни.

Един от малкото френски генерали, преминал през цялата война с неопетнена репутация, Фош обича да се представя за обикновен войник. Той е дребен, светлокос, непретенциозен и с малко немарлив външен вид. Според един американски експерт "от пет метра разстояние никой не бе го взел за генералисимус".[4] Роден е в скромно семейство в Пиренеите и е ревностен католик и безупречен семеен човек, който обича да работи в градината, да стреля и да ходи на театър (стига да не дават нещо прекалено

модерно). Мрази политиците и Германия. Английският генерал Хенри Уилсън му е голям приятел и се възхищава от куража и непреклонността му дори в най-мрачните моменти на войната. Фош, казвал той, има "безпогрешен инстинкт как е най-правилно да се действа. И не винаги може да ви обясни защо."[5] От друга страна американският главнокомандващ генерал Пършинг, който влиза в конфликт с него през последните дни на войната, го смята за "тесногръд, дребнав и самонадеян".[6] За президента Уилсън той е олицетворение на френската отмъстителност и заслепеност. Той също го намира за скучен.[7]

Клемансо го познавал от години и винаги е имал противоречиво мнение за него. "Той беше отличен генерал, но не е военен папа" - казва пред Върховния съвет през 1919 г.[8] По време на войната преценява кой от двамата – генерал Петен или генерал Фош – да оглави съюзническите войски. "Оказах се между двама души, единият от които ми заяви, че с нас е свършено, а другият обикаляше като луд и искаше да се сражава. Казах си: да опитаме с Фош!"[9] И Клемансо чувства, че е прав. "За мен той ще остане такъв, какъвто беше през 1918 г., по-уверен и по-ентусиазиран от всякога, показващ всички качества на велик водач и само с една мисъл в главата: да продължава да се сражава, докато врагът не се предаде."[10] Но също така казва: "По време на войната ми се налагаше буквално всеки ден да се виждам с Фош, за да го предпазя да не извърши някоя глупост".[11]

Клемансо никога не се е доверявал напълно на военните, особено пък на тези, от тях, които са и религиозни. Той не посочва Фош за делегат на Мирната конференция и ясно дава да се разбере, че генералът ще посещава събиранията само ако е поканен. Фош не му го прощава: "Невероятно е, че господин Клемансо не ме взе предвид като единствения подходящ човек, способен да се справи със съпротивата на президента Уилсън и Лойд Джордж."[12] Когато въпреки всичко Фош и неговите поддръжници се опитват да повлияят на мирните преговори, Клемансо става много нетърпелив.[13] Разиграват се срамни сцени. По време на една от тях във Върховния съвет, Фош изхвърча през вратата и сяда в преддверието. Когато колегите му се опитват да го убедят да се върне, виковете му "Никога, никога, никога!" несъмнено биват чути и в залата.[14] На моменти Клемансо обмисля да го отстрани,

но така и не събира смелост да го направи. "Оставате не хората идолите им, те имат нужда от тях."[15]

Фош настоява за сурови клаузи още в първоначалното споразумение за примирие от 11 ноември 1918 г. По време на мирната конференция предупреждава, че германците не се съобразяват с примирието. Не провеждат демобилизацията достатъчно бързо и не предават оръжията. Съюзниците, твърди той, трябва да поддържат големи армии, особено в Рейнската област, иначе няма да могат да наложат своите условия.[16] Британците и американците са скептично настроени. Уилсън смята французина за "истеричен" и когато Пършинг му казва, че Фош преувеличава германската мощ, той веднага предава мнението му на Лойд Джордж.[17]

Когато настъпва моментът за подновяване на примирието, което се прави всеки месец, Фош се опитва да наложи нови условия.[18] "Не беше спортсменско - казва Уилсън. - Към примирието се прибавят дребнави и дразнещи второстепенни искания, а в същото време пристигат доклади, че предишните условия не се изпълняват."[19] Как да убедят германците да ги приемат? Отговорът на Фош е директен: "С война." Клемансо го подкрепя неохотно.[20] "Той добре познава германския народ. Германците озверяват, когато някой им отстъпи."[21] На 12 февруари, след обстойни дебати Върховният съвет постига компромис: примирието ще бъде продължено за неограничено време без съществени промени, а Фош ще оглави комисията, която трябва да изготви подробните военни условия за мирния договор.[22] В продължаващия хаос, когато не е ясно дали се подготвя предварителен или окончателен договор, никой не е сигурен дали тези условия ще бъдат предложени като първоначално споразумение, или ще бъдат включени в по-голям документ.[23]

Комисията на Фош докладва за свършената работа на 3 март и препоръчва германската армия да бъде драстично съкратена, като ѝ бъде оставено само основното оборудване, без глезотии като генералитет и танкове. Фош настоява Върховният съвет да вземе незабавно решение. Иска преговорите с германските представители да започнат в рамките на три седмици. Като се има предвид скоростта на демобилизация в съюзническите армии, той и неговите колеги от Антантата не гарантират, че ще успеят да

задържат още дълго германците под контрол. Но британските и американските миротворци не са на негова страна. "Това беше все едно да опреш пистолет в слепоочието на Върховния съвет" - казва Балфур.[24] Освен това не иска да взема решение в отсъствието на Лойд Джордж, тъй като някои от предложенията на Фош са дискусионни.[25]

Фош например иска немската армия да се състои от 140 000 наборни войници, които да служат само по една година, а британският представител в комисията Хенри Уилсън е по-скоро за 200 000 доброволци, които да служат колкото си искат. Британците се опитват да убедят французите, че обучаването на хиляди мъже всяка година ще произведе огромно количество опитни войници. Франция не трябва да се изправя пред такава опасност, казва Лойд Джордж. Фош отвръща, че не се тревожи за количеството, а за качеството. Дългосрочно служещите лесно се превръщат в ядро на по-голяма бойна сила. Накрая германското "стадо овце" ще се разполага с огромен брой офицери, които да ги водят.[26]

Лойд Джордж дръпва Клемансо настрани и го убеждава да се откаже от идеята за наборна немска армия. Фош разбира за това чак на следващото заседание на Върховния съвет. Противопоставя се яростно на Клемансо, който обаче не отстъпва.[27] Успява само да постигне по-малка численост на армията, или по-точно 100 000 души. "Така наложих принципите си, но не и цифрите, които исках - пише Хенри Уилсън, - а Фош получи бройката, но не успя да прокара принципите си. Невероятна ситуация."[28] Военните клаузи са оставени намира до завръщането на Удроу Уилсън.

Като повечето си сънародници Фош иска много повече от разоръжена Германия. Той предпочита една по-малка Германия. Всички миротворци са съгласни, че територията ѝ трябва да се ореже. Но проблемът е къде и с колко. Полша настоява за Горна Силезия и нейните находища на въглища, както и за пристанището Данциг (днешен Гданск). Ако изобщо оцелее като самостоятелна държава, Литва иска пристанището Мемел (днешна Клайпеда) и парче земя навътре от крайбрежието. Източните граници, които са част от много по-големия въпрос за Централна Европа, ще причинят много неприятности.

Границите на Германия на северозапад са установени сравни-

телно лесно. Неутрална Дания предявява претенции за северната част на Шлезвиг-Холщайн, две херцогства, чиято съдба причинява доста главоболия на Европа в средата на предишното столетие. Населението им е смесено – от датчани и германци, а е много стар и изключително объркан. (Според Бисмарк само двама души в Европа разбират проблема, той бил единият, а другият бил в лудница. Подобно изказване се приписва и на Палмерстон.) Прусия ги завзема в периода, когато се създава съвременна Германия. Германското правителство полага всички усилия да асимилира населението, но въпреки усилията му огромното мнозинство в северната част продължава да говори датски. Датското правителство настоява Мирната конференция да действа бързо. Срутването на стария германски режим довежда до създаването на революционни съвети в Шлезвиг-Холщайн, а и не само там, чиито членове се държат като германци. На датскоезичното население се забранява да организира събрания, чупят се прозорците на къщите му и, което е най-лошото, защото става дума за просперираща фермерски район, конфискуват му се кравите.[29] Никой не иска да повдига старите правни спорове, но за щастие е налице принципът на самоопределението. Върховният съвет решава, че проблемът трябва да се отнесе до вече създадената комисия за уреждането на претенциите на Белгия спрямо Германия. Тя бързо излиза с решение за два плебисцита, първите от поредицата, поръчани от миротворците. През февруари 1920 г. вотът на всички мъже и жени над двайсет години е внимателно наблюдаван от международна комисия. Резултатите доста точно следват езиковото деление: северната зона гласува за присъединяване към Дания, а южната – към Германия. Границата остава непроменена и до днес.

Не е лесно да се установи и западната германска граница, защото нуждата на Франция от компенсации и сигурност се сблъсква с принципа на самоопределение, както и със старите британски страхове от силна и доминираща континента Франция.[30] В северния край на Елзас се намират богатите на въглища залежи на Саар. Франция има нужда от въглища, а собствените ѝ мини са почти напълно разрушени от германците. Както Клемансо припомня на британския посланик веднага след примирието, Великобритания вече е обмисляла да преотстъпи Саар на фран-

цузите след края на Наполеоновите войни, защо сега не се възползва от възможността да изтрие всички горчиви спомени от Ватерло? Областта Саар обаче е малко парче от по-голямата територия на западния бряг на Рейн, която се простира от Елзас и Лотарингия до Холандия. Рейнската област, твърди Клемансо, трябва да се отнеме от Германия, за да се гарантира сигурността на Франция. Според него естествената граница между Галия и Германия минавала по река Рейн. Вероятно Съюзниците са могли да създадат независима държава, чиято неутралност, също като при Белгия, да бъде гарантирана от Великите сили. "Виждам – докладва посланикът за Клемансо, - че той смята да окаже много силен натиск за това."[31] Всъщност Клемансо е готов да направи много компромиси с претенциите на Франция, стига да бъде осигурена заветната сигурност и дори е склонен да преговаря за известно сътрудничество с Германия, макар че това му намерение се проваля. Според него двете страни биха могли да работят заедно за възстановяването на опустошените френски територии и дори да създадат плодотворни икономически връзки.[32]

Фош изобщо не разсъждава в тази плоскост и говори от позицията на военен, който през целия си живот се е борил със заплахата отвъд Рейн. Франция има нужда от тази река като бариера. Като контролира Рейнската област, би спечелила време при евентуално нападение от изток. Освен това има нужда от допълнително население. Затова в меморандум към Мирната конференция през януари 1919 г. настоява, че "Германия трябва да бъде лишена от всички подстъпи и целия си териториален суверенитет на левия бряг на реката, от всички съоръжения, които биха улеснили бърза инвазия като тази през 1914 г. в Белгия и Люксембург, биха осигурили достъп до брегове на Северно море, който представлява заплаха за Обединеното кралство, биха спомогнали за преодоляване на естествените защити на Франция реките - Рейн и Мьоз [Маас] - и за завладяване на северните провинции и навлизане към Париж."[33]

Фош казва на Сесил, че ако Германия нападне, тя ще проникне дълбоко във Франция, много преди Съединените щати и Великобритания да реагират. "Ако съществуваха други естествени прегради освен границата по Рейн, които да се превърнат в също толкова добра защитна линия, не бихме искали Рейнската об-

ласт."[34] Фош предпочита независима Рейнска област, която да се обедини с Белгия, Франция и Люксембург в защитна конфедерация. "Смятам, че Фош прекалява - казва неговият приятел Хенри Уилсън, - но в същото време ми е ясно, че неутрални страни като Люксембург и Белгия неразумно излагат фланга на бедните французи и че за това трябва да се вземат някакви предпазни мерки, като например да не се позволява никакви войски на швабите да се струпват около Рейн, може би дори да се забрани и наборната служба в рейнските провинции."[35] Фош би се съгласил и на неутрална и демилитаризирана държава, или дори държави в Рейнската област.[36] Смята, че обитателите ѝ са естествено благоразположени към Франция и с времето ще осъзнаят, че в техен интерес е да гледат на запад, а не на изток.[37]

Френските войски съставляват мнозинството от окупационните сили в Рейнската област, а френските офицери споделят напълно вижданията на Фош (включително маршал Петен, който изцяло ще промени драстично отношението си към Германия през Втората световна война). Според генерал Манжен, Рейнската област е символ на "безсмъртна Франция, която отново се превръща във велика нация". По-голямата част от кариерата на Манжен преминава във френските колонии, поради което той гледа на местните като на туземци, които трябва да бъдат спечелени с празненства, факелни шествия, фойерверки и твърда ръка.[38] Французите ухажват жителите на областта и с икономически споразумения, които ги изваждат от продължаващата икономическа блокада на Германия.[39]

През няколко трескави месеца на 1919 г. из предимно католическото население на Рейнската област се надигат мощни сепаратистки сили, които така и не са се почувствали комфортно при пруското управление. Но дали са готови да се хвърлят в прегръдките на Франция? Кметът на големия рейнски град Кьолн е хитър и предпазлив политик, представител на умереното крило. Конрад Аденауер се заиграва със сепаратизма, но до пролетта се отказва от него като загубена кауза.[40] Твърдите сепаратисти остават незначително малцинство.

Клемансо предпочита да не знае какво са намислили френските военни. Нито пък директно им забранява да кроят интриги със сепаратистите.[41] Не го интересува как се управлява Рейнска-

та област, стига тя да не се превръща отново в плацдарм за нападение срещу Франция. Иска съюзническата окупация да продължи, даже предпочита тя да се разпростре и на източния бряг на Рейн, за да се защитят предмостията. Ако успее да получи тази гаранция за сигурността на Франция, е готов да се откаже от други френски претенции, например репарациите. Настоява пред Съюзниците мирните условия да останат в пакет. Както казва на Балфур, през февруари не държал за налагане на разоръжаване, въпреки че неговите условия били почти готови, защото така германците щели да се почувстват без аргументи за преговори и ще започнат да създават трудности по всички останали въпроси.[42]

На Клемансо му се да пипа внимателно в Рейнската област, защото критиците му у дома го наблюдават под лупа.[43] Поанкаре предупреждава от Елисейския дворец: "Врагът се съвзема и ако не останем обединени и непреклонни, трябва да се страхуваме от всичко." Франция трябвало да има пряк контрол над Рейнската област.[44] Виждането на Поанкаре намира огромна подкрепа във Франция. По време на войната правителството е предпазливо по пропагандни причини и не говори публично за анексиране на части от Германия, но обикновените френски граждани създават комитети и започват да печатат възвания (а цензорите не правят никакви опити да ги спрат). Реката от край време била граница между Западната цивилизация и един по-мрачен и примитивен свят. Франция била донесла цивилизацията по поречието на Рейн. Столицата на Карл Велики е била там; Луи XIV я е завладял, а френските революционни армии са я завзели отново. (По-дългите периоди, през които долината на Рейн е владяна от немскоезични владетели, набързо са пропуснати.) Населението на Рейнската област било френско по произход и чувства. Любовта им към доброто вино, тяхната joie de vivre, техният католицизъм (изтъкван дори от антиклерикално настроените френски автори) били все доказателства за това. Отървете я от прусаците и Рейнската област ще се върне към истинската си френска същност. А и, най-важното, тя представлявала напълно справедлива компенсация за загубите на Франция.[45]

Американците обаче не се трогват. Смятат че ОН, а не Рейнската област ще реши проблемите на Франция със сигурността.

Както се изразява Хаус: "Ако след основаването на ОН проявим глупостта да позволим на Германия да обучава и въоръжава армията си и отново да се превърне в заплаха за света, ще заслужаваме съдбата, която подобна лудост би ни донесла."[46] Лойд Джордж се колебае, Рейската област би могла да стане малка неутрална държава.[47] От друга страна, не веднъж е повтарял, че не желае появата на нови Елзас и Лотарингия, които да подриват мира в Европа още поколения напред.[48]

Френските държавници предлагат различни изобретателни схеми: постоянна съюзническа окупация; митнически съюз с Франция, който технически да остави Рейнската област на Германия; Рейнската област като част от Франция във военно отношение, а юридически - в Германия. Някои мечтаят за по-драматични промени. "За да гарантираме траен мир в Европа - заявява френското външно министерство, - е необходимо да се разруши делото на Бисмарк, от който се роди безскрупулната, милитаризирана, бюрократична, методична и ужасна военна машина Германия, избуяла върху основите на Прусия, определяна като армия, която си има нация."[49] Френските кошмари ще изчезнат, ако в центъра на Европа отново се появят Бавария, Саксония и най-вече една смирена Прусия.

Клемансо обаче е убеден, че Германия ще оцелее и че на Франция ще ѝ се наложи да живее с нея. Знае, че бъдещата сигурност на Франция зависи не само от нейните съюзници, но и от собствените ѝ усилия. Освен това не бива да се забравя, че Рейнската област е само част от претенциите на Франция. Ако дръзне да ги предяви всичките, дали Съюзниците ще да подкрепят искането на страната му за репарации? Дали ще погледнат благосклонно на разоръжаването на Германия? Никой не знае какъв е бил цялостният мащаб на замисляните от него маневрите и какво точно се е въртяло в главата му, но самият той предпочита да е така. Когато няколко години по-късно френското външно министерство се опитва да изготви обзор на преговорите за Рейнската област през 1919 г., не успява да намери нито един документ в архивите си.[50] Преди да умре Клемансо унищожава повечето от собствените си книжа.

В първите месеци на Мирната конференция той се старае да осигури благосклонното отношение на Съюзниците, като им

съдейства например за Обществото на народите. Не казва нито дума за Рейнската област пред Върховния съвет, а сондира насаме мнения за алтернативата директното анексиране или на автономната Рейнска област.[51] Намира известна подкрепа у американците, особено у Хаус. Смята, че ще му е по-трудно да убеди британците.[52] Не говори открито с Уилсън, преди заминаването му за Съединените щати на 14 февруари, може би защото се страхува, и то с основание, че той няма да е съгласен.[53] С обичайното си незачитане на географията Лойд Джордж отбелязва: "Старият тигър изчаква мечката гризли да се върне в Скалистите планини, за да разкъсал германския шопар!"[54]

На 25 февруари Андре Тардьо, един от френските делегати, най-после представя пред Мирната конференция официално становище за Рейнската област. Както обикновено е блестящ. Произхожда от семейство на парижки гравьори и е виден интелектуалец (завършва като първенец елитното Екол нормал супериор. Той е дипломат, политик и журналист. През 1917 г. Клемансо го изпраща в Съединените щати като свой специален пратеник. Тардьо е хитър, енергичен и очарователен. Лойд Джордж не може да го понася, а Уилсън така и не му прощава близките контакти с републиканците от Вашингтон.[55] Клемансо го харесва и му се доверява повече отколкото на всеки друг. Но го държи изкъсо.[56] Когато Тардьо прави грешката да застане пред него по време на заседание на Върховния съвет, старецът удря силно по масата. "Ако обичате, мосю." Тардьо се връща на мястото си изпълнен с гняв, но не посмява да му отвърне.[57]

С меморандума от 25 февруари, съставен от него по указания на Клемансо, се иска западната граница на Германия да минава по Рейн, а Съюзниците да окупират за постоянно предмостията. Твърди, че Франция нямала никакъв интерес да анексира част от Рейнската област, но не казва как ще бъде управлявана тя.[58] Съюзниците на Франция са непреклонни. "Според нас - заявява Лойд Джордж - това е несъмнено и безчестно предателство на един от фундаменталните принципи, които Съюзниците са приели за свой дълг да бранят и който водеше народите им в миг на саможертва." Тъй като е реалист, посочва и че опитите за разделяне на Германия вероятно няма да дадат резултат в дългосрочен план, "а междувременно могат да станат причина за безкрайни търка-

ния и да провокират нова война".[59] Намиращият се в Съединените щати Уилсън е също толкова непреклонен. "Това е невъзможно - казва на Грейсън. - Настроенията на населението са прогермански. Ако отнемем тази област от Германия, ще й дадем причина за омраза и решимост за подновяване на войната, равняваща се на горчивината на Франция от загубата на нейните провинции."[60] Президентът нарежда на Хаус да не поема никакви ангажименти за Рейнската област. Щял да се занимае с въпроса лично, когато се върнел в Париж.[61]

В опит да постигнат компромис Лойд Джордж, Клемансо и Хаус създават секретна комисия няколко дни преди корабът на Уилсън да акостира. Тардьо, който представлява Франция, този път открито заговаря за независима рейнска държава и заявява: "Франция никога няма да остане доволна, ако не се подсигури против повторение на 1914 г., а такава сигурност може да се постигне само ако границата мине по Рейн. Франция има право да очаква евентуална следваща война да не се провежда на нейна земя." Кер отвръща, че Великобритания не си представя нито отделянето на Рейнската област от Германия, нито постоянното разполагане на войски там. Британското обществено мнение е против, както и с правителствата на доминионите, а тяхното мнение не може да бъде пренебрегнато. От друга страна, британските войски със сигурност щели се притекат на помощ на Франция, ако Германия я атакува отново. Тардьо обаче вмята, че те вероятно няма да пристигнат навреме. (Французите не приемат насериозно предложението на Лойд Джордж за строеж на тунел под Ламанша.) Американският представител е пестелив на думи. Разговорите не постигат нищо полезно.[62]

Когато идва време Уилсън да се завърне в Париж, вече е постигнат съществен напредък по военните клаузи на договора с Германия, но границите на страната, включително и тази около Рейн, са далеч от окончателно уточняване, а чувствителният въпрос за репарациите е напълно блокиран. Вечерта на 13 март корабът на Уилсън стига до Брест и Хаус отива да го посрещне. Донася му обезкуражаващи новини. Договорът с Германия е очертан само с най-груби щрихи.

Полковникът си мисли, че просто е информирал президента.[63] Но госпожа Уилсън и нейните клакьори, които никак не обичат

Хаус, заявяват, че президентът бил съсипан. "Изглеждаше остарял с десет години - казва тя двадесет години по-късно. - Брадичката му беше напрегната, както когато правеше нечовешки усилия да се контролира." Според госпожа Уилсън президентът възкликнал: "Хаус е предал всичко, което бях успял да извоювам преди да замина от Париж". По-късно и Грейсън разкрасява историята с твърдението, че президентът бил ужасен, когато разбрал, че Хаус не само се е съгласил на отделна Рейнска република, а дори е подкрепил подлия план на британците и французите за омаловажаване на Обществото на народите чрез изваждане на нейното основаване от договора с Германия.[64] Хаус не е виновен в нито едно от тези прегрешения, но у Уилсън вече са се зародили подозрения, а обкръжението му с удоволствие го надъхва.

Никога няма да разберем какво се е случило между президента и човека, когото той някога нарича "продължение на собствената си личност", но със сигурност онази вечер дружбата им се пропуква. Продължават да си говорят и Хаус продължава да работи за президента, но тръгват слухове, че господарят вече не слуша слугата си. Според Лойд Джордж голямата беда идва покъсно, когато той, Клемансо и Хаус се срещнат в хотел "Крийон". Хаус се опитва да заглади някакъв спор между Уилсън и италианците за италианските претенции относно Адриатическото крайбрежие. Когато влиза, президентът усеща, че нещо се върши зад гърба му. "Той имаше поне едно божествено качество - казва Лойд Джордж. - Беше ревнив като бог. И като пренебрегна това и забрави да отдаде дължимото на своя идол, Хаус извърши най-непростимия грях."[65]

Вероятно в Брест Хаус е предал на Уилсън предложението на Фош и други за представяне на предварителен договор на Германия с военните клаузи и няколко финансови условия без спорните въпроси като граници и репарации, които е оставил за по-късно. Уилсън със сигурност е научил за тях веднага щом е пристигнал. И веднага е заподозрял заговор за отлагане на договора за Обществото на народите. На 15 март той говори "много откровено" с Лойд Джордж и Клемансо. "Има толкова много странични въпроси, които трябва да бъдат отнесени към Обществото на народите след неговото учредяване, че то трябва да е първа точка в дневния ни ред и нито един договор да не бъде подписван, ако трети-

ра само военните, морските и финансовите условия."[66] Уилсън отказва да присъства на следобедното заседание на Върховния съвет, на което трябва да се одобрят военните клаузи. Заявява, че има нужда от време, за да ги прочете. "Какво нахалство!" - възкликва британският генерал Хенри Уилсън. Когато два дни по-късно проблемът отново идва на дневен ред, американският президент обмисля да се противопостави на клаузата за германска доброволческа армия. Раздразнен от закъснението му, Лойд Джордж заплашва, че ако го направи, той ще откаже да одобри създаването на Обществото на народите. И условията минават.[67]

Както признават и самите Съюзници, на Германия е оставена по-скоро малка полицейска част, а не армия. Когато през следващите години обещанието за съкращаване на всички войски не е изпълнено, британците стават още по-неспокойни по отношение на договора с Германия и немското недоволство.[68] С армия от само 100 000 души и флот от 15 000, без военновъздушни сили, танкове, бронирани машини, оръдия, дирижабли и подводници, Германия трябва да бъде поставена в положение, от което не би могла да започне отново агресивна война. Повечето от съществуващите ѝ оръжейни запаси, както и всичките ѝ укрепления на запад от Рейн и по източния бряг на реката, трябва да бъдат унищожени. Само на няколко фабрики в цялата страна ще бъде позволено да произвеждат военна продукция, а целият внос на подобни стоки ще бъде забранен. За да е сигурно, че Германия няма да извършва тайно военно обучение, обществените институции, като полицията например, ще бъдат държани на нивата от преди войната, а на гражданските сдружения като туристическите клубове и асоциациите на ветераните е забранена всякаква военна дейност. В германските гимназии и университети вече няма да има кадети. Всичко това следва да бъде наложено от самите германци под надзора на Междусъюзническа контролна комисия. От днешна гледна точка тези мерки приличат на въжетата, с които лилипутите връзват Гъливер.

Проблемите с военните условия още не са приключили. Сега пък Уилсън се оказва в сериозен конфликт с британците по флотските клаузи, които отразяват както старото съперничество, така и новото, появило се когато Съединените щати се превръщат във водеща световна морска сила. Като начало британското адмирал-

тейство мечтае да унищожи Килския канал, който свързва Балтийско и Северно море и дава възможност на Германия да придвижва големи кораби, без да се налага да ги насочва през протоците на Копенхаген. Адмиралите с право се страхуват, че интересите на търговския флот и американското правителство могат да застанат на пътя им при изпълнението на тази цел. Алтернативата да го предадат на датчаните изобщо не подлежи на обсъждане, а и датчаните не горят от желание за тази отровна чаша. Най-доброто, което може да се направи, е да се изземе контролът му от Германия и да се позволи на всички останали държави да го използват. Американците се противопоставят и на това. "Това е наказателна мярка" - казва американският представител и главнокомандващ морските операции адмирал Уилям Бенсън.[69] Американците твърдо контролират новия Панамски канал и не желаят прецедент за международно управление на водните съоръжения. Бенсън се противопоставя по принцип и на налагането на строги условия на Германия, които според него ще въвлекат Съединените щати в безкрайни усилия за налагането им. Компромисът, който е включен и в договора, просто позволява свободно преминаване на корабите, принадлежащи на всички държави, които са в мир с Германия.[70]

Американците хранят резерви и към предложенията на британците за издигане на укрепления по германските брегове. "Военният им флот е под запрещение - оплаква се Лансинг. - Защо тогава да не се позволи на Германия да защитава собствените си брегове?"[71] Лойд Джордж предлага разрешение: отбранителните укрепления са приемливи, а нападателните – не.[72] Накрая всички германски укрепления се оказват отбранителни, освен тези, за които британците имат сериозни възражения. В Северно море има два ниски острова – Хелголанд (Хелиголанд) и Дюн – които през 1890 г. британците преотстъпват на Германия в една на пръв поглед перфектна сделка за Занзибар. За нещастие с времето се появяват самолетите, подводниците и далекобойните оръдия, както и английско-германската надпревара във флота. Непотребните парченца земя се превръщат в отлични бази. Адмиралтейството излиза с просто "решение": "Ключът от колибата на бясното куче трябва да е в нашия джоб - казва един адмирал. - Не се знае кога звярът ще получи нов пристъп на хидрофобия."[73] Ако, както

се очаква, американците се противопоставят, алтернативата е тези бази да бъдат взривени. Полуслепият сър Едуард Грей от своето усамотение в Англия предлага да превърнат Хелголанд в резерват. "По някаква причина това непривлекателно от за хората място събира милиони мигриращи птици.[74] "Ами тогава да го дадем на австралийците?" - предлага Клемансо.[75] Окончателната британска позиция, подкрепена и от французите, е да се унищожат само укрепленията и пристанищата.[76] "Той напълно се съгласи с разрушаването на укрепленията на островите Хелголанд и Дюн - пише Уилсън, - но смяташе унищожаването на вълноломите за прекалено сериозно от човешка гледна точка, тъй като те са убежища за рибарите при бури в Северно море".[77] Добавя, че не искал да създава "впечатление за безпричинна жестокост". Според британците рибарите лесно могат да се прислонят в естествените пристанища.[78] И постигнат своето, но островите остават германски. През 30-те години, когато нацистите идват на власт, укрепленията са построени отново и след това отново взривени след края на Втората световна война.

Когато се стига до германските подводници, британците и американците изведнъж се оказват на една и съща страна. "Трябва да се отървем от тази напаст" - заявява Лойд Джордж по време на дискусията.[79] Американският секретар по въпросите на флота Джоузеф Даниълс изразява мнението на мнозина, като ги сравнява бойните газове: "Твърдо съм убеден, че всички подводници трябва да бъдат потопени и никоя държава никога повече да не строи такива, ако иска Обществото на народите да се превърне във факт." Французите и италианците се противопоставят. "Няма лошо оръжие - казва френският министър на флота, - а само оръжия, които се използват неправилно." Освен това смята, че ако подводниците бъдат унищожени, Франция трябва да има дял в печалбата от вторичните суровини. Накрая френската флота взема десет, а останалите са разглобени.[80]

Истинско напрежение между британците и американците възниква около германските кораби. В началото те са на единни позиции: адмиралите им не ги искат. Трудно и скъпо ще е да ги приобщят към собствения си флот. И докато Уилсън смята за глупост да се унищожават добри и действащи кораби, Лойд Джордж се блазни от идеята да ги потопят церемониално насред Атланти-

ческия океан.[81] Французите и италианците са против. Според един френски адмирал Франция е хвърлила всичките си ресурси, за да спечели войната по суша. "Нашият флот претърпя загуби, които не могат да се възстановят, докато флотите на другите съюзници нараснаха значително."[82] Дали не би било по-разумно да разделят корабите. Японците плахо се намесват, че и тя би могла да вземе няколко. Великобритания е готова да се предаде в началото на март, когато Хаус казва на Лойд Джордж, че Съединените щати не могат да приемат британския флот да се разраства повече. Разпределението на германския флот става причина в главата на англофобски настроения американски морски съветник да светне червена лампичка (която всъщност не угасва през цялото време). Бенсън отбелязва, че на какъвто и принцип да се направи разделението – според заслугите във войната или според загубите – Великобритания ще вземе лъвския пай. "Съединените щати ще останат единственият ѝ морски съперник в бъдеще и всеки нов построен или придобит британски кораб ще се прави с оглед на това съперничество." Той е убеден, че Великобритания е решена да доминира в световния океан и в световната търговия.[83]

Лойд Джордж прави опит да размие проблема, като изважда от ръкава поредната си хитрост: предлага да разпределят корабите, а Съединените щати и Великобритания да потопят тези, които ще получат. Малко неразумно обвързва този акт с "разбирането, че в бъдеще не трябва да влизаме в надпревара в корабостроенето". Иначе Великобритания смята да запази своя дял германски съдове.[84] Зад британското предложение прозира тревогата от продължаващата експанзия на американския флот, която заплашва да сложи край на британската морска доминация. В края на 1918 г. Даниълс е предложил на Конгреса втора мащабна корабостроителна програма. Обществената подкрепа е вдъхновяваща. Програмата се смята само за продължение на предишната от 1916 г., замислена в подкрепа на Обществото на народите. В Париж обаче Бенсън стои твърдо на позицията, че Съединените щати не трябва да спират, докато флотът им не стане равностоен на британския.[85] Основополагащ принцип на британската политика е, че флотът на страната трябва да е по-голям от всички други, в идеалния случай – от флотите на всеки две други държави. От друга страна британците са наясно, че няма да издържат финан-

сово в морската надпревара. Освен това не искат да излагат на риск новите си отношения със Съединените щати.[86] В крайна сметка предприемат стъпки - най-тромавите са на Лойд Джордж - за да получат гаранции от американците, че техния флот няма да се опитва да задмине британския.

Даниълс пристига лично в Париж, за да се опита да намали напрежението. В личния си дневник пише: "Президентът се надява да обсъди проблема и да стигне до някакво разбирателство."[87] Но обсъждането минава зле. "Превъзходството на британския флот - казва на Бенсън и Даниълс първият лорд на Адмиралтейството Уолтър Лонг - е абсолютна необходимост, не само за самото съществуване на Британската империя, но и за световния мир." Бенсън троснато отвръща, че Съединените щати са напълно способни да се нагърбят със своя дял от опазването на мира. Той и неговият британски колега "Роузи" Уиймс се скарват така сериозно, че Даниълс се уплашва да не започнат да си разменят юмруци. "Британският адмирал смята, че страната му има правото да изгради най-големия флот в света и ние трябва да се съгласим с това. За Бенсън това би било национално предателство." Британците заплашват да блокират специалната поправка за доктрината "Мънроу" в договора за ОН, а Уилсън смята, че тя е необходима, за да получи одобрението на Конгреса за ОН.[88] По време на закуската в Деня на шегата Лойд Джордж казва на Даниълс, че ОН би била безполезна ако създаването ѝ продължи да се движи от Съединените щати. "Те спряха работата по крайцерите и ние трябва да я спрем, ако наистина вярваме на Уилсъновото ОН."[89]

И тъй като нито една от страните не желае да отстъпи, а адмиралите са в остро противоречие, в крайна сметка е обявено примирие. Американците обещават да променят корабостроителната си програма (което така или иначе трябва да направят, защото Конгресът е против), а британците обещават да не се противопоставят нито на поправката, нито на ОН. И двете страни се съгласяват да продължат консултациите. Но новосъздалата се атмосфера между тях не допринася за постигане на споразумение по германските кораби, които са останали в Скапа Флоу. "Бихме искали да ги видим потопени - казва Уиймс на подчинените си, - но сме наясно, че те са част от играта."[90] Сътрудничеството между

британци и американци, което така изненадва наблюдателите, е накърнено от това, което по-късно ще се нарича "морската битка в Париж". Сътрудничеството им ще бъде разклатено още по-силно от проблема с германските репарации.

15. Да теглим черта на сметката

През 1995 г. ехото на големия въпрос в Германския мирен договор още се долавя. Тогава новото правителство на обединена Германия се съгласи да плати лихвите, които страната дължи по заемите, отпуснати в годините между двете световни войни за плащане на репарациите, наложени от Версайския мирен договор. "Репарациите - казва Томас Ламонт, банкерът, представител на американската хазна в Париж - създадоха повече проблеми, раздор, неприязън и причиниха по-голямо забавяне на Парижката мирна конференция от която и да е друга клауза на договора."[1]

Репарациите отравят отношенията между Германия и страните от Антантата, както и между самите Съюзници чак до 20-те и 30-те години на XX век. Проблемът, който стои пред миротворците през 1919 г., е едновременно много прост и много сложен. Прост, защото, както казва Лойд Джордж, "Някой трябва да плати. Ако Германия не може, тогава ще се наложи да го направят британските данъкоплатци. Но щетите трябва да бъдат плащани от виновните."[2] Сложен, защото това значи представяне на сметка и изчисления колко реално може да си позволи да даде Германия. Самото споменаване на репарации предизвиква разногласия. Те компенсации за загубите ли са, или замаскирана глоба и обезщетение за военните разходи на победителите? Включват ли несъбраните данъци и приходите, пропуснати заради инвазията, смъртта и разрушенията? Или са признание от страна на Германия и тези нейни съюзници, които все още съществуват, че носят някаква морална отговорност за катастрофалната война?

Франция, Великобритания и САЩ са страните, изработили окончателното споразумение, но те имат различни нужди и различни гледни точки. САЩ застъпват високопарната морална ли-

ния, не искали нищо за себе си, но очаквали европейците да върнат парите, които са взели от тях назаем по време на войната. За европейците репарациите са възможност да си върнат дълговете и да възродят страните си. Елементите на репарациите придобиват огромно значение, тъй като ще се отразят на подялбата на щетите. Например Франция е понесла най-преки загуби, след нея най-засегната е Белгия, но Великобритания е похарчила най-много. Освен това се разгарят дебати за това колко може да плати Германия. Ако ѝ поискат прекалено висока сума, германската икономика може да се срине, а това ще бъде лошо за британските износители. Ако сумата е прекалено малка, на Германия ще ѝ се размине много леко. Освен това ще се съвземе бързо, а тази перспектива тревожи французите. Представянето на конкретни цифри също не е лесно, тъй като всички се стремят да преувеличават и да извъртат: Съюзниците – колко много им дължат, а германците – колко смятат да платят. И тъй като миротворците не успяват да се споразумеят за окончателната сума, в договора за Германия просто е включена клауза за създаване на специална комисия от представители на страните победителки, която има две години да определи размера на репарациите. Това разбира се предизвиква протести от страна на германците, че ги карат да подпишат празен чек.

Макар историците все повече да стигат до извода, че финансовият товар не бил чак толкова непосилен, колкото твърдят германците и техните симпатизанти, репарациите си остават основен символ на мира, постигнат в Париж.[3] И докато повечето от 440-те клаузи на Версайския договор отдавна са забравени, шепата точки, отнасящи се до репарациите, все още стоят като доказателство, че това е един отмъстителен, недалновиден и вреден документ. Новата Ваймарска демокрация се ражда с едно непосилно бреме, а нацистите впрягат в своя полза разбираемото огорчение. Твърди се, че отговорността за ужасните последици трябва да се търси най-напред у миротворците от 1919 г.: отмъстителният и алчен Клемансо, страхливият и нерешителен Лойд Джордж и патетичният и грохнал Уилсън, който по думите на Джон Мейнард Кейнс позволил да бъде баламосван.

Разбира се, Кейнс не лансира сам тази картина, но е сред най-убедителните и най-настойчивите ѝ привърженици. Интелигент-

ният грозноват младеж учи в Итън и Кеймбридж, където колекционира награди и внимание. Принадлежността му към кръга Блумсбъри само увеличава склонността му към морална надменност. Той е ужасен като служител, защото никога не си прави труда да скрива презрението си към абсолютно всички по-висшестоящи. На Мирната конференция е в качеството на главен финансов съветник. В "Икономическите последици на мира", които публикува веднага след подписването на договора с Германия, се изказва както винаги като последна инстанция.

Според Кейнс Уилсън става жертва на подлите и недалновидни блъфове на европейците. "Той се остави да бъде въвлечен в тяхната атмосфера, подведе се да обсъжда всичко на базата на техните планове и техните данни и позволи да го водят за носа." Уилсън бил предал собствените си принципи, страната си и надеждите на всички тези, които искат да живеят в по-добър свят.[4] Лойд Джордж бил главната сирена, получовек, полукозел, изплувал от мъглите на уелските планини, за да примами всичко добри и доверчиви хора в блатото. "В неговата компания - пише Кейнс в откъс, който не влиза в книгата - се усеща дух на абсолютна безцелност, вътрешна безотговорност, съществуване отвъд нашите англосаксонски понятия за добро и зло, премесено с лукава и безсъвестна жажда за власт, която очарова, омагьосва, но и плаши подобно на миловидните на пръв поглед магьосници от северноевропейския фолклор."[5]

Изтощеният, стар и огорчен Клемансо се интересувал само от Франция и нейната сигурност.[6] С времето Кейнс намразва французите и тяхната според него безмерна алчност. Той влиза в конфликт с техните представители по въпросите за хуманитарната помощ за Германия и за заемите, които Франция иска от Великобритания. Германските представители, с които се среща в комисията по примирието, са нещо съвсем различно. В мемоарите, които пише за своите приятели от кръга Блумсбъри, той описва видния хамбургски банкер Карл Мелхиор като "изключително чист, много добре и спретнато облечен, с висока колосана яка... очите му, вперени в нас, блестяха като на честно животно, попаднало в плен."[7] Заявлението на Кейнс, че изпитва някаква любов към Мелхиор, не трябва да се взима насериозно. То е риторична закачка с неговите стари приятели, които са наясно със сложното

му сексуално минало.

Миротворците отвращават Кейнс. Те издребняват заради някакво си отмъщение, докато Европейската цивилизация е на ръба на разруха́та.

> В Париж свързаните с Върховния икономически съвет получаваха почти ежечасно доклади за мизерията, безредиците и загниването в цяла Централна и Източна Европа, както сред враговете, така и сред Съюзниците, и научаваха от устата на финансовите пратеници на Германия и Австрия неоспорими доказателства за ужасното изтощение на техните страни. А четиримата не правеха нищо друго, освен да се събират в сухата и топла стая на къщата на президента и да си мислят, че изпълняват някаква мисия, както плетат безчестни интриги, които само подклаждаха кошмара.[8]

Какво всъщност е постигнато в покритите с позлата зали? Според Кейнс – мир, който довършва икономическата разруха, сполетяла Европа през войната. Начертани са нови граници на картата, когато е трябвало да се създаде зона за свободна търговия. Пазарили са се за дълговете си един към друг, вместо да ги опростят. А критиката му, която отеква най-силно в Германия, е, че били наложени съсипващи репарации. Като цитира щедро меморандумите, които сам е писал за Парижката мирна конференция, Кейнс твърди, че Германия можела да плати най-много два милиарда лири стерлинги (или 10 милиарда долара). Всяка поголяма сума щяла да я хвърли в отчаяние и вероятно ще я тласне към революция с опасни за Европа последствия.[9]

Докато е в Париж, Кейнс разработва план за разрешаване на европейските икономически проблеми с една стройна и остроумна поредица от стъпки. Европейските съюзници трябва да съберат пари, за да възстановят щетите от войната и да платят дълговете си един на друг и на САЩ. Победените нации трябва да издадат облигации за своите репарации, но тези облигации следва да бъдат гарантирани както от тях самите, така и от Съюзниците. Така финансовите потоци пак ще потекат и европейските страни ще си сътрудничат в своя собствена полза.[10] Но всичко зависи най-вече от участието на САЩ. На хартия Великобритания все

още е кредитор, а Франция има общ дълг от 3.5 милиарда долара, но в действителност не е така. И двете държави са дали огромни заеми на Русия, която е престанала да ги обслужва, както и на други съюзници, като Италия и Румъния, които не са в състояние за започнат да ги връщат. Великобритания дължи на САЩ 4.7 милиарда долара, а Франция – 4 милиарда долара, както и 3 милиарда долара на Великобритания.[11] "Икономическите механизми в Европа са блокирани" - казва Лойд Джордж на Уилсън през април 1919 г., когато предава меморандума на Кейнс. "Предложение, което разкрива бъдещите перспективи и показва на европейските народи пътя, по който да си върнат прехраната, заетостта и подредения живот, би било най-мощното оръжие за опазването на обществения ред от болшевишката заплаха, а за този ред ние вярваме, че е изходната точка към подобрение и благоденствие."[12]

Идеята, че САЩ трябва да използват финансовите си ресурси, за да помогнат на Европа да си стъпи на краката, витае от доста време под най-различни форми. Французите са затънали до гуша в дългове към Съюзниците и са изправени пред огромни разходи за възстановяване, поради което особено ентусиазирано се стремят да запазят и удължат военновременното икономическо сътрудничество. Техният министър на икономиката и търговията Етиен Клементел, трудолюбив и сериозен човек от фермерско семейство, изготвя подробен план за "новия икономически ред", в който организацията и сътрудничеството трябва да заменят изтощителната конкуренция, ресурсите да бъдат събирани и поделяни според нуждите, а всичко това да бъде управлявано от съобразителни технократи. Когато Германия сложи собствената си къща в ред, тя също може да стане част от новия ред, надеждно обвързана в силна организация.[13] Планът започва да буксува заради активното противопоставяне на САЩ и безразличието на Великобритания и през април 1919 г. е отхвърлен от Съюзниците. Но усилието ражда неочаквани резултати след Втората световна война, когато Жан Моне, който през 1919 г. е асистент на Клементел, основава икономическа организация, превърнала се по-късно в Европейския съюз.[14]

Британците намекват, че САЩ трябва да се откаже от лихвите по заемите си за няколко години. В противен случай разходите по войната трябва да бъдат събрани, а САЩ да поеме пропорци-

онален дял.[15] С пристрастието си към мегаломанските идеи Лойд Джордж е склонен на още по-драстично решение – пълно опрощаване на всички дългове между Съюзниците.[16] Но САЩ са твърдо решени да не се замесват във финансовите проблеми на Европа. "Осъзнавам, че се правят усилия да бъдем обвързани с нестабилната финансова структура на Европа - пише Уилсън на финансиста Бърнард Барух, който е един от основните му съветници, - и разчитам на вашите усилия да осуетим тези усилия."[17] Повечето му експерти, а и хазната във Вашингтон, са съгласни. Европейците трябва сами да си решават проблемите, колкото повече помощ получат от САЩ, толкова по-малко е вероятността да се изправят на крака.[18] Пък и няма почти никакъв шанс доминирания по онова време от републиканците Конгрес да одобри голяма финансова помощ за Европа.[19] Планът на Кейнс е изоставен, както и всички подобни на него, а самият Кейнс гледа все по-мрачно как миротворците се опитват да вземат решение за репарациите.

Това ставало все по-трудно през четвъртия месец на Мирната конференция. "Без съмнение ще е най-добре да фиксираме една сума, ако успеем да се споразумеем за размера ѝ - казва Лойд Джордж в отговор на тревожното запитване на министър от британския кабинет. – Изключително трудно е първо да я уточним, след това да постигнем общо съгласие за нея и на трето място да сме единни по разпределянето ѝ. Ако имате план как да преодолеем тези три трудности, вие ще решите най-сложния въпрос на мирния договор."[20] Върховният съвет създава комисия по възстановяване на щетите малко след началото на Мирната конференция. Тя трябва да реши свързаните въпроси колко трябва да платят победените страни (най-вече Германия), колко могат да платят и как точно да стане това. Подкомисията, занимаваща се с последната точка, се събира рядко, останалите две заседават денонощно, но бълват само тонове книжа и никакви положителни резултати. Когато на 14 февруари Уилсън поема към САЩ, комисията е блокирана, тъй като американците настояват за по-скромна сума, а британците и французите за по-голяма. "Те си играят с милиардите като деца с дървени кубчета – цинично подхвърля един журналист. - Но каквото и да се споразумеят, то ще има по-скоро символична стойност, защото германците никога няма да

са в състояние да го платят."[21] Британците искат 24 милиарда лири стерлинги (120 милиона долара), а французите – 44 милиарда лири (220 милиарда долара).[22]

Освен това американците настояват в договора да бъде включена фиксирана сума. Техните експерти твърдят, че това ще помогне да се сложи край на финансовата несигурност, която спира възстановяването на Европа.[23] Европейците не са съгласни. Както казва Монтагю, един от участващите в обсъждането британски министри: "Ако се поиска прекалено малка сума, Германия с радост ще плати, а Съюзниците ще получат прекалено малко, но пък прекалено голяма сума ще я накара да хвърли кърпата на ринга и тогава Съюзниците ще останат с празни ръце."[24]

Днес, от разстоянието на времето е лесно да твърдим, че победителите е трябвало по-малко да се тревожат как да заставят Германия да плати, а да се концентрират върху това как да възродят Европа. Но след война, предизвикала такава разруха и разтърсила толкова дълбоко европейското общество, как биха могли политиците да споменат за забрава? А и общественото мнение не би им позволило. "Нека хуните си платят" - казват британците. "Първо Германия да се издължи" - пише на плакатите по парижките стени.[25]

Европейските лидери съзират опасност дори в обсъждането на платежоспособността на Германия, защото цифрата няма как да не бъде по-малка от очакванията на обществеността.[26] Освен това британците и французите с право изтъкват, че е трудно да се преценят ресурсите на Германия или на онова, което е останало от нея. Страната е в тежко състояние, икономиката и правителството ѝ са еднакво нестабилни. Международната търговия е замряла, а с нея е изчезнал и важен източник да приходи. Дори да искат, германците не могат да предоставят надеждна статистика. Нещо повече, държавните им финанси са в пълен хаос. Данъците са ниски по политически причини, а разходите по войната се плащат най-вече с емитиране на големи количества облигации и съкровищни бонове. Планът е бил Германия да си уреди сметките от конфликта, като победи и прехвърли разходите на разбития враг.[27] През последните години на войната събитията се развиват в подобна посока. Договорите от Брест-Литовск с Русия и от Букурещ с Румъния прехвърлят контрола върху огромни ресурси в

ръцете на германците. Освен това болшевиките се задължават да започнат изплащането на обезщетение от 600 милиона долара. Но в победена Германия от 1919 г. консерваторите протестират бурно срещу опитите да се вдигнат данъците или да се спре изплащането на държавните облигации, а левите притискат за помощи за ветераните, вдовиците и сираците, субсидиране на хранителните продукти и увеличаване на заплатите. Правителството малодушно отстъпва и до 1921 г. дефицитът на Германия достига две трети от бюджета.[28] Не се чуват много гласове в полза на увеличаването на данъците и намаляването на разходите в името на плащането на репарации.

На Съюзниците не е лесно да уточнят сметката. "В моята бедна страна има стотици села, в които все още никой не се е завърнал - казва френският министър на освободените региони. - Моля да разберете: те са превърнати в пустиня, опустошението е пълно, а това е смърт."[29] Американски инженер и неговият екип извършва може би най-подборния анализ на поразените от войната части на Франция и Белгия и през януари 1919 г. заявява, че изчисляването на необходимите за възстановяването им средства ще отнеме поне две години.[30] Британците подозират, че съюзниците им искат да преувеличат претенциите си, като Белгия ще поиска повече, отколкото е имало в хазната ѝ преди войната, а Франция – половината от своя мирновременен бюджет. "Направо е невероятно!" - гневно възкликва Лойд Джордж.[31] Колкото повече искат съюзниците му, толкова по-малко ще остане за Великобритания.

Освен това има доста разногласия по това какво да се смята за щета. Уилсън е непреклонен, че ще разглежда само искания за възстановяване на щети, резултат от незаконни военни действия, а не разходи по войната и обезщетения. В неговите Четиринадесет точки се говори само за "възстановяване" на окупираните територии и той е обещал, че "няма да има анексии, контрибуции и наказателни обезщетения". Германия подписва примирието точно с тази презумпция. Затова Германия е отговорна за бойните полета във Франция и Белгия, но не и за парите, похарчени от правителствата на Съюзниците например за амуниции или изхранване на войската.[32] Лойд Джордж се опитва да размие границата между репарации и обезщетение, но Уилсън е категорично против: "Работническите организации по целия свят протестира-

ха срещу обезщетенията, а и той мислеше, че терминът "репарации" е достатъчно ясен."[33]

Оптимистичният като винаги Лойд Джордж казва на колегите си, че според него Уилсън не е отхвърлил напълно обезщетенията.[34] Естествено, британците се тревожат, че ако Уилсън се заинати, най-многото, което ще получат, са компенсации за потопените от Германия кораби, а Франция ще вземе лъвския пай, който според британците тя ще пропилее, тъй като е традиционно слаба в управлението на финансите. Освен това те подозират, че Франция не възнамерява да се издължи на Великобритания. Чърчил е безапелационен: "Като държава Франция върви към банкрут, но французите стават все по-богати."[35]

Лойд Джордж първо се опитва да убеди Уилсън, след което прибягва до заплахи. В края на март 1919 г. му заявява, че може да не подпише договора, ако в него не бъдат включени разходите на Великобритания.[36] За щастие Смътс намира решение, като отбелязва, че при договарянето на примирието европейските съюзници са настояли американците да приемат тяхното становище, че Германия ще бъде държана отговорна за всички щети, които агресията им е причинила на цивилното население. Следователно в репарациите трябва да се включат помощи за семействата на войниците, както и пенсии за вдовиците и сираците. Така потенциалната сума се удвоява.[37] Това идва от същият този Смътс, който четири месеца по-рано предупреждава Лойд Джордж да не прекалява с претенциите и който месец по-късно ще се възмущава, че репарациите ще съсипят Германия.[38] Тъй като е умен, високоморален и лукав, Смътс убеждава дори себе си, че не е непоследователен. В своя защита казва, че е изразил мнение, споделяно от повечето юридически експерти на Мирната конференция. И съвсем честно признава, че ако не се включват пенсиите, Франция би получила голямата част от репарациите.[39]

Когато не иска да слуша Лойд Джордж, Уилсън слуша Смътс. Американските експерти намират аргумента за абсурден и нелогичен. "Логика ли! Каква логика! - казва Уилсън. - Не ме интересува логиката. Ще включа пенсиите!"[40] В крайна сметка неговите решения засягат само разпределението на репарациите, тъй като окончателната цифра трябва да се определи според истинската платежоспособност на Германия.

Обвиняват Уилсън, че е отстъпил, но още повече обвинения понася Лойд Джордж, защото – както твърди Кейнс – залъгва американците и дава напразни надежди на британското общество, че ще успее да изтръгне огромни суми от Германия. Повечето му съвременници го смятат в най-добрия случай за либерал, който няма куража да остане верен на принципите си. Той със сигурност не е последователен. Когато премиерът на Австралия Хюс за първи път заговаря за милиони лири стерлинги, Лойд Джордж заявява, че Германия ще събере сумата само ако разшири производството си и пусне на световните пазари евтини стоки на дъмпингови цени. "Това означава да направим две поколения германци наши роби." А и подобно развитие на нещата би ощетило британците и търговията на империята.[41] Но след това Лойд Джордж обръща диаметрално позицията си и назначава Хюс за председател на съставена от върли хардлайнери комисия, която да изготви предварителни разчети на германската платежоспособност и да ги представи на британското правителство. За нея сър Джордж Фостър от Канада казва: "Това е комисията с най-висока средна възраст, в която някога съм работил." Тази комисия не полага особени усилия да събере доказателства, а разчита на личните си впечатления и пожелателното мислене. Както казва Фостър: "Опитва се да накара хуните да платят колкото може повече, независимо дали това ще доведе до създаване на заетост и без оглед на резултатите, ако не доведе."[42]

Лойд Джордж продължава да се колебае. Първо е застъпник на високите репарации пред Уилсън и Клемансо, но в края на март в прочутия си меморандум от Фонтенбло внезапно заговаря за умереност. Възразява на вписването на фиксирана сума в договора, като се аргументира, че тя може дасе окаже твърде малка. През юни, след протестите на германците отново променя мнението си и настоява Съюзниците да впишат сумата. Понякога изглежда слуша умерените Кейнс и Монтагю, друг път бившия управител на Английската национална банка лорд Кънлиф и съдията лорд Съмнър.[43] Последните двама са наричани от Кейнс "божествените близнаци" и са си спечелили лоша репутация на конференцията. "Винаги се движат заедно и ги викат всеки път, когато трябва да се извърши някоя подлост."[44] Лойд Джордж определя "близнаците" за представители на Великобритания в коми-

сията по репарациите, но когато през март за разрешаването на невъзможната ситуация се създава друга специална комисия, той посочва Монтагю. "Когато трябва да се върши работа, изпраща Монтагю и Кейнс - казва един американец. - А когато смята да пречи – Съмнър и Кънлиф."[45] Кейнс презира конкурентите си.[46] По-късно Лойд Джордж също признава, че е потресен от погрешните им преценки.[47] По време на Мирната конференция лукаво споделя с американците, че предпочитал по-малки репарации, но не можел да убеди "близнаците" да се съгласят.[48]

Кънлиф и Съмнър вярват, че трябва да постигнат възможно най-добрата сделка за страната си, но са готови на компромиси и нямат нищо против да получават указания от Лойд Джордж. "Трябва да постъпваме като държавници" - казва Съмнър на колегите си от комисията по репарациите, когато се опитва да ги убеди да не завишават прекалено разходите.[49] И двамата биха се съгласили на фиксирана сума в договора, и то по-малка, ако Лойд Джордж им е бе наредил.[50] А защо не го е сторил? Увъртанията петнят репутацията му и създават доста проблеми на колегите му в Париж. "Ще ми се господин Лойд Джордж най-накрая да каже какво иска, за да може ние да решим дали неговите идеи и тези на президента, така както той ни ги е обяснил, са близки или се разминават значително" - казва американският експерт Ламонт."[51] Като изнервя всички американци от Уилсън надолу, Лойд Джордж излага на риск взаимоотношенията, които смята за изключително важни. Бедата е, че самият той не знае какво иска, нито какви са желанията на британското общество. В Париж сякаш си изяснява собствените си разбирания и търси опипом политическия си път.

Част от него иска Германия да бъде наказана. Моралната му същност – а той има такава, независимо от твърденията на противниците му – ненавижда войната, а Германия е започнала най-ужасната от всички войни в цялата световна история. Освен това разглежда проблема като юрист. "Според принципите на правото - казва пред делегацията на Британската империя, - които признаваме за приложими между физическите лица, германците са отговорни за всички щети и разходите по тяхното възстановяване." От друга страна, той служи на Великобритания и трябва да е сигурен, че останалите кредитори на Германия няма да раздуят

своите претенции. "Това е стар похват при процедура за обявяване на компания във фалит."[52]

Но Лойд Джордж е и държавник. Преди войната е управлявал кралската хазна. Разбира от финанси и търговия. Знае, че рано или късно британците отново ще трябва да продават стоките си на германците. Не иска да унищожи Германия.[53] В началото на март, когато президентът все още е в САЩ, Лойд Джордж обядва с Хаус и обсъжда с него репарациите. Казва на американеца, че му е нужна разумна причина, с която да обясни на своя народ защо го е заблуждавал за разходите, репарациите и свързаните с тях неща. Признава, че е наясно, че Германия не може да плати исканите и от Великобритания и Франция обезщетения.[54] Когато след завръщането си чува за това, Уилсън не проявява никакво съчувствие. Настоява Лойд Джордж да не се поддава на исканията за по-високи репарации. "Няма нищо по-хубаво от това да се напуснеш поста си по време на криза, когато знаеш, че постъпваш правилно." На Лойд Джордж му оставало успокоението, че бъдещите поколения щели имат добро мнение за него. "Дори не мечтая за по-величаво място в историята" - споделя с него Уилсън.[55]

Но Лойд Джордж не се прибягва до подобно безплодно, но благородно решение. Той е политик, който е длъжен да прецени кога нещо противоречи на здравия разум. Освен това трябва да вземе решение в свят, в който демократичния глас на народа има значение. Натискът върху него в Париж е сериозен. Част от либералната преса вече пише за примирение, но консервативните медии гръмко настояват за високи репарации. Нортклиф си е поставил за цел да не оставя на мира Лойд Джордж. Вестникарският магнат мрачно намеква на редакторите на "Дейли Мейл" и "Таймс", че министър-председателят се е озовал под влиянието на прогермански сили.[56]

Лойд Джордж е с вързани ръце само до изборите през декември 1918 г. Обещанията да изстиска Германия като лимон, както се изразява веднъж, се приемат много добре. Самият Лойд Джордж непрекъснато вади нови и нови сметки, които победената страна трябвало да плати. "Ще им изтръскаме джобовете." Последният коалиционен манифест преди изборите започва простичко: "1. Наказание за кайзера. 2. Принуждаване на Германия да плати."[57] Много от новоизбраните консерватори тепърва на-

влизат в политиката. Това са "мъже със сурови лица, които изглеждат така, сякаш са спечелили много от войната", чиято мисия според един от лидерите им е да изстискат Германия "до последна капка кръв". През април, по време на спор с Уилсън, Лойд Джордж получава телеграма, подписана от 370 парламентаристи, които настояват да остане верен на предизборните си речи и "да представи пълната сметка". Той незабавно се прибира в Лондон и на 16 април разбива критиците си с невероятна реч в Камарата на общините. Нямал намерение да се отмята от обещанията си, заявява пред аудиторията. Те не трябвало да слушат един огорчен и безумно суетен човек – като този миг се пляска силно по челото – а трябва да вярват на световните държавници, които ще направят най-доброто за човечеството и за мира. И напуска залата, сподирен от бурни аплодисменти. След завръщането си в Париж споделя с вярната Франсис Стивънсън, че е спечелил "пълно превъзходство в Камарата, без да им каже абсолютно нищо конкретно за Мирната конференция."[58]

Другите части на империята също оказват натиск. Както по много други въпроси, канадците заемат позицията на американците, но австралийците искат да се изтръгне максималното от Германия. Хюс ненавижда Германия, която за него и сънародниците му открай време е основна заплаха за Австралия. Освен това смята американското противопоставяне на високите репарации за безпринципно и егоистично. Казва на Лойд Джордж, че по време на неутралитета си в началото на войната, американците са се напечелили, докато в същото време Британската империя е проливала кръвта си е харчила богатствата си. Без огромно обезщетение от Германия Великобритания може да изгуби бъдещото съперничество със САЩ за световно икономическо господство.[59]

Подходът на Лойд Джордж към въпроса за репарациите в действителност е по-успешен, отколкото изглежда на пръв поглед. Като убеждава Уилсън да включи пенсиите в репарациите, той увеличава британския дял. Като убеждава останалите в договора да не се споменава фиксирана сума (за което има сериозни технически причини), успява да успокои общественото мнение в страната и в империята. (Влиянието върху немското обществено мнение е съвсем отделно.) Допълнителна гаранция получава и когато в частен разговор убеждава един европейски социалист

да предизвика бурно обществено недоволство срещу прекалено суровите мерки спрямо Германия.[60] Не на последно място успява да създаде на французите съществуващия и до наши дни образ на алчни хора, а тогавашният френски финансов министър Луи-Люсиен Клоц се прочува като архизлодей.

Клемансо описва Клоц като "единственият евреин, който не разбира нищо от пари". От него се очаква на всички въпроси за бъдещето на Франция да отговаря: "Германия ще плати".[61] (Всъщност той предупреждава, че не може да се очаква немските репарации да покрият всичко.[62]) Клемансо се отнася презрително към него, както и към повечето му колеги.[63] Лойд Джордж го смята за безскрупулен: "Умът и сърцето му са толкова натъпкани с ценни книжа, че не е останало място за човещина."[64] Уилсън дори си позволява малка шега за ума на Клоц.[65] Кейнс оставя за поколенията една от типичните си жестоки карикатури, описвайки го като "нисък, трътлест евреин с огромни мустаци, добре поддържан, добре облечен, но с шарещи и блуждаещи очи и приведени рамене, издаващи дълбоко чувство за малоценност", който се опитва да задържи хранителните доставки за гладуваща Германия.[66] Каквото и да е направил Клоц, той го е направил по нареждане на Клемансо. Ако публично се обявява за високи репарации, то е за да не даде основание на френските десни да нападнат Клемансо, че не е достатъчно твърд с Германия.[67] В частни разговори Клемансо признава, че Франция никога няма за получи това, на което се надява, и изпраща най-доверения си икономически съветник Лушьор да преговаря конфиденциално с американците за по-умерени условия. По време на тези разговори Лушьор дава да се разбере, че лично той не вижда дългосрочни облаги за Франция от довеждането на Германия до фалит.[68]

Също като Лойд Джордж Клемансо трябва да внимава за общественото мнение. Повечето французи са праволинейни. Германия е нападнала Белгия, погазвайки неприкосновения ѝ неутралитет, както и Франция, а не обратното. И почти всички военни действия са се разиграли на белгийска и френска земя. "Кой трябва да бъде съсипан? - пита заглавие в консервативния вестник "Льо Матен". - Франция или Германия?"[69] Със сигурност агресорът трябва да плати за нанесените щети, а не жертвата. Американците може да проповядват нова дипломация без обезщете-

ния и глоби, но старите традиции, според които загубилият плаща, все още са силни. След окончателното поражение на Наполеон през 1815 г. Франция си плаща. Същото е сторила и след 1871 г. И двата пъти Германия е взела парите. Сега е неин ред.

Франция и Белгия от самото начало твърдят, че претенциите за директни щети трябва да получат приоритет при разпределението на репарациите. Те изтъкват в своя полза опустошението на окупираните територии. Белгия е съсипана. В силно индустриализирания север на Франция германците са конфискували каквото им е било нужно и са унищожили по-голяма част от останалото. По време на оттеглянето си през 1918 г. намират време да взривят една от най-важните френски въглищни мини. Както отбелязва горчиво Клемансо: "Варварите, които познаваме от историята, са плячкосвали всичко, което са намирали на завладените от тях територии, но не са унищожавали нищо, а са се заселвали и са споделяли с местните своето съществуване. А сега врагът унищожава систематично всичко, което се изпречи пред очите му." Ако се съди по пленените германски документи, германците са имали намерение да разрушат френската индустрия и да оставят след себе си голо поле.[70]

Франция и Белгия се надяват да бъдат включени и разходите им за войната. Тук Белгия за първи път е в силна позиция, защото Уилсън е дал ясно да се разбере, че когато говори за нейното възстановяване, има предвид всички щети, причинени ѝ от първоначалното незаконно нахлуване на Германия през август 1914 г. При Франция ситуацията е различна. Клемансо, който не иска да влиза в конфликт с американците, защото се нуждае от подкрепа по другите важни за сигурността на Франция въпроси, предпочита да не повдига въпроса. Макар да не го признава публично, той е осъзнава, че немската платежоспособност има граници. Клоц обаче споделя пред Комисията по външни работи на Френската камара на представителите, че военновременните разходи са възлезли на сума, която дори и най-големите фантазьори не биха могат да си представят.[71]

По време на мирната конференция французите осъзнават, че англичаните са похарчили за войната повече от тях и че ако военновременните разходи се включат в репарациите, това означава да се увеличи британският дял.[72] Поради което без много шум

сменят тактиката и се обявяват за включването само на преките щети – разрушените градове и села, наводнените въглищни мини и унищожените железни пътища. Така Франция ще да получи 70% от всички германски репарации, Великобритания вероятно около 20%, а останалите претенденти – Белгия, Италия и Сърбия – ще си поделят каквото остане. Разгарят се бурни спорове, в които британците настояват да вземат 30%, французите – 50%, а останалите 20% да бъдат поделени между по-малките държави. Едва през 1920 г. се постигна окончателно съгласие британците да получат 28%, а французите – 52%.[73]

Следва да се отбележи, че французите правят най-голям компромис с дела си. Същото е поведението им и при определянето на цялата сума, дължима от Германия. Клемансо, който винаги мисли в рамките на всички договорки като цяло, в началото настоява за повече пари донякъде за да убеди американците да вземат предвид френските предложения за дългосрочно икономическо сътрудничество между Съюзниците.[74] В края на февруари, когато става ясно, че американците не проявяват особен ентусиазъм, Лушьор сваля претенциите на 8 милиарда лири стерлинги (40 милиарда долара), малко над една четвърт от предишния иск на Франция. Представляващият Великобритания Кънлиф отказва да приеме по-малко от 9.4 милиарда лири стерлинги (47 милиона долара). Британците основателно подозират, че французите подкрепят виждането на американците за по-ниска сума, като така ги оставят да изглеждат най-алчни.[75] Живописно обрисуваният от Кейнс и някои други образ на отмъстителната Франция, решена да смаже Германия, започва да се разпада.

Накрая, главно заради съпротивата на Великобритания, се оказва невъзможно Съюзниците да се споразумеят за сума, която да бъде включена в договора.[76] В края на март лидерите на Съюзниците, които вече заседават като Съвет на четиримата, решават да създадат специална комисия. Един от американските експерти пише в дневника си, че отлагането "ще спаси Франция и Великобритания от проблемите, които публикуването на една малка сума на репарациите би им създало, защото и двамата премиери вярват, че техните правителства ще паднат, ако фактите станат известни".[77] И е прав. Когато през 1921 г. комисията определя окончателната обща сума на 132 милиарда златни марки (около 6.5 ми-

лиарда лири стерлинги или 34 милиарда долара), емоциите по отношение на Германия особено във Великобритания, вече са затихнали.

Немската делегация, която пристига във Версай през май, се възмущава от процедурата. "Не са наложени никакви лимити, освен платежоспособността на германския народ, като се държи сметка не за жизнения му стандарт, а само за възможността му да отговори на исканията на враговете си чрез своя труд. Така германците се обричат на вечен робски труд."[78] Като се има предвид всеобщото недоволство от условията, чувствата им са разбираеми, но интерпретацията е прекалено песимистична. Специалната комисия трябва не само да прецени колко може да плати Германия, но и да се консултира със самите германци. Освен това щетите, за които се дължат репарации, са доста ограничени – вероятно недостатъчно, защото включват и пенсиите, но със сигурност не са безгранични.[79]

Частта от договора, касаеща репарациите, започва с два члена – 231 и 232 – които особено разгневяват Германия и предизвикат угризения на съвестта у победителите. Член 231 вменява на Германия и нейните съюзници отговорност за всички щети, причинени по време на войната. Член 232 пък дефинира какво е неограничена отговорност, като уточнява, че поради ограничеността на немските ресурси, трябва да се поиска плащане само на специфични щети. Първата клауза – "за вината", както после става известна – е резултат от обстойни дебати и много ревизии, целящи преди всичко да отговорят на изискванията на британците и французите за ясно формулиране на юридическата отговорност на Германия. Американците услужливо предоставят един от най-добрите си млади юристи за работа по този проблем. Бъдещият държавен секретар Джон Фостър Дълес смята, че успешно е дефинирал отговорността, като същевременно я е ограничил, и че като цяло договорът е доста справедлив.[80] Европейците са удовлетворени от неговата формулировка. Лойд Джордж, който е чувствителен към политическите съображения, отбелязва: "И британската общественост, също като френската смята, че германците преди всичко трябва да признаят задължението си да ни компенсират за всички последствия от агресията им. Когато това стане, ще се върнем на въпроса колко е в състояние да плати Герма-

ния. Всички ние сме на мнение, че тя няма да може да плати повече, отколкото този документ изисква от нея."[81] Според Лушьор, ако германците откажат да плащат определена категория щети, страните-победителки винаги могат да ги заплашат с премахване на ограниченията върху финансовите претенции.[82] Никой не предполага, че тези клаузи ще създадат сериозни проблеми.

16. Блокиране на преговорите за условията към Германия

Когато на 14 март Уилсън се завръща в Париж, не са уточнени нито репарациите, нито съдбата на Рейнската област. Президентът провежда кратка среща насаме с Лойд Джордж, който изказва предположението, че известни военни гаранции плюс любимият му тунел под Ламанша ще успокоят французите.[1] Двамата решават да предложат да окажат помощ на Франция, ако Германия я нападне. В замяна Франция трябва да се откаже от плановете си за самостоятелна Рейнска държава.[2] Според Уилсън Клемансо може да бъде убеден: "Като се хване на въдицата, трябва малко да придърпаш кордата, след това да отпуснеш и пак да придърпаш, докато го изтощиш окончателно за да го измъкнеш от водата."[3]

В онзи следобед Клемансо се присъединява към двата държавни мъже в хотел "Крийон". Пак заговаря за страданията на Франция, за страховете от бъдещето и за необходимостта Германия да бъде спряна по Рейн. Лойд Джордж и Уилсън му излагат своето предложение. Клемансо е доволен, но иска време за размисъл. Не си дават труда да се консултира нито с кабинета, нито с Поанкаре. Два дни заедно с най-приближените си съветници, сред които са външният министър Пишон и Тардьо, обмисля офертата. Тардьо отбелязва, че би било истинско престъпление да я отхвърлят, но има проблем: "Френското правителство би било също толкова виновно, ако се съгласи да се задоволи само с това и с нищо друго."[4] Официалният отговор, предоставен на 18 март, гласи, че Франция има нужда от допълнителни гаранции: съюзническа окупация на Рейнската област и предмостията за поне

пет години; никакви германски войски в този регион и петдесет мили от източния бряг на реката.[5] Уилсън е силно раздразнен. Преговорите с французите са като моделиране на каучукова топка. "Опитваш се да оставиш в нея отпечатък, но щом си вдигнеш пръста и тя става съвършено кръгла както преди."[6] Дори Балфур е изваден от обичайното си спокойствие. Казва на Лойд Джордж, че за Франция ще е по-добре, ако съдейства за силна международна система, "възможността за която повечето от тях намират за зле прикрита подигравка". Без нея "никакви действия, свързани с рейнската граница, няма да постигнат нищо друго освен да превърнат Франция във второразредна сила, трепереща при най-малкото кимване на съседите от изток и зависеща ден за ден от промените и случайностите на изменчивата дипломация и несигурните съюзи."[7]

На следващата сутрин започва интензивна размяна на меморандуми и ноти, с които французите се опитват да накарат англичаните и американците да добавят клаузи за допълнителни гаранции. Ден след ден Клемансо и колегите му обсипват Съюзниците си с нови предложения: разширяване на демилитаризираната зона по източния бряг, създаване на комисия за инспекция с широки правомощия или предоставяне на Франция на правото да окупира Рейнската област, ако Германия наруши другите клаузи на мирния договор за разоръжаване и плащане на репарации.[8]

Освен това подновяват исканията си за Саар, където югоизточния край на Рейнската област се среща с Елзас и Лотарингия. Някогашната пасторална селскостопанска провинция през XIX век се превръща в основен въгледобивен и индустриален регион. През 1919 г., когато почти всички нужди от гориво в Европа се задоволяват с въглища, тази област е безценна. Но за нещастие на Франция почти всички от 650 хиляди жители са германци. Французите опитват с исторически аргументи: град Саарлуис е построен от Луи XIV, областта за кратко е била под френско владичество по време на Френската революция, а според границите от 1814 г. по-голямата част от нея остава в пределите на Франция. "Аргументирате претенциите си с неща, случили се преди сто и четири години - казва Уилсън на Клемансо. - Не можем да пренареждаме Европа според толкова отдавнашни условия."[9]

Французите имат по-голям успех при преговорите за репарации. В своите Четиринадесет точки Уилсън говори за компенсации за Франция заради щетите, нанесени ѝ от Германия, и всички са съгласни, че германците умишлено са разрушили въглищните мини на Франция.[10] Британските и американските експерти, които негласно работят заедно от февруари, предлагат Франция да вземе контрола над въглищата в Саар.[11] Французите настояват за откровена анексия.

До края на март Лойд Джордж вече е сериозно обезпокоен за дефинирането на условията към Германия. Французите настояват за сложен контрол над Рейнската област и анексиране на Саар. На изток Полша получава територия, където не само живеят три милиона германци, но се намират и огромните въглищни залежи на Силезия. Общественото мнение в собствената му страна очевидно се придвижва към искане на бърз мир с разумни и умерени условия. Военните и финансовите му експерти го предупреждават, че дислокацията на огромни сили по земното кълбо излиза скъпо. Лойд Джордж се тревожи и за напреженията сред работниците в родината си и приближаваща революция в Европа. На 21 март пристига новината, че комунистите са овладели Унгария.

На следващия ден Лойд Джордж и няколко от най-приближените му съветници, сред които Кер, Ханки и Хенри Уилсън, си взимат почивка от преговорите за договора на Германия и прекарват уикенда в "Отел дьо Франс е д'Англетер" в чаровното парижко предградие Фонтенбло. Групата посещава намиращия се там замък и прекрасния му парк, но истинската цел на събирането е да се огледа договорът на спокойствие и да се стигне до условия, които Великобритания, Франция и Съединените щати биха приели. Същия следобед Лойд Джордж събира екипа в своя апартамент и дава на всеки ролята на ръководител на страна победителка или победена. Доколкото е известно никой не е играл Съединените щати. Ханки поема Великобритания и настоява, че Германия заслужава наказание и трябва да загуби колониите си. Но Съюзниците не трябва да са прекалено отмъстителни, иначе ще предадат без бой Централна Европа на ужасното зло – болшевизма. Заради Европа и нейните народи Германия трябва да бъде възстановена. Да стане част от Обществото на народите. Това е в интерес на Великобритания, тъй като тя не иска да държи вой-

ските си постоянно на континента. Освен това Ханки напомня на слушателите си, че британският флот отново е спасил страната и че трябва да са много внимателни за бъдещи заплахи срещу техните военноморски сили.

Хенри Уилсън приема ролята си с ентусиазъм. Първо си обръща военната шапка, за да се престори на германски офицер. "Обясних настоящото си положение и желанието си да стигнем до споразумение с Англия и Франция, но не виждах никаква надежда това да стане, защото в смазващите условия, които те се опитваха да ми наложат, съзирах решителност да ме убият. Тъй като нямаше да се справя сам, щях да се обърна към Русия и с течение на времето щях да помогна на тази объркана страна да възвърне реда и законността, а след това да вляза в съюз с нея."[12] След това се въплъщава във французойка, защото според него френските жени имат решаващата дума при оформянето на общественото мнение в страната си. Обрисува жива картина на "загубите, претърпени със смъртта на хиляди съпрузи, синове и въобще мъже, непоносимата тревога и дългата раздяла, финансовите щети и отчаяната борба и непосилен труд за изхранване на семействата." Разбира се, че французите искат отмъщение и компенсации от Германия, както и гаранции, че тази агресивна държава повече няма да им навреди.[13]

Лойд Джордж слуша внимателно и след това излага собствените си виждания. Основната му теза е, че условията на мирния договор не бива да унищожават Германия. Дискусията продължава, а Кер е натоварен да обобщи изводите от цялото занимание. До понеделник сутринта напечатва окончателния вариант – Меморандума от Фонтенбло. Лойд Джордж пристига в Париж изпълнен с енергия. "Настроен е за делова работа през тази седмица - отбелязва Франсис Стивънсън. - Няма да позволи никакви глупости от страна на Франция и Америка. Гледа на мира в дългосрочна перспектива и настоява, че той не бива до носи горчивина за години напред и вероятно да доведе до нова война."[14] (От лоялност тя си затваря очите пред приноса му и към огорчението, и към закъснението при изготвянето на условията за Германия.)

Лойд Джордж представя меморандума пред колегите си, които вече са "Съвет на четиримата". Документът настоява за умерен и траен мир. "Можете да вземете колониите на Германия, да

намалите въоръжението ѝ до обикновени полицейски части, а флота ѝ до треторазредна сила, но ако тя се почувства несправедливо ощетена в този мир от 1919 г., ще намери начини да поиска възмездие от завоевателите." Не трябва да оставят на Европа още една бомба със закъснител като предадат милиони германци, унгарци или други малцинства на чуждо етническо управление. Не бива да стимулират революционните сили, които си проправят път из цяла Европа. Но най-вече не трябва да притискат Германия в ъгъла. "Според мен най-голямата опасност на сегашното положение се крие в това, че нерадостната съдба на Германия може да я тласне към болшевизма и да постави ресурсите, мозъчния ѝ потенциал и забележителните ѝ способности за организация на разположение на революционни фанатици, които мечтаят с оръжие да подчинят целия свят на болшевизма." Лойд Джордж чертае алтернативно бъдеще, в което Великобритания, Съединените щати, Франция и Италия са се съгласили да ограничат надпреварата във флота и армиите си и в което Обществото на народите, пазител на "международните права и свободи по целия свят", ще позволи създаването на една нова демократична Германия веднага щом се стабилизира достатъчно.

Как ще се постигне това? Германия, разбира се, ще изгуби част от територите си, но не толкова много колкото на някои хора им се искат. Полша ще получи своя излаз на море, но възможно най-малък брой германци трябва да попаднат заради това под полско управление. Рейнската област ще бъде демилитаризирана, но ще остане в пределите на Германия. Лойд Джордж не е толкова категоричен за Саар. Вероятно Франция може да си върне границите от 1814 г. или поне владението на въглищните мини. Германия, разбира се, ще се откаже от колониите си. И да, ще плати репарации.[15] Уилсън е съгласен. Той би могъл да бъде автор на голяма част от Меморандума от Фонтенбло.[16] Французите обаче са вбесени.[17] "Ако мирът ви се струва прекалено суров - пише Клемансо на Лойд Джордж, - тогава да върнем на Германия колониите и флота и да не предлагаме точно на континенталните нации – Франция, Белгия, Бохемия и Полша – териториални концесии, така ще успокоим победения агресор."[18] Добавя, че е "чиста илюзия" да се мисли, че Германия може да бъде усмирена с по-либерални условия.[19]

Илюзия или не, британците са твърдо решени да се дистанцират от континента и неговите проблеми. Балансът на силите в него винаги е бил в полза на Великобритания. Интервенция се е налагала само когато отделна страна е заплашвала с доминация над всички останали. Преди такава заплаха е представлявала Германия, но би било глупаво сега да я унищожават и да оставят Франция да вземе превес. Когато страстите се поуталожват, британците си припомнят както старото съперничество с Франция, така и потенциалната си дружба с Германия. Британската индустрия се нуждае от пазар, а германците са 70 милиона. Великобритания иска стабилност на континента, а не хаос, какъвто ясно се очертава на изток. Една стабилна Германия в сърцето на Европа би могла да гарантира това. Така критикуваната промяна в гледната точка на Лойд Джордж по отношение на мирния договор отразява принципната британска двойственост.

В краткосрочна перспектива Меморандумът от Фонтенбло не постига много. Британците и французите продължават да спорят за дяловете си от репарациите. Французите отказват да представят сметки за собствените си щети, както и точната сума, която искат от германците. "Престъпление е да губим време, когато всеки час е от значение за световния ред" - възкликва Уилсън пред Грейсън. И въпреки това се бои, че ако притисне прекалено грубо съюзниците си, правителствата им могат да паднат и мирът да бъде отложен за неопределено време.[20]

Клемансо започва да втвърдява позицията си по отношение на Германия. Както той отбелязва, Великобритания и Съединените щати са защитени по море. "Ние трябва да имаме еквивалента защита по суша."[21] Настоява за Саар и за военна окупация на Рейнската област. "Германците са сервилен народ, който има нужда от силови аргументи." На 31 март позволява на Фош да изнесе пред Съвета на четиримата страстна пледоария в защита на отделна буферна държава. "Мирът може да се гарантира единствено чрез завземане на левия бряг на Рейн до следващо нареждане, т.е. докато Германия не се промени коренно" - казва Фош."[22] Лойд Джордж и Уилсън го изслушват учтиво, но с подозрителна липса на внимание.[23]

Според Уилсън французите нарочно създават проблеми. "Ужасно съм разочарован - казва на Грейсън. - Два часа спорих с

Клемансо и го притисках, накрая той на практика се съгласи с всичко, но точно преди да си тръгне, се върна на изходните си позиции."[24] Напрежението започва да се отразява на Уилсън както и на всички останали. Съветът на четиримата заседава почти непрекъснато, времето навън е ужасно, а лошите новини не спират да приждат. Идват от Унгария, където комунистите са овладели контрола над държавата, от Русия, където болшевиките явно печелят Гражданската война, и от Данциг, където немските власти отказват да позволят на полските армии да влязат.

Следващият конфликт избухва на 28 март, когато Франция за сетен път предявява претенции към Саар. Уилсън отбелязва, макар и напълно несправедливо, че французите никога не са споменавали територията покрай реката като част от целите им във войната и че предаването ѝ на Франция би противоречало на Четиринадесетте точки. Клемансо обвинява президента, че е прогермански настроен и заплашва, че по-скоро ще подаде оставка, отколкото да подпише подобен договор. Уилсън, стиснал гневно челюст, отсича, че това е преднамерена лъжа и че е очевидно как Клемансо иска той да си замине за Съединените щати. Клемансо, не по-малко ядосан, изхвърча от залата. После казва на Мордак, че не е очаквал такава непоклатима отпор на френските искания.

Лойд Джордж и Орландо са смаяни и на следобедното заседание полагат всички усилия да изгладят нещата. Лойд Джордж се усмихва добронамерено, когато в отговор на извинението му, че е закъснял, президентът казва: "Сигурно сте си починал, но не ми се ще да говоря за вас като за "починалия" господин Лойд Джордж". Когато Тардьо нетактично говори дълго за праисторическите връзки между Саар и Франция, Орландо отбелязва, че по същите причини Италия би могла да предяви претенции за земите на цялата Римска империя, но това би било доста неудобно за добрия му приятел Лойд Джордж. Всички се разсмиват искрено с изключение на Клемансо. Лойд Джордж предлага компромис: автономна територия Саар, в която французите да владеят въглищните мини. Постига се съгласие експертите да анализират такава възможност. Клемансо се извинява с половин уста и заговаря за приятелските чувства, които свързват Франция и Съединените щати, но по-късно пред експертите си говори само за

ината на Уилсън. Уилсън на свой ред любезно се изказва за величието на Франция, но насаме пред най-близките си се оплаква, че французите блокират цялата Мирна конференция. Клемансо, казва той, е като старо куче. "Бавно се върти в кръг след опашката си преди да свърши някаква работа."[25]

Два дни по-късно завалява сняг. През онази година в Париж април започва зле и бавно върви към още по-зле. Въпреки че Съветът на четиримата заседава при най-стриктна конфиденциалност, продължават да изтичат подробности за дискусиите. Фош е отчаян, споделя Хенри Уилсън в дневника си: "Предсказва, че до седмица Парижката конференция ще се разпадне."[26] Слуховете плъзват навсякъде и сеят "синя и отровна мъгла", както се изразява един американски делегат.[27] Революцията в Германия е неизбежна, пише един канадец до семейството си.[28] "Крахът приближава" - пише и парижкото издание на "Дейли Мейл". "Обществото на народите е мъртво, а Мирната конференция е пред провал" - телеграфира кореспондентът на "Ню Йорк Таймс".[29]

Президентският съветник по печата Бейкър заявява, че Уилсън изглежда "все по-побелял и унил".[30] Чувства се сам в борбата си за справедлив мир. Орландо създава проблеми с претенциите на Италия за Адриатическото крайбрежие. Лойд Джордж е прекалено голям политикан. Уилсън едвам се сдържа да не му каже, че "трябва да държи на думата си, когато се съгласи с мен по някой въпрос, няма да му бъде позволено да се съгласява пред мен, а след като си тръгне да променя позицията си и да се съюзява с опозицията."[31] Клемансо се заинатява и отказва да подпише мир, основаващ се на Четиринадесетте точки. "Никога не съм виждал (Уилсън) толкова ядосан, направо изпълнен с бяс" - пише секретарката на госпожа Уилсън. "Нарече поведението на французите и закъснението "отвратителни".[32] Уилсън е вбесен и от нападките на френската преса. "Само си представете - един вестник твърди, че го цитира, - открих, че след зимата винаги следва пролет."[33] "Скарва се зверски" с Лойд Джордж и заявява, че "никога няма да подпише мир по френските условия, по-скоро би си заминал".[34]

На 3 април Уилсън е повален от тежка настинка, а Хаус го замества в Съвета на четиримата. Клемансо е възхитен: "Днес е *по-зле* - казва на Лойд Джордж. - Познаваш ли лекаря му? Дали

не можеш да го подкупиш?"[35] А болният разсъждава мрачно от спалнята си. "Доста мислих - казва Уилсън на Грейсън. - Мислих какво ще стане със света, ако френските политици получат картбланш и им бъде позволено да получат всичко, на което твърдят, че страната им има право. Според мен ако това се случи, светът много бързо ще се разпадне." Заявява облекчено, че е стигнал до някакво решение. Моли Грейсън да уреди корабът "Джордж Вашингтон" да е готов на пристанището на Брест на Бретанския бряг. "Не казвам, че ще замина веднага, щом корабът се подготви. Но искам да ме чака." Новината изтича още на следващия ден, точно както е предвидил Уилсън. Заплахата му предизвиква сензация. "Мирната конференция е в криза" - излиза с уводна статия "Ню Йорк Таймс".[36]

Французите омаловажават този факт. "Уилсън постъпва като прислужница, която си държи куфара в коридора. Всеки ден заплашва, че си заминава" - казва Клемансо.[37] Говорител на Ке д'Орсе подхвърля груба шега, че Уилсън се "прибирал вкъщи при майка си".[38] Но всъщност са изключително притеснени.[39] Цензурата допуска минимум коментари в пресата, а "Льо Тан", за който се знае, че е в близки контакти с официалната власт, набързо пуска статия, в която се твърди, че Франция няма намерение да анексира никакви територии, населени с германци.[40] Асистентът на Тардьо заявява официално пред американски журналисти, че Франция е ограничила претенциите си до минимум и е напълно доволна, както винаги, да приеме границите си от 1871 г., в които попадат Елзас и Лотарингия, но нищо повече. (Твърдението предизвиква усмивки.[41])

Клемансо има проблеми и с вътрешните си политически противници. Депутати и сенатори го притискат да отстоява твърдо законните претенции на Франция. Фош инспирира медийна кампания, която настоява за окупирането на Рейнската област. *Генералисимусът* се приближава опасно близо до открито неподчинение, като отказва да предаде заповедите на Съвета на четиримата и иска да говори с френския кабинет. В страна с отколешни традиции в опитите за военни преврати това е тревожно. Освен това е конфузно. "Не бих поверил американската армия на генерал, който не изпълнява заповедите на собственото си правителство" - казва Уилсън след един подобен инцидент.[42]

Водещи политици, журналисти и военни отиват при Поанкаре, за да го предупредят, че Франция се е устремила към катастрофа. Клемансо проваля всяка възможност за сигурност срещу Германия. Може би Поанкаре трябва да подаде оставка в знак на протест? Дали неговият дълг не го заставя да използва конституционните си правомощия и да поеме преговорите сам, както го съветват Фош и някои други? Поанкаре по типичен за него начин се присъединява към критиките, но не пристъпва към действия. Клемансо, който има неизменно добри източници на информация, отива в Елисейския дворец, където вдига шумен скандал и обвинява Поанкаре в нелоялност. "Всичките ви приятели са срещу мен – крещи той. - Омръзна ми. Всеки ден съм на заседания, от сутрин до вечер участвам в дискусии. Съсипвам се." Предлага оставката си. Поанкаре възразява: "Никога не съм преставал да бъде лоялен, това се подразбира от само себе си. Но освен това, нека го кажа, изпитвам синовна преданост към Франция." Клемансо го обвинява в лъжа, а Поанкаре побеснява. "Виждате ли, вие ми отвръщате дръзко и нагло!" Но в края на разговора двамата си стискат ръцете, а Поанкаре съвсем държавнически отбелязва, че "положението е сериозно, бъдещето е мрачно, затова и ръководителите на държавата трябва да са единни". Веднага след това излива чувствата си в дневника. "Накратко, този разговор ми показа един Клемансо, който е лекомислен, груб, надменен, агресивен, изключително повърхностен, глух физически и интелектуално, неспособен да разсъждава, да обмисля и да води спор."[43]

Само Лойд Джордж запазва спокойствие по време на кризата. "Постигнахме огромен напредък - казва той пред вестникарския магнат Джордж Ридъл. - Уточнихме практически всички важни въпроси с изключение на тези за военнопрестъпниците. Следващата седмица започваме да съставяме мирния договор."[44] Очаква окончателните му условия да са готови до Великден, който е след две седмици.[45] Лойд Джордж е особено доволен от това, че е прокарал идеите си за репарациите: окончателната сума няма да се появи в договора.

Когато на 8 април Уилсън отново се изправя на крака, пролетта най-после е дошла и настроението на Мирната конференция е значително по-приповдигнато.[46] Уилсън споделя на Грейсън, че още не е напълно здрав, но че психически се чувства доста по-

добре.[47] Но предпочита да не се отказва от заплахата с "Джордж Вашингтон".[48] Много от предварителната работа за бъдещите споразумения е свършена в негово отсъствие. На 13 април най-после се постига споразумение за Саар. Експертите предлагат компромис, според който Франция получава собственост само над мините. Обществото на народите поема управлението на администрацията на Саар, като се ангажира след петнадесет години да проведе плебисцит и тогава населението да реши дали иска независимост, оставане в пределите на Франция или връщане в Германия. През 1935 г. популярността на Хитлеровия райх е нараснала неимоверно и над 90% гласуват в полза на Германия.

Пакетът, обхващащ Рейнската област и англо-американските гаранции за Франция, отнема малко повече време. Уилсън смятал, че е направил достатъчно, като е предложил гаранции и на 12 април изпраща категорично писмо Клемансо, с искане да се съгласи с демилитаризирана, а не окупирана от Съюзниците Рейнска област.[49] Клемансо обмисля предложението и два дни по-късно се отбива при стария си приятел Хаус. Жалко е, казва той, че италианците заплашват да си тръгнат, без да подпишат договор с Германия. Той самият, разбира се, е готов да работи заедно с колегите си. Приема американската позиция, въпреки че не е точно такава, каквато желае, и ще се противопостави на Фош, за да я защити. В замяна иска единствено Уилсън да приеме временна френска окупация на три зони край главните предмостия. Французите ще се оттеглят от първата зона в северната част на Рейнската област (в която влиза предмостието край Кьолн) след пет години, от втората в централната част (с предмостието край Кобленц) – след десет години, а от третата на юг (с предмостието край Майнц) - след петнадесет години.[50]

На 15 април екземата по ръцете на Клемансо видимо се влошава, той се оплаква и от виене на свят. Но вечерта, когато Хаус му предава новината, че Уилсън се е съгласил с временната окупация, става нов човек. "Вече не се притеснявам - споделя с Мордак. - Всички големи въпроси, касаещи Франция, сега са почти уредени. След още десет дни е много вероятно да сме определили и основните очертания на договора. Днес по-специално, освен двата договора за военна помощ от Америка и Англия в случай на германско нападение, получих и потвърждение за оку-

пацията на Рейнската област за срок от 15 години с частично изтегляне на всеки пет години. Естествено, ако Германия не спазва договора, няма да има нито частично, нито окончателно изтегляне."[51] И весело обещава на Хаус, че ще върне услугата. Клемансо нарежда на личния си секретар всички атаки срещу Уилсън във френската преса да престанат моментално. На следващия ден дори обичайно враждебните медии са пълни с възхвали на президента.[52]

След триумфална победа над опозицията в парламента Лойд Джордж се връща от Лондон и не е особено доволен. "Провокативните инциденти - пише години по-късно - са неизбежни последици от всяка окупация на територия от чуждестранни войски. Досадните, а понякога и ужасяващи случки, съпътстващи такава окупация на немски градове от войници, част от които са цветнокожи, допринесе доста за неудържимия изблик на патриотични чувства в Германия, които се изразиха в нацизма."[53] На 22 април с известна неохота той приема клаузите за Рейнската област.

На 25 април Клемансо представя договорките пред собствения си кабинет, където му се налага да изслуша разгорещените критики и Фош и другите.[54] За всеобща изненада Поанкаре иска само уточнения на някои точки. "Той е най-големият критик в републиката - казва Клемансо на Мордак, - но всеки път, когато му исках съвет по неизброимите деликатни въпроси, с които се занимаваме през последните три месеца и с които все още се занимаваме, получавах само неясни отговори."[55] Кабинетът единодушно одобрява сделката, а на 4 май също така единодушно ратифицира всички условия на мирния договор. Фош отбелязва с горчивина, че Клемансо е престъпник.[56] Поанкаре обмисля оставка, но както е обичайно за него, променя решението си.[57]

Клемансо винаги е смятал, че е постигнал най-добрата възможна сделка за Франция и е прав. Изкопчил е от съюзниците си повече, отколкото те предварително са били готови да дадат. Запазил е съюза с Великобритания и Съединените щати. Дал е на Франция допълнителни гаранции за безопасност чрез демилитаризацията и петнадесетгодишната окупация на Рейнската област. Обвързал е края на тази окупация с изпълнението на договора от страна на Германия. Както заявява пред Камарата на депутатите

през септември 1919 г. по време на дебата за ратификация: "Договорът с всичките си сложни клаузи струва толкова, колкото струвате вие. Той ще бъде това, което вие направите от него... Вотът ви днес не е дори начало, а само предизвестие за началото. Идеите, които съдържа, ще растат и ще дават плодове. Вие получихте силата да ги наложите над победена Германия."[58] Трудностите винаги са свързани с прилагането. Както откриват приемниците на Клемансо, сред които е и Поанкаре, Франция не може да направи много без помощта на Великобритания и САЩ. Тази подкрепа обаче не е налице през 20-те и 30-те години, няма го и Клемансо, който да сплоти деморализирана Франция срещу нацистката заплаха в Германия. А и на Полша от другата страна на Германия вече не може да се разчита.

Част V

Между Изтока и Запада

17. Възродена Полша

Възраждането на Полша е един от големите сюжети на Парижката мирна конференция. То също предизвиква безкрайни затруднения. Комисията, натоварена да определи границите, провежда повече заседания от която и да било друга на форума. Дали границите на Полша да бъдат очертани така, че Германия да бъде наказана за миналите си прегрешения и сегашната си поражение? Дали трябва да бъде изградена една голяма Полша, която да служи като бариера пред болшевизма? Какво ѝ е необходимо, за да оцелее? Въгледобивни мини? Желязо? Железници? Голямо пристанище на Балтийско море? В тринадесетата от своите Четиринадесет точки Уилсън е обещал, че новосъздадена Полша ще има "свободен и сигурен излаз на море". Но, както при много от останалите точки, значението е доста размито. Освен това Уилсън е казал, че на Полша ще бъдат дадени всички територии, които са "безспорно" полски. Но намирането на "безспорни" територии в Централна Европа никога не е било лесно. Поляците още повече влошават ситуацията, като се изпокарват помежду си дали искат границите от най-голямото си разширение в миналото (в този случай ще приберат на територията си много други етноси), само сърцевината на Полша (в който случай много поляци ще останат в чужди земи) или пък някакъв компромис между двете положения. Миротворците в Париж, от дистанцията на хиляди километри, се опитват да налагат ред върху един многолик свят на променящи се национални идентичности, граждански войни, потоци от бежанци и мародерски банди, където срутването на старите империи е повлякло със себе си и е разбило на парчета законността, търговията и комуникациите.

Няколко дни преди примирието на Антантата с Германия един побелял полски военен с пронизителни сини очи и бледо лице прочита предложените условия с болка и разочарование. В тях не се споменава Полша, а той е в немски затвор. През по-голямата част от живота си Йозеф Пилсудски се опитва да възроди страната, изчезнала в края на XVIII в. Сега, с унищожаването на най-големите ѝ врагове – Германия, Австро-Унгария и Русия – е настъпил и часът на Полша. Поражението на Германия връща свободата на Пилсудски и на 10 ноември 1918 г. той пристига в старата полска столица Варшава. Полша все още е мечта, а не реалност. Има малко приятели и много врагове, няма ясно очертани граници, нито правителство, армия и администрация. През следващите три години Пилсудски създава цяла държава.

Пилсудски е може би единственият човек, който може да оцелее и да триумфира в подобна мисия. В известен смисъл той се е готвил за нея цял живот. Роден е в руската част на Полша в град Вилна (полски Вилно, сегашен Вилнюс в Литва). Неговата майка му чете полска литература, която е забранена от руските цензори. Разказва му трагичната история на нещастната им страна, от великите и времена през XVI и XVII в., когато Полско-литовската общност се простира от Балтийско почти до Черно море и включва големи части от по-късните Германия и Русия. До 90-те години на XVIII в., когато Полша изчезва, разкъсана от съседите си, цяла Европа се възхищава на полското републиканско управление, полската наука и полските градове. Научава за многобройните безнадеждни въстания, екзекуциите, затворите, дългите колони от изгнаници, изпращани в Сибир, и опитите за заличаване на полската култура. От 1795 г. страната съществува само в спомените на полските патриоти и в произведенията на великите ѝ писатели и композитори.

Повечето рационални наблюдатели мислят, че с течение на времето това разделяне е станало безвъзвратно. Поляците в пределите на Германия са може би три милиона от общо 56 милионното ѝ население и живеят като част от една от най-проспериращите европейски държави. Запазили са нещо от своя език, но в културно отношение стават все повече германци.[1] Поляците в Австро-Унгария са съсредоточени в австрийска Галиция и не са така благоденстващи като сънародниците си в Германия. Гали-

ция е най-корумпираната, бедна и изостанала част на една загниващата империя и е синоним на мизерия. Които имат възможност, емигрират, много от тях в Северна Америка. Останалите, близо половината от всички поляци в Европа, са под най-жестокото, потисническо и некомпетентно руско владичество.

Както и на другите полячета в Русия, на Пилсудски забранено да говори родния си език. Католик е като повечето си сънародници, но е принуден да посещава православни служби. Става радикален социалист, което тревожи миротворците, че може да се появи болшевишка Полша, но Пилсудски е преди всичко националист. На следващия ден след пристигането си във Варшава след войната старите му приятели социалисти идват да го видят и допускат грешката да го нарекат "другарю". "Господа - казва им той, - всички ние се качихме на един и същ червен влак, но докато аз слязох на спирката с табела "Независимост на Полша", вие искате да стигнете до гара "Социализъм". Приятно пътуване, но бъдете така добри да се обръщате към мен с господине!"[2]

Темпераментът и опитът са направили от Пилсудски вълк единак, който трудно се доверява на хората. Първият му арест е през 1887 г. за участие в заговор за убийството на царя, организиран от по-големия брат на Ленин, изпратен е за пет години в Сибир. (Братът на Ленин е екзекутиран.)[3] През 1900 г. е арестуван отново, но бяга, като се преструва на луд. През годините преди войната е един от организаторите на социалистическото нелегално движение и събира средства за него. (Ограбва банки и пощенски влакове.) Оженва се за своя другарка конспираторка, но бракът им се разпада, когато започва връзка с по-млада жена от нелегалното движение.

Войната заварва поляците разделени – част от тях се бият за Австро-Унгария и Германия, други – за Русия. Понякога чуват полски песни от вражеските окопи. Пилсудски залага на Австро-Унгария, което се оказва друга черна точка за него по-късно в Париж. Сметките му са прости. Русия е основната пречка пред полските надежди. Когато през 1917 г. Русия изпада в криза, а Австро-Унгария отслабва, той започва да се тревожи. Последното, което иска, е Германия да стане изключително силна държава. Отказва да предостави легионите си под германско командване и пак се озовава в затвора.[4]

След завръщането си във Варшава през 1918 г. Пилсудски, чиито Полски легиони са една от малкото останали организирани сили в Централна Европа, изземa властта от немските окупационни власти в името на Полша. "Невъзможно е да се опишат вълнението и еуфорията, обхванали полското общество в този момент - казва един полски политик. - След сто и двадесет години оковите бяха строшени. "Тях" вече ги няма? Свобода! Независимост! Наша собствена държавност!"[5] Едно благородническо семейство изнася вино от 1772 г. - датата на първото разделение - което пазено специално за този момент. ("Странно, но ставаше за пиене", съобщава английски дипломат.[6])

Но Пилсудски има много врагове: консерватори, страхуващи се от социализма, либерали, ненавиждащи неговата склонност към насилие, както и онези, които очакват помощ от Съюзниците, та дори и от Русия. Техен говорител е най-големият му съперник Роман Дмовски. Пилсудски произхожда от шляхтическо семейство, а Дмовски е бедно градско момче, биолог, почитател на науката, здравия разум и логиката. Както казва на великият полски пианист Падеревски, за него музиката е "просто шум".[7] Ненавижда грандиозните схеми, благородническите пози и безсмислените жестове, които според него присъстват прекалено силно в полския национализъм. Иска поляците да станат модерни и дели. Не изпитва почти никаква носталгия по стара Полша, нито по традиционната ѝ религиозна толерантност и опитите ѝ да балансира между различните етноси - литовци, украинци и евреи. Също като социалните дарвинисти, пред които се прекланя, смятал, че животът е борба. Силният печели, а слабият губи.[8] Много е харесван в Западна Европа, макар че британците имат резерви към него. "Той е хитър - казва един дипломат, който е общувал с него, - а на хитрите хора не може да се има доверие: логичен е в политическите си теории, а ние мразим логиката. Освен това е последователен с упоритост, която сякаш проявява нарочно за да ни влудява".[9]

Полският национален комитет на Дмовски в Париж има претенциите да представлява поляците и през 1918 г. френското правителство се съгласява, че армията от полски бежанци във Франция, командвана от генерал Халер, трябва да бъде предадена под негов контрол. След края на войната Полша има две потенциал-

ни правителства, едно в Париж и едно във Варшава, както и двама съперничещи си лидери разполага със свои въоръжени сили. За разлика от тях чехите вече говорят само на един глас и изпращат ясни послания.

Страничните наблюдатели не са убедени, че Полша ще се наложи. Пред 1919 г. всичките ѝ граници са под въпрос, а врагове я дебнат отвсякъде: оцелелите части от немската армия, много от които са на изток, а зад тях – руснаците (нито болшевиките, нито противниците им искат независима Полша), както и други националисти, които настояват за същите територии – литовците на север, украинците на изток и чехите и словаците на юг. А Полша има малко естествени защити. Между 1918 и 1920 г. Пилсудски се бие на шест различни фронта. Освен това трябва да си пази гърба, защото зад дясното му рамо напират привържениците на Дмовски, а зад лявото му – радикалите.

Пилсудски става все по-слаб, блед и напрегнат. Работи трескаво, често по цели нощи, като се разсънва с огромни количества чай и цигари. В онези ранни месеци често излиза от двореца, който е реквизирал, за да хапне скромно в евтин ресторант.[10] Задачата му е тежка. Десет процента от полските богатства са унищожени по време на войната. При окупацията германците са опустошили полските територии. Суровини, промишлени стоки, фабрики, машини, дори църковните камбани са отишли за погълнати от германската военна машина.[11] "Никъде не съм виждал такива доказателства за изключителна бедност и разруха, каквито срещнах там на всеки ъгъл" - пише британски дипломат, пристигнал във Варшава в началото на 1919 г.[12] Пилсудски трябва да спои различните икономики, закони и администрации. Налага се да съвмести девет различни законодателни системи. Трябва да сведени пет различни парични единици до една, а дори няма възможност да печата банкноти. Железниците са истински кошмар, тъй като ползват 66 вида релси, 165 вида локомотиви и огромно разнообразие от сигнални системи.[13]

Освен това си има работа с хора, чиито амбиции след век подтисничество далеч надскачат възможностите им. "Поляците развиват апетит на току-що излюпено врабче" - пише един германски емисар по-малко от месец след примирието.[14] Заговаря се за границите от 1772 г., когато Полша е включвала по-големите ча-

сти от днешните Литва и Беларус и значителна част от Украйна. В Париж Дмовски и неговият Полски национален комитет лобират за огромна Полша, която да играе ролята на бариера пред Германия и болшевизма. В държавата, която те си представят, трябвало да има сериозни малцинства от германци, украинци, беларуси, литовци – 40% от цялото население – които да бъдат управлявани с твърда ръка от поляците.[15] Дмовски говори на езика на самоопределението пред Съюзниците, но у дома подобни безсмислици не трябва да се допускат.

Пилсудски е по-внимателен. Той също копнее за силна Полша, но е готов да приеме по-малко от Дмовски. Освен това е склонен да обмисли федерацията като държавно устройство, в която литовците, а може би и украинците биха живели рамо до рамо с поляците като равни.[16] Признава, че има нужда от известна помощ от страна на Съюзниците. "От Антантата зависи какво можем да спечелим на запад, както и от степента, до която тя е склонна да свие Германия." На изток положението е различно. "Там са вратите, които се отварят и затварят и те зависят от това, кой ще ги насили да се отворят и до колко."[17]

С едно нещо обаче всички поляци са съгласни: нуждата от излаз на Балтийско море. Те се примиряват с огромните трудности, - пише от Варшава един американски офицер, защото се надяват Полша отново да стане велика сила с развиваща се по Висла търговия и железници, стигащи до морето. Важно е тази надежда да не им се отнема. "Ако увереността им в бъдещето бъде грубо разклатена, тогава горчивината на настоящето би станала непосилна и патриотизмът им ще също бъде разклатен из основи. Без това бъдеще защо им е да продължават да се съпротивляват на болшевизма?"[18] Данциг на устието на Висла е очевидният избор на пристанище. Някога под полско управление е велик свободен град. Наричали са го "източния Амстердам". В него процъфтява търговията, предприемачите му са богати, а сградите – елегантни. От 90-те години на XVIII в. обаче е под германско управление. През 1919 г. населението му е над 90% германско, но в околностите му живеят предимно поляци.[19]

Още преди Мирната конференция Съюзниците се споразумяват, че Полша получи независимост. Британците обаче не са готови да инвестират много усилия, тъй като в не са заложени зна-

чителни техни национални интереси. Те донякъде основателно се притесняват, че Полша ще се превърне в бреме. Кой би я защитил, ако съседите ѝ Германия и Русия я нападнат? Освен това британците не симпатизират на нито една от полските фракции. Пилсудски е воювал против тях и е опасен радикал. Дмовски и Полският национален комитет са прекалено десни. "Преобладава мнението, което и аз споделям - казва британски дипломат във Варшава, - че да се съобразим с това, което иска Полския комитет, означава да наложим на Полша режим на зли, буйни и размирни земевладелци и да поставим шовинистично правителство, чиято цел би била да придобива все повече ненаселени с поляци територии".[20] Дмовски не си помага много във времето, което прекарва във Великобритания през войната, защото отправя забележки, като например тази на дадената от Г. К. Честъртън вечеря, че "религията ми произлиза от Исус Христос, убит от евреите." Колкото и да са до известна степен антисемити, британците намират шегата за дебелашка. Видни британски евреи се обявяват против контактите на правителството с Полския комитет. Луис Неймиър от Форин офис, който е с полски и еврейски произход, повежда кампания срещу Дмовски и неговата "шовинистична банда".[21]

За разлика от британците, французите не само подкрепят горещо Дмовски, но и се интересуват много от Полша. Пред есента на 1917 г. Пишон публично обещава подкрепата на Франция за независима Полша, "за една силна, много силна" Полша. Изявлението му идва няколко месеца преди тези на Великобритания и Съединените щати. Френската политика спрямо Полша е смесица от практичност и романтика. Франция вече не може да разчита на Русия като балансьор на силите срещу Германия, докато силна Полша - съюзник най-вероятно на Чехословакия и Румъния - би могла да изпълнява подобна роля. За французите Полша възкресява и спомените за красивата любовница на Наполеон Мария Валевска (синът им става външен министър на Франция), за тъжните полски изгнаници в Париж, за любимия на тяхната Жорж Санд Фредерик Шопен, за полските доброволци, които се бият срещу Прусия на тяхна страна през 1870 г. Полша е кауза както за ревностните католици, така и за либералите. Като ученик Клемансо се запознава с поляци, избягали от царистките ре-

пресии.[22] "Полша ще се възроди" - пише той във вестника си след избухването на Световната война. "Ще бъде поправено едно от най-големите престъпления в историята."[23] През войната французите отпускат помощи на поляците. По време на Мирната конференция дават вечери в чест на Полша.

Съединените щати са някъде по средата. Те също пазят спомени за видни поляци: героя от Американската война за независимост Тадеуш Косцюшко, поляците, били се от двете страни по време на Гражданската война, Падеревски, който пълни концертните зали. През 1914 г. поляците са най-голямата емигрантска общност от Централна Европа, около четири милиона, имат свои вестници, училища и църкви и са важна част от избирателите. Войната събужда дремещия им патриотизъм, но поражда и разделение между привържениците на Антантата и на Германия, което от своя страна затвърждава мнението, че поляците неизменно се карат помежду си.[24] От друга страна, американците са трогнати от страданията на Полша, също както от изпитанията на Белгия.[25] Уилсън постепенно стига до идеята, че трябва да подкрепи независима Полша, но не е наясно с границите ѝ. "Видях се с господин Дмовски и господин Падеревски във Вашингтон - казва на колегите си миротворци в Париж - и ги помолих да ми очертаят бъдеща Полша така, както я виждат. Те ми представиха карта, от която стана ясно, че имат претенции над голяма част от планетата."[26]

Когато французите правят опит да наложат признаването на Полския национален комитет като единствен представител на полския народ, британците и американците се отдръпват. Те настояват Дмовски да направи коалиция с Пилсудски.[27] Най-известният поляк в света Игнаци Падеревски се заема да събере двамата. През декември 1918 г. британците му уреждат пътуване до Полша на кралския кораб "Кондор". (Той свири на пианото в офицерската каюта на Бъдни вечер.) Пристигането му в Познан на Коледата на 1918 г. предизвиква огромно вълнение. Уличните демонстрации се ожесточават, а когато напуска Варшава на 31 декември Познан въстава срещу германската власт. В ръката на огромната бронзова статия на великия немски канцлер Бисмарк някакъв шегаджия слага билет за четвърта класа до Берлин.[28]

Падеревски е от скромно семейство от Австрийска Галиция.

Баща му работи за аристократ едър земевладелец. Бил забележителен мъж, наистина забележителен, спомня си по-късно за него принцът пред Никълсън. "Давате ли си сметка, че е роден в едно от моите села? И по-точно в Чепетовка? А когато говоря с него, имам чувството, че общувам с равен."[29] Падеревски се превръща в звезда от международна величина. Бърн-Джоунс го рисува, Джордж Бърнард Шоу хвали музикалната му интелигентност, а стотици жени му изпращат любовни писма. През 1918 г. е на петдесет и осем, с огромна грива от златисто-червеникава коса, която е започнала да посребрява.

Почти няма човек, който да не го хареса от пръв поглед. Той е речовит, разпилян, много ерудиран и ентусиазиран като дете. През войната се заклева да не изнася представления, докато Полша не бъде отново свободна. Отдава се на набиране на средства за страната си и на лобиране пред световните лидери. През лятото на 1916 г. свири – Шопен, естествено – на частно парти в Белия дом. "Ще ми се да чуете речите на Падеревски, посветени на страната му - казва по-късно Уилсън на колегите си. - С тях докосва повъзвишени струни, отколкото когато демонстрира пред огромна публика хармонията на пианото."[30] Почитателите на Падеревски по-късно ще заявят, че благодарение на усилията му Уилсън е включил Полша в своите Четиринадесет точки.[31]

На първата им среща във Варшава Падеревски, светски човек, облечен в дълго кожено палто, и Пилсудски, изпитият блед революционер с раздърпана куртка, се гледат с подозрение.[32] Пилсудски има нужда от влиянието на Падеревски върху Полския национален комитет в Париж и контактите му, а Падеревски иска Полша да говори пред света на един глас. Двамата се договарят Пилсудски да остане държавен глава и главнокомандващ на въоръжените сили, а Падеревски да стане премиер и да оглави коалиционно правителство, както и полската делегация на Мирната конференция, но заедно с Дмовски. Заедно те присъстват на чествания, вечери, представления, дори на меса във Варшавската катедрала за отбелязване на откриването на сесиите на новоизбрания полски парламент. Дмовски и Пилсудски обаче не се приближават един към друг.

Когато Мирната конференция започва, Падеревски все още е във Варшава и затова само Дмовски е на разположение за първо-

то явяване на Полша пред Върховния съвет през януари. Пилсудски е изпратил спешно искане за доставки, най-вече на оръжия и боеприпаси, с които да отблъсква враговете. Французите предлагат да върнат полската армия във Франция под командването на генерал Халер. Според Фош най-лесният начин за това е да се прекарат войниците с кораби през Данциг, който все още е под немски контрол, а след това с влакове до Варшава. Британците и американците се колебаят. Армията на Халер е от лагера на Дмовски. Връщането ѝ в Полша може да предизвика гражданска война.[33] Уилсън вижда опасност и в използването на Данциг: "Ако изпратим полски войски в Данциг, ще предрешим целия полски въпрос."[34] Но точно това имат предвид французите. Когато разбират за предложението, германците изразяват шумен протест. Накрая армията се прибира по суша през април. Пилсудски не притиска много за завръщането ѝ. Няма никакво желание да дразни повече Съюзниците, като настоява за маршрута през Данциг, както прави Дмовски. А може би не е държал чак толкова много на Данциг.[35]

На 29 януари Дмовски е поканен за обясни пред Върховния съвет какво се случва в Полша. Той се възползва от възможността да очертае претенциите на страната си или поне тези, които той подкрепя. Казва, че не държал Полша да получи обратно всичко, което някога е притежавала. Части от Литва и Украйна вече били изгубили полския си характер. Въпреки това Полша горещо желаела да им помогне, тъй като те далеч не били способни на самоуправление. От друга страна, Полша трябвало да си върне източната част от същинска Германия, наистина много от тези земите никога не са били полски, но в тях живели много етнически поляци, доста повече, отколкото немската статистика признавала. "Тези поляци са едни от най-образованите и високо културни представители на нацията, имат силно чувство за национална принадлежност и са привърженици на прогресивни идеи." Дори местните германци се равняват по тях.[36] Освен това Полша се нуждаела от въглищните находища в Силезия и Тешен (полски Чешин, чешки Тешин). Лойд Джордж слуша видимо изнервен, а Уилсън изучава картините по стените.[37]

Поляците имат таланта да дразнят дори приятелите си в Париж. Хората се шегуват, че когато англичанин пише книга за слона, той се фокусирал върху местообитанието му и как може да

бъде уловен, германецът създава трактат за биологията му, а полякът я започва с главата "Слонът като основен полски национален въпрос."[38] Дори французите са притеснени от мащабите на полските претенции към Русия, която някой ден може да се превърне в съюзник.[39] Британците и американците се оплакват от съперничеството между делегациите.[40] Действията на поляците в Париж също будят подозрение. "Те използваха интервала между спирането на войната и решенията на Мирната конференция - казва Балфур, - за да реализират претенциите си към територии извън руска Полша, на които в много случаи нямат право, но пък други бяха съвсем оправдани." Уилсън се съгласява, при това румънците, сърбите и унгарците постъпват по абсолютно същия начин. Пилсудски дислоцира войски на германска територия около Познан, на север в Литва и на юг в Галиция. Трудно е до го спрат. Съюзниците могат да му отрежат доставките, но те и без това все още не са изпратили кой знае колко. Могат да отправят заплахи, но имали малко реална власт в Централна Европа. И наистина са длъжни да запазят немските войски на мястото им по границата с Русия. Освен това не смеят да застават на прекалено твърди позиции пред поляците. Както казал Уилсън през май, когато Съветът на четиримата отново обмисля как да накара полската армия да спре да атакува украинците: "Ако Падеревски се провали и спрем доставките на храна за Полша, няма ли тя стане болшевишка? Правителството на Падеревски е като барикада пред хаоса, може би единствената възможна барикада".[41] Ако тя поддаде, кой би могъл да каже колко на запад ще стигнат болшевиките?

Миротворците изпращат тревожни телеграми и мисии за установяване на фактите. "Действия, предприети без по-пълна информация, могат да доведат до безредици" - заявява Лойд Джордж.[42] Изпратени са военни експерти. В редиците на французите е младия полковник Шарл дьо Гол, а британците са предвождани от героя от войната генерал Ейдриън Картън де Уиърт. Той има само една ръка, едно око и един крак и впечатлява дълбоко поляците с пълното си пренебрежение към опасностите и готовността си да се бие на дуели.

От друга страна миротворците поверяват полски проблеми до голяма степен на експертите. През февруари Върховният съвет създава комисия по полските въпроси, която трябва да приема

идващите от страната доклади. Две седмици по-късно Балфур, който се надява да ускори работата на Мирната конференция в отсъствието на Уилсън и Лойд Джордж, установява, че не се върши никаква работа по полските граници. По негово предложение със задачата се заема полската комисия. Членовете ѝ нямат подробни инструкции и приемат, че трябва да базират решенията си на етническите фактори и на обещанието на Уилсън за излаз на море.[43] А това е почти невъзможно.

Липсата на естествени прегради в Полша позволява безпрепятствен достъп на нашествениците от векове, а и е предпоставка за емиграция на поляците. Полските заселници по източната граница се придвижват на север и на изток около огромните гори и мочурища по границите на днешните Беларус и Украйна. В резултат се образува нещо като плътно заселен с поляци полумесец на север около Вилнюс и на юг около Лвов (германски Лемберг, днес в Украйна). На север поляците са се смесили с литовците и немците. В средата, според един от експертите в Париж, се намира огромен регион "с енигматично население, което може да е беларуско, може да е украинско, но със сигурност не е полско".[44] Градовете са полски или еврейски (много евреи се самоопределят като поляци), а провинцията е рехаво заселена с полски земевладелци.

На запад цари подобен етнически хаос. От векове поляците са изтласквани на север към Балтийско море, а германците мигрират на изток. Градовете по източното крайбрежие на Балтийско море са предимно германски. Големите земевладелци в провинцията - известните "балтийските барони" - също са германци, по на юг обаче има и поляци, и литовци. По поречието на Висла живее полско мнозинство. Източна Прусия, притисната към югоизточния край на Балтийско море, е предимно немскоезична и протестантска. Ако Полша получи излаз на море, трябва ли да ѝ се даде и контрол над бреговете на Висла, и самия Данциг? Тогава стотици хиляди германци ще се окажат под полска власт и ще бъде отрязан пътят от западната част на Германия към Източна Прусия.

Както навсякъде в Централна Европа, на статистиката не може да се разчита. Много често дори самите жители на тази част на света не са съвсем сигурни какви са. По лингвистичен или по

религиозен признак се определя идентичността? Дали полскоезичните протестанти, които са значителна група в южната част на Източна Прусия, чувстват ли се едно със своите братя по вяра германците или с поляците католици? Отделна нация ли са литовците или са особена част от полската? Украинците наистина ли са руснаци?

На типичните неформални срещи британските и американските експерти от полската комисия се съгласяват, че доколкото е възможно границите на Полша трябва да се определят по етнически признак, но че трябва да се имат предвид и другите фактори, като излазът на Балтийско море, контролът над железниците и стратегическите съображения. Французите, водени от мъдрият възрастен дипломат Жул Камбон, по принцип приемат това, но когато се стига до дебати, категорично настояват всички спорни въпроси да бъдат решавани в полза на Полша. Според тях страната трябва да получи граници, които могат да бъдат защитени от Германия и Русия дори ако това означава в пределите ѝ да влезе население от други националности. Италианците, както обикновено подкрепят французите. Японците, както обикновено не говорят много.[45]

Комисията е готова с първия си доклад за границата на Полша с Германия няколко дни след завръщането на Уилсън от Съединените щати. Експертите са се опитали да не разделят реките и езерата между две държави, да не позволяват железниците да влизат и да излизат през международните граници и да оставят колкото се може по-малко поляци и германци в чужда страна. Полша ще получи излаза си на Балтийско море през дългия коридор, простиращ се на север по поречието на Висла. Коридорът – станал известен като Полския коридор – ще завива на запад, за да присъедини и населената предимно с поляци територия около Познан. Източна Прусия и пристанището ѝ Кьонигсберг (където е живял Кант) ще останат немски. Почти два милиона германци се озовават под полска власт. Плебисцит ще има само в най-близката до Полша част Аленщайн, където живеят полскоезични протестанти. Когато плебисцитът най-после е проведен през 1920 г., населението гласува с 363 000 срещу 8000 гласа да остане в Източна Прусия.

Върховният съвет обсъжда доклада на 19 март на среща, коя-

то трябва да се занимава и с битките между поляци и украинци. (Към двете страни политат телеграми, с които им се нарежда да прекратят огъня.) Лойд Джордж смята препоръките за общо взето добри. Има само един въпрос: "Необходимо ли е заедно с пристанището Данциг да се дава и толкова много допълнителна немска територия?" Прави му впечатление, че на около 80 километра южно от Данциг до Източна Прусия се намира район, наречен Мариенвердер, в който очевидно преобладават германците. На обитателите му трябва да се позволи да гласуват за своето бъдеще. Според него предложеният коридор не е справедлив, нещо по-лошо – той е опасен. Германия може да реши да не подписва подобен договор. "Бои се, че това искане, прибавено към многобройните други претенции към Германия, щяло да повлияе негативно на немското обществено мнение. Съюзниците не трябвало да поемат риска да ощетяват страната до такава степен, че нито едно правителство да не се осмели да подпише условията." Оставянето на толкова много германци под полско управление било повторение на случая с Елзас и Лотарингия и посявало на семената на бъдещи войни. Доста нетактично вметва, че поляците нямали добра репутация като администратори. На комисията е наредено да преразгледа доклада.[46]

И тогава, и по-късно, много поляци са убедени, че Лойд Джордж умишлено е действал в техен ущърб, може би защото е искал да усмири Германия и дори болшевишка Русия, а може би просто защото е изпитвал ирационална омраза към малките нации. Бил безпринципен и арогантен, не е слушал собствените си експерти (които били прави, когато искат да дадат Данциг на Полша). Освен това е поразително неосведомен, например за мащабите на трафика по Висла. Дмовски открито заявява, че Лойд Джордж е "агент на евреите". Казва го от името на всички, които вярват, че британският премиер е оръдие в ръцете на зловещия капитал, който е против силна Полша.[47]

Като повечето либерали Лойд Джордж всъщност несъмнено съчувства на Полша заради нейните страдания. Той се възхищавал то Падеревски, с когото се среща на светски събития по време на Мирната конференция.[48] От друга страна смята, че някои от полските претенции са необосновани и опасни и че създават на страната врагове, а на Европа проблеми. Както пише Кер от

негово име до британското посолство във Варшава: "Господин Лойд Джордж винаги е казвал, че Полша се нуждае от споразумение, което и германците, и руснаците да признаят за справедливо."[49] Поляците са прави, че Лойд Джордж се престарава, за да ускори подписването на договора с Германия. Но за това има причина. Вярно е и че Лойд Джордж не вярва в оцеляването на Полша. Това също не е лишено от основания.

Когато представя меморандума си за договора с Германия след уикенда във Фонтенбло, Лойд Джордж потвърждава позицията си, че Полша трябва да има излаз на море, но предупреждава за опасностите, които крие поставянето на два милиона германци под полска власт. На 27 март казва пред Съвета на четиримата: "Моят извод е, че не трябва да създаваме държава, още от раждането си отчуждена от най-цивилизования си съсед заради спор, който не може да бъде преглътнат." Предлага на Данциг да се даде статут на свободен град, а коридорът да бъде очертан така, че, доколкото е възможно, поляците да си останат в Полша, а германците – в Германия. Клемансо настоява Полша да получи Данциг изцяло заедно с широк коридор и затова оспорва аргументите на Лойд Джордж. "Нека германците се оплакват. Ние помним децата, бити с камшици, защото са се молили на Бог на полски, помним ограбените и изгонени от земите си селяни, които трябваше да отстъпят място на окупаторите от германската раса." Полша заслужава да бъде компенсирана и има нужда от гаранции, че ще оцелее.[50]

На това заседание Уилсън не говори много, но започва да споделя тревогите на Лойд Джордж.[51] Възможно е да си е мислил и за друг проблем, който се е нуждаел от разрешаване: спорът с Италия за Фиуме. Ако даде на Полша Данциг, може би ще трябва да даде и Фиуме на италианците. (Виж глава 22.) Двамата се срещат насаме и решават Данциг да остане независим град, а предимно немската територия Мариенвердер в коридора да реши сама съдбата си с плебисцит. На 1 април изтръгват съгласие и от заинатилия се Клемансо. Лойд Джордж успокоява – когато икономическите връзки на Данциг с Полша укрепнат, неговите жители щели се обърнат като слънчогледи към Варшава, също както населението на Саар с времето щяло осъзнае, че истинските му интереси ще са защитени, ако е с Франция, а не с Германия.[52]

Новината разгневява поляците. Падеревски казва: "Данциг е неотделим от Полша и тя не може да диша без излаза си на море."[53] Според Клемансо, който се среща с него на четири очи, Падеревски се разридава. "Да, но не забравяйте, че той е твърде чувствителен човек" - хладно отвръща Уилсън.[54] По думите на Уилсън: "Нашите проблемни приятели поляците продължават да се бият край Лвов, въпреки нееднократните молби от Париж за прекратяване на огъня, така те не помогнат на полската кауза.[55]

Според ревизираните условия на договора с Германия полският коридор се свива. След това е проведен плебисцит в Мариенвердер и населението гласува с огромно мнозинство да остане в Германия. Една от железопътните линии, свързващи Данциг и Варшава, остава под немски контрол. На самия Данциг е даден статут на свободен град под егидата на Обществото на народите и в митнически съюз с Полша. Полша и Германия трябва да подпишат отделен договор, както и става. С него се гарантира, че Полша ще получи цялата необходима ѝ търговска инфраструктура – от доковете до телефоните. Върховен комисар, назначен от ОН, ще бъде арбитър в случай на спор. За нещастие споровете са много: кой да контролира пристанищната полиция, кой да събира данъците и дори дали Полша има право да поставя свои пощенски кутии.[56] Повечето от проблемите възникват, защото Данциг, както и неговата промишленост, администрация и население си остават немски. Коридорът също генерира търкания. Възниква напрежение около железниците и разбира се – около съдбата на немците, които все още живеят в коридора, както и навсякъде другаде в Полша. Германия така и не успява да преглътне загубата на територия и всички германци – без значение либерали или десни националисти – презират Полша.[57] През септември 1939 г., точно както е обещал, Хитлер счупва още едно звено от това, което нарича "Версайските окови", като изпраща войските си през границата да овладеят Данциг и коридора. През 1945 г. Полша си връща града под името Гданск. Там вече не живеят никакви германци и градът преживява тежки времена, тъй като корабостроенето в него запада.

Лойд Джордж отново се намесва в ущърб на Полша за границата ѝ с Германия на юг в Горна Силезия. Става въпрос за територия от 11 000 квадратни километра. Земята е апетитна и има

мини, залежи от желязо и металургични заводи. Комисията по полските въпроси я присъжда на Полша на основанието, че 65% от населението ѝ говори полски. Немците протестират. Силезийските мини означават за Германия почти четвърт от годишните добиви на въглища, 81% от цинка и 34% от оловото. Германското правителство твърди, че е нарушен и принципът на самоопределение, тъй като населението на Горна Силезия се състои от немци, чехи и местни поляци, чийто диалект е силно повлиян от немския език и които никога не са показвали ни най-малък интерес към полската кауза. Горна Силезия е отделена от Полша от векове, просперитетът ѝ се дължи изцяло на немската промишленост и немските капитали. Полша вече има достатъчно въглища, докато след загубата на Саар Германия вече няма. "Германия не може да се откаже от Горна Силезия. Полша няма нужда от нея." Ако Германия загуби тази територия, няма да може да изпълнява другите си задължения по мирния договор", завършва немската нота.[58]

На 30 май Лойд Джордж кани стария си приятел Ридъл на вечеря. "Моля те, прочети това и ми кажи какво мислиш" - казва той и му подава нотата. За да въведе Ридъл в атмосферата, пуска музика на Шопен на механичното пиано. Ридъл казва, че има стратегически съображения Горна Силезия да бъде дадена на Полша и Лойд Джордж се съгласява, но отбелязва, че това застрашава изпълнението на репарациите. "Ако поляците не дадат на германците добивите от мините при разумни условия, германците твърдят, че няма да могат да плащат обезщетенията. Затова Съюзниците може после да се гризат ноктите от съжаление, че са дали мините на поляците, без да помислят за репарациите." След това двамата отиват на музикална вечеринка в апартамента на Балфур на горния етаж.[59]

На следващия ден Лорд Джордж извиква от Лондон ключови членове на кабинета на спешно заседание. На 1 юни делегацията на Британската империя го упълномощава да поиска от Съвета на четиримата промени в условията на репарациите, на окупацията на Рейнската област и за Горна Силезия. Смътс, чиято Южна Африка претърпява бурен разцвет след Бурската война, е особено категоричен, че немско-полската граница трябва да бъде преразгледана. "Полша е исторически провал и винаги ще бъде провал, а с договор ние се опитваме да отменим присъдата на исто-

рията."[60] Освен това неофициално заявява, че поставянето на германци под полска власт е все едно да ги предадат на банда туземци.[61] На Балфур му се струва, че Смътс прекалява, но по принцип е съгласен, както всички останали, че в Горна Силезия трябва да се проведе плебисцит.[62]

Колегите на Лойд Джордж в Съвета на четиримата не са склонни да променят условията, които са им отнели толкова време. По време на ожесточено заседание на 3 юни Клемансо категорично се противопоставя на плебисцита. Въпреки че поляците преобладават, те най-вероятно нямали да имат възможност за свободен вот, тъй като местната администрация все още е немска. Уилсън се съгласява. Неговите експерти са му казали, че всички едри земевладелци и капиталисти са германци. Тогава Лойд Джордж се намесва с предложението Съюзниците да изпратят войски, които да наблюдават гласуването. Цената е нищожна, ако така ще се избегнат проблемите с Германия по договора. "По-добре да изпратим американска или британска дивизия в Горна Силезия, отколкото армия в Берлин." Припомня на президента принципа на самоопределение. Уилсън, който е справедлив човек, започва да се огъва.[63] Клемансо е доста разтревожен и не вижда друг избор освен да се съгласи.[64] Плебисцит ще се проведе, но не преди Съюзниците да са сигурни, че той ще е честен.[65] Падеревски протестира, но без резултат. "Не забравяйте - скастря го Лойд Джордж, - че свободата ви е платена с кръвта на други народи и ако при тези обстоятелства Полша се разбунтува срещу нашите решения, те могат да се окажат доста по-различни от нейните надежди."[66]

Организирането на плебисцита отнема месеци, отчасти защото ситуацията в Горна Силезия се влошава от бунтовете на поляците срещу немците и отчасти защото Съюзниците се затрудняват да намерят войски, които да изпратят там. Не стигат и до съгласие дали право на глас да имат само жителите на Силезия (както иска полското правителство) или да бъдат допуснати и бивши жители на областта (както предпочитат германците). Немското правителство спечелва този спор и една мартенска неделя на 1921 г. цели влакови композиции със немскоезични силезийци се изсипват пред урните под съпровод на духова музика. Вотът най-накрая е осъществен. Северът и западът избират Германия, югът – Полша, а центърът, в който е съсредоточена цялата индустрия и

за който всъщност спорят Полша и Германия, се разделя почти наравно. Следват още месеци на преговори, като британците подкрепят Германия, а французите Полша, и проблемът се озовава в задънена улица. Накрая е прехвърлен на ОН, където четири държави без никакви преки интереси в района – Белгия, Китай, Испания и Бразилия – теглят чертата и оставят 70% от територията в Германия, но дават повечето предприятия и мини на Полша. През 1922 г., чрез един от най-дългите преговори в цялата история на дипломацията, Полша и Германия се съгласяват на икономическо и политическо сътрудничество и защита на съответните малцинства.[67] Постигнатото на практика представлява модел за решаване на проблемите на смесените райони, но политическа воля липсва. Германците са обидени от загубата на Горна Силезия, както са обидени от отнемането на Данциг и коридора. През 1939 г. Хитлер анексира всички тези територии. През 1945 г. Полша си ги връща, а повечето германци в тях емигрират или са прогонени.

Установяването на границите на Полша на североизток и изток е още по-трудно. Там за власт се борят анархисти, болшевики, беларуси, украинци, литовци, латвийци, естонци и балтийски германци. Миротворците нямат представа с колко държави ще си имат работа и с кои правителства. Комисията по полските въпроси е инструктирана да работи решително, което тя изпълнява като установява границата, която отнася всички безспорни полски територии към Полша. През декември 1919 г. остатъкът от Върховния съвет дава одобрението си за станалата по-късно известна като линия "Кързън" граница (която в общи линии представлява днешната полска източна граница). Полското правителство я отхвърля категорично. Докато миротворците работят над картите, полските военни сили действат на място. По всички спорни граници Полша предявява още по-големи претенции, които трябва да се разрешат с военен успех или провал.

Емоционално Пилсудски е най-ангажиран със североизтока. По бащина линия той произхожда от полско-литовско семейство, а негов предшественик е помогнал за сключването на съюза между Полша и Литва през XV в. Вилнюс е единственият град, в който се чувства наистина у дома.[68] Иска роднят му край да влезе в пределите на новата държава заедно с парче от югоизточна

Литва. Това противопоставя полските претенции на намеренията на оформящата се литовска нация и на цялото мирно уреждане на териториите в Балтийския регион.

През 1919 г. картата на източната част на Прибалтика повдига много въпроси. Само Финландия на север успява да постигне несигурна независимост от Русия след ожесточена гражданска война между своите бели и червени. Мирната конференция признава Финландия през 1919 г. На юг от нея естонците, латвийците и литовците също се опитват да обявят независимост от Русия, но се налага да се справят с немска окупация и със собствените си руски и германски малцинства. Няма нито сигурни граници, нито стабилни правителства, а онова, което не е унищожено от руснаците при отстъплението им, е реквизирано от немците. Бели, червени болшевики, зелени анархисти, балтийски барони, немски мародери, национални армии в зародиш и обикновени бандити вилнеят и се оттегляли през границите. Градовете непрекъснато преминават от едни ръце в други. По море остатъците от командвания вече от болшевиките руски имперски флот нападат от Петербург (който скоро ще бъде прекръстен на Ленинград).

Съюзниците са загрижени, но нямали стройна политика. Ако признаят прибалтийските нации, в известен смисъл ще се намесят във вътрешните работи на Русия. Американците са за самоопределението, не се колебаят за пълното признаване, защото Уилсън не иска да променя едностранно руските граници.[69] Поне до лятото на 1919 г. британците и французите се надяват, че адмирал Колчак ще победи болшевиките, а Колчак е категоричен противник на независимостта на която и да е част от Руската империя. Французите предпочитат да оставят тревогите за Балтийския регион на британците, а те да се погрижат за Полша.[70] Британците изпращат малка флотска част – тъй като не могат да си позволят да отделят повече – да затворят на болшевишкия флот край Ленинград и да намери, ако успее, някакви местни демократични сили, които да подкрепи. Командированият британски адмирал е предупреден да се пази от мините и ледовете и да удържа болшевишките атаки, но само на безопасно разстояние от сушата.[71] "Действията на британските военноморски офицери в Балтийско море ще бъдат улеснени неимоверно, ако бъдат информи-

рани за политиката, която се изисква да подкрепят" - пише Адмиралтейството до Форин офис през пролетта на 1919 г.[72]

Като временно решение Съюзниците инструктират немското правителство да остави войските си в Балтийския регион след примирието. Според Балфур това е доста унизително, но няма алтернатива.[73] Решението поражда проблеми. Върховното немско командване е доволно. Нито военните, нито немските националисти искат да се откажат от балтийските си завоевания, на които гледат като на бариера срещу болшевизма и славянската заплаха (които често се припокриват в болното въображение на десните). Прибалтийските територии са осветени от кръвта на тевтонските рицари, които преди векове са се били за тях. Но те са и редут, на който германците могат да се прегрупират и да се обърнат срещу Съюзниците.[74]

На Коледа 1918 г. временният президент на Латвия - агроном от университета в Небраска – се обръща за помощ към германците с мълчаливото съгласие на местния британски флотски командир. Жалките в немощта си латвийски армейски части всеки момент ще бъдат смазани от болшевиките.[75] Неговата молба постила пътеката пред новите тевтонски рицари – паравоенното образуване Фрайкорпс, частни армейски групировки, каквито вече са започнали да се формират в Германия. Членовете им са доброволци, които искат да спрат болшевизма и да спасят цивилизацията срещу обещание за земя или просто заради приключението и безплатната храна.

През февруари 1919 г. Фрайкорпс вече се изсипват в прибалтийските градове и селца. Някои от членовете им приличат на войници, други са си пуснали дълги коси и стрелят за упражнение по прозорците и уличните лампи. Отнасят се с презрение към местните, които уж са дошли да спасяват. През април свалят латвийското правителство и се отправят към Естония, макар че болшевиките се оттеглят.[76] Миротворците, които дотогава не обръщат голямо внимание на Прибалтийския регион, са смутени. "Странно - казва Балфур, - като се има предвид хаосът по тези земи, германците работят за постоянна доминация там, като не позволяват създаването на местни армии и принуждават правителствата да разчитат изцяло на тяхната помощ в борбата срещу болшевишката инвазия."[77] През май Антантата изпраща мисия,

която да помогне на прибалтийските правителства да създадат свои собствени армии.[78]

Сега най-големият проблем е да принудят Фрайкорпс да се изтеглят. От Париж към Берлин политат остри ноти. Немското правителство изпраща нареждане на командира на Фрайкорпс генерал Фон дер Голц, който обаче го пренебрегва. "Объркването там е много тревожно " - оплаква се Лойд Джордж.[79] През август немското правителство най-накрая успява да накара Фон дер Голц да се върне в Германия. Но хората му остават и преминават под командването на самонадеян руски аристократ, който мечтае да отвоюва Русия от болшевиките. Но тъй като обявява, че прибалтийските държави отново са руски територии и че възнамерява да взема местни жители за безплатна работна ръка, той не успява да спечели ничия друга подкрепа освен на местните германци.[80] До края на 1919 г. всички членове на Фрайкорпс се промъкват в Германия, където сипят огън и жупел срещу Антантата, славяните и собственото си правителство. Много от тях, включително самият генерал Фон дер Голц, намират духовен пристан при Хитлер и нацистите. Съюзниците признават независимостта на Естония и Латвия едва през януари 1921 г.

Най-южната от всички прибалтийски държави Литва се появява на картата при още по-сложни обстоятелства, ако това въобще е възможно, защото си има работа с Полша. През 1919 г. повечето поляци искат възстановяването на стария съюз с Литва, но този път с категоричен превес на Полша. Дмовски високомерно заявява, че литовците са просто едно племе и за тях ще е много по-изгодно да стана поляци. Полша трябва да погълне всички територии с преобладаващо полско население – според принципа на самоопределение, разбира се, – но също и регионите с големи полски малцинства, които биха действали като носители на цивилизацията. Северните земи, в които преобладават литовци, могат да се обособят като малка литовска държава. Ако тя пожелае да се съюзи с Полша, ще има местно управдление. Пилсудски и лявото крило са готови за по-либерално федерално споразумение.[81] Никой не се интересува какво мислят самите литовци, сред които започва да се надига национализъм.[82]

Литовската национална мечта е екстравагантна като всички подобни през 1919 г. Те искали Вилнюс за своя столица. През

януари 1919 г., след като германците напускат територията, болшевишки военни формирования от литовци и беларуси завземат града. През април полската армия го отвоюва от тях. Пилсудски издава прокламация към литовския народ, в която фигурира магическата дума "самоопределение". Той веднага е атакуван от привържениците на Дмовски, които искат анексия. Литовският премиер възкликва, че страната му ще загине без Вилнюс.[83] В самият град местен евреин коментира саркастично: "Обявиха нов парад – този път само за поляци. Вече няма зелени, бели и червени. За една нощ всички станаха поляци, освен евреите. За евреите е лесно. Те са служили под много флагове."[84]

И двете страни отправят петиции към Мирната конференция. Литовците изпращат в Париж делегация, която се скарва с поляците и помежду си. От време на време миротворците настояват огънят да се прекрати и се опитват да очертаят справедлива граница. Лойд Джордж лениво се чуди дали Литва изобщо трябва да получава независимост, след като е горе-долу с населението на Уелс.[85] От друга страна миротворците съзират опасността разрешението Полша да се разпростре върху територии, където поляците са малцинство. През лятото на 1919 г. Лойд Джордж вече е узрял за идеята за независима Литва. Заедно с Латвия и Естония тя може да се превърне в удобен проводник на британската търговия в Русия, когато накрая се установят отношения с болшевиките, които изглежда ще спечелят гражданската война. Французите все още предпочитат голяма Полша. Но всичко това няма почти никакво значение, защото армиите продължавали да настъпват. Година по-късно болшевиките прогонват поляците от Вилнюс и го предават на литовците. През октомври 1920 г., точно след началото на примирието между Полша и Литва, което оставя града в литовски ръце, части на полската армия много удобно се разбунтуват и отново завземат града. Две години по късно регионът все още е под полски контрол и гласува с огромно мнозинство за присъединяване към Полша.[86] След Втората световна война Съветският съюз го дава на Литва, която вече е съветска република.

По онова време Литва компенсира загубата, като завзема незначителното пристанище Мемел и ивица земя около него. Жестът е безсмислен и отчуждава както Съюзниците, които са взели те-

риторията от германците с желанието да дадат свободно пристанище на Литва, така и Германия, тъй като населението в региона е по равно немско и литовско. Самият Мемел е 92% немски. През 1939 г. Хитлер го връща в пределите на Германия, но след войната градът отново става литовски под името Клайпеда. Мемел не е достатъчен да накара литовците да простят на Полша за Вилнюс. Двете страни прекратяват дипломатическите си отношения за период от петнадесет години. Когато през 1938 г. се опитват да ги възстановят, вече е късно. Днес Литва все още се опитва да накара Полша да се извини за причинените в миналото злини.

Далеч на юг от Вилнюс през 1919 г. Полша спори със съседите си и за някогашната австрийска провинция Галиция. Всички са съгласни, че почти цялата ѝ западна половина има преобладаващо полско население, че там се намира полският град Краков с неговия древен университет и прекрасни ренесансови сгради и че това е достатъчно, за да бъде дадена територията на Полша. Богатото малко херцогство Тешен в западния ѝ край обаче става причина за скъпо струващ сблъсък с новата държава Чехословакия. Източната половина на Галиция е много по-труден за уреждане спор. В северната ѝ част градовете са полски, но провинциалните региони категорично не са. Лвов е като полски остров, както и Тарнопол (Тернопил) още по̀ на изток. Като цяло поляците са под една трета от населението, а евреите, част от които се смятат за поляци, но друга част не, са около 14%. Огромното мнозинство са украински католици, или рутенци, както ги наричат понякога, за да ги отличат от преобладаващия брой православни украинци. Дмовски заявява пред Върховния съвет, че рутенците далеч не са готови да се самоуправляват и имат нужда от полска власт и полска цивилизация. И въпреки че Дмовски не го споменава, поляците искат нефтените находища край Лвов.[87] Когато Лойд Джордж го намеква, Падеревски се разгневява. Поляците са пострадали много, докато са защитавали Лвов от украинците и болшевиките. "Мислите ли, че деца на тринадесет години се борят за анексиране и за империалистите?"[88] Красноречието му не дава резултат. Само французите изразяват съчувствие, както винаги, когато става въпрос за полските претенции.

Идентичността и географското положение на рутенците са неясни. Дали живеят в Източна Галиция, или в Западна Украйна?

Езикът и културата им ги пращат на изток към събратята им украинци. Но миналото им в пределите на Австрийската империя и религията им ги теглят на запад. През ноември 1918 г. част от рутенците обявяват независимостта си от Австро-Унгария и в Киев формират съюз с Украйна, който обаче веднага попада под ударите на местните комунисти и руските болшевики. Рутенските делегати, които през пролетта на 1919 г. стигат до Париж, не могат да обяснят какво искат.[89]

В Галиция декларацията за независимост отбелязва и началото на борбата с местните поляци в Лвов. Битката се разраства, когато пристигат полски и украински подкрепления, а хаосът се задълбочава, когато червените и белите и от двете националности повеждат свои собствени битки. Съюзниците безуспешно се опитват спрат огъня. През май Уилсън казва: "Много е трудно да се намесим, без да уточним собственото си отношение към украинците и болшевиките, които обсаждат Лемберг (Лвов)."[90] Поляците правят всичко възможно да проточат преговорите за примирие, докато заздравят позициите си.[91] Това предизвиква доста раздразнение в Париж, но истинският проблем възниква от нуждата миротворците да наложат волята си, след като се разберат каква е тя.

"Виждал съм украинец само веднъж - коментира Лойд Джордж. - Това със сигурност е последният украинец, който ще срещна и не съм сигурен, че искам да познавам други."[92] Никой от Съюзниците не подкрепя независимостта на Украйна. И британците, и французите продължават да се надяват, че ще има само една Русия, и то с неболшевишко правителство. От друга страна, трябва да се уреди статутът на Източна Галиция като земя на победен враг. Лойд Джордж заявява, че принципът на самоопределението изисква да се допитат до местните жители.[93] Като заграбва Източна Галиция, Полша постъпвала по начин, за чието пълно изкореняване те са водили войната.[94] "Изпълвам се с безнадеждност, като гледам как малки нации, още преди да са стигнали до свободата, започват да потискат други народности." Ако оставят на Полша да ѝ се размине, ще създадат поредните Елзас и Лотарингия.[95]

След много битки по суша и много спорове в Париж е решено, че Австрия ще предаде Източна Галиция на Великите сили и

те ще се разпореждат с нея, като вероятно ще я дадат на Полша, а още по-вероятно – както предпочитат британците – на Русия и дори на Чехословакия.[96] Поляците се разгневяват, а те и без това вече са дълбоко подозрителни към британското правителство. Каймакът на варшавското общество, който е поканен на танцова забава в дома на британския посланик точно преди Коледа на 1919 г., показва презрението си като се възползва от вечерята, но отказва да излезе на дансинга. Ръководителят на британската военна мисия Картън де Уиърт побледнява от гняв и казва на домакинята: "На ваше място бих изхвърлил цялата тази паплач от къщата." Обявените дуели са тихомълком уредени на следващата сутрин.[97] Докато Великите сили още три години се двоумят каква да е съдбата на Източна Галиция, поляците без много шум налагат контрол над територията. През 1923 г. статуквото е признато. Рутенците горко оплакват съдбата си, но накрая се оказва, че са имали повече късмет от братовчедите си отвъд границата, които стават жертва на Сталин.

Най-тежката си битка – от началото на 1919 до есента на 1920 г. – Полша води с руските болшевики. Полската страна, дори в лицето на умерени политици като Пилсудски, иска да премести границата възможно най на изток и да овладее пряко или косвено Беларус и Украйна, а болшевиките искат да разпространят революцията си в индустриалното сърце на Европа. Историята е направила поляците предпазливи по отношение на руснаците, дори към тези, които твърдят, че говорят езика на международното братско сътрудничество. Болшевиките от своя страна виждат в полския национализъм и полския католицизъм пречки пред революцията. Според тях носители на национализъм са обичайните заподозрени - земевладелците, фабрикантите и всички видове реакционери, които се били вкопчили като пиявици във властта. "Ние признаваме правото на национално самоопределение - пише Троцки, - но правим всичко възможно да обясним на масите неговото ограничено историческо значение и никога не го поставяме над интересите на пролетарската революция."[98] Добрият стар руски империализъм в нова премяна.

От февруари 1919 г. битката между болшевиките и поляците се разпростира на широк фронт. Поляците навлизат все по-дълбоко в руски територии и завземат голяма част от Беларус на север.

Тайните преговори за примирие от лятото на 1919 г. не довеждат доникъде, защото поляците настояват за независимост на Украйна.[99] На 24 април 1920 г. Пилсудски заповядва нова атака, този път срещу украинската столица Киев. До май полските войски овладяват града, но дълбоко суеверният Пилсудски е неспокоен, защото Киев винаги е носил лош късмет на завоевателите си.[100] Месец по-късно болшевиките си връщат града и поемат на запад. "Пътят към световния пожар минава през трупа на белогвардейска Полша!" - гласи заповедта към тяхната армия.[101] Британският посланик в Полша изпраща съпругата и децата си у дома. През август съветските войски вече са пред Варшава. "Опаковал съм всички чинии, картини, графики, лакови украшения, порцелан, снимки, най-ценните книги, най-скъпите чаши от стъкло и порцелан, килимите и т.н. - пише посланикът на жена си. - Чудя се какво ли ще стане с всичките ни хубави мебели, спалните ни, които няма как да опаковам."[102] Поляците отчаяно се молят за оръжия или за натиск върху болшевиките за сключване на примирие. Напразно. Французите отстъпват. Те не харесват болшевиките, но вече им е писнало от полските амбиции.[103] Лойд Джордж подтиква поляците да започнат преговори. Поляците са непоправими, казва той на прочутият издател на "Манчестър Гардиън" С. П. Скот, не по-добри от ирландците. "Развалили са си отношенията с всички съседи – немци, руснаци, чехи и словаци, литовци, румънци, украинци – и ще загубят битката."[104] По-късно Ленин ще каже: "Ако Полша беше станала съветска, Версайският договор щеше да падне и цялата построена от победителите международна уредба щеше да бъде унищожена."[105]

Битката за Варшава е един от най-големите триумфи в полската история. Армията, раздирана от съперничество и вътрешни борби сред офицерите, се стяга пред лицето на общия враг. "Не можех да спра да се чудя на липсата на паника и на пълното отсъствие на каквото и да е безпокойство" - пише британски дипломат.[106] Пилсудски спокойно планира дръзка контраатака. На 16 август полските сили нападат съветските в гръб и им отрязват комуникационните линии. Съветските командири трескаво заповядват отстъпление. В края на септември 1920 г. Ленин вече иска мир. Договорът от Рига, подписан на 18 март 1921 г., дава на Полша източна граница, която е доста по на изток от онова, което

са препоръчали миротворците, като добавя още малцинства към населението ѝ: 4 милиона украинци, 4 милиона евреи и милион беларуси.[107]

Пилсудски се приспособява трудно към мира и демократичната политика. През 1926 г. взема властта с преврат и до смъртта си през 1935 г. управлява Полша при военен режим. Неговият архисъперник Дмовски така и не получава висок пост. Той и последователите му се придвижват още по-вдясно. Падеревски подава оставка като министър-председател в края на 1919 г., дълбоко наранен, че са го обвинили за отказа на Съюзниците да дадат на Полша всичко поискано от нея, както и от атаките срещу жена, която била нетактична и се намесвала в делата му (което е вярно).[108] Повече никога не се връща в Полша. През 1922 г. се опитва да посвири на пиано и с учудване открива, че това все още му харесва. Втората му кариера е не по-малко успешна. Умира в Ню Йорк през лятото на 1941 г., щастлив че Германия е нападнала Съветския Съюз и че за страната му отново има надежда.

Полша оцелява в трудното си раждане и дори известно време се развива добре. Не си връща всички исторически територии, но все пак е голяма страна и има излаз на Балтийско море. Но плаща скъпо за всичките тези придобивки. Другите народи, дори французите, възприемат поляците като алчни и безотговорни. Съседите на Полша наистина имат причини за недоволство: Литва заради Вилнюс и региона около него, Съветският съюз – заради широката 250 километра ивица от някогашна руска територия, Чехословакия заради конфликта за Тешен и, разбира се, Германия – за коридора и Данциг. През лятото на 1939 г. Полша пак изчезва от картата. Когато се появява отново в края на Втората световна война, Полша е странно променена и смалена, евреите ѝ са избити от нацистите, а германското ѝ малцинство – от съветската армия. Освен това се е преместила с 320 километра на запад.

18. Чехи и словаци

Докато поляците предизвикват въздишки на раздразнение дори у поддръжниците си, чехите се радват на всеобщо одобрение. Поляците, разбира се, са пламенни и дръзки, но доста неразумни, румънците – чаровни и хитри, но за съжаление некоректни, а югославяните – прекалено типични балканци. За всеобща радост чехите са съвсем западни хора. "От всичките народи, които срещнахме по време на пътуването си - пише в доклада на американски хуманитарна мисия в Австро-Унгария от 1919 г., - чехите изглежда имаха най-здрав разум, най-добра организация и най-способни лидери."[1]

Чешките делегати - премиерът Карел Крамарж и външният министър Едвард Бенеш представят исканията на страната си пред Върховния съвет през февруари 1919 г. Говори главно Бенеш. Американският експерт Чарлс Сиймор е силно впечатлен: "Беше положил много усилия да организира революцията, която помете Хабсбургите, както и да изгради чехословашката армия в Сибир. Дипломатическите му умения, заедно с почтеността на президента Масарик, печелят уважението на Съюзниците към новата държава."[2]

Всички в Париж знаят, че Бенеш и Томаш Масарик са посветили живота си на освобождаването на народа си от Австрийската империя. Няма човек, който да не е чувал изключителната история за армията на чехите, която се предава на руснаците, а след това се оказва във вихъра на революция, след което си проправя път през Сибир към Тихия океан и свободата. Почти всички в Париж се възхищават от чехите и техните лидери. (Лойд Джордж, който смята Бенеш за "малък френски чакал", а чешките претенции за прекалени, е изключение.[3]) Бенеш и Масарик сътрудничат по всички въпроси, разумни и убедителни са, когато поставяли акцента върху дълбоко вкоренените чешки демократични традиции и отвращението на сънародниците си от милитаризма, олигархията, финансовите спекулации - всичко, което са олицетворявали старите Германия и Австро-Унгария.

Нито британците, нито американците се интересуват особено от малката нова държава, която прилича на попова лъжичка с главата на запад и с размахана на изток опашка, притисната между Полша на север и Австрия и Унгария на юг. Но французите са доста заинтригувани от нея, не по сантиментални причини, а заради сигурността си. Франция има нужда от достатъчно силна страна, която заедно с Полша и новата държава на южните славяни да блокира както болшевиките, така и Германия.[4] Това означава, че освен всичко друго, на Чехословакия трябва да се даде контрол над ключовите железници, достъп до големия централноевропейски воден път – река Дунав, както и достатъчно въглища.[5]

Бенеш представя исканията на Чехословакия пред Върховния съвет на 5 февруари, денят след като Венизелос представя гръцките претенции и преди Фейсал и да говори за арабската независимост. Неговата задача е по-лесна от тяхната, защото Чехословакия вече е призната от Великите сили и повечето територии, които иска – австрийските провинции Бохемия, Моравия и Силезия и унгарската провинция Словакия – вече са нейно владение. Голяма част от този успех се дължи на самия Бенеш и на френската подкрепа.

Когато през 1915 г. пристига в Париж, Бенеш е невзрачен професор по социология от Прага, представляващ някакъв Чехословашки национален съвет. Четири години по-късно вече е външен министър на новата държава. Не е романтична фигура като Венизелос и Фейсал, нито велик воин като Пилсудски. Бенеш е нисък, обикновен на вид и педантичен, скучен автор и досаден оратор. (Според французите това е трябвало да допадне на англосаксонците.) Не е известно да има хобита или пороци, близките му приятели са малко. Отношенията му с Масарик, на когото е много предан, са твърде официални. Но Бенеш е изключително енергичен и ефективен. В Париж, по време на войната вербува всеки, който би могъл да помогне на чешката кауза – от служителите във външно министерство до водещи интелектуалци.[6] Бенеш печели вниманието на французите, а неговия чаровен и привлекателен колега словакът Милан Щефаник – сърцата им. Още преди войната Щефаник е известен в Париж като астроном и поразява всички, когато приема френско гражданство и става ас във френските военновъздушни сили.[7]

Докато различните националности от разпадащата се Австро-Унгария се боричкат за вниманието на Великите сили, Бенеш полага още по-големи усилия. Уверява французите, че за разлика от съседите си, страната му е готова да се бори срещу болшевизма. "Само чехите могат да го спрат." На британците обяснява, че целта му е "да формира държава, която ще е изцяло лоялна... особено на Великобритания, и която ще представлява бариера пред Германия и Изтока."[8] Бенеш притежава изключителен талант да преговаря: чешката армия е съставена от освободени военнопленници, които се бият на страната на Съюзниците. "Искам всичките ви войници във Франция - казва му Клемансо през юни 1918 г. по време на последната голяма немска офанзива. - Можете да разчитате на мен, ще съм с вас докрай." Френският външен министър официално признава Чехословашкия национален комитет за бъдещо правителство на независима Чехословакия и настоява съюзниците на Франция да го последват. Французите задават тона – тогава, а и по-късно – в признаването на границите на новата държава, дори спорните. За авторитета на Бенеш свидетелства и фактът, че е поканен във Върховния военен съвет, за да участва в обсъждането на примирието с Австро-Унгария.[9] Югославяните не са поканени, нито поляците. До откриването на Мирната конференция Бенеш вече е затвърдил положението на Чехословакия като част от победилия лагер, а миналото ѝ като част от Австро-Унгария се споменава, без да се коментира и с известно съжаление. За разлика от югославяните и поляците, чехите имат предимството, че са обединени. Специално между Бенеш и Масарик е налице изключително сътрудничество, което оцелява до смъртта на Масарик.

Ако Бенеш е работния кон, то Масарик е човекът, който дава живот на Чехословакия. Той разполага с необходимия материал: народ със собствен славянски език и литература. И с много спомени – за XIV в., когато богатото и силно кралство Бохемия стига на север почти до Балтийско море; за няколкото златни години, когато Прага е столица на Свещената римска империя; за тъжната история от 1526 г., когато последните пламъчета на независимостта са загасени от Хабсбургите. Но в тази история не участват словаците, които могат и да говорят подобен език, но не са политически свързани с чехите от X в., когато падат под унгар-

ска власт и остават там, дори след катоХазбургите придобиват Унгария. Реформацията, превърнала по-голямата част от чехите в протестанти, подминава словаците и те си остават твърди католици.

Масарик е син на управител на големи селскостопански имения. Роден е през 1850 г., точно след като революциите от 1848 г. разпалват национализма из цяла Централна Европа. Подтикван от амбициозната си майка, решава да избяга от селския живот. Изключителната му решителност го отвежда във Виенския университет, където учи философия.[10] Той е трезвомислещ, трудолюбив, педантичен млад човек с поразителна увереност в правотата на мненията си. Още при назначаването си в университета предизвиква сензация, като изказва несъгласие с уважаван професор. Когато се насочва към журналистиката, а след това и към политиката, показва същата склонност да предизвиква авторитетите.[11]

След началото на войната Масарик постепенно стига до извода, че Австро-Унгария вече е несъстоятелна държава и че бъдещето на Чехословакия (още от самото начало приема, че в нея ще бъдат включени и словашките земи) е в независимостта, вероятно под покровителството на Русия. (Сътрудничеството между славяните е надежда, която храни до смъртта си.) През 1915 г. е на сигурно място в Швейцария, но семейството му за нещастие е заклещено в Прага. Съпругата му американка получава нервен срив, от който така и не се възстановява докрай. Най-голямата му дъщеря е в затвора, а синът му Ян получава повиквателна за австрийската армия. Масарик се премества във Великобритания, където почти две години преподава в Лондонския университет и се сприятелява с най-различни влиятелни фигури – от дипломати до лидери на общественото мнение като Уикъм Стийд от "Таймс".[12]

Свалянето на царя и първата революция от 1917 г. в Русия привличат Масарик в Санкт Петербург. Той настоява нестабилното временно правителство да поднови атаките си срещу австрийската армия и да работи за превръщането на чешките военнопленници във войска, която да се сражава редом с руската. Болшевишката революция от ноември 1917 г. и решението на Ленин да търси мир правят тези планове невъзможни. От друга страна,

болшевиките са повече от доволни да изпратят 50-хилядния Чешки легион на Западния фронт. Единственият възможен маршрут е обиколният, 9000 километра по Транссибирската железница към тихоокеанското пристанище Владивосток и след това с кораби до Франция. След уверенията на болшевишките лидери през март 1918 г. Масарик поема пръв, уверен, че войската му го следва. Някъде по средата на пътя през Сибир обаче Чешкият легион се сблъсква с унгарците, поели на запад, за са се присъединят към болшевиките. Разгаря се битка и чехите се оказват във война с болшевиките. До края на лятото чешките войски вземат контрола над повечето железници и по една случайност над златния резерв на царското правителство. Войната в Европа вече затихва, а чехите са най-полезни там, където са в момента. Военните части на Съюзниците, озовали се във Владивосток през август, могат да решат да тръгнат на запад срещу болшевиките. Зажаднелите за домовете си войници са затворени в капана на съюзническата намеса в Руската гражданска война и остават още две години в Сибир. Бенеш не съжалява за това. Успява да изтръгне обещание от благодарните болшевики да признаят Чехословашкия национален съвет като официално представителство на чехите и словаците. Масарик се съгласява. "Скъпите ни момчета ще трябва да поостанат още малко със съюзниците си" - казва той, когато отплава от Владивосток към Съединените щати, за да търси подкрепа.[13]

Обикаля цялата страна – Чикаго, Вашингтон, Бостън, Кливланд, отива навсякъде, където живеят чешки и словашки емигранти. В Ню Йорк изнася лекция пред експертите на Комитета за допитванията за национално самоопределение в Източна Европа. Обсъжда с представителите на други народи в Австро-Унгария съвместна работа в името на свободата и приятелството. На огромно събрание в "Карнеги Хол" разменя комплименти с Падеревски и говори за общата им борба против потисничеството. Три седмици преди края на войната Средноевропейският демократичен съюз, в който има поляци, украинци, чехи, южни славяни, румънци, италианци и колкото и невероятно да е – арменци и ционисти, провежда четиридневно заседание във Филаделфия. Масарик изготвя Декларация на общите цели на независимите средноевропейски нации. Под екота на Камбаната на свободата

той я подписва първи, като потапя перото в мастилницата, използвана някога при подписването на американската Декларация за независимост.[14]

В Питсбърг Масарик подписва и едно споразумение с чешки и словашки организации, което обещава, че в новата демократична държава словаците ще имат значителна автономия, свои собствени съдилища, парламент и собствен език. Близо една трета от всички словаци по света да живеят в Съединените щати, но националистическите им тежнения не са още много силни. Ропотът на сънародниците им в Централна Европа, че не всички словаци искат съюз, все още не са пресекли Атлантика.[15] Покъсно, когато отношенията между чехи и словаци се влошават, Масарик пренебрегва споразумението. "То беше сключено, за да се усмири малка словашка фракция, която мечтаеше за бог знае каква независимост за Словакия."[16]

Конвенцията от Питсбърг успява да увери американците, че Словакия ще влезе в Чехословакия съгласно принципа на самоопределението. Масарик знае, че американската подкрепа е жизнено необходима. Чрез Чарлс Крейн, любознателен магнат пътешественик, натрупал богатството си от производство на мивки и тоалетни, Масарик се запознава с Лансинг, Хаус (който приема чеха за разумен човек), а на 18 юни и с Уилсън. Срещата не минава добре. Двамата бивши професори си изнасят един на друг лекции. Освен това Масарик осъзнава, че Уилсън е по-заинтересован от използването на Чешкия легион в Сибир, отколкото от подкрепата на чехословашката независимост. Американците все още не са готови да признаят публично, че с Австро-Унгария е свършено.[17]

Но до есента става ясно, че това е факт. Австрийската армия е разбита на бойните полета, а вътре в империята неопитният млад император безпомощно наблюдава как поляци, южни славяни, чехи и германци говорят за независимост. Демонстранти в Прага скандират имената на Уилсън и Масарик. По думите на Уилсън Австро-Унгария е "стара сграда, чиито стени се държат само на подпорите." Било дошло времето подпорите да се махнат.[18] На 3 септември Съединените щати признават Чехословашкия национален съвет като правителство, което на практика е участвало във война. Но както и при предшестващото британско признаване,

декларацията не уточнява територията на новата страна.

В Париж Бенеш решава да вземе нещата в свои ръце. "Това е свършен факт - пише той на своите колеги, - осъществен без шум, без борба от страна на чехи и словаци и овладяването на ситуацията сега е от решаващо значение."[19] На 28 октомври в Прага чешките политици елегантно, но твърдо отнемат властта от деморализираната австрийска администрация. (Седемдесет и една години по-късно Нежната революция ще помете последните остатъци от комунистическите апаратчици.) Бенеш настоява пред Съюзниците да изтеглят германските и унгарските войски от чешките земи и Словакия и да пратят на местото им свои армейски части. Казва на французите, че освен това е много важно да се окупира Тешен на границата с Полша и Братислава (германски Пресбург) в Унгария. Но тъй като Съюзниците не могат да си позволят да отделят голяма войска, окупацията се извършва главно от чешки сили под Съюзническо командване.[20]

Закъснялото откриване на Мирната конференция помага много на чехите. През януари 1919 г. Масарик се връща в Прага, застава начело като първи президент на страната и заживява в замъка, в който някога са пребивавали бохемските крале. Въпреки оплакванията на населението чешките войски навлизат в германоезичните територии на границата между Бохемия и Австрия на юг и в Германия на север. Френските военни нареждат на унгарското правителство да изтегли силите си от Словакия зад линия, която много удобно съвпада с исканата от чехите граница.

До момента, в който миротворците обръщат внимание на Чехословакия, нейните граници в голяма степен вече са установени. Бенеш се стреми на първо място към признаване от страна на Мирната конференция, но и към разширяване на границите. Пред Върховния съвет той заявява претенции за няколко малки района от Полша, както и за парче земя от Унгария по поречието на Дунав, там където голямата река завива на юг и поема към Карпатите. Освен това иска области от Германия и Австрия на север и юг от някогашните бохемски и моравски граници, с което очертанията на Чехословакия ще станат по-равни и по-лесно защитими. В частни разговори Бенеш твърди, че това не са негови искания, а за негово съжаление е принуден да ги предяви заради националистите като колегата му Крамарж.[21]

Бенеш иска към източния край на Чехословакия да се прибави предимно украиноезична територия на южния склон на Карпатите на основанието, че местните, в мнозинството си рутенци, много приличали на словаците. Според него би било жестоко да ги оставят под унгарска власт, когато Чехословакия е готова да ги приюти под крилото си. (Съвсем навреме рутенските емигранти от Съединените щати гласуват за присъединяване към Чехословакия.) Прибавянето на тази област би осигурило на новата страна граница с Румъния, която е приятелска страна.[22]

Представя още няколко искания или по-скоро предложения. В южната част на Германия, на изток от Дрезден, живеят славяни, които молели Чехословакия да ги защити. Това в същността си било морален въпрос и той оставя Мирната конференция да го реши. Освен това Чехословакия се нуждае от приятели, тъй като е заобиколена от три страни от германци и унгарци. Възможно било създаване на сухопътен коридор, насочен на юг и минаващ между Австрия и Унгария, който да свърже страната с Югославия.[23] "Много дръзко и незащитимо" - е мнението на Лойд Джордж.[24] Коридорът, който така и не се осъществява, отразявал отколешната мечта на Масарик за Славянска федерация. Бенеш уверява французите, че поляците, югославяните и чехословаците напълно осъзнават колко много неща ги свързват.[25] Въпреки че спорът за Тешен вече е на път за извади Полша от това щастливо уравнение, Чехословакия и Югославия ще си останат в добри отношения.

Чехите представят много аргументи в подкрепа на исканията си: славното си минало, силната си любов към свободата, ценностите си на здравомислещ и трудолюбив народ. Устояли са на болшевизма, когато по-малките народи около тях са се огънали. Освен че са най-напреднали сред славяните, те са бастион на западната цивилизация. Бенеш твърди, че неговият народ винаги е живял с усещането, че има специална мисия да опази демокрацията от германската заплаха. "Оттам идва и фанатичната отданост на чехите, която бе забелязана от всички по време на войната." Чехите имали скромни и аргументирани претенции. Бенеш заявява: "След 300 години васалитет и подчинение, които почти ни доведоха до изличаване, нацията ни смята, че трябва да е почтена, разумна и справедлива със съседите си и че трябва да

избягва провокации на завист и подновяване на битките, които могат отново да ни вкарат в подобна катастрофа." Уверява всички, че правителството "ще стори всичко по силите си, за да помогне за установяването на справедлив и траен мир." Лойд Джордж остава в пълно малцинство, но не е впечатлен. "Обсипа ненужно речта си с фрази, зад които прозираше желание да се подмаже на Съюзниците заради техните възвишени идеали и обявения от тях поход за международни права."[26] Вторият чешки делегат Крамарж също пожелава да изложи позицията си, но въпреки симпатиите си към Чехословакия, Клемансо отказва: "Ще назначим специална комисия и можете да говорите пред нея ако искате и два часа. А сега по-добре да изпием по чаша чай."[27]

Чехите преодоляват лесно всички трудности. Признават, че в Словакия ще се окажат около 650 000 унгарци, но и че извън пределите ѝ ще останат 350 000 словаци. Унгарците нямат основания да се оплакват. Онитали са се безуспешно да направят словаците унгарци, като с това само са принудили хиляди от тях да емигрират. Да, казва Бенеш, по границите с Австрия и Германия на запад от стара Бохемия (регион, който самите германци наричат Зюдетенланд или Южните земи [Судети]) живее немскоезично население. Но не може да се вярва на австрийската статистика отпреди войната, която ги изчислява на няколко милиона. Чешката, която е много по-прецизна, е установила, че са само половин милион германци срещу три пъти повече чехи. Германците от Бохемия знаят, че бъдещето им е в Чехословакия. Не искат бизнесът им да бъде претопен в много по-мощната немска икономика. Ако някои от тях говорят за присъединяване към Германия или дори към Австрия, това е само защото ги тероризират външни агитатори. Според него най-силният аргумент е, че Чехословакия няма да оцелее без захарните рафинерии, стъкларските и текстилните фабрики, пещите и пивоварните на Судетите.[28] Чехите се нуждаят от старите граници, които минават по планини и хълмове, за да могат да се защитават. "В Бохемия искат "исторически граници" без оглед на протестите на голям брой германци, които не желаят да бъдат превземани по такъв начин - цинично коментира един американски експерт. - В Словакия пък настояват за правото на национално самоопределение и не обръщат внимание на старите и добре очертани "исторически граници" на Унгария."[29]

И тъй като Съюзниците до голяма степен вече са приели новата държава в настоящия ѝ вид, работата на комисията, създадена да докладва за Чехословакия, е лесна. Членовете ѝ работят в дух на разбирателство, подпомогнати, както твърди Сиймор, и от неформалната атмосфера (било им е позволено да пушат) и от факта, че британците и американците се срещат отделно, както по много други въпроси, за да съгласуват общата си позиция преди официалното заседание. От време на време имат проблеми с главния британски представител сър Джоузеф Кук от Австралия, чиято пълна неосведоменост не го спира да изказва категорични мнения. Никълсън отделя доста време да го обучава.[30] Италианските представители не създават пречки като при определянето на югославските граници, защото интересите на страната им този път не са пряко засегнати. Но и не помагат особено. Главният им представител, възрастен дипломат, обича да казва: "Питам се дали не е по-мъдро на този етап да обмислим поне две възможности."[31]

Най-много трудности поражда границата е между Словакия и Унгария. Населението по тези места е смесено, най-вече от словаци и унгарци, а на изток от Дунав няма ясно изразени географски особености. Французите подкрепят чешките претенции за територия, която е предимно унгарска. Британците и американците са против. Всички са съгласни, че коридорът до Югославия е недоразумение. След много препирни и още повече компромиси комисията приключва работата си в края на първата седмица на март. Председателят иска окончателното становище на британската делегация. "Мога само да кажа - започва Кук, - че ние сме едно щастливо семейство, нали така?" Когато преводачът го превежда на френски, в залата настъпва тишина.[32]

Според доклада чехите трябва да получат някои, но не всички, допълнителни територии, поискани от Германия, Австрия и Унгария, но това по-късно се одобрява парче по парче при изготвянето на мирните договори. На 4 април Съветът на четиримата насред ожесточен дебат за германските условия набързо се съгласява, че ще е по-добре като цяло да се запазят старите граници на Бохемското кралство. На 12 май по подобен начин одобрява старите граници между Чехословакия и Австрия. Някои от миротворците за кратко се разтревожват за германските малцинства в

рамките на Чехословакия, които наброяват 3 милиона. Лансинг възразява, че се нарушава принципа на самоопределението.[33] Твърди се, че Уилсън възкликнал изненадано: "Защо Масарик не ми е казал?" Но накрая спира да се тревожи за германците от Судетите.[34] По-късно Лойд Джордж ще каже, че е имал сериозни опасения, но тогава изобщо не ги споменава.[35] Клемансо няма никакви резерви. Както казва на Съвета на четиримата: "Конференцията е решила да възкреси за нов живот известен брой държави. Може ли тогава да ги излага на опасност, като им налага неприемливи граници с Германия и да си мислим, че не извършваме несправедливост?"[36] В края на краищата никой не иска да прибавя германски територии към тези на другите победени врагове. Повечето вероятно са били съгласни с Масарик, който възкликва раздразнено: "Цели нации са потиснати от немците и унгарците – това да не би да не означава нищо?"[37] Чехите освен това впечатляват миротворците, като дават най-различни гаранции за малцинствата си – собствени училища, право да изповядват религията си, дори пропорционално представителство, за да могат да избират собствени депутати. Чехословакия се очертава като Швейцария на Централна Европа.[38]

Судетските немци протестират без резултат от 1918 до 1919 г. Предимно просперираши фермери и солидни буржоа, те са раздвоени между презрението към новите чешки управници и страха от левите революции, които могат да залеят Германия и Австрия. Чехословакия поне предлага стабилност. А и Германия е затънала в собствените си проблеми и не показва особен интерес към тях по онова време. Немската делегация във Версай ги споменава само веднъж, когато предава писмените си коментари на миротворците. Немският външен министър граф Улрих Брокдорф-Ранцау изказва съчувствието си към сънародниците от Судетите, но дава ясно да се разбере, че Германия няма да рискува позициите си на преговорите със Съюзниците, като се грижи за хора, които в края на краищата никога не са били част от нея.[39] Обвързването с Австрия също не е решение за судетските немци през 1919 г., като се има предвид разположението на немскоезичното население в полумесец по австрийско-германската граница. Нещо повече, през 1919 г. самата Австрия не дава признаци, че ще оцелее.[40]

Чешкото правителство действително спазва повечето си обещания. В региони със значително немско население позволява официалното ползване на немския език. Има немски училища, университети, вестници. Но Чехословакия си остава славянска държава. На банкнотите ѝ са изобразени млади жени в чешки и словашки народни носии. Германците, както унгарците и рутенците, така и не се чувстват докрай част от нея.[41] Това вероятно не би имало значение, ако Голямата депресия не беше засегнала особено сериозно промишлеността в Судетите и ако Хитлер не бе превърнал в своя кауза връщането на всички останали извън границите на страната германци. През 1938 г. в Мюнхен судетските немци му осигуряват повод да унищожи Чехословакия.

Уточняването на чехословашката граница с Унгария отнема повече време, не на последно място защото договорът с Унгария се забавя, първо от комунистическата революция в края на март, а след това и от избухването на нови сражения. Като уверяват миротворците, че единственото им намерение е да се противопоставят на болшевизма, веднага след революцията чехите завземат унгарски територии. С одобрението на Фош техните войски окупират важни железни пътища на унгарска земя и дори превишават дадените им от Фош пълномощия, като завземат и последното останало унгарско находище на въглища.[42] Унгарците контраатакуват в началото на юни. Чехите веднага се оплакват на миротворците. Те са учудени и наранени, че някой може да мисли, че те първи са провокирали унгарците. "Не знам нищо за чешка офанзива - казва Крамарж. - Знам единствено за настъпление на унгарския болшевизъм, примесен с унгарски шовинизъм." Бенеш рисува картина на мирна Чехословакия, която няма ни най-малка представа за заплахата от юг: "Бяхме прекалено заети с вътрешните си реформи и предстоящите избори." Чешките войски били съсредоточени главно по немската граница, готови за действие, ако Германия откаже да подпише договора. "В този момент унгарците са се усетили, че Словакия е напълно беззащитна и са нападнали."[43] Чехите се възползват от възможността да предявят нови претенции за унгарска територия: допълнителни железници, например, както и предмостие на южния бряг на Дунав. Съюзниците, сериозно притеснени от конфликта, отхвърлят повечето искания.[44] "Трябва да сме справедливи дори с унгарците - казва

Лойд Джордж. - Те просто защитават страната си."[45] Единственото изключение е населеният предимно с германци град Братислава на река Дунав, даден на Чехословакия на основанието, че има нужда от речно пристанище. Дори и така, накрая Чехословакия пак се сдобива с голяма унгарска територия и с повече от милион етнически унгарци.

Чехословакия има проблеми и с Полша за малкия триъгълник Тешен на границата между Горна Силезия и западния край на Галиция. Като част от Австро-Унгария Тешен представлява военна плячка. Той е апетитно парче, отчасти защото се намира в единия край на голямото силезийско въглищно поле, но също и защото е голям железопътен възел, в който се пресичат главните маршрути от изток на запад и от север на юг на Централна Европа. В Париж Дмовски го иска за Полша с етническия аргументи. (Цялото му население наброява половин милион, но поляците вероятно са два пъти повече от чехите.[46]) Полското мнозинство, твърди той, е добре образовано и затова със силни националистични тежнения. Бенеш оспорва цитираните цифри: повечето поляци пребивават там временно, привлечени от по-високия стандарт, други са толкова повлияни от чешкия език и чешката култура, че вече изобщо не се чувстват поляци. Дава за пример народните носии в Тешен и местната архитектура.[47] Освен това въглищата на Тешен са жизненоважни за чешката индустрия, както и железниците, свързващи двете части на Чехословакия – не е безопасно да бъдат оставени под полски контрол. Представителите на Тешен, които настояват за независима държава, нямат никакви шансове.[48]

Подобно на многото други проблеми, които натоварват дневния ред в Париж, и този е можел да се уреди относително лесно. Масарик и Падеревски са се срещнали предното лято във Вашингтон и са се договорили, че ще го обсъдят приятелски след края на войната.[49] А в самият Тешен местните поляци и чехи са се споразумели за разделение на отговорностите след падането на австрийската администрация. Новото полско правителство постъпва неразумно от днешна гледна точка, като обявява, че избори за новия парламент във Варшава ще се проведат и в полската част на Тешен. Чешкото правителство в Прага реагира бурно и в края на януари 1919 г. настоява всички полски войски да напуснат не-

забавно Тешен. Чехите, също неразумно, убеждават няколко съюзнически офицери да създадат впечатлението, че това е нареждане на Съюзниците. Започва стрелба и напрегнатата ситуация се превръща в истинска криза, когато и двете правителства извикват подкрепления.[50] Американски професор се среща с Масарик в Прага и го намира за уморен и изнервен. "Някак си останах с впечатлението - пише американецът, - че в този случай той е подведен, а не е дал тон на ситуацията и това очевидно не му харесваше."[51]

В Париж миротворците са заети с Обществото на народите и руския въпрос и този изблик на враждебност между две приятелски страни се превръща в нежелано отклонение.[52] "Колко от вас са чували изобщо за Тешен? - пита по-късно същата година Лойд Джордж в Камарата на общините. - Аз не се притеснявам да кажа, че никога не бях го чувал."[53] Върховният съвет привиква поляците и чехите. Двете страни започват да си отправят взаимни обвинения и Бенеш се възползва от случая, за да изложи всичките си аргументи – "статистически, етнически, исторически и икономически" – според които Тешен принадлежи на Чехословакия. Лойд Джордж остро го призовава да се придържа към дневния ред.[54] Миротворците създават специална междусъюзническа комисия, която и двете страни неохотно примат.[55]

Комисията успява да постигне спиране на огъня, но намирането на окончателното решение се оказва по-трудно. Лойд Джордж признава, че симпатизира по-скоро на поляците. Същото казва и Уилсън. Трогва се, когато пред кабинета му се появяват група полски селяни, които го молят да не ги прави част от Чехословакия. Споделят с него, че са вървели 100 километра пеша до най-близката гара, за да стигнат до Париж.[56] Французите традиционно подкрепят Полша, но в този случай застават на страната на чехите, защото смятат, че Полша ще се справи лесно и без Тешен, но Чехословакия, която е важна част от санитарния кордон срещу болшевизма, няма да може.[57] Бенеш прави всичко възможно да съживи призрака на болшевизма. Предупреждава, че спирането на огъня само ще насърчи настроените против Чехословакия тъмни сили в Берлин, Виена и Будапеща. Чешките власти вече били разкрили техните шпионите и агитаторите и били намерили у тях позиви и карти.[58]

Междусъюзническата комисия дава малко полезни съвети на миротворците. Посочва, че етническо деление на Тешен ще прекара границата точно по средата на въглищните находища. Предлага алтернативи, които ще разстроят или чехите, или поляците, или и двете нации. През април миротворците настояват Бенеш и Падеревски да се разберат помежду си.[59] Когато разговорите им не дават резултат, миротворците стигнат до идеята за плебисцит. През лятото на 1919 г. полското правителство, което е уверено, че ще спечели, се съгласява. По обратната причина чехословашкото отказва. Чехите засилват пропагандата в своята част на Тешен и една година по-късно вече са напълно съгласни да се проведе допитване до местното население, но пък тогава поляците променят решението си. Бунтове и стачки правят вота невъзможен и през юли 1920 г. великите сили най-накрая вземат решение. Чехословакия получава въглищните мини. Градчето Тешен е разделено на две; старата му част отива в Полша, а покрайнините с железопътната гара - в Чехословакия. Едната страна получава електроцентралата, а другата – газопреносната система.[60] Това е сделка, подобна на много други из цяла Централна Европа, след като модерния етнически национализъм взема превес над стария и по-различен ред. Заради тях две страни, които би трябвало да са приятелски настроени една към друга, се намразват.

Полша за кратко обмисля идеята да завладее Тешен, но всичките ѝ ресурси са погълнати от войната с Русия. Тя никога не прощава на Чехословакия, че се възползва от тази нейна отчаяна борба, не проявява никакво съчувствие и прибира за себе си така необходимите оръжия, доставени от Австрия.[61] На 1 октомври 1938 г., ден след като Мюнхенското споразумение разчленява Чехословакия, полското правителство иска връщането на Тешен. Веднага след това Унгария иска от Словакия рутенските територии по южните склонове на Карпатите.

Новороденатa демокрация на Чехословакия се крепи на нестабилни устои. Съюзниците създават държава, която според лидера на австрийските социалисти се състои от няколко нации, "всичките изпълнени с презрение една към друга, целият икономически и обществен прогрес на цивилизацията им са забавени от омраза и национални амбиции, подхранвани от тирания, от-

равяща целия им публичен живот."[62] В думите му има известна истина. От 14 милионното население на Чехословакия 3 милиона са германци, 700 000 – унгарци, 550 000 – рутенци, както и с пръснати тук-там поляци и цигани. Чехите и словаците съставляват другите две трети, но много неща ги разделят. Чешките земи са белязани от австрийската власт, а словашките – от унгарската. Чехите смятат, че пренасят напредъка и цивилизацията в блатата, а словаците не могат да се примирят с това. Чехите доминират в правителството и не позволяват Словакия да получи автономията, обещана така охотно от Масарик в Питсбърг, като изтъкват аргумента, че няма достатъчно образовани словаци, които да ръководят свое собствено правителство, и нещо по-важно – не искат така да окуражават германците, рутенците или унгарците да искат подобни права.[63]

В началото на 1919 г. се получава предупреждение за бъдещите беди. Словашката икономика изпада във внезапна рецесия. Отрязана е от унгарските пазари и унгарските въглища. Захарното цвекло гние в полето, рафинериите са затворени. Словашките земеделци и работниците се бунтуват, твърди американски наблюдател. Те сякаш казват на новото правителство в Прага: "Няма за какво да ви благодарим. Казвате, че сте ни спасили от политическото потисничество на Унгария, което наистина беше доста лошо, но сега сме във военно положение, нямаме работа, храната не достига, студено ни е и бъдещето ни е черно." Местните свещеници заговорват за опасността за католицизма, след като са попаднали в ръцете на чехите протестанти.[64] През лятото, по време на сблъсъка между Чехословакия и Унгария, настъпващите чешки войски са ударени в гръб от словаците.[65]

През септември довереният съветник на Хаус Стивън Бонсал е посетен от двама словаци. Те се оплакват, че не им позволяват да напуснат Чехословакия и са стигнали до Париж след тежко пътуване през Югославия, Италия и Швейцария. Молят Бонсал да се срещне с лидера им, болнавия свещеник отец Хлинка. Американецът и словашките му спътници се втурват на зигзаг през Париж, за да се отърват от евентуални преследвачи и накрая стигат до портите на усамотен манастир. Вътре Бонсал намира отпадналия Хлинка, полегнал в монашеска килия с молитвеник в

ръка. Свещеникът му разказва за разочарованието си от Чехословакия. Унгарците не били чак толкова лоши. "Живяхме с тях хиляда години. Всички словашки реки текат към Унгарската равнина и всичките ни пътища водят към великия им град Будапеща, а Карпатите ни отделят от Прага." Словаците били ревностни католици. Чехите, каквото и да разправят, били неверници. Бонсал не може да им предложи кой знае каква надежда, че миротворците ще развалят току-що завършеното си дело. "Бог ме наказва - тъжно отвръща Хлинка, - но аз няма да спра да се моля пред бога и хората за своя народ, който е невинен и неопетнен."[66]

През 20-те години на XX в. Хлинка изгражда словашката народна партията, която става най-голямата политическа сила в Словакия. През май 1938 г. група американски словаци триумфално връщат в страната оригинала на Питсбургското споразумение от 1918 г. и на огромен митинг в Братислава Хлинка настоява правителството да изпълни обещанието, дадено от Масарик. Масарик е починал предишната година, а Хлинка умира през есента, когато Мюнхенското споразумение вече е отворило така дълго заключената врата. Изоставена от всичките си съюзници и притеснявана от всички страни от врагове, Чехословакия капитулира пред исканията на наследника на Хлинка отец Тисо и дава на Словакия пълна автономия в рамките на останалото от държавата. Хитлер надушва кръвта и кара Тисо да иска пълна независимост. През март 1939 г., когато нацистката армия нахлува на чешка територия, се ражда новата държава Словакия. Не всички словаци приветстват начина на създаването ѝ, нито нацисткия ѝ кръстник, който я благославя.[67]

Тисо надживява с малко създаването ѝ. През 1946 г. е екзекутиран за предателство във възстановена Чехословакия, която сега е под патронажа на Сталин. Новата държава е по-малка и по-различна от създадената от миротворците през 1919 г. Рутенската ѝ част е откъсната и погълната от Съветския съюз, а германците са избягали, не без подсещания от страна на чехите. Президентът, възрастният и болен Бенеш, се бори безуспешно да изтръгне страната си от съветските мрежи, оплели сърцето на Европа. Той умира през септември 1948 г. след преврат, с който комунистите идват на власт, и не доживява да види цялото последвало нещастие.

Синът на Масарик – Ян, който е външен министър, намира смъртта си в този преврат, вероятно блъснат през прозореца от комунистически агенти. На 1 януари 1993 г. конструкцията от 1919 г. окончателно се разпада и Словакия и Чешката република обявяват своя развод.

19. Австрия

На 2 юни 1919 г. в голямата зала на стария кралски замък в Сен Жермен-ан-Ле в покрайнините на Париж се провежда кратка церемония. Делегатите от Австрия, представляваща бледа сянка на някогашната велика империя, получават на покрита с червено сукно маса условията си за мир, а в тях са вперили поглед редици от представители на делегациите на Съюзниците. Чешкият премиер, който познава неколцина от австрийците от времето, когато са били колеги, демонстративно обръща гръб. Стените са украсени с картини на вече изчезнали животни от Каменната ера. "Няколко измежду нас нямаше как да не го забележат", отбелязва сътрудникът на Клемансо – Мордак.[1]

Австро-Унгария - старателно събираната още от XIII в. от Хабсбургите колекция от територии, започва да се разпада още преди 1914 г. Световната война нанася само последния удар. Поляци, чехи, словаци, словенци и хървати се измъкват в собствени държави, а Унгария, която винаги се е дразнила от властта на Хабсбургите, най-после получава независимост. Последният Хабсбургски император, болнав и кротък младеж на име Карл, тихомълком слиза от трона през ноември 1918 г., но запазва титлите си - резултат от множество бракове, сделки и завоевания: император на Австрия, крал на Унгария, Бохемия, Далмация, Хърватия, Словения, Лодомерия, Галиция и Илирия; ерцхерцог на Австрия; велик херцог на Тоскана и Краков, херцог на Лотарингия, Залцбург, Щирия, Каринтия, Карниола и Буковина; велик херцог на Трансилвания, маркграф на Моравия; херцог на Горна и Долна Силезия, на Модена, Парма, Пиаченца и Гуастела, на Аушвиц и Сатор, на Тешен, Фриаул, Рагуза и Зара; принц и граф на Хаб-

сбург и Тирол и т.н и т.н. Всичко това е минало, а той самият ще си замине кротко този свят през 1922 г., когато умира от грип в Мадейра. През март 1989 г., няколко месеца преди края на разделението на Европа на Източна и Западна, умира и неговата императрица Зита.

Погълнати от задачата да задоволят претенциите на Полша, Чехословакия, Югославия и Румъния, миротворците не обръщат почти никакво внимание на Австрия и Унгария. Чертаещата новите граници териториална комисия, както и всички останали приема, че малка Австрия, свита до немскоезичните ѝ територии, и Унгария, от която вече са откъснати древните кралства Хърватия и Словакия, седят безучастно и чакат да бъдат разрязани. Дали това е справедливо спрямо двете страни според принципите за самоопределение и какво им е необходимо, за да оцелеят – това са все въпроси, които слабо интересуват заседаващите в Париж. Те дори нямат свои комисии.

По-голямата част от старата империя е трансформирана в нови държави съюзници. Това повдига неудобни въпроси. Кой ще плати репарациите на Австро-Унгария? Полша, Чехословакия или Югославия? "Не можем да бъдем отговорни за война, която ненавиждаме" - отсича Бенеш.[2] Съюзниците се съгласяват и така врагове остават само Австрия и Унгария, две страни, свързани от векове в ядрото на империята. Техните представители твърдят, че държавите им не могат да се разглеждат като нейни наследници. Австрийският премиер Карл Ренер припомня на миротворците, че старата империя е умряла през ноември 1918 г. "Ние заставаме пред вас - казва той в онзи юнски ден - като представители на една част от изчезналата империя." Австрия била нова държава. "Също като останалите национални държави и нашата нова република се сега се ражда и затова не може да бъде считана за наследник на починалата монархия."[3] поне британските юридически експерти смятат, че в думите му има логика. Италианците, които се надяват да получат придобивки за сметка на Австрия, са на друго мнение.[4]

И Австрия, и Унгария молят за милост и разбиране. Признават, че имат своите слабости, дори прегрешения, извършени в миналото, но те фактически не са съвсем техни. Също като Германия те твърдят, че са се били преродили и пречистили.[5] Отърва-

ли са се от старите си режими и сега прегръщали с чисто сърце свещените принципи на Уилсън. Американците ги изслушват със съчувствие.[6] Уилсън иска да види Австрия в Обществото на народите веднага щом подпише договора си.[7] Но европейците са непреклонни: Австрия и Унгария трябва да поемат отговорност за войната както и Германия и на тази основа трябва да се подготвят да предадат военните престъпници и да плащат репарации. Когато Австрия повдига неудобния въпрос за отговорността на другите части на старата империя, Съюзниците отвръщат неубедително, че австрийците подкрепяла войната с повече ентусиазъм от останалите: "Австрия трябва да бъде принудена да поеме целия дял от отговорността си за престъпленията, които причиниха на света такова огромно бедствие."[8]

В действителност европейците са готови да смекчат отношението си по-скоро към Австрия, отколкото към Унгария. Лойд Джордж не изпитва особена враждебност към страната.[9] Клемансо, чийто брат е женен за австрийка, прекарва доста време там преди войната. Като повечето си сънародници той смята, че Австро-Унгария е извършила лудост, като се е съюзила с Германия, но настоява активно за разделението ѝ чак към края на войната.[10] Орландо говори драматично за Австрия като за най-големия враг на Италия по време на войната, но италианската политика е противоречива. В миналото Австрия е била и враг, и съюзник. Италия иска части от австрийската територия, най-вече в Тирол, но не желае същото да направи и Югославия. Италианските дипломати намекват на австрийското правителство, че ако няма спор за Тирол, двете страни могат да съумеят да изградят здрав икономически съюз.[11]

Случаят с Унгария е различен. Пред 1919 г. тя става болшевишка, докато Австрия си остава със социалистическо управление. Воюва с почти всичките си съседи; Австрия е в мир. Унгария заслужава наказание, а Австрия – съчувствие. Помага и фактът, че за разлика от Германия Австрия е прекалено малка и бедна, за да бъде разглеждана като заплаха. Няма националистически тенденции, защото никога не е съществувала като отделна държава, а само като част от Хабсбургските владения. През 1919 г. тя е странен и нещастен сирак с малко тяло и огромна глава – немскоезични територии с живописни, но бедни планини и рав-

нини и бившата имперска столица Виена, чиито великолепни дворци, огромни обществени сгради, просторни булеварди и площади, катедрали и църкви са строени за владетели на 50, а не на 3 милиона поданици. "Имаме хиляди излишни чиновници - оплаква се премиерът на положително настроените американци. - И поне 200 000 работници в повече. Въпросът какво да правим с тях ни плаши."[12] Половината от населението на Австрия живее в столицата, но няма с какво да се издържа.

С краха на империята се разпада и икономическият организъм, чието сърце е Австрия. През нея минава река Дунав, която вече е плавателна от Черно море до южна Германия. В страната е построена гъста железопътна мрежа, свързана с тези на Будапеща и Прага. През ноември 1918 г. търговията, която доставя храна и суровини на Австрия и изнася от нея преработени стоки, замира "като отсечена с брадва", както коментира един виенски вестник.[13] Въглища и картофи, пристигали някога от Бохемия, и от говеждо и пшеница от Унгария остават от другата страна на границата. Австрия няма ресурси да купува тези храни и суровини, а новите ѝ съседи не са склонни да проявяват щедрост. Всъщност те са прекалено заети да предявяват претенции към имперските богатства на Виена: произведения на изкуството, мебели, колекции от оръжия и научни прибори, книги, архиви, дори лаборатории. Италианците бленуват за произведения на изкуството, пренесени във Виена преди Италия да съществува, а белгийците – за триптих, взет от Мария Терезия.[14]

До Париж достигат обезпокояващи доклади за положението в Австрия: останала без добитък провинция, празни рафтове в магазините, епидемия от туберкулоза, мъже в окъсани униформи, хиляди безработни – само във Виена те са 125 000. Фабриките не работят, влаковете и трамваите са крайно нередовни. Бившият главнокомандващ на имперската армия държи малък магазин за цигари, а по-нисшите офицери са станали ваксаджии. Гладуващи деца просят по улиците, а пред кухните за бедни се вият дълги опашки. Дъщери на семейства от средната класа се продават за храна и дрехи. По време на една от обичайните пълни с насилие демонстрации са убити два полицейски коня и за минути от тях остават само кости.

Виенските кафенета все още работят и оркестрите им свирят.

Но клиентите им пият кафе от ръж и не си свалят палтата. Магазините и ресторантите затварят рано, за да пестят гориво, а на театрите е позволено само по едно представление седмично. Улиците са мръсни и запуснати, прозорците – заковани с дъски, защото няма стъкла. Хабсбургските дворци са разграбени, Шонбрун се е превърнал в приют за изоставени деца, а Хофбург се дава под наем за частни празненства.[15] "Настроението им е като след голямо природно бедствие като наводнение или глад - казва за виенчани един американски наблюдател. - Държат се и говорят като делегация, търсеща помощ за гладуващите в Индия, и са напълно убедени, че ние не таим никакви лоши чувства, а сме изпълнени със съчувствие и желание да ги изправим отново на крака."[16]

През януари 1919 г. британският държавен служител Уилям Бевъридж, станал по-късно баща на социалната държава, е изпратен от Париж да прецени нуждите на Австрия. Той предупреждава, че без незабавна хуманитарна помощ ще настъпи пълен обществен колапс.[17] Провинциите вече отказват да пращат храна във Виена. Форалберг в Западна Австрия настояват да се присъединят към Швейцария. Други региони може скоро да последват примера му. Социалистическото правителство е безсилно и трябва да дели властта със самоназначила се народна милиция.[18] Миротворците знаят какво вещаят тези събития и не искат Австрия да тръгне по пътя на Русия и Унгария. В края на март Съюзниците вдигат икономическата блокада и отпускат заем на австрийското правителство. Освен това доставят храна и дрехи. След Германия, Полша и Белгия, Австрия е четвъртата страна, която започва да получава значителни помощи от Съюзниците.[19] Какво споделя виден виенски журналист пред един американец, през пролетта на 1919 г. положението все още е много сериозно, но вече не е безнадеждно.[20] През юни опитът на комунистите да завземат властта е потушен сравнително лесно.

Австрийският договор не е готов, когато австрийците получават покана да изпратят свои делегати в Париж, но по думите на Уилсън, си струва да се демонстрира, че Съюзниците подкрепят правителството им. Не могат да поканят и унгарците, тъй като в Будапеща има комунистическо управление, което без съмнение се е съюзило с руските болшевики. Лойд Джордж толкова кате-

горичен. Чул бил, че 200 души от средната класа са убити в унгарската столица, но не можел да се закълне, че историята е вярна. "Не можем да откажем да сключим мир с унгарците само защото не харесваме правителството им" - казва той. Накрая се оказва невъзможно да повикат унгарците, защото те са влезли във война със съседите си.[21]

Делегацията на Австрия се ръководи от премиера Ренер, жизнерадостен набит мъж, който обича добрата храна и добрите напитки, играта на карти и танците. Той е умерен социалист и най-вече реалист.[22] Когато тръгва за Париж, тълпата на гарата скандира: "Донеси ни добър мир." Ренер отвръща: "Разчитайте на мен, ще направя всичко в човешките възможности за доброто на скъпия ни народ. Но да не забравяме, че нещастната ни страна не победи и ви моля да не храните големи надежди."[23] Сред експертите му е един журналист и отявлен пацифист с приятели в Париж отпреди войната, сред които Клемансо, както и един герой на Великобритания. Рудолф Слатин е участвал заедно с генерал Гордън в провалилата се експедиция в Судан, държан е с години в плен от мюсюлманите, след което е освободен от Кичънър и е удостоен с рицарско звание. Сред британците е известен като Слатин паша. Той пише на стария си приятел Балфур с молба да се позволи на австрийските делегати да преговарят очи в очи с миротворците. Балфур изразява съжаление, че това е невъзможно, но използва Слатин като неофициална свръзка за размяна на информация.[24]

Когато влакът му пристига в Париж, Ренер се извинява на френски, че не говори този език. Споделя колко е щастлив да посети Париж за първи път и се усмихва дружелюбно на пресата. Друг член на неговата делегацията се измъква с комплимент, когато го питат за пътуването през бойните полета. "Някой предвидливо беше забавил хода на влака, за да можем да се насладим на Франция, която изглежда толкова прекрасна пред красивия месец май."[25] Австрийците се държат безупречно, дори когато са принудени да чакат условията си, защото Съветът на четиримата, който ги е повикал в пристъп на ентусиазъм, после ги забравя. Делегатите играят карти, четат и правят дълги разходки. "След дългите гладни години - спомня си един от тях – имахме възможност да се насладим на добрата френска храна и отличните вина." Когато е възможно, съюзническата охрана ги водят на малки ек-

спедиции. Като син на фермери Ренер пожелава да посети френския агрономически колеж. По всеобщо мнение австрийците правят добро впечатление, за разлика от германците, които също вече са пристигнали в Париж. Жителите на Сен Жермен харесват особено много един делегат от Тирол с кафяво ловно сако и малко зелено шапка с огромно черно перо. Те не си дават сметка, че той всъщност е в траур, защото предимно немскоезичната южна част на Тирол е присъдена на Италия.[26]

Основно от италианците изтича доста информация за условията за мир, от която австрийците са все по-неспокойни и потиснати. Границите на Австрия са оставени на експертните комисии, които изслушват претенциите на Чехословакия и Италия, но не и на самата Австрия.[27] Галиция е дадена на Полша, а Бохемия – на Чехословакия. С тях си отиват и около 3 милиона немскоезични. Ото Бауер, най-ловкият социалист на Австрия и неин външен министър, произнася пламенна реч във Виена. "Не помалко от две пети от нашия народ ще бъдат поставени под чужда власт без плебисцит и против категоричната им воля, по този начин ще бъдат лишени от правото на самоопределение."[28] Той е прав, но малцина в Париж се вслушват в неговите думи.

Съюзниците решават, че на Австрия няма да бъде позволено да се обедини с Германия.[29] През 1919 г. много австрийци виждат в подобен *Anschluss* единствена надежда за защита и просперитет на малката си страна. В университетите и кафенетата пангермански интелектуалци ораторстват пламенно за връщане на отсечения клон към голямото германско дърво. Социалистите също са ентусиазирани, защото, както твърди Бауер, Германия се придвижва наляво. Обединението на немската и австрийската работническа класа би подсилило социализма и в двете страни. Отношението на Ренел е по-прагматично и по-типично: "Страхът от глад и безработица и внезапното свиване на полето за предприемачеството накараха почти всички да мислят за обединението като за единствено възможно решение."[30] Въпреки това всичко много австрийци са резервирани: в огромното си мнозинство са католици и не харесват немското протестантство, предприемачите се опасяват от германската конкуренция, а виенчани не искат градът им да заеме второстепенно положение след Берлин или Ваймар. Австрийците от всички класи не са забравили изконното съпер-

ничество между Прусия и Австрия за лидерството над всички германци, нито отказа на Германия да разреши сепаративен мир на Австро-Унгария по време на войната.

На 12 ноември, деня след края на войната, новият временен парламент във Виена приема резолюция в полза на *Anschluss* и започва преговори с Германия. Австрийците са предпазливи и категорично дават на германците да разберат, че един бъдещ съюз трябва да уважава уникалността на страната им.[31] Немците също са предпазливи. Германия не иска да дразни излишно миротворците, особено преди да са уредени нейните условия. Германският външен министър Брокдорф-Ранцау е категоричен пред Бауер, че страната му трябва да мисли преди всичко за себе си. Ако Съюзниците решат, че така Германия придобива нови територии на юг, те, особено французите, ще са още по-склонни да им отнемат земи на запад и изток.[32]

Обсъжданията са чисто теоретични. Съюзниците решават, най-вече под натиска на Франция, да забранят какъвто и да е съюз между двете немскоезични държави.[33] В края на войната французите за кратко обмислят идеята за подкрепа на обединение между Австрия и Бавария и формирането на силен католически блок срещу протестантска Прусия.[34] Но през пролетта на 1919 г. вече е ясно, че нито британците, нито американците биха застанали зад разкъсване на Германия, поради което френската политика пренасочва усилията към предотвратяване на попадането на Австрия в немски ръце. Френските дипломати във Виена открито намекват, че ако Австрия иска добри условия в мирния си договор, трябва да престане да говори за *Anschluss*.[35] Клемансо казва, че Франция е за мир. "Но ако свием въоръжението си, а в същото време Австрия прибави седем милиона души към населението на Германия, мощта на нашите германски съседи ще се увеличи по заплашителен за нас начин."[36]

Уилсън се тревожи, че е нарушен принципът на самоопределението и бърза да добави, че няма предвид Германия, а Австрия. От друга страна получавал информация от агентите си във Виена, че подкрепата за обединението намалява. Освен това не искал повече спорове с колегите си миротворци в момент, в който отношенията му с италианците са се влошили сериозно. През април 1919 г. двамата с Клемансо се споразумяват, че ще включат

клауза в договора с Германия, изискваща тя да зачита австрийските граници. Лойд Джордж се примирява, за което австрийците по-късно признават, че причината е обещаните му от Клемансо петролни концесии в Персия.[37] Британският премиер също предлага благовиден компромис – Австрия да се обедини с Германия, ако Обществото на народите позволи. Уилсън приема идеята с облекчение и такива клаузи са включени и в двата договора – на Германия и Австрия.[38] Съветът трябва да ги одобри единодушно, което пък дава възможност на Франция и Италия да наложат вето.

В края на май австрийската делегация деликатно се оплаква, че е доста притеснена от "несигурността" на мирните условия.[39] Договорът с Австрия, заедно с тези на Унгария, България и Турция, все още са разпилени по комисиите и работните групи из цял Париж. Съветът на четиримата, който трябва да одобри окончателните им варианти, е ангажиран до последно с преговори по условията на Германия и си губи времето с претенциите на Италия. Австрия и нейните проблеми са доста надолу в списъка с приоритетите в Париж. Един британски експерт се оплаква: "На практика никой тук няма нито достатъчно знания, нито достатъчно опит и разбира се италианците създават най-много трудности."[40]

На 2 юни пред австрийската делегация е представен набързо съставен документ, по мнението на Ханки - "някакво подобие на договор". Клаузи от него са преписани дословно от германския договор и няма време да се проверява верността и адекватността им. Австрийците са смаяни например, че им е забранено да имат подводници.[41] Условията, както обяснява малко притеснено Клемансо, са непълни. Съюзниците не са успели да се споразумеят за някои австрийски граници, особено тази с Италия в Тирол и с Югославия. Заради неразбирателство в последния момент Клемансо е трябвало да откъсне частта за австрийско-югославската граница точно преди проектът да бъде предаден на австрийците.[42]

Въпреки че използват договора с Германия като модел, миротворците са по-благосклонни към Австрия. По проблема за вината например има различия. Едно е да се накаже кайзерът, а съвсем друго, както посочва Лойд Джордж – да се търси отговорност от император Карл, който през 1914 г. още не е на трона.[43]

Експертите отначало изработват непосилна схема, според която Австрия и Унгария трябва да платят по-голяма част от военните дългове на старата империя, както и да издължат репарациите. "Ако човек живее от милостиня той не може да бъде накаран да си плаща дълговете" - казва Балфур. Уточняването на размера на репарациите накрая е поверено на съответната комисия, която две години по-късно признава, че Австрия не може да плати абсолютно нищо.[44] Унгария има по-малко късмет и трябва да издължава годишни вноски в злато и суровини. Няколко години успява да обслужва задълженията си, докато икономическото ѝ положение не се влошава дотолкова, че Съюзниците ѝ разсрочват заемите и замразяват репарациите. През 1930 г. по време на депресията унгарските репарации са преформулирани така, че изплащането им да започне през 1944 г.

Когато получава условията, които веднага след предаването им са публично оповестени, Ренер произнася пълна с достойнство и примирение реч. "Знаем, че можем да получим мир само от вашите ръце – ръцете на победителите. Твърдо сме решени съвестно да претеглим всяко предложение, което ни отправяте, всеки съвет, който ни предлагате."[45] След завръщането си в хотела австрийските делегати обсъждат договора и според думите на един от тях "бяхме много тъжни, огорчени и потиснати, когато разбрахме, че Австрия е получила по-сурови условия от Германия, а ние се надявахме, че ще бъдат по-благоприятни."[46] В самата Австрия шокът и разочарованието са огромни и е обявен тридневен траур. "Никога преди подобен договор не се е отмятал толкова фрапантно от принципите, на които авторите му твърдят, че са го изградили" - заявява уводна статия на ляв вестник от онова време.[47]

Австрийците внасят бележките си в писмен вид и започват да чакат отговор от миротворците, които през юли са определи заради заминаването на много от важните държавници. "Имаше поразителен контраст между слънчевите градини, нашето мързелуване, добрата храна и мъчителното очакване на наказанието, което победените врагове трябваше да получат от победителите" - спомня си австрийски финансов експерт, който убива времето с четене на Александър Дюма и избягва напрегнатите разговори с делегатите от своята мисия. Австрийската стратегия е съсредо-

точена върху няколко ключови проблеми, а не върху ревизия на всички условия. Тя не се занимава с клаузата за репарациите с разумния довод, че така или иначе никога няма да могат да ги платят. Успява обаче да постигне отстъпки като клауза, забраняваща културното наследство на страната да се подели между победителите.[48]

Миротворците се съгласяват и на плебисцит за областта около Клагенфурт в Южна Каринтия, за която претенции има Югославия, може би като компенсация за пренебрегването на принципа на самоопределението за германците на север, които са влезли в пределите на Чехословакия, може би защото Югославия не им вдъхва същия ентусиазъм като Чехословакия, но най-вероятно просто за да предотвратят още една локална война.

През 1919 г. сто и петдесет хилядното население на Клагенфурт е смесено. Мнозинството говори словенски, но основните градове са немски. Повечето местни жители лесно преминават от единия език на другия. Някога регионът се е намирал на фронтовата линия между Австрийската империя и османските турци, но през 1919 г. е мирна провинция с езера и хълмове на северния склон на планината Караванкен, осеяна със средновековни манастири, готически църкви, барокови замъци и варосани хижи. Краят на войната я заварва с временна австрийска администрация на север и югославска окупация на юг, където тежката ръка на югославските власти скоро предизвиква съпротива. По границата на примирието между Австрия и Югославия възниква напрежение, пораждащо спорадични битки.[49] През февруари оттам минава американска мисия, която спира случайни хора, за да ги пита към коя нация смятат, че принадлежат. Резултатите ги учудват. "Словенците, които не искат да са югославяни, са любопитно явление, в което нямаше да повярваме, ако не го бяхме видели с очите си, при това доста често."[50]

Италия е главното препятствие пред окончателното решение, тъй като не само се противопоставя по принцип на югославските претенции, но и не иска железният път, свързващ новото ѝ пристанище Триест с Виена, да минава през югославска територия. Комисията по югославските и румънските въпроси прехвърля случая към Върховния съвет, който просто пак ѝ го връща. През май дребният проблем с Клагенфурт се оплита в тежки дискусии

между Италия и съюзниците ѝ за италианската граница на изток. Югославяните наблюдават отстрани притеснени. У австрийците се появява надежда. Британският журналист Уикъм Стийд пише: "Сред Тримата големи се забелязва отчетлива тенденция за меко отношение към Австрия. Южните славяни започнаха да се страхуват от това, а италианците водят тежки пазарлъци с тях за Адриатика. Другите съюзници са готови да подкрепят австрийците в разгорещения спор за словенската граница в Каринтия."[51] Югославската делегация ограничава донякъде претенциите си, но този жест изгубва значението си, когато в края на май югославските войски внезапно нахлуват в Каринтия. Съветът на четиримата нарежда огънят да се прекрати, но поради отслабващия му авторитет в Централна Европа мярката влиза в сила едва след няколко седмици. Междувременно югославяните завземат целия регион около Клагенфурт и доста полезни австрийски оръжейни запаси, а италианците овладяват важен железен път.

Югославяните са против идеята за разделение на областта, която витае по това време, не по-малко категорично се противопоставят и на дошлото най-вече от британци и американци предложение за плебисцит. (Напълно основателно подозират, че могат да го загубят.[52]) Имат известна подкрепа от Клемансо, който не забравя, че от него също може да бъде поискан подобен вот в Елзас и Лотарингия. Уилсън обаче е решен поне в тази област жителите сами да определят къде да живеят. На 31 май излиза от Съвета на четиримата и под въпросителните погледи на французите обявява: "Експертите да ме слушат внимателно, ще им обясня." Четиримата големи и техните експерти се събират около голяма карта на пода. Раздразненият Орландо избъсква един американец от мястото му.[53]

Югославяните мърморят за бойкот на договора с Австрия, но в последствие се съгласяват на компромис. В частта от Австрия, намираща се на север от Словения, ще се проведе плебисцит. Ако жителите ѝ гласуват за присъединяване към Югославия, тогава и в северната, по-германска част също ще се проведе такъв вот. През октомври 1920 г. този плебисцит се провежда - според всички наблюдатели – по образцов начин. Мнозинството от 22 000 души срещу 15 000 против гласува за присъединяване към Австрия. Гласоподавателите очевидно вземат решение на базата на иконо-

мическите си връзки с Австрия и водени от чувството, че Австрия е по-развита в сравнение с новата югославска държава. За жените известна роля може да е изиграла и мисълта, че в Югославия синовете ще подлежат на наборна служба, а в Австрия - не. Какъв ли би бил резултатът от плебисцита, ако можеха да погледнат в бъдещето, когато Австрия ще стане част от нацистка Германия, словенските деца ще бъдат принудени да учат в немски училища и словенската идентичност ще бъде потискана?[54]

Югославската армия демонстративно навлиза в спорната зона веднага след оповестяването на резултатите от плебисцита, но два дни по-късно се отдръпва безшумно. Словенците в Югославия се оплакват, че от тях е "ампутирана" национална територия и подозират, вероятно основателно, че сърбите, които са много по-загрижени за сръбските граници на север и на изток, не са готови да отстояват докрай исканията им.[55] Но в сметката на югославската държава влиза поредното утежнение и поредният горчив спомен увисва между съседите.

Австрия иска от Съюзниците още една отстъпка – ивица земя от западния край на Унгария. (По форма тя наподобява предложения коридор между Чехословакия и Югославия, който Мирната конференция отхвърля.) Австрийците твърдят, че населението на тази територия е предимно германско. За нещастие то никога не е живяло под австрийска власт и изглежда се смята за част от Унгария. Разбира се, че няма смисъл да ги питаме, казва британски експерт, защото комунистическата революция в Унгария напълно ги е объркала. (Австрийското правителство намира този аргумент за полезен, когато Унгария повдига въпроса за плебисцит.[56]) Австрия използва и стратегически аргументи. Виена, както и някои много важни железопътни линии, се намират прекалено близо до унгарската граница. Австрия изтъква и жални доводи, свързани с прехраната. Тази територия открай време доставя храна на виенчани, а откакто Унгария е независима държава, Виена страда от недостиг на зеленчуци и мляко.[57] Унгарците излизат с контрааргументи, но миротворците чуват само какво им говорят австрийците. По-голямата част от региона, с изключение само на един град, е предадена на Австрия. През 1938 г. Унгария безуспешно се опитва да убеди Хитлер да ѝ върне територията като награда за неутралитета по време на обединението на Авст-

рия и Германия.[58] Така Австрия става единствената победена страна, която получава нови земи на Мирната конференция. Подписва договора от Сен Жермен през септември 1919 г.

Първото преживяване на Австрия като независима държава не е много приятно. През 20-те години икономиката ѝ изпада от криза в криза, преодолявани чрез не особено щедрите кредити на Великите сили. Още преди депресията безработицата надвишава 10%. През март 1938 г., когато Хитлер с мълчаливото съгласие на австрийските нацисти влиза в страната, всички австрийци с изключение на комунистите и евреите посрещат този *Auschluss* с облекчение, че и нещо повече. Дори рационални хора като Ренер за кратко се поддават на общата еуфория. Хитлер поема на победоносен марш от родното си място край австрийската граница близо до Виена, приветстван от радостни тълпи, които го обсипват с цветя. През 1945 г. смирена Австрия възвръща независимостта си, а възрастният Ренер става неин президент. От тогава почти не се говори за *Auschluss*.

20. Унгария

На 23 март 1919 г., при първите признаци на настъпващата пролет двама мрачни американски експерти се разхождат из Булонския лес. "Току що бяхме научили за настъпилите неприятности в Унгария - пише после в дневника си единият от тях. - Ако те се разпространят, нашите споразумения ще се превърнат в купчина непотребна хартия за дълго време напред."[1] Австрия създава дребни тревоги в Париж, но Унгария поражда силна тревога, особено след като неизвестният комунист Бела Кун е взема властта в Будапеща. Изведнъж се оказва, че болшевиките са стъпили здраво в богатата Унгарска равнина и са се настанили на ключова стратегическа позиция. Само крачка ги дели от Австрия, която вече се управлява от социалистите, или пък от Балканите. Болшевизмът не е далеч и от Бавария, където комунистите вече вървят към своя кратък момент на власт. Самият Кун отправя противоречиви сигнали – добронамерени послания към Съюзниците, но

мическите си връзки с Австрия и водени от чувството, че Австрия е по-развита в сравнение с новата югославска държава. За жените известна роля може да е изиграла и мисълта, че в Югославия синовете ще подлежат на наборна служба, а в Австрия - не. Какъв ли би бил резултатът от плебисцита, ако можеха да погледнат в бъдещето, когато Австрия ще стане част от нацистка Германия, словенските деца ще бъдат принудени да учат в немски училища и словенската идентичност ще бъде потискана?[54]

Югославската армия демонстративно навлиза в спорната зона веднага след оповестяването на резултатите от плебисцита, но два дни по-късно се отдръпва безшумно. Словенците в Югославия се оплакват, че от тях е "ампутирана" национална територия и подозират, вероятно основателно, че сърбите, които са много по-загрижени за сръбските граници на север и на изток, не са готови да отстояват докрай исканията им.[55] Но в сметката на югославската държава влиза поредното утежнение и поредният горчив спомен увисва между съседите.

Австрия иска от Съюзниците още една отстъпка – ивица земя от западния край на Унгария. (По форма тя наподобява предложения коридор между Чехословакия и Югославия, който Мирната конференция отхвърля.) Австрийците твърдят, че населението на тази територия е предимно германско. За нещастие то никога не е живяло под австрийска власт и изглежда се смята за част от Унгария. Разбира се, че няма смисъл да ги питаме, казва британски експерт, защото комунистическата революция в Унгария напълно ги е объркала. (Австрийското правителство намира този аргумент за полезен, когато Унгария повдига въпроса за плебисцит.[56]) Австрия използва и стратегически аргументи. Виена, както и някои много важни железопътни линии, се намират прекалено близо до унгарската граница. Австрия изтъква и жални доводи, свързани с прехраната. Тази територия открай време доставя храна на виенчани, а откакто Унгария е независима държава, Виена страда от недостиг на зеленчуци и мляко.[57] Унгарците излизат с контрааргументи, но миротворците чуват само какво им говорят австрийците. По-голямата част от региона, с изключение само на един град, е предадена на Австрия. През 1938 г. Унгария безуспешно се опитва да убеди Хитлер да ѝ върне територията като награда за неутралитета по време на обединението на Авст-

рия и Германия.[58] Така Австрия става единствената победена страна, която получава нови земи на Мирната конференция. Подписва договора от Сен Жермен през септември 1919 г.

Първото преживяване на Австрия като независима държава не е много приятно. През 20-те години икономиката ѝ изпада от криза в криза, преодолявани чрез не особено щедрите кредити на Великите сили. Още преди депресията безработицата надвишава 10%. През март 1938 г., когато Хитлер с мълчаливото съгласие на австрийските нацисти влиза в страната, всички австрийци с изключение на комунистите и евреите посрещат този *Auschluss* с облекчение, че и нещо повече. Дори рационални хора като Ренер за кратко се поддават на общата еуфория. Хитлер поема на победоносен марш от родното си място край австрийската граница близо до Виена, приветстван от радостни тълпи, които го обсипват с цветя. През 1945 г. смирена Австрия възвръща независимостта си, а възрастният Ренер става неин президент. От тогава почти не се говори за *Auschluss*.

20. Унгария

На 23 март 1919 г., при първите признаци на настъпващата пролет двама мрачни американски експерти се разхождат из Булонския лес. "Току що бяхме научили за настъпилите неприятности в Унгария - пише после в дневника си единият от тях. - Ако те се разпространят, нашите споразумения ще се превърнат в купчина непотребна хартия за дълго време напред."[1] Австрия създава дребни тревоги в Париж, но Унгария поражда силна тревога, особено след като неизвестният комунист Бела Кун е взема властта в Будапеща. Изведнъж се оказва, че болшевиките са стъпили здраво в богатата Унгарска равнина и са се настанили на ключова стратегическа позиция. Само крачка ги дели от Австрия, която вече се управлява от социалистите, или пък от Балканите. Болшевизмът не е далеч и от Бавария, където комунистите вече вървят към своя кратък момент на власт. Самият Кун отправя противоречиви сигнали – добронамерени послания към Съюзниците, но

и братски поздрави към техните работнически класи. По-тревожно е, че изпраща на изток до Ленин предложение за договор, с който предлага двете комунистически държави да установят връзка помежду си посредством спорната територия в източните покрайнини на Полша и Чехословакия, където се говори, че има местни болшевишки сили, готови за действие.

Още преди Кун да се появи на сцената, миротворците са подозрителни към Унгария. Със своите богати поземлени магнати и селяни с много крави маджарите, които през IX в. са нахлули в Европа от централна Азия, не изглеждат много европейци. Либералите са склонни да свързват най-тежките грехове на старата империя с унгарската олигархия.[2] "Много се говори за потискането на революцията в Унгария - казва Лойд Джордж на колегите си от Съвета на четиримата, когато за първи път чуват новината. - Не виждам защо да го правим: малко са държавите, в които има такава остра нужда от революция. Днес разговарях с един човек, който познава Унгария добре. Той ми каза, че страната има най-лошата система на земевладение в Европа. Там селяните живеят в средновековно потисничество и все още съществува крепостно право."[3]

Познанията на Лойд Джордж за Централна Европа не са много солидни, но този път той не е далеч от истината. Будапеща е елегантна и модерна столица, но провинцията, която произвеждала по-голямата част от националния продукт на Унгария, е коренно различен свят. Крепостното право е премахнато окончателно през 1848 г., но повече земя продължава да е собственост на големи аристократи, от по-дребни благородници и църквата. През 1914 г. принц Естерхази притежава 230 000 хектара. Един от предците му носел униформа, на която всички копчета били диамантени, а ръбовете ѝ – обшити с перли. Семействата от висшата класа са светски и живеели като граждани на света, имат къщи във Виена и Париж, английски гувернантки и коняри, френски готвачи и немски музикални учители. Говорят свободно френски и латински и по-малко унгарски. От техните среди излизат политическите лидери, генералите, от време на време по някой либерал реформатор, но повечето са дълбоко консервативни и не се интересуват от нищо извън своя свят.[4] Нямат доверие на евреите, въпреки че се случвало богат евреин индустриалец или бан-

кер да ожени детето си за някой от тях. Убедени са, че другите народи - хървати, словаци и румънци, - които съставляват половината население на довоенна Унгария, трябва да се държат под строг контрол.[5]

Човекът, когото през март 1919 г. Бела Кун сваля от власт, е един от най-големите земевладелци. Михай Каройи, който идва на власт в последните хаотични дни на войната, притежава 100 000 хектара земя, стъкларска фабрика, въглищна мина, прекрасна къща в провинцията, имение в Будапеща и няколко ловни хижи. Спомня си как, когато дал обичайния бакшиш на цигански оркестър в един ресторант, неговият учител го скастрил. "Трябваше да давам поне двойно повече от останалите и никога да не забравям, че съм граф Каройи."[6] Съдбата му е дала много, но не всичко. Бил самотно грозно дете с разцепено небце. Израснал сред вманиачени роднини и многобройна прислуга, той е дълбоко наранен, когато при първото му набези в обществото става обект на присмех, а жените отблъскват плахото му ухажване.[7]

Младият Каройи реагира на това унижение като се впуска в най-различни начинания. Работи упорито, за да стане добър оратор и се заема с политика. Играе комар, пие, кара безразсъдно бързи коли. Той е знаменит денди, а след това и един от най-необузданите мъже в Будапеща. Играе поло опасно, фехтува се до вманиачаване, пилотира един от първите полети над града. Предизвиква учудени погледи, когато обявява ловните забави за скучни, както и съмнения в мъжествеността си, когато отпраща от спалнята си младите селянки (доставяни обикновено за всички гости заедно с дивеча). Идеите му, поне по стандартите на неговия свят, са радикални. Преди войната често го виждат със странни хора – социалисти, политици от средната класа, интелектуалци.[8]

Каройи се включва във войната от самото ѝ начало. (Полкът му е спрян от активна военна служба, докато съпругата му роди първото им дете.) През 1918 г. иска сепаративен мир със Съюзниците и прекратяване на съюза с Австрия. На 31 октомври Каройи става министър председател. Две седмици по-късно обявява страната за република. "Изглежда много добър човек - пише за него един американец. - Но е нервен и непрекъснато се тревожи, което сигурно не е изненадващо."[9] Армията вече не се подчинява

на заповеди, гражданската администрация е разграден двор, транспортната система е в колапс, а парите бързо губят стойността си.

Когато виждат как територията им се топи, унгарците започват да търсят закрила. Братовчед на императора, който вече се нарича Джо Хабсбург, пише на Джордж V в Лондон и му предлага Унгария да стане част от Британската империя. Вероятно унгарците са се надявали, че могат да вземат назаем английски принц.[10] Също като германците и австрийците, очакват, че републиканската им революция ще умилостиви Съюзниците. Унгарската академия се обръщат към видни учени от страните на Антантата с петиция против разпокъсването на Унгария.[11] Каройи изпраща видна феминистка да се свърже от негово име със Съюзниците в неутрална Швейцария, като мисли, че така ще покаже новото и по-либерално лице на родината си, но по-късно се оказва, че е сбъркал. (Тя шокира консервативните швейцарци и през повечето време се кара с подчинените си.)[12] Известен ресторант в Будапеща кръщава свое ястие в на маршал Фош. (За нещастие на унгарски звучи като "супа диария".)

Като всички останали и унгарците като се надяват на американците. Каройи уверява техните представители в Будапеща, че платформата му за мир е "Уилсън, Уилсън и пак Уилсън". Градът е обкичен с потрети на президента и плакати с надпис "Уилсъновият мир е единственият мир за Унгария." Но за унгарците това не означава самоопределение за малцинствата в рамките на Унгария, а запазване на историческите граници на страната. Много се говори за Швейцария, любима аналогия в Централна Европа, за регионална автономия, за езикови и други права. Правителството на Каройи започва да приема подобни закони цел.[13]

Но апелът на унгарците остава нечут. Съюзниците са подозрителни към тях. Дали Каройи наистина е либералът, за който се представя? В края на краищата е аристократ, роднина на хората, въвлекли Унгария във войната.[14] Британците и американците нямат нищо против, но французите са открито враждебни. Френската политика се определя от двете ѝ основни цели – блокиране на руския болшевизъм и изграждане на баланс срещу Германия, а в случая –Чехословакия, Румъния и Югославия, съседи на Унгария. Само италианците симпатизират на каузата, просто защо-

то смятат, че могат да използват Унгария срещу Югославия. Претенциите на Румъния и Чехословакия като съюзници на Антантата, също не помагат на унгарците. Не им помага и фактът, че унгарските граници са очертавани на парче в комисията за Чехословакия и в другата - за Румъния и Югославия. Никълсън, който представлява Великобритания и в двете комисии, казва: "Твърде късно стана ясно, че всяка от двете комисии отнема от Унгария значителни територии и население, а когато решенията им бяха събрани заедно, загубите се оказаха наистина значителни."[15]

Благодарение донякъде на французите, чиито войски са най-многобройни сред Съюзническите сили в Централна Европа, Унгария загубва контрол над голяма част от територията си още преди началото на Мирната конференция. През ноември 1918 г. Каройи и колегите му пристигат в Белград, за да се предадат, изпълнени с оптимизъм, те носят пощенски картички за автографи от френския генерал Луи Франше д'Епре. Той ги посреща хладно и отказва да ги възприеме като представители на нова либерална Унгария. "Познавам историята ви - казва той. - Във вашата страна потискате всички, които не са унгарци. Сега чехите, словаците, румънците и югославяните са ви врагове. Държа ги в ръцете си, само да им знак и ще ви унищожат."[16] Французите позволяват на сърбите да навлязат на север в унгарска територия, на чехите да завземат Словакия, а на румънците – да се придвижат на запад в лелеяната от тях Трансилвания. Когато унгарското правителство се оплаква на ръководителя на френската военна мисия в Будапеща полковник Викс, той отказва да предаде молбата им по-нагоре.[17]

Унгарците с право се страхуват, че временната окупация ще се превърне в постоянно притежание. Примирили са се със загубата на Хърватия и дори на Словакия, макар че и в двата случая са се надявали на по-благоприятни граници. Но Трансилвания е друго нещо. Тя е разположена по хълмовете, отделящи Унгарската равнина от планината, добре защитена от острия връх на Карпатите, който сочи към Черно море. Трансилвания е почти половината от старото унгарско кралство, богата област, вплетена в историята на страната.

Географското ѝ разположение ѝ осигурява естествено защитена, но през вековете римляни, германци, славяни и маджари

успяват да си пробият път към нея. През XI в. вече е под унгарски контрол и под различни форми положението се запазва до 1918 г. Румънските учени отхвърлят тази представа за миналото и заявяват, че румънците са се настанили по тези земи далеч преди всички останали. "На тази територия - казва Братиану пред Върховния съвет през февруари - се е създала румънската нация и през всички векове страната се е стремила към политически съюз с нея."[18] (Братиану не споменава, че румънските претенции далеч надхвърлят трансилванските граници и обхващат същинска Унгария.) Трансилвания била обещана на Румъния, продължава той, по силата на Договора от Букурещ, чрез който тя влиза във войната през 1916 г. доводът не е убедителен, защото всички помнят сепаративния мир на Румъния с Германия от 1918 г. Всъщност той има доста по-силен аргумент, защото дори според унгарските статистики румънците съставляват повече от половината от населението на Трансилвания, унгарците са само 23%, а останалите са германци и други народности. В края на войната голямо събрание на трансилвански румънци гласува с огромно мнозинство за присъединяване към Румъния. Местните германци впоследствие подкрепят това решение. Унгарците, естествено, са против.[19] Миротворците изразяват известни опасения за унгарското малцинство, но Братиану обещава, че то ще бъде третирани най-либерално, но не поставя под съмнение присъединяването на Трансилвания към Румъния.[20] Истината е, че французите са взели решение доста преди да изслушат исканията на румънците.[21]

Миротворците възлагат на комисията по румънските и югославските въпроси да очертае новата граница между Унгария и Румъния. Французите и италианците също искат да дадат на Румъния щедро парче от Унгария, а британците и американците следват етническите очертания, които биха оставили границата по на изток.[22] Както казва един от британските експерти, все пак "балансът трябва да е в полза на нашия съюзник Румъния, а не на нашия враг Унгария."[23] През март комисията излиза с компромисен доклад, който до голяма степен задоволява румънските претенции. Когато слуховете за негово съдържание, до голяма степен верни, стигат до Унгария, страната е ужасена.[24] Появяват се плакати с картата на Унгария, разделена на четири и въпрос

"Voulez-vous fair quatre Alsace-Lorraines?" [Нима искате да създадете четири нови Елзас и Лотарингии?][25] Преди Върховният съвет да реши какво да прави, в Унгария избухва революция, която лепва и стигмата на болшевизма върху обсадената държава.

Правителството на Каройи е атакувано от десните, които изобщо негодуват срещу опитите за поземлена реформа, и от левите, които смятат, че реформата не е достатъчно радикална. Миротворците не помагат по никакъв начин. Австрия получава 288 000 тона храна и дрехи като хуманитарна помощ през първите шест месеца на 1919 г., а Унгария само 635 тона.[26] "Трудностите ни бяха хилядократно умножени от липсата на добра воля и неефективността на чуждестранните мисии в Будапеща" - ще си спомни по-късно с горчивина Каройи в изгнание.[27] На 20 март полковник Викс нанася окончателния удар, като представя на Каройи решение на Върховния съвет, с което се създавала неутрална зона между Унгария и Румъния. Унгария има десет дни да изтегли всичките си войски на запад от тази територия, а румънците могат да се приближат до източния ѝ край. Това, според миротворците, се прави, за да се предотвратят сблъсъци между двете държави.[28] Унгарците не виждат нещата така.

Каройи изтъква пред Викс, че на унгарците се нарежда да отстъпят от територия, към която Румъния има претенции, а на румънските войски се позволява да се преместят 100 километра на запад. Какво може да ги спре да влязат още по-навътре в Унгария? Унгарците са се научили да нямат вяра на Румъния. Ако Каройи се съгласи на неутралната зона, ще избухне революция и правителството му ще падне. И добавя тихичко: "Ако питате мен, с радост ще се отърва от него." Викс е непоклатим. Не спира да повтаря, че не става въпрос за политика. Унгарците трябва да се успокоят и да приемат ултиматума от Париж. Сигурен е, че Съюзниците ще държат Румъния под око. Все едно да ги пуснем да окупират цялата страна, отвръща Каройи. "По добре я направете френска колония, или румънска, или пък чехословашка." Викс свива рамене. На следващия ден правителството на Каройи пада и той емигрира в чужбина.[29] Умира на Френската Ривиера през 1955 г.

Наследникът му, както сам е предвидил, е революционер. Бела Кун произхожда от малко селце в Трансилвания от семейството

на алкохолизиран и некадърен нотариус. (Баща му е евреин, но не е религиозен. Този факт след време е употребен от антисемитската пропаганда като доказателство за широкото разпространение на еврейско-марксистката конспирация.) Кун е денди и позьор, темпераментен и егоцентричен.[30] Всички са единодушни, че е грозен, с огромна глава върху хилаво тяло, със сплеснат нос и огромни уши.[31] Преди войната донякъде си извоюва име на радикален журналист. Пред 1914 г. се сражава срещу руснаците на Източния фронт, където е пленен и изпратен в лагер. Руската революция от 1917 г. предизвикала бърза промяна както в политическите му възгледи, така и в цялата му съдба. През 1918 г. е освободен, в Москва се среща с Ленин и други болшевики и става лидер на унгарското комунистическо движение. В края на войната, снабден от новите си приятели със злато и фалшиви документи, се връща в Унгария и започва да пропагандира революция. Моментът е много подходящ.

Кун преминава като тайфун през хаотичната политика на Унгария, издава манифести, пише петиции, организира стачки и демонстрации. Когато полицията в Будапеща го пребива, се сдобива със статут на мъченик.[32] На 21 март, денят след ултиматума на Съюзниците, социалистите от правителството на Каройи посещават Кун в затвора. Казват, че са готови да предадат властта на комунистите. Бела Кун е освободен, революцията и възкачването му на власт се осъществяват без нито един изстрел. На следващия ден той обявява Унгария за Съветска република.

По мнението на млад американски офицер в Будапеща, революцията е по-скоро националистическа, отколкото комунистическа: "Унгарците са обединени от решимостта да не позволят страната им да бъде разделена, а болшевизмът е последния отчаян ход за запазване целостта на държавата."[33] В Париж Съветът на четиримата се колебае. Клемансо и военният му съветник са за подсилване на румънците и развързване на ръцете им срещу руските и унгарските болшевики. Фош идва с огромна карта, за да покаже, че Румъния е ключът към предотвратяването на широк болшевишки фронт в центъра на Европа. "Забравете белогвардейците в Южна Русия - казва цинично. - Те изгубиха битката. Казвам ви, заложете на Румъния, защото тя не само има армия, но и правителство и народ." Уилсън признава, че не е сигурен

как е най-правилно да се постъпи. "Какво е всъщност отношението ни към болшевиките?" Неутралната зона между Румъния и Унгария вероятно не е била най-разумното решение. "Изглежда това действие не доведе до очакваните резултати." Трябва ли Мирната конференция да вземе страна? "Винаги сме били приятели с унгарците и още по-добри приятели с румънците." Клемансо отвръща рязко: "Унгарците не са ни приятели, а врагове." От всички народи на Австро-Унгария те са се предали най-неохотно.[34]

Лойд Джордж променя първоначалната си враждебност към Унгария и застава на страната на Уилсън. И хърватите, и словенците са се сражавали на страната на Австро-Унгария чак до нещастния й край, а сега са приятели на Съюзниците. "Защо да не влезем в преговори и с унгарците?" Условията за мир с Германия трябва да бъдат предупреждение към всички. Лойд Джордж е прекарал предния уикенд във Фонтенбло, обмисляйки недостатъците им, например оставянето на етнически германци под полска власт. За бъдещия мир в Европа е не по-малко опасно да се оставят милиони унгарци извън родината им. Особено след горчивия опит с Русия се съмнява, че има перспективи за военно разрешаване на проблема с болшевизма. "Нека не се разправяме с Унгария като с Русия - настоява той пред останалите. - Една Русия ни стига." Предлага да изпратят надежден човек, например Смътс, който да им докладва за Кун и неговия режим. Уилсън се съгласява ентусиазирано, а Клемансо – неохотно. Под френския натиск Съвета на четиримата решава все пак на Румъния да бъде изпратена военна помощ.[35]

В навечерието на Деня на лъжата 1 април Смътс и помощниците му, сред които и Харолд Никълсън, потеглят със специален влак от Париж за Будапеща. Привидно задачата на Смътс е да убеди унгарците да приемат неутралната зона между тях и Румъния, но истинската му цел е да прецени Кун и да види дали не може да се използва за неформална свръзка с Ленин. (Съюзниците все още не са си изработили политика спрямо Русия.) От британска гледна точка мисията ще бъде успешна и ако успее да контрира френското влияние в Централна Европа.[36]

Новината предизвиква неимоверно вълнение в Будапеща, където е възприета като знак, че Парижката мирна конференция е го-

това да признае новото правителство. Кун набързо продава на Италия каквото е останало – разполага само с резерв хранителни мазнини - и поръчва огромно количество червен плюш, с което да украси сградите по пътя от гарата до най-добрия хотел в столицата, който пък е обкичен с голямо британско знаме и унгарския трикольор.

Когато пристига в Будапеща, Смътс отказва да играе тази игра. Не излиза от специалния влак, а Кун е принуден да отиде при него. (Километрите червен плюш трябва да почакат до Първи май.[37]) Никълсън, който и в най-добрите си дни в никакъв случай не би могъл да се нарече приятел на Унгария, гледа на комуниста с цялата надменност на класата си. "Дребен мъж на около 30 години, с подпухнало бледо лице и месести влажни устни. Бръснатата глава, по която личат следи от червена коса, игриви подозрителни очи, с лице на сервилен и несигурен престъпник." Придружаващия Кун нов унгарски външен министър му е също толкова противен. "Дребен мазен евреин, изядено от молците кожено палто, тънка зелена вратовръзка и мръсна яка."[38]

Обсъжданията в тесния вагон-ресторант не минават добре. Кун иска признаване, Смътс за нищо на света не се съгласява да му го даде. Кун иска румънците да се изтеглят на изток от неутралната зона, Смътс е готов само на незначителни компромиси, с които Румъния пак ще окупира Трансилвания. Смътс решава, че няма смисъл повече да се пазарят. "Е, господа - казва в края на втория ден, - трябва да ви кажа довиждане." Учтиво се ръкува и се оттегля в купето си, след което за учудване на унгарците влакът потегля.[39] От кратката среща с Кун, Смътс стига до заключението, че той е глупак, чието правителство няма да изтрае дълго.

От друга страна казва на миротворците, че вижда смисъл в предложението на Кун всички народи от бившата Австро-Унгария да се съберат и сами да определят границите си и общата си икономическа политика. Смътс дори известно време работи заедно с Кейнс по план за отпускане на международен заем, който трябва да съживи страните от Дунавския басейн. Това са разумни идеи, но нито една от тях не е реализирана в Париж. Италианците са твърдо против всичко, което им напомня съживена Австро-Унгария, а никой от останалите Съюзниците няма особен интерес от прилагането на тези идеи. Като се има предвид и

1. Триумфалното пристигане на Удроу Уилсън в Париж за Мирната конференция. Обещанията му да изгради Общество на народите, да сложи край на воините и да наложи правото на самоопределение на народите пораждат огромни очаквания, който обаче бързо биват заменени от разочарование.

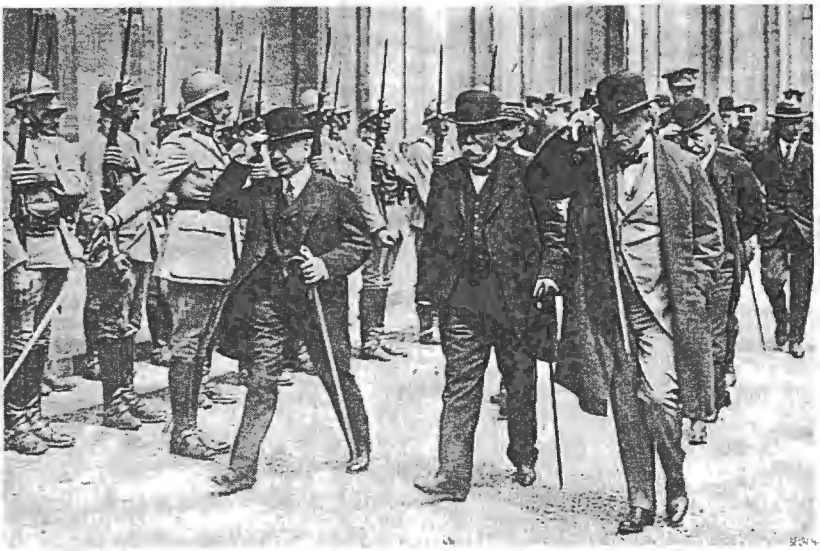

2. Клемансо и Лойд Джордж, премиери на Франция и Великобритания, приветствани от почетен караул. Двамата се радват на голяма обществена подкрепа, но и бремето на очакванията е значително.

3. Делегацията на Британската империя, която причинява много тревоги на Лойд Джордж. Ген. Ян Смътс, влиятелният външен министър на Южна Африка е вторият от ляво, Лойд Джордж е обграден от външният министър от А. Балфур (*от ляво*) и австралиеца Били Хюз (*от дясно*). У. Чърчил е в дясно от масата, а Х. Уилсън е зад лявото му рамо.

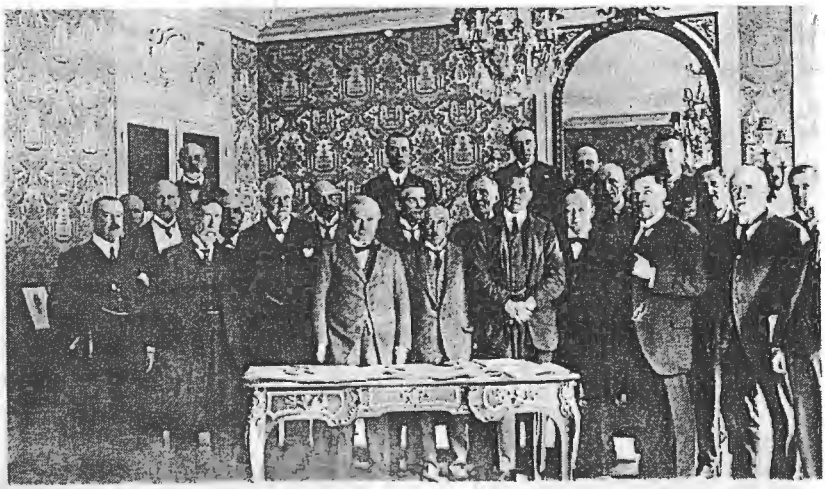

4. План на местата на Мирната конференция. 32 държави са поканени в Париж. Пленарните заседания са 8, което поражда недоволството на по-малките страни.

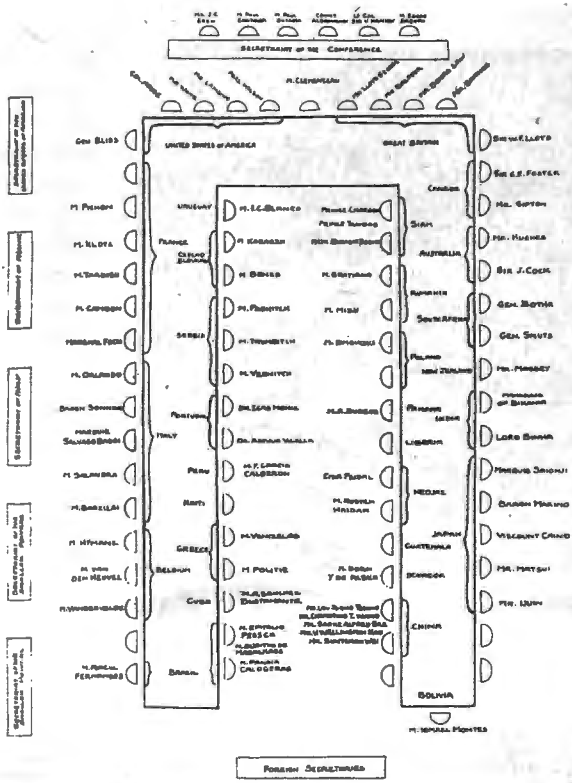

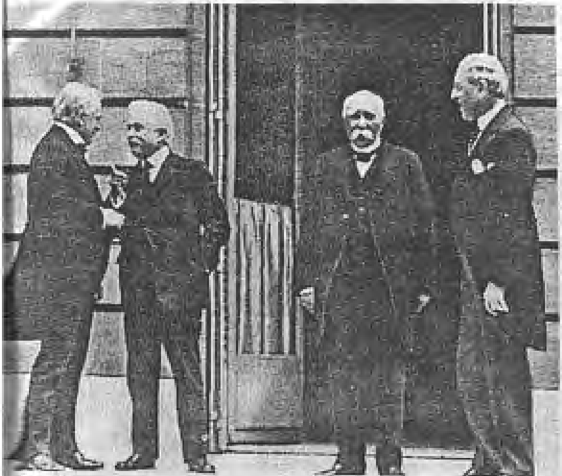

5. Основната работа се върши в комисиите и от тези четирима мъже (*от ляво на дясно*): Лойд Джордж, Орландо, Клемансо и Уилсън и техните съветници.

6. *Надпреварата между мирния процес и революцията.* Мнозина коментатори и досега смятат, че страхът от болшевизма определя действията на миротворците. Това е преувеличение; миротворците се тревожат от разпространението на анархията и икономическата катастрофа в Централна Европа, но те вярват във възможността да оправят света.

7. У. Уилсън и госпожа Уилсън на конни надбягвания в Сент Клу. Програмата на Конференцията е много натоварена, но все пак остава и време за разтоварване.

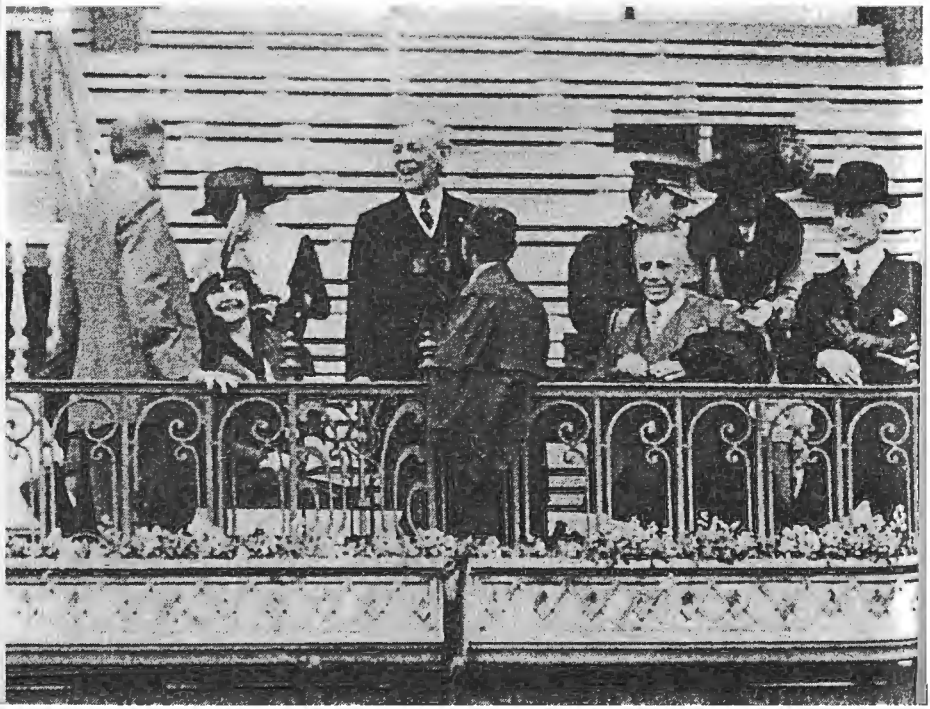

8. Жорж Клемансо, досадният радикал, който се превръща в Баща на победата. Седемдесет и две годишен, той е най-възрастен сред Четиримата големи.

9. Маршал Фердинанд Фош, френски главнокомандващ и главнокомандващ на съюзническите сили. Обвинява Клемансо, че прави прекалено много компромиси на германците.

10. Графика на тълпите пред Ке д'Орсе, събрали се да зърнат миротворците

11. Шофьорите на миротворците

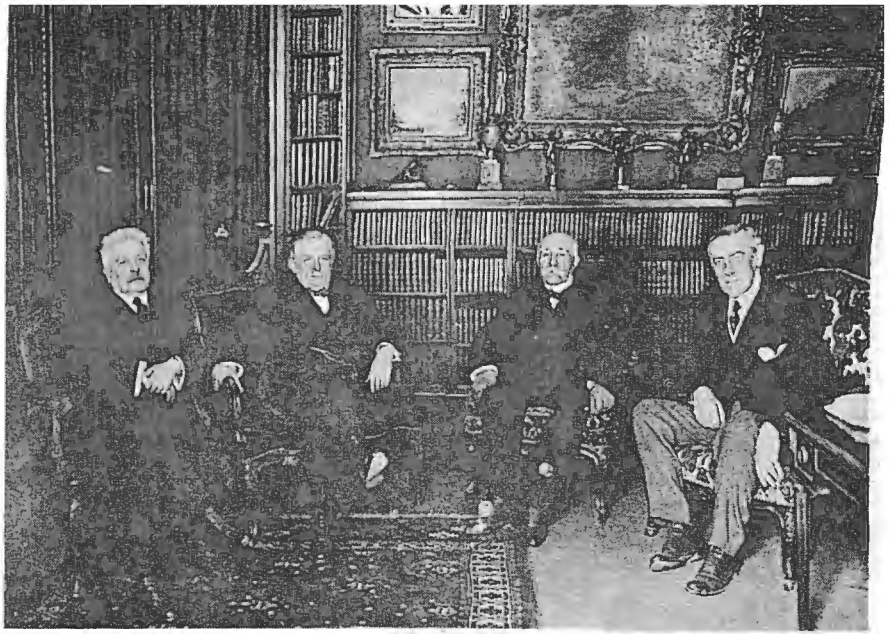

12. Четиристранният съвет в кабинета на Уилсън

13. Румънската кралица Мария, една от най-бляскавите личности сред многото вносители на петиции. Пристига в Париж с голям антураж, огромен гардероб и претенции към почти половината Унгария.

14. Игнаций Падаревски, великият пианист, който става първи премиер на възродена Полша. Има голям принос за спечелването на подкрепата на Великите сили.

15. По същото време във Варшава генерал Йозеф Пилсудски изгражда полската държава и полската армия. Въпреки че амбициите му за териториални придобивки са по-скромни, отколкото на най-разпалените патриоти, той завладява част от Южна Литва и навлиза в Беларус и Украйна, където се сблъсква с болшевиките.

16. Бела Кун, комунистът, който взима властта н Будапеща през 1919.

17. Арабската делегация начело с принц Фейсал, който се надява на независима държава, управлявана от семейството му. От лявата му страна е Т. У. Лорънс. Въпреки обещанията по време на войната, Франция и Великобритания не са склонни да се откажат от контрола над Близкия Изток.

18. Орландо напуска Конференцията.

19. Габриеле д'Анунцио взима властта във Фиуме (Риека), назначава свое правителство и държи безкрайни патриотични речи. Мусолини се учи от неговия пример.

20. Елефтериос Венизелос, премиерът, който мечтае за Велика Гърция, която да включва голяма част от старата Османска империя. Огромният му личен чар спомага да спечели благоразположението на Великите сили.

21. Миротворците сключват тежък за нея мирен договор с Турция през 1921, но не забелязват силата на турския национализъм, оглавен от забележителния генерал Кемал Ататюрк.

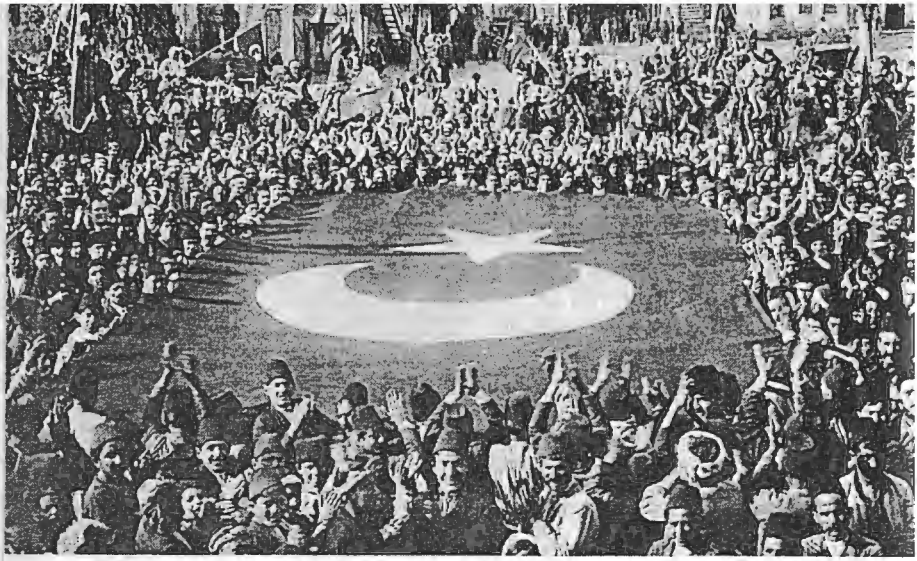

22. Тълпа турци приветства падането на Смирна (Измир) през 1922, което слага край на мечтата за Велика Гърция и на гръцкото военно присъствие в днешна Турция.

23. Лорд Кързън се възмущава от подкрепата на Лойд Джорж за гърците, а след това трябва да изготви нов договор с Турция.

24. Турската делегация за преговорите в Лозана (1922-23). Ген. Исмет (с бастуна) е доверен представител на Ататюрк, неотстъпчивостта му дразни Кързън.

25. Германската делегация. Граф Улрих Брокдорф-Рантцау (третият от дясно) е външен министър и ръководител на делегацията. Германците никога не прощават на Съюзниците, които отхвърлят техните предложения и отказват да преговарят сериозно.

26. Демонстрации в Берлин. Германците са ужасени от условията на договора. Плакатът настоява „Само 14-те точки" и отпраща към знаменитата реч на Уилсън.

27. Подготовка за официалното подписване на Договора във Версай.

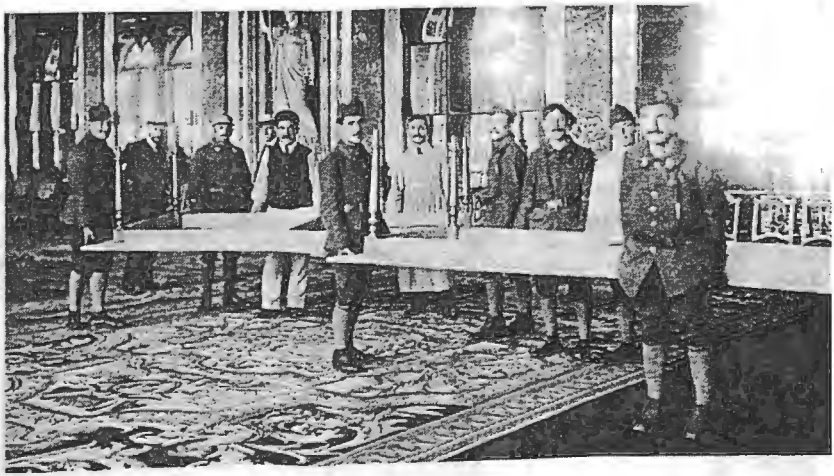

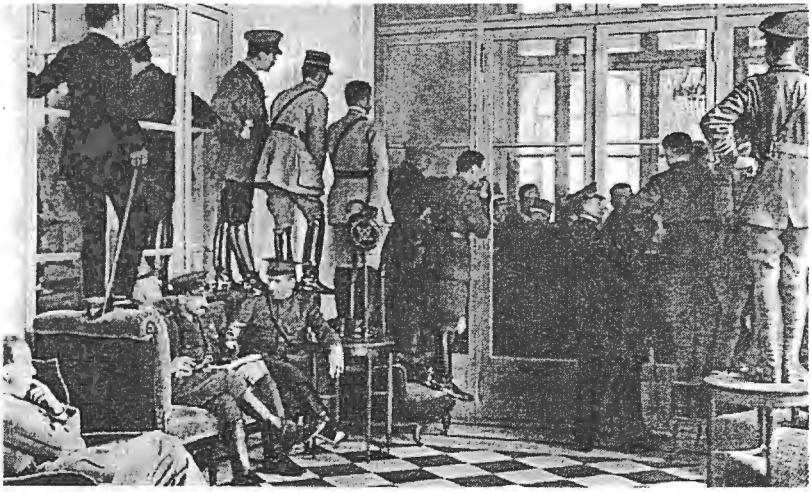

28. Публика при подписването на Версайския договор на 28 юни 1919. Някои са принудени да наблюдават отвън церемонията.

29. Огледалната зала, 28 юни 1919 г. Мястото е знаменателно, тъй като тук, след френското поражение във Френско-пруската война (1870-71) е провъзгласена нова Германия.

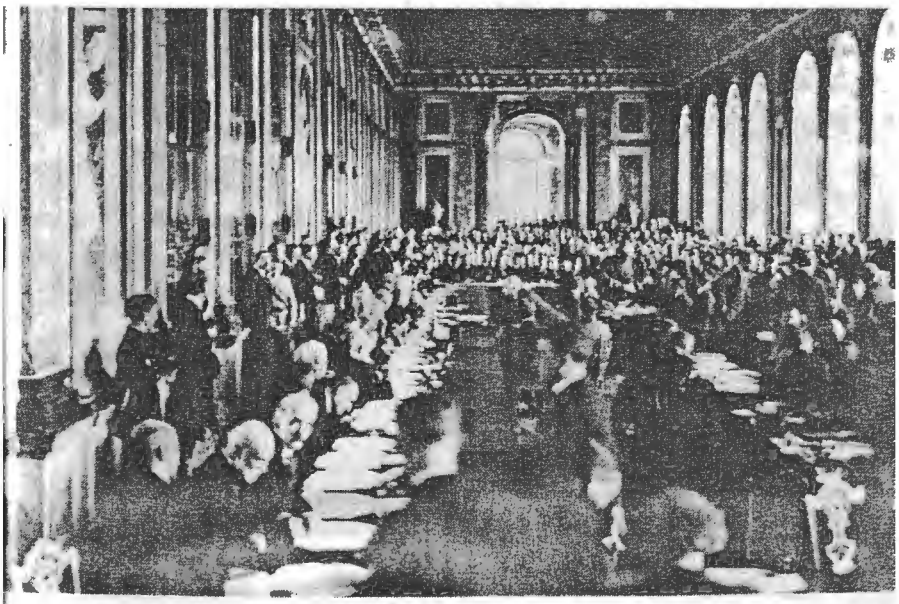

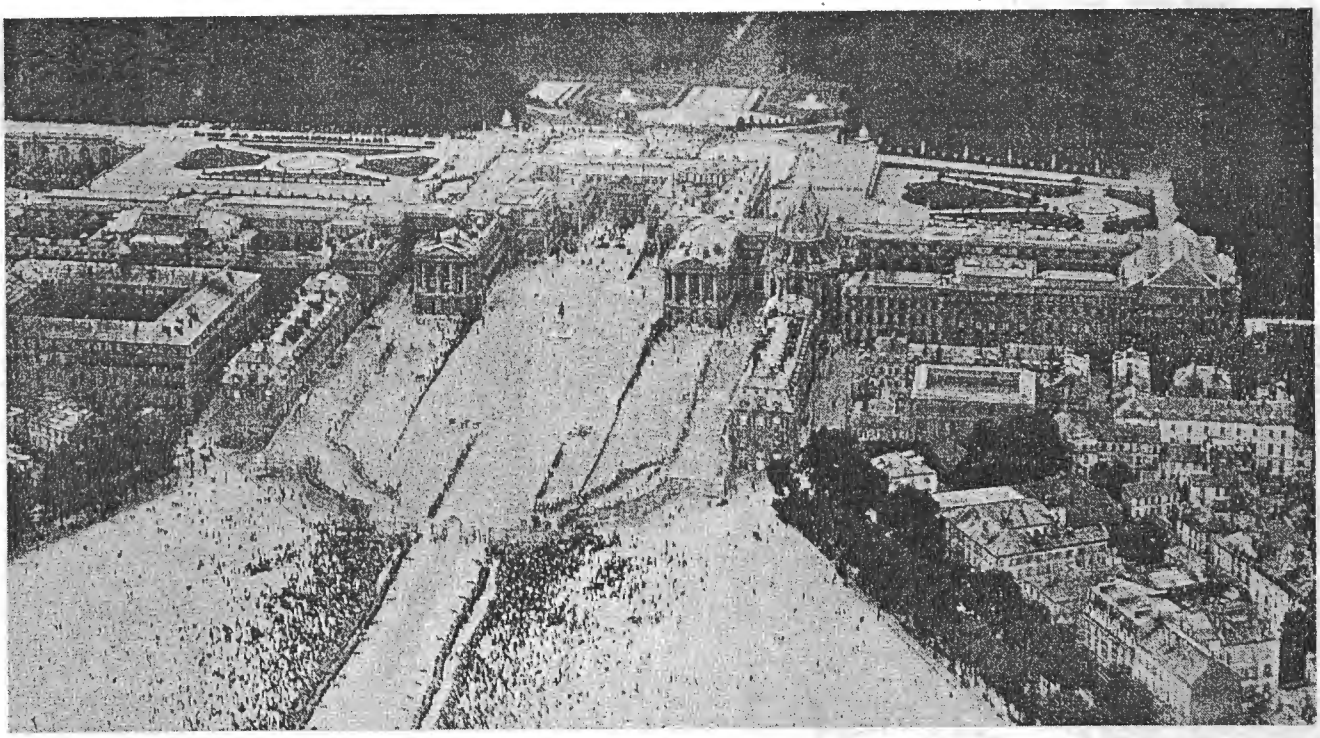

30. Версайския дворец, 28 юни 1919 г.

взаимната враждебност помежду страните-наследнички на Австро-Унгария, през 1919 г. тези намерения са невъзможни. Приемниците на империята се раздалечават още повече, когато се скарват за наследството ѝ. В годините между двете войни по Дунав не се наблюдава почти никакво икономическо и каквото и да било друго сътрудничество.[40] Но мечтата не умира. Синът на последния император, д-р Ото фон Хабсбург-Лотринген, както е известен в Европейския парламент, работи неуморно за сътрудничеството на държавите, които някога са били управлявани от неговите предци.

Контролираните от комунистите вестници в Унгария твърдят, че мисията на Смътс е показала, че Съюзниците признават режима. Те не отразяват внезапното му заминаване, но изтеклата информация за случилото се нагнетява общественото напрежение.[41] Плъзват слухове, че Съюзниците изпращат армия да окупира Будапеща, че Троцки и Червената армия идват от североизток, за да подкрепят унгарската революция и току-що избухналото в Бавария въстание. Говори се, че австрийските червени са готови да завземат Виена, че комунистите арестуват хиляди представители на средната и висшата класа, че се готвят десни заговори за завземане на властта, както и леви планове за масов терор.[42] Не всички слухове са фалшиви.

Троцки не идва към Унгария, но болшевиките се надяват да се свържат със своите братя по идеи.[43] В Белград Франше д'Епре се опитва да убеди югославяните да изпратят част от войската си на север срещу Кун.[44] В един виенски замък аристократи изгнаници, сред които и роднини на Каройи, се събират тайно и планират контрареволюция. (В дръзка атака срещу унгарското посолство конспираторите успяват да ограбят немалка сума пари, която Кун е изпратил от Унгария. За нещастие работата им веднага е блокирана от спорове как да похарчат парите.)[45] В унгарската провинция, далеч от Будапеща офицери, предвождани от братовчед на Каройи, планират военен преврат. Те убеждават един от малкото морски вълци на Австро-Унгария адмирал Хорти да се присъедини към тях.[46]

Режимът на Кун сериозно улеснява опонентите си. През всеки един от 133-те дни, през които се задържа на власт, обявява драматични и напълно нереалистични реформи: сух режим,

одържавяване на фабриките, раздробяване на големите имения, премахване на титлите, пролетарска култура за всички, задължителни бани и сексуално образование за децата в училище, задължително преразпределение на домовете и мебелите, стандартизация на гробовете. Тези реформи отблъскват почти всички слоеве на обществото - от католиците, които са ужасени от плановете за превръщане на църквите в киносалони, до либералите, отвратени от цензурата, произволните арести и тайната полиция. Общественото мнение заклеймява режима най-вече заради неспособността му да се справи с инфлацията и недостига, както и заради корупцията.[47]

Но правителството на Кун е довършено от външните врагове. През април, седмица след като Смътс си тръгва от Будапеща, румънската армия получава негласно разрешение от френските военни и поема през неутралната зона към Будапеща.[48] Няколко дни по-късно чехите също започват военни действия на север. Представителите и на двете нации в Париж се кълнат, че са безгрешни. "Боя се - казва Братиану пред Съвета на четиримата, - че не сте напълно информирани за ролята на румънската армия и унгарските провокации."[49] Техните действия били изцяло отбранителни. "Това са все дребни разбойнически народи, които само искат да си крадат едни други земите" - оплаква се Лойд Джордж.[50] Когато румънците навлизат много по на запад от териториите, за които имат претенции, дори Клемансо намира исканията им за прекалени и се разтревожва за политическите последствия: неговото собствена левица храни опасения, че той подготвя интервенция срещу унгарските комунисти. Освен това получава тревожни доклади за моралното състояние на френските въоръжени сили, наблюдаващи спазването на примирието в Източна Европа.[51]

Унгарците временно се сплотяват. Дори консервативните офицери предпочитат Бела Кун пред румънците. От своя страна режимът изоставя риториката на пролетарската революция и призовава просто за патриотизъм.[52] В армията се стичат доброволци. Италианците, мотивирани най-вече от враждебността си към другия агресивен към Унгария съсед - Югославия - продават на Кун оръжия и муниции. Според британски наблюдател те му предават и информация за намеренията на Съюзниците.[53] В средата на май унгарските войски са изтикали чехите и са се вклинили между тях и румънците.

Миротворците в Париж отначало не осъзнават ситуацията. Уилсън е склонен да разглежда унгарците като невинни жертви и задава неудобен и твърде познат въпрос: "Имаме ли начин да спрем румънците?" Всичко, което Лойд Джордж и Клемансо успяват да измислят, е да се скръцне със зъби на Братиану.[54] Трябва да им се признае, че вниманието им е заето от споровете с Италия за Фиуме. През втората седмица на май Съветът на Четиримата получава препоръките на експертите за унгарските граници с Румъния и Чехословакия и ги одобрява без почти никаква възражения.

Битките бързо са ожесточават и принуждават миротворците да им обърнат внимание. През юни един наскоро пристигнал от Унгария британски журналист е поканен на обяд с Лойд Джордж и неговия военен съветник Хенри Уилсън, за да им обясни какво се случва там. Той заварва британският премиер във весело настроение и двамата разглеждат картата на Централна Европа. Лойд Джордж този път вини Чехословакия и Румъния за конфликта. "Според мен унгарците са най-свестни. Те са най-мощната нация и винаги са поддържали ред сред останалите." Двамата обсъждат интервенция на Съюзниците срещу Бела Кун. Хенри Уилсън мрачно задава въпроса: "Откъде ще се вземе войска?" Премиерът настоява, че болшевизмът ще отмре от само себе си. Лойд Джордж е доволен от разговора, който ще му помогне в дискусиите с колегите на следващия ден. "Очевидно беше - заключава журналистът, - че Голямата четворка изобщо не мисли за страните на изток от Германия, защото е прекалено погълната от главния агресор и не се занимава с по-малките."[55]

Съветът на Четиримата изпраща предупреждения и заповеди точно както при поляците, но почти без резултат. Казва на румънците да не окупират Будапеща. Братиану отвръща приповдигнато: "Искахме в дух на солидарност с Антантата да влезем в Пеща, за да помогнем за възстановяването на реда."[56] Това е любимо негово клише, както и непрекъснатите обвинения, че Съюзниците се отнасят към Румъния с неблагодарност, въпреки големите й заслуги по време на войната.[57] На унгарците е заповядано да спрат битките. Кун отвръща, че Унгария е готова да ги прекрати, но само ако Румъния и Чехословакия го направят.[58]

За Съюзниците се оказва трудно да се споразумеят какво да

предприемат. Френските военни са за изпращане на армия, съставена от румънци, югославяни и французи, която да окупира каквото е останало от Унгария. Американците отбелязват, че веднъж влезли там, румънците може никога да не си тръгнат.[59] Лойд Джордж предлага да заплашат Румъния, че ще ѝ спрат доставките.[60] На 12 юни Съветът на четиримата се споразумява да изпрати телеграми на Унгария, Чехословакия и Румъния, с които да ги уведоми какви ще бъдат новите им граници и да им нареди да изтеглят войските си на своя територия. Нямало да позволят повече разграбване на земи. И нямало начин да бъдат принудени да променят решението си чрез по-нататъшно "безскрупулно използване на военни методи."[61] Американският делегат генерал Блис е упълномощен да проследи изтеглянето на армиите. "Добра задача за пацифист и обичащ мира уморен човек като мен, не мислиш ли?" - пише той на жена си.[62]

Лойд Джордж предупреждава Уилсън и Клемансо: "Трябва да наложим незабавно волята си, повече не можем да издаваме безсмислени заповеди."[63] Битките продължават. Румънците отказват да се изтеглят на изток. Братиану се страхува от съвместна атака на Кун и руските болшевики, както и от България, за която твърди, че е въоръжена до зъби.[64] През юли унгарците му дават повод отново да мине в настъпление. В последен отчаян пристъп Кун се опитва да отблъсне румънците зад Тиса на около 100 километра източно от Будапеща. Румънците контраатакуват. Няколко военни подразделения на унгарската армия, които са във връзка с опозиционерите около адмирал Хорти, прекратяват военните действия и унгарският фронт е пробит. Кун бяга в Австрия, а оттам в Съветския съюз. В СССР е арестуван по времето на сталинските чистки, обвинен е в конспирация с румънската тайна полиция и е екзекутиран през есента на 1939 г.[65]

На 3 август 1919 г. румънските войски влизат в Будапеща. Чехословашката и югославската армии се възползват от ситуацията, за напреднат още по-дълбоко на унгарска територия. Въпреки непрекъснатите възражения на Съюзниците, всички унгарски врагове остават на позициите си през цялата есен на 1919 г.[66] Поредица от слаби унгарски правителства не успяват да се справят нито с тях, нито с отрядите на Хорти, които стават все посилни в провинцията. "Ако трите Велики сили имаха възмож-

ност да поддържат армии, които да изпращат незабавно там, където назрява проблем, щеше да е съвсем различно - пише американски военен представител в Будапеща в дневника си. - Но авторитетът на Върховния съвет избледня, когато потокът от ултиматуми не оказа никакво въздействие дори върху нещастна малка държава като Румъния."[67] Мирната конференция затихва. Уилсън се връща в САЩ, за да се опита да получи одобрение на Конгреса за Обществото на народите. Лойд Джордж прекарва по-голяма част от времето си в Лондон, а Клемансо се готви да се кандидатира за президент на Франция.

Румънците са окупирали по-голямата част от Унгария и разграбват оцелялото от Кун и режима му. Телефони, елитни коне, противопожарни коли, обувки, килими, автомобили, зърно, добитък, вагони и локомотиви, с които да ги изнесат - всичко това изчезва на изток. Кралица Мария жизнерадостно заявява на един американски офицер: "Може за вас да е кражба, може да го наречете както си искате. Но аз чувствам, че имаме пълното право да го правим." Когато съюзническата военна мисия в Будапеща се противопоставя, румънците протестират, че става въпрос само за доставки за армията. Братиану казва, че в края на краищата Румъния е спасила цивилизацията от болшевизма.[68]

През ноември тази ситуация омръзва на Великите сили и най-вече на Великобритания и Франция. Румъния, Чехословакия и Югославия получават заповеди незабавно да изтеглят войските си от територията, която според мирния договор е отредена за Унгария. Румъния се подчинява неохотно и с голямо забавяне.[69] Когато в Унгария идва на власт ново, по-стабилно правителство, Съюзниците най-накрая решават, че могат да сключат мир. На 1 декември Унгария е поканена да изпрати представители в Париж и на 5 януари 1920 г. от Будапеща потегля специален влак. По пътя му през страната край релсите го посрещат тълпи, които пожелават добър път на пасажерите.[70]

Доайенът на делегацията граф Алберт Апони произхожда от семейство, което проследява своето родословие чак до XII в. и миграцията от Централна Азия. Политическите му убеждения са застинали някъде в XVIII в.[71] Той е любезен и учтив, много ерудиран, дълбоко религиозен и патриот. Тръгва към Париж с малко надежди. "Не мога да откажа тази тъжна чест, макар че нямам

илюзии, че съществува някаква възможност за смекчаване на съдбата ни."[72] Унгария няма нищо, на основата на което да се пазари. Когато Кун емигрира, границите ѝ вече до голяма степен са определени, а Съюзниците са подписали договори със съседите ѝ.

Унгарците са приети хладно, но коректно от французите и са отведени в "Шато дьо Мадрид", хотел в Булонския лес. Към тях се отнасят по-добре отколкото към германците - можели да се разхождат из парка, дори ги пускат до местните ресторанти. Получават условията си за мир на кратка церемония в Ке д'Орсе. Клемансо лаконично уведомява Апони, че на следващия ден може да направи изявление, но не се предвиждат устни преговори, имат право само на писмени възражения. Когато излизат от залата, френският премиер се изсмива високо и надменно.[73]

Според Лойд Джордж изявленията на Апони са направили силно впечатление. Говори на перфектен френски, след това преминава на също толкова безупречен английски и завършва на впечатляващ италиански. Отбелязва, че Унгария е наказана пожестоко от която и да е друга победена нация. Тя губи две трети от територията и населението си, откъсната е от пазарите и източниците си на суровини и от нея се очаква да плаща тежки репарации. Три и половина милиона унгарци ще се окажат извън родината си. Щом принципът на самоопределението се смята за справедлив, а той наистина е такъв, тогава да бъде приложен и спрямо унгарците. В териториите, отнети от Унгария най-малкото би трябвало да се проведат плебисцити. (Той обаче необмислено подкопава позициите си, като заявява, че унгарците са принудени да живеят под властта на по-нисши цивилизации.)[74]

В отговор на въпрос на Лойд Джордж Апони разгръща голямата етнографска карта, която е донесъл със себе си, и миротворците се струпват около нея. Лойд Джордж му прошепва: "Бяхте много красноречив."[75] Дори Клемансо проявява любезност. Когато унгарците се връщат в хотела си, за да подготвят писмените си коментари, сред тях се надига плаха надежда.[76] В британския парламент са отправени критични питания за условията на Унгария. Няколко видни френски бизнесмени са се заинтересували от подновяване на икономическите връзки между Франция и Унгария и са започнали неофициални разговори.[77] Италианското пра-

вителство, което има нов премиер, изоставя предишната си враждебност и настоява Съюзниците да вземат предвид протестите на унгарците.[78] Но това не е достатъчно. Британците и французите нямат никакво намерение да преправят договорите, а италианците не искат да оказват повече натиск.[79] Възможно е миротворците да са били повлияни и от меморандум на Румъния, Югославия и Чехословакия, заявяващ, че всеки опит да се преначертаят границите, би бил предателство.[80] Това, което в края на краищата закопава Унгария, е инерцията. Както казва един млад английски наблюдател на Каройи през 1919 г.: "Правителствата на страните от Антантата имат много по-важни неща, за които да се тревожат, отколкото за съдбата на десетте милиона унгарци."[81]

Унгария получава само няколко незначителни компромиса: повече петроловози по Дунав например. На 4 юни 1920 г., на кратка церемония в двореца "Трианон" представителите ѝ подписват договора. В Унгария знамената на обществените сгради са свалени наполовина. Трианон става нарицателно за жестокостта на Съюзниците и спомена за него отприщва у почти всички унгарци желание за ревизия.[82] Водеща политическа фигура в годините между двете войни става Хорти, който е обявен за регент на основанието, че Унгария все още е монархия. (Тя така и не успява да си намери крал, което устройвало както британците, така и самия Хорти.) Хорти и последователите му се заиграват с идеята, колкото и невероятна да е тя, да възстановят Унгария в довоенните ѝ граници например като обгазят чехословашките войски в казармите им в Словакия и нахлуят на тяхна територия.[83] По-умерените са склонни да се задоволят и с Трансилвания.

През 30-те години Унгария предпазливо се приближава към другите ревизионистки сили - хитлеристка Германия и Италия на Мусолини. След Мюнхенското споразумение от 1938 г. Чехословакия е оставена сама срещу Хитлер, Унгария успешно присвоява част Словакия и цялата Рутения. Пред 1940 г. идва редът на Румъния, а през 1941 г. - и на Югославия. С помощта на Хитлер Унгария си връща две пети от Трансилвания и част от Банат на юг, но не се радва дълго на възстановените територии. През 1945 г. победилите Съюзници връщат границите според условията от Трианон и те си остават там и досега, едно от решенията на Парижката мирна конференция, което остава непроменено. Засега.

Част VI

Трудна пролет

21. Съветът на четиримата

Пролетта на 1919 година настъпва късно в Париж, но в средата на април магнолиите вече са отрупани с цвят, а кестените по булевардите започват да цъфтят. Етиопските делегати пристигат на малки групи, високи и представителни в белите си роби. Големите музеи един по един отново отварят врати за посетители, а парковете се изпълват с деца. На Първи май градът е блокиран, тъй като левицата извежда на улицата хиляди демонстранти за ежегодната социалистическа манифестация, а правителството отвръща с военни подразделения. Навсякъде в центъра на Париж се стига да сблъсъци; говори се, че над 2000 са сериозно ранени и откарани в болница.[1]

Мирната конференция в голям степен е готова с условията за германците, много от границите в Централна и Източна Европа вече са очертани поне на хартия и е поставено началото преговорите с Австрия, Унгария, България и Османската империя. В Париж се разпространява мрачната шега, че се подготвя "справедлива и трайна война".[2]

Начело на Конференцията е новият Съвет на четиримата – Клемансо, Лойд Джордж, Орландо и Уилсън – който се събира през последната седмица на март. Идеята е да провеждат срещи без обичайния антураж от експерти и секретари, за да решават помежду си значимите въпроси. Лойд Джордж се тревожи както от непрестанното изтичане на информация от Върховния съвет, така от мудния ход на мирните преговори. Клемансо е съгласен, че конференцията е постигнала твърде малко за два месеца. Уилсън споделя това мнение. Той по принцип предпочита малките и неофициални групи, в които може да говори свободно и

при необходимост да променя становището си. Циниците са на мнение, че Съветът е един вид удобно оправдание да се лиши от възможност за присъствие италианският външен министър Сонино, който до този момент сината си е настроил срещу себе си всички, включително собствения си премиер.[3]

Съветът на четиримата обикновено заседава два пъти дневно, включително в неделя при кризисни положения. Понякога се събират в усойния и неудобен кабинет на Клемансо в Министерството на войната, но повечето заседания се провеждат в кабинета на Уилсън. Там Уилсън седи решително в креслото си и наблюдава "подобно на професор в колеж при обсъждане на дисертация" - отбелязва Тардьо, който от време на време присъства като наблюдател. Докато Уилсън говори бавно и обмисля думите си, Лойд Джордж, който обгръща с ръце колената си, се впуска в темата, понякога гневно, друг път изпълнен с добро настроение, "обзет от висша степен на безразличие по отношение на техническите доводи, привличан неустоимо от неочаквани решения и поразяващ с красноречие и остроумие". Клемансо седи облегнат в креслото си, а ръцете му, обикновено с ръкавици, са отпуснати отстрани. Той взима думата по-рядко в сравнение с другите двама, като се изказва по-прочувствено от Уилсън и по-логично от Лойд Джордж. От време на време, за да чува по-добре, каца върху облицованата решетка на камината. Орландо обикновено сяда от едната страна на камината с лице към останалите трима. Но е изолиран по други причини; прекалено е зает с исканията на Италия и взема малко участие в другите дискусии. Освен това изпада в затруднено положение, когато останалите трима говорят помежду си бързо на английски. Веднъж, когато негов приятел го пита за скорошна среща, той отвръща мрачно, че чак сега е разбрал вица за негрите, който Уилсън е разказал за шести път.[4]

Японците, които сега не са допуснати, протестират деликатно. Те са забаламосани с участие в Съветът на министрите на външните работи, където се срещат с колегите си от Великобритания, Франция, Италия и САЩ, за да обсъждат въпросите, които Четиримата ми отпуснат. Професионалните дипломати са скандализирани от изчезването на Върховния съвет и подмяната му с два нови органа. "Безполезни схеми и импровизирани идеи" - посочва Пол Камбон. Пресата, която вече е раздразнена от огра-

ничениятa по отношение на публикуваните съобщения, протестира шумно. В статия, озаглавена "Бой на негри в тъмна нощ", кореспондентът на "Фигаро" отбелязва, че Мирната конференция е заприличала на платно за рисуване, покрито с черна боя. Карикатура в "Ню Йорк Хералд" представя Уилсън като "новия шампион по борба", туширащ пресата на тепиха.[5]

Педантичният британски секретар на Мирната конференция Морис Ханки е обезпокоен от липсата на протоколи по време на срещите на Съвета на четиримата, което е "ужасно неудобно от гледна точна на секретаря". Няколко седмици по-късно Съветът на четиримата открива, че е неудобно и по отношение на работата. Те не помнят какви решения са взели, нито пък кой е трябвало да извърши нещо във връзка с тези решения. Към средата на април Ханки е повикан отново, за да води протоколите. По-късно се разбира, че преводачът, историкът Пол Манту, е диктувал всяка сутрин в поверителен протокол за Клемансо запаметеното от него по време на срещите от предишния ден. (Манту запазва копие за себе си, но го изоставя, когато германците нахлуват в Париж през 1940 година; като по чудо то все пак оцелява през войната.) Към края на април Орландо довежда и италиански секретар. Резултатът е изключително пълна картина на срещите на четиримата водещи световни държавници, които разговарят по цял ден помежду си в продължение на три месеца, като провеждат над 200 заседания. Във водения от Ханки протокол всички се държат като възпитани държавни служители, а неудобните изрази са загладени; и Манту, и италианският секретар Алдрованди обаче включват обидните забележки и гневните реплики.[6]

Четворката се кара, крещи и нагрубява, но освен това всички, дори Орландо, се шегуват помежду си, разказват си анекдоти и си съчувстват. Разглеждат внимателно картите и дори заедно лазят по грамадната карта на Европа на Уилсън, която трябва да се разгъва върху пода. Лойд Джордж и Уилсън се уговорят да ходят заедно на църква; Клемансо казва, че никога не е ходил на църква. Сравняват записките си за това, което ги тревожи. Клемансо споделя, че обидите никога не са му пречили да заспи, но има проблеми със съня, когато усеща, че е извършил някоя глупост. Уилсън и Лойд Джордж го разбират много добре. Останалите слушат учтиво грубоватите южняшки шеги на Уилсън и също си

позволяват да разкажат някой друг виц. Един ден Уилсън започва нарича Клемансо "скъпи, приятелю", на което следва мигновена реакция: "Винаги ме обзема страх, когато започвате с обръщението "скъпи приятелю". Уилсън отговаря: "Не мога да се обръщам към вас по друг начин. Но ако предпочитате ще казвам "знамени ти ми колега". Към края на срещите Клемансо задава въпрос на Лойд Джордж: "Как намирате Уилсън? - на което той му отговаря: "Допада ми, като сега ми допада много повече отколкото в началото." "И на мен" - отговаря Клемансо. Те споделят самотата на властта и се разбират по начин, по който никой друг не би могъл.[7]

Обемът на работата продължава да расте. В последните дни на март например Четиримата големи обсъждат немските репарации, залежите от каменни въглища в областта Саар, окупирането на Рейнската област от съюзните войски, тунела под Ламанша, исканията на Белгия, революцията в Унгария, въоръжените сблъсъци между Унгария и Румъния и мисията на Ян Смътс, премиера на Южна Африка. Уилсън успява да намери време за разговори със секретаря си по въпросите на флота за надпреварата във военноморските сили между неговата страна и Великобритания. Лойд Джордж провежда официална закуска с двама свои съветници, за да обсъди положението с Полша. Наред с всичко останало, Клемансо изживява криза на взаимоотношенията си с върховния главнокомандващ на съюзническите войски генерал Фош и трябва да се справя с вълна от стачки. Пресата бълва критики към Мирната конференция и най-вече към засекретяването на малобройните резултати от нея.[8]

От четиримата най-добрата формулировка намира Лойд Джордж. По-късно той често повтаря, че шестте месеца в Париж са най-щастливото време от живота му. Видял е успеха на Великобритания по време на войната и с удоволствие договаря мирните условия. В деня, когато напуска Париж, споделя със стария си приятел Ридъл: "Чувствах се като че ли затварям книга, която никога няма отново да бъде разтворена – една изключително важна книга. Беше напрегнато, но в същото време приятно. Прекарах добре. Съмнявам се, че някога ще изживея подобно нещо. Всичко беше толкова живо."[9]

За разлика от него Уилсън очевидно остарява и тикът на лице-

то му става все по-видим. Той е сериозно болен и по време на острите дискусии около условията за Германия; може би тогава преживява лек удар, който предшества масивния инсулт, поразил го четири месеца по-късно. "Никога не бях виждал президента толкова изтощен и изморен – пише неговото пресаташе Бейкър в началото на май. - Той с усилие си спомняше какво е свършил Съветът преди обед." Уилсън е емоционално изтощен. "Мисля, че ако сега получим някоя добра новина – възкликва той един ден, - ще рухна мъртъв." Уилсън е по-раздразнителен, по-неблагоразумен и по-лесно се ядосва. Издребнява около използването на служебни автомобили. Настоява, обратно на всички доказателства, че тъй като френският персонал в къщата му говори перфектен английски, всичките му членове са шпиони. Внезапно пренарежда кабинета си. "Не ми харесва начинът, по който цветовете на мебелите се бият – казва на лекаря си. - Зеленото и червеното са смесени, липсва каквато и да е хармония." Американския ъгъл за срещите на Съвета на четиримата трябва да бъде в червено, британският – в зелено, а френският може да бъде пъстър.[10]

На 14 април в Съвета на четиримата се влива свежа струя, когато е отправена покана към германското правителство да изпрати делегация в Париж. Договорът, който трябва да бъде одобрен от всички участници в Мирната конференция, е странен хибрид, който от една страна включва традиционни условия за победения враг, а от друга - подробен план за нов световен ред. В него се споменават трофеите от войната – Германия трябва да върне на Франция всички знамена, пленени през 1871 г., и черепа на африкански владетел, донесен в Берлин – а в същото време се говори за самоопределение на нации като Полша и Чехословакия. Клаузите, които засягат териториалните загуби за Германия и наказанията за онези, които са отговорни за избухването на войната, се редуват с условия за нов световен ред – включващ например Международната организация на труда – като всичко започва, както настоява Уилсън, със създаване на Обществото на народите. Тъй като договорът с Германия е първият и най-важният, Уилсън и поддръжниците му смятат, че той трябва да включва основните принципи и институции на новата дипломация.

Създава се централна комисия за изготвяне на проектодого-

вор, която да свери и подреди клаузите и да се увери, че формулировката им е ясна и последователна. Асистентът на Бейкър се отбива на Ке д'Орсе, за да го види. "Комисията по проектодоговора се сьсипва от работа – съобщава той, – тъй като много малко от материалите са комплектувани, когато са били разглеждани, повечето са лошо написани и си противоречат, например въпросите за репарациите, пристанищата, финансите и икономиката продължават да влизат в противоречие едни с други.[11] Миротворците продължават да творят промени и допълнения до момента, в който целият документ е даден за печат. Съветът на четиримата открива, че е забравил да сложи каквито и да било клаузи за трафика на опиум или за Люксембург. Лойд Джордж иска клауза и за отровните газове; премиерът на Канада Бордън предлага промяна в клаузите за Международната организация на труда. Генерал Фош и съветниците му подозират комисията по проектодоговора в отслабване на клаузите, засягащи разоръжаването, и настояват да участват в заседанията.[12]

Сутринта на 29 април, подобно на нежелан гост на частно тържество, белгийските делегати се появяват в кабинета на Уилсън, за да заявят, че не могат да подпишат договора в този му вид. В страната им общественото мнение е единодушно, че отношението към Белгия е скъперническо. Демонстранти по улиците на страната носят плакати с надпис "Англия, забрави ли август 1914?" "Защо Уилсън не посети разрушенията у нас?" "Белгийски герои са погребани в Източна Африка! Кой ще пази надгробните им паметници?" Заглавие на брюкселски вестник гласи "Белгия изоставена и унижена от своите Съюзници".[13] Това не е преувеличение; страната, чиято окупация дава началото на повсеместния европейски конфликт, в голяма степен е пренебрегната на Мирната конференция. По подобен начин през 1945 г. победителите ще изоставят Полша на Съветския съюз.

Все пак, измежду всички съюзници Белгия е претърпяла най-големи загуби от Германия. С изключение на малка ивица земя между морския бряг и Ипър, цялата страната е окупирана по време на войната. Колкото и да лъже пропагандата на Антантата за поведението на германците в Белгия, в нея има и истини. Германия брутално и ефективно е разорила страната. Машини, резервни части, цели фабрика, заедно с покривите, са изчезнали на из-

ток заедно в влаковете, които ги отнасят. Преди 1914 г. Белгия е процъфтяваща страна. През 1919 г. 80% от трудоспособното ѝ население е безработно. Производството на стомана е по-малко от една десета от предвоенното. В провинцията селските стопани нямат торове и инструменти, а добитъкът е малоброен, защото милиони коне, крави, овце и дори пилета също са изнесени на изток. Ако не хуманитарната помощ от Антантата, белгийците са щели да умрат от глад по време на първата мирна зима.[14]

За съжаление Белгия има малко застъпници. Уилсън, който нарежда възстановяването на страната сред Четиринадесетте си точки, е прекалено зает с по-големи въпроси. Французите подозират белгийците, че се опитват да анексират малкото херцогство Люксембург, а британците ги смятат за алчни. Лойд Джордж вдига яростен скандал на белгийския премиер заради "нелепите" искания на Белгия. "Трябваше да му кажа съвсем ясно, че белгийците са загубили сравнително малко хора по време на войната, а и, в крайна сметка, Белгия не е дала повече жертви от Великобритания.[15]

Белгийската кауза не е подпомогната и от външният министър на страната Пол Химанс. Спретнатият, умен, дребен мъж, убеден в правотата на своята кауза, изнася лекция пред Съвета на четиримата, шумно и многословно се оплаква, че той и Белгия са пренебрегнати. По някакъв повод, докато е набрал инерция, той патетично възкликва: "Бих искал да можех да направя нещо за Белгия." Клемансо се изправя и казва: "Най-доброто, което можете да направите за Белгия, е да умрете или да си подадете оставката.[16]

Белгийците се надяват, че Великите сили ще окажат натиск върху холандците, за да бъдат коригирани незадоволителните граници между техните две страни, особено по поречието на река Шелда, която минава през голямото белгийско пристанище Антверпен, но се влива в морето на холандска територия. Холандците, които си имат пристанище Ротердам, преди войната не са направили почти нищо за да подобрят корабоплаването, например да почистят реката от наноси. Холандия, която като неутрална страна не е част от Мирната конференция, твърдо отказва да даде и педя от земята си, дори срещу евентуални територии от Германия. Великите сили запазват мълчание.[17]

Белгия иска и корекция на границите си с Германия. Комисията по белгийските въпроси препоръчва Белгия да получи ивица земя между малките градчета Ойпен и Малмеди. Територията не е голяма - около 1000 кв. км с население от 60 000 души, но включва ценни гори, които ще компенсират загубите на Белгия по време на войната. Експертите подхвърлят на Белгия и още 2.5 кв. км, известни като неутралния Мореснет, които са с неясен юридически статут поради недобрата формулировка на съответните клаузи от договора от 1815 г. Съветът на четиримата се съгласява с това.[18]

Съветът на четиримата не е толкова благоразположен, когато става въпрос за репарации. Белгия настоява за специално разрешение, за да включи разходите си във войната в исканията си. Желанието не е толкова неприемливо, колкото изглежда, тъй като белгийското правителство е принудено да се финансира изцяло чрез заеми поради факта, че по-голямата част от страната е била окупирана. Освен това белгийците се стремят към приоритет при разпределянето на парите от Германия. Американците проявяват отзивчивост. Британците и французите, които имат собствени планове за репарациите, не са благоразположени, но на 29 април отстъпват и през следващите няколко дни споразумението е изработено. Белгия ще получи 500 милиона долара веднага след като Германия плати, както и подлежащ на уточняване процент от общите репарации. През следващите години Великобритания и Франция всячески се опитват да орежат претенциите на Белгия, а Германия прави всичко възможно въобще да не плати. Едва през 1925 г. Белгия успява да получи изцяло приоритетната си сума; в крайна, сметка подобно на съюзниците, и тя си получава само част от това, което е поискала.[19]

По изключение в Париж белгийците показват умение във воденето на преговори. Заплахата да не подпишат договора с Германия е отправена във възможно най-подходящия момент. Италия е напуснала Мирната конференция и е налице сериозни сблъсъци около исканията на Япония. Германските делегати пристигат в същия ден, а условията на договора им още не са окончателни. Още по-тревожен е въпросът дали изпадналата в хаос Мирна конференция може да ги принуди да подпишат договора?[20]

22. Италия напуска

На 20 април, девет дни преди белгийския ултиматум, Франсис Стивънсън стои на прозореца на апартамента на Лойд Джордж на улица "Нито" и наблюдава отсреща къщата на Уилсън, за да разбере дали спешната среща на Съвета на четиримата е приключила. Великден е, неделя, прекрасен пролетен ден, и Лойд Джордж ѝ е обещал да отидат на пикник. "Внезапно на прозореца се появи Орландо, наведе се на перваза и обхвана с ръце главата си. Стори ми се, че плаче, но не вярвах, че е възможно, докато той не извади носната си кърпа и не избърса очите и бузите си."[1] Прислужникът на Лойд Джордж, който седи до нея, възкликва: "Какво са сторили на горкия възрастен господин?"[2]

В кабинета Клемансо гледа хладно. Британците са потресени, Ханки отбелязва, че би наплескал сина си за подобна срамна проява на чувства.[3] Единственият, който предприема нещо, е Уилсън, който пристъпва, за да утеши италианския премиер, изключително великодушен жест, като се има предвид неприязънта между американците и италианците в този момент.[4]

Най-сериозният дебат по време на Мирната конференция тогущо е навлязъл в тежък стадий и моментът едва ли може да е по-неподходящ. Тъй като се очаква всеки момент германците да пристигнат в Париж, от съществено значение е миротворците да са единни. Италианските претенции на конференцията се простират в три региона – Африка, Близкия изток и Европа – но зоната, която поражда проблеми, е Адриатика, по-точно пристанище Фиуме (днешна Риека). Кавгата е не само заради територия, тя е принципна, защото италианците искат това, което им е било обещано от старата дипломация, докато американците твърдо застават зад новата. Този спор се превръща в личен сблъсък между Уилсън и италианците, по-специално техния външен министър Сонино. Въпросът е дали мирът означава поделяне на плячката, както американците го наричат презрително, или очертаване на граници на базата на етническия принцип. Уилсън застава зад

принципа, тъй като това, което иска Италия, или е обещано от Великобритания и Франция по тайния Лондонски договор (който го отвращава), или е населено със славяни (и следователно нарушава принципа на самоопределение), или и двете.

Орландо се е надявал да избегне конфронтацията. Но той не отчита, че Уилсън не е обикновен политик, както и че светът през 1918 г. не е този от 1914. Орландо е продукт на сумрачния свят на италианската политика, с нейните сделки, уговорки и показен патронаж. Той е нисък, набит мъж, който жестикулира усилено, сицилианец по произход и адвокат по образование, който винаги е разбирал, че затрудненията могат да бъдат преодолявани, като се използват точни формулировки. Открито се гордее както с родината си, така и със семейството си. В Париж се хвали на маса пред група американци, че е направил три деца за тридесет и един месеца, било невъзможно да стане по-бързо.[5] Никълсън неоснователно го отписва от сметката и го определя като "бял, нерешителен, слабохарактерен мъж", Орландо сплотява страната си, когато тя е изправена пред поражение.[6]

Войната се е превърнала в огромно усилие за едно общество, което вече разделено на благоденстващи промишлен север и земеделския юг, верен на традициите. Голямото обещание за унифициране от 60-те години на XIX в. все още не е реализирано. Напредъка на Италия в икономиката е бавен, а кратките ѝ пробиви във външната политика са или смущаващи или унизителни, какъвто е случаят с поражението от етиопците при Адуа през 1896 г. Подобно на другата нова страна - Германия - Италия също е с политическа система, съставена от враждуващи лагери: в нейния случай, католиците, чиято църква не приема новата държава, радикалните социалисти, които са отчаяни от реформите в съществуващите структури, и десните националисти, които копнеят да разчупят ограниченията на покварената и отегчителна политика.

През войната Италия, най-бедната от Великите сили, харчи пари, които няма. Към края на 1919 г. тя дължи на съюзниците си еквивалента на 700 милиона лири стерлинги, а инфлацията през войната е по-висока в сравнение с която и да било друга държава с изключение на Русия. На фронта италианските войници, лошо командвани и зле екипирани, загиват масово в сраженията срещу Австро-Унгария в Алпите. През 1917 г. армията ѝ е разгромена.

при Капоретo, за което италианците обвиняват както генералите си, така и системата. До 1918 г. загиват над половин милион войници, а много повече са тежко ранени. Но за какво е било всичко това? В Италия вече се чува една фраза, която ще се стане тривиална – "осакатената победа" – както и приказки за революция.

Либерали и умерени социалисти оттеглят подкрепа си за правителството, ужасени от това, което смятат за дълбока проява на цинизъм от негова страна, и Орландо все повече трябва да разчита на десния национализъм.[7] В Париж му е нужен триумф на всяка цена, реален или поне привиден. Ако Сонино и приятелите му консерватори настояват за пунктуално придържане към Лондонския договор, те трябва да го получат. Ако някои националисти искат повече територии, отколкото е обещано на Италия на източния бряг на Адриатическо море, например Фиуме, то и това е възможно. Той дори може да вземе надмощие над либералите, като се позове на Уилсъновите принципи и по-специално на самоопределението, по отношение на всички италианци, разпръснати извън пределите на страната (без това да важи за германците и славяните, които ще минат под италианско управление). Орландо е човекът, който предлага формулата, вдъхновява националистите и разгневява съюзниците на Италия: "Лондонският договор плюс Фиуме."[8] Той е не по-малко изненадан от останалите, когато Фиуме се превръща във въпрос на живот и смърт за италианските националисти и в точка, по която Уилсън не желае да отстъпи.

Сонино, другата силна фигура в италианската делегация, подкрепя Лондонския договор (все пак той е водил преговорите по него), но почти не се интересува от Фиуме. По мнението на Лойд Джордж той "се тревожеше, да не би да се наложи Италия да пожертва по-големи неща заради безумието, свързано с това незначително искане".[9] Той ще понесе отговорността за гибелната дипломация на Италия в Париж. Орландо се измъква леко, отчасти поради факта, че за разлика от Сонино не говори добре английски; повечето американци и британци не разбират какво казва. Както споменава Лойд Джордж "той е привлекателен и дружелюбен, което го прави изключително приятен човек, с който може да се работи." Освен това Лойд Джордж твърди, доста погрешно, че "не съществува фундаментално различие във възгле-

дите или принципите между него и президента Уилсън." Орландо е и "изключително популярен" сред американците. "Ако Орландо беше тук, мисля, че можех да направя нещо – пише Хаус на Уилсън, - но Сонино е безнадежден."[10] Сонино, за разлика от него, е "мрачен, суров и несдържан".[11] Той има остър език и не успява да завърже много приятелства в Париж.

През 1919 г. Сидни Сонино е в началото на седемдесетте си години. С буйната си побеляла коса, големите провиснали мустаци, дълбоките си очи под гъстите вежди и строгото изражение, той е истинско олицетворение на консервативния италиански политик и европейски държавник от стария стил. В действителност той е нещо много повече: протестант в страна с преобладаващо католическо население, интелектуалец, който пише със страст за Дантевата Беатриче, както и брилянтен полемист. Роден в Египет, в семейство на италиански евреин бизнесмен и уелската му съпруга, Сонино е аутсайдер, който влиза в сърцето на италианската политика. Старомоден либерал, с годините той минава все по в дясно. Вярва в помощта за масите, но е убеден, че те сами не могат да си помогнат. Преди войната за кратко на два пъти е премиер, спечелва неохотното уважението на враговете си като честен и безкористен политик. През 1914 г. става министър на външните работи на Италия.

Гордее се до степен на маниакалност, че не е като другите, казва за него човек, който по никакъв начин не му е враг: "Когато, като млад дипломат преди войната, се срещах с него доста често в прекрасната му уединена къща в близост до Форума на Траян, не можеше да не ми направи неприятно впечатление този явен комплекс за превъзходство, на който той беше първата жертва."[12] Но Сонино има и друга страна. Като млад е имал дълбока, нещастна любов. "Кой може и би обичал това нищожество, на което му липсва всякаква физическа и духовна привлекателност – пише в дневника си. - Какво не бих дал за малко обич! Само обичта може да уталожи тази черна треска, която ме поглъща, която ме кара да се мразя, която ме кара да се чувствам неспособен за каквото и да било сериозно и дълготрайно начинание."[13] Когато преговорите в Париж тръгват на зле, той споделя със секретаря си, че се чувства физически неразположен.[14]

Възгледите на Сонино за международните отношения са сход-

ни с тези на Бисмарк; всичко е въпрос на сила. Нациите се мотивират от "свещен егоизъм", както казва един друг италиански министър на външните работи. Като националист Сонино иска сигурност за страната си; за него това означава територия, съюзници, сделки, печелене на приятели срещу вероятни врагове. Твърде често за него преговорите се превръщат в цел сами по себе си. Клемансо веднъж го упреква, че "остава прекалено предан на италианския метод, чийто съвършен майстор е Макиавели, и не представя ясни решения."[15] Сонино не се доверява нито на принципите, нито на морала, а най-малко на искреността в международните отношения и до края не забелязва, че е останалите го правят. През 1919 г. той действа така, сякаш е на Конгреса във Виена, като не си дава сметка за надеждите и чувствата, избуяли по целия свят.

Когато избухва войната, Италия е в съюз със старите си врагове Австро-Унгария и Германия. Заедно с малко група свои сънародници, Сонино клони към Централните сили. Той предполага, че те ще спечелят - едно достатъчно разумно предположение, а и във всеки случай предпочита една доминирана от консервативни сили Европа. Повечето италианци обаче са за неутралитет. Но когато войната се проточва, се отваря голямото разделение между тези, които искат да се запази неутралитет, в по-голямата си част консерватори, но и част от радикалната левица, и нарастващият брой хора, които привеждат доводи за влизане във войната на страната на Съюзниците. Втората група е странна смесица - либерали и републиканци, но също социалисти и крайни националисти – която н е единна по отношение на целите на Италия във войната. След много дебати Сонино решава, че влизането във войната е най-добрата алтернатива за Италия.

Променя становището си, защото този акт е разумно решение. Не желае да види Австро-Унгария напълно разгромена; в действителност той никога не си е представял, че тя може изобщо да изчезне. Не изпитва никаква враждебност спрямо Централните сили; присъединява се към Съюзниците, защото според него това е начинът за завземане на територии, от които Италия се нуждае. Винаги внимателно разграничава войната, която води Италия, от общата война. Както казва през 1917 г.: "Ако ще се наложи траен мир, Италия трябва да се сдобие със сигурни наци-

онални граници – задължително условие за пълната ѝ независимост." През 1918 г., малко след като Уилсън е обявил Четиринадесетте си точки, Сонино посочва, че "задкулисна кампания на чужда пропаганда прави опити да внуши, че италианските аспирации са вдъхновявани от империалистически концепции, от антидемократични и антинационалистични идеи и пр. Всичко това е напълно невярно." Точно обратното, исканията на Италия по отношение на австрийските територии се основавали на "етнографията и легитимната защита по суша и море." Италианците - посочва той – се надявали на добри взаимоотношения с югославските си съседи.[16]

По време на войната европейските съюзници, както винаги готови да предоставят територии, които не са техни, обещават осъществяване на националната мечта на Италия или както гласи популярният лозунг "От Тренто до Триест", през уязвимата североизточна граница, която Австро-Унгария е заплашвала от самото създаване на Италия. На през 1915 г., когато се изготвя Лондонския договор, британците и французите ѝ подхвърлят още територии: острови и ивици в Далмация по протежението на адриатическото крайбрежие на Австро-Унгария, пристанището Вльора (италианска Валона) в Албания, както и протекторат над централна Албания, Додеканезките острови по крайбрежието на Мала Азия и част от Османската империя, в случай че тя се разпадне. (Това създава доста затруднения по време на Мирната конференция, тъй като Лойд Джордж е обещал част от същите територии около Измир и на Гърция.) На Италия са обещани същите права като на Великобритания и Франция на Арабския полуостров и Червено море. За Сонино Лондонският договор представлява официална сделка; за Франция и Великобритания през 1919 г. той вече е затруднение.

Уилсън дава ясно да се разбере, че Съединените щати не са обвързани с тайни договори. (Лондонският договор е представен на американския президент по време на войната, въпреки че покъсно той е убеден, че никога не го е виждал.)[17] Британците и французите също имат усещането, основателно или не, че Италия не е допринесла много за победата на Съюзниците. Армията на Италия е забавила нападението им срещу Австро-Унгария, поне така се твърди, а после го е обърkала. Италианските кораби ряд-

ко рискуват да напускат пристанищата, въпреки многобройните обещани, че ще патрулират в Средиземно и Адриатическо море. Италианското правителство изцежда ресурси от изпадналите в затруднено положение съюзници, които после отказва да използва за военни действия.[18] По думите на Клемансо: "Италианците са го посрещнали с великолепен поздрав със сваляне на шапка в стил седемнадесети век, а след поклона са протегнали шапката за милостиня."[19] Британският посланик в Париж съобщава, че отношението към Италия в Париж е "върховно презрение, което се превърна в крайно раздразнение. Всички казват, че знакът за примирие е бил знак за Италия да започне военни действия."[20]

Веднъж подкупили Италия да се присъедини във войната с обещанието за територии, Великобритания и Франция са обидени, когато новият им съюзник продължава да показва онова, което Лойд Джордж нарича "този търгашески дух".[21] Бързото напредване на италианската армия в края на войната, за да окупира цялата обещана на Италия територия по Адриатическото крайбрежие и дори повече, поражда несъгласия. Френският външен министър Стефан Пишон се оплаква надълго пред британския посланик, че италианските военни части умишлено предизвикват безредици у местното славянско население. "Кръвопролитията им харесват, тъй като ще им дадат възможност да завземат територии, които със сигурност няма да им бъдат дадени според какъвто и да било мирен договор."[22]

В действителност през декември 1918 г. става сигурно, че Сърбия ще създаде някакъв вид държава с южните славяни от Австро-Унгария и това се превръща в нов източник на напрежение между Италия и съюзниците ѝ. Все пак обещанията са били основани на предположението, че Австро-Унгария в края на войната все още ще съществува. Изглеждало е благоразумно врагът да бъде лишен от пристанищата и военноморските бази. Но сега не е благоразумно да се постъпва така с приятелска страна. "Трябва да се положат всички усилия, за да се убеди Италия да заеме благоразумно отношение по тези въпроси" - заключава британският военновременен кабинет.[23] Клемансо също на няколко пъти разговаря с Орландо, за да го убеди да се откаже от Лондонския договор.[24]

Италианското правителство не е склонно да го направи. Об-

ществено мнение в Италия не би приело подобно решение. Колкото и верните на духа на великия Мацини либерали да се надяват на свобода за потиснатите хора, особено тези под деспотизма на бившия потисник на Италия, повечето италианци гледат на хърватите и на словенците като на врагове, които вярно са се сражавали за Австро-Унгария и които биха го сторили отново при първа възможност. Когато италианските части навлизат, за да окупират Хърватия и Словения в края на войната, те действат по-скоро като завоеватели отколкото като освободители.[25] А дали на сърбите може да се вярва повече? Генерал Бадолио, вторият по ранг в италианската армия, предупреждава правителството си, че хърватите и словенците, които са по-умни от сърбите, в крайна сметка ще ги управляват.[26] В следствие на това той изготвя подробен план, който Сонино и Орландо одобряват през декември 1918 г., за разрушаването на Югославия и бетониране на италианския контрол върху източната част на Адриатика чрез предизвикване на конфликт между сърби, хървати и словенци, както и между селяните и земевладелците. Бадолио предлага в Босна да се прибегне към разделяне на религиозен принцип. Той вече имал агенти на място. Дори обикновените италиански войници могат да дадат своя принос, като прелъстяват "податливите" местни жени.[27]

Италианският флот има почти същото отношение. Командването му изпада в ярост, когато императорът от династията на Хабсбургите, с едно от последните си действия прехвърля Адриатическия си флот и голямата си военноморска база в Пула (италианска Пола) на временна югославска комисия. На следващия ден италианска торпедна лодка нахлува в Пула и потапя дреднаута "Вирибус Юнитис", гордостта на австрийския флот, югославският капитан и целият му екипаж загиват. След бурни възражения от италианска страна остатъкът от флота е предаден на Съюзниците, а италиански части окупират Пула. През следващите няколко месеца се засилват търканията между италианския флот и Съюзниците, особено американците, заради начина, по който италианците се отнасят към местните славяни.[28] Италианците се защитават с пространен меморандум, който твърди, че природата е изиграла жестока шега на Италия, понеже западното крайбрежие на Адриатическо море има малко на брой пристанища и

никаква естествена защита, а друга му страна е защитена от "великолепно издадена напред бариера от рифове и острови." "На изток морето е чисто и дълбоко и трудно могат да се използват мини, на запад водите са мътни и плитки и като че нарочно създадени да благоприятстват ужасно коварните действия на подводните оръжия." За Италия е просто необходимо да се сдобие с тези територии на източния бряг.[29]

Националистите имат и други аргументи. Италия не може да остави разпръснати италиански общности на снизхождението на славяните. Пресата предава тревожни, но неверни истории за италиански жени и деца, убити в градовете от района на Истрия по крайбрежието на Далмация. "Югославските потисници избиват италианското население в Далмация и го тероризират." Уважаван професор заявява, че "това, което в Далмация не е италианско, е варварско!" Италианският главнокомандващ в Далмация е по-снизходителен: "Това население по принцип е добро, като всички простите и примитивни хора. Но простите и примитивни хора са крайно чувствителни и подозрителни, както и буйни в поривите си." Цивилизаторската мисия на Италия била ясна.[30] Италианските вестници публикуват снимки на местни селяни, които отиват на църква с обяснението, че са тръгнали да засвидетелстват почитта си на командира на италианските сили, или на опашки за храна, за които се твърди, че са от славяни, които са се подредили, за да искат Италия да остане.[31]

В края на 1918 г. в Рим, Генуа и Неапол се събират ентусиазирани тълпи, честващи дни, посведени на Далмация. Американският посланик е убеден, че зад тях стои правителството. Посланикът съобщава, че Сонино е заявил категорично, че Италия трябва да постави сигурността си в Адриатика над всичко останало и това означавало да контролира тази територия, а той да бъде поставен под протекцията на Обществото на народите. "Дори полицията изисква хората, които пази, да заключват вратите си вечер, така че нарушителите най-малкото да останат отвън, докато дойдат пазителите на реда."[32] Сонино също като Орландо счита идеите на Уилсън за глупави. "Възможно ли е да се промени света от една стая чрез действията на някакви дипломати? Отидете на Балканите и се опитайте да направите експеримент с Четиринадесетте точки."[33]

Италианското правителство дава всичко от себе си, за да накара Съюзниците да започнат да мислят като него. През декември 1918 г. в Лондон Орландо казва на британците и на французите, че югославяните извършват "истинско преследване" на италианците; италианските войници биват нападани, а италианските жени задявани за това, че се обличат в италианските цветове.[34] Той твърдо се противопоставя на признаването на новата югославска държава. Великобритания и Франция неохотно се примиряват. Те се чувстват задължени да съблюдават Лондонския договор, но го вършат с негодувание. Както пише Робърт Сесил на британския посланик в Италия "Факт е, че алчността на италианската външна политика във всяко едно направление води Италия към сериозни затруднения... Югославяните наистина поискаха доста повече отколкото им се полага, но резултатът от упорството на Сонино и прекомерните искания на Италия е, че съвсем освен нас Италия буквалния няма други приятели в Европа, а тя прави всичко възможно да изпадне в пълна изолация."[35]

Остават американците. Уилсън може да е проявил колебание по отношение на някои детайли от исканията на Италия (вероятно в началото е взел Триест за немски град[36]), но по принцип е уверен в позициите си. Неговите правни експерти твърдят, и той е съгласен, че когато Италия е търсила примирие с Централните сили на базата на Четиринадесетте точки, тя безусловно е приела, че това отменя Лондонския договор. От друга страна, Четиринадесетте точки са обещали, че "преначертаването на границите на Италия трябва да бъде извършено по ясно изразени национални линии." Това би дало на Италия част от територията, която иска по североизточната си граница, но не и голяма част от Истрия, както и нищо от Далмация.[37] В преговорите за примирие Орландо безуспешно се опитва да вкара в текста италианските възражения по отношение на границите на Италия, според което трябвало да се вземе под внимание потребността от сигурност. По-късно италианците претендират, че възраженията им са приети, а американците, че не е така.[38]

Въпреки всичко Орландо и Сонино очакват пристигането на Уилсън в Европа със значителен оптимизъм. Хаус ги насърчава да мислят за Съединените щата като за приятел и позволява примирието с Австро-Унгария да бъде изготвено по такъв начин, че

италианските войски да окупират цялата територия, която е обещана според Лондонския договор.[39] Той дава съвети на Сонино за техниките за водене на преговори. Ако Италия изчака и представи исканията си, когато Великобритания и Франция вече са получили желаното от тях, на Мирната конференция ще ѝ бъде трудно да откаже. Хаус споделя в дневника си: "Направих го, сякаш бях обладан от зъл демон. Ще се радвам да присъствам, когато Сонино и Орландо изказват аргументите си, на базата на британските и френските искания."[40] Италианците получават подвеждащи съвети и от посланика си във Вашингтон барон Маки ди Челере - човек с изключителен талант да пренебрегва фактите, който ги уверява, че Уилсън е благоразположен към Италия и исканията ѝ.[41] "Добър човек - признава Орландо, - но абсолютно неподходящ за този пост... причината поради която, ние, италианците отидохме на конференцията в пълно неведение за истинските чувства на Уилсън."[42] А може би италианците не са искали да знаят за тях. Както съобщава американският посланик в Рим: "Барон Сонино знае толкова малко за Съединените щати, че може да се каже, че не знае нищо, и не ми се вярва да приема нашите основни мотиви."[43]

Уилсън е склонен да се отнася с подозрение към италианците, които според него са влезли във войната с дух на "хладнокръвна пресметливост".[44] Едно от първите неща, които той прави при пристигането си в Париж през декември 1918 г., е да поиска копие от Лондонския договор. Среща се за пръв път със Сонино и Орландо няколко дни преди Коледа и дълго обсъжда са тях исканията на Италия по отношение на Адриатика. Италианците мислят, че срещата е преминала добре. Британският посланик, който разговаря с Уилсън на следващия ден, остава с друго впечатление: "Той е настроен много антииталиански... До гуша му е дошло от Орландо и Сонино и всичките им способи, и категорично не желае да води каквито и да било разговори с тях."[45] Поради забавянето на началото на Мирната конференция Уилсън се съгласява да направи официално посещение в Рим. Това за съжаление само задълбочава недоразуменията.

Американският президент е посрещнат от огромни ентусиазирани тълпи. "Останах с впечатлението, че се намирам между истински приятели." Уилсън стига до погрешното заключение,

че народът на Италия подкрепя програмата му. Неговият лекар съобщава: "Президентът каза, че е усетил как хората в страната се интересуват главно от настъпването на мира, което ще ги застрахова срещу друга война, подобна на тази, през която току що са преминали. Той усеща, че те са достигнали до идеята за Общество на народите като средство за постигане на желаната цел."[46] Четири месеца по-късно, когато отношенията му с италианското правителство са най-лоши, Уилсън се обръща директно към италианския народ. От своя страна, Орландо запазва оптимизма си. "Вярвам в Уилсън и неговите идеи - бодро споделя той със свой приятел. - Приемам принципите му дотолкова, доколкото обхващат правата и интересите на Италия."[47] Сонино е по-подозрителен; не му харесва начинът, по който Уилсън се опитва да говори на критиците на правителството. Уилсън отвръща на чувствата му, той заключава, че Сонино е "плъзгав като змиорка или като италианец".[48] На 13 януари Уилсън информира Орландо за решението си, че Лондонският договор вече не е в сила.[49] Въпросът остава настрана няколко седмици, докато Върховният съвет е зает с Обществото на народите и с такива трудни въпроси като това дали болшевиките трябва да бъдат поканени в Париж.

Италианската делегация се настанява в луксозния хотел "Едуард VII" в близост до операта. Само едни делегат е получил разрешение да вземе съпругата си, вероятно защото е женен съвсем отскоро. Телефонът е един и делегатите трябва да искат от Орландо разрешение да го използват. Делегацията отразява политическото разделение в правителството. "Малка част от Рим се пренесе в Париж, уви с всичките ѝ недостатъци - е описанието на един от по-младите ѝ членове. - Липса на организация, доминираща парламентарна алхимия (настояща и бъдеща) при избора на персонал, клюки и злословия."[50]

Шири се мнението, че това не е нито силна, нито ефективна делегация. Както обяснява важно на един американец Маки ди Челере, доведен от Вашингтон, за да предостави съмнителната си помощ: "Италия няма собствена пропаганда; тя е твърде стара държава с изключително горда раса."[51] Малко от италианските представители завързват неофициални връзки с други делегации, както правят британците и американците например.[52] Измежду водачите на делегацията е бившият премиер Саландра, чиято ос-

новна грижа е собственото му здраве, докато Орландо е приветлив, но разсеян. Сонино остава резервиран и потаен, като пази информацията си дори когато тя би могла да помогне на колегите му делегати. В свободното си време излиза на самотни разходки. Отказва да лобира за Италия. "Да се прибягва съм такива методи би означавало да се падне до нивото на малките държави, които обикалят, просейки територии от световното мнение."[53] Отношенията му с Орландо постепенно се влошават. Избухват яростни сцени, в които въздържания по принцип Сонино почервенява от гняв.[54]

Разделените помежду си италианци хранят недоверие и към съюзниците си. Един британски дипломат казва: "Те смятаха, че другите Велики сили не се отнасят с тях като с равни; бяха атакувани и критикувани от всички страни; казваше им се какво е добро за тях, но с тях не се водеха истински дискусии."[55] Сонино хленчи, че Уилсън бил роден проповедник, а по думите на Маки ди Челере САЩ са "лихвар", който иска да диктува мира.[56] В края на януари редакторът на "Таймс" Уикъм Стийд съобщава, че Уилсън е имал "яростна среща" със Сонино, "който като че ли е изгубил самообладание и е стигнал дотам да каже на Уилсън да не се меси в делата на Европа, а да си гледа американските работи."[57]

От европейците италианците се разбират най-добре с британците. Орландо се възхищава от Лойд Джордж. "Келтската му кръв го прави интелигентен като нас, средиземноморците."[58] А и малко нещата разделят двете им страни. Не такава е ситуацията с Франция. Италия дължи обединението си на нея, но витае чувството, че Франция е поискала твърде висока цена, когато е взела Ница и Савоя. И двете държави се домогват до статута на доминираща сила в Средиземноморието, а преди войната интересите им сблъскват по повод Тунис и Мароко. Италия се присъединява към Централните сили отчасти за да намери съюзници срещу Франция. Според статистиките, завладели вниманието на световните държавници, тя изостава от Франция в производството на стомана и въглища и по раждаемостта. Лойд Джордж си спомня: "По време на всичките ми преговори с италианците открих, че външната им политика в голяма степен е повлияна от сложна комбинация от ревност, съперничество, негодувание, и особено от страх от Франция."[59] За Франция въпросът е свързан не толкова

със страх (въпреки, че съществува някакво безпокойство във връзка с италианското ниво на раждаемост), колкото със снизхождение, примесено с презрение.

През декември 1918 г. след срещите на Съюзниците в Лондон, Орландо и Сонино пътуват заедно с Клемансо чак до Париж. "Не ги видяхме нито веднъж по време на дългото пътуване – съобщава един съветник на Клемансо, - а на Гар дю Нор изчезнаха, без да си вземат довиждане с господин Клемансо, който остана не само твърде изненадан, но и доста обиден."[60] Клемансо изпитва неохотно уважение към Сонино, но не харесва Орландо - "иска да се хареса на всички, типичен италианец".[61]

Крахът на Австро-Унгария отваря нови територии за съперничество, тъй като двете държави се надпреварват за влияние в Централна Европа. В Адриатика Франция се разкъсва между приятелството с Югославия и благоразумните отношения с Италия. Един френски дипломат пише: "Твърде отегчен съм от въпросите, свързани с Адриатика. Въпреки всичко не трябва да изоставяме югославяните. И те са безразсъдни като останалите, но са слаби. Колко са глупави в Рим."[62] Един ден, за огромно възмущение на Орландо Клемансо отегчено възкликва: "Боже мой, боже мой, Италия или Югославия? Блондинката или брюнетката?"[63] С настъпването на април 1919 Клемансо е твърдо за брюнетката. Той е разгневен, че италианците не са подкрепили Франция за Саар, както и по въпроса за започване на съдебен процес срещу германците за военни престъпления. Той приема за даденост, че има възможност да маневрира, тъй като в края на краищата Италия няма друг избор освен да остане приятелски настроена спрямо Франция.[64]

Орландо и Сонино, които са подозрителни към съюзниците си, враждебни спрямо съседите си от Югославия и притиснати в неудобен съюз, от който не смеят да излязат, защото се боят да не съборят правителството, продължават да упорстват. На 7 февруари пред Мирната конференция е представен официалният италиански меморандум, който напомня на бомба със запален фитил. Това е един любопитен документ, който почти не споменава Лондонския договор, но фактически повтаря без промяна клаузите му, като този път е украсен с неподходящата премяна на новата дипломация. Той започва с "Италианските искания са в духа на

справедливостта, законността и умерността, а именно изцяло в рамката на формулираните и приети от президента Уилсън принципи, поради което трябва да бъдат признати и приети от всички." Исканията на Италия се основавали почти изцяло на самоопределението, естествено на италианците, а малкото на брой случаи, в които се иска територия с друго население, били единствено, за да се подсигурят границите си.[65]

Орландо и Сонино се съсредоточават върху Европа за ужас на собствените си колонисти. Италианското министерство на колониите с ентусиазъм е приготвило грандиозни планове, особено за Африка. За италианските националисти 1896, "годината на позора", заради поражението при Адуа, може да бъде заличена само с нови завоевания. Министърът на колониите Гаспаре Колосимо увещава правителството, че Великобритания и Франция трябва да се отдръпнат и да позволят на Италия правото на изключително влияние в Етиопия. Освен това, за да се утвърди контролът на Италия върху пътищата от Червено море и Индийския океан до Етиопия, Великобритания трябвало да прибави своя дял от Сомалия към територията, която вече е в италиански ръце, както и да предаде североизточната част от Кения. Франция трябвало да отстъпи малката си част от Сомалия, както и железопътната линия от пристанището Джибути до Адис Абеба. Колосимо мечтае и Либия да увеличи територията си за сметка на територии от Египет, който се управлява от Великобритания, и на фрески територии, а в случай че португалските колонии помолят, да се придобие и Ангола. Точно преди края на войната Колосимо изпраща на Балфур и Хаус меморандум, в който излага тези цели. Формулировката е грижливо подбрана така, че да звучи в стила на Уилсън, но крайният резултат разкрива италианската алчност.[66]

В Париж Орландо и Сонино не са подготвени да отстояват енергично исканията си в Африка, а и е малко вероятно Великобритания и Франция да им обърнат голямо внимание. Те набързо поделят германските колонии, без да се консултират с Италия, а колкото до намерението да предадат собствени територии на Италия, всяка от страните изразява пълна готовност да го стори веднага след другата. Но подобно нищо не се случва и италианците остават с поредния повод за оплакване и поредната разбита мечта.[67] Впоследствие това налива вода в мелницата на Мусолини.

В Европа единственото искане на Италия, което лесно се урежда, е за южната част от австроунгарския проход Бренер, за Южен Тирол и за намиращата се под него област Трентино. Трентино, където преобладава италианоезично население, не е проблем, но в Тирол се говори предимно немски.[68] Тиролците протестират срещу разделянето на тази провинция, която има дълга история на самоуправление. Протестира и правителството на новосъздадената държава Австрия: "В действителност до този момент, с изключение на Швейцария, Тирол е най-пламенния център на свобода и съпротива на всякакво чуждестранно господство, а точно той по стратегически съображения ще бъде пожертван като дар пред олтара на милитаризма."[69] Италианците твърдят, че Италия може да бъде в безопасност само ако контролира територията над прохода Бренер. "Всяка друга граница на юг ще бъде само ампутация, която ще води до поддържането на скъпо въоръжение противно на принципите, посредством които трябва да се насърчава мирът."[70] Може би за да покаже на италианците, че е благоразумен човек, Уилсън ги уведомява преди откриването на Мирната конференция, че няма да се противопостави на евентуална промяна на северната граница на Италия.[71] Неговите колеги миротворци приемат това решение неохотно. Според Хаус Лойд Джордж за кратко е обезпокоен за Тирол, тъй като някога е ходил там на почивка и този район е една от малкото части на континента, които познава добре.[72] Уилсън по-късно съжалява, че е предал под италианско управление толкова много немскоезични тиролци – 250 000.[73] Както и самите те, особено след 1922 г., когато фашистите решават да ги направят италианци. За една нощ училища и държавни учреждения преминават на италиански; децата не могат да се кръщават с имена, които "накърняват чувствата на италианците". Едва в мащабно променената Италия и Европа от 70-те години на XX в. Тирол най-накрая си възвръща част от старата автономия.[74]

Уилсън е подготвен да приеме несправедливостта спрямо германците от Тирол, но не приема исканията на Италия там, където те са в противоречие с тези на югославяните. Извън градовете населението по източния бряг на Адриатическо море е почти изцяло славянско: около 750 000 хървати, словенци, сърби и босненци. Въпреки това италианците искат да преместят старата

граница с Австро-Унгария с между 50 и 100 километра на изток, там където днес се намират Словения и Хърватия, а на юг към брега на Далмация по посока на Сплит (италиански Спалато), както и да вземат целия полуостров Истрия, включително военноморската база в Пула и главните австроунгарски пристанища Триест и Фиуме, с техните железопътни връзки с Централна Европа, няколко ключови острова в североизточната част на Адриатическо море и големи части от Далмация около градовете Задар (италианска Зара) и Шибеник (италиански Себенико). Италия също така иска на юг албанското пристанище Вльора. С тези придобивки Италия би доминирала в Адриатика, а новата държава Югославия би останала с малко крайбрежни територии, без сносно пристанище и само с една железопътна линия между морето и вътрешността на страната. Такива са намеренията на Италия.

Италианците, разбира се, не използват този аргумент в Париж. Те говорят за стратегически нужди и се позовават на историята. "По времето на Древен Рим и Венецианската република цяла Далмация е била обединена с Италия в името на собственото си благополучие и на световния мир."[75] Те дават за пример венецианските лъвове, католическите църкви и колоните от времето на Римската империя, които изпълват площадите по крайбрежието, както и съхраняването на италианския език въпреки австрийския гнет. Говорят за ужасната несправедливост, в случай че италианци станат поданици славяните, които са "полуварвари".[76]

До Париж обаче достигат обезпокоителни новини: разкази за депортиране на славянски националисти, своеволни арести, закриване на славянски вестници и прекъсване на югославски железопътни линии. Британски офицер изпраща гневно писмо на Балфур: "Далмация гладува, а италианците дават продоволствия само на онези, които подпишат декларации за вярност към Италия."[77] Американският администратор по помощите Хърбърт Хувър съобщава, че италианските власти задържат кораби с хранителни припаси в Триест и че на 22 февруари внезапно са прекъснали всички комуникации с вътрешността. "Това не само изолира югославяните, но и отрязва основните железопътни линии с Австрия и Чехословакия." Уилсън се съгласява със заключението на Хувър, че "прекратяването на американските доставки на хранителни припаси за гладуващи хората не може да се

използва като политическо оръжие" и приема препоръката като ответно действие САЩ да прекъснат помощите за Италия.[78] Този въпрос отравя италиано-американските отношения до края на Мирната конференция.[79]

Първоначално американците, с подкрепата на британците и на французите, насърчават Италия и Югославия да изработят собствените си граници. Югославяните казват, че са повече от склонни на компромиси. Може би Уилсън би могъл да влезе в ролята на арбитър при възникване на спорове. Италианската делегация е ужасена. Орландо споделя пред един американец, че "макар предложението на южните славяни ужасно да го е смутило, той не можел да намери разумно основание да го отхвърли." В разговор с Уилсън той "хленчи и стене, южните славяни го били хванали за гърлото, но в крайна сметка обещава да даде отговор веднага след като успее да се консултира с краля и колегите си в Рим". Когато Уилсън е на път за Съединените щати през февруари, италианците отхвърлят неговия арбитраж с твърдението, че постъпват по този начин само защото югославяните "по едни брутален начин" преждевременно са публикували предложението.[80]

Още от момента на откриването на Мирната конференция става ясно, че италианците не са склонни на компромиси с югославяните или с когото и да било другиго. Те не допускат нищо, което засяга границите на Италия, да бъде разглеждано от експертни комисии. Във Върховния съвет и по-късно в Съвета на четиримата италианските делегати рядко взимат думата, с изключение на случаите, когато са засегнати интересите на Италия. След една среща през март Клемансо се оплаква: "Този следобед Орландо ни наказа с безкрайна проповед, в която изложи исканията на Италия и посочи кои граници той счита за необходими и справедливи." А след това "трябваше да изслушаме и една реч на Сонино, не по-малко отегчителна."[81] Съглашенията за Обществото на народите и за условията за мир с Германия са изработени, като италианците рядко продумват и дума. (По-късно Орландо неубедително твърди, че това било така, защото Италия се чувствала отхвърлена.)[82]

Тактиката на Италия е досадна, прозрачна и често нелепа. Тя се противопоставя на исканията на Югославия за територии от България и Унгария и подкрепя Румъния по отношение на Банат.

Продава оръжия на Унгария и дори подписва тайно споразумение с правителството на презирания Бела Кун.[83] Сонино подтиква Гърция да са сближи с Югославия, като неразумно отказва да вземе под внимание гръцките искания относно Албания и се опитва да запази разположените по крайбрежието на Мала Азия Додеканезки острови, населени предимно с гръцко население, които Италия е окупирала от края на Балканските войни. Сонино сприхаво отказва да приеме Венизелос, когато гръцкият премиер иска среща с него.[84] В комисиите италианците неизменно са настроени антиюгославски и упорито отхвърлят всякакви компромиси. Когато им се оказва натиск, обикновено претендират, че правителството не им е дало указания. Еър Кроу от британското министерство на външните работи протестира пред италиански дипломат, който просто му отговаря: "Вие не пожелахте да говорите с само нас, когато дойдохме в Лондон през декември, не желаете да разговаряте или да се споразумеете с нас в Париж и затова ние няма да изразим каквото и да било мнение по тези въпроси."[85]

Когато през април италианските искания най-накрая идват на дневен ред, другите Велики сили са подчертано неблагосклонни. Известният коментар на Бисмарк, че апетитът на Италия е винаги по-голям от устата ѝ, се цитира одобрително. Балфур пише с досада: "Италианците по някакъв начин трябва да бъдат укротени и единственият въпрос е как да стане това на възможно най-ниска цена за човечеството."[86] Италианските делегати са все по-отчаяни. Орландо е убеден, или поне така казва, че тайно общество се е заканило да го убие, ако се върне в Италия без Далмация.[87] Националистическата преса подема ожесточена кампания за италиански контрол върху Адриатика, политиката излиза от съвещателните зали на улицата. Бързо разрастващата се Социалистическа партия, която сега се доминира от радикали, извежда бригадите си, а националистическата десница своите *fasci di combatiment*. Когато Леонида Бисолати, виден опонент на исканията на Италия, се опитва да говори на голямо събрание за Обществото на народите в миланската Ла Скала, в публиката присъстват яростни националисти, включително Мусолини. Италиански журналист съобщава, за сцена, която ще става все по-позната:

В един момент, като че ли по знак от невидима диригентска палка, адската симфония започна. Звуковата вълна включваше писъци, крясъци, подсвиркванията, екот, почти нечовешки и всевъзможни подражания на вой на глутница диви зверове; но от време на време се разпознаваха човешки, нещо повече, патриотични викове, които дирижираха нечленоразделната меса в ритъм на брутален марш. Той гласеше: "Не, хървати! Не, хървати!", което означаваше че те не желаеха приятелство с хървати или югославяни; те също така имаха предвид, че Бисолати е хърватин.[88]

За италианските националисти Фиуме се превръща в първостепенна програма, а за Уилсън в решимост да ѝ окаже съпротива. Едно на пръв поглед неподходящо място става причина Мирната конференция да изпадне в подобна криза. Не особено красивият и известен Фиуме е малко пристанище, което преди войната е служило на Унгария като излаз на Адриатическо море. Населението му, както е типично за Централна Европа, е смесено и се състои от малък брой унгарци, процъфтяваща италианска средна класа и работническа класа предимно от хървати. Във самия град Фиуме италианците имат незначително мнозинство, но ако се прибави и предградието Сушак, надделява хърватите. Преди войната местните италианци може да са говорили прочувствено за Италия и да се оплаквали от унгарските власти, но едва през 1918 г. се появява действителна възможност за обединяване с родината. Банди от млади мъже, които наричат себе си *giovani fiumani* [млади фиумци], внезапно се появяват в кафенетата, настояват оркестрите всеки петнадесет минути да изпълняват италианския химн и заставят всички посетители да се изправят на крака.[89]

Подобно на много от нещата, които ще се случат във Фиуме през следващите две години, събитията от края на войната се превръщат в легенда в Италия. Говори се, че храбри доброволци – наричани "Аргонавтите" – излизат смело под обстрела на австрийските оръдия, като летят с бързи лодки към Венеция, за да доведат италианския флот на помощ на Фиуме.[90] Фактите, съобщени от американския посланик, че петима млади мъже от Фиуме са бръмчали с реквизиран влекач и че италианската флота по погрешка е открила огън по тях, са удобно са пренебрегнати.[91]

Италианските военни, които сега окупират Фиуме според споразуменията за примирие, са решени, че пристанището трябва да остане италианско. Един адмирал казва, че дипломатическите преговори са неуместни; "подобни дискусии са само разисквания на дипломати и политици... Фиуме е било италианско и ще си остане такова... никаква намеса не би могла по какъвто и да било начин да накърни италианските права."[92]

Съществува практическо основание за внезапната преданост на Италия към Фиуме. Един от италианските делегати откровено обяснява в Париж: "За нас ще бъде много трудно да поддържаме търговията в Триест, ако нямаме контрол върху Фиуме и не сме в състояние да отклоним клиентелата му към Триест."[93] Фиуме, "перлата на Адриатическо море" става важен символ за италианските националисти. "За мен е загадка защо отдадоха сърцата си на един малък град с 50 000 жители, от които едва половината са италианци" - пише в дневника си Хаус.[94] През април 1919 г., когато шумотевицата около Фиуме е в апогея си, Орландо отбелязва тъжно пред Хаус, че би било по-добре ако италианските искания били уредени веднага след приключването на войната: "Фиуме никога нямаше да бъде вмъкнат от италианците в условията."[95]

Общественото мнение често се обвързва с банални личности. Но през 1919 г. в Италия то получава подкрепа и от една забележителна личност - Габриеле д'Анунцио - който превръща Фиуме в собствена кауза. Той е нисък, плешив, грозен и безкрайно пленителен. Когато говори пред тълпите, неговото ораторско майсторство ги превръща в единна послушна маса. "Ще пожертвате ли живота си?" - пита той и те отговарят: "Да". Именно това очаква той. Д'Анунцио е водач или дуче преди Мусолини; свръхчовек, ако се използва термина на Ницше, с който той, разбира се, е съгласен. Освен това Д'Анунцио е и велик поет, драматург и кинематографист. Неговата смелост, презрението му към обичайните политици и искреният му национализъм вдъхновяват сънародниците му. Пренебрежението му спрямо условностите, усетът му за драматичното и страстните му любовни афери го превръщат в романтичен герой из цяла Европа. Д'Анунцио разбира от реклама още шестнадесетгодишен, когато му предстои да издаде първата си стихосбирка, той пуска мълва, че е умрял. Животът

му подхранва легендите: любовницата му, актрисата Елеонора Дузе, го чака на брега в пурпурна роба, а той се появява гол от вечерното си плуване; кабинетът, където провежда сбирките си, е отрупан с красиви и екзотични предмети; неочакваните набези на кредиторите.

Когато Италия влиза във войната, Д'Анунцио, е на петдесет и две години, но се записва в кавалерийски полк. Сражава се обаче където и както пожелае, на фронта, в подводниците и във въздуха. (Също така си взима отпуск, когато му е удобно.) Загубва едното си око, но печели медали за храброст. Най-славния си подвиг извършва през август 1918 г., когато пикира със самолет над Виена и изпълва небето с позиви в италианските цветове, призоваващи Австрия да се предаде. Той се откроява в една война с малко индивидуални герои. Италия има нужда от герои.

Д'Анунцио възприема исканията на Италия с ентусиазъм. Той е този, който изковава фразата "осакатена победа" и през януари на 1919 г. публикува възбуждащото страстите "Писмо до далматинците" във вестника на Мусолини. В него остро критикува Съюзниците и "изтощаващите трансатлантически слабителни на доктор Уилсън", както и "трансалпийската хирургия на доктор Клемансо" и възхвалява храбростта на Италия през войната. "И в крайна сметка какъв мир ще ни бъде наложен на нас, бедните малки божи чеда? Галски мир? Британски мир? Мир под обсипаното със звезди американско знаме? В такъв случай, не! Достатъчно. Победоносна Италия – най-победоносната от всички нации – надмогнала и себе си, и врага - ще установи Пакс Романа над Алпите и над своето море, единствения мир, който ѝ подхожда."[96] (Въпреки че творчеството му попада в списъка на забранените книги на Ватикана, Д'Анунцио се наслаждава на католическите метафори.)

В страната нарастват шумните протести за Фиуме и неизпълнените искания на Италия, но вниманието на Мирната конференция е погълнато от други въпроси. От 14 февруари до 14 март Уилсън е в САЩ и в негово отсъствие е постигнат малък напредък по отношение на оспорваните граници и преговорите с Австрия и Унгария, които трябва да ги очертаят. Орландо също се прибира у дома, където произнася успокоителна реч пред италианския парламент, с която създава впечатлението, че в Париж всичко

върви добре. (Когато споменава Фиуме, аудиторията му става на крака с викове "Да живее Фиуме.")[97] Едва през април, когато все още напрежението продължава да се покачва заради условията на договора с Германия, миротворците успяват да се споразумеят за границите между Италия и Югославия.

На 3 април на среща на Съвета на четиримата Лойд Джордж иска италианците да обяснят позицията си за Адриатика. Орландо излага пространно обяснение с познатите аргументи. Той отхвърля предложението Фиуме да се превърне в независима държава под контрола на Обществото на народите. Когато същия следобед се взема решение да се изслуша становището на Югославия, Орландо твърдоглаво заявява, че няма да присъства, защото не желае да си има работа с вражески нации.[98] През следващите няколко седмици следва серия от частни срещи между италианците и техните съюзници, които само допълнително влошават отношенията. Носят се слухове, че Орландо възнамерява да напусне Мирната конференция. На 13 април, докато Съветът на четиримата прави опити да вземе решение кога да покани германската делегация в Париж, Орландо отправя искане първо да бъдат решени италианските въпроси. "Италианското обществено мнение е твърде раздразнено. Правя каквото мога, за да го успокоя, но последиците от подобно разочарование биха били твърде сериозни." Правителството му вероятно ще падне, ако той не успее да съобщи за напредък. Публиката му съчувства, но е непреклонна. Както казва Лойд Джордж: "Убеден съм, че е в общ интерес незабавно да се повикат германските делегати и по този начин да се подготвим да преговаряме с единствената вражеска държава, която ни остана."[99] Приема се предложението на Уилсън повикването на германската делегация да бъде отложено с няколко дни. Междувременно той се заема да проведе разговори с италианците. Орландо неохотно се съгласява. Според Хаус Орландо е много огорчен от "предателство" от страна на Клемансо и най-вече на Лойд Джордж, който е "безскрупулен фокусник" а не джентълмен.[100]

Лойд Джордж и Клемансо също са раздразнени. Клемансо посочва: "Казах на Орландо, че ме мисли за канонизирания полски крал Станислас, който, когато бива ухапан от куче, не само че прощава на животното, но в допълнение му дава голямо парче

сирене. Аз се казвам Джордж, а не Станислас. Няма да дам сирене на момчетата, които избягаха от Капорето. Ще изпълня обещаното по договор, а в допълнение ще изразя дълбокото си презрение. Няма да раздавам екстри." В частен разговор Клемансо моли италианците да отстъпят.[101] Италианците отново повтарят, че Лондонският договор трябва да бъде спазен.

Не е изненада, че Уилсън не прави компромис. Заедно с експертите, които му припомнят забежката, която е отправил на връщане към Европа – "Кажете ми кое е правилно и аз ще се боря за него." – той се опъва.[102] Многократно уверява приближените си, че няма да позволи на италианците да вземат Фиуме. Когато Бейкър, който се среща с него почти всяка вечер, съобщава казаното от него на един италиански делегат, че ако Италия реши да напусне конференцията заради Фиуме, САЩ няма да изпитват никакви угризения да прекратят икономическата си помощ, Уилсън отговоря: "Точно това е трябвало да отговориш.[103]

Според италианците срещата на 14 април между Уилсън и Орландо е "много бурна". Уилсън я описва пред Хаус като едно от най-неприятните преживявания в живота си, което може да бъде сравнено с времето, когато е трябвало да изслуша майката на изключен от него студент от Принстън, която му е казвала, че на сина ѝ му предстои операция и има вероятност да умре.[104] Уилсън предоставя на Орландо меморандум, в който се казва че той е изготвил мирния договор с Германия на базата на Четиринадесетте точки и че сега не може да изготви този с Австрия на друга основа. Орландо заявява пред делегацията си, че меморандумът не е оставил място за дискусии.[105]

Съветът на четиримата е задължен да опита отново. На 19 април, съботата преди Великден, започват шест дни, изпълнени с дискусии. Италианците почти веднага отварят дума за Страстната седмица. "Всъщност аз съм новопокръстен християнин - казва Орландо - и трябва да изстрадам страстта си за избавлението на своята страна".[106] Той заплашва да напусне конференцията, независимо от това какви ще бъдат последиците. "Разбирам трагичната сериозност на този момент. Италия ще пострада от това решение. За нея това е въпрос на избор помежду два начина да загине." Лойд Джордж отправя въпрос: "Заради Фиуме ли? Заради град, в който има 24 000 италианци, като ако вземете под

внимание населението на предградията, италианското мнозинство става съмнително."[107] Той умолява италианците да си представят какво би станало, ако в отговор на постъпката му американците също решат да се оттеглят. "Не знам как Европа ще може да стъпи на крака, ако Съединените щати не останат с нас и не ни помогнат да смажем механизмите."[108]

Уилсън убеждава италианците да погледнат от друг ъгъл. "В Америка съществува отвращение към стария ред на нещата; но не само в Америка: той е омръзнал на целия свят." Италианците остават непоколебими. Както Сонино казва на Уилсън: "След една война, която е взела огромни жертви, война в която 500 000 италианци са загинали, а други 900 000 са осакатени, немислимо е, че ще трябва да се окажем в по-лошо положение в сравнение с времето отпреди войната; някои острови в Далмация ни бяха отстъпени още от Австро-Унгария, за да си осигури нашия неутралитет. Вие не желаете да ни предоставите дори тях; това не може да бъде обяснено на италианския народ."[109] Той изказва съжаление, че се е споразумял Италия да влезе във войната на страната на Антантата. "От моя гледна точка, виждам собствената си смърт във всичко това – имам пред вид моралната си смърт. Разруших страната си, като вярвах, че изпълнявам дълга си."[110]

Орландо предупреждава за избухване на гражданска война в Италия.[111] "Какво ще настъпи в страната? - пита Сонино. - Няма да е руският болшевизъм, а анархия."[112] Това не са празни заплахи, от Италия пристигат съобщения за стачки, демонстрации, бунтове, разграбени сгради, убити демонстранти, яростни сблъсъци между левицата и десницата. Слуховете от Париж нажежават обстановката: Орландо отстъпвал, Антантата била взела решение да създаде Югославия като антиболшевишка държава, Уилсън бил решен да не даде Далмация в италиански ръце, предвиждало се Фиуме да стане независимо пристанище. От Италия пристигат телеграми, които призовават делегацията да отстоява твърдо позициите си.[113]

На този етап това е единственото, което Орландо и Сонино могат да направят. Те са изпаднали в положение, при което всеки компромис би изглеждал като значителна отстъпка. Лойд Джордж и Клемансо правят всичко, което зависи от тях, за да хвърлят мост между италианците и американците: Италия да получи острови-

те, но не и континенталната част на Далмация; Фиуме, както може би и всички градове от крайбрежието на Далмация да станат независими; Италия да се компенсира с територии в Мала Азия; или Италия да получи Фиуме, но за Югославия да бъде изградено ново пристанище на друго място.[114] Уилсън с неохота се съгласява с опитите им: "Не ми допада особено да правя компромис с хора, които не са благоразумни. Те винаги ще вярват, че като упорстват в исканията си, ще са в състояние да получат повече."[115] След поредното безплодно посещение при италианците с поредния набор от предложения, Ханки споделя в дневника си: "Стигнахме до задънена улица. Италианците казват, че няма да подпишат мирния договор с Германия, освен ако не им се обещае Фиуме и всичко от Лондонският договор. Никой няма да им даде Фиуме, а президентът Уилсън няма да им даде Далмация, което, както казва той, е в разрез с етническия принцип."[116] Италианците остават "абсолютно непреклонни".[117] Югославяните, които дотогава тихомълком наблюдават развитието на кризата, предупреждават, че ще се противопоставят, ако Италия получи Фиуме или брега на Далмация.[118]

Времето изтича. Германците трябва да пристигнат на 25 април, за да получат условията си по мирния договор. не само италианците заплашват да се оттеглят. Японците, които обикновено са много тихи, оказват натиск по въпроса за искането си за бившите територии на Германия в Китай, като същевременно правят последен опит в договора за Обществото на народите да бъде вписана клауза за расовото равноправие. Техните делегати с обичайната си вежливост намекват, че също могат да не бъдат в състояние да подпишат договора с Германия. Белгия е разгневена, че исканията и за репарации не са удовлетворени. Последното нещо, което Уилсън, Лойд Джордж и Клемансо искат, е германците да видят как членовете на Антантата се карат помежду си.[119]

Напрежението струи отвсякъде. Усамотени в хотела "Едуард VII" италианците се обвиняват едни друг в отстъпване от позиции. В неделята на Великден Орландо е обзет от пристъп на сълзи. Уилсън изглежда изтощен и гласът му трепери. Клемансо е особено саркастичен и груб към италианците. Дори Лойд Джордж изглежда нервен. Сонино вече не се старае да прикрива антипатията си към Уилсън; той казва на Лойд Джордж и Клемансо:

"Сега президентът Уилсън, след като пренебрегна и наруши собствените си Четиринадесет точки, иска да възвърне девствеността им като ги прилага безкомпромисно там, където те засягат Италия.[120]

Обвинението ги жегва, защо съдържа частица истина. Уилсън е извършил компромис с принципа за самоопределение по отношение на Тирол и Полския коридор. Седмицата след Великден той препрочита Четиринадесетте си точки и размишлява за пореден път върху новата дипломация, която се е надявал да даде на света.[121] Повтаря за сетен път, че въпросите трябва да се решават на основата на фактите. Преглежда отново картите и статистиките с експертите си; етническата смесица не дава право на Италия нито над Фиуме, нито над Далмация. Той иска открита дипломация, но италианското правителство не е казало истината на собствения си народ. Уилсън си спомня пътуване до Италия преди четири месец, но го интерпретира неправилно. Бил е дълбоко впечатлен от тълпите, които са го посрещнали, бил е убеждаван, че го подкрепят. И решава да направи директно обръщение към италианския народ.

На 21 април показва на Лойд Джордж и на Клемансо изявление, което сам е напечатал. В него на ясен и прям език обяснява защо Лондонският договор трябва да бъде забравен. Напомня на италианците колко вече е спечелила страната им. "Границите ѝ са се простреми до великите стени, които са нейна естествена защита." Италия имала възможност да протегне приятелска ръка на новата държава през Адриатическо море. Призовава италианците да работят заедно с него за изграждането на едни нов ред, който се основава върху правата на народите и на мира по света.[122] Лойд Джордж и Клемансо се впечатлени, но предпазливи.[123] Публикуването му, отбелязва Лойд Джордж, "може действително да създаде благотворно впечатление в Италия, но само след известно време. За момента трябва да очакваме ярост."[124] С подкрепата на Клемансо убеждава Уилсън да изчака той да направи последен опит да говори с италианската делегация. Когато и този опит се проваля, Уилсън изпраща изявлението си на вестниците на 23 април следобед.

В хотел "Едуард VII" пристига специално издание на "Льо Тан", което се посреща с крайно възмущение, но не и с изненада. От

няколко дни италианците знаят за изявлението на Уилсън и планират дори още от по-отдавна оттеглянето си от конференцията.[125] Орландо решава да се върне в Италия на следващия ден. След среща на Съвета на четиримата, на която той и Уилсън разговарят студено, но учтиво, Орландо напуска, за да се качи на влака. Сонино го последва няколко дни по-късно. Лойд Джордж коментира: "Е, най-накрая маслото беше налято в огъня![126]

Италианските вестници публикуват изявлението на Уилсън редом с отговора на Орландо, последния обикновено с по-едър шрифт.[127] Възхитени тълпи поздравяват влака на Орландо по пътя. В Рим камбаните бият при пристигането му, самолети хвърлят от небето патриотични памфлети, а демонстрантите крещят: "Да живее Орландо! Да живее Фиуме! Да живее Италия!"[128] Италианското правителство поставя охрана около американското посолство. Стените из цяла Италия са издраскани с искания за анексиране на Фиуме и с карикатури на Уилсън с австрийска каска. В Торино студенти принуждават собственика на кафене "Президент Уилсън" да свали табелата; след това обикалят по улица "Уилсън", наречена така в чест на неотдавнашното посещение на президента, и покриват уличните табели с нов надпис, който гласящ "Улица Фиуме".[129] В самото Фиуме италиански младежи крещят фанатично "Долу Уилсън! Долу червенокожите!"[130] Националистическата преса иска незабавно анексиране на Фиуме и Далмация.

В реч пред италианския парламент, която започва с апел за "тишина и спокойствие", Орландо обвинява Съюзниците за създалото се положение и настоява: "Италия е твърдо убедена, че целия комплекс от исканията ѝ се основава на висшите и сериозни принципи за право и справедливост, и че те трябва да бъдат признати в тяхната цялост." Правителството му печели вот на доверие с 382 гласа срещу 40 против.[131] Националистите, сред които се открояват фашистите, провеждат масови събрания из цялата страна. Д'Анунцио е в стихията си, яростно напада предателството на Антантата и осмива Уилсън, "Хърватизирания квакер" с "издължено конско лице", с уста "пълна с тридесет и два изкуствени зъба". Това не било човешко същество, а грозна марионетка.[132] Италия не трябва да се подава на престъпни интриги. "Там долу, по пътищата на Истрия, по пътищата на Далмация – крещи Д'Анунцио, – не чувате ли стъпките на маршируваща армия?"[133]

Миротворците наблюдават с тревога. "Хаос" - гласи заглавие в парижки вестник. Американски журналист съобщава: "Различните делегации провеждат срещи, за да обсъдят какво трябва да се направи, тъй като внезапно се разбра, че е заплашено самото съществуване на Мирната конференция.[134] Секретариатът на конференцията започва преглед на проектодоговора с Германия, за да премахне всичко, което засяга Италия.[135] В пленарно заседание делегат от Панама поставя черен шарф на празния стол на Орландо. Той е махнат от португалски делегат, който казва, че още е твърде рано за траур.[136]

Зад кулисите както италианското правителство, така и Антантата търсят начин Италия да се върне. Италианците са потресени, че другите Велики сили изглеждат готови да продължат без тях. Клемансо засилва натиска, когато съобщава, че австрийските делегати са поканени да дойдат в Париж към средата на май. Членовете на италианската делегация, които са останали в Париж, изпращат на Орландо спешно предупреждение, че позициите на Италия бързо се влошават. САЩ задържат заем от 25 милиона долара, от който Италия има огромна нужда. Великобритания и Франция заявяват, че оттеглянето на Италия ги освобождава от задълженията им по отношение на Лондонския договор. Те отиват още по-далеч и поделят колониите в Африка. От друго страна Лойд Джордж прави намеци за възможен компромис.[137]

На 5 май италианците съобщават, че Орландо и Сонино се връщат. "Орландо изглежда много блед и изтощен и говори много малко и не много енергично – съобщава американецът Сиймор. - Състарил се е с десет години. Сонино не е променен на външен вид и в поведението му се е съхранила предишната грубост, но не е агресивен."[138] Секретариатът се заема да добавя на ръка думите "Италия" и "италиански" в условията за германците.

Въпросът, предизвикал разрива, обаче е далеч от решението си. Уилсън приема хладно всякакви по-нататъшни преговори с италианците. "Странно е – казва той - колко съвършено неспособни са тези италианци да заемат каквато и да било принципна позиция и да се придържат към нея."[139] Съществува слаба надежда, разпалвана от Хаус, е че италианците и югославяните могат да преодолеят трудностите, като директно се разберат едни с други. На 16 май двете страни идват в апартамента на Хаус в хотел

"Крийон" и подхващат този тип преговори, който става обичаен през 90-те години на XX в. - настаняват се в различни стаи, а американците снуват между тях. Когато на следващия ден Клемансо пита Орландо какво се е случило, той мрачно отговаря: "Нищо. Не е възможно."[140] Фактът, че Хаус се опитва да изгради мост между позициите на италианците и на американците може да би допринася за нарастващата антипатия на Уилсън към стария му приятел.[141]

Главната част от Мирната конференция потъва в блатото на взаимно раздразнение. Уилсън ругае пред Бейкър алчните италианци.[142] Французите се оплакват, че Италия се опитва да се сдобие с австрийските железници, които са платени с френски пари. Клемансо крещи: "Франция ще бъде възмутена. Тя няма да го забрави. Не очаквам от вас честност."[143] Когато няколко френски войници са линчувани от тълпа националисти в Фиуме, той шумно възкликва - "народ от убийци" - в Съвета на четиримата.[144] Италианците запазват основната си жлъч за Уилсън. когато един секретар отбелязва: "Уилсън изглежда любезен тази сутрин", Сонино отвръща: "Кой знае какви нови предложения, какви нови изнудвания са замислени?"[145] Орландо е убеден, както посочва в спомените си, че Уилсън е поел лично обещание към югославяните - "не знам какво е, но го има".[146] Италианската преса публикува истории, че Уилсън бил подкупен от югославяните или че имал любовница югославянка.[147] Сонино и някои други по-скоро са убедени, че е уплетен в мрежите на американски финансови интереси, които искат да разработят Адриатика за себе си, вероятно като използват за прикритие Червения кръст.[148]

Преди Уилсън окончателно да отпътува за дома в края на юни, италианците много леко отстъпват, като не настояват за цялата територия, която им е обещана от Лондонския договор. Но по отношение на Фиуме остават непреклонни.[149] Орландо и Сонино играят опасна игра. Главният им опонент Уилсън вероятно ще напусне поста си след осемнадесет месеца.[150] От друга страна, италианската демокрация може да не издържи толкова дълго. Както казва Орландо на Лойд Джордж: "Трябва да получа решение на проблема. В противен случай ще имам криза или в парламента, или по улиците на Италия." Лойд Джордж го пита: "А ако не получиш, кой смяташ, че ще заеме мястото ти?" "Може би Д'Анунцио" – отвръща Орландо.[151]

На 19 юни правителството на Орландо най-накрая пада, но Сонино и други двама от старата делегация остават, за да подпишат Версайския договор от името на Италия. По-късно Орландо се гордее с факта, че не го е подписал той; всъщност, твърди той, Уилсън практически го е изключил от мирната конференция с обръщението си към народа на Италия.[152] Въпреки че взема незначително участие в изготвянето на договора, Италия не се справя зле: получава постоянно място в Обществото на народите и дял от репарациите от Германия. Но общественото мнение в Италия мисли по друг начин. Както пише британският посланик до свой приятел: "За мое съжаление тук са много огорчени и потиснати. В някаква степен може би защото чувстват, че собствените им представители в много отношения не са се справили."[153] Италия е чувствителна страна, която се бои от Югославия, Франция и дори от възстановяване на Австро-Унгария.[154]

Правителството на Франческо Нити, който наследява Орландо, е погълнато от вътрешните проблеми на Италия и ако може да уреди неуредени международни въпроси, то е повече от готово да го стори. Новият външен министър Томазо Титони се среща с Венизелос и изработва договор между Италия и Гърция относно Албания и Додеканезките острови. Има дори някакво раздвижване по отношение на Адриатика. През август 1919 г. Титони се съгласява с Лойд Джордж и Клемансо, че Фиуме трябва да бъде обявен за независим град под егидата на ОН, а цялата територия на Далмация да влезе в Югославия. Предложението е изпратено на Уилсън, който вече е в Съединените щати, но преди да дойде отговорът, Д'Анунцио решава да уреди нещата по свой собствен начин.

Различни групировки, някои от тях военни, сдружения на ветерани, фашистки и анархистки организации през цялото лято повече или по-малко открито заговорничат да завземат Фиуме. Д'Анунцио, които е погълнат от нова любовна афера, в крайна сметка се съгласява да им стане предводител. Вечерта на 11 септември (избрана, защото според него числото единадесет носи късмет), той потегля с около 200 мъже. На следващия ден, след като изпратените да го възпрат войници се присъединяват към него, Д'Анунцио триумфално влиза във Фиуме. Италианското военно командване се оттегля безмълвно, а другите съюзнически

войски – не толкова охотно. Градът, поне италианската му част, подлудява. Същата вечер Д'Анунцио произнася първата от драматичните си речи от балкона на двореца на губернатора.

През следващите петнадесет месеца Фиуме е обхванат от безумния карнавал на тържества, спектакли, балове и празненства. Сградите са покрити с флагове и знамена, цветята от градините са обрани, за да бъдат хвърляни по време на парадите. В треска от национализъм и революция, разпалвана от алкохол и наркотици, свещениците искат правото да се женят, а младите жени прекарват навън по цяла нощ. Наблюдатели казват, че градът кънтял от звуците на любене. Специална болница е предназначена за лечение на венерически заболявания.[155]

Доброволци и любопитни от цяла Италия и Европа се промъкват през неефективната блокада на Антантата: футуристът Ф. Т. Маринети; младият Артуро Тосканини с оркестъра си; откривателят на радиото Гулиелмо Маркони; политици от опозицията в Рим, гангстери и проститутки, военни асове със самолетите си и Мусолини. Съвременни пирати кръстосват с реквизирани кораби Адриатическо море и грабят продоволствия за Фиуме. Въоръжени мъже бродят по улиците в униформи със собствен дизайн. "Някои имаха бради, но бяха обръснали изцяло главите си - съобщава Озбърн Ситуел. - Други бяха пуснали дълги кичури коса, около петнадесет сантиметра, които се развяваха на челото, а на върха на главите ми бяха закрепени черни фесове."[156] Но най-тревожно за италианското правителство е, че много от собствените му офицери, от герои от войната до знаменити генерали, се присъединяват към Д'Анунцио.

Ораторското майсторство на Д'Анунцио достига нови висини. Фиуме бил свещен, град на свободата, от където той щял да поведе кръстоносен поход, който да освободи първо Далмация, след това Италия, а най-накрая света.[157] Той осъществява контакти с болшевиките, с египетските националисти, с хърватите, които са недоволни от новата Югославия, и с Шин Фейн. От Фиуме се носят се налудничави слухове, някои от които верни, за наемници, изпратени да убият Нити и Титони. В Италия се разпространяват не по-малко тревожни съобщения за планирани военни преврати и въоръжени бунтове. През лятото на 1921 г. големи части от северна Италия на практика стават неуправляеми, тъй

като фашистки формирования разбиват враговете си от левицата и привържениците на демокрацията.[158]

Положението е ужасно тежко за италианското правителство и то отчаяно се опитва на намери решение, което няма да разпали още повече националистичните възгледи нито у дома, нито у съюзниците в чужбина. Нити се опитва да обрече Д'Анунцио на глад, като налага ембарго върху Фиуме, въпреки че позволява на Италианския червен кръст да внася основни хранителни продукти.[159] Мусолини наблюдава и изчаква.

Дискусиите със съюзниците на Италия довеждат само до още по-сложни предложения. От Вашингтон Уилсън твърдо изключва всяко решение, което дава на Италия контрол върху Фиуме. Лойд Джордж посочва саркастично, че Съединените щати все още се опитват да размахват камшик над Европа, но отказват да поемат каквато и да било отговорност.[160] Великобритания и Франция не се решават да окажат прекомерен натиск върху Италия. Клемансо казва на Лойд Джордж: "Това е страна, в която кралят не се брои за нищо, в която армията не се подчинява на заповеди, в която от едната страна има 180 социалисти, а от другата - 120 мъже, които принадлежат на папата."[161]

Най-накрая, през 1920 г. двете най-засегнати държави - Италия и Югославия -успяват въпреки всичко да достигнат до споразумение. Новото италианско правителство (Нити е паднал през юни) под твърдото ръководство на старият реалист Джовани Джолити иска да възстанови реда у дома си и да измъкне страната от вредни авантюри в чужбина. Италия изтегля частите си от Албания, което помага за намаляване на напрежението с Югославия. От своя страна правителството в Югославия остро се нуждае от съживяване на външната търговия, която е невъзможна, докато италианците поставят пречки пред пристанищата на Адриатическо море. Когато ноемврийските избори в Съединените щати поставят републиканец в Белия дом, югославяните губят надежда за чудотворна намеса от американска страна.[162] Малко след това италиански и югославски делегати се срещат в Рапало и удивеният свят научава, че е изготвен договор, които урежда границите между тези две страни. Италия се сдобива с практически целия полуостров Истрия, със Задар (единственият град с преобладаващо италианско население на брега на Далмация),

както и с няколко малки и незначителни острови в Адриатическо море. Югославия получава останалото, а Фиуме се превръща в независима държава, свързана с Италия посредством ивица земя.

Много италиански националисти, включително Мусолини, гледат на договора като на победа, тъй като въпреки всичко Фиуме не попада в славянски ръце. В Югославия хърватите и словенците се оплакват, че интересите им за пореден път са били пожертвани от сърбите. В самото Фиуме Д'Анунцио се оттегля в огорчено усамотение, от което излиза от време на време, за да декларира, че по-скоро би умрял отколкото да си тръгне. На 1 декември 1920 г. той обявява война на Италия. Италианските военни най-накрая предприемат действия. На Бъдни вечер оръдията им откриват огън. След като едни снаряд за малко не го улучва, Д'Анунцио набързо договаря капитулация, осъжда италианците за малодушието им и "коледната лакомия" и тихомълком се прибира в Италия.[163]

Две години по-късно Мусолини показва колко добре е научил урока от Фиуме. той тръгва срещу Рим и италианската демокрация, отслабени от войната и от широко разпространеното недоволство от "осакатената победа", се предава без особени възражения. През януари 1924 г. Мусолини анексира Фиуме; през 1940 г. прави всичко възможно, за да изтрие омразната Югославия от картата. През 1945 г. границите отново биват преместени и поголямата част от Истрия, с изключение на Триест, минава във възстановената Югославия. Около 300 000 италианци бягат на запад в Италия. Фиуме сега е Риека и само по-възрастното поколение все още си спомня нещичко от италианския език.

Д'Анунцио живее по обичайния си начин на държавни разноски. Той е като развален зъб, оплаква се новото дуче, който или трябва да бъде изваден, или облечен със злато.[164] Ролята му в понататъшния обществен живот е незначителна, като предпочита живота в имението си, отдаден на магия, жени и кокаин. Не одобрява нарастващото приятелство на Италия с Германия и умира през 1938 г. при загадъчни обстоятелства. Младата германка от Тирол, която е била негова асистентка и любовница, внезапно напуска къщата, след това се чува, че работи в кабинета на външния министър на Хитлер Йоахим фон Рибентроп.[165]

Сонино, чиято неотстъпчивост заплашва да разтури Париж-

ката мирна конференция, никога не дава отговор на критиците си, както и никога повече не говори публично в Италия. Умира в края на 1922 г.; единствената му молба към държавата, на която е служил толкова дълго, е да бъде погребан в саркофаг, който да бъде зазидан в скалите под любимата му къща на брега на Тоскана.[166] Орландо надживява почти всички, за да изиграе роля в свалянето на фашистите през 1944 г. Той умира като уважаван сенатор в демократична Италия през 1952 г.

23. Япония и расовото равноправие

През пролетта на 1919 г. френската преса временно отклонява вниманието си от италианската криза заради един интригуващ въпрос. Дали изтъкнатият държавник начело на японската делегация принц Сайонджи, въобще е в Париж? Той рядко бива виждан на публични места и се носят слухове, че се е разболял сериозно и че дори се е завърнал в Япония. Стивън Бонсал, вездесъщите очи и уши на Хаус, твърди, че това е типично поведение за Ориента: принцът предпочита да остава в уединение и да "дърпа конците, които карат човечетата да танцуват".[1]

Западняците, занимаващи се с Япония, са склонни да прибягват до стереотипи за загадъчния Изток. Всичко, свързано Япония, е толкова любопитно, дори статусът ѝ в световен мащаб. Дали е велика сила или не? И дали е упълномощена да има същия брой делегати, както останалите Велики сили? Съществуват аргументи и в двете посоки. Япония присъства съвсем отскоро на световната сцена и до 1914 г. е ограничавала вниманието си до съседната ѝ Източна Азия. Въпреки че обявява война на Германия тя не полага същите усилия като съюзниците си от Антантата. От друга страна, тя в действителност притежава третия или четвъртия по големина флот в световен мащаб (в зависимост дали се взема предвид германския), внушителна армия и много благоприятен търговски баланс. По мнението на премиера на Канада Бордън "в световен мащаб са останали само три големи Велики сили: Съединените щати, Великобритания и Япония." Когато най-

накрая Обществото на народите бива учредено, Япония има съмнителната чест да ѝ бъде отредено пето място по отношение на очаквания финансов принос.[2]

Великите сили просто не могат да бъдат последователни. На Мирната конференция те предоставят на Япония пет делегатски места, точно колкото дават на себе си, но в повечето случаи японците биват пренебрегвани във Върховния съвет и някак си не са приемани на сериозно. По време на едно заседание Клемансо прошепва на свой министър, така че да го чуят всички: "Като си помисли човек колко блондинки има по света, а ние стоим тук затворени с тези японци, които са толкова грозни."[3] Когато се взима решение работата да се ускори чрез създаването на Съвета на четиримата, Япония не е включена. Извинението, което се дава - а то е самата истина - е, че японската делегация, за разлика от останалите Велики сили, не се оглавява от премиер или президент.

Като принц Сайонджи, японската делегация е изискана, но сдържана. Модният хотел "Бристол" е пренаселен с експерти по всички въпроси - от военноморските до тези на труда - но японските представители в различните органи на конференцията играят, както ги определя един британски коментатор, "най-вече ролята на наблюдатели."[4] Не им е от полза, че много от тях говорят елементарен английски или френски. Когато в една комисия председателят ѝ пита японския член дали е гласувал за или против, отговорът му е "Да".[5] Също като Италия в Париж Япония си е набелязала цели и не се интересува твърде от останалите неща. "На Мирната конференция те бяха търговците, които си знаеха цената – пише пресаташето на Уилсън, Бейкър – те притежаваха гения – може би гения на Ориента – за това да знаят как да чакат."[6]

Двете най-публични фигури в японската делегация са двама опитни дипломати - барон Макино, който е заемал поста министър на външните работи, и виконт Чинда, който е посланик във Великобритания. Хаус ги намира за "мълчаливи, безчувствени, наблюдателни"[7], а останалите миротворци се шегуват помежду си колко еднакви изглеждат. Американците ги наричат двамата микадо.[8] Но между двамата мъже съществува значителна разлика. Макино е либерал, който харесва новата дипломация на Уилсън и подкрепя Обществото на народите.[9] За съжаление той не успява да сподели това, тъй като английският му не е много добър.

Английският език на Чинда е по-добър, но когато възникват неудобни въпроси, той е поддръжник на твърдата политика. Всички японски делегати са контролирани отблизо от Токио, с изключение на Сайонджи, който е твърде високопоставен, за да бъде контролиран.[10]

И той е в Париж, въпреки че е пристигнал по-късно, в началото на март. Когато Япония разбира, че Уилсън, Лойд Джордж, Клемансо и Орландо са начело на собствените делегации в Париж, правителството ѝ бързо решава да го изпрати, за да компенсира това, че не е изпратило премиера си (чиято политическа позиция е твърде несигурна, за да се рискува да замине) или външния си министър (който е много болен). Назначението на Сайонджи е знак, че Япония приема конференцията сериозно. Освен това правителството се надява, че ако Япония не се сдобие с всичко, което е поискала на конференцията, престижът на Сайонджи ще го защити от нападки от страна на враговете му и от бунтове, подобни на онези, които избухват в края Руско-Японската война.[11] В Париж Сайонджи избира да остане зад кулисите и да провежда неофициални лични срещи, като така улеснява значително работата на колегите си, както би постъпил и в Япония.

На 15 април Бонсал прави посещение на вежливост при неуловимия принц в апартамента му в близост до парка Монсо. Целта му е да поднови старото познанство, а и да направи опит за изглаждане на отношенията между Япония и съюзниците ѝ, които са се обтегнали прекалено. Той е посрещнат от двама страховити японски детективи, след което е преведен през редица стаи, за да стигне до вътрешното светилище. "Приглушена, почти религиозна светлина изпълваше стаята и изминаха няколко секунди преди да забележа висока, слаба и доста изпита фигура в японско облекло, която идваше към мен с протегнати напред ръце... Изражението му беше смирено като на великия Буда в Камакура, съзерцаващ морето."[12]

Двамата мъже водят непринуден приятелски разговор за миналото и за старите приятели в Япония. Обсъждат проблема с Русия и болшевишкото правителство, но внимателно заобикалят напрежението между Япония и Запада – с изключение на размяната на косвени и многозначителни реплики. Бонсал пита за експеримента, който японският външен министър е извършил през 90-те го-

дини на XIX в., когато се е опитал да присади чуждестранни калеми върху миниатюрно борче в храма Исе, най-свещеното място в утвърдената от държавата шинтоистка религия. Принцът го припомня в контекста на момента: "Той е присаждал на свещените стебла калеми от норвежки, шотландски, руски и калифорнийски борове. Повечето от тези опити са неуспешни, но в крайна сметка благородният вид бор шинто от Исе надделява."[13]

Принцът добре съзнава какво послание изпраща. Той е жив свидетел как страната му се е превърнала от незначителна група острови в северната част на Тихия океан в световна сила. От държава, която е гледала навътре в себе си, управлявана от феодална аристокрация, се е превърнала в съвременна сила с необходимата база: индустриализирана икономика, която през 1919 г. бързо напредва, за да мери ръст с Франция; армия, която е заменила стоманените саби и копия с автоматични оръжия и бойни кораби; както и инфраструктурна мрежа от железопътни линии, телеграфни станции; училища и университети. Феодалните владетели, както самият принц, са се превърнали в дипломати, политици и индустриалци; членовете на свитите им са се присъединили към армията или към полицията.

Принцът е сложна, изключително изтънчена личност, също толкова хибридна, колкото и държавата му. Пътуването му до Париж е не само в километри, но и във векове. Роден е през 1849 г. в една Япония, която все още до голяма степен е изолирана от външния свят. Дългата, съхранявана с изключителна грижа история на родословното му дърво показва сродяване чрез бракове с други големи родове, както и със самото императорско семейство. За разлика от него членовете на рода Токугава, които управляват страната от началото на XVII в. от името на императора без правомощия, са груби парвенюта. Сайонджи има обичайното образование за момче от неговата класа: класическа китайска и японска литература, калиграфия, традиционни инструменти и отглеждане на миниатюрните, съвършени дървета бонзай.[14] Той шокира по-възрастните членове на рода, когато се научава да язди – поведение, считано за недостойно за човек от неговия ранг. Ако събитията бяха следвали традиционния си ход, той би изживял живота си в задушния, ограничен свят на стария двор, с почетен пост и съпруга измежду малкия брой подходящи девойки. Нико-

га не би пътувал в чужбина, тъй като това е забранено, и още по-важно - немислимо. Никога би се насладил на истинска власт, тъй като тя е съсредоточена в ръцете на военната аристокрация.

Според една японска легенда островите им се крепели върху гърба на гигантска костенурка, а когато тя се раздвижила, се появявал земни трусове. През 1853 г. се появява трус от съвсем различно естество. Агресивният американски моряк комодор Пери от името на американското правителство се появява в залива на Токио с искане за започване на търговски взаимоотношения между Япония и САЩ. Експедицията му е последвана от британски, френски и руски военни кораби с подобни искания: за търговски привилегии, за правото поданиците им да влизат в Япония, както и за установяване на дипломатически връзки. През следващото десетилетие и половина управляващите кръгове в Япония се препират помежду си дали да откажат на безочливите чужденци, или да се опитат да си сътрудничат с тях, но в крайна сметка изолационистите хардлайнери не устояват на натиска на агресивния, експанзионистичен Запад. Дори сред аристокрацията, младите радикали подтикват управляващите от рода Токугава да се отворят за външния свят и да им позволят да пътуват в чужбина. Ехото от дебатите достига до тихия уединен двор в Киото и младият Сайонджи взема страната на радикалите. Той също е решен да замине за чужбина, ако му се предостави подобна възможност.

През 1868 г. благородниците реформатори вземат властта от стария режим на Токугава в името на бившия съученик на Сайонджи, императора Мейджи. По време на последвалата кратка гражданска война Сайонджи се сражава на тяхна страна. Когато се връща в двора, той дава повод за нов скандал със западното си облекло и късо подстриганата си коса.[15] Реставрацията Мейджи (подвеждащо наименование, дадено на държавния преврат) започва с изключително усилие от страна на държавата, тъй като стотици млади японци са изпратени да учат в чужбина, а на западни специалисти се заплаща изключително добре, за да дойдат в Япония, която да се почерпи от опита и познанията им. Лозунгът на правителството обобщава целта: "Обогати държавата и укрепи армията." Япония избира Великобритания за модел на военноморските си сили, Прусия за армията и конституцията си, САЩ за банковата си система и света като цяло - за икономиката си.

Сайонджи отказва предложенията за синекурен правителствен пост и тръгва да види света. През 1870 г. пристига във Франция, където прекарва следващите десет години. Взима степен по право в Сорбоната, където един от приятелите и състудентите му е младият Клемансо, който си го спомня като "дружелюбен" и "целеустремен".[16] Запознава се с братя Гонкур и с Ференц Лист. Харесва французите, културата им и либералните им традиции. Дори говори на френски насън. До края на живота си пие вода "Виши" и употребява одеколон "Убиган", който трябва да бъде внасян специално за него.[17]

Елегантният мъж, който се завръща в Япония, е чаровен, ироничен, и леко отчужден в поведението си. Той силно озадачава приятелите си японци. Един критик се спира на три думи, за да го опише: "интелигентност, леност, апатия".[18] При цялата гордост от рода си, той никога не си дава труда да се ожени, въпреки че има дълги връзки с любовници. (Когато през 1919 г. пристига в Париж, води със себе си жена по-млада от него с почти петдесет години, но тя е отпратена, тъй като е недискретна.) Никога не му се налага да се притеснява за материално благополучие, тъй като единият от по-малките му братя оглавява един от огромните нови концерни на Япония и, както е в реда на нещата, подсигурява поголемия си брат.[19]

Сайонджи служи на нова Япония като дипломат, министър на външните работи, а през първото десетилетие на XX в. - и като премиер. През 1913 г. новият император го провъзгласява за *генро*, термин, неточно преведен като "старши държавник". Въпреки че хората със званието генро нямат официална роля според новата японска конституция, те притежават огромно влияние особено върху формирането на нови политически кабинети и върху вътрешната политика. По време на кризи една дума на генро обикновено е достатъчна, за да реши даден въпрос. От американска гледна точка, това би било равнозначно, ако Уилям Тафт и Теодор Рузвелт не само бяха избрали Уилсън за президент, но и контролираха политиката му.

Страната на Сайонджи преди 1914 г. представлява зашеметяваща приказка на успеха, единствената азиатска държава, която едновременно оказва съпротива на западните империалисти и се присъединява към тях. Между 1885 и 1920 г. брутният й нацио-

нален продукт – общата стойност на всички стоки и услуги – нараства почти три пъти, а минното дело и производството - почти шест пъти. До 1914 г. военноморските ѝ сили успяват да наложат всички необходими кораби да са строят в страната. Рекордът на Япония преди 1918 г. е аналогичен с успеха ѝ след 1945 г.[20] Това бурно развитие води до напрежение, но и до възнаграждения. Много японци с носталгия гледат назад към по-простото минало, но Сайонджи настойчиво убеждава сънародниците си да гледат напред към едно бъдеще на либерална демокрация и ги предупреждава да не се осланят само на военната сила.[21] Предупреждението е необходимо, защото с нарастването на мощта на Япония, се чуват влиятелни гласове, които настояват тя да наложи волята си върху съседите, ако трябва дори със сила.

В годините преди 1914 икономическата мощ на Япония се отплаща с поредица военни победи - първата над Китай през 1895 г., когато Япония се сдобива с Тайван и доминираща позиция в Корея. През 1902 г., като признание на нарастващата мощ на Япония, Великобритания се отказва от дългогодишната си враждебност спрямо съвместни съюзи. Англо-японският морски съюз, който все още е в сила през 1919 г., е знак, особено за японците, че вече са излезли на световната сцена. През 1904 г. Япония надмогва огромните човешки и военни ресурси на Русия в Манджурия, като побеждава войските ѝ и потопява не един, а два нейни флота. Според мирния договор, подписан през 1905 г., Япония придобива обширни правомощия в Манджурия. Няколко години по-късно, през 1910 г., тя официално анексира Корея, като по този начин потвърждава това, което вече светът без друго е признал. (Печална малка делегация от корейци по-късно се появява на Мирната конференция, за да моли за независимостта на страната си.)

Останалите Велики сили наблюдават страната със смесица от възторг и опасения. Япония има твърде много успехи. Износът ѝ поставя предизвикателство пред техния. До 1914 г. например една четвърт от износа на памук в света принадлежи на Япония.[22] Британците са все по-разтревожени от доминирането ѝ на пазарите в Китай и Индия. САЩ се тревожат за интересите си в Азия, които включват не само търговията с Китай, но и новите завоевания във Филипините. Дори китайците, които биха загубили най-много от една силна Япония, виждат надежда в японския пример.

Хиляди млади китайци пресичат Източнокитайско море, за да учат в японски университети.

Единствената част от Азия, където съществува скептицизъм към японската мощ, е самата Япония. Войната с Русия се е оказала свръх силите на новоизлюпената съвременна икономика на страната. Заслужавала ли си е? Какво мислят другите Велики сили за победата на Япония? Японците не може да не усещат, че западният свят не бърза да ги приема като равни. Един водещ японски политик горчиво се оплаква пред свой приятел германец: "Разбира се, действителният проблем с нас е, че цветът на кожата ни е жълт. Ако кожата ни беше бяла като вашата, целият свят щеше да ликува на призива ни за спиране на неумолимата агресия на Русия."[23]

Японците болезнено осъзнават собствената си уязвимост. Имат изключително малко собствени ресурси. Какво ще стане, ако другите държави решат да отрежат достъпа им до суровини и пазари? Националистическото решение за Япония е да следва примера на останалите Велики сили и да създаде империя. Говори се за историческата мисия на Япония да бъде предводител на Азия. По-специално Китай представлява неустоимо изкушение. Неговата последна управляваща династия е замираща и страната се разпада пред лицето на неконтролируема корупция, местен патриотизъм и престъпност. През 1911 г. една неуспешна революция води до още по-голяма анархия. А Китай притежава в изобилие всичко, от което Япония така силно се нуждае - суровини и пазари. Както и Манджурия, която е точно до Корея и е населена съвсем слабо, важно съображение в страна, чието население се увеличава с 45% между 1885 и 1920 г. Пречката са другите Велики сили, които ако проявяват готовност да предоставят на Япония относително големи правомощия в Манджурия, биха зачертали Китай, където имат да защитават собствени интереси.

Националистическите въжделения безпокоят либерали като Сайонджи, който споделя: "Всеобщата липса на патриотизъм е тревожна, но се страхувам от това къде може да ни доведе изобилието му." Той на първо място и преди всичко е интернационалист, който вярва, че един стабилен международен ред би позволил на Япония, наред с останалите държави, да процъфтява мирно. Ако едно разрастване в Азия влоши добрите взаимоотноше-

ния на Япония с другите Велики сили, то трябва да бъде спряно.[24] Избухването на световната война само разгорещява дебата.

Японците наблюдават безпристрастно конфликта, по думите на един старши държавник "като пожар на далечния бряг на реката."[25] Правителството ѝ първоначално се колебае за това как трябва да постъпи. Трябва ли да остане настрана от военните действия? Да подкрепят ли Централните сили? (Много от офицерите във армията са обучени в Германия и изпитват дълбок респект към силите ѝ). Да подкрепят ли Антантата? (Становището на военноморските сили, които са в близки взаимоотношения с Великобритания.) Дебатите в кабинета са изключително прагматични и се въртят около най-добрата сделка за Япония.[26] В крайна сметка се взема решение в полза на Антантата. Когато обявява война, правителството заявява: "Япония трябва да се възползва от шанса на хилядолетието, за да утвърди правата и интересите си в Азия."[27] Спрямо нападащата Германия Япония избира напредване с малък риск за тези интереси. Германия има някои концесии в Китай - на полуострова Шандун (Шандон) и поредица от малки острови в северната част на Тихия океан – Маршаловите, Каролинските, Марианските – но няма средства, с които да ги защитава. Кампанията приключва до ноември 1914 г.

Останалата част от войната е също толкова успешна за Япония. Тя не само носи поръчки на японските индустриалци, но и изпреварва повечето ѝ предвоенни конкуренти. Търговският флот на Япония удвоява съдовете си, тъй като износът на страната за Великобритания и Съединените щати се удвоява, за Китай нараства четири пъти, а за Русия шест.[28] През 1918 г. Хюс от Австралия, който винаги говори без заобикалки, предупреждава Балфур, че усърдните японци навлизат навсякъде. "Ние също трябва да работим по подобен начин или като предците ми да се оттеглим от плодородните равнини в пустите и сурови възвишения."[29] Но не само икономическата заплаха тревожи британците и американците - по море Япония има много по-голяма мощ в сравнение с 1914 г., а по суша влиянието ѝ в Китай нараства и се пренася към руския Сибир.

Японците са обезпокоени от недоволството. По време на войната старшият държавник Ямагата отбелязва: "Изключително важно е да предприемем стъпки, с които да предотвратим създаване-

то на бял съюз срещу жълтите народи."[30] През 1917 г. японските генерали заявяват, че не може и дума да става да се изпратят подразделения да са сражават в Европа. Те ще бъдат необходими, когато войната приключи, за да помогнат на Япония да устои на западната конкуренция в Китай.[31] Малко преди да приключи войната японско списание отправя въпрос към водещи фигури: как, по тяхно мнение, Япония трябва да излезе от войната. Отговорите показват значителен песимизъм относно международната позиция на страната и плановете на Великобритания и Съединените щати за Азия.[32] Страхът за една антияпонска коалиция на белите сили не е толкова нереален, колкото изглежда. До края на войната дори отговорни западни лидери неохотно са стигнали до извода, че може да са наложи един ден да се влезе в открит конфликт. През 1917 г., в меморандум до военновременния кабинет, Балфур коментира, почти като страничен наблюдател, че Великобритания почти със сигурност ще защити Съединените щати, ако Япония я атакува.[33] Дилемата на Япония, която ще се засили в края на 30-те години, е дали да се довери на белите сили, да работи съвместно с тях за укрепване на световния ред или да приеме, че е по-добре да се грижи за собствените си интереси.

Правителството трябва да се вслушва и в собственото си обществено мнение, което изисква компенсации за разходите и жертвите, свързани с извършените нападения срещу Германия, които само в Китай наброяват 2,000 японски живота и 50 милиона йени.[34] А и общественото мнение, не само на фанатичните националисти, но и на обикновените хора, е нещо, от което управляващият японски елит започва да се страхува. Благосъстоянието от войната не е засегнало в еднаква степен всички сектори от обществото и сред народа съществува негодувание по отношение на новобогаташите. Руската революция дава обезпокоителен пример за това какво би могло да се случи. В средата на 1918 г. значителни бунтове заради цената на ориза, водят до падане на правителството. Новият кабинет, който поема управлението, е решен да отстоява изгодите за Япония, но се надява да го направи, без да тревожи останалите Велики сили. Делегацията на Япония се отправя за Париж с три ясни цели: да постигне вписването на клауза в споразумението за Обществото на народите относно расовото равноправие, да има контрол върху островите в север-

ната част на Тихия океан и да запази германските концесии в Шандун. Иначе, според инструкциите, трябва да съблюдава Четиринадесетте точки на Уилсън. Премиерът лично казва на Макино да си сътрудничи с британците и американците.[35] По-лесно да се каже, отколкото да се осъществи.

Тихоокеанските острови - Маршаловите, Каролинските, Марианските – са разгледани първи във Върховния съвет. Хиляди миниатюрни атоли и рифове осейват широката ивица от Тихия океан между Хавай и Филипините, те и населението им са прекарали векове в мирна неизвестност. Империалистическата надпревара, разпространението на съвременните технологии и нарастването на модерния флот са ги превърнали в ценни придобивки за чужденците, първо германците, а сега японците. Японските военни настояват Япония да има възможност да упражнява достатъчен контрол в Тихия океан, за да се защитава и да контролира достъпа до пазари и суровини върху континенталната част на Азия. Това на свой ред означава да е в състояние да се справя с други военноморски сили. Япония е победила както Китай, така и Русия преди 1914 г. и има морски договор с Великобритания, но не е постигнала задоволително изглаждане на разногласията със Съединените щати. Нито пък има вероятност това да стане.

През 1898 г., по време на Испано-американската война, Съединените щати са поели контрола върху Филипините и важната база Гуам на изток. Отчасти за да защити новите си придобивки, те анексират и Хавай. С една крачка Съединените щати се придвижват на хиляди километри по-близо до Япония. До Първата световна война, американският флот все още е базиран в Атлантическия океан, но има сигнали, че американската стратегия се променя, за да се справи с азиатските си задължения. През 1908 г. президентът Теодор Рузвелт изпраща флот, който да обикаля океаните. Той прокарва през Конгреса увеличаване на бюджета за военноморските сили и започва работа по военноморската база Пърл Харбър на Хаваите. До 1914 г. Съединените щати вече имат третия по-големина флот в света след Великобритания и Германия. На следващата година е открит построеният с американски пари Панамски канал, който улеснява преминаването на корабите от единия океан в другия. През 1916 г. американското правителство открито се ангажира с флот "на два океана".[36] Ня-

кои американци говорят за провидението, което е позволило на САЩ да отплават, за да се разширяват на запад. За съжаление накрая американското провидение ще бъде принудено да се сблъска с японското и това, което изглежда като защитен ход от гледна точка на едната държава, би могло да се разглежда като проява на агресия от другата.

Както японските, така и американските военни, които чертаят планове, са наясно, че страните им започват да се изправят една срещу друга. Всяка от тях изготвя планове за война с другата, главно като предпазна мярка. Въпреки това и в двете държави има хора, които разглеждат твърде сериозно и дори с ентусиазъм перспективите за война. В САЩ преди 1914 г. се появяват романи, които стряскат читателите с кошмари за успешно японско нахлуване. Те се продават особено добре на западния бряг. Сензационните издания на медийната корпорация "Хърст" се заиграват сериозно с "жълтата опасност" и постоянно пишат за заговори от страна на японското правителство за изграждане на военноморска база, когато група обикновени японски рибари се опитват да вземат под наем залив в мексиканския полуостров Калифорния.[37] Япония също изживява подобни страхове и фразата "бялата заплаха" започва да се появява в японската преса. Пенсиониран японски морски офицер написва романа "Нашата следваща война", в който се разказва за едно бъдеще, в което Япония е нападнала САЩ и е завзела американски острови в Тихия океан. Когато през 1914 г. японците се подготвят да се прехвърлят в германските концесии в Китай, много офицери и наборници очевидно смятат, че са мобилизирани, за да се сражават срещу Съединените щати.[38] Японският флот предупреждава правителството, че Япония трябва да задържи островите като външен периметър, за да се следи за американско вражеско приближаване или обратното, като залог за сключване на сделка в замяна на споразумение за демилитаризация в Тихия океан.[39]

Япония може да разчита на някаква подкрепа в Париж. През февруари 1917 г., в замяна на японското военноморско сътрудничество, Великобритания признава исканията на Япония спрямо островите, а Италия, Франция и Русия последват примера ѝ. От друга страна, британските доминиони Нова Зеландия, Австралия и в по-малка степен Канада са изнервени и шумно протести-

рат срещу нарастването на японското присъствие в Тихия океан. В самата Великобритания също битува усещането, че японската помощ във войната е дошла бавно и неохотно. Мармаладът, който ръководителят на голяма транспортна компания изпраща на британските войници на фронтовата линия, както и по-полезната помощ от една ескадра в Средиземно море през 1917 г., не задоволяват напълно британците.[40] (Тяхното виждане за помощта от Япония вече се споделя от французите, както споделя Клемансо пред колегите си миротворци: "Може ли някой да каже, че във войната тя е играла роля, която да се сравни например с тази на Франция? Япония защитаваше интересите си в Далечния Изток, но когато от нея беше поискано да се намеси в Европа, всеки знае какъв беше отговорът ѝ.")[41] Малко са европейските държавници, които, твърде заети с борба на живот и смърт, са дотолкова непредубедени, че да осъзнаят, че за Япония няма съществени основания да се намесва в Европа. Взаимоотношенията не се подобряват от предпазливите предложения за мир, които Германия отправя към Япония. Япония не им дава отговор, но така създава впечатлението, че е несигурен съюзник. Британските военноморски сили започват да обмислят бъдеща война срещу Япония.[42]

Въпреки всичко на Мирната конференция в Париж официалната британска позиция е да подкрепя исканията на Япония. Членове на британската делегация са категорични, когато разтревожените японци искат уверения. Защо Великобритания само е казала, че ще подкрепя японските искания в Париж, вместо да гарантира, че Япония ще получи териториите, които е поискала? Защото това е всичко, което Великобритания е обещала да направи в тайния договор от 1917 г. Самият Лойд Джордж казва, че Великобритания възнамерява да спази това обещание.[43]

Уилсън, разбира се, не вижда смисъл от тайна дипломация и е пределно ясен по този въпрос; договорът от 1917 г. е частно споразумение, което не включва Съединените щати.[44] Върху него също се оказва натиск да бъде твърд с Япония. В американското общество има силни антияпонски нагласи, отчасти заради японската имиграция, която неизменно предизвиква раздразнение, но и заради немските предложения за мир.[45] Мексико също е проблем - Япония е продавала оръжие на тези, които много американци считат за неправата страна в кървавата мексиканска граж-

данска война; освен това през 1917 г. в недодялан опит да спечели Япония на страната на Централните сили, германският министър на външните работи в прословутата телеграма на Цимерман иска Мексико да покани Япония да се присъедини към съюза срещу САЩ.[46] За пореден път това несправедливо създава погрешни впечатления. В края на войната, когато Япония напредва необезпокоявана в Сибир под покритието на интервенцията на Съюзниците срещу болшевиките, Уилсън споделя всеобщата антипатия по отношение на това, което смята за конспиративна Япония. Той е разтревожен, че ако тя запази контрол върху северните тихоокеански острови, ще спечели много от подстъпите към Хавай.[47] Неговите съветници по военноморските въпроси предупреждават за бъдещи японски бази и военни летища.

На 27 януари 1919 г. Макино прочита изявление пред Върховия съвет, в което напомня на публиката как отнемането на островите от Германия е запазило сигурността на транспортните коридори по време на войната. Местните жители, казва той в духа на всички останали империалисти, са примитивно население, което може само да има полза от протекция и благосклонност от страна на Япония.[48] Уилсън деликатно и за пореден път показва предпочитанията си за територии под мандат в противовес на пълното притежание. Той не е подготвен да се противопостави на Япония по отношение на островите, тъй като оспорва другите ѝ искания, например за германските концесии в Китай. Ограничава се с изказването, че САЩ не могат да приемат японски мандат за остров Яп в западния край на Каролинския архипелаг, който е главна връзка за международния телеграф. През следващите няколко години американците спорадично и безуспешно ще повдигат въпроса за някаква форма на международен контрол.[49] Когато през май 1919 г. териториите под мандат най-накрая са разпределени, Япония получава всички острови, които е искала.

В годините между двете войни Япония извършва това, от което са се опасявали американските военноморски сили. Въпреки че условията за териториите под мандат забраняват изграждането на военни бази или укрепления, това условие на практика е невъзможно да бъде наложено. Оказва се изключително трудно чужденци да посещават островите. Япония се нанася там със заселници и военни. Японски предприемачи изграждат, помежду

другите неща, нови големи пристанища; а остров Трук от Каролинския архипелаг е превърнат в главна военноморска база на Япония в южния Тихи океан.[50] Във войната, която ще последва, някога затънтените острови като Тиниан, Сейпан и самият Трук се превръщат в поле за мащабни битки.

Така нареченото "расово равноправие" в споразумението за ОН създава много повече затруднения. За японците то има огромно символично значение. Съществуват Велики сили в световен мащаб и към тях трябва да се отнасят с уважение. За съжаление в САЩ и в белите доминиони общественото мнение е обсебено от призрака на вълни от източни имигранти, заливащи бялата цивилизация. В годините преди войната японски бизнесмени се оплакват, че често са подлагани на унижения, когато пътуват в чужбина. В Калифорния японските мъже най-напред губят правото да закупуват земя, после да я наемат, а най-накрая се забранява на съпругите им да се присъединяват към тях. През 1906 г. училищните власти в Сан Франсиско изпращат китайски и японски деца (които не надхвърлят повече от 100) в сегрегирани класове, за да не затрудняват белите деца. За японските (както и за китайските и индийските) имигранти става все по-трудно да се заселват в Канада и в САЩ и напълно невъзможно да емигрират в Австралия. Дори по време на войната, когато Япония се сражава като съюзник на Британската империя, поданиците ѝ продължават да не са допускани в нея.

Японското правителство е склонно на отстъпки и предлага да ограничи емиграцията, но е подложено на натиска на общественото мнение в своята страна. През 1913 г. например 20 000 японци ентусиазирано подкрепят изявлението на един оратор, че Япония по-скоро трябва да влезе във война, отколкото да приеме калифорнийските закони за земята. През 1916 г. японското правителство изпраща на Великобритания мека според него нота, в която заявява, че "в Имперския парламент преобладава всеобщо чувство на съжаление, че в британските колонии все още е са силни антияпонските настроения".[51] Докато Япония се подготвя да заеме мястото си на Мирната конференция, японските вестници тиражират призиви. Една уводна статия гласи: "Сега е моментът да се поведе борба срещу международната расова дискриминация."[52]

Старши държавници предупреждават правителството, че Япония трябва да подходи към предложението за Общество на народите с голямо внимание. Възможно е то да се окаже поредният начин да се замрази статуквото и да се държи Япония на втора позиция. Дори обещанията на Уилсън за нова дипломация са съмнителни. Демокрацията и хуманитаризмът са добри становища, пише млад патриот в статия, която предизвиква значителна обществена възбуда, но са просто маска на Съединените щати и Великобритания, които поддържат контрола си върху по-голямата част от благосъстоянието на света. Ако Япония иска да оцелее пише авторът, принц Коное, тя трябва да бъде по-настоятелна.[53] Японската делегация е изпратена за Париж с инструкции да забави създаването на ОН и, ако е възможно, да се погрижи в устава му да има забрана на расовата дискриминация.[54] Коное заминава като помощник на Сайонджи. По-късно в годините, когато се тръгва към война със Съединените щати, той ще заеме поста премиер на Япония. През 1945 г. поглъща отрова, преди да бъде изправен пред съд за военни престъпления.

Уилсън, разбира се, настоява ОН да бъде първа точка за разглеждане от Мирната конференция и японските делегати работят задкулисно за клаузата за расовото равноправие. В началото на февруари Макино и Чинда посещават Хаус, който както обикновено е обнадеждаващ и приятелски настроен. Казва, че винаги е ненавиждал расовите предразсъдъци и че ще положи всички усилия, за да помогне на Япония.[55] Няколко дни по-късно в разговор с Балфур Хаус не е толкова оптимистично настроен. Опитал е няколко различни варианта, но японците не желаят безобидни формулировки, докато всички останали - например австралийците – реагират остро на всякакво споменаване на расовото равноправие. Балфур се отнася с обичайната си неангажираност: според него идеята, че всички хора са създадени равни, е интересна, но самият той не вярвал в нея. Трудно би могло да се каже, че един африканец е равен на един европеец. Той също така предупреждава Хаус, че общественото мнение в САЩ и във Великобритания намира предложената клауза за първа стъпка към обявяването на ограниченията за японската имиграция за незаконни. Хаус отвръща, че е наясно с проблема, но и че Япония има проблем с многобройното си население. Оптимистично добавя,

че част от него би могла да отиде в Сибир или в Бразилия.[56]

В комисията по въпросите на Обществото на народите Макино и Чинда дискретно дават да се разбере, че работят за клауза, която ще представят в подходящ момент. На 13 февруари, когато е прочетен първият проект на устава, Макино прави дълго изявление, в което иска добавянето на поправка към клаузата за религиозната свобода, вследствие на която всички граждани на членуващите в ОН държави ще бъдат равноправни. Той признава, че расовите предразсъдъци са дълбоко вкоренени, но важното е да се приеме този принцип, след което да се даде възможност на отделните държави да изработят собствени политики. Със сигурност е неразумно да се иска от жителите на една държава да правят жертви, дори да дават живота си за хора, които не се отнасят с тях като равни. През войната различни националности са се сражавали рамо до рамо: "Всеобща връзка на съчувствие и благодарност се установява в невиждана досега степен."

Изявлението е вълнуващо и либерално, но остава без последствия. Сесил, който говори от името на Великобритания, казва, че въпросът, уви, е изключително противоречив. Той вече е породил проблеми в делегацията на Британската империя. Сесил смята, че е по-добре дебатът да се отложи за бъдещето. Изявлението се приема с всеобщо недоволство. Гръцкият премиер Венизелос предлага да се премахне цялата клауза за религиозната свобода, тъй като тя също е тема, която крие опасности. На изказването му възразява само португалският делегат, който заявява, че неговото правителство досега не е подписвало договор, в който да не се призовава Господ. Сесил, в рядък изблик на хумор, отвръща, че сега всички имат редкия шанс да сторят същото. В проектоустава не се споменава за расовото и религиозно равноправие, представени сега за обсъждане от всички членове на Мирната конференция. Японците дават да се разбере, че възнамеряват отново да повдигнат този въпрос.[57] На следващия ден, 14 февруари, Уилсън отпътува за Съединените щати и дебатът за ОН е отложен.

Клаузата за расово равноправие обаче започва да привлича обществен интерес. В Япония се провеждат срещи с обществеността и се издигат искания да се "сложи край на символа на срама". По западното крайбрежие на САЩ политически лидери

отправят предупреждения за сериозни последствия за бялата раса в случай че тази клауза бъде приета.[58] Клаузата, посочва Лойд Джордж, като повтаря едно друго широко разпространено грешно разбиране, е насочена и срещу дискриминацията, на която са подложени японците, които вече са се населили в Австралия и САЩ.[59]

Сред миротворците в Париж японците имат в най-добрия случай хладна подкрепа. Китайците, чиито сънародници са подложени на подобна дискриминация, изразяват становище, че вероятно ще гласуват в подкрепа на клаузата, но, както казва един китайски делегат пред колегата си американец, те имат много по-важни неща, за които да се тревожат като например японските претенции спрямо Китай.[60] Уилсън е длъжен да отчете общественото мнение в страната си, което го прави подозрителен спрямо японците. Пред един от експертите си споделя, че им се е доверявал преди да нарушат споразуменията за Сибир.[61] Нещо повече - самият Уилсън не е особено либерален, когато става въпрос за раси. В крайна сметка той е южняк и макар в първата си кампания за президент да е призовал за даване на право на глас на негрите, след поемането на поста не прави почти нищо по този въпрос.[62]

Най-шумният протест във връзка с клаузата за расовото равноправие идва от делегацията на Британската империя и в частност от австралиеца Хюс. Подобно на много свои сънародници Хюс е твърдо убеден, че тази клауза е първият пробив в защитната дига на Австралия. "Нито едно правителство няма да оцелее и един ден в Австралия, в случай че се окаже намеса по отношение на бялата раса - пише един от неговите подчинени в Париж. - Позицията ни е следната – японското предложение значи или нещо или нищо: ако е първото, не участваме в него, ако е второто – тогава защо се прави?"[63] Хюс отказва да приеме предложените от Хаус компромиси. "Може да е добър – пише Хюс за един от компромисните варианти, – но по-скоро ще се съблека гол и ще вляза в Сена или във "Фоли Берже", отколкото да се съглася с него."[64] Маси от Нова Зеландия подкрепя Хюс.[65] Това поставя британците в неловко положение. Те изключително много държат на съюза с Япония, но са принудени да се съобразят с доминионите си.

Докато Уилсън е в Съединените щати от средата на февруари до средата на март, британците правят всичко възможно да решат въпроса. Французите, които нямат какво да губят, наблюдават със злорадство.[66] Бордън и Смътс сноват напред и назад между Хюс и японската делегация. Те уреждат на Макино и Чинда посещение при Хюс. "Японците ме смятат за "селяндур", но ме отрупват с коленопреклонна и раболепна почит" - оплаква се Хюс. Австралиецът дава знак, че би могъл да приеме клаузата, ако тя съдържа условие, че няма да засяга националните имиграционни политики. Сега е ред на японците да откажат.[67] Макино и Чинда неведнъж отправят към Хаус призиви за помощ.[68] Но те гледат в погрешна посока. Хаус не е готов да се бори за нещо, което със сигурност ще бъде непопулярно в САЩ. Лично той е доволен, че британците ще трябва да се противопоставят на клаузата за расовото равноправие. "Нужни ни бяха доста ловки маневри, за да свалим този товар от гърба си и да го прехвърлим на британците, но за щастие успяхме."[69]

Под натиска на общественото мнение в страната си японските делегати решават да не отстъпват по въпроса за расовото равноправие. Както Чинда казва на Хаус, едно поражение поне ще покаже на тяхната общественост, че най-малкото са направили опит.[70] На 10 април на срещата на комисията за Обществото на народите японците дават да се разбере, че ще представят поправките си на следващия ден. "Те толкова често отлагаха този въпрос, че той вече се беше превърнал в нещо като шега" – казва зетят на Хаус Гордън Очинклос.[71] На 11 април комисията заседава до късно вечерта, като се опитва да излезе с формула, която ще позволи на САЩ да следват доктрината "Мънроу", но и да се присъединят към ОН. Всички вече са изморени, когато най-накрая японците издигат искане в преамбюла на устава да се споменава расовото равноправие. Макино и Чинда говорят сдържано и невъзмутимо и оставят много добро впечатление. Един след друг останалите членове на комисията – Венизелос, Орландо, китаецът Уелингтън Ку, френските делегати Буржоа и Ларно и чешкият премиер – се изказват в полза на поправката. Сесил, който изпада в изключително неловка ситуация, припряно заявява, че не може да я подкрепи, след което мрачно сяда на мястото си, с наведен надолу поглед.

Докато останалите говорят, Хаус незабелязано подава бележка на председателстващия заседанието Уилсън. "Бедата е, че ако тази комисия го приеме, расовият въпрос ще се повдигне по целия свят." Уилсън знае, че всякакво споменаване на расовото равноправие ще отчужди ключови политици от западния бряг, а той се нуждае от гласовете им, за да прекара през Конгреса договора за ОН. Той призовава японците да оттеглят внесената от тях поправка. "Погрешно е да се вдига толкова шум за расовите предразсъдъци – посочва той. - Това само би раздухало пламъците, които в крайна сметка ще навредят на ОН. Всички в тази зала знаем, че ОН се основава на равноправие между държавите. Не е необходимо да се споменава нищо повече" - обръща се той възможно най-дружелюбно към японците. Знае, че намеренията им са най-почтени, но чувства, че трябва да ги предупреди, че ги осъществяват по грешен начин. Японските делегати настояват поправката им да бъде подложена на гласуване. Когато мнозинството гласува за нея, Уилсън с ловкостта, която несъмнено е усвоил докато е бил президент на университет, обявява, че тъй като е имало силни възражения по отношение на поправката, тя не може да бъде приета. Японците не се решават да възразяват на това съмнително правило и клаузата за расовото равноправие не се превръща в част от договора.[72]

Японската преса сурово критикува така наречения "цивилизован свят".[73] Либералните японци са разтревожени. Те са изиграли ролята си, показали са, че са готови да участват в международната общност, но продължават да бъдат третирани като понисши. На пленарното заседание на Мирната конференция на 28 април Макино предупреждава, че ако им бъде отказано равноправно отношение ще изгубят в голяма степен доверието си в принципите на ОН. "Страхувам се, че подобен начин на мислене ще се окаже изключително пагубен за хармонията и сътрудничеството, върху чиито основи, което сега обсъждаме, да бъде сигурно изградено ОН.[74]

Той е прав. В годините между двете войни липсата на клауза за расовото равноправие ще се превърне във важен фактор за отчуждаването на Япония от Запада и насочването ѝ към по-агресивна националистична политика. В краткосрочен план обаче Япония използва поражението си като предимство. "С цялата

присъща на Изтока куртоазия японците ми заявиха, че ако не заемем тяхната позиция по този член от устава, те няма да подпишат останалата част от него" – съобщава Уилсън на свой колега миротворец в края на април. Лойд Джордж не изглежда разтревожен. "Боже мой, боже мой – добавя Клемансо, – щом това не ви безпокои толкова, то аз също не съм притеснен."[75] В действителност всички са обезпокоени. Конференцията не може да си позволи оттеглянето на още една делегация. Италианците вече са я напуснали, а белгийците са на път да ги последват. Уилсън, който е твърдо решен да я спаси, но е неспособен да приеме клаузата за расовото равноправие, е изправен пред необходимостта да удовлетвори исканията на Япония спрямо Китай. Проблемът е, че Китай също има силна кауза.

24. Кинжал в сърцето на Китай

Когато новината, че Първата световна война е приключила, достига Китай, правителството обявява тридневен празник. Шестдесет хиляди граждани, повечето от които студенти националисти и техните преподаватели, тръгват към Пекин за победния парад. За всенародна радост е съборен издигнатият от правителството на кайзера паметник на германски дипломат, убит по време на Боксерското въстание две десетилетия по-рано. Китайската преса е пълна със статии за победата на демокрацията над деспотизма и с ентусиазъм за Четиринадесетте точки на Уилсън. Най-вече младите китайци безкритично се възхищават от западната демокрация, либералните идеи и научните постижения на Запада. Много китайци се надяват, че мирът ще сложи край на намесата на Великите сили в делата на Китай.

Китай обявява война на Германия през лятото на 1917 г. и има значителен принос за победата на Антантата. Защитните съоръжения на Западния фронт изискват огромни усилия за копаене и поддръжка. До 1918 г. във Франция са откарани с кораби около 100 000 китайски работници, които освобождават ценни войници на Антантата за участие в нападението срещу германците.

Китайци гинат във Франция от шрапнели, болести и дори от тъга по дома. Над 500 се удавят във водите на Средиземно море, когато германска подводница потапя френски кораб.

За Китай се оказва по-лесно да открие работници за военновременните съоръжения, отколкото опитни дипломати за мирните преговори. За Мирната конференция външно министерство събира най-талантливите си служители, като привиква посланиците от Вашингтон, Брюксел и Лондон, както и министъра на външните си работи. Президентът и премиерът не са включени главно защото политическото положение в Китай е до такава степен несигурно, че нито едни от двамата не смее да напусне страната. Китай наема няколко чужди съветници, от които очаква да помогнат светът да го разбере и обратното. (Американското правителство, което се надява да бъде честният посредник в Париж, не позволява на нито един от сънародниците си да работят за Китай – поне официално.)

Групата от около 60 китайци и петимата им чуждестранни съветници, които най-накрая се събират в парижкия хотел "Лютеция", са олицетворение на Китай - крехък баланс между старото и новото, между севера и юга, съчетан с недвусмислен намек за външно влияние. Не е ясно дали те представляват страната или дори правителството. Китай се разпада и макар част от армията му и поддръжниците ѝ да контролират столицата Пекин и северната част от страната, на юг в Кантон е провъзгласено независимо управление. Дори след началото на Парижката мирна конференция в Шанхай се провежда друга мирна конференция, която се опитва да помири двете правителства. Делегацията в Париж е подбрана от представители от двете страни и членовете ѝ нямат доверие нито един на друг, нито на номиналното правителство в Пекин.

Водачът ѝ, близо петдесетгодишния Лу Ченсян е олицетворение на промените в Китай. Той е родом от големия пристанищен град Шанхай, което се разраства под влиянието на западната търговия и инвестиции. Баща му е християнин, който работи за чуждестранни мисии. Той го изпраща в училище по западен образец, където Лу учи чужди езици, а не китайските класици, изучавани от поколения млади китайци.[1] Такива хора са мразени от по-старото образовано поколение (мандарините, както ги нарича

Западът), което от векове управлява Китай. Техните умове са поизтънчени, отколкото предполагат представителите на Запада, а самоконтролът и поведението им са безукорни. Техните предци открай време управляват Китай, но всичките им умения са извън контекста на оръдията и параходите на агресивния Запад.

Лу израства във време, когато старата цивилизация губи битката срещу силите на промяната. От векове Китай управлява делата си по собствен начин. Китайското наименование на страната е Средното царство – средно не по значение, а защото се намира в средата на познатия свят. Когато първите западняци – "дългоноси и космати варвари" – попадат в полезрението на Китай, те му правят впечатление не по-голямо от това, което комар може да направи на слон. Но през XIX в. периферията започва да тревожи центъра, като продава опиум и нахлува чрез търговците, мисионерите и идеите си. Китайците оказват съпротива, но претърпяват дълга серия от поражения. До края на века правителството на Китай губи контрол върху собствените си финанси и митници, страната е осеяна с чуждестранни анклави, пристанища, железопътни линии, фабрики, мини и чуждестранни войски, които да ги пазят. Великите сили хвърлят плаща на екстериториалност върху своите поданици на основание, че китайското правораздаване и съдии са прекалено примитивни, за да се занимават с рожби на западната цивилизация. Твърди се дори, че табелата на входа на парка в чуждестранната концесионна територия в Шанхай гласяла "Забранено за кучета. Забранено за китайци." Оттогава китайците се опитват се предпазят от тежките удари по тяхното самоуважение и по установения от тях ред на нещата.

Изтъкнат китайски мислител задава известните си въпроси: "Защо те са малки, но силни? Защо ние сме големи, но слаби?" Постепенно, тъй като не е лесно да се изоставят двухилядолетни навици, китайците започват да се учат от чужденците, като изпращат младежи на обучение в чужбина или наемат чужди експерти. Страната вече се прониква от нови идеи и техники чрез мисионерите, които отварят колежи и училища, чрез бизнесмените, които се установяват в големите пристанища като Кантон и Шанхай, както и с нарастващия брой китайци, които заминават в чужбина, за да натрупат състояние, но се връщат в Китай, за да си вземат съпруга или за да бъдат погребани там.

Лу има новия тип образование, което е необходимо на Китай, ако иска да оцелее. Той влиза в дипломатическия корпус - сам по себе си новост - и преди началото на Първата световна война, прекарва дълги години в различни европейска столица. Той поражда нещо като скандал, първо когато се жени за белгийка, а след това като отрязва дългата си плитка. Постепенно възприема различни радикални идеи, обвинява династията за проблемите на Китай и привежда доводи в полза на създаване на република.

Положението в Китай става все по-мрачно. Външните сили очертават сферите си на влияние - руснаците на север, британците в долината на река Яндзъ (с дължина около 5600 км от Тибет до Китайско море), французите на юг, германците на полуострова Шандун (Шандон), а японците тук и там и навсякъде. Американците не присъстват – според циниците отчасти защото нямат необходимите ресурси – и идеалистично говорят за политика на отворени врати, при която всеки по-равно да може да експлоатира Китай. Опасността, която китайските националисти ясно виждат, е, че Китай просто ще бъде нарязан на парчета, а китайският народ и онова, което е останало от китайската цивилизация, ще изчезнат. Ако Великите сили не бяха изпаднали в безизходица как да си поделят Китай, това вероятно би се случило още преди началото на Първата световна война.

Страхът стимулира разрастването на съвременния китайски национализъм. Думи като "суверенни права" и "нация" започват да си проправят път в китайския език, който никога преди не е имал нужда от подобни понятия. Пиеси и песни разказват за спящия Китай, който се събужда и изгонва мъчителите си. Радикали формират мъгливи и обикновено мимолетни тайни общества за отхвърляне на управляващата династия, която сега се разглежда като пречка за спасението на страната. Първите бойкоти на чуждестранни стоки и от първите демонстрации разтърсват големите китайски градове. Надига се вълна от патриотични самоубийства. Подобни тактики са рожба на слабост, а не от сила, но те са признак за първото раздвижване на една могъща сила. Наред с това, китайците все повече определят Япония, като свой главен враг.

През 1911 г. Лу и други националисти постигат част от желанието си, когато безкръвна революция сваля последния импера-

тор, едно осем годишно момче. Китай се превръща в република, главно защото съвременните институции изглеждат необходими за справяне със съвременния свят. Малцина китайци извън градовете имат каквато и да е представа за това що е републиката. Във вътрешността на страната и много от хората дори не знаят, че династията си е отишла. (В действителност през 60-те години на двайсети век представител на Червената гвардия, който е изпратен в затънтен район, е изненадан, че местните селяни му задават въпроса: "Кажи ни кой сега седи на трона на Дракона?")

Лу предано служи на новата република като министър на външните работи и премиер. В политическата атмосфера витае плаха надежда. Икономиката на Китай в големите градове започва да се раздвижва, най-малкото във вид на модерна промишленост. Новото познание прониква в училищата и университетите. Обществото отхвърля някои от старите репресивни методи. За съжаление първият президент на Китай - импозантния генерал Юан Шикай - е рожба на стария консервативен свят. Четири години след революцията той прави опит да стане император. Въпреки че умира, преди да успее да постигне целта си, оставя след себе си ужасното наследство - разединена страна, слаб и неефективен парламент и най-лошото - поредица от местни армии, предвождани от собствени генерали. Към 1916 г. Китай навлиза в период на вътрешен хаос с управление на военни диктатори, който приключва едва в края на 20-те години.

Големият китайски писател Лу Сюн сравнява сънародниците си със спящи хора в къща, направена от желязо. Избухва пожар и спящите ще загинат, ако не се събудят. Но ако го направят, ще могат ли да излязат навън? Кое е по-добре - да бъдат оставени да загинат в невежество или да умрат, напълно осведомени за участта си? Въпреки всичките си съмнения Лу и останалите интелектуалци от неговото поколение правят всичко възможно да събудят Китай. Те приемат като лична отговорност ускоряването на промените чрез премахване на остатъците от миналото и принуждаване на китайците да гледат напред в бъдещето. Издават списания с названия като "Новата младеж" и "Нов прилив". Пишат сатирични пиеси и разкази, които осмиват традициите. Рецептата им за Китай е обобщена в лозунга "Господин Наука и господин Демокрация" – науката, която олицетворява разума, и демокра-

цията, която, според тях, е необходима, за да постигне единство между правителство и народ, което ще направи Китай силен. Те се възхищават от Антантата, защото се надяват тя да се отнесе справедливо към Китай съгласно принципите, които западните лидери толкова често излагат по време на войната. Шандун ще бъде пробният камък.

Хълмистият гъсто населен полуостров Шандун, врязан в северната част на Тихия океан точно под Пекин, е толкова важен за Китай, колкото Елзас и Лотарингия за Франция. Там е родното място на великия мъдрец Конфуций, чиито идеи открай време са спойката на единен Китай. (Дори днес, двадесет и шест века след смъртта му, в Шандун има родове, които претендират, че са негови наследници.) Който държи Шандун, не само командва южния фланг от Пекин, но контролира Жълтата река и Великия канал, които свързват севера и юга. За западняците името му е синоним на популярна материя от мека коприна ("шантунг"), която е произвеждана там, а в по-скорошните и ужасяващи спомени Шандун е базата на дългокосите боксерски въстаници, поставили си за цел да унищожат всички западняци и западни влияния в Китай.

Неизбежно Шандун привлича интереса на външните сили по време на всеобщата надпревара за концесии и влияние в Китай. Населението му от 30 милиона предлага пазар и евтина работна ръка. Богати залежи от въглища и други минерали плачат да бъдат разработени. Когато германският пътешественик Фердинанд фон Рихтхофен обръща внимание на своя кайзер и на командването на германския флот върху факта, че полуостровът притежава едно от най-добрите естествени пристанища на китайския бряг – в Киашоу (Янджоу) в южната му част – те го изслушват с интерес. Германия се стреми да се превърне в световна сила, което в този момент това означава колонии и бази. По време на местните размирици през 1897 г., съвсем навреме, са убити двама германски мисионери. "Чудесна възможност", отбелязва кайзерът и изпраща военноморска ескадра, която да завземе Киашоу. Китайското правителство безрезултатно протестира, а през 1908 г. подписва споразумение, с което отдава на Германия за срок от 99 години 260 квадратни километра китайска територия около пристанището Киашоу. Така Германия получава правото да строи желез-

ници, да разработва мини и да разполага германски военни части, които да защитават интересите ѝ.

Германското правителство щедро пръска пари за новата си придобивка. Много повече, отколкото е похарчило за по-големите си африкански колонии.[2] То ухажва германските делови кръгове (които демонстрират учудваща неохота да инвестират в Шандун) да изградят железопътна линия и да отварят мини. (Всички начинания се оказват непечеливши). Флотът поема охраната на новото пристанище в Киашоу. Град Цинтао (Циндао) се сдобива със съвременни сгради и инфраструктура: изключителни пристанищни съоръжения, изрядно павирани улици, с водопровод и канализация, модерна телефонна мрежа, германски училища, болници и дори пивоварна, която и до днес приготвя отлична немска бира.[3] Един възхитен чуждестранен посетител определя Цинтао като "Брайтън на Изтока."[4] До 1907 г. градът се превръща в седмото по значение пристанище в Китай. Единственият му недостатък е, че е отдалечен на хиляди километри от най-близките германски колонии, както и от самата Германия.

Въпреки шумните заплахи, с които кайзерът изисква концесии в Шандун, преди 1914 г. германското правителство проявява учудващ такт във взаимоотношенията с китайските власти. То позволява на китайски военни подразделения да охраняват железопътните му линии и мини, въпреки че би могло да настоява за собствени войници; отказва се от правото си да изгражда други линии и освен това позволява на Цинтао да стане част от китайската митническа система, вместо да го задържи като свободно пристанище.[5] В резултат, през 1914 г. германските концесии са много по-ограничени в сравнение с това, което е предвиждало споразумението от 1898 г. и китайско-германските отношения са относително приятелски. Този факт обаче не помага на Германия, когато войната избухва. Германският шарже д'афер в Китай изпраща телеграма до Берлин, която гласи "Много вероятен годеж с госпожица Бътерфлай" – послание, което британците, които четат всички идващи от Изтока телеграми, биха могли лесно да дешифрират. Когато Япония извършва нападение, китайското правителство не е готово да се намеси, а самата Германия не е в състояние да направи каквото и да било. Кайзерът може да изрази единствено съчувствие: "Господ да ви пази! В предстоящата

битка ще мисля за вас."[6] Така германските концесии в Шандун, железопътната линия, спретнатото малко пристанище и миите минават под управлението на Япония.

Японците говорят за връщане на концесиите на Китай, но не е за учудване, че китайците не вярват твърде на думите им. През войната Япония полага всички усилия да запази придобивките. Още в самото начало на окупацията властите се заемат с изграждане на нови железопътни линии, иззема от китайците на контрола върху телеграфа и пощенските станции и присвоява данъците и труда на местните жители. Япония постига над Шандун контрол, на какъвто Германия никога не се е радвала.[7]

Япония прави всичко възможно да върже ръцете на неефективното китайско правителство чрез юридически и други хватки. То прехвърля големи парични суми за Китай, някои от които подозрително напомнят на подкупи, чрез които склоняват китайски държавни служители да оказват подкрепа на целите им. Частни японски националистически групи, фракции в армията и финансисти следват собствени цели, често противоположни на намеренията на собственото им правителство. Въоръжение заминава към южняците, които са въстанали срещу признатото от Япония пекинско правителство. В южна Манджурия и съседните й територии от източна Монголия японски подразделения и авантюристи влизат в тайни връзки с размирните военни главатари. В резултат политиката на Япония в Китай се оказва изключително непочтена, а всъщност и доста объркана и несъгласувана.

На официално ниво японските правителства се опитват последователно, макар и доста несръчно, да вземат Китай под свой контрол. През януари 1915 г. японският посланик в Пекин любезно моли за аудиенция при президента на Китай. Говори за близките и приятелски взаимоотношения между двата народа през вековете, като споделя, че би било срамно, ако външни сили ги накарат да се разделят. Добавя, че има няколко смущаващи въпроса, които би било добре да се уредят. Връчва на учудения президент списък с двадесет и едно искания. В случай че Китай откаже да се съгласи с тях, Япония може да бъде принудена да предприеме това, което посланикът смътно определя като "енергични мерки". Някои от исканията просто утвърждават съществуващи дейности на Япония в Китай, но други настояват китайското пра-

вителство да се съгласи предварително с всички бъдещи споразумения между Япония и Германия, засягащи германските концесии. Най-нагли са последните точки, а именно тайно споразумение, което фактически ще превърне Китай в японски протекторат. (Хартията, на която японците представят списъка си, има воден знак с бойни кораби и картечници, в случай че китайското правителство промени решението си.)[8]

Китайското правителство поставя умишлени пречки и се хваща за незначителни подробности по всяка от тези точки. Освен това разгласява исканията, които пораждат националистически протести из цялата страна. Япония неохотно се отказва от най-драстичните условия. На 25 март 1915 г. принуждава китайското правителство да подпише договор, който гарантира, че Япония ще получи това, което иска в Шандун. Китайските националисти обявяват Ден на националното унижение. В Токио Сайонджи е толкова отчаян от безотговорната некомпетентност на собственото си правителство, че дава израз на гнева си, като блокира опитите на министъра на външните работи да стане премиер.[9]

Другите държави наблюдават със загриженост, но не предприемат почти нищо. Великобритания изключително много се нуждае от помощта на Япония по море. Японски кораби вече патрулират из Тихия океан и британците се надяват, че те биха могли да правят това и по пътя покрай нос Добра надежда и може би дори в Средиземно море.[10] А Русия, която търпи жестоки загуби в Европа, няма желание да настройва срещу себе си могъщия си съсед в Далечния Изток. Франция и Италия се задоволяват да следват британците. В тайните си договори от 1917 г. с Великобритания и другите европейски държави, Япония получава уверения, че ще бъде подкрепена в запазването на бившите германски придобивки и привилегии в Шандун.

Единствената велика сила, която открито възразява на Япония, са САЩ, които все повече се тревожат от нарастващата мощ на Япония в Тихия океан и континенталната част на Азия. Още преди това, което Уилсън нарича "цялата подозрителна афера" от двадесет и едно искания, има търкания по въпроси като желанието на американския флот за пристанище за товарене на въглища на брега на Китай или високите такси, които управляваната от японците железница в Манджурия взема за превоз на американ-

ски стоки.[11] Американските бизнесмени се оплакват, че японската конкуренция ги изтласква от китайските пазари. По време на проточилите се преговори между Китай и Япония по отношение на исканията, американското правителство увещава Япония да промени позицията си, а американският посланик в Пекин, който е силно антияпонски настроен, поощрява китайците да не отстъпват. Американците изпращат нота както на китайското, така и на японското правителство, в която се казва, че няма да приемат какъвто и да било договор, който ограничава дадените им по договор права в Китай, както и политическата и териториална цялост на Китай. (Това възражение става изключително важно през 1931 г., когато Съединените щати го използват като основа на възраженията си спрямо окупирането на Манджурия от Япония.)

През 1915 г. японското правителство отстъпва, но не се отказва от опитите да установи контрол над Китай. През 1916 г. подписва договор с Русия, според който Русия признава изключителните права на Япония в Южна Манджурия и Източна Монголия. В същото време Япония изпраща виконт Иши във Вашингтон, за да се опита да получи американското признание на позицията на Япония в Китай. Разговорите между Иши и Лансинг довеждат до размяна на ноти, които и двете страни интерпретират така, както им изнася. Американците смятат, че просто са признали, специалните японски интереси в Китай по географски причини, докато японците поддържат тезата, че американците са дали одобрението си за изключителна позиция на Япония в един много по-широк смисъл.[12]

Руската революция от 1917 г. засилва японската решимост да остане в Китай. Както споделя Иши в дневника си: "Докато чуждестранните правителства не се чувстват застрашени от бедствия, епидемии, гражданска война или болшевизъм в Китай, Япония не би могла да съществува без Китай и японският народ не би могъл да издържи без китайския."[13] Това е причината, поради която японците често говорят за "азиатска доктрина Мънроу". Точно както заради собствената си сигурност САЩ гледат на Латинска Америка като на задния си двор, така Япония трябва да се тревожи за Китай и съседните Корея и Монголия.

През 1918 г., когато войната почти е приключила, Япония прави

последно усилие да уреди въпросите около Китай в своя полза. През май подписва с китайското правителство договор за отбрана, а през септември си разменят тайни ноти, които повтарят споразуменията за Шандун от 1915 г. В изречение, което се оказва особено пагубно за исканията на Китай в Париж, китайският представител в Токио казва, че правителството му "с радост се съгласява" с нотите".[14] Накратко, още преди края на войната китайското правителство прави компромис със собствената си позиция. Китайските делегати в Париж претендират, че не са знаели нищо за тайните споразумения, преди публикуването им от японците през 1919 г.[15]

До 1919 г. военните маневри на Япония в Китай създават лошо впечатление у голям брой странични наблюдатели. Дори британците, които са се ангажирали да подкрепят Япония, са обезпокоени от японската арогантност и амбиции.[16] Британците са особено загрижени от посегателствата на Япония към тяхната икономическа сфера в долината на Яндзъ. Посланикът им в Токио мрачно предупреждава, че "днес разбираме, че Япония – истинската Япония – е неприкрито опортюнистична, да не кажем себична страна, с умерено значение в сравнение с гигантите от Първата световна война, но с изключително преувеличено мнение за своята роля във вселената." Британците са раздразнени и от критиките в японската преса по адрес на действията на британските войски при превземането на германските концесии в Китай.[17] От друга страна Китай изглежда твърде безнадеждна кауза. Кързън, приемникът на Балфур на поста секретар по външните работи, прави явно сравнение с Япония: "Докъдето стига поглед по бреговете им се натъкват на огромна безпомощност, безнадеждност и инертния народ на Китай, една от най-гъсто населените страни в света, изцяло лишена от единство и мощ, ангажирана в безкраен конфликт между Севера и Юга, лишена от военен капацитет и плам, лесна жертва за държава с характера, който описах."[18] Французите, поне по китайския въпрос, са съгласни с британците.

Хаус също е съгласен. По време на войната споделя с Уилсън, че не е разумно да се очаква, че Япония няма да навлезе в континенталната част на Китай, след като толкова голяма част от белия свят е затворена за японците. "Не можем да удовлетворим исканията на Япония за територии и за имиграцията и ако не напра-

вим някои отстъпки за сферата ѝ на влияние на изток, рано или късно ще се възникнат неприятности." Той добавя с прекомерен оптимизъм, че "може да бъде формулирана политика, която да остави вратата отворена, да възстанови Китай и да удовлетвори Япония." Когато анализират американската делегация в Париж, японците го определят като приятел.[19] Но други приятели почти няма.

Години по-късно Брекенридж Лонг, който преди и по време на Парижката мирна конференция е трети помощник държавен секретар със специална отговорност по въпросите, свързани с Далечния изток, казва в интервю, че след 1917 г. подозрителността спрямо Япония е постоянен фактор в американското мислене.[20] Дори Лансинг, който се гордее с разумния си подход към света, усеща промяната. През 1915 г. той аргументира необходимостта да се спечели благоразположението на Япония, предлага да ѝ бъдат дадени Филипините и критикува онези, които изпадат в "истерия от потайните и зловещи планове на Япония".[21] По отношение на Китай обаче е убеден, че трябва да се тегли чертата. Отива в Париж решен, както по-късно казва, "Япония да бъде поставена на мястото си веднъж завинаги". Освен това започва да се отнася към като към "Прусия", което не е комплимент.[22]

В началото на Мирната конференция Уилсън изглежда склонен да възприеме подобна линия. Той е против тайните договори от типа на японския, както и против предоставянето на население и територии, без да се вземат под внимание желанията на хората. Той също е заинтересуван в значителна степен от Китай – интерес, подхранван от докладите на многобройните американски мисионери, работили в Китай.[23] Един от братовчедите му е редактор на седмичника на презвитерианските мисионери в Шанхай.[24] Той говори, че иска да помогне за моралното обновление на Китай - задача, в която САЩ са готови да окажат помощ като "приятел и образец".[25] Посланикът на САЩ в Париж, прогресивният преподавател от Уисконсин Пол С. Рейнш, засипва Вашингтон с обвинения, някои от които верни, че японците в Китай подкласдат бунтове, продават морфин, подкупват официални лица и всичко това с цел да доминират в цяла Източна Азия.[26] Той също така предупреждава да се обърне изрично внимание, че "ако на Япония се протегне ръка по-щедро и ако бъде направено каквото

и да е, което би могло да се интерпретира като признаване на изключителната ѝ позиция, било то под формата на така наречената доктрина "Мънроу" или по някакъв друг начин, ще бъдат приведени в действие сили, които ще направят абсолютно неизбежно избухването на огромен въоръжен конфликт в рамките на едно поколение. Не съществува нито един проблем в Европа, който да е равен по значение за бъдещия мир в световен мащаб, от справедливото уреждане на китайските въпроси." (Той умира много преди да заглъхне ехото от взрива, роден от решението за Шандун.)[27]

Уилсън се вслушва в мнението му. През 1918 г. той поема инициативата за съживяване на замиращ многонационален консорциум, който предоставя заеми на китайското правителство. Непоследователните преговори се протакат по време на цялата Мирна конференция, като Япония се съгласява да влезе в консорциума, но в същото време иска да се увери, че няма да осигурява пари за инициативи, които биха могли да отслабят влиянието ѝ. Именно това се надяват да постигнат американците. "Изобщо не бе спомената крайната цел - казва високопоставен американски служител - *да се извади Япония от Китай*."[28]

Но дали точно това искат САЩ? В случай че Япония не успее да се разшири на запад в Азия, дали няма да се обърне към Тихия океан, към Филипините, а може би още по на изток? Уилсън и съветниците му се разкъсват - както и приемниците им през 20-те години - между прагматичната цел за сътрудничество с Япония и идеалистичната да се помогне на Китай. Но може ли изобщо да се помогне на Китай? Струва ли си рискът от конфликт с Япония? В дългосрочен план мирът в Тихия океан е желан не само от азиатците, но и от американците.

Точно преди да потегли за Париж, Уилсън вика при себе си на приятелски разговор Уелингтън Ку, китайския посланик във Вашингтон. Ку, който през 1919 е само на тридесет и две години, вече е силна и забележителна личност. Клемансо, който обикновено не отправя похвали, го описва като "парижанин по говор и облекло, млада китайска котка, погълната от удоволствието да потупва и закача мишката с лапа, дори ако това са японците".[29] Ку познава добре САЩ. Бил е забележителен студент Колумбийския университет в Ню Йорк, където се е дипломирал. (В Париж

прекарва един прекрасен следобед в пеене на стари университетски песни с бивш свой преподавател, който е сред американските експерти.)[30] Той е участвал и в университетския отбор по дебати, японските делегати ще усетят резултата на собствения си гръб. Ку излиза от срещата си с Уилсън с убеждението, че САЩ ще подкрепят Китай на Мирната конференция.[31] Съвсем приятелски Уилсън е предложил на Ку да пътува за Франция на същия кораб, на който ще бъдат и американците.[32] Китайците приемат това за благоприятен знак.

Друг добър знак е съставът на самата американска делегация. На ранен етап от кариерата си Лансинг е работил като съветник на китайското правителство, а експертът Е. Т. Уилямс, който по време на войната оглавява отдела по далекоизточните въпроси в държавния департамент, е живял в Китай като мисионер и дипломат.[33] Настроението в делегацията е преобладаващо антияпонско. Дори тези, които са готови да обсъждат исканията ѝ, изпитват дълбоко отвращение от милитаристичната и националистка позиция на Япония, която смятат, че са определяли японските цели по време на войната.[34] Въпреки често изразяваното желание на Уилсън САЩ да останат неутрални по азиатските въпроси, както и в други случаи в Париж американската делегация демонстрира явно предразположение, като помага на Китай да състави исканията си и му предоставя информация, с която представителите му не биха могли да се сдобият по друг начин. Китайците мъдро отвръщат на жеста, като се обръщат към американците за съвети и ги приемат.[35]

Поради вътрешните си разногласия, китайското правителство не е дало пълни указания на делегацията си в Париж, но едно е напълно ясно: Китай трябва да си върне германските концесии в Шандун.[36] През декември 1918 г., когато делегацията се подготвя за отпътуване, тя дава пресконференция (сама по себе си знак за това как времената в Китай се променят) с голям и оптимистичен списък от искания към Мирната конференция. Китай се стреми към бързо уреждане на взаимоотношенията с Великите сили, включително премахването на екстериториалността, по-голям контрол върху собствените си митници и железници, както и връщане на германските територии в Шандун. В замяна на това Китай ще позволи чуждестранна търговия в Монголия и Тибет.[37]

За съжаление китайската делегация отразява твърде точно вътрешното разединение на страната. Членовете ѝ се подозират един друг, че са подкупени на японците. Още по пътя към Париж се случват любопитни инциденти. В Токио Лу провежда двучасова среща с японския министър на външните работи. Различни са версиите за това какво се е случило на тази среща: японците очевидно вярват, че са получили обещание, че Китай ще прояви отзивчивост по време на Мирната конференция; китайците покъсно твърде неубедително претендират, че Лу само е признал съществуването на тайните споразумения между Китай и Япония от 1918 г., без да ги приема за валидни.[38] По време на същия престой в Токио от багажа на китайците е открадната кутия с важни документи, включително пълния текст на тайните споразумения между Китай и Япония.[39] От Париж възпитаникът на юридическия факултет на Йейл и представител на южен Китай Ц. Т. Уан изпраща телеграма до вестник "Шанхай" с неясни обвинения към "някои предатели" между колегите си.[40] Възможно е да е имал предвид Ку, за когото се носят слухове, че е сгоден за дъщерята на известен висш сановник с прояпонска ориентация.[41] (В действителност Ку е влюбен в красива млада наследница от Индонезия, която е в Париж.) Лу е преследван от обвинения, че е подкупен от японците.[42] В течение на месеците той става изключително мрачен и необщителен.[43]

Мирната конференция достига до въпроса за Шандун едва в края на януари. Уилсън все още не е взел решение и проучва възможните алтернативи. Вероятно, както е предложил на Ку, Великобритания би могла да бъде убедена да помогне на Китай, въпреки англо-японския съюз.[44] Може би японците доброволно ще се откажат от исканията си за Шандун. Различни официални лица са намеквали, че Япония е склонна да върне германските концесии на Китай. Вероятно Япония ще си измие ръцете, като формално влезе във владение, а после предаде суверенитета на Китай.[45]

Японците не са склонни на компромиси. Когато сутринта на 27 януари Върховният съвет насочва вниманието си към съдбата на колониите на Германия в Тихия океан, Макино прави опит да обедини шандунските концесии с множеството завзети от Германия острови. Той заявява, че Шандун е въпрос, който засяга един-

ствено Япония и Германия и че не е необходимо Китай да присъства при разглеждането му.[46] Изразява открита надежда, че въпросът с Шандун бързо ще бъде решен заедно с тихоокеанските острови като част от военните придобивки, без никакво китайско участие. Останалите представители решават, че Шандун трябва да бъде дискутиран отделно и че Китай трябва да бъде поканен на дискусиите по-късно същия следобед.

В почивката между сутрешната и следобедната сесия китайците правят каквото могат за да упражнят влиянието си върху поддръжниците си. Формалният им лидер Лу не може да бъде открит никъде и младият Ку е този, който се обажда на Лансинг, за да попита дали Китай може да очаква подкрепа от САЩ. Лансинг ги успокоява, но прибавя, че се тревожи за позицията на европейските представители.[47]

Същия следобед китайците сядат на неудобните позлатените столове в Ке д'Орсе, за да изслушат неувереното и не особено впечатляващото обобщение на Макино за исканията на Япония. (Ку твърди, че след това Уилсън му е казал колко е бил обезпокоен от това изказване.) На следващата сутрин Ку отговаря от името на Китай. Въпреки че гласът му в началото трепери, той се нахвърля яростно върху японците в блестяща реч, изпълнена с ерудитски препратки към международното право и латински фрази.[48] Вярно било, признава той, че Китай бил подписал договори с Япония през 1915 и 1918 г., които обещавали на Япония германските права в Шандун, но Китай ги бил подписал под принуда и не можел да бъде обвързан от тях. А и всички въпроси, засягащи германските владения, така или иначе трябвало да бъдат разгледани от Мирната конференция.[49]

Китай, продължава Ку, бил благодарен на японците, че са освободили Шандун от германците. "Но въпреки тази благодарност китайската делегация вярва, че би изневерила на дълга си към Китай и света, ако не възрази срещу изразяването на тази благодарност чрез продажба на неоспоримите права на сънародниците си, което би посяло семената на бъдещи раздори."[50] Националното самоопределение и териториалната цялост, тези Уилсънови принципи, изискват от Великите сили да върнат Шандун на Китай.

"Шандун е люлката на китайската цивилизация, родното мяс-

то на Конфуций и Мъндзъ, свещена земя за китайците" - казва Ку. Нещо повече, оставането на Шандун под чужд контрол, би било "кинжал в сърцето на Китай". Иронично е че, японските военни виждат нещата по същия начин; военният министър в Токио казва на правителството си, че железницата, която свързва вътрешността на страната с брега на Шандун е "артерията", която пренася японската мощ в континенталната част на Азия. Канадецът Бордън нарича китайското представяне "много умело", а Лансинг смята, че Ку просто е надвил японците. Топлите поздравления от Клемансо, които се предполага, че ще останат в тайна, стават общо достояние по-късно същата вечер.[51] Китайците са безспорните победители, но само по ораторско майсторство.

За съжаление въпросът за Шандун не се разрешава през януари и остава за април, когато трескаво се сглобяват последните клаузи от договора с германците. По това време миротворците жонглират със стотици решения, дават предимство на едно, настояват на друго и се опитват да удовлетворят невъзможни искания така, че да получат договор с Германия, който да бъде подписан от всички съюзници. Китайците и техните надежди са малка и незначителна част от сметките. Самият Уилсън трябва да отстъпи от собствените си принципи и е въвлечен в омразните му пазарлъци, за да спечели официалното одобрение на Япония за договора за Обществото на народите, дори без клаузата за расовото равноправие. Щом ОН е най-добрата надежда за света, то може би си струва да се жертва малко парче от Китай.

В дългия промеждутък от време и китайската, и японската делегация работят усилено. И двете страни демонстрират, че са схванали важен елемент от новите международни отношения, като отстояват позициите си публично, в речи и интервюта. Въпреки че японската делегация в Париж разполага с високоефективна група за информация, повечето наблюдатели са на мнение, че Китай се справя по-добре, вероятно защото исканията им, базиращи се на самоопределението, съответстват по-добре на духа на времето. През първата половина на февруари тече обществен диспут, породен от публикуването на тайните договори, които Китай е подписвал с Япония. Японската делегация е обърканa, когато Клемансо и останалите лидери намекват, че е добре документите да бъдат представени пред Мирната конференция. Ку,

който съзира в това шанс да постави Япония в затруднено положение, се съгласява с готовност и праща телеграма на правителството си да изпрати копия. В Пекин японският посланик прави несръчен опит да убеди китайското правителство да не предоставя документите без съгласието на японското правителство. Новината за това изтича в пресата и не само разбунва китайското обществено мнение, но задълбочава още повече, ако това въобще е възможно, американското недоверие към Япония.[52]

Китайските делегати дават обеди и коктейли за експертите и чуждестранните журналисти. Ли урежда китайското правителство да направи дарения на Франция и Белгия за възстановяването на училища във Вердюн и Ипър.[53] Но зад кулисите японците се справят по-добре.[54] В частни срещи през пролетта с Лойд Джордж, Балфур, Клемансо и министъра му на външните работи Пишон, те получават уверението, което искат.[55] Въпреки че не очакват много от американската делегация, провеждат приятелски разговори с Хаус.[56] По техните думи, китайците се опитват да не изпълнят официални обещания. Това, което помага най-много на Япония, е готовността ѝ да не настоява за клаузата за расовото равноправие.

На 21 април, точно преди италианците да напуснат Мирната конференция, Макино и Чинда заявяват на Уилсън и Лансинг, че Япония иска спорът с Китай да бъде уреден преди приключването на договора с Германия.[57] Предупреждават, че ако това не стане, японската общественост ще възнегодува. Уилсън обсъжда това с Клемансо и Лойд Джордж и тримата ръководители, които са се надявали да отложат решението по отношение на Шандун, признават, че трябва да дадат предпочитанията си на японското искане. Както казва Ханки, секретарят на Съвета на четиримата, "само по себе си оттеглянето на италианската делегация преди договора с Германия би било твърде неприятно, но ако петата от Великите сили (Япония), също оттегли представителите си, оставащите три, които носят отговорност за договора, ще се окажат в изключително затруднено положение".[58] Лансинг се оплаква, че настроението в Париж е "на себичен материализъм, пропит с цинично незачитане на явни права", и задава въпроса: "Трябва ли американският идеализъм да отстъпва пред злия дух на отминалата епоха?"[59] Не може обаче да не изпитваме известно

съчувствие към миротворците. Натискът върху тях е огромен и когато накрая въпросът за Шандун е поставен за разглеждане, напрежението си казва думата.

Сутринта на 22 април Макино подновява исканията на Япония пред Съвета на четиримата. Освен това деликатно представя проект за клаузи, които да бъдат включени в договора с Германия. Уилсън призовава Япония да вземе под внимание дългосрочните интереси на Азия и дори нещо повече, на света. Държавите трябва да мислят в по-малка степен за себе си и в по-голяма - една за друга. В крайна сметка именно в това е смисълът на Обществото на народите. Ако Япония настоява за правата си в Китай, това ще ожесточи Китай и ще засилило недоверието му. Ще засегне и останалите. "В Китай има много лесно възпламеним материал и ако пламне искра, може да се окаже невъзможно пожарът да бъде потушен." Японските делегати го изслушват вежливо, но напомнят на събралите се държавници, че ако не получат това, което желаят, няма да подпишат договора.[60]

Същия следобед е ред на китайците. Японските делегати вземат разумното решение да не спорят с бляскавия Ку и не присъстват на заседанието. Китайската делегация изслушва миротворците, които се опитват да оправдаят предстоящото си решение. Лойд Джордж обяснява защо британците са обещали да подкрепят японските искания. Припомнете си, приканва ги той, безнадеждното положение, в което Великобритания изпадна през 1917 г. На нея й беше необходима помощта на Япония, за да удържи на атаките на германските подводници. "Трябваше да молим Япония спешно да ни изпрати торпедни катери и Япония ни предложи възможно най-изгодната сделка."[61]

Уилсън се опитва да успокои китайците. ОН щяла да ги предпази срещу бъдещо нападение от страна на Япония и която и да е друга държава. Отправя призив за разбирателство. Великите сили са изключително затруднени от всички подписани по време на войната договори. Той искрено съчувствал на китайците, но те трябвало да приемат тези договори, включително собствения им с Япония, за ненарушими. "След като тази война започна заради протест на западните държави срещу нарушаване на договор, ние трябва преди всичко да зачитаме договорите." Лойд Джордж е съгласен с него: "Не можем да се отнасяме с договорите, като с

куп непотребни листа, които може да бъдат скъсани, когато някой вече не се нуждае от тях." Клемансо, който рядко се намесва, освен ако интересите на Франция не са застрашени, се активизира и отбелязва, по думите на огорчен китайски наблюдател, "с изражение на невинност, неведение и незаинтересованост", че се солидаризира с Лойд Джордж.[62]

Ку се възползва от цялото си ораторско майсторство и находчивост, за да обърне ситуацията.[63] Отново отрича валидността на договора между Япония и Китай. С фрази, които се оказват пророчески, отправя предупреждение към слушателите си, че Китай е на кръстопът. Мнозинството от китайците искат да си сътрудничат със Запада, но ако миротворците не се отнесат с Китай справедливо, те може да се насочат например към Япония. "В Китай съществува партия, чийто девиз е "Азия на азиатците." (През 30-те години, когато окупира големи китайски територии, Япония действително открива благоразположено към себе си население.") Ку завършва пледоарията си с предупреждение: "Въпросът е дали можем да гарантираме мир от половин век в Далечния изток, или ще бъде създадено положение, което ще доведе до война в рамките на десет години." Той не постига нищо освен възхищение от положените усилия и решение въпросът за Шандун да бъде делегиран на експертна комисия. На 24 април тя трябва да докладва на Съвета на четиримата по относително незначителния въпрос дали Китай би живял по-богато, ако Япония получи германските концесии във вида им от 1914 г. или според военновременния договор. Комисията изготвя доклад за рекордния срок от два дни, като се спира на първото решение.[64]

Следващите няколко дни са от най-напрегнатите на Мирната конференция. Италия вече се е оттеглила. Разтревоженият Уилсън препрочита Четиринадесетте си точки, за да намери решение. Принципът на самоопределение е ясен: Италия не може да придобие Фиуме, а Япония - Шандун.[65] Кризата с Италия засилва маневрите за Шандун. Китайците изпращат меморандум и писма до Уилсън; японските делегати правят посещения. Макино и Чинда отиват и при помощника на Хаус Бонсал, за му да се оплачат за грубостите, които китайската преса публикува по адрес на Япония, и за да повторят заплаха, че Япония ще откаже да подпише договора. Бонсал отбелязва, че Макино е изпаднал в ярост.[66]

Сайонджи написва любезна бележка на стария си познат Клемансо, в която казва, че Япония иска въпросът за Шандун да бъде решен възможно най-бързо.[67]

На 25 април Съветът на четиримата (редуцирани до трима след отстъпничеството на Италия) изпраща Балфур да говори с японците за евентуален компромис. Биха ли дали обещание един ден да върнат германските права на Китай? По собствена инициатива Уилсън изпраща Лансинг с подобна мисия. Нито Балфур, нито Лансинг постигат успех. Японците отстояват исканията си. Те предлагат на Балфур сделка. Ако Великите сили приемат исканията им за Шандун, Япония ще обещае да не протестира срещу изпускането на клаузата за расовото равноправие, когато договорът за Обществото на народите бъде внесен за окончателно приемане в пленарната сесия на конференцията. На Лансинг те се оплакват, че Съединените щати са проявили недоверие, когато Япония е действала напълно добросъвестно.[68]

В събота, 26 април, докато изготвя доклада си за позицията на Япония, Балфур отново е посетен от Макино, с когото сключва предварителна сделка за Шандун. В случай че придобие икономическите права на Германия в Шандун, пристанището в Цинтао, железопътните линии (включително, още непостроените) и миите, Япония е готова да изтегли окупационните си войски. Япония, съобщава Балфур, великодушно ще разреши на поданици на други държави да използват пристанището и железопътните линии. Освен това е готова в близко бъдеще да върне на китайското правителство политическия контрол върху спорната територия. По разбираеми причини китайците са изпълнени с подозрения, когато научават за това обещание. На този етап, така или иначе, Шандун се е превърнал в толкова мащабен националистически въпрос, че ще им е трудно да приемат какъвто и да е японски контрол. Японците пък заявяват, че не могат да правят повече отстъпки.[69] От Токио пристигат заповеди за твърдо отстояване на позициите; ако на китайците бъде позволено да се отнесат презрително към Япония, тя ще изгуби престижа си в целия далечен Изток.[70]

В понеделник сутринта Балфур докладва пред Съвета на четиримата, че Макино "безкрайно деликатно, но изключително ясно" е подчертал, че исканията на Япония трябва да се разглеж-

дат в пакет. Тя вече е изгубила по въпроса за расовото равноправие, положението би станало "много сериозно", в случай че претърпи поражение и по отношение на Шандун. Времето изтича, пленарната сесия на Мирната конференция е свикана за същия следобед, за да одобри окончателно Обществото на народите. Великите сили ще изпаднат в изключително неудобно положение, ако Япония изкаже категоричен протест срещу изпуснатата в споразумението клауза за расовото равноправие. Ситуацията ще се влоши още повече, ако Япония даде да се разбере, че ще гласува против ОН. С неохотното съгласие на Уилсън Съветът решава Балфур да напише на японците, че сделката им за Шандун се приема.[71]

Пресаташето на Уилсън Бейкър предупреждава президента, че по въпроса за Шандун световната общественост подкрепя Китай. "Знам - отвръща Уилсън, – но ако Италия остане настрана и Япония се оттегли, какво ще стане с Обществото на народите?"[72] На пленарната сесия на 28 април Макино произнася посредствена реч, в която бегло споменава клаузата за расовото равноправие. Лансинг, който не е известен за окончателната сделка, веднага разбира какво се е случило. Той прошепва на Хаус, че е извършено предателство спрямо принципите. Хаус отвръща: "Трябваше да го направим по-рано." Лансинг гневно казва: "Да, направено е вече, но това е проклятието на тази Конференция."[73] В изявление, което прави по-късно за пресата, Уилсън определя уреждането на въпроса като "дотолкова задоволително, доколкото може да бъде постигнато при наличието на кълбо от договори, в което участва самият Китай."[74]

Китайците са съсипани.[75] Лу изпраща на Уилсън достойна бележка. Китай е вярвал в Четиринадесетте точки и в обещанието за нови международни отношения. Уповавал се е преди всичко на справедливостта и безпристрастието по отношение на исканията си. За него резултатът е горчиво разочарование.[76] Съветниците на Уилсън са почти единодушни в настояването си да се отхвърлят исканията на Япония, без значение какви ще бъдат последствията. Блис обмисля да си подаде оставката, за да избегне подписването на договора и с подкрепата на колегите си делегати Лансинг и Уайт изпраща остро писмо до Уилсън, в което се казва: "Ако е правилно за един полицай, който намери портфей-

ла ви, да задържи съдържанието му и да твърди, че е изпълнил дълга си, като ви го е върнал празен, то в такъв случай поведението на Япония може да бъде толерирано." След това се обръща към моралния аспект. Ако Япония получи Шандун, защо Италия да не получи Фиуме? В заключение казва: "Мирът е желателен, но има неща, които са по-ценни от него - справедливостта и свободата."[77]

Уилсън прави каквото е по силите му, за да ограничи пораженията и това усилие за малко не го довършва. "Миналата нощ не можах да мигна – казва на лекаря си. - Съзнанието ми беше затормозено от неразбирателството между Япония и Китай."[78] Грейсън съобщава, че никога не го е виждал толкова изморен.[79] Уилсън изисква да му са предостави подробно описание на това, което Япония получава в Китай, включително набирането на кадри за железопътната полиция в Шандун. (Служителите ѝ трябва да са китайци, които при необходимост да бъдат инструктирани от японци.[80]) Когато клаузите в договора за Шандун са представени за окончателно обсъждане на срещата на Съвета на четиримата на 30 април, Уилсън получава от японските делегати устно уверение, че Япония един ден ще върне на Китай суверенитета на Шандун. Японците недвусмислено отказват да го направят в писмен вид с основанието, че всяка проява на отстъпчивост би взривила общественото мнение в страната им.[81]

До този момент вече е изтекла новината, че за Китай нещата отиват на зле. В Париж се носят всякакви слухове, които пресата тиражира.[82] Вечерта на 29 април китайски студенти в Париж провеждат изключително бурно събрание в зала на улица "Дантон". Ораторите един след друг осъждат Запада. Уан Чин Уай, който по-късно става известен като премиер на марионетното японско правителство в Китай, на чист английски отправя предупреждение за реакцията сред китайците. Млада студентка по изобразителни изкуства, призовава за прекратяване на преговорите за мир. "Ние трябва да прибегнем до сила" обобщава в резолюция, осъждаща Голямата четворка, но най-вече Уилсън, журналистът Южен Чин, който по-късно ще стане министър на външните работи на Китай. Резолюцията е приета единодушно. Същата нощ охраната на Уилсън е подсилена.[83]

На 30 април китайската делегация научава всички детайлиот

споразумението.[84] Когато късно същата вечер отива в хотел "Лютеция", за да предаде извиненията на Уилсън и съчувствието му, Бейкър намира една много потисната група, чиито членове обвиняват президента, че ги е изоставил.[85] Някои от тях искат незабавно да напуснат Париж, без да подпишат договора. (По-късно Ку казва на Бонсал, че би подписал, само ако правителството му издаде пряка заповед: "Надявам се, че няма да ме принудят да подпиша. Това би било смъртната ми присъда."[86])

Преговорите в Париж се следят със силен интерес на другия край на света. Китайската делегация е бомбардирана с телеграми от китайски студентски организации, търговски камари, дори от профсъюзи, които единодушно изразяват подкрепата си за Четиринадесетте точка на Уилсън и увереността си, че Мирната конференция ще уважи исканията на Китай.[87] В края на първата седмица на май вестниците в големите градове на Китай съобщават, че правата над Шандун ще бъдат предоставени на Япония. Китайските националисти остро критикуват собственото си правителство, но са много по-разгневени, ако въобще е възможно, на Запада.

През нощта на 3 май, събота, студенти от Пекинския университет, който е неизменен център на националистическите вълнения, свикват представители на всички университети и колежи в града, за да изготвят план за демонстрация за следващата сутрин на големия площад "Тянънмън". Залата е претъпкана, а срещата протича много емоционално. Студентите одобряват изпращането на телеграма до китайската делегация в Париж, в която да се изиска тя да не подписва договора. Един младеж срязва пръста си и изписва на стената с кръв искане за връщането на Цинтао - центърът на германските концесии в Шандун.[88]

Гневът на китайските националисти естествено надхвърля осъждането на решението за Шандун. Един студент си спомня:

> Когато новината от Парижката мирна конференция най-после стигна до нас, бяхме силно шокирани. Веднага осъзнахме факта, че чуждите държави са все още егоистично и милитаристично настроени и че всички те са големи лъжци. Спомням си нощта на 2 май, когато много малко от нас успяха да мигнат. С група приятели разговаряхме почти цяла нощ. Стиг-

нахме до заключението, че рано или късно ще избухне по-голяма световна война и че тя ще се води на Изток. Нищо на можехме да направим по отношение на собственото си правителство, това го знаехме много добре, но в същото време не можеше повече да сме зависими от принципите на който и да е от така наречените велики лидери, например Удроу Уилсън. Гледайки своите сънародници и нещастните неосведомени маси, не можехме да не почувстваме, че трябва да се борим.[89]

Сутринта на 4 май е хладна и ветровита. До обяд на площад "Тянънмън" вече са се събрали 3000 демонстранти. Повечето са облечени в традиционните копринени мантии на учените, но като жест към Западния свят някои са с бомбета. Носят плакати, гласящи "Върнете ни Цинтао", "Не на силовата политика" и "Китай принадлежи на китайците." Лидерите носят манифест с драматичното послание "Последният шанс на Китай в неговата борба на живот и смърт". Към 14.00 часа множеството нараства неимоверно и се насочва към квартала на чуждестранните легации. Когато приближава до дома на министър, за когото се подозира, че е подставено лице на японците, негативните емоции избухват. Демонстрантите нахлуват в къщата и изпочупват мебелировката, а когато не успяват да открият самия министър, пребиват китайския посланик в Япония, който се укрива в една от стаите. Правителството се опитва да потуши вълненията и арестува най-изявените студентски лидери, което още повече нагнетява обстановката. Деканът на хуманитарния факултет в Пекинския университет е видян да раздава позиви на ъгъла на една улица. Демонстрациите се пренасят в други големи градове на Китай и граждани, които не се студенти - от пристанищни работници до бизнесмени - започват да се присъединяват към тях. Правителството е принудено да преглътне унижението и да отстъпи, като освободи студентите и им се извини.[90]

Размириците ликвидират другата мирна конференция – тази в Шанхай, която се опитва да помири Северен и Южен Китай. Южната фракция прави опит да използва да яхне народните настроения, като настоява правителството в Пекин да отхвърли всички постигнати по време на войната споразумения с Япония и да откаже да приеме решението за Шандун. Това е неприемливо за

северната фракция, която вече е доминирана от прояпонски настроени военни, и Шанхайската конференция се отлага за неопределено време.[91] С рухването дори на тази слаба надежда, Китай е обречен на още девет години разединение и гражданска война.

Датата 4 май се превръща в повратна точка в развитието на китайския национализъм. Тя става олицетворение на цял един период на интелектуален кипеж, но по-важното е, че бележи отхвърлянето на Запада от страна на много китайски интелектуалци. Преди 1919 г. те се обръщат към западната демокрация и либерализъм често защото не намират други модели. Някои от тях неизменно се чувстват обезпокоени от западния акцент върху индивидуалността и конкуренцията. Провалът на Китайската република и спектакъла на европейските държави, които са разединени по време на войната, задълбочава това безпокойство. Един виден учен, който пребивава в Париж като наблюдател по време на Мирната конференция, пише до дома, че европейците са "като пътешественици в пустинята, загубили посоката... Изпаднали са в пълна безнадеждност.., Някога са имали велика мечта за всемогъществото на науката. Сега разговорите им се въртят около пълния ѝ провал."[92]

Съвпаденията имат много по-голямо значение в историята, отколкото предполагаме, и през 1919 г. пред Китай изниква нова възможност. Не връщане към традиционните пътища, а насочване към новия ред в Русия. Руската революция предлага пример за едно традиционно общество, не много по-различно от китайското, което очевидно е направило скок напред в бъдещето с един смел и славен ход. Разочарованието от Запада, собственият им горчив опит с демокрацията от западен тип след 1911 г. и представената от Русия ясна алтернатива - всичко това превръщат комунизма в решение на китайските проблеми. Ако е необходимо по-нататъшно потвърждение, то е предоставено от безпрецедентния жест на новия болшевишки комисар по външните работи, който през лятото на 1919 г. предлага Русия да се откаже от всички завоевания и концесии, отнети от Китай по времето на самодържавието. (Новото болшевишко правителство на практика така и не се произнася по това обещание, но китайците в този момент са дълбоко впечатлени от щедростта, която никоя друга велика сила не е показала.)

Година след Парижката мирна конференция група китайски радикали се срещат, за да учредят Китайската комунистическа партия. Много от водещите демонстранти от май 1919 г. ще станат нейни членове. Деканът на хуманитарният факултет, който е раздавал позиви, става първият председател на партията. Под ръководството на Мао Дзъдун и Чжоу Енлай, които също са взели участие в агитацията на 4 май, партията поема по пътя си, за да спечели властта в Китай през 1949 г.[93]

В Париж Ку прави храбро, но обречено усилие да промени споразумението в полза на Китай. Най-малкото не се налага да излага на риск живота си, тъй като Китай не подписва Версайския договор през юни 1919 г. Правителството в Пекин не може да се реши и не изпраща инструкции. Китайски студенти обграждат хотел "Лютеция", за да попречат на който и да било делегат да го напусне.[94] В крайна сметка Китай сключва мир с Германия през септември 1919 г.

Япония получава Шандун чрез решителен натиск. Дали е блъфирала, или наистина е щяла да откаже да подпише договора, както вярват останалите Велики сили? Данните са противоречиви. Когато през април 1919 г. преговорите за Шандун достигат кулминацията си, правителството в Токио дава заповед на делегатите си да не се съгласяват с договора за Обществото на народите, ако исканията на Япония бъдат отхвърлени. Не е ясно дали правителството е разбрало, че това споразумение е част от договора с Германия.[95] Същевременно обаче вътрешни правителствени документи сочат, че Япония се е страхувала да не попадне в изолация. Можело е и да отстъпи, ако е била изправена пред решителен отказ да ѝ се предоставят правата върху Шандун. Преди да се достигне до окончателно споразумение по клаузите за Шандун в Съвета на четиримата на 30 април, японският премиер Такаши Хара казва на делегатите си в Париж да чакат по-нататъшни инструкции в случай на подобен отказ.[96]

Японците посрещат победата си в Париж със смесени чувства.[97] При завръщането на делегацията в страната членовете ѝ са посрещнати от тълпи, които протестират срещу неуспеха на клаузата за расовото равноправие.[98] Сайонджи поднася извинения в официалния си доклад до императора: "Опечален съм, че не успяхме да осъществим напълно исканията си." Но той посочва, че

статутът на Япония в световен мащаб се е повишил в сравнение с 1914 г.[99] От друга страна делегатите отпътуват от Париж с убеждението, че САЩ ще им попречат в Китай. Възможно е да са били прави. През 1921 г. изборът на Уорън Хардинг за президент довежда на власт една по-антияпонски настроена администрация. И без това трудните взаимоотношения със САЩ продължават да създават тревоги през 20-те години заради несъгласията в Китай около консорциума за заемите, на който и двете страни са членове, както и заради продължаващата дискриминация на японците в Съединените щати.

Победата за Шандун се оказва скъпа и в друго отношение. В Китай националистическата пропаганда вместо да замре, ожесточено се засилва и започва сериозно да пречи на японския бизнес. Нанесена е и вреда на взаимоотношенията на Япония с другите държави. Британците започват сериозно да се замислят за бъдещето на англо-японския военноморски съюз. Представата за Япония като за "жълтата Прусия" пуска здрави корени в западното общество. През лятото на 1919 г. Кързън порицава поучава Чинда, който вече е посланик в Лондон, за поведението на Япония в Китай. Япония била постъпила неблагоразумно, като е настоявала за правата си в Китай; получила е враждебност в Китай и опасения във Великобритания. Той съветва японския посланик да помисли за бъдещето на съюза между Великобритания и Япония, както и по-общия проблем за сигурността в Далечния Изток.[100]

Японското правителство, което не предвидило подобна силна опозиция, решава да спази даденото в Париж обещание - да върне обратно концесиите си в Шандун. В началото на 1920 г. то прави опит за преговори с китайското правителство за оттегляне на японските войски от провинцията. Китайците отклоняват обсъждането на този проблем. През есента на 1921 г. Япония подновява усилията, като предлага условия, при които би могла да се откаже от правата си в Шандун. Китайското правителство отказва да даде ясен отговор.

В крайна сметка на Вашингтонската конференция по военноморското разоръжаване с участието на британците и американците като посредници, Япония успява да накара Китай да се съгласи на споразумение, според което Китай получава отново пълен

суверенитет над Шанхай. Железопътната линия от пристанището в Цинтао до вътрешността на страната, която е създала толкова проблеми, е продадена обратно на Китай по сложна схема, която позволява на Япония фактически да я контролира през следващото десетилетие.[101] От финансовата гледна точка Китай вероятно губи, защото Япония вече е установила, че железопътната линия е нерентабилна.[102] През 1922 г. във Вашингтон Япония подписва договор и с останалите Велики сили, който гарантира на Китай суверенитет и териториална независимост. Тази гаранция изтича през 1937 г., когато Япония нахлува в континенталната част на Китай, а Шандун и крайбрежните провинции на юг от него преминават под японско управление.

Личностите, изиграли ролята си в Париж, поемат по различни пътеки. След пълния провал през юни 1919 г. Лу Ченсян изгубва интерес към дипломацията. Прекарва няколко спокойни години като китайски пастор в Швейцария, а след смъртта на любимата си съпруга през 1926 г. постъпва в бенедиктински манастир в Белгия, където най-накрая става абат. Умира през 1949 г. и е погребан в Брюж. Ку продължава възхода си, няколко пъти заема поста министър на външните работи и премиер на Китай, както и на посланик в Лондон, Вашингтон и Париж. Той представя Китай в Обществото на народите и присъства на създаването на Обединените нации. От 1966 до 1979 г. е съдия в Международния съд в Хага. През 1977 г. в Колумбийския университет се чества деветдесетият му рожден ден. В мемоарите си мадам Ку - красивата млада наследница от Индонезия, завладяла сърцето му в Париж през 1919 г. - отбелязва доста тъжно: "Той беше отдаден на страната си. Това, че никога не ме прие като личност, не беше изненадващо. Беше благороден мъж, от каквито именно се нуждаеше Китай, но не и съпруг за мен."[103] Лу Ченсян умира през 1985 г.

Няколко от младшите членове на американската делегация подават оставки заради американската позиция спрямо Шандун. Въпреки неудовлетворението си Лансинг остава държавен секретар. Той винаги е смятал, че САЩ трябва да избягват да влизат в конфронтации заради Китай. Както е предупредил при предишен повод, "би било крайна донкихотщина да се позволи въпросът за териториалната цялост на Китай да въвлича САЩ в затрудне-

ния от международен характер."[104] Когато Уилсън безуспешно се бори да убеди американския народ да подкрепи мирните споразумения, един от въпросите, който многократно бива споменаван на срещи с обществеността и в Сената, е предателството спрямо Китай по отношение на Шандун. По мнението на американския правен експерт от Мирната конференция Дейвид Хънтър Милър "повечето сълзи, проронени за "Похищението на Шандун", бяха изплакани от републикански крокодили, които ги беше грижа за Китай точно толкова, колкото и за Хекуба."[105] През последната седмица на поста си като президент Уилсън изпраща бележка, с която желае да закупи билети за благотворителен бал на Фонда за подпомагане на гладуващите в Китай. "Ще се радвам да съм в някаква помощ, дори и малка."[106]

Част VII

Пожарът в Близкия Изток

25. Най-великият гръцки държавник след Перикъл

През декември 1918 г., когато гръцката делегация за Мирната конференция напуска Атина, членовете на парламента се подреждат в редица да целунат ръка на водача ѝ, гръцкият премиер Елефтериос Венизелос. Куриозна проява за човек, на когото се гледа, поне в Западна Европа, като на голям демократ. Делегацията спира в Рим, където Венизелос обсъжда с италианския премиер и външния министър на страната конкурентните гръцки и италиански искания по отношение на Албания и територии в Турция. Не се стига до споразумение. Италианската преса, която в началото на посещението е враждебно настроена, става още по-враждебна, когато влакът, който превозва гърците от Италия за Франция, случайно предизвиква смъртта на двама железничари. В Париж гърците заемат три етажа от хотел "Мерседес", в близост до британците. Въпреки че делегацията им наброява само деветнайсет члена, те са ангажирали стаи за осемдесет души.[1] Гръцките искания по време на Мирната конференция демонстрират същия оптимизъм.

В гръцката делегация влиза и външният министър на страната, който ще стане неин президент, но единственият, който има значение е Венизелос. "Великолепен грък - казва Франсис Стивънсън, - отлят в класическа форма, както психически така и физически."[2] Енергичен, убедителен и неуморен, той печели на своя страна британците, придумва французите, вдъхва увереност у американците и почти неутрализира италианците. В Париж работи по петнадесет часа на ден; пише меморандуми и писма, дава интервюта и ухажва влиятелните личности.[3] Дори суровият и надут британски секретар на конференцията Ханки се поддава

на обаянието му по време на един обяд, на който Венизелос разговаря приятелски на "отвратителен френски" и се държи "страшно недискретно" - "възхитително старо момче, наистина велик мъж".[4] Малко са тези, които се питат дали влиянието му върху миротворците наистина е за добро; "той печели благосклонността на всички, които го познават - казва един американски наблюдател, - но дали това в действителност е от полза? Радва се на симпатията и уважението на всички делегати и пълномощници, но освен това те се страхуват от него, заради всеизвестния му и безспорен чар."[5] Венизелос е най-големият актив на Гърция, а в дългосрочен план и най-големият ѝ пасив. Без него Гърция никога не би спечелила това, което спечелва на масата на преговорите; без него нямаше да направи опит да погълне толкова голяма част от Мала Азия.

Венизелос е привилегирован по рождение, син е на заможен търговец от Крит, най-големият остров на юг от континенталната част на страната, когато по-голямата част от територията на Гърция (включително и самият Крит) все още е под турска власт. Кръстен е Елефтериос или "свободен", баща му се е сражавал за независимостта на Гърция, а трима от чичовците му са загинали за каузата. През 1866 г., когато Венизелос е само на две години, става ужасен инцидент, който той никога не забравя. Поредното въстание разтърсва острова и завършва с катастрофа, а обсадените въстаници се самовзривяват в един манастир. Оцелелите са избити от турците.[6] Духовното му наследство, историята и характерът му се съчетават, за да оформят един страстен гръцки националист.

През 1881 г. Венизелос заминава за Атина да учи право. Още тогава е самоуверен, горд и лидер на състудентите си. Спори с професорите и не отстъпва, дори ако това означава да не вземе някой изпит. Когато се разнася новината, че гостуващият британския държавник Джоузеф Чембърлейн се е изказал пренебрежително за критския национализъм, Венизелос иска и получава среща с него. Информира Чембърлейн, че дълбоко греши и по начин, който по-късно ще се превърне в негов стил, го засипва с факти и цифри, всичките майсторски преплетени в едно цяло.[7]

Университетът, който е основан веднага след обявяването на гръцката независимост, си поставя за цел да възроди класическа-

та култура; дори езикът, на който се преподава, е по-скоро този на Аристотел и Сократ, отколкото съвременният. Подобно на Венизелос много от студентите му се виждат като мисионери на Елинския свят за сънародниците си, които все още живеят под турска власт. Един ден Венизелос събира приятели в кабинета си около голяма карта и очертава границите на Гърция, които иска: почти половината от днешна Албания и почти цялата днешна Турция. Константинопол ще бъде столицата.[8]

Това е *мегали идея* – "великата идея". Един ранен националист казва: "Природата е ограничила стремежа на други хора, но не и на гърците. Гърците не живеят в миналото и не са обект на природните закони."[9] *Мегали идея* (думата *мегаломания* произхожда от същия корен) е изградена от мечти и фантазии за една възродена империя, която повтаря златната епоха, когато гръцкият език се е говорил от Рим до Крим.

В края на века, след като Крит първо се освобождава от турското управление и след това се присъединява към Гърция, Венизелос излиза на авансцената. През 1910 г. става премиер. По време на Балканските войни през 1912 и 1913 г. маневрира на международната сцена толкова успешно, че Гърция получава широка ивица територия на север, от Епир на запад до Македония и Тракия на изток. Новите земи увеличават повече от два пъти територията ѝ. Веднага след като подписва Букурещкия мирен договор от 1913 г., който утвърждава придобивките на Гърция, Венизелос казва: "А сега да обърнем поглед на Изток".[10]

Изтокът значи Османската империя. Огромна част от гръцкото минало лежи там. Троя и великите градове-държави по крайбрежието на Мала Азия – Пергам, Ефес, Халикарнас. Там са родени бащата на историята Херодот и бащата на медицината Хипократ. На остров Лесбос Сафо е написала стиховете си, а на Самос Питагор е измислил геометрията. При Хелеспонт (сега Дарданелите) Леандър се е удавил заради любовта си към Херо; Язон и аргонавтите му са плавали до източния край на Черно море, за да завладеят Златното руно в Колхида (днешна Грузия). Византийската империя и християнството добавят още един пласт от спомени и още една база за претенции; в течение на стотици години след като Константин става първият християнски император, неговите приемници са царували в неговия град Константи-

нопол (днешен Истанбул), като са говорили гръцки и са съхранявали живи великите традиции. Гръцката патриаршия все още е там, а не в Атина. "Света София", сега джамия, е църквата, построена от великия Юстиниан през VI в. Пророчески предсказания, съществуващи от векове, са предрекли, че градът ще бъде спасен от езичниците турци; поколения гърци са жадували това.

Венизелос се кълне пред Великите сили в Париж, че Гърция не желае Константинопол. Но не би било зле той да се превърне в територия под американски мандат. В частни разговори уверява близките си приятели, че Гърция скоро ще постигне мечтата си; когато градът не е в турски ръце, гърците с присъщите им усърдие и сила, бързо ще се наложат в него. Казва на Лойд Джордж: "Турците са неспособни да администрират както трябва такъв голям град и пристанището му."[11] По време на Мирната конференция Венизелос не пропуска нито една възможност да подчертае до каква степен градът е гръцки.

Въпреки че Гърция и гръцкото общество носят отпечатъка на османското си минало, Венизелос говори от името на много гърци, когато настоява, че неговият народ е част от съвременния западен свят. Гърците по естествен начин ще цивилизоват изостаналите турци, също както британците и французите цивилизоват африканците и азиатците. Защото, настоява той, трябва да се види само нивото на раждаемост на гърците (особено на Крит); фактът, че то е най-високото в света, демонстрира ясно силата на гръцката нация. През 1919 г., той претендира, че около 2 милиона гърци живеят под турска власт.[12]

Точният брой вероятно е по-близо до милион и половина.[13] Въпреки претенциите на Венизелос обаче не всички от тях гледат на себе си като на част от една по-голяма Гърция. По цялата територия на Османската империя съществуват гръцки колонии, а някои от тях, например в историческата област Понт около Трабзон по южното крайбрежие на Черно море, са създадени толкова отдавна, че жителите им говорят език, който почти не е гръцки. Във вътрешността разликите между гърци и турци са незначителни. Може би около 400 000 номинални гърци се отличават от турските си съседи само по религията и по факта, че използват гръцките букви, за да изписват турските думи. Гръцкият национализъм означава нещо главно в големите пристанища Смирна

(днешен Измир) и Константинопол.

В десетилетието преди 1914 г. хиляди гърци мигрират в Турция в търсене на работа и възможности. Те носят със себе си надеждите на своите сънародниците, че турските гърци могат да бъдат спасени за гръцката култура, дори за една по-голяма Гърция.[14] Промените в Турция също стимулират гръцкия национализъм. Когато през 1908 г. младотурците взимат властта, старата непринудена толерантност на османците към малцинствата е обречена и през 1912 и 1913 г., когато мюсюлмански бежанци бягат от Балканите в Турция, започват репресии срещу християнските малцинства. Дори при тези обстоятелства преди Първата световна война Венизелос е изключително предпазлив, когато повдига въпроса за протестиращите гърци или за обединяването им с Гърция; страната му трябва да се съвземе от Балканските войни и да абсорбира завоеванията си. В действителност през 1914 г. Венизелос е готов да преговаря за мирна размяна на население - гърци от Тракия и Мала Азия срещу турци от Гърция. Последвалата осем години по-късно размяната обаче нито е договорена, нито е мирна.

Първата световна война напълно променя картината. Турците избират губещата страна, а Венизелос и Гърция печелившата. През 1919 г. Османска Турция дори изглежда обречена. Мащабът на победата и мощта на приятелите на Гърция са опияняващи. Гръцките вестници говорят за "осъществяване на нашите мечти".[15] Константинопол не се споменава, защото цензурата го забранява. В действителност Турция е победена, но е далеч от смъртта; приятелите на Гърция не са нито толкова могъщи, нито толкова непоколебими, както предполага Венизелос, а и самата Гърция е силно разделена на поддръжници и врагове на Венизелос.

Разделението е наследство от влизането на Гърция във войната. Въпреки че още от самото начало Венизелос е откровено за Антантата, крал Константин, който е женен за сестрата на германския император, и по-важното, е реалист, иска Гърция да остане неутрална. Кралят и поддръжниците му не се подават на опияняващото видение за една по-голяма държава, те предпочитат "една малка, но почтена Гърция".[16] Продължителна политическа криза между 1915 и 1917 г. сваля Венизелос от поста му;

през 1916 г. той формира временно правителство, което открито не се подчинява на краля, това вкарва във война половин Гърция; през 1917 г. Константин е принуден да напусне страната. Наново обединената Гърция влиза във войната на страната на Антантата, но обединението ѝ е толкова крехко, колкото и извиненията, които Венизелос използва, за да привлече на своя страна опонентите си. Правителството, съдебните органи, държавните служби, армията и дори църквата, всички са прочистени, което причинява дълбок разрив в гръцкото общество, продължил цяло едно поколение.

В лагера на Антантата тези действия, ако изобщо са били забелязани, почти не накърняват репутацията на Венизелос. Той смело е позволил на британски и френски войски да акостират в Солун, докато Гърция все още е била неутрална; похарчил е за военни цели милиони, които страната не може да си позволи; гръцките войски не само са се сражавали във войната, но и са се притекли на помощ на антиболшевишките съюзнически сили в Русия. Той е верен съюзник, изцяло солидарен със Запада и неговите ценности, противопоставящ се на германския милитаризъм. При всеки възможен случай Венизелос мъдро цитира Уилсъновите принципи и се превръща в ентусиазиран поддръжник на Обществото на народите.[17]

Той е една от звездите на Мирната конференция, "най-великият мъж, който съм срещал" - казва Уилсън с нехарактерен за него ентусиазъм. Дава вечери, на които запленява с разкази от живота си като бунтовник в планините на Крит, за това как сам е научил английски, като е четял вестник "Таймс" с пушка на колене. Но разговорите неизменно включват препратки към славното минало и великото бъдеще на Гърция. "Всичко това - съобщава младият британски дипломат Никълсън - представлява необикновена смес от обаяние, разбойничество, световна политика, патриотизъм, смелост, литература, а за капак –този мускулест усмихнат мъжага, чийто очи блестят през очилата, на главата с кепе от черна коприна."[18]

На 3 февруари Венизелос получава възможност да представи исканията на Гърция пред Върховния съвет. Той пристига с бележките и статистиките си и дори с албуми със снимки, показващи щастливи гръцки рибари на островите, които той иска. Тази

сутрин и на следващия ден той е изключително благоразумен и убедителен. Използва всичко: историята, езика, религията и, разбира се - жест към американците - самоопределението. Много е просто, твърди той; в Европа Гърция трябва да притежава южната част от Албания (Северен Епир, както той предпочита да го нарича), а на изток - територията между Егейско и Черно море, Тракия (най-малкото западната ѝ част), няколко острова и голямо парче от Мала Азия, което се простира от средата на южното крайбрежие на Мраморно море на почти 650 км надолу до Смирна на южното крайбрежие на Мала Азия. Изтъква, че Гърция не иска Константинопол. Хвали италианците и отправя ласкателни бележки за работата на американските учители в своята част от света.[19] Изнася умело представление – невероятно съчетание от "поразителна сила и тактичност при изнасяне на доводите", по мнението на един младши британски дипломат.[20] Но и заредено с опасности – за Гърция, за гърците и за бъдещия мир в Близкия Изток. Триумфът на Венизелос по време на Мирната конференция подпалва фитил, който води до катастрофално унищожаване на стари гръцки общности в Турция и трайна враждебност между Гърция и Турция, запазила се и до наши дни.

Един поглед върху картата (нещо, което великите държавници не правят достатъчно често) също би показал, че Венизелос иска една много необикновена държава, надиплена около Егейско море. Неговата Гърция простира един пръст на север по Адриатическо море, а друг - по-тънък - по горната част на Егейско море към Константинопол; след това ще прескочи през малко турска територия и Дарданелите, за да заеме почти две трети от крайбрежието на Мала Азия, с голямо навлизане във вътрешността на континента при Смирна (Измир). Тази Гърция на "два континента и пет морета" е обърната наопаки страна, бордюр от територия покрай води, върху които няма контрол. Тя би имала врагове: Турция със сигурност и вероятно България, защото и двете ще трябва да предоставят земи, а може би и Италия, която има свои планове за Адриатическо море, Албания и Мала Азия. Да, съгласява се Венизелос, формата не е удобна. "Но в продължение на тридесет века гърците са живели в тези колонии; като са били в състояние да превъзмогнат ужасни катастрофи, да процъфтяват и да се множат."[21]

И все пак, по какъв начин страна с население под 5 милиона би могла да поеме такъв товар? Страна, която е толкова бедна, че в годините преди 1914 емигрира една шеста от населението ѝ, предимно енергични млади мъже.[22] Толкова разединена, че през 1917 г. за малко не избухва гражданска война. Въпреки всички приказки за Древна Гърция, страната, която присъства на Мирната конференция, е новосъздадена и нестабилна. Както и при останалите балкански държави славното миналото компенсира несъвършеното настояще.

Доводите, които Венизелос така логично излага пред Мирната конференция, имат много празнини, подобно на желаната от него Гърция. Статистиките му са точно толкова съмнителни, колкото всички останали на Балканите - смесица от остарели османски данни и самозалъгване. При представянето на исканията си за южната част от Албания например той твърди, че хората, които приличат на албанци и говорят албански, в действителност са гърци; щом са православни, те са гърци до дъното на душата си. Защо иначе гръцката армия ще е пълна с мъже с албански произход. Венизелос жонглира със статистиките за населението като илюзионист; в Северен Епир живеят 151 000 гърци от общо 230 000 население. Като се извадят чисто албанските региони, остават 120 000 гърци и само 80 000 албанци. По-голямата част от гръцките земи, разбира се, трябва да се присъединят към Гърция (самоопределение), но и всички земи без ясно изявено мнозинство: "защото би било против всякаква справедливост при даденото население едно по-цивилизовано мнозинство да отстъпи на по-нецивилизованото малцинство." В действителност албанците направо имат късмет, че Гърция е готова да ги приеме.

Миналото на Гърция ѝ предоставя удобен кръг от поддръжници. В рядък изблик на решителен ентусиазъм Клемансо казва на секретаря си Жан Марте, че човечеството е достигнало апогея си в Древна Гърция: "Потопете се в Гърция, Марте. Това е нещото, което ме е карало да вървя напред. Винаги, когато ми е дотягало от всичките глупости и от празнотата на политиката, съм се обръщал към Гърция. Други ходят на риболов. Всеки си има собствен начин." (Клемансо изпитва резерви по отношение на съвременните гърци, които намира за ужасно невежи по отношение на собствената си велика история.[23]) Гърците са наследници на Омир,

Перикъл и Сократ. Умиротворени храмове, благородни дискохвъргачи, златна светлина, разпръсквана от Древна Гърция и от Византийската империя се реят между държавниците в Париж и една реална, малка, разединявана от фракции и изостанала страна. От Берлин до Вашингтон национални парламенти, музеи и галерии, дори белостенни църкви в малки градове на Нова Англия, илюстрират влиянието на класическа Гърция върху въображението на Запада. Новосъздадените САЩ се разминават на косъм с приемането на древногръцкия за свой официален език. Външните ведомства и правителствата на Великобритания, Франция и Съединените щати са пълни с плодовете на класическото образование, любовта им към Древна Гърция е ненакърнена от каквато и да било среща със съвременната страна.

Нещо повече, борбата на гръцкия народ за освобождение от турска власт, започнала през 20-те години на XIX в., е една от големите либерални клаузи в Европа. Лорд Байрон й посвещава живота си, а Дьолакроа - някои от най-великите си платна. И докато има гърци под турска власт, тя ще бъде жива. През 1919 г., в градове из цяла Европа и САЩ поддръжници на Гърция и исканията й се събират, за да приемат резолюции и да събират парични средства. "Дейли Телеграф" публикува гръцкия национален "Химн на свободата", в превод на Ръдиард Киплинг. За опитния френски дипломат Жул Камбон Мирната конференция предоставя "най-добрите средства за удовлетворяване на древните искания на елинската държава, като така поне ще бъде завършена работата по независимостта, подета от либералните държави в Европа век по-рано."[24]

Ако Гърция е в позлата, то Турция е обвита в мрачни спомени: хаос от свирепи конници от Централна Азия; знаме с полумесец, развято над Виена; масовите кланета на българи през 70-те години на XIX в. и много по-скорошните на арменци. Султанът й е потомък на велики и безмилостни военачалници, които са карали Европа да трепери. (В действителност той е тромав мъж на средна възраст, който страда от ревматизъм.) Един от кошмарите на Съюзниците по време на последната война е да не би султанът, който в качеството си на халиф е духовен водач на мюсюлманите по целия свят, да свика всички тези милиони да се сражават срещу Великобритания в Индия или срещу Франция в Север-

на Африка. Османска Турция е на страната на исляма в битката му с християнството и сега има шанс да се спечели победа в този вековен сблъсък на цивилизации. Във Великобритания кентърбърийският архиепископ и други видни личности бързат да сформират Комитет за спасението на "Света София".[25]

Светът вижда само една западаща, брутална, неефективна сила, която не би трябвало да продължава да съществува. Арабските й провинции вече са изгубени, след като са се освободили със собствени усилия или от Великите сили, зависи от гледната точка; останките от арменците провъзгласяват независима република през май 1918 г.; кюрдите по източните й граници агитират за собствена държава. Колкото до участта на турскоезичната вътрешност на страната, Тракия в Европа и Анадола в Мала Азия, тя може да бъде решена по време на Мирната конференция, след като бъдат удовлетворени исканията на Гърция и Италия.

Британците, които открай време подкрепят Османска Турция, сега имат нужда от алтернативен партньор, който да пази сигурността на корабите им в източния край на Средиземно море. Очевидно те не желаят там обширна френска империя, както и не желаят да харчат собствени пари, ако могат да си ги спестят. Именно това прави една засилена Гърция толкова привлекателна. Принципи и интереси удобно се припокриват. Гърция е западна и цивилизована страна, а Османска Турция е азиатска и варварска. А и Венизелос е толкова възхитителен, "най-великият държавник, който Гърция е родила след Перикъл", по мнението на Лойд Джордж. Една по-силна Гърция, смята той и много други във Форин офис, би била много полезен съюзник. Както бърза да изтъкне Венизелос, Гърция може да предостави пристанища за британската флота и летища, които очевидно ще бъдат важни за новопоявилия се начин за достигане до Индия. Гръцка мощ би могла да запълни вакуума, след рухването на Османската империя.[26] Само военните, чиято работа е да разглеждат картите и да правят оценка на силните и слабите страни, са склонни да гледат със скептицизъм на гръцката военна мощ и да се питат доколко в действителност е свършено с Турция.[27] Когато британските генерали са помолени да коментират исканията на Гърция в Мала Азия, те отправят предупреждение, че една гръцка окупация "ще създаде източник на непрекъснати вълнения, които може да кул-

минират в организиран турски опит за повторно завземане на тази територия."[28]

Лойд Джордж обаче подкрепя Венизелос повече от когото и да било другиго и казва: "По същността си той е либерал и демократ и всички реакционни елементи ненавиждат и се страхуват от идеите му, от законодателството му, от личността му".[29] Сякаш говори за себе си: боецът, ораторът, иконоборецът, мъжът, който е устоявал докрай, подобно на Лойд Джордж в Бурската война, срещу несправедливата политика на собственото си правителство. Двамата мъже вече се познават и взаимно се харесват, по време на първата им среща през 1912 г. е било трудно да се каже кой в по-голяма степен е запленил другия. За Венизелос Лойд Джордж е като пророк от Стария завет - с "великолепни способности и ясни прозрения за хората и събитията"; за Лойд Джордж колегата му е "голям мъж, много голям мъж".[30] Заедно те изработват пленителни видения за силен съюз между Гърция, Франция и Великобритания, контролиращ Източното Средиземноморие за благото на всички. Гърция ще процъфтява, докато Османска Турция ще бъде сведена до незначителна клиентелистка държава.

През войната двамата мъже поддържат връзка. Лойд Джордж дори по-късно твърди, че двамата с Венизелос са замислили свалянето на Константин. През октомври 1918 г., когато войната е в последната си фаза, Лойд Джордж отделя време от френетичния си график да обядва с Венизелос, за да обсъдят гръцките искания. Срещата е приятелска и Лойд Джордж дава надежди, въпреки че на този етап не се обвързва твърдо с подкрепа за всички искания на Гърция. След това Венизелос издава меморандум и праща лично писмо, в което подчертава огромното желание на Гърция да сътрудничи. Единственият въпрос, с който би могъл да създаде проблеми на Великобритания, е за Кипър, който е с около 80 процента гръцко население. Венизелос подхожда тактично. В случай че британците желаят да го предадат на Гърция, това би било възхитително, като разбира се Гърция би позволила на британските сили винаги да използват тамошните базите; ако Британия иска да си го задържи, това също е разбираемо.[31]

Когато представя исканията си пред Върховния съвет, Венизелос е сигурен, че британците стоят зад него. Той смята, че вероятно може да разчита и на французите; гръцки войски са се

сражавали заедно с френските срещу болшевиките. Американците са благоразположени, единственото му голямо безпокойство са италианците. От време на време Лойд Джордж любезно му помага с насочващи въпроси, Уилсън иска незначително разясняване на турските зверства, Клемансо на практика не казва нищо, а Орландо споменава деликатно различията между Гърция и Италия, които, той се надява, бързо ще бъдат разрешени. (Орландо греши в това отношение, както и за много други неща.) Венизелос пише до Атина, изпълнен с увереност: "Мисля, че впечатлението, което създаде представянето ми, беше благоприятно. Уилсън, Клемансо, Лойд Джордж и дори Орландо ме увериха в същото, когато се сбогувахме." Гръцкият министър на външните работи, който е свидетел на представянето, също е удовлетворен: "По принцип всички Велики сили бяха на наша страна – с изключение на Италия, която също започва да мисли за споразумение и помирение".[32]

Италианците може да са мислили за помирение, но освен това мислят и за Албания и за Мала Азия, където са хвърлили око на някои от желаните от Гърция територии. Освен това се надяват да запазят Додеканезките острови, въпреки че жителите им са предимно гърци. Италианските вестници изискват всичко, което е било обещано на Италия, и дори повече. Журналисти хулят варварите сърби и приятелите им гърци. Положението в Албания, където между гърци и италианци има сериозни търкания, влошава нещата. През войната Италия е окупирала голяма част от Албания, местните гърци и гръцкото правителство многократно отправят оплаквания от поведението на италианските войски. Италианците, се казва в тях, се опитват да спечелят албанците с екстравагантни обещания, например отпадане на данъците. В гръцките вестници се публикуват зловещи истории за прояви на насилие и изнасилвания от италианци. Според британският посланик "цялото население би се стекло под знамената, ако се даде заповед за мобилизация срещу Италия."[33]

През войната Гърция и Италия са водили безнадеждни преговори за компромис, а по-рано в Париж Сонино и Венизелос, непривлекателният и обаятелният, се срещат неколкократно, за да видят дали могат да сключат сделка. Сонино предлага Гърция да позволи Италия да придобие цялото крайбрежие на Албания и

около половината от вътрешността на страната; на свой ред Гърция може да вземе територията около Корча, Додеканезките острови и района около Смирна по крайбрежието на Мала Азия. И двамата са готови да се пазарят за Албания и Додеканезите, но не и да отстъпват за Мала Азия. Подобна сделка би спестила много неприятности по-късно, но тя така и не бива сключена. Недоверието е взаимно, и двамата мислят, че страните им биха постигнали повече, ако водят преговори директно с Великите сили.[34]

През февруари 1919 г. изглежда, като че ли Венизелос е бил прав да рискува. Единствената голяма въпросителна са САЩ, но Венизелос има всички основания да смята, че ще убеди американците също толкова успешно, колкото е убедил британците. Той води дълги разговори с Хаус, който го уверява, че може да разчита на САЩ. Никълсън му урежда среща с някои от по-младите американци; "той е умерен, очарователен, благороден, възприемчив. Изключително успешен официален обяд". Венизелос винаги добре преценява слушателите си. По повод друга среща американският експерт Сиймор пише на семейството си: "Като разбра, че най-силният му актив ще бъде нашата увереност в неговата честност, той реши да свали картите на масата и да говори напълно откровено и мисля, че го направи. Направи го изключително ловко, почти в стила на Бисмарк."[35] Американците са благоразположени, но не и слепи. Те имат резерви по отношение на гръцките искания в Албания и Тракия. Но когато става дума за Мала Азия, предпочитат гръцките искания пред италианските. Американските отношения с Италия вече са влошени.

Когато започва да заседава комисията по гръцките и албанските дела, Венизелос продължава натиска и трескавата си дейност. Отново излага позицията си. "Поразително откровен е, общителен и проницателен" - съобщава Никълсън.[36] Официалните обеди и вечери продължават, писмата и меморандумите текат изпод писалката му. В САЩ и Европа симпатизантите му организират събрания, на Балканите и в Турция агентите му подстрекават гръцките общности да изпращат петиции до Мирната конференция, че искат да станат част от Гърция. Университетски преподаватели изтъкват, че гърците не трябва да бъдат оставяни под властта на албанците - "една раса, която Европа не е била в състояние да цивилизова". (От своя страна, албанците отправят молба

към САЩ да поемат мандат върху страната им.[37]) Член на правителството в Атина отправя предупреждение да се внимава: "Прекаленото усърдие може да ни навреди."[38]

Още на първото си заседание комисията се разделя на лагери - като британците и французите подкрепят исканията на Гърция, американците заемат по непредубедена и умерена позиция, а италианците на практика отхвърлят всичко. Италия не желае силна Гърция точно на отсрещния бряг на Адриатическо море. Най-тясната част от Адриатика е на тока на италианския ботуш; на около сто километра срещу него на албанския бряг се намира превъзходното естествено пристанище Вльора, защитено от остров Сазани (итал. Сасено). В случай че Италия държи както острова, така и пристанището, тя би могла да затвори входа към Адриатическо море. Но ако неприятелска сила се установи на източната страна на Адриатика, Италия ще трябва винаги да разчита на благоволението ѝ. Когато Сърбия поставя исканията си за ивица от северна Албания, Италия се противопоставя и на това. Тя има и други интереси - католическото малцинство на север, за което се грижат италиански училища и свещеници. От италианска гледна точка най-лесно би било тя направо да получи голяма част от Албания или най-малкото да я превърне в протекторат.

След като преговорите се проточват през февруари и март, последиците от кризата във взаимоотношенията между Италия и съюзниците ѝ затрудняват още повече работата на комисията. Двамата италиански представители се опитват да отлагат заседанията, правят незначителни възражения, заплашват да се оттеглят, отсъстват, като претендират, че са болни (неловки ситуации възникват, когато други членове ги засичат да се хранят в някой парижки ресторант). И двамата, съобщава Никълсън "се държат като деца, при това намусени. Възразяват и забавят всичко."[39]

Гръцките искания за Албания, които са обсъдени първи, повдигат основателния въпрос дали малката страна, която е създадена толкова скоро, въобще ще оцелее. Гърция иска по-голямата част от южна Албания въз основа на собствената си съмнителна статистика за националността на населението. И тъй като малко неща са еднозначни в Париж, под този въпрос прозират редица други. В случай че се сдобие с територии в южната част на Балканите, Италия ще се откаже ли от исканията си за горната част

на Адриатическото крайбрежие? Ще отстъпи ли Гърция от позициите си за Албания за сметка на Мала Азия? Къде да бъде приложен принципът за самоопределение на народите?

Бедната малка Албания, с толкова могъщи врагове и толкова малко приятели. Тя почти няма промишленост, търговията ѝ е слаба, железопътни линии въобще липсват, има само около 320 км павирани пътища. Появила се е от мъглявината точно преди войната, създадена от четири области на Османската империя. Много малко чужденци някога са я посещавали, малко се знае за историята или за народа ѝ. Много рядко албанците – например великите римски императори Диоклециан и Константин – се мяркат в историята на Европа. Според някои албанците са илирици – автохтонното население на Балканите, изтласкани в най-бедните и недостъпни части от бавно приижащите на юг и на запад славяни. Безспорно езикът им е различен от този на черногорските, сръбските и гръцките им съседи. В Османската империя са ценени заради бойните им умения и красотата.

Историята и географията – кълбо от планини и долини, които се простират от крайбрежието навътре в континента – са създали безброй племена, които са подозрителни както към чужденците, така и едно към друго. Гегите на север и тоските на юг говорят различни диалекти и имат различни обичаи. Както навсякъде другаде на Балканския полуостров миналото е оставило като резултат религиозно разделение; 70 процента от населението е мюсюлманско, като част от него са сунити, друга - шиити, а малка част са дервиши. Християнското малцинство е католическо на север и православно на юг. Смайващо сложните закони на честта и позора управляват всекидневния живот. В някои райони един на всеки петима мъже загива в кръвна родова вражда.

Редките пътешественици, които се придвижват пеша или на кон през Албания, са склонни да са влюбват в земята и хората ѝ. Самият Байрон е пожелал да бъде изобразен в албански костюм и, съвсем естествено, ще да е имал любовница албанка. В края на XIX в. журналистката Едит Дърам отива за съвет при лекаря си. Той ѝ казва, че едно пътуване би се отразило добре на нервите ѝ, но едва ли е имал предвид Албания. Преди войната Дърам изследва страната от край до край, обикновено сама или с един единствен прислужник. Албанците не знаят как да се държат с

това странно тантуресто същество и в крайна сметка решават да се отнасят към него като към почтен мъж. Когато през войната британски войници прекосяват източна Албания, те откриват, че ако кажат "Дъ-рам" това действа като паспорт.[40]

Когато Дърам за пръв път се среща с Албания, националните чувства са започнали да се пробуждат. Един австрийски професор е изготвил албански речник и граматика; това убеждава грамотните албанци, че наистина може би са народ. След много обсъждания латинската азбука е предпочетена пред гръцките или арабските букви. Издават се книги на албански: народни приказки, истории, поезия. Отварят се албански училища, често нелегално. Турската власт все още не представлява сериозно бреме и мнозина албанци са готови да работят за османците като войници или администратори. Точно преди избухването на Първата световна война младотурците се опитват да влеят нови сили в Османската империя и тяхната тиранична репресия предоставя липсващия стимул; избухват националистически бунтове, целящи освобождаване от османците. Голямата албанска общност в чужбина ентусиазирано подкрепя сънародниците си.

Независимостта става въпрос на национално оцеляване през 1912 г., когато съседите на Албания – най-вече Гърция и Сърбия – са на път изцяло да прогонят османците от Европа и да си поделят земите им. Това не се харесва на Великите сили, които се страхуват от нова война на Балканите, и през 1913 г., те създават Албания. Границите ѝ са очертани от международна комисия, под съпровода на възражения от страна на сърби и гърци. Когато комисията посещава южна Албания, един наблюдателен журналист забелязва как едни и същи хора излизат на всяка спирка и носят плакати с надпис "Добре дошли в един гръцки град". Гръцки войски, които временно окупират страната, карат децата да пеят гръцки песни, а стопаните на къщите да ги боядисват в националните цветове на Гърция. Дори след като оттегля войските си, Гърция продължава да вкарва тайно паравоенни части, които се опитват да предизвикат размирици.

Кратката история на Албания е нерадостна. Племенни вождове, разбойнически банди, лоялни на турската власт групи, гръцки, сръбски, италиански агенти, всички те преследват собствените си цели срещу слабото централно правителство. Една фигура

изпъква: зловещият измамник Есад Топтани паша. Макар да не владее нито един европейски език, той знае цената на парите на всяка държава. По различно време е работил е за Османската империя като началник на полицията в Шкодра (итал. Скутари), за младотурците, за черногорците (които имат свои планове за северната част на Албания) и за италианците, но винаги е гледал преди всичко собствения си интерес. Сънародниците му се страхуват от него и го ненавиждат. Когато първата му жена го заплашва, че ще го отрови, защото си е взел втора съпруга (той не е ревностен мюсюлманин, но понякога намира полза в религията си), тя става обект на силно възхищение.[41]

В този водовъртеж Великите сили мъдро хвърлят германския принц Вилхелм фон Вид, "посредствен, инертен мъж", по мнението на Дърам, "лишен от енергия, както и от такт и обноски и напълно невеж по отношение на страната."[42] В пристъп на изумителна глупост новият крал прави Есад свой министър на отбраната. Вилхелм изкарва шест месеца, преди да избяга обратно в Германия, като оставя зад себе си пет отделни режима, всеки от които претендира, че е законното правителство на Албания. Тогава избухва Първата световна война и Албания, заради географското си положение, почти веднага е погълната. Италия прекосява Адриатическо море, за да окупира Вльора. Гърция навлизат от юг. Когато през 1915 г. сръбската армия отстъпва пред австрийците, тя минава през Албания. Дългата история на взаимно подозрение между сърби и албанци навлиза в нова фаза, когато албански разбойнически банди ограбват отчаяните сърби по пътя им към Адриатика.[43]

До края на войната по-голямата част от Албания е окупирана: от сърби на север, от италианци и гърци - на юг, от италианци в повечето от крайбрежните градове и от французи във вътрешността на страната около Шкодра на север и около Корча на югозапад, където развяват странно знаме, в което френските национални цветове са събрани в традиционна албанска шарка. На юг Гърция отваря училища и провежда избори за депутати в гръцкия парламент. Сърбия и Гърция водят тайни преговори за подялба на Албания, но така се пренебрегва Италия, на която Лондонския договор е обещал Вльора. (През 1917 г. Италия се опитва да завземе всичко, но е принудена да се оттегли.) Договорът намек-

ва за още една уговорка: Албания да бъде разпределена между Сърбия, Черна гора и Гърция, като вътрешността на страната остане малка държавица под италиански контрол.[44]

Изправени пред лицето на тази заплаха за страната си албанците правят опити да се обединят. На събрание през декември 1918 г. представители от различни краища на страната избират временно правителство начело с Туркхан паша, възрастен господин, който на времето е служил като османски дипломат. Есад, както обикновено, играе собствена игра и настоява, че той е президентът на Албания или, евентуално, неин крал. (Той прекарва част от войната, като изготвя проект за ослепителна униформа за себе си, покрита с ордени, които сам си е връчил.) Когато временното правителство изпраща делегация в Париж, която се предвожда от Туркхан паша, Есад заминава самостоятелно и яростно се кара с официалните делегати, като ги обвинява, на принципа " присмял се хърбел на щърбел", че плетат интриги с италианците.[45] Той се оказва изолиран, почти не смее да излиза от хотела си, защото многобройните му врагове се опитали да го убият.

Пъстрата група от приятелите на Албания в чужбина предоставя каквато може помощ. Част от тях наемат очарователен унгарски благородник, който да лобира пред американците; за съжаление се оказва, че основната му страст в живота и тема на всичките му разговори е структурата на зъбите на динозаврите. Паналбанската федерация на Америка изпраща американски мисионер, който е също толкова безрезултатен. Тогава идва ред на Обри Хърбърт, по-младият син на един от най-известните благороднически родове във Великобритания. (Негов природен брат е графът на Карнарвън, който открива гробницата на Тутанкамон.) Преди войната той прекарва повечето си време в пътешествия из Османската империя; за предпочитане, както изглежда, при най-сурови и опасни условия. Говори свободно няколко езика, включително турски и албански, и е неплатен агент на британския Форин офис. Джон Бюкан го използва за прототип на героя си от романа "Зеленият плащ", човек, който "е кръвен брат на всеки албански бандит." Албанците му предлагат трона. Той отказва предложението им, но създава Англо-албанско общество, което да работи за албанската независимост. Едит Дърам е секретар на организацията.[46]

На 24 февруари Върховният съвет предоставя думата на Туркхан паша. "Много, много стар и тъжен", той говори провлачено. "Десетте разговаряха приятелски помежду си и се смееха през цялото време. Беше доста мъчително" - съобщава Никълсън.[47] Албанците се оставят на снизхождението на Мирната конференция и по-специално на американците. Писменото им становище гласи: "Ние вярваме, че принципът на националността, толкова ясно и тържествено оповестен от президента Уилсън и великите му сподвижници, не ще да е бил оповестен напразно, и че правата ни – които досега бяха потъпквани, ще бъдат зачетени."

Албанците оспорват гръцките искания, като представят собствена статистика. Там където Гърция е преброила 120 000 гърци в южната част, албанците са успели да открият само 20 000. Религията не е показател за каквото и да било; християни или мюсюлмани, всички албанци са сплотени от любовта към родината си, и така както било от векове. Гърците претендират, че са поцивилизовани от албанците, но въпреки това извършват ужасяващи зверства. Както и сърбите. По време на войната, албанците са направили каквото е било по силите им, за да помогнат на Съюзниците. Албания не трябва да губи никаква територия, в действителност, в името на най-строгата справедливост, на нея трябва да ѝ се предоставят територии от Сърбия, Черна гора и Гърция, в които албанците са категорично мнозинство.

Албанските искания обхващат и Косово, относително процъфтяващ селскостопански район край северозападната граница на Албания, където според тях, живеят албанци от "незапомнени времена"; сърбите, които също имат претенции за него, са пристигнали там едва през VII в. Нещо повече, Сърбия, която контролира Косово след 1913 г., се е държала ужасяващо. В бъдеще щели да възникнат проблеми, ако се наложело албанци да живеят под сръбска власт.[48] (Сърбите казват същите неща за албанците.)

Независимо какви са факти от миналото (винаги труден въпрос на Балканите), ясно е, че албанците имат разумни основания; мнозинството от населението е албанско. Но Косово е сакрално място. Тук през 1389 години османските войски сразяват сръбските и ги поставят под мюсюлманска власт. По парадоксален начин това е едновременно поражение, но и най-голямата победа на

сърбите, която ежегодно се е чествала там през вековете. Легендата гласи, че един светец, преобразен като сокол, е предложил на сръбския принц избор между спечелването на битката на земята или в небесата; той избира второто и, въпреки че умира, спасението му и това на сърбите християни е осигурено. "Този район безспорно е част от великата Сръбска империя от XIII в. - казва помощникът на Хаус Бонсал. - Дали трябва сега да се върне на Белград? А дали трябва Калифорния и Ню Мексико да се върнат на Испания или на Мексико? Не знам." Едно решение би могло да бъде простата размяна на население. "Всичко би било добре, ако се установят приятелски отношения между спорещите страни, но за съжаление всички експерти казват, че това е невъзможно; поне по тази точка те са напълно единодушни."[49]

Косово не се превръща във въпрос през 1919 г., тъй като Великите сили не виждат причина да разширяват границите на Албания, в която и да било посока. Албания е слаба страна, а правителството ѝ е неефективно. Какво значение има, че половин милион албански земеделци заживеят под сръбска или югославска власт? От време на време в годините, които ще последват, светът ще чува тътнеж на недоволство. Албански свещеници се явяват пред Обществото на народите, за да се оплачат, че училищата им се затварят. През Втората световна война с германска и италианска подкрепа Албания най-после завзема Косово, но новият господар на Югославия Тито я присвоява отново в края на войната. Албания се оплаква, но не смее да предприеме нищо. Но управлението на Тито е относително леко в сравнение с това, което ще последва. Седемдесет години след Парижката мирна конференция Албания съживи старите си претенции за Косово.

Комисията по гръцките въпроси пренебрегва Албания и исканията ѝ, като прекарва по-голяма част от времето си в опити да разреши конкуриращите се претенции на Италия и Гърция. Лансират се най-разнообразни схеми; Италия да получи мандат върху цялата територия на Албания или Гърция - върху южната ѝ част. Французите, главно за да попречат на разширяване на Италия, изтъкват, че Корча на юг трябва да бъде предоставена на Гърция, защото тя контролира единствения път, който свързва Адриатическото крайбрежие на Гърция с гръцка Македония. Носят се слухове, че Гърция и Италия водят преговори за самостоятелна

сделка,[50] че Италия въоръжава приятелски настроени албански банди, че французите възнамеряват да продължат окупацията на Корча, ако тя не бъде предоставена на Гърция. Американците, които обикновено действат като арбитри, са учудващо пасивни, може би защото приближеният до Уилсън кръг е погълнат от договора с Германия и влошаващите се отношения с Италия. Обхванатият от безнадеждност Никълсън, който представлява Великобритания, излиза с абсурдна схема: Албания да бъде поделена, като северната ѝ част се придаде към Сърбия, централната част да стане мюсюлманска държава под италиански мандат, южната да мине под гръцка власт, а въпросът с Корча да се реши, като градът стане седалище на Централен албански университет под американска протекция.[51]

Албанците се опитват да влязат в контакт с големите лидери. Те са ужасени от мисълта за италиански мандат, съобщава Уилсън, който е получил множество петиции. Дали да не им се даде независимост. Лойд Джордж отговаря: "Наистина не знам какво ще направят с нея, освен да си прерязват един на друг гърлата." Албания щяла да заприлича на Шотландските планински райони през XV в. "Не говорете с неприязън за планините на Шотландия - отвръща Уилсън, - корените на родът ми са оттам." И така приключва въпросът, поне що се отнася до Съвета на четиримата.[52]

През лятото на 1919 г., когато на власт в Италия идва ново и по-отстъпчиво правителство, то стига до споразумения с Венизелос, върху когото също се оказва натиск за уреждане на спорните искания на Гърция. Това става по стария търгашески начин: Италия ще подкрепи гръцките искания, включително тези за Тракия, а ако Гърция се откаже от исканията си по отношение на териториите, към които Италия предявява претенции в южната част на Мала Азия. Италия ще ѝ предаде всички острови от Додеканезкия архипелаг, с изключение на най-важния - Родос. (Жертвата не е толкова голяма, колкото изглежда, защото Италия няма юридически искания спрямо тях.)

По отношение на Албания, Италия се съгласява Гърция да получи южната ѝ част; в замяна, Гърция трябва да признае на Италия владението на пристанището Вльора и прилежащите му вътрешни райони от страната, както и италиански мандат над останалите територии. Като символ на новия дух на компромиси

ще бъде изградена железопътна линия от Вльора до Атина. Останалите държави незабавно възразяват. Французите отказват да напуснат Корча, докато не се постигне по-общо споразумение. Новосъздадената държава Югославия е обезпокоена от мисълта за прекалено многото италиански територии по границите ѝ. И щом Гърция и Италия получават части от Албания, тя също иска част от северните ѝ райони.

Окончателният удар по споразумението идва през февруари 1920 г. от неочаквана посока. Уилсън, който претърпява поражение в борбата си прекара Версайският договор през Конгреса, все още здраво държи на принципите си. САЩ, казва той в една нота, не са готови да извършат несправедливост спрямо народа на Албания. До пролетта албанците изцяло въстават срещу италианската окупация. Цената е твърде висока за Италия, през август тя е готова да подпише примирие, което оставя в ръцете ѝ само остров Сазани, който гледа към пристанището Вльора. Един италиански вестник коментира: "Много е тъжно да сме свидетели на подобно пълно поражение, след като великодушно беше пролята толкова много благородна италианска кръв и толкова много милиони бяха похарчени за великото дело на цивилизацията и за сигурността на нашите граници."[53] Французите се изтеглят от Корча, а Гърция и Югославия за момента оттеглят исканията си. В края на 1920 г. Албания е приета в Обществото на народите като независима държава, като границите ѝ фактически остават както през 1913 г.

Но не напразно Албания е родината владетеля, чието име става нарицателно с израза "Пирова победа". Вътрешната политика на страната продължава да следва бурния си модел. Есад за кратко успява да постигне мечтата си да бъде крал, но така и не сяда на трона. Въпреки охраната и пистолетите "Браунинг" един негов стар враг го застрелва, когато той излиза от хотел "Континентал" в Париж. Убиецът му е ликвидиран на свой ред по заповед на племенника на Есад, Зог, който съответно става крал.

Италия никога не изоставя напълно плановете си. По времето на Мусолини италианското влияние продължава да нараства; най-накрая, в навечерието на Втората световна война, Италия анексира Албания. След войната бившият учител по френски език Енвер Ходжа изгражда един от най-необичайните и реакционни

комунистически режими. Многократните опити на албанската съпротива и западните ѝ поддръжници за възстановяване на крал Зог са безуспешни, защото са предадени от водещата съветска къртица в Западна Европа Ким Филби. През 90-те години, след края на Студената война, внук на племенника на Есад, търговец на оръжие в Южна Африка, подновява претенциите за трона.

Гърция се справя много по-добре в Тракия, където Венизелос отправя искане за почти цялата област. Жонглирайки умело със статистиката той представя в изгодна за Гърция светлина смесеният характер на населението. В Източна Тракия вероятно има преобладаващо гръцко население; но в западната ѝ част, която след 1913 г. принадлежи на България, турците надвишават по брой гърците в съотношение почти едно към три. Там живее и значително българско малцинство.[54] Неловка ситуация, ако трябва да се прилага принципът на националността, нещо, на което американците винаги са държали, то тогава Гърция би могла да има претенции само за Източна Тракия. Западна Тракия би следвало да се върне на Турция или по възможност да остане в границите на България, която се нуждае от морските ѝ пристанища. Италианците, за които се носят слухове, че заговорничат с българското правителство срещу Сърбия, подкрепят втората възможност.[55] И в двата случая, между главната част от Гърция и новата ѝ провинция в Източна Тракия ще бъде разположена чужда територия. Гърците твърдят, че българите и много от турците са всъщност гърци. Един делегат уверява Бонсал: "Те произхождат директно от Атика и областта е пълна с тях; но за да умиротворят свирепите си славянски съседи, както и за да бъдат разбирани във всекидневния си живот и занимания, много от тях са забравили родния си език." Резервната позиция на Гърция е, че мюсюлманското мнозинство в Западна Тракия, без значение дали говори български или турски, би предпочело да е управлявано от Гърция. Венизелос представя много удобно за случая писмо с молба от местни мюсюлмани: "Не би било справедливо да ни оставите да страдаме под най-тежкото и безмилостно иго, което човек може да си представи – българското."[56]

Във всеки случай, увещават гърците, защо трябва да се взимат под внимание врагове, които са победени? Венизелос е готов да предостави на Османска Турция малко късче от Тракия, точно

на север от Константинопол. (Той се надява, разбира се, че градът и околностите му скоро ще бъдат гръцки.) Колкото до Западна Тракия, за бъдещата сигурност на света, да не говорим за Балканите, би било по-добре, ако България я отстъпи цялата на Гърция. "Каквито и отстъпки да се направят, ще бъдат безполезни, тъй като България никога няма да спре, докато не ѝ се предостави целия Балкански полуостров. България претендира за пълна хегемония над целия полуостров и ще се възползва от всяка възможност, за да осъществи амбициите си. За Балканите България е това, което е Прусия за Западна Европа."[57] Французите и британците, които не харесват България, се съгласяват. Освен всички други съображения, Гърция се нуждае от сухопътна връзка с Източна Тракия.

За възраженията, повдигнати от американците (които изпитват симпатия към България) и италианците, че България ще страда икономически, в случай че загуби пристанищата си на Средиземно море, Венизелос, както винаги, има отговор: "Принципът за националността трябва да има предимство пред икономическите съображения. България има отлични пристанища на Черно море." А като се има предвид миналото на България, тя напълно била в състояние да изгради подводни бази на Егейско море и да заплашва Гърция. Ако България наистина се нуждаела от излаз, то Гърция щяла да ѝ позволи да използва някое пристанище. (Когато подобно предложение най-накрая бива изготвено, България веднага го отхвърля. "Един български излаз на морето през турска или гръцка територия е не само невъзможен, но и психологически неприемлив."[58])

Въпреки че комисията по гръцките искания в крайна сметка препоръчва да се дадат и двете части от Тракия на Гърция, Мирната конференция отлага вземането на каквото и да е решение на основанието, че то би било прибързано, защото съдбата на Константинопол още не е решена. (Говори се, че САЩ ще поемат мандат над града.) Когато през лятото на 1919 г. въпросът за Тракия отново се поставя пред Мирната конференция, Съединените щати са се отказали от идеята за мандат и вече категорично са против Западна Тракия да се предостави на Гърция. Вместо това американците привеждат доводи тя да остане в границите на България, за голямо раздразнение на британците, които изтъкват,

че ако едно от исканията на Гърция бъде отхвърлено, то целият пакет трябва да бъде разглеждан наново. Сега вече британците са изключително загрижени за Гърция, която се сблъсква със сериозни неприятности в Мала Азия. Венизелос е атакуван у дома; той казва на Лойд Джордж, че положението му ще бъде силно застрашено, ако не е в състояние да представи някои солидни придобивки.[59]

Постепенното отдръпване на Съединените щати от Европа дава възможност на европейските сили да пренебрегнат желанията им. По силата на Ньойския договор, подписан с България през ноември 1919 г., България губи Западна Тракия. Българската делегация отправя последен безуспешен апел: "Отнемането на Западна Тракия от България, която дори нашите противници, гърци и сърби, бидейки победители във войната през 1912-13 г., нямаха куража да поискат... ще отдалечи географски България от Франция и от великите морски държави."[60] През 20-те години Западна и Източна Тракия, които вече са иззети от Турция, са предадени от Антантата на Гърция. Гърците ще се радват на новите си придобивки в мир точно две години. По-далеч на юг в Мала Азия, "великата идея" претърпява жесток сблъсък с действителността. Гърция е отишла твърде далеч, поискала е прекалено много и така е разбудила силите на турския национализъм.

26. Краят на Османската империя

Много далеч от Париж, в югоизточния край на Европа, друг голям град ридае за миналото и мисли с тревога за бъдещето. Византион за гърците и римляните, Константинопол за миротворците, Истанбул, както го наричат турците, той е бил столица на славната Византийска империя, а после, след 1453 г., на победоносните османски турци. Сега Османската империя на свой ред залязва. Градът е изпълнен с бежанци и войници от победените армии, изпитва недостиг на горива, храна и надежда. Съдбата му, както всъщност и на цялата империя, зависи от Мирната конференция.

Историческите пластове са се наслагвали един върху друг,

оставяйки след себе си църкви, джамии, фрески, мозайки, дворци, покрити пазари и рибарски селища. Масивните градски стени са виждали завоеватели от Европа и Изтока: персийци, кръстоносци, араби и най-накрая турци. Последният византийски император избира да умре тук през 1453 г., когато османците изцяло покоряват империята му. Под улиците му лежат останки от древността: стени, подземия, галерии, огромно византийско водохранилище, в което гръцки и римски колони подпират куполообразния покрив. Отгоре са минаретата на джамиите – някои от тях, например "Света София", са преустроени християнски църкви – и величествената кула, издигната от генуезци, надвиснала над хълмовете на града. През дълбокия залив на Златния рог старият град Стамбул, със своята мизерия и великолепие, гледа към по-просторния съвременен квартал, където живеят чужденците. Това е град на много спомени и народи.

Всичко около него е вода, а самият стар град е защитен от три страни. На северозапад Босфора се простира към Черно море, Русия и централна Азия; на югозапад Мраморно море води към Дарданелите и Средиземно море. Географското му положение е създало града и го е правило значим през вековете. Този град винаги привличал погледи и апетити: от Античността, когато Язон прекосява Босфора, а Александър Велики печели голяма битка над персийците близо до него, до по-съвременни епохи, когато руската императрица Екатерина Велика и германският император Вилхелм II искат да го завладеят.

Значителна част от дипломацията през XIX в. се върти около контрола над жизненоважни водни пътища като Босфора. Русия копнее за пристанища на топли морета с достъп до световните водни пътища. Великобритания на свой ред оказва подкрепа на болнавата Османска империя да затвори излаза на руснаците от Черно море. (Само в най-безнадеждните моменти на войната британците допускат руски контрол върху проливите, но за техен късмет и благодарение на революцията от 1917 г. Русия няма възможност да прибере трофея си.) Османските турци, които някога са стигнали до вратите на Виена, почти нямат думата. Дори младотурският преврат точно преди Великата война почти не успява да забави упадъка. Империята се свива – и на Балканите, и в Северна Африка.

През 1914 г. лидерите на Османската империя решават да се противопоставят на Русия, която сега е съюзник на стария им приятел Великобритания, и така влизат във войната на страната на Германия и Австро-Унгария. Залагат на губеща карта. Османската армия се сражава удивително храбро, като се има предвид относителната ѝ слабост. В Месопотамия и Галиполи турските войници засрамват Съюзниците, които са очаквали бързи победи. Но през 1918 г. късметът на турците се изчерпва. Поражението на България през септември отваря пътя към Константинопол от запад, а британски и индийски подразделения настъпват от юг и от изток. В източното край на Средиземно море се събират застрашителен брой бойни кораби на Антантата. Затишие цари само по североизточните граници, където Руската империя се разпада, но турците са прекалено слаби, за да се възползват. Империята им е започнала постепенно да се разлага преди избухването на войната, сега тя се топи като пролетен сняг. Арабските територии са се отделили, от Месопотамия до Палестина и от Сирия до Арабския полуостров. В източния край на Черно море подчинените народи – арменци, грузинци, азербайджанци и кюрди – водят борба за създаване на нови държави по границите с Русия. Един американски дипломат съобщава: "Сред турците цари всеобщо отчаяние в очакване на изхода от Мирната конференция." Подобно на много други народи те се надяват американците да ги спасят; самоопределението би могло да избави поне турскоезичните райони в Източна Тракия и Анадола.[1] В Константинопол интелектуалци сформират "Общество на Уилсъновите принципи".[2]

Държавниците, въвлекли империята във войната, подават оставки през първата седмица на октомври и бягат с германски военен кораб, а временното правителство изпраща послание на британците, че иска мир. Британското правителство се съгласява веднага да започне преговори на остров Мудрос в Егейско море, отчасти за да държат французите настрана. Въпреки че се консултират с тях за условията на примирието, британците излизат със съмнителния аргумент, че тъй като Османската империя е влязла във връзка най-напред с тях, то задължение на Великобритания е да се заеме с преговорите. Френското правителство, както и френският адмирал в Мудрос отправят безплодни протести. Всички преговори се водят от британския пълководец, адмирал Артър Калторп.[3]

Османската делегация се предвожда от младия флотски герой Хюсеин Рауф, новия министър на военноморските сили. На 28 октомври тя пристига на флагманския кораб на Калторп "Агамемнон". Преговорите са любезни, дори приятелски. Рауф намира Калторп за честен и принципен – дори добронамерен, когато обещава Великобритания да се отнесе внимателно към Турция, защото това е всичко, което е останало от империята. Константинопол по всяка вероятност няма да бъде окупиран, вероятно няма да се позволи и на гръцки или италиански военни части да акостират, каквито са опасенията на турците. Когато се завръща у дома, Рауф споделя пред един репортер: "Уверявам ви, че нито един вражески войник няма да дебаркира в нашия Истанбул." Британците се били отнесли с тях изключително добре. "Примирието, което сключихме, надминава очакванията ни." Въпреки че е приел всички представени от британците клаузи, Рауф вярва на Калторп, който е обещал, че условията на примирието няма да бъдат използвани несправедливо. В действителност британците са заинтересувани само от свободно преминаване през проливите, защо им е да окупират Истанбул или който и да е друг град? Рауф си казва, че в крайна сметка британците вече са придобили арабските територии: "Не мога да си представя към коя друга територия биха могли да предявят претенции от гледна точка на националните си интереси и по тази причина да се опитат да я завземат."[4]

На 30 октомври двамата мъже слагат подписите си под примирието и бодро вдигат тост с шампанско. Капитанът на "Агамемнон" пише на съпругата си: "Рауф, който формално е наш враг, произнесе много изящна и елегантна кратка реч, с която ми благодари за проявеното гостоприемство и внимание." Рауф бил споделил, че снимката на невръстните близнаци, синовете на капитана, била източник на вдъхновение за него. "Не е ли много мило?"[5]

В Лондон британският кабинет приема новината за примирието със задоволство и започва да обсъжда как трябва да бъде окупиран Константинопол, предвид "манталитетът на Изтока". Британците и съюзниците им са твърдо решени да приложат примирието строго. Всички турски гарнизони трябва да се предадат; всички железопътни и телеграфни станции ще се управляват от

Съюзниците, а турските пристанища ще бъдат на разположение за бойни кораби на Антантата. Но клаузата, която нанася най-голяма вреда, е седмата, която дословно гласи: "Съюзниците имат право да окупират всяка стратегическа точка, в случай че се възникне ситуация, застрашаваща сигурността им." Години по-късно Рауф си спомня: "Всички в страната бяхме убедени, че Англия и Франция държат не само на писмените договори, но и на обещанията си. Аз също споделях това убеждение. Колко жалко, че вярванията и убежденията ни се оказаха погрешни."[6]

От поста си далеч на юг край сирийската граница един приятел на Рауф, също герой от войната, разтревожен пише на правителството: "По мое искрено и честно убеждение, ако демобилизираме войските си и се съгласим с всичко, което искат британците, без да предприемем стъпки да сложим край на недоразуменията и погрешните тълкувания на примирието, за нас ще бъде невъзможно да наложим каквото и да било ограничение на хищните планове на Великобритания."[7] Мустафа Кемал – по-известен днес като Ататюрк – се впуска на север към Константинопол, като убеждава всеки по пътя си, от водещи политици до самия султан, че трябва да се формира силно националистично правителство, което да се противопостави на чужденците. Мнозина се съгласяват, но султанът предпочита да спечели благоразположението на Антантата. През ноември 1918 г. той разпуска парламента и се опитва да управлява чрез приближени лица.

Великото родословие, създало Сюлейман Великолепни, е деградирало Мехмед VI. Неговото най-голямо постижение е, че успява да остане жив по време на управлението на трима от братята си: единият детрониран, когато полудява; вторият е параноичен и жесток и до такава степен се бои от враговете си, че ангажира евнух, който да дърпа пръв от всяка негова цигара; третият е боязлив възрастен мъж, който управлява страната до лятото на 1918 г. Мехмед VI е здравомислещ, но е трудно да се направи точна преценка дали в кокалестата му глава има много идеи. Той сяда на султанския престол с лоши предчувствия. Споделя с един религиозен водач: "Много съм объркан. Молете се за мен."[8]

Мощта на трона, която някога е карала света да трепери, е изчезнала. Правителствените разпореждания, съобщава американският представител, "често са пренебрегвани в провинцията,

а обществената безопасност е много слаба в Мала Азия".[9] Въпреки че първоначално Константинопол не е официално окупиран, съюзническите войници и дипломати "са навсякъде – дават съвети, заповеди и предложения".[10] Военни кораби на Антантата задръстват пристанището. "Болен съм - мърмори султанът. - Не мога да погледна през прозореца. Крайно ми е неприятно, че трябва да ги виждам." Ататюрк е на коренно различно мнение: "Както са дошли, така ще си отидат".[11]

Ататюрк е сложна, смела, решителна и опасна личност, чийто портрет с пронизващите сини очи и в наши дни е навсякъде в Турция. През 1919 г. много малко чужденци са чували за него; четири години по-късно той е унижил Великобритания и Франция и е създал новата национална държава Турция. Десети ноември, годишнината от смъртта му, е ден за национално възпоменание. Той може да е безмилостен, както разбират и приятелите и враговете му; след великите победи дава на съд за измяна някои от най-старите си сподвижници, включително Рауф. Но може да бъде и очарователен, както откриват многото жени в живота му. Децата го обичат и той тях; но винаги казва, че е добре, че няма деца, тъй като синовете на великите мъже обикновено са дегенерати. Има рационален и точен ум, но в по-късните години пада в плен на езотеричното. Отказва да разреши на радио "Анкара" да излъчва турска народна музика; точно това слуша той с приятелите си. Иска да еманципира турските жени, но се развежда с единствената жена, за която е бил женен по традиционния мюсюлмански начин. Той е диктатор, който прави опит да положи основите на демокрацията. През 1930 г. създава опозиционна партия и избира водачите ѝ, когато тя започва да му противоречи, я разтуря. Той е капризен, но справедлив по свой собствен начин. Подчинените му знаят, че нито една заповед, която е издал нощем по време на честите си запои, не трябва да бъде взимана под внимание.[12]

Мъжът, който създава Турция, е роден в покрайнините на старата Османска империя, в македонското пристанище Салоника. Майка му е селянка, която едва може да чете и пише, баща му неуспял търговец. Подобно на самата Османска империя, в Салоника живеят различни националности. Дори пристанищните работници говорят поне пет езика. Около половината от населе-

нието на града е еврейско, останалите са турци, гърци, арменци, албанци.[13] Западноевропейците упражняват контрол над търговията, както европейските държави – над цялата империя.

От най-ранна възраст Ататюрк развива към религията ненавист, която така и не го напуска. Ислямът – както и водачите и светците му – са "отровен кинжал, насочен към сърцето на моя народ". От паметната вечер, когато като ученик вижда как шейхове и дервиши карат една тълпа да обезумее, у него се поражда омраза към явлението, което възприема като примитивен фанатизъм. "Категорично отказвам да повярвам, че днес, в светлото присъствие на науката, познанието и цивилизацията във всичките ѝ аспекти, съществуват мъже в цивилизованата общност на Турция, които са толкова примитивни, че търсят материалното си и морално благополучие в напътствията на един или друг шейх."[14]

Въпреки възраженията на майка си, настоява да учи във военно училище. В онези дни там се подготвят не само водачите на бъдещето; военните училища са средища на засилващия се национализъм и революционните настроения. Ататюрк в частност има склонност към математиката и политиката. Научава френски толкова добре, че може да чете трудовете на политически мислители като Волтер и Монтескьо. Деветнадесетгодишен Ататюрк си извоюва място в пехотния колеж в Константинопол. Там открива светската космополитна столица, където мюсюлманите са помалко от половината население.[15] Останалата част е смесица от евреи сефаради, чийто предци са избягали от християнска Испания преди много векове, полски патриоти, потърсили спасение от царското управление, както и православни арменци, румънци, албанци и гърци. Въпреки четиривековната османска власт, гърците все още владеят търговията. (Дори след Втората световна война повече от половината от членовете на търговската камара носят гръцки фамилии.[16]) Европейците ръководят най-важните промишлени отрасли, а западните кредитори поддържат платежоспособността на правителството и контролират финансите му. Османците вече са толкова слаби, че са принудени да предоставят на западняците специални привилегии и капитулации, включващи освобождаване от турски данъци и съдилища. Както горчиво пише един турски журналист: "Изпаднали сме в положението на

обикновени зрители, докато търговията ни, производството ни и дори порутените ни колиби са предоставени на чужденците."[17]

Пехотният колеж, където учи Ататюрк, е разположен на северния бряг на Златния рог, в по-новата част на града; с широките си улици, газово осветление, опера, кафенета, търговски камари, банки, магазини по последна европейска мода и дори публични домове с канапета от розов сатен, точно като в Париж. Ататюрк изследва Константинопол с ентусиазъм, като гуляе, развратничи и чете много, но отношението му си остава противоречиво. Добро място за развлечения, но опасно за правителствата.[18] По-късно той премества столицата във вътрешността на страната, в малко известния град Анкара.

Като и много други млади офицери в годините преди 1919 Ататюрк се замесва в тайни общества, които се стремят да дадат на империята съвременна конституция. Той споделя надеждите на революцията от 1908 г., и разочарованията ѝ, когато тя не успява да укрепи империята.[19] През 1908 г. Австрия анексира Босна и Херцеговина, а България обявява независимостта си. През 1911 г. Италия, най-слабата от Великите сили, обявява война и завзема Либия. След Балканските войни от 1912 и 1913 г. Албания, Македония и част от Тракия, включително и Солун, излизат от границите на империята. До 1914 г. европейската част на империята, която някога се е простирала до Унгария, е редуцирана до малък анклав в Тракия, свит под България. За шест години са загубени над милион и сто хиляди квадратни километра.

Когато избухва Първата световна война, Ататюрк се наслаждава на живота като дипломат в България. В София за първи път посещава оперно представление, петнадесет години по-късно залага в плановете си сграда за опера в новата столица Анкара. Учи се да танцува бални танци; по-късно, в новата република, държавните чиновници са заставяни да танцуват на официални балове, тъй като "така правят на Запад".[20] В началото на 1915 г. му предлагат командването на нова дивизия, която ще бъде хвърлена в защита на полуостров Галиполи. Репутацията на много от западните съюзници е разбита в Галипови, тук се ражда неговата. Както по-късно пише авторът на официалната британска история: "Рядко усилията на един единствен дивизионен командир са оказвали в три отделни случая толкова силно влияние не

само върху хода на дадено сражение, но дори върху съдбата на кампанията и върху съдбата на цял един народ."[21]

Константинопол, както Ататюрк открива в края на войната, е много по-различен от града от неговите спомени. Няма въглища, а храната е оскъдна. Един турчин, който по това време е момче, разказва как майка му се бори, за да нахрани семейството: "Струваше ни се, че цял живот сме карали само на супа от леща и зеле, и на сухото безплодно обещание за хляб." Правителството е банкрутирало. По ъглите на улиците славни офицери продават лимони, тъй като пенсиите им са се обезценили. Прииждат все повече бежанци: руснаци, които бягат от гражданската война, арменци, които отчаяно търсят сигурност, турци, които изоставят Близкия изток и Европа. До края на 1919 г. в града има около 100 000 бездомници. Единствените турци, които процъфтяват, са черноборсаджиите и престъпниците. Градът е обзет от налудничави слухове: един ден тълпата се втурва към "Света София", тъй като се е понесла мълва, че християнските камбани отново са окачени.[22]

Местни гърци, опиянени от надеждата за възстановяване на елинската власт, окачват синьо-бялото знаме на Гърция; огромен портрет на гръцкия премиер Венизелос е изправен на един от главните площади. Гръцкият патриарх изпраща настойчиви искания до Париж, в които осъжда турците и настоява Константинопол отново да стане гръцки. Кабинетът му призовава гърците християни да престанат да сътрудничат на турските власти. Един английски дипломат казва, че гърците "се държат арогантно". Някои луди глави бутат турците по улиците и ги карат да си свалят фесовете.[23]

Съюзнически офицери и бюрократи, които наблюдават спазването на примирието, непрекъснато се увеличават. Един млад англичанин си спомня: "Животът беше разпуснат, порочен и възхитителен. Кафенетата бяха пълни с хора, които пиеха и танцуваха." В нощните клубове белогвардейци пеят меланхолични песни, а красиви млади бежанки се предлагат на цената на едно ядене. Човек може да се носи с моторна лодка през Мраморно море, да яхне кон и да отиде на лов по азиатския бряг на Босфора, както и да прибере великолепни антики за дребни монети.[24] Съюзниците неофициално поделят Константинопол на сфери на

влияние и поемат по-голямата част от администрацията, те управляват местната полиция и учредяват собствени съдилища. След като турската преса критикува гостите, Съюзниците поемат и контрола върху цензурата. Когато през 1920 г. Константинопол е окупиран официално, особена промяна не се забелязва.

Извън града в Тракия и Мала Азия офицери от Антантата се разпръсват, за да следят капитулацията. Французите окупират най-важния южен град Александрета (днес Искендерун) и в началото на 1919 г. навлизат във вътрешността на страната. Като цяло британците са по-популярни; според една дама от юга: "Англичаните са изпратили синовете на лордовете, а французите - прислужниците си."[25] Правителството на султана, също толкова слабо и демобилизирано, колкото и фигурантът му, не предприема никакви действия, като търси само начини за спечелване на благоразположението на Съюзниците.

Но Съюзниците не са благосклонно настроени. Някои от тях, като Кързън, който председателства правителствената комисия, отговорна за британската политика на изток, смята, че е дошло времето да се освободят "от тази язва, която трови живота на Европа". Корупция, неописуема поквара и машинации били плъзнали от Константинопол, за да заразят невинните европейци. Мирната конференция е възможността веднъж и завинаги да се изреже този източник на злини: "присъствието на турците в Европа е източник на неотслабващо зло, който заразява всичко около себе си. Не ми е известен нито един интерес, турски или някакъв друг, който през последните почти 500 години да е извлякъл полза от това присъствие." Въпреки че като дипломиран историк Кързън би трябвало да е по-добре осведомен, той твърди: "Летописите свидетелстват: безредици, гнет, машинации и масови кланета, почти без аналог в историята на източния свят."[26] Неговият премиер, като и много други либерали, споделя чувствата му; Лойд Джордж е наследил враждебността към турците от великия Гладстон.

Въпросът е какво ще замени Османската империя. Великобритания не иска вражески военни кораби да използват проливите. Тя все още трябва да пази пътя за Индия през Суецкия канал. А има нов фактор: нарастващото значение на петролните доставки от Мосул в Османската империя и от Персия. Великобритания

не желае сама да поеме цялата отговорност, а Гърция със сигурност не би могла, от друга страна, тя не желае да се намеси друга велика сили, например съюзничката ѝ Франция. В края на краищата двете воюват векове наред в Европа, Северна Америка, Африка и Близкия изток. Дружбата им е отскорошно дело. Тя е удържала на изпитанието на войната, но не е ясно дали ще издържи на мира. Вече са възникнали проблеми за арабските територии от Османската империя. Иска ли Великобритания френски кораби в източния край на Средиземно море и френски бази по цялото му крайбрежие? Кързън е напълно убеден, че не иска.

> Голяма част от обществения ми живот е бил свързан с политическите амбиции на Франция, с които съм се сблъсквал в Тунис, в Сиам, и почти във всеки отдалечен район, където французите са имали достъп. Принудени сме заради националната си сигурност да влезем в съюз с французите, който се надявам да е дълготраен, но техният национален характер е различен от нашия и в много случаи политическите им интереси са в противоречие с нашите. Страхувам се, че Франция е великата сила, от трябва да се страхуваме за в бъдеще.

Би било голяма грешка, продължава той, да се позволи на Франция да придобие влияние в Близкия изток. "Франция е силно организирана държава с безкрайна дързост, въображение и категорична мощ, която ще се справи с хората от Изтока.[27]

Французите също не вярват на британците. Но имат значителни интереси в Османската империя - от закрилата на братята християни до обширни френски инвестиции.[28] Въпреки всичко, за Франция това, което става с Османската империя или на Балканите, е много по-маловажно от споразумението с Германия. Независимо какво мисли колониалното му лоби, Клемансо би направил компромис с Великобритания, тъй като се нуждае от подкрепата ѝ в Европа. Въпреки че не желае да види пълното изчезване на азиатската част на Турция, Клемансо поне първоначално няма сериозни планове за гръцките искания там. Колкото до Европа, той подкрепя гръцките претенции в Тракия.[29] Ако Гърция попречи на исканията на Италия, толкова по-добре за Франция.[30]

През войната Великобритания, Франция и Русия са провели

многобройни обсъждания за бъдещето на Османската империя. През 1916 г. британският и френският представител, сър Марк Сайкс и Жорж Пико, се споразумяват техните две страни да поделят арабскоезичните райони, а в турскоезичните Франция да придобие зона, простираща се на север от Киликия до Сирия. Руснаците, които вече са изтръгнали обещание, че те ще анексират Константинопол и проливите, дават съгласието си при условие, че вземат турските провинции край границите им в Кавказ. Решението на новото болшевишко правителство да сключи мир с Централните сили фактически отменя валидността на това споразумение. Сега Великобритания и Франция остават основни сили в Близкия изток и с утихването на военните действия започват да се гледат подозрително.

На 30 октомври във Върховния съвет Лойд Джордж и Клемансо подхващат разгорещен спор за искането на Великобритания да се води самостоятелни преговори за временно примирие с Турция. Хаус съобщава: "Ругаеха се като хамали".[31] Лойд Джордж казва на Клемансо:

> За експедицията в Палестина никой друг с изключение на Великобритания, не е допринесъл с нещо повече от шепа негърски взводове. Наистина съм изненадан от липсата на великодушие от страна на френското правителство. Британците вече имат около 500 000 войници на турска земя. Британците са пленили три или четири турски армии и са дали стотици хиляди жертви във войната с Турция. Другите правителства са вкарали малко негри полицаи, за да гледат да не откраднем Божи гроб! Но се вдигна голям шум, когато се стигна до подписването на примирие.[32]

Това твърдение е несправедливо; както подчертава Клемансо по друг повод, британците съответно са изпратили по-малко войски на Западния фронт. "Моето становище беше и остава, че ако белите взводове, които изпратихте там, бяха хвърлени срещу германците, войната можеше да приключи няколко месеца по-рано."[33] Въпреки всичко французите оказват подкрепа на примирието, както Пишон казва "в дух на помирение, който френското правителство винаги е било склонно да проявява по отношение на Ве-

ликобритания."[34] Но когато става въпрос за поделянето на трофеите, от този дух няма да остане почти нищо.

Миротворците не постигат споразумение за Турция до 30 януари 1919 г., а и тогава го правят само заради трудния дебат за мандатите на бившите германски колонии. Лойд Джордж, който предишната седмица е успял да накара американците и своевол-ните си доминиони да се споразумеят, набързо споменава Османската империя като пример за територия, за която са необходими мандати. Тъй като турците са били твърде лоши при управлението на подчинените си народи, трябва да им се отнеме контрола върху всички арабски територии – Сирия, Месопотамия, Палестина и самия Арабски полуостров. Арабите са цивилизовани, но все още не са организирани и ще имат нужда от външно управление. На османците трябва да се отнемат и северозападните територии. Те са се държали ужасяващо с арменците и очевидно трябва да се създаде арменска държава, вероятно като мандатна територия на външна сила. Може би трябва да се появи и Кюрдистан, на юг от Армения. Това, което все пак остава, са предимно турскоезични територии: частта в Европа, проливите и Анадола в Мала Азия. Въпросът с тях, неангажирано заявява Лойд Джордж, може да бъде уреден "според заслугите им". (Той не споменава ивиците земя, които се простират към вътрешността на страната и които са обещани на французите, италианците и гърците.)

Другото важно нещо, твърди Лойд Джордж, е предотвратяването на нападенията на отделните групи в рамките на империята едни срещу други. Това не е задължение, което Великобритания иска. Както изтъква той, Съюзниците имат над милионна войска, разпръсната из Османската империя, а Великобритания плаща за кампанията. "Ако ги задържат там, докато сключат мир с Турция и докато Обществото на народите бъде създадено, започне да работи и е в състояние да реши този въпрос, разходите ще са нараснали неимоверно, а ние наистина не можем да ги поемем."[35] Той трябва да отговаря пред Парламента.

Лойд Джордж се надява Уилсън да разбере намека и да предложи САЩ като мандатна сила най-малкото по отношение на Армения и на проливите.[36] Още по-добре ще е, ако американците решат да управляват всички турски територии. Хаус е намекнал за тази възможност.[37] Американците обаче на практика нямат ясна

позиция по отношение на Османската империя извън антипатията си спрямо турците. Американски протестантски мисионери, които действат в Турция от 20-те години на XIX в., са обрисували една мрачна картина на банкрутирал режим. Голяма част от дейността им е сред арменците и затова те дават информация от първа ръка за кланетата по време на войната. В САЩ са събрани големи парични суми за подпомагане на арменците.[38] Хаус бодро е разговарял с британците за разделянето на Османската империя и Уилсън със сигурност е обмислял пълното ѝ изчезване.[39]

От друга страна, САЩ никога не са обявявали война на Османската империя, което ги поставя в затруднено положение при определянето на съдбата ѝ. Единствената от Четиринадесетте точки на Уилсън, която засяга Турция, е неясна. "На турската част от настоящата Османска империя трябва да се осигури сигурен суверенитет, но на другите националности, които сега са под турска власт, трябва да им се осигури безспорна сигурност за живота и абсолютна, необезпокоявана възможност за автономно развитие." Кои са турските части? Кой трябва да има автономно развитие? Арабите? Арменците? Кюрдите? Разпръснатите гръцки общности?

Когато през декември 1918 г. анкетната комисия от американски експерти изготвя меморандум, в него се посочва, че същинска Турция (не е определена) трябва да бъде третирана справедливо и че подчинените раси трябва да бъдат освободени от гнета и лошото управление, което на свой ред означава "автономия" за арменците и "протекция" за арабските територии.[40] От друга страна, в официалния коментар на Четиринадесетте точки от месец октомври 1918 г. се говори за международен контрол над Константинопол и проливите; вероятно гръцки мандат по отношение на крайбрежието на Мала Азия, за което неправилно е казано, че преобладават гърци; възможен американски мандат за Константинопол, Армения и дори за Македония на Балканите.[41] Преди началото на Мирната конференция всички предполагат, че САЩ ще вземат мандат най-малкото за Армения и проливите.[42] Не всички са доволни. Британските адмирали, след като са се освободили от руската заплаха, не желаят да виждат в източната част на Средиземно море едни силни Съединени щати.[43] Външният отдел за Индия също е обезпокоен. Мехмед VI е не само ос-

мански султан, но и халиф, най-близкото нещо до духовен водач за всички мюсюлмани. Ако той бъде прогонен от Константинопол, дори да бъда поставен под надзора на външна сила, това може да разгневи индийските мюсюлмани.[44] Лойд Джордж просто пренебрегва възраженията.[45]

Както често се случва, Мирната конференция отлага вземането на трудни решения. На заседанието през януари Уилсън предлага военните съветници да проучат въпроса как най-добре би могло да се подели бремето на окупацията на турските територии. Лойд Джордж казва: "Това би разяснило въпроса." Но разбира се, не става така. Докладът пристига своевременно и на 10 февруари е обсъден набързо, включен е в дневния ред за следващия ден, но въпросите за границите на Белгия се оказват много по-интересни.[46]

На 26 февруари появата на арменска делегация преди заседанието на Върховния съвет напомня на миротворците, че въпросът с Османската империя е останал неуреден. Бохос Нубар паша е спокоен, богат и образован. Баща му е бил премиер на Египет. Аведис Ахаронян е жилав, циничен поет от Кавказ. Бохос говори от името на арменската диаспора, Ахаронян - от името на родината в планините, където се срещат Русия, Персия и Турция. По начин, който вече е обичаен, те се позовават на историята – на вековете, през които арменците са живели там, на запазването на християнската им вяра, на службата им за Антантата (някои арменци са се сражавали в армията на Русия) и на обещанията на Съюзниците. И, подобно на други делегации, поставят искания за голяма ивица земя, която се простира на юг и на запад от Кавказ до Средиземно море. Не чак толкова обичайно, те искат и защита от външна сила, разумна молба, като се имат предвид съседите и миналото им.[47] Възлагат надеждите си на Съединените щати. Американски експерт отбелязва: "Не минаваше и ден, в който опечалени арменци с бради и черни одежди да не обсаждат американската делегация и, не чак толкова често, президента, описвайки наистина ужасяващите условия в собствената им родина."[48]

Арменците са една от най-тъжните истории на конференцията. Между 1375 г., когато бива покорена последната независима арменска държава, и пролетта на 1918 г., когато националистич-

ни сили провъзгласяват Арменската република върху доскоро руски земи, те живеят под чужда власт. След като в началото на XIX в. руснаците завладяват кавказкия север, арменските земи са поделени между Русия, Турция и Персия. Арменците, много от които са обикновени земеделци, са превърнати в руснаци, турци или персийци, но когато идеите на национализма и самоопределението проникват на изток, се оформя мечтата за една възродена арменска нация. Тя е неясна – християни, светски настроени кръгове, консерватори, радикали, протурски кръгове, прорускикръгове, без съгласие за истинската същност на Армения – но мечтата става все по-силна. За съжаление арменският национализъм не е единственият, който се ражда в тази част на света.

Хитлер цинично пита: "Кой си спомня за арменците днес?" По време на Парижката мирната конференция ужасът от това, което турците са извършили с арменците, е все още жив. Светът все още не е привикнал към опитите за унищожаване на цели народи. Кланетата започват през 1908 г., когато старият режим излива яростта си върху всяка група, която му се противопоставя. Османски войски и местни кюрди, които сами започват да се пробуждат като нация, вилнеят из арменските села. Младотурците, взели властта през 1908 г., обещават нова ера и говорят за светска многоетническа държава, но освен това мечтаят за съединяване с други тюркски народи в централна Азия. В този пантюркски свят няма място за арменци и други християни.

Когато Османската империя влиза във войната, Енвер паша, един от лидерите на младотурския триумвират, който управлява в Константинопол от 1913 г., изпраща армиите си на изток срещу Русия. През 1915 г. резултатът е катастрофален: руснаците разбиват многобройната османска войска и насочват поглед към Анадола, точно когато Съюзниците на запад акостират в Галиполи. Триумвиратът дава заповед за изселване на арменците от източен Анадол, под предлог че са предатели - потенциални или реални. Много арменци са изклани преди да успеят да напуснат земята си; други умират от глад и болести по време на принудителните походи на юг. Все още се спори ожесточено дали истинската цел на османското правителство е била геноцид; както се спори и за броя на загиналите арменци, който варират от 300 000 до милион и половина.[49]

Западната общественост е ужасена. Във Великобритания арменската кауза привлича поддръжката на известни личности - от херцога на Аргейл до младия Арнолд Тойнби. На британските деца им се напомня за гладуващите арменчета, когато не си изяждат всичко в чиниите. В САЩ се събират големи парични суми за подпомагането им. Клемансо пише предговор към книга, като разглежда подробно зверствата: "Нима може да е вярно, че в зората на XX в., на пет дни път от Париж, безнаказано се извършват зверства, които покриват земята с ужас, по-лош от който не може да си представим и в епохите на най-голямо варварство." Обикновено сдържаният Лансинг пише на Уилсън, който сам е силно проарменски настроен: "Това е една от най-черните страници в историята на тази война." "Кажете на арменците - възкликва Орландо, - че приемам тяхната кауза като своя." Лойд Джордж обещава, че Армения никога няма да бъде предадена отново на "унищожителната тирания" на турците. "Нямаше политик от която и да било британска партия - пише той в спомените си, - който да не приемаше, че ако успеем да сразим тази варварска империя, като основно условие при сключването на мир трябва да наложим избавлението завинаги от кървавото хаотично управление на арменските долини, опетнени от позорните деяния на турците."[50]

Благородни чувства, но не особено резултатни в крайна сметка. По време на Мирната конференция дори постигането на принципно искрено споразумение е трудно на фона на други съображения. Армения е толкова далеч, обградена е от врагове, а Съюзниците имат много малко войски в района. Придвижването на сили и помощи в момент, когато ресурсите значително са намалели, е голямо начинание; съществуващите железопътни линии са сериозно повредени, а пътищата са примитивни. Помощта е твърде далеч, а враговете на Армения са наблизо. Руските войските, било то белогвардейски или на болшевишки, напредват на юг и не са склонни да приемат арменска или каквато и да било друга независима държава в Кавказ. На другия фланг на Армения турците са силно се възмутени от загубата на турска територия, както и от по-нататъшните загуби, които предполагат арменските искания.

В Париж приятелите на Армения са хладни и колебливи. Вяр-

но е, че британците виждат определени предимства за себе си от поемането на мандат върху Армения: защита на петролните доставки от Баку до брега Каспийско море и до пристанището Батуми на Черно море, както и създаване на бариера между болшевизма и британските владения в Близкия изток.[51] (В най-лошите си кошмари британците виждат как болшевизмът се свързва с един възраждащ се ислям и събаря Британската империя.) От друга страна, както продължава да настоява Министерството на войната, британските ресурси са почти на изчерпване. Френското министерство на външните работи, от своя страна, се заиграва с идеи за огромна Армения под френска протекция, която ще отвори място за френски инвестиции и разпространяване на френската култура. Клемансо обаче не проявява почти никакъв ентусиазъм.[52] Италианците също като французите предпочитат да се съсредоточат върху усилията си за придобивки по средиземноморския бряг на Турция и в Европа. Така остават само американците.

На 7 март Хаус уверява Лойд Джордж и Клемансо, че Съединените щати без съмнение ще вземат мандат.[53] Лойд Джордж е възхитен от перспективата американците да поемат "благородното задължение" и е облекчен, че мандатът не отива при французите.[54] Хаус, както често се случва, е преувеличил. Уилсън с право е предупредил Върховния съвет, че "не би могъл да си представи нещо друго, което народът САЩ да приеме по-малко охотно от военни задължения в Азия". Индикация за това до каква степен мнението му губи значението си, е фактът, че когато на 14 май Армения се явява пред Съвета на четиримата, Уилсън се съгласява да приеме мандата при условие, че бъде представен за одобрение в Сената.[55] Това смущава французите, защото предложената арменска мандатна територия ще се простира от Черно до Средиземно море и ще включва в себе си района на Киликия, обещан на Франция по споразумението "Сайкс–Пико". Клемансо, който проявява слаб интерес към турскоезичните територии, не възразява, но колегите му са разярени. От Лондон Пол Камбон се оплаква: "Трябва да са пияни, за да се предават по този начин... пълна капитулация, хаос, невъобразима бъркотия."[56] Въпреки че в този момент никой не подозира, нито едно от споразуменията в Париж няма да предизвика и най-малка промяна

за Армения.

През същата пролет из заседателните зали и по масите на ресторантите витаят безброй други планове за Османската империя. "Да бъде манда (бивол) - казва едно остроумие в Константинопол, - да бъде вол, да бъде каквото и да е животно, само да дойде бързо."[57] Ако всички искания, протекторати, независими държави и мандатни територии бяха реализирани, от Турция би останала една съвсем малка държава, отделена във вътрешността на Анадола, без излаз на проливите, без крайбрежни територии по Средиземно море и орязан излаз на Черно море, без арменски или кюрдски територии на североизток. Това, което, наред с всичко друго, разкриват сметките в Париж, е невъзможността на Великите сили да наложат волята си. Началникът на британския имперски генерален щаб Хенри Уилсън смята политиците за напълно нереалистични. "Те изглежда си мислят, че нарежданията важат в Турция и в Азия. Но дори след примирието ние никога не сме се опитвали да проникнем в тила."[58] Самите турци също са подценени. Почти всички в Париж предполагат, че те просто ще сторят каквото им се нареди. Държавният секретар за Индия Монтагю призовава: "За бога, нека не казваме на мюсюлманина какво трябва да мисли, нека зачитаме това, което той мисли." Балфур отговаря със смразяваща незаинтересованост: "Въобще не съм в състояние да разбера защо Бог или някоя друга сила трябва да има нещо против това да казваме на мюсюлманина какво трябва да мисли."[59] Същото важи и за бившите арабски поданици на Османската империя.

27. Арабската независимост

Един ден по време на Мирната конференция съветникът на британската делегация Арнолд Тойнби трябва да отнесе някакви документи на премиера. "Лойд Джордж, за моя радост, забрави присъствието ми и започна да мисли на глас. "Месопотамия... да... петрол... напояване... трябва да имаме Месопотамия, Палестина... да... Юдея ... ционизъм... трябва да имаме Палестина, Сирия

... хмм ... Какво има в Сирия? Нека я вземат французите."[1] Такива са рамките на мирното споразумение в Близкия изток: Великобритания ще се възползва от шанса си, нещо трябва да се подхвърли на французите, родина за евреите, петрол, увереността на миротворците, че могат да се разпореждат с бившите територии на Османската империя, както на тях им е удобно. За арабския Близък изток мирните споразумения представляват нов вариант на стария империализъм от XIX в. Великобритания и Франция се промушват напред - временно - тъй като САЩ не желаят да се намесват и защото арабският национализъм все още не е достатъчно силен, за да им се противопостави.

На срещата си в Лондон през декември 1918 г., точно преди Уилсън да пристигне в Европа, Лойд Джордж и Клемансо намират време да се споразумеят за обширните арабски територии на Османската империя, които се простират от Месопотамия, по границите с Персийската империя, до Средиземно море. Духът и на двамата е все още приповдигнат от победата над Германия и от непознатото досега, но очевидно топло приятелство между двете държави. Клемансо е възхитен от начина, по който е посрещнат в Лондон, когато тълпите от посрещачи обезумяват, надават радостни възгласи, подсвиркват и хвърлят шапките и бастуните си във въздуха. "Наистина за такъв флегматичен и студен народ това говори само по себе си" - казва Мордак, помощникът на Клемансо.[2] Разговорът за Близкия изток е кратък и изпълнен с добро настроение. "И така, какво ще обсъждаме?" - пита Клемансо. Лойд Джордж отговаря: "Месопотамия и Палестина". "Кажете ми какво искате" - пита Клемансо. "Искам Мосул" - отговаря Лойд Джордж. "Ще го имате. Нещо друго?" "Да. Искам и Йерусалим." "Ще го получите и него, но Пишон ще направи проблем за Мосул" - отговаря Клемансо. (Мосул ще придобие значение заради петрола.[3])

От своя страна Лойд Джордж очевидно също е дал някакви обещания на Клемансо - подкрепата на Великобритания, дори срещу американците, за френските претенции за контрол върху Ливанския бряг и вътрешността на Сирия, както и за дял от евентуалните петролни залежи в Мосул.[4] По-късно французите твърдят, че Клемансо е бил толкова великодушен, защото Лойд Джордж го е уверил, че може да разчита на британската подкре-

па за исканията си в Европа и най-вече в долината на Рейн.[5] В мемоарите си Лойд Джордж не споменава тази част от сделката.[6] Дали французите са сгрешили и британците са се отметнали (за пореден път)? За съжаление няма официален протокол от разговора. Това е зловещото начало на един въпрос, който ще отрови френско-британските взаимоотношения по време на Мирната конференция, а по-късно.

Онова, което впоследствие ще бъда наречено "сирийски въпрос" (макар в действителност да засяга всички арабски територии на Османската империя), не би трябвало да нанесе толкова голяма вреда. Великобритания и Франция вече са се споразумели за Близкия изток с тайното споразумение Сайкс-Пико от 1916 г. Неочакваното рухване на Османската империя обаче подклажда стари мечти и старо съперничество. Ожесточеният спор през 1919 г. е за нещо повече от територии. Той е за Жана д'Арк и Уилям Завоевателя, за битките за Квебек [1759] и Пласи [Индия, 1957], за кръстоносците, за Наполеон в Египет и поражението на флотата му от адмирал Нелсън в битката при Нил, за надпреварата за Африка, която замалко да доведе до избухване на война за Фашода през 1898 г., и за надпреварата за влияние между френската и англосаксонската цивилизации.

Либералът Лойд Джордж, превърнал се в грабител на земя, още повече влошава положението. Също като Наполеон той се опиянява от възможностите, предлагани от Близкия изток: възроден елинистичен свят в Мала Азия; нова еврейска цивилизация в Палестина, Суец и безопасни маршрути до Индия, лоялни и послушни арабски държави по Плодородния полумесец [Египет, Източното Средиземноморие и Месопотамия] и долините на реките Тигър и Ефрат, защита на британските петролни залежи в възможност за нови източници под непосредствен британски контрол; американците услужливо да вземат територии тук и там под мандат; французите да вършат каквото им се казва. На частна вечеря точно преди края на войната най-приближените му съветници го намират "в изключително екзалтирано състояние на духа", "твърде безкомпромисен." Той иска да изключи Франция във възможно най-голяма степен от Близкия изток, дори с цената на нарушение на предишни обещания.[7] Това означава преди всичко Сайкс-Пико, "злополучното споразумение – по думите на Кързън,

- което оттогава ни тежи като воденичен камък на врата".[8]

Подобно на толкова много други споразумения, които навестяват Мирната конференция като неканени гости, споразумението Сайкс-Пико е изготвено в разгара на войната, когато обещанията са евтини, а перспективите за поражение твърде вероятни. През 1916 г. войната върви на зле за Антантата. На изток десантът при Галиполи се проваля, а значителните индийски сили капитулират в Месопотамия. Британците искат да предприемат нова офанзива срещу Османската империя от Египет, но за да се пренасочат ресурси от Западния фронт, трябва да имат съгласието на французите. Примамката е споразумение за бъдещото разпореждане с Османската империя.

И двамата преговарящи са католици, и двамата познават Близкия изток от първа ръка. Пико е бил генерален консул в Бейрут преди войната, а Сайкс е пътувал надлъж и нашир от Кайро до Багдад. Пико произхожда от заможната средна класа, от която са излезли много френски дипломати, колониални губернатори и високопоставени бюрократи. Висок и изпълнен със самомнение, консервативен и набожен, той се интересува както от собственото си достойнство, така и от това на Франция. Близък е до могъщи колониални лобита във Франция, брат му е ковчежник на Комитета за френска Азия, който въпреки наименованието си е много по-заинтересован от Близкия изток.[9]

За разлика от него Сайкс е един от онези богати, аристократични дилетанти, които гравитират около периферията на британската дипломация. Не е получил кой знае какво формално образование - частни учители в голямото имение в Йоркшир, кратки престои в пансиони и няколко години в Кеймбридж, където се отличава като театрал аматьор. Той е ентусиазиран, енергичен и често непрактичен. Т. Е. Лорънс казва за него: "Той вижда във всичко необичайното, а пропуска обичайното. Той би очертал с няколко щрихи нов свят, изцяло несъразмерен, но ярък като визия за определени аспекти на това, за което се надяваме."[10] Обича да се шегува, да рисува карикатури, провинцията на Йоркшир и Британската империя. Ненавижда градовете, рутинното и пацифистите. Отдаден е на съпругата си и на шестте си деца, може би заради собственото си нещастно детство, с майка алкохоличка и неврастеничен и студен баща. Обожава някогашния Близък из-

ток на пустините и обикновените селяни; обвинява французите и международните финансови среди за модернизирането и корумпирането на старото общество. Възхищава се от френската култура, но смята, че Франция не заслужава империята си. След като посещава френска Северна Африка казва: "Французите са неспособни да внушават респект, те не са сахиби, не са джентълмени, офицерите им нямат нито коне, нито оръжия, нито кучета."[11]

Колкото да е странно, Пико и Сайкс успяват да се сработят. Планът им, който бива одобрен от правителствата през 1916 г., е достатъчно разумен от гледна точка на западния империализъм. Сирийският бряг и голяма част от днешен Ливан ще бъдат предоставени на Франция, докато Великобритания ще получи пряк контрол над централна Месопотамия, района на Багдад и южната част около Басра. Палестина, която е трънлив въпрос поради силния интерес на друга християнски страни (по-специално Русия), ще получи международна администрация. Останалата обширна територия, която днес обхваща Сирия, Мосул в северен Ирак и Йордания, ще има местни арабски вождове, надзиравани от французите на север и от британците на юг. (Арабският полуостров не се споменава, вероятно защото никой не смята, че всички тези километри пясък си струват безпокойството.) Споразумението задоволява французите, които имат значителни инвестиции по сирийското крайбрежие и които се виждат като защитници на големите християнски общности в региона, например маронитите около Ливанските планини. Британците също са доволни, защото умно са поставили французите между себе си и Руската империя.[12]

Почти веднага след сключването на сделката британците въпреки всичко започват да съжаляват за нея. Не би ли било поразумно директно да се контролира Палестина, която е толкова близо до Суецкия канал? Несъгласията тръгват главно от британските власти в Египет. Защо французите трябва да вземат Мосул? Когато Русия отпада от войната през 1917 г., внезапно се оказва не чак толкова съществено Франция да бъде буфер. Когато пристига новината за капитулацията на Османската империя, колега на Сайкс съобщава: "Той беше измислил нов и извънредно находчив план, според който французите бързо ще опразнят целия арабски регион, с изключение на Ливан, като в замяна ще

получат протекторат върху целия кюрдско-арменски регион от Адана до Персия, както и Кавказ.[13]

Във Франция хетерогенно колониално лоби - производители на тъкани в Лион, които искат сирийска коприна, камарата на производителите на автомобили, които отбелязват, че Мосул е прекрасно място за шофиране, йезуитски свещеници, чийто орден ръководи университет в Бейрут, финансисти, официални лица и интелектуалци от Комитета на френска Азия - убеждават правителството твърдо да отстоява позициите си. За това лоби Сирия неизменно е Велика Сирия, която се простира на юг до Синай и на изток до Мосул. Парламентарни групи сочат стратегическите императиви. Франция вече е придобила Алжир и Тунис по южното крайбрежие на Средиземно море; сега трябва да добави и Мароко. Уви, твърде късно е за Египет, който е задигнат от британците чрез нечестна машинация през 1882 г. Но за Ливан не е късно, както и за вътрешността на Сирия и за Палестина.[14] Ке д'Орсе изпраща писма до Клемансо за "това тежко, но славно бреме". Връзките на Франция със Сирия датирали от времето на кръстоносните походи. Тя вече била направила много, за да защити християните и да донесе цивилизацията на всички араби. Сега местните хора разчитали на Франция да поправи щетите, нанесени от дългата османска власт. Франция не трябвало да се отказва от Сирия. Френското обществено мнение с право щяло бъде вбесено, ако "след подобна война и такава победа, които са утвърдили забележителната роля на Франция в света, се окаже, че тя е отстъпила спрямо август 1914 г."[15]

Британската позицията се втвърдява. Комисията по източните въпроси при военновременния кабинет, създаден през 1918 г., за да разработи британската политика в Близкия изток, многократно подчертава необходимостта да бъде удържан съюзникът. Според Кързън, който е председател на комисията и неин основен двигател, ако Франция получи Палестина и Сирия, Великобритания ще трябва да държи голяма войска в Египет, за да защитава Суецкия канал и жизненоважния път към Индия.[16] Но съществуват и други пътища, по суша и по въздух (новопоявила се възможност), от източното Средиземноморие през Сирия и Месопотамия, или по на север покарай Черно море и през Кавказ. Балфур изтъква, че това е опасен аргумент: "Всеки път, когато трябва да

го обсъждам - на интервали приблизително от по пет години - откривам, че се е появила нова район, който трябва да браним и която се предполага, че пази вратата към Индия. Тези варти все повече и повече се отдалечават от Индия и не знам колко на запад ще бъдат докарани от военното командване." Колегите му са твърдо решени да отменят споразумението Сайкс-Пико.[17]

Още преди французите да проумеят замисъла им, британските действия предизвикват подозренията им. Френски католици са обезпокоени, когато британски войски под командването на генерал Едмънд Алънби прогонват турците от Йерусалим точно преди Коледа на 1917 г. "Протестантската опасност" завладява Светите земи. Френското колониално лоби започва да наблюдава с тревога, как египетската лира най-напред става официална валута на Палестина, а после и в Сирия и търговията започва да тече на юг. Пико се отправя към Палестина, за да се опита да защити френските интереси, но открива, че Алънби и щабът му са неотзивчиви.[18] През лятото на 1918 г., когато последната голяма германска офанзива атакува Западния фронт, а британците се готвят за нова офанзива в Сирия, Ке д'Орсе предупреждава, че френската общественост няма да приеме "Франция да бъде лишена от придобивките, които ѝ се полагат по право, от онези, които са пренасочили войските си в решаващия момент". Френското безпокойство се засилва от последвалия отказ на британските военни власти да предадат на френски представители властта в районите от Сирия, посочени за Франция от споразумението Сайкс-Пико. Освен това британците запазват тревожно мълчание за дългосрочните си планове. Пико, който не е толкова твърдолинеен като повечето си колеги, прави опит да предупреди Сайкс за настроението във Франция: "Злонамерени кръгове откриват доказателство за скрити намерения. Дори останалите започват да стават подозрителни." Британците отказват да приемат сериозно както загрижеността на французите, както и самия Пико: "доста суетен и нерешителен човек - казва един офицер, - който ревностно пази собствената си позиция и престижа на Франция."[19]

Въпреки че се държат сякаш Близкият изток е тяхна собственост, макар и спорна, британците и французите трябва да вземат под внимание и съюзниците си. Неясните обещания, дадени на Италия по време на войната - достъп до пристанища като Хайфа

и Акра [в Галилая], участие в администрацията на Палестина, равнопоставено третиране на Арабския полуостров и Червено море - биха могли спокойно да бъде пренебрегнато и в по-голямата си част са. Но САЩ са нещо друго. Уилсън допуска, че на арабите ще са им необходими напътствия, предполага се от страна на Великобритания и Франция, но приема сериозно идеята да се проведат консултации с местното население. В речта за "Четирите принципа" пред Конгреса на 11 февруари 1918 г. казва: "Всяко уреждане на територии в тази война трябва да бъде извършено в интерес и полза на засегнатото население." Бившият министър на колониите и вицепрезидент на официалния френски комитет, който трябва да формулира колониалните цели на Франция, Гастон Домерк много правилно възкликва: "Пречката е Америка."[20]

В един момент европейците плавно възприемат езика на американците. Съвсем ясно е, казва Домерк, че "на нас ни е необходима колониална империя, за да упражняваме в полза на човечеството призванието на Франция да цивилизова."[21] Британците са не по-малко умели в обличането на стари имперски цели в привлекателна нова премяна. "Това не трябва да тревожи американците - казва Смътс на колегите си в Комисията по източните въпроси. - Вие не желаете поделяне на плячката; това би било погрешна политика за в бъдеще." От друга страна, ако бъдат убедени, че британците зачитат арабските искания, американците биха могли да окажат натиск върху французите да се откажат от обещаното по споразумението Сайкс-Пико. Сесил, принципен и непоследователен, предупреждава, че "американците ще ни подкрепят само ако сметнат, че ние ще наложим нещо като местно управление." Кързън отива по-далече: "Ако не можем да се справим със затрудненията си по друг начин, ще трябва да приложим принципа на самоопределението с цялата му сила, там където срещаме затруднения с французите, арабите или който и да е друг, като оставим случаят да бъде уреден от този последен аргумент, знаейки в дъното на душата си, че има по-голяма вероятност ние да се облагодетелстваме от него повече от останалите."[22]

В широко разпространена на арабски език декларация британското и френското правителство ловко изтъкват, че главната им цел във войната с Османската империя била "пълното и окончателно освобождаване на народите, които толкова дълго са били

потискани от турците, както и установяването на национални правителства и администрации, чиято власт произтича от инициативата и свободния избор на местното население." Думите са евтини. Британците, както казва Кързън, са убедени, че арабите с готовност ще предпочетат британска протекция. Французите изобщо не приемат сериозно арабския национализъм. Пико казва: "Не може безчетен брой племена да бъдат превърнати в жизнеспособна цялост."[23] И двете Велики сили си затварят очите за ентусиазма, с който декларацията им е приета в арабския свят; в нейна чест в Дамаск арабски националисти прерязват електрически кабели и взривяват голямо количество боеприпаси.[24] Британците и французите, които по време на войната са призовали на помощ духа на национализма, ще открият, че връщането му обратно в бутилката няма да е лесно.

В края на ноември 1918 г. мургав и красив млад мъж, който претендира, с известно основание, че говори от името на арабите, се качва на британски военен кораб в Бейрут и отплава за Марсилия и Парижката мирна конференция. Фейсал, потомък на пророка и представител на древния клан на Хашемитите, е умен, решителен и много амбициозен. Поразителен е. Независимо, че е отраснал в Константинопол, той е олицетворение на истинския арабски благородник от пустинята. На Лансинг, който по принцип е доста прозаичен, навява мисли за тамян и злато. "Той внушаваше тишината и спокойствието на пустинята, медитацията на човека, който живее в пустошта, тържествеността на размислите на онзи, който беседва сам с природата."[25] Калениият в битки възрастен британски генерал Алънби вижда "енергичен, слаб, висок и изпънат мъж. Има прекрасни ръце като на жена, когато говори, пръстите му винаги нервно се движат."[26] С "конницата на Свети Георги" (златни лири), британски оръжия и съветници, Фейсал е оглавил арабското въстание срещу турците.

Британците хазартно са го подкрепили и така са поели ангажименти, които противоречат на пакета от обещания в споразумението Сайкс-Пико. През 1915 г. висшият представител на властта в Кайро сър Хенри Макмахън е разговарял с бащата на Фейсал, Хюсеин, който е главен шериф на Мека. "Дребен, спретнат възрастен господин с голямо достойнство, а когато пожелаеше, и с голям чар". Хюсеин се интересува по-скоро от съдбата на соб-

ствения си клан, отколкото от самоопределението на арабите.[27] Извънредно горд от предците си, които е в състояние да проследи много поколения назад (което често прави), той е старейшина на един от най-древните и изтъкнати родове в Арабския свят, пазители на най-светите за исляма места из целия район на Хиджаз, и горд собственик на телефонен номер Мека 1. Макмахан обещава на шарифа, че ако арабите въстанат срещу турците, ще получат британско съдействие и нещо много повече - независимостта си. За да бъдат защитени френските и британските интереси, отделни райони ще бъдат изключени от арабска власт: територията на запад от линията, която се простира от Халеб на север до Дамаск на юг, с други думи крайбрежието на Сирия и Ливан, както и в старите турски провинции Багдад и Басра. Границите между тези територии и останалите райони не са ясно очертани. Впоследствие британците твърдят с явно незачитане на географията, че Палестина също е западно от линията Халеб-Дамаск. А какво означава независимост? Хюсеин и поддръжниците му предполагат, че дори в изключените територии правителството ще е арабско, под европейско наблюдение; останалите райони от Арабския полуостров, нагоре през Палестина до вътрешността на Сирия и до Мосул на север от Месопотамия, ще представляват независима арабска държава. Но британците имат предвид нещо малко по-различно.[28]

През 1915 г. подробностите на това, което представлява размяна на обещания, а не твърд договор, нямат чак такова значение. Вероятно е справедливо да се каже, че нито една от двете страни не води преговори с напълно честни намерения. Хюсеин силно преувеличава влиянието си, когато загатва за обширно арабско съзаклятие, което само чака сигнал от него. През 1915 г. позицията му е несигурна. Той прекарва голяма част от живота си в Константинопол в очакване османските власти да го назначат за шариф и наскоро е научил, че те смятат да се освободят от него.[29] Във врата му диша опасен съперник в лицето на Ибн Сауд, който сплотява племената от вътрешността, за да му се противопостави. От британска гледна точка въобще не е ясно дали арабите някога ще въстанат, нито дали Османската империя ще рухне, нито дали Съюзниците биха могли да спечелят войната. Подобно на споразумението Сайкс-Пико, писмата Хюсеин - Макмахан

са краткотрайни средства, а не част от дългосрочна стратегия. През тези години е дадено още едно обещание, което ще създаде проблеми на миротворците. Декларацията на Балфур, която казва на евреите по цял свят, че ще имат родина в Палестина, е издадена от британското правителство и подписана от французите, а по-късно и от американците. Не е ясно как тя се вписва в споразуменията с арабите.

Писмените обещания, дадени по време на война, не винаги могат да бъдат изпълнени в мирно време, но през юни 1916 г., когато започва Арабското въстание, британците имат всички основания да са доволни от дипломацията си. Шарифът набързо се провъзгласява за крал на арабите, въпреки че британците ще го признаят само за крал на Хиджаз. Четирима от синовете му се сражават срещу турците, но този, който се отличава, е Фейсал. До него язди светлокосият и синеок британски офицер за свръзка, който по-късно ще стане още по известен като Лорънс Арабски.

Изявен учен и човек на действието, воин и писател, страстен любовник, както в арабските страни така и в Британската империя, Лорънс, по думите на Лойд Джордж, е "изключително загадъчна и недостъпна личност".[30] Той и до ден днешен остава загадка, забулена от легенди, някои от които истински, други създадени от самия него. Истина е, че се справя блестящо в Оксфорд, че е велик археолог и че е изключително храбър. Не е истина, че сам организира Арабското въстание. Автобиографичното му произведение "Седемте стълба на мъдростта" отчасти е история, отчасти мит, както признава самият той. Лорънс твърди, че лесно минавал за арабин, но арабите намират, че говоримият му арабски е пълен с грешки.[31] Недоволен е, когато американският журналист Лоуел Томас го прави известен, но няколко пъти тайно посещава залата Роял Албърт Хол, за да слуша лекциите му. Томас посочва: "Той имаше гения да влиза на заден ход в центъра на вниманието."[32] Когато реши, Лорънс може да бъде изключително чаровен. Приятелите му са от различни светове и класи, от бедуините в пустинята до Е. М. Форстър. Но той може да бъде и брутално груб. Когато негов съсед, по време на вечеря на Мирната конференция, казва нервно "Страхувам се, че това, което говоря, не ви интересува твърде", Лорънс му отговаря: "То изобщо не ме интересува".[33]

В "Седемте стълба на мъдростта" описанието на първата среща на Лорънс с Фейсал е епично: "От пръв поглед разбрах, че това е мъжът, когото съм дошъл да търся в Арабия - водачът, който ще доведе Арабското въстание до пълен триумф." Впечатленията му в течение на времето представят за един по-земен Фейсал "Той е избухлив, горд и нетърпелив, понякога е неразумен и лесно се отплесва в страни. Притежава много повече лично обаяние и живот в сравнение с братята си, но е по-малко предпазлив. Очевидно е много умен, може би не е твърде честен."[34]

Последното важи и за Лорънс. На Фейсал той предлага виденето за трона на една независима Сирия, която обхваща и Ливан, като омаловажава другите обещания, които Великобритания е дала на французите или на евреите.[35] Той прави необходимото войските на Фейсал да получат признание за превземането на Дамаск, за голямо раздразнение на австралийците, които фактически свършват работата. Фейсал е назначен за главен управител на Сирия. И прави всичко това за арабите, но и за британците. Самия той не знае което е по-важното за него. Понякога говори за арабите като за "нас", а за британците като за "вас".[36] Подобно на други проарабски настроени личности, се надява, че арабите с желание ще предпочетат ограничено самоуправление под благосклонното наблюдение и контрол на британците. Самоопределението, казва той пред Комисията по източните въпроси на Кързън, "е неразумна идея по много причини. Бихме могли да позволим на хората, които са се сражавали редом с нас, да се самоопределят."[37] По този начин имперските нужди на Великобритания се вписват идеално в арабския национализъм, а на него не му се налага да прави избор помежду им.[38]

Французите виждат в Лорънс "злия гений" на Фейсал, който е настроил обикновените араби срещу тях.[39] Когато през ноември 1918 г. той пристига заедно с Фейсал в Марсилия, облечен, както френски полковник отбелязва с отвращение, "в странна бяла ориенталска роба", му се казва, че е добре дошъл само в качеството на му британски офицер. Лорънс напуска разярен Франция, но се връща за началото на Мирната конференция, все така облечен в арабска роба.[40] Британците и американците му се възхищават, а французите мрачно негодуват срещу неоснователната му ненавист към страната им. Говори се, че е закачил своя френски кръст

за храброст на кучешки нашийник.[41] Надявайки се да избегне противопоставяне с Великобритания по въпроса за Сирия, Клемансо се съгласява да го приеме. Той припомня на Лорънс, че французите са се сражавали там по време на кръстоносните походи. "Да - отвръща Лорънс, - но кръстоносците са били разбити, а кръстоносните походи са се провалили."[42]

Французите подозират, че британците ще използват Фейсал, за да отслабят техните искания в Сирия ("британски империализъм с арабско феридже", подхвърля един френски дипломат) и изобщо не желаят във Франция нито него, нито Лорънс и ако са знаели навреме, са щели да ги спрат още в Бейрут. От друга страна обаче не се решават да експулсират Фейсал от Марсилия, винаги съществува малък шанс той да бъде откъснат от британците. Фейсал е приветстван възпитано, но хладно, като е уведомен, че няма официално положение и че съветът да предприеме това пътуване не е бил добър. Развеждат го по бойните полета, за да го държат далеч от Париж и едва когато той заплашва, че ще напусне, президентът Поанкаре го приема.[43] Французите с неохота му връчват Почетния легион, който Фейсал получава по ирония на съдбата именно от генерал Гурар, който по-късно ще го свали от трона в Сирия.

Когато пристига в Лондон, той е посрещнат по-топло, но с неизказаните настроения го объркват. Британците намекват, че може да се наложи да приеме френски контрол в Сирия.[44] Те искат от него и да се съгласи Палестина да не бъде част от Сирия, както настояват арабите, и да подпише споразумение с водача на Световната ционистка организация Хаим Вайцман, което да признава ционисткото присъствие там. Фейсал е сам и объркан в един непознат свят. Изправен пред френската враждебност той се нуждае от британската подкрепа. В началото на януари подписва, валидността на този документ неизменно е оспорвана, подобно на толкова много други, които се занимават с Близкия изток.[45]

В началото на Мирната конференция, французите се опитват да вбият клин между Фейсал и британците. Името му е изпуснато от списъка с официалните делегати. На оплакването на Фейсал официален представител от френското министерство на външните работи безцеремонно отговаря: "Лесно е да се проумее. Взели са ви на присмех: британците са ви изоставили. Ако мине-

те на наша страна, може да уредим нещата." След като британците протестират, французите неохотно позволяват на Фейсал да присъства като официален делегат, но само като представител на бащиния си Хиджаз. Лорънс е неизменно до него като придружител, преводач и ковчежник, тъй като Фейсал е субсидиран от Форин офис.[46] Френската преса напада Фейсал и го нарича британска марионетка, а френското разузнаване отваря писмата му и бави телеграмите му до Близкия изток. Като последна неуспешна маневра Ке д'Орсе си отглежда Централния сирийски комитет, който твърди, че говори от името на сирийците по света и иска една по-голяма и протежирана от Франция Сирия, която включва и Ливан. Резултатът е, че арабските националисти се настройват още по-подозрително към французите.[47]

На 6 февруари на делегацията от Хиджаз най-накрая е дадена възможност да се обърне към Върховния съвет. Фейсал, в бяла роба, извезана със злато, и ятаган на пояса, говори на арабски, а Лорънс превежда. Носи се мълва, че Фейсал просто е цитирал Корана, докато Лорънс е импровизирал.[48] Арабите, казва Фейсал, искат самоопределение. Въпреки че е готов да се съгласи с изключването на Ливан и Палестина, останалата част от арабския свят трябва да получи своята независимост. Той приканва Великобритания и Франция да изпълнят дадените обещания. Докато Лойд Джордж поставя въпроси, предназначени да покажат приноса на арабите за победата на Антантата, Уилсън пита дали арабите биха предпочели да са част от една мандатна територия или от няколко. Фейсал прави опит да избегне този неудобен въпрос, като подчертава, че арабите предпочитат единение и независимост. В случай че Великите сили вземат решение за мандати, той намеква, че неговите народи биха предпочели американците. Когато Фейсал и Лорънс правят частно посещение на Уилсън, който е резервиран и не особено склонен да се ангажира, въпреки че години по-късно, когато нещата тръгват зле за Фейсал, той твърди, че Уилсън е обещал, ако Сирия наистина се утвърди като независима страна, САЩ да я защитят.[49]

Френският министър на външните работи прави опит да хване Фейсал неподготвен. Както съобщава злостно един британски наблюдател: "Пишон имаше глупостта да попита какво е направила Франция, за да му помогне." Фейсал веднага оправя похва-

ли към французите, като не пропусна да изтъкне колко ограничена е била подкрепата, предоставена от Франция. "Той каза всичко това по такъв начин, че никой да няма възможност да бъде засегнат, а Пишон, разбира се, изглеждаше кръгъл глупак, какъвто си е."[50] Няколко дни по-късно французите подновяват атаките, като представят араби, които претендират, че техния народ, било то християни или мюсюлмани, не желаят нищо толкова силно, колкото френска помощ. За съжаление, докато сивобрадият говорител на Централния сирийски комитет се впуска в двучасовата си тържествена реч, един американски експерт скришно подава бележка на Уилсън, в която се изтъква, че говорителят е прекарал последните тридесет и пет години във Франция. Уилсън спира да го слуша и започва да се разхожда из залата. Клемансо прошепва гневно на Пишон: "За какво сте довели този човек?" "Не мислех, че ще се държи по такъв начин" - повдига рамене Пишон.[51] Личното становище на Клемансо е, че исканията на Фейсал са абсурдни, но той все още се надява да избегне открито противопоставяне с Великобритания, особено след като разискванията за условията на Германия са навлезли в тежък стадий.[52]

Французите представят и делегация, която иска независим Ливан под протекцията на Франция, за която не се пестят суперлативите. Водачът ѝ изтъква: "Либералните ѝ принципи, традициите ѝ, запазени през вековете, помощта, която Ливан винаги е получавал от нейна страна в трудни времена, цивилизацията, която тя разпространи навред, я правят знаменита в очите на всички жители на Ливан."[53] От историческа гледна точка Франция е защитник на християнските общности из цялата Османска империя, но има по-близки връзки с маронитите, които са мнозинство в пустошта около Ливанските планини. През 1861 г. Франция принуждава Османската империя да създаде там автономна провинция. Маронитите са се сражавали рамо до рамо с френските рицари; те претендират, без всякакви аргументи, за родствени връзки с Карл Велики; като френски католици, те са обърнати по-скоро към папата в Рим, отколкото към Вселенския патриарх в Константинопол; и най-важното, възхищават се от френската култура почти толкова, колкото самите французи. Когато водачите на маронитите очертават един по-голям Ливан, обхващащ долината Бекаа и по-голямата част от крайбрежието от Триполи до

Сидон, включително голям брой мюсюлмани, Франция е благоразположена.[54]

По време на Мирната конференция Клемансо се интересува преди всичко от сигурността на Франция в Европа, но не би могъл изцяло да пренебрегне собственото си колониално лоби. Казва на Кер, помощника на Лойд Джордж: "Лично аз не съм особено загрижен за Близкия изток. Франция, обаче, винаги е играла там велика роля, а от икономическа гледна точка колония, която би дала на Франция икономически възможности, е от съществено значение, особено като се има предвид настоящото ѝ финансово положение. По-нататък продължава, че френското обществено мнение очаква решение, което е в съзвучие с позицията на Франция. Той не би могъл, по неговите думи, да приеме каквото и да е споразумение, което не се придържа към това условие."[55] Готов е, както вече е демонстрирал на прословутия разговор през декември 1918 г., да направи значителни отстъпки на британците; но не може да им предостави всичко в Близкия изток.

Преди Уилсън да отпътува за кратко към САЩ на 14 февруари, заради натиска на неотложните задачи не се взима никакво решение за арабските територии. Основната причина е, че британците все още не са решили какво искат. Дали да не се оттеглят и да позволят на Франция да вземе Сирия, както са обещали в споразумението Сайкс-Пико и както предпочита Форин офис?[56] Комисията по източните въпроси на Кързън и военните бързат да изтъкнат опасностите, ако Франция, в крайна сметка, придобие контрол върху ивица от бившата територия на Османската империя от Армения на север до границите на Палестина на юг.[57] Според Лорънс и някои други, които смятат, че Великобритания е задължена на арабите и в частност на Фейсал, поради което не би било редно да ги изостави на французите. Лойд Джордж е склонен да се съгласи; както казва пред делегацията на Британската империя "не бихме могли отново да се изправим пред Изтока, ако нарушим думата си."[58] От друга страна, би отстъпил Сирия на Франция само ако няма друга алтернатива. Не желае да се отчуждава от французите. Както и по други проблеми, той се опитва да запази отворени всички възможности за избор. Лойд Джордж забавя изтеглянето на британските окупационни сили и така за пореден път убеждава французите, че британците не заслужават доверие. Балфур се оплаква:

По този въпрос затънахме в невероятно тресавище: отчасти заради неотстъпчивостта на французите, отчасти заради изконно погрешната позиция, в която сме се поставили, като настояваме за военна окупация на страна, която при никакви обстоятелства не желаем да задържим, като изключваме онези, които признаваме, че трябва да я имат, и отчасти заради сложния и противоречив характер на обществения ангажимент, който сме поели.[59]

Докато Уилсън е далеч, британците подхвърлят различни решения, всяко от които би оставило Франция с празни ръце, в разрез със споразумението Сайкс-Пико. Лойд Джордж придумва Клемансо да приеме Фейсал като владетел на Сирия и го предупреждава, че ако не го направи, в Сирия може да избухне война.[60] Британците още повече разгневяват французите с един план за коригиране на границите на Палестина, който би отнел почти една трета от територията на Сирия на юг.[61] Британският посланик в Париж казва: "Нотите, които идваха от френското правителство, едва ли можеха да бъдат по-лоши, ако бяхме врагове, а не съюзници." Британският колониален секретар лорд Милнър, който отговаря за сирийския въпрос, пристига в Париж, за да увери французите, че "Великобритания не желае Сирия и в никакъв случай не възразява на френското присъствие там". Той дори убеждава стария си приятел Клемансо да се срещне с Фейсал, за да се опитат да стигнат до някакво решение. За съжаление опитът за покушение над Клемансо е извършен на 19 февруари, преди планираната среща. Под претекст че не желае да безпокои Клемансо Милнър не повдига въпроса отново; Клемансо също отказва да се занимава с него.[62] Няколко седмици по-късно Лойд Джордж сякаш се връща към споразумението Сайкс-Пико, но само след три дни представя нова карта, която оставя в ръцете на Франция Ливан и пристанището Александрета [днешен Искендерун в Турция] на север, а Сирия остава фактически независима под властта на Фейсал.[63] Клемансо горчиво се оплаква на Хаус, че Лойд Джордж винаги нарушава обещанията си.[64] Френското правителство е под интензивния натиск от страна на френските колониалисти; Ке д'Орсе дори подклажда кампания в пресата с искане за мандат в Сирия. "Няма да направя каквито и да било

отстъпки повече - Клемансо уверява Поанкаре. - Лойд Джордж е измамник. Той успя да ме превърне в "сириец".[65]

На 20 март, когато Уилсън вече е в Париж, Пишон и Лойд Джордж отново правят преглед на цялата история в Съвета на четиримата. Споразумението Сайкс-Пико, казва след това Уилсън с отвращение, звучи лицемерно, "добър пример за стара дипломация".[66] Самият Сайкс по това време вече не е между живите, отнесен от голямата грипна епидемия, а Пико е в Бейрут и предприема дръзки опити да пази интересите на страната си пред лицето на враждебната британска военна администрация. Алънби, който е извикан в Париж от Дамаск, предупреждава, че арабите ще окажат силна съпротива срещу френска окупация.[67] Уилсън се опитва да намери компромисно решение. Както сам подчертава, единственото, което го интересува, е мирът. Защо да не се изпрати анкетна комисия, която да установи фактите, като попита самите араби какво желаят? Мирната конференция, подчертава той, използвайки любимата си формула, ще открие "възможно най-научната база за решаване на въпроса."[68] За да подразни британците, Клемансо лукава предлага комисията да разгледа още Месопотамия и Палестина. С незаинтересованост, която вбесява френското колониално лоби, казва на Поанкаре, че се е съгласил с комисията само от любезност към Уилсън, защото така или иначе специалните пълномощници няма да открият нищо освен подкрепа на Франция за Сирия, "където имаме традиции от 200 години насам." Френският президент е ужасен. Както споделя в дневника си: "Клемансо е мъж за катастрофи; ако не може да ги предотврати, ги причинява."[69] Лойд Джордж се съгласява с комисията, но за себе си намира идеята за отвратителна. След кратък размисъл Клемансо застава на същото мнение. Двамата умишлено се бавят, когато трябва да посочат представителите си, което на свой ред ядосва Уилсън, който през май едностранно решава да изпрати в Близкия изток свои специални пълномощници.

Фейсал научава, че ще бъде назначена комисия и пие шампанско за пръв път в живота си.[70] Той е уверен, както и вездесъщият Лорънс, че тя ще потвърди независимостта на Сирия под негова власт.[71] И за двамата прекараните в Париж месеци са били разочароващи и досадни. Полет над града ги разведрява донякъде. Фейсал възкликва: "Колко ужасно, че нямаме бомби, за да ги

хвърлим върху тези хора." "Няма значение, тук има няколко възглавници.[72] Лорънс става все по-неприятен, като си прави дебелашки шеги. Една вечер например замерва отвисоко на стълбището Лойд Джордж и Балфур с парчета тоалетна хартия.[73] През април Фейсал и Клемансо провеждат дълго отлаганата среща, на която обсъждат изготвен от британски и френски експерти пореден план за някаква форма на мек френски мандат. Клемансо намира Фейсал за по-дружелюбен и по-разумен отпреди и решава, че е приел условията.[74] В действителност Фейсал умишлено протака нещата по съвет на Лорънс.[75] През май, когато става съвършено ясно, че не е постигнато споразумение и няма сериозна съюзническа анкетна комисия, Фейсал благополучно се завръща в Дамаск.

В Париж спорове между Великобритания и Франция продължават и достигат върхната си точка на 21 май в яростна сцена между Клемансо и Лойд Джордж по отношение на цялата Османска империя. Клемансо изтъква, че Франция се е съгласила Киликия да бъде включена в арменската територия под мандата на САЩ. Той напомня на Лойд Джордж, че през миналия декември се е отказал от Мосул. "По този начин изоставих Мосул и Киликия, без колебание извърших компромисите, за които помолихте, тъй като ми казахте, че след това няма да има затруднения. Но няма да приема това, което предлагате днес - правителството ми ще бъде свалено на следващия ден, като дори аз ще гласувам срещу него".[76] Клемансо заплашва да изтегли предложението си за Мосул. Това изправя пред Мирната конференция не само въпроса за Мосул, но и за цялата територия на юг от него до Персийския залив, известна днес като Ирак, въпрос, който британците умело заобикалят до този момент.

Месопотамия - терминът, който британците неопределено използват за бившите османски провинции Мосул, Багдад и Басра- почти не се споменава на конференцията, с изключение на възможността за налагане на британски мандат, както смятат всички. Британски войски са окупирали територията, британска администрация от Индия я управлява, британски кораби плават по течението на река Тигър. Не се очертава вероятност някоя друга държава да се противопостави на претенциите на Великобритания: Русия и Персия са твърде слаби, САЩ не са заинтересовани. До

тази разгорещена сесия на Съвета на четиримата през май, Франция очевидно се е отказала от всякакви претенции. Клемансо е разгневен, но е възможно и да е осъзнал от какво се е отказал толкова нехайно - петрол.

Въглищата са незаменимият източник на енергия за Индустриалната революция, но към 1919 г. става ясно, че бъдещето принадлежи на петрола. Танкове, самолети, камиони и кораби се нуждаят от петрол. Само във Великобритания вносът на нефт нараства четири пъти за периода от 1900 до 1919 г., като тревожното е, че по-голямата част идва не от Британската империя, а от САЩ, Мексико, Русия и Персия. За в бъдеще става ясно, че ще бъде важен контролът върху нефтени полета, рафинерии и нефтопроводи, както и през Първата световна война, когато "каузата на Съюзниците – по думите на Кързън – се носи победоносно по вълни от нефт."[77] Никой не знае със сигурност дали Месопотамия въобще има нефтени залежи, но когато около Багдад започва да се извира черна кал, която се утаява в локви, и когато над тресавищата в Мосул започват да мъждукат газови огньове, картината се изяснява. През 1919 г. британският флот заявява, без да чака повече доказателства, че нефтените полета в Месопотамия са най-големите в света.[78] Би било глупаво да се предава контролът на французите в която и да е от тези части, независимо какво постановява споразумението Сайкс-Пико. Както пише един от умните млади съветници на Лойд Джордж Лио Еймъри: "Най-голямото нефтено находище в света се простира по целия път към Мосул и около него. Дори да не е така, в интерес на нашата сигурност е да контролираме достатъчно територия около нашите жизненоважни нефтени полета, за да избегнем риска те да бъдат връхлетени в началото на войната."[79]

Клемансо, който някога е казвал, "когато имам нужда от петрол, ще си го купя от бакалията", вече е разбрал важността на новото гориво. Той се е отказал от формалния контрол върху Мосул, но настоява пред Лойд Джордж Франция да получи своя дял от евентуалните находища. Британският министър на горивата Уолтър Лонг и френският му колега Анри Беранже - който вярва, че петролът е "кръвта на победата" - се захващат за работа. Двамата изготвят споразумение, според което Франция ще получи една четвърт от Турската петролна компания, като в замяна на

това ще позволи изграждането на два нефтопровода през Сирия от Мосул до морето. И двете страни се съгласяват, че не желаят американците, които са започват да проявяват интерес към петрола в Близкия изток, да ги избутат.[80] За съжаление този разумен компромис, се оплита в конфликта за Сирия. "Беше първокласно сдавяне на кучета - отбелязва Хенри Уилсън в дневника си, - при което Тигърът каза, че Уолтър Лонг е обещал на французите половината от нефта на Месопотамия! Лойд Джордж ме попита дали някога съм чувал подобно нещо. Разбира се, че не бях. При което Лойд Джордж незабавно писа на Тигъра и му каза, че споразумението се отхвърля."[81] Форин офис научава няколко месеца по-късно, което е пример за безпорядъка във воденето на британската политика през този период.[82] Едва през декември на 1919 г., след като Великобритания и Франция най-после са уредили спора си за Сирия, въпросът за петрола е оставен на мира, при почти същите условия, около които са се споразумели Лонг и Беранже. Като част от сделката френското правителство се съгласява завинаги да се откаже от френските искания за Мосул.

Британците не искат французите да придобият Мосул, но собствената им политика спрямо Месопотамия се развива неравномерно. Първоначалната британска кампания там през 1914 г. е била отбранителна и предназначена единствено да предпазва Персийския залив от турците. След като си осигуряват предмостие, те потеглят на север към Багдад. Младият политически секретар Арнолд Уилсън пише на родителите си: "Единственото логично решение е да се отиде колкото е възможно по-далеч, но да не се прави опит да се гледа прекалено далеч."[83] Четири години по-късно британците са стигнали наистина твърде далеч, до кюрдските територии по границата с Турция, а Уилсън оглавява британската администрация.

Арнолд Уилсън е красив, смел и непреклонен стоик. Училищната му характеристика гласи: "Той смело надмогва слабостите си, а най-големите от тях може би са прекалени добродетели. Способен е да управлява и да организира, склонен е да върши много работа за другите, както и на самоотрицание. Маниерите са най-големият му враг."[84] Уилсън мрази танците, клюките и безделието. Свободно цитира Библията, пръстът му никога не трепва върху спусъка. Накратко, притежава качествата на велик имперски проконсул в момент, когато нуждата от тях отпада.

Когато войната избухва, Уилсън е в северната част на Турция близо до планината Арарат и работи по осъществяването на огромен проект за картографиране на границите между Персия и Османската империя. (Тези граници остават почти без промяна.) Със свой колега се връщат във Великобритания през Русия и Архангелск. На път за полка си във Франция е изпратен обратно в Близкия изток, за да вземе участие в кампанията в Месопотамия като помощник на главният политически секретар сър Пърси Кокс.[85] В края на войната Кокс е отзован, за да се заеме с палестинския въпрос, и Уилсън е логичният му заместник. Той управлява Месопотамия от април 1918 г. до октомври 1920 г.

Подобно на другите англичани там Уилсън предполага, че Великобритания се е сдобила с ценна нова придобивка. С петрола, ако залежите в Мосул си струва да се експлоатират, и с пшеницата, ако се напоява както трябва, новата придобивка ще може да се самоиздържа и дори би могла да връща пари в имперската хазна. Уилсън убеждава правителството в Лондон да включи Мосул във военните си цели и непосредствено след примирието с Турция прави необходимото в Мосул да навлязат британски сили. Мосул е важен, твърди той, за отбраната на Багдад и Басра.[86] След разпадането на Османската империя и Руската революция придобива и по-широко стратегическо значение. Британците подкрепят антикомунистическите сили в Русия, както и нароилите с малки независими републики в Кавказ. Един от пътищата за осъществяване на тази цел и за предотвратяване на разпространението на болшевизма на юг е да се изградят връзки между Персия и кавказките държави, които би трябвало да минават през в Мосул.

Уилсън има твърди виждания как трябва да се управлява тази територия. "За административни цели Басра, Багдад и Мосул трябва да бъдат смятани за един район, които да е под ефективен британски контрол." На Уилсън очевидно никога не му е хрумвало, че единството на региона е нелогично по други причини. През 1919 г. не съществува иракски народ: историята, религията и географията разделя жителите му. Басра гледа на юг към Индия и Персийския залив, Багдад има силни връзки с Персия, а Мосул е в по-близки отношения с Турция и Сирия. Обединяването на трите османски провинции и очакването да се създаде нация е все едно

от европейска гледна точка босненските мюсюлмани, хървати и сърби да създадат една държава. Както на Балканския полуостров, сблъсъкът на империи и цивилизации е оставил дълбоки пукнатини. Почти половината от населението е мюсюлмани шиити, една четвърт са сунити, а останалите са малцинствени общности от евреи и християни. Религиозното разделение не е единственото: половината от жителите са араби, а останалите - кюрди (главно в Мосул), персийци или асирийци. Градовете са сравнително напреднали и космополитни, в провинцията все още доминират наследствените племенни и религиозни водачи.[87] Не съществува иракски национализъм, само арабски. Преди войната млади офицери на служба в османските войски са разгърнали кампания за по-голяма автономия за арабските земи. Когато войната приключва, група от тях, сред които и бъдещият премиер на Ирак Нури Саид, се обединяват около Фейсал. Те се стремят към една голяма Арабия, а не към отделни държави.

Арнолд Уилсън не предвижда проблемите, които ще породи събирането на толкова разнородно население в една държава. Той е патерналист, който смята че британците ще останат там за поколения напред. "Средният арабин, противопоставен на шепа политикани аматьори в Багдад, вижда бъдещето като справедливи взаимоотношения и материален и морален прогрес под егидата на Великобритания." Той подтиква правителството да действа бързо: "Най-правилното решение е да обявим Месопотамия за британски протекторат, в който на всички класи незабавно ще бъде предоставени максимална степен на свобода и самоуправление, съвместими с добро и безопасно управление."[88] Шефовете му в Лондон изключват подобна възможност. Те предпочитат непряка власт, като тази, която са прилагали в индийските княжества и в Египет. Предимството ѝ е, че е по-евтина от прякото управление - важно съображение, особено през 1919 г. Пред Комисията по източните въпроси, която безкрайно обсъжда бляскавите възможности пред Великобритания, Балфур посочва: "Ние вземаме под внимание предимствата за местните; предимствата за престижа ни; вземаме под внимание някои неща, свързани с търговията и производството; както и всичко останало, но не чух да се говори за пари и за хора, а ми се струва, че те са решаващите съображения."[89] Непрякото управление е и вид реверанс към

арабското самоопределение и либералното мнение. Високопоставен служител в отдела за Индия казва: "Това, което искаме, е администриране чрез арабски институции, които спокойно можем да оставим, докато самите ние дърпаме конците, нещо, което няма да струва скъпо и което лейбъристите ще преглътнат, без да нарушават принципите си, но което ще подсигури икономическите и политическите ни интереси."[90]

Лесно да се каже, трудно да се направи. В арабския свят и в още по-далечни земи вече се е събудил нов дух. В Индия националистите се обединяват около Ганди, а в Египет членовете на партията Уафд растат с всеки изминат ден. Арабският национализъм все още е слаб в Ирак, но вече е влиятелна сила в Сирия и Египет. Секретарят по ориенталските въпроси и доверен съветник на Арнолд Уилсън разбира това, за разлика от Уилсън.

Гъртруд Бел е единствената жена, която на лично основание ще изиграе ключова роля в мирните преговори. Тя е слаба, холерична, палеща цигара от цигара, с пронизителен глас, свикнала да не се вмества в рамките на привичното. Въпреки че произхожда от богато семейство с големи връзки, тя е скъсала с обичайните стереотипи на своята класа - женитба, деца и общество - постъпва в Оксфорд и става първата жена, получила най-високата степен по история. Изкачва връх Матерхорн и открива нови пътища в Алпите. Тя е виден археолог и историк. Освен това е арогантна, упорита и много влиятелна. През ноември 1919 г., когато британският главнокомандващ в Багдад дава прием за осемдесет видни личности, те напускат местата си, за да се скупчат около нея.[91]

Придружавана само от прислужниците си и водачи тя обикаля целия Близък изток преди войната, от Бейрут до Дамаск и от Багдад до Мосул. Влюбена е в пустинята: "Тишината и уединението те покриват като непроницаемо було, действителността не съществува, само дългите часове езда, сутрин те побиват тръпки от студ, а следобед те обзема дрямка, оживлението при изграждането на стан, разговорите след вечеря около огъня на Мохамед, по-здрав сън, отколкото цивилизацията съумява да предостави, а после отново на път."[92] През 1914 г. е широко призната за един от водещите британски авторитети за Близкия изток. През 1915 г. става първата жена, която започва да работи за британското во-

енно разузнаване и единствената жена, която официално е част от британската експедиция в Месопотамия.

Самата тя не вярва в правата на жените. Нито пък харесва по-голяма част от представителките на собствения си пол. Пред млада английска невеста заявява на висок глас: "Колко жалко, че обещаващи млади англичани се женят за толкова глупави жени". Най-добрите ѝ приятели са мъже: Лорънс, Сейнт Джон Филби (баща на скандално известния Ким), Фейсал и за известно време Арнолд Уилсън. Обича страстно, но никога не се омъжва. Когато се оказва, че най-голямата ѝ любов е комарджия, баща ѝ отказва да даде разрешение за женитба, а втората ѝ любов е със женен мъж. На Коледа 1920 г. пише на баща си: "Както знаеш, нямам много приятели. Не ме е грижа особено за болките на хората и естествено тях не ги е грижа за мен - защо им е да го правят? Освен това всичките им развлечения ме отегчават до смърт и аз не се присъединявам към тях".[93]

Тя се отдава на работата си в Месопотамия. Пише на баща си: "Надявам се, че ще я превърнем в център на арабската цивилизация и просперитет." Арабите, допуска първоначално тя, ще играят малка роля в собственото си управление. "Колкото по-силен контрол успеем да поддържаме тук, толкова по-доволни ще бъдат местните жители." По това време работи отлично с Арнолд Уилсън. Ентусиазирано съобщава на родителите си: "Той е изключителен мъж, 34 годишен, с блестящи способности, съчетание от умствена и физическа сила, което е изключително рядко."[94] Уилсън на свой ред се възхищава на нейното "неуморно усърдие" да се занимава с писмена работа. Казва на семейството си, че е "изключително дейна и полезна по много начини".[95] Заедно очакват решението на правителството за Месопотамия. Но то не идва. Уилямс казва: "Предполагах, че оракулите са онемели, защото съмненията им са по-големи от нашите."[96] Докато чакат, Бел постепенно променя мнението си за вида управление, от което се нуждае Месопотамия. Арабите ще трябва да играят по-голяма роля, отколкото е смятала в началото.[97]

През януари 1919 г. Арнолд Уилсън изпраща Бел в Кайро, Лондон и Париж, за да се опита да разбере какво става. През февруари я последва в Париж, където тя представя възможността за създаване на държава в Месопотамия. Както пише със за-

мах на семейството си: "Утре ще обядвам с господин Балфур, който, както ми се струва, на практика не го е грижа. В крайна сметка се надявам да успея да хвана господин Лойд Джордж и ако успея да го направя, вярвам, че ще спечеля разбирането му. Междувременно сме извикали полковник Уилсън от Багдад". Тя с право е убедена, че съдбата на Месопотамия е свързана с решаването на спора за Сирия. "Не можем да разглеждаме едното, откъснато от другото, а в случая със Сирия френското становище е решаващо." Тя е общувала много с Лорънс и Фейсал и сега споделя надеждите им, че французите биха могли да бъдат убедени да приемат Фейсал като крал на независима Сирия. Арнолд Уилсън решително не одобрява Лорънс и възгледите му: "Изглежда е нанесъл изключително много вреди, струва ми се, че и затрудненията ни с французите се дължат най-вече на неговите действия и съвети."[98]

Разговорите и лобирането не постигат почти нищо. Държавният секретар за Индия Монтагю пише тъжно на Балфур: "Сега в Париж са госпожица Бел и полковник Уилсън. Те са ми подчинени. Идват при мен и казват: "Ние сме тук. Какво искате от нас?" А аз не мога да им дам информация какво става."[99] Докато миротворците говорят уклончиво, в Месопотамия безпокойството расте: сред кюрди и персийци, които са неспокойни под арабска власт; сред шиитите, които негодуват срещу влиянието на суните; сред племенните водачи, които британските власти не зачитат; сред високопоставените офицери и бюрократи, които са изгубили положението си с рухването на Османската империя, и сред нарастващия брой на арабските националисти. Край тъчлинията Бел е обезпокоена. През април пише на стария си приятел Обри Хърбърт, който пък е разтревожен за Албания: "За бога, те създават такъв ужасен безпорядък в Близкия изток. Очаквам с пълна увереност, че положението ще стане по-лошо в сравнение с това преди войната - с изключение на Месопотамия, която можем да успеем да измъкнем от общия хаос. Прилича на кошмар, в който предвиждаш всичките ужасни неща, които предстои да се случат, но не можеш да протегнеш ръка, за да ги предотвратиш."[100]

През същата пролет Египет експлодира. Египтяните никога не са били щастливи от британската власт, въпреки че британци-

те са правили опити да я маскират чрез управление посредством местен владетел (хедив). В началото на войната Египет вече разполага с основа за силно национално движение: могъщи религиозни водачи, местни магнати и нарастваща класа от професионалисти, които изграждат връзки помежду си и надолу в средите на многобройното селско население по делтата на река Нил.[101] Самата война носи нова беда. През 1914 г. Османската империя, която все още формално е сюзерен на Египет, обявява война на Великобритания, британците го обявяват за протекторат. Това, както и притокът на многобройни британски и австралийски войски и покачването на цените, разгневява много египтяни. Британците изпращат противоречиви послания за бъдещето: на място контролът им над страната се затяга, а правителството в Лондон използва езика на Удроу Уилсън. Четиринадесетте точки, сами по себе си, са посрещнати с ентусиазъм в Египет.[102]

През ноември 1918 г., след англо-френската декларация към арабите, написана на езика на самоопределението, виден египетски националист застава начело на делегация, която разговаря с главата на британската администрация в Египет сър Реджиналд Уингейт. Саад Заглул е изтъкнат адвокат, литератор и бивш министър на образованието. Произхожда от традиционно египетско земевладелско семейство от делтата на Нил, но с подкрепата на принцеса от кралското семейство се е преместил в по-съвременния и космополитен свят на Кайро. Британците първоначално го смятат за свой поддръжник. Първият британски проконсул в Египет лорд Кромър мисли, че "той ще стигне далеч. Притежава всички качества, които са необходими, за да служи на страната си. Той е честен, способен и действа според убежденията си."[103] Но през 1914 г. британците вече не са толкова ентусиазирани. Заглул, вероятно защото не е издигнат за премиер, но може би и заради искрените си убеждения, минава в лагера на националистите.[104]

На срещата с Уингейт Заглул иска пълна автономия за египтяните. Казва на Уингейт, че те са "древна и способна раса със славно минало - много по-способни да упражняват добре уредено управление в сравнение с арабите, сирийците и жителите на Месопотамия, на които наскоро е било обещано самоуправление." Иска позволение делегация (или уафд) да замине за Лондон и

Париж, за да представи исканията на националистите. Когато Уингейт отказва, египтяните гневно протестират: "Индийските екстремисти бяха изслушани от господин Монтагю; арабският емир Фейсал получи позволение да отиде в Париж. Египтяните по-малко лоялни ли са били? Защо се отказва на Египет?"[105]

До началото на Мирната конференция различни петиции обикалят Египет, хиляди, след това стотици хиляди ги подписват. Протестите се обединяват в движение, наречено Уафд. Заглул подтиква хедива да изиска пълна независимост. На 9 март британските власти го арестуват заедно с още трима водещи националисти и го депортират на остров Малта. На следващия ден цялата страна е обхваната от стачки и демонстрации. В безпрецедентен жест жени от висшето общество нарушават уединението си. "Не ме интересува дали ще получа слънчев удар - казва една от тях. - Вината за това ще носят тираничните британски власти."[106] Протестите прераствт в насилие; прекъснати са телеграфни жици, разбити са железопътни релси. На 18 март осем британски войници са убити от тълпата. Британците внезапно се изправят пред повсеместно загуба на контрола в Египет.

В пристъп на паника британското правителство обявява военно положение и изпраща Алънби, за да умиротвори египтяните. За голяма изненада на Лондон той бързо стига до заключението, че за да има каквато и да е надежда за сработване с египтяните, националистическите водачи трябва да бъдат освободени от принудителното задържане в Малта и да им се позволи, ако желаят, да заминат за чужбина.[107] Заглул заминава за Париж, където сякаш няма голям успех в спечелването на подкрепа от другите Велики сили.[108] Той обаче създава впечатление у британците, че трябва да се извършат промени в начина на управление на Египет. След продължили няколко месеца преговори през 1922 г. британското правителство все пак признава независимостта на Египет. (То обаче запазва контрол върху Суецкия канал и външната политика на страната.) През 1924 г. Заглул става премиер.

Индия, причината поради която британците изобщо се намират в Египет, също им създава тревоги през 1919 г. Индийският национализъм е още по-силен от египетския. Някогашните смирени молби за самоуправление са прераснали в настояване за местно управление. По време на войната Махатма Ганди при-

стигна от Южна Африка и донася инструментите на политическа организация и гражданското неподчинение, за да трансформира Индийския национален конгрес от структура предимно на средната класа в огромно масово движение. Галопиращата инфлация, свиването на износа и разкритията, че британската военна некомпетентност е погубила живота на индийски войници в Месопотамия, отварят очите и на онези индийци, които са смятали, че британската власт е осигурявала поне добро управление. През 1917 г. британското правителство обещава постепенно преминаване към самоуправление, то това скоро бива забравено.

Индийските националисти приемат с одобрение изявлението на президента Уилсън за самоопределението, но в началото не обръщат голямо внимание на Мирната конференция. Индия няма териториални искания или поне не такива, към които проявяват интерес самите индийци. (Британските власти в Индия правят неуспешен опит да поставят искания за мандат на Индия върху Месопотамия и германските територии в Източна Африка.[109]) Тя е представлявана не от собствените си водачи, а от държавният секретар за Индия Монтагю и двама грижливо подбрани индийци: видния съдия Синха, който е полезен в различните комисии, и махараджата на Биканер, който говори малко, но дава великолепни вечери. Миротворците са изненадани, а британците разтревожени, когато един незначителен на пръв поглед въпрос - премахването на халифата в Константинопол - внезапно се превръща в голям проблем за Индия.

Мюсюлманите, които съставляват една четвърт от населението на британска Индия, от известно време демонстрират силно недоволство от перспективата краят на Османската империя да доведе и до края на духовното водачество на султана за мюсюлманите по света. Джамии из цяла Индия се молят в седмичните си молитви за него като за халиф. Войната е разделила индийските мюсюлмани на две групи. Малка част от тях открито са застанали на страната на Османската империя и са пратени в затвора, затова че са го изразили на глас, а останалите, начумерени или тъжни, са проявили инертност. През 1919 г. от Париж към Индия се понасят слухове, че Великите сили планират да поделят Османската империя, да свалят султана и да премахнат халифата. Мюсюлмански вестници публикуват статии, които настоя-

телно молят британците да го защитят, а местни видни личности сформират комитети в подкрепа на халифата. Британските власти са засипани от петиции, които твърдят, погрешно, че Уилсън е обещал да защити халифата.[110] Властите в Индия убеждават британското правителство да остави на султана в Константинопол някои правомощия върху свещените за мюсюлманите места в Близкия изток.[111] В Париж Монтагю многократно отправя предупреждения към колегите си за риска да се отчужди голяма група индийци, които са били изключително лоялни към британците.[112] Предупрежденията му, както и чепатия му характер, предизвикват единствено раздразнение. Лойд Джордж му пише: "В действителност по време на Конференцията често ми се струваше, че вие се изявявате не като член на британския кабинет, а като на наследник на трона на Аурангзеб."[113]

На 17 май Лойд Джордж неохотно се съгласява да представи пред Съвета на четиримата делегация, включваща Ага Хан, която да поиска турските части на Османската империя да не бъдат разпределяни между Великите сили, а на халифата да се позволи да продължи да съществува. Самият Лойд Джордж е впечатлен. "Стигам до заключението, че не е възможно Турция да бъде поделена по подходящ начин. Ще поемем твърде голям риск да внесем безпорядък в Мохамеданския свят".[114] За съжаление четири дни по-късно на 21 май двамата с Клемансо изпадат в яростен спор за свързаните с Близкия изток проблеми и целият въпрос, включително халифатът, се отлага за неопределено време.

В Индия тревогите на мюсюлманите нарастват. Местните комитети се организират в централен комитет за защита на халифата. Главната мюсюлманска политическа организация, Мюсюлманската лига, изпраща делегация да се срещне с Лойд Джордж. Положението става още по-сериозно, когато Ганди решава да предостави на движението своята подкрепа, както и тази на Конгреса. Мършав, вглъбен в себе си, впил поглед както в чертата, така и душата си, винаги в хармония с политическите течения в Индия, но вслушан и в собственото си сложно сърце, Ганди е невероятен политически гений. В оживлението около халифата той вижда възможност за изграждане на мостове между индусите и мюсюлманите и за поставяне на пречки пред британските власти.

Положението в Индия вече е тревожно. Голямата грипна епидемия е отнела живота на 12 милиона индийци (Ганди използва този факт като пример за моралната негодност на Великобритания да управлява страната). Мюсюлманите са разгневени заради халифата, работниците протестират, селяните също - заради рентите. Управляващите в Индия влошават положението, като въвеждат закони, целящи увеличаване на деспотичната им власт. През март и април големите градове се провеждат небивали демонстрации и събирания. На 6 април Ганди призовава към обща стачка в Индия. Въпреки че призовава последователите си да се въздържат от насилие, възникват спорадични грабежи и размирици. Най-големите неприятности възникват в провинция Пенджаб, където на 13 април в град Амритсар обзет от паника британски офицер дава заповед на войските си да открият огън срещу голяма тълпа. Клането в Амритсар, както по-късно е неречен инцидентът, настройва срещу британците дори умерените индийски кръгове. Британците, особено тези в Индия, са обзети от страх. Местен вестник на английски език задава въпроса: "Възможно ли е всичко да е дело на злонамерена и крайно опасна подривна организация?"[115] Дали не са болшевики? Агенти на Египет?[116] Може би дори световна мюсюлманска конспирация? Вероятно е нещо повече от съвпадение това, че точно сега е избухнала война с мюсюлмански Афганистан и че силите на Ибн Сауд, които в голяма степен са задвижвани от пуританско ислямско движение, кръстосват Арабския полуостров.[117]

Проблемите в Египет и Индия разклащат британската увереност и отново напомнят на центъра за ограничената му власт. Хенри Уилсън, който оглавява британския имперски Генерален щаб, многократно се е опитвал да накара правителството си да осъзнае положението. Както пише на свой приятел през април 1919 г. "цялата ми енергия сега е насочена към изтеглянето на войските ни от Европа и Русия и концентрирането на цялата ни мощ върху възникващите буреносни райони - Англия, Ирландия, Египет и Индия. Ето какво стана, приятелю."[118] Дори да изтеглят обратно войски от районите на Кавказ и Персия, военните не са сигурни, че ще могат да се справят с "буреносните райони". Армията на Великобритания се топи. През пролетта на 1919 г. само в Близкия изток Алънби демобилизира средно по 20 000 войници всеки месец.[119]

Проблемите причиняват и разходи у дома. Чърчил, който вече е колониален секретар, пише на личния си секретар в Министерството на колониите: "Не разбират, че всичко, което се случва в Близкия изток, е от второстепенно значение, сравнено с намаляването на разходите."[120] След изключително неубедителен дебат в кабинета през лятото на 1919 г. Кързън мрачно казва на Балфур: "Разбра се, че бремето да се издържа една английска и една индийска армия от 320,000 човека в различни части на Османската империя и в Египет, или от 225,000 човека, ако се изключи Египет, е огромен разходи, който повече не може да се понася."[121] Лойд Джордж, не вижда спешна необходимост да се уреждат мирни споразумения за Османската империя, но най-накрая им обръща внимание. През август 1919 г., точно преди да излезе в отпуска, Балфур му предоставя достойно за уважение и ясно обобщение на проблемите, което обаче съвсем в негов стил не предлага решавания: "Тъжната истина... е, че със сирийския проблем Франция, Англия и Америка са изпаднали в положение дотолкова безизходно и объркано, че сега е невъзможно каквото и да е уместно и задоволително решение, за която и да било от тях."[122] Лойд Джордж също усеща дълбините на френския гняв.[123] За да усложни още повече нещата след завръщането си в Сирия през май Фейсал демонстрира нежелана самостоятелност. В една от първите си речи в Дамаск казва на слушателите си: "сега от вас зависи да изберете дали да бъдете роби или господари на собствените си съдбини". Носят се слухове, че води преговори с египетски националисти за общ фронт срещу британците, както и с турски - за повторно обединяване с Турция. Негови агенти пропагандират в Месопотамия. В разговор с Алънби Фейсал твърди, че Удроу Уилсън му е казал да следва примера на Американската революция: "Ако искате независимост, събирайте войници и бъдете безкомпромисни."[124] Британските военни власти предупреждават Лойд Джордж, че ако Фейсал реши да оглави бунт, те не биха могли да го удържат.[125]

През септември Лойд Джордж, който действа бързо, след като бъде убеден в нещо, решава Великобритания да изтегли войските си от Сирия и да позволи на французите да влязат в нея. След труден разговор двамата с Клемансо се споразумяват да предадат властта. (Проблемът с границата между Сирия и Палестина оба-

че ще остане и ще бъде окончателно уреден едва през 1922 г.[126]) Американците вяло протестират и споменават за самоопределение, но те вече не са сериозен фактор. В края на 1919 г. е уреден и другият неразрешен въпрос между Великобритания и Франция. Петролът на Мосул ще се дели повече или по-малко въз основа на споразумението отпреди шест месеца. На конференцията в Сан Ремо през април 1920 г., когато са приети условията на договора с Османската империя, британците и французите, които временно са забравили различията си, си предоставят мандати - на британците за Палестина и Месопотамия, а на французите за Сирия. На теория те не са валидни, докато не получат одобрението на Обществото на народите. Едва ли е изненадващо, че доминираната от британци и французи организация го дава през 1922 г.

Единствено американците се допитват до арабите. Анкетната комисия на Уилсън, която Клемансо и Лойд Джордж са отказали да подкрепят, работи. Хенри Кинг, президент на малък американски колеж, и Чарлс Крейн, който е направил изключително много в подкрепа на исканията на Чехословакия, прекарват лятото на 1919 г. из Палестина и Сирия. Те откриват, че огромното мнозинство от местното население желае Сирия да включва Палестина и Ливан, сходно мнозинство иска независимост. Заключението им е: "Неразумният и нелоялен подход към тези народи може да доведе до сериозни неприятности, но има голяма надежда за мир и напредък, в случай, че към тях се подходи честно и искрено."[127] Докладът им е публикуван едва през 1922 г., когато вредата отдавна е нанесена.

През септември 1919 г. Фейсал без заобикалки е уведомен, че Великобритания и Франция са подновили разговорите си за Близкия Изток. Британците се погрижват той да не пристигне в Париж, докато Лойд Джордж и Клемансо не постигнат споразумение. Фейсал протестира, защото не желае да се подчинява на французите.[128] Британците, вероятно с известно неудобство, едва го склоняват да говори с французите. От Оксфорд Лорънс гледа безпомощно как правителството му изоставя неговия стар приятел и арабите. Той чете и препрочита една поема за изгонването на Адам и Ева от Райската градина и често, както си спомня майка му, прекарва в дома ѝ "цялото време между закуската и обяда в

една и съща поза, без да помръдва, без да промени израза на лицето."[129]

В Париж Фейсал получава хладен прием. Мордак съобщава: "След като беше засипван с цветя и похвали във всички тоналности, френската преса на практика го вкара в тинята и го засипа с лъжи и обиди."[130] Клемансо е благоразположен, но категоричен - французите ще приемат Фейсал за владетел в Дамаск, само докато е в състояние да подържа реда. Той, разбира се, ще може да се обръща към френските войски при извънредни ситуации. Като благороден жест Фейсал подарява на Клемансо двата си чистокръвни коня, съобщава Мордак, а останалите нищо особено.[131] Но Тигърът е на път да сдаде поста, а традиционно враждебната към арабския национализъм официална гледна точка на Франция се втвърдява още повече. В Сирия френското управление трябва да се консолидира, особено след нападенията от турски националисти над френските войски в Киликия. Избраното през 1919 г. ново правителство на Франция е много по-заинтересовано от създаването на империя, отколкото е бил Клемансо. Приемникът на Поанкаре на президентския пост Пол Дешанел уверява делегация от сънародници колониалисти, че Средиземноморието и Близкият изток са крайъгълни камъни за френската политика. (Скоро след това той е забелязан да разговаря с дърветата в Елисейския дворец.[132]) Въпреки че протака отпътуването си от Париж до януари 1920 г., Фейсал не успява да постигне твърдо споразумение с французите. Завръща се у дома в Дамаск разочарован не само от французите, но и от британците. Според собствените му думи "е бил предаден на французите с вързани ръце и крака."[133]

В Дамаск Фейсал открива, че положените не върви на добре. Френският специален пълномощник генерал Гурар - човекът, който в в по-безоблачни дни наскоро е връчил орден на Фейсал - е убеден, че на арабите им трябва твърда ръка.[134] Самите арабски националисти стават все по-войнствени, окуражавани донякъде от примера на Д'Анунцио във Фиуме, чието непокорство изглежда има успех.[135] В обширната долина Бекаа, където се намират руините на древния римски град Баалбек, нелегални въоръжени отряди нападат френски военни подразделения. (През 70-те години на XX в. радикални партизани от цял свят също намират

долината за удобна.) Зад кулисите Фейсал е подложен на огромен натиск да обяви независимост, дори това да означава война с Франция.[136] Фейсал с неохота следва течението. На 7 март 1920 г. Сирийският конгрес го провъзгласява за крал на Сирия, но не тази Сирия, за чиито граници Великобритания и Франция са постигнали споразумение, а Сирия в нейните "естествени граници", включващи Ливан и Палестина и простираща се на изток до поречието на река Ефрат. Възникват сблъсъци с френски военни части. Скоро след това в Дамаск е свикан друг конгрес, който претендира, че говори от името на жителите на Месопотамия. Той обявява независимост, обявява брата на Фейсал Абдула за крал и настоява британците да прекратят окупацията.[137]

Но дори в самата Сирия Фейсал няма пълна подкрепа. Ливанските християни, които не желаят да бъдат въвлечени в конфликт с Франция, обявяват собствената си независимост на голям митинг, състоял се на 20 март 1920 г., като избират за национално знаме френския трикольор с ливанския кедър в средата.[138] От друга страна арабски радикали обвиняват Фейсал в прекалена отстъпчивост спрямо французите. През юли Гурар изпраща на Фейсал ултиматум, в който освен всичко останало се иска безусловно приемане на френския мандат на територията на Сирия и наказания за нападателите на французите. Фейсал отчаяно се обръща към другите Велики сили, които му отвръщат с хладно съчувствие. На 24 юли на пътя за Дамаск френски войски помитат зле въоръжените арабски подразделения. Фейсал и семейството му напускат страната.

За да подчинят Сирия, французите я орязват. Те възнаграждават християнските си съюзници като разширяват границите на Ливанските планини с долината Бекаа, средиземноморските пристанища Тир, Сидон, Бейрут, Триполи и териториите северно от Палестина. Хиляди мюсюлмани попадат в държава, управлявана от християни. Резултатът е една Сирия, която и след окончателното изтегляне на французите продължава да помни какво е изгубила, както и един Ливан, клокочещ от неразрешени религиозни и етнически напрежения. През 70-те години на XX в. Ливан избухва; за изненада само на външния свят сирийското правителство се възползва от възможността да изпрати въоръжени формирования, които остават там и досега.

За арабите 1920 г. е пагубна - Палестина е изгубена, следват я Сирия, Ливан, а накрая и Месопотамия. През лятото на 1920 г. бунтове избухват в близо една трета от територията на страната по поречието на Ефрат и в кюрдските райони при Мосул. Бел, която отдавна е променила становището си и вече смята, че на Месопотамия трябва да се даде самоуправление, е предупреждавала за това развитие. Арнолд Уилсън, с когото вече са скарани, хвърля цялата вина върху външните агитатори и влиянието на Четиринадесетте точки на своя съименник.[139] Железопътни линии са прекъснати, градове са под обсада, убити са британски официални представители. Великобритания е безкомпромисна. Изпраща наказателни експедиции в цялата страна, които палят села и събират глоби. Много ефикасна се оказва новата тактика - самолетите обстрелват и бомбардират от въздуха. До края на годината редът е възстановен, а Уилсън е заменен от неговия стар наставник, по-дипломатичния Кокс.

Събитията в Месопотамия сериозно разклащат британското правителство. Чърчил казва: "Не знаехме как да мобилизираме някаква войска."[140] Критиците питат дали Месопотамия си струва разходите.[141] Кързън, Чърчил и Лойд Джордж биха искали да я запазят. Практическото и евтино решение, за което настояват Бел и Кокс, е да се открие податлив на влияние арабски управник. На разположение е Фейсал, на когото все пак са длъжници. На конференция в Кайро през март 1921 г. Чърчил в качеството си на колониален секретар се съгласява да го провъзгласи за крал. Като допълнителна награда по-големият му брат Абдула, "сладострастник, безделник и мързеливец", получава малката държава Трансйордания.[142] Фейсал своевременно е поканен да посети Месопотамия, където под режисурата на Кокс и Бел поток от молители настоява Фейсал да остане техен крал. Сейнт Джон Филби, който предпочита републиканско управление и го е заявявал открито, е изпратен да си опакова багажа. Провеждат се избори, на които 96% гласуват в полза на Фейсал. Бел проектира националното му знаме, коронацията му и кралския му сан. "Трябва да се заема да въведа подходящ церемониал в двора на Фейсал" - въздиша тя. На 23 август 1921 г. в хладината на ранното утро Фейсал е коронован за крал на държавата, която вече ще бъде наричана "стабилната", а именно Ирак. Бел съобщава: "Изу-

мително е да видиш целия Ирак, от севера до юга, събран на едно място. Това се случва за пръв път в историята".[143]

В началото тя остава близо до Фейсал, но след като понатрупва опит и увереност, той започва да се дразни от непрестанните й съвети.[144] Фейсал се оказва не така послушен, както са се надявали британците. Той разгръща акция за независимост на новата си страна и през 1932 г. Ирак се присъединява към Обществото на народите като независима държава. На другата година умира. Синът му, жизнерадостен плейбой, умира в автомобилна катастрофа през 1939 г. Наследникът му, внук на Фейсал, загива при преврата от 1958 г., когато Ирак се превръща в република. Бащата на Фейсал - Хюсеин - който се е надявал да основе велика Хашемидска династия, която да управлява арабския свят, първо губи разсъдъка си, а после и трона си в Хиджаз през 1924 г., когато Ибн Сауд най-накрая го превзема и основава кралство, което все още носи името му. Единственото оцеляло до днес Хашемидско кралство е Йордания, където за всеобща изненада Абдула се оказва много ефективен управник. Сега крал е най-големият му внук.

След войната в пустинята Т. Е. Лорънс никога повече не намира щастието. Той умира при катастрофа през 1935 г., когато рязко свива с мотоциклета си, за да не блъсне две момчета. Гъртруд Бел се самоубива през 1926 г. Арнолд Уилсън напуска държавната служба, за да работи за Англо-персийската нефтена компания. На петдесет и пет годишна възраст той загива като картечар на боен самолет над Дюнкерк. Пико, чието споразумение със Сайкс създава такива проблеми между Франция и Великобритания, приключва кариерата си в немилост. След като бива сменен в Сирия през 1920 г., той е изпратен в България, където става повод за скандал, заради връзката си с жена със съмнителна репутация. Следващото му назначение в Буенос Айрес ражда нови скандали и истории за неплатени сметки. Пико се оттегля от френските дипломатически служби през 1932 г. и изчезва за историята.[145]

Великобритания и Франция плащат цената за ролята си във въдворяването на мира в Близкия Изток. Французите никога не умиротворяват Сирия напълно и така и не получават компенсации за усилията си. Британците се оттеглят от Ирак и Йордания

възможно най-бързо, но не успяват да се освободят от Палестина и все по-отровните отношения между араби и евреи. Целият арабски свят никога не забравя предателството и арабската враждебност се фокусира върху измяната на Запада и най-близкото ѝ олицетворение - ционисткото присъствие в Палестина. Арабите помнят и мимолетната надежда за арабско единение в края на войната. След 1945 г. негодуванието и тази надежда продължават да оформят Близкия Изток.

28. Палестина

В края на февруари 1919 г. един британски химик на средна възраст пише на съпругата си от Париж: "Вчера, 27 февруари, в 3:30 следобед в Ке д'Орсе се случи историческо събитие. Това беше удивителен момент, триумфалната кулминация на моя живот."[1] Заедно с делегация от сподвижници ционисти Хаим Вайцман, който по-късно ще стане първият президент на държавата Израел, представя исканията за дом на евреите в Палестина на сесия на Върховния съвет. Този ден в Париж той говори кратко, с характерната за него яснота и енергия. Разчита на егоизма на Великите сили - милиони евреи правят опити да напуснат бившата Руска и Австро-унгарска империи. Къде биха могли да отидат? "Великите сили неизбежно гледат под лупа всички чужденци, желаещи да влязат в страните им, а евреинът неизбежно е смятан за типичния чужденец-скитник." Очевидното решение е да се разреши на тези хора да заминат за Палестина, тя е слабо населена и разполага с много свободна земя. С пари и труд, които евреите по цял свят няма да жалят, тя би могла да изхрани милиони. Всичко, от което има нужда, е знак от миротворците. Вайцман иска това, както сам гордо заявява, "от името на народа, страдал като мъченик в продължение на осемнадесет века."[2] След речта споделя със съпругата си: "Сонино се изправи и ме поздрави, както и господин Балфур и всички останали с изключение на французите."[3]

В Париж има всевъзможни делегации със всевъзможни иска-

ния. Ционистите не притежават нито влиянието, нито мощта на чехите или поляците, нито пък присъстват в общественото съзнание, както арменската кауза. Имат някои приятели на отговорни позиции, но нерядко са посрещани с враждебност или в най-добрия случай с безразличие. Но Вайцман има основания да говори за триумф. Той знае, че въпреки враждебността на французите, американците и британците го подкрепят; в действителност той предварително е съгласувал становището си с техните делегации.[4] И Вайцман, и ционизмът са извървели дълъг път, но им предстои още много.

Синът на скромен търговец на дървесина, Вайцман е роден в Русия през 1874 г. в малко селце, което описва като "един от най-мрачните и отдалечени ъгли на Зоната на заселване".[5] Почти половината евреи по света, около 7 милиона, живеят в Русия, а повечето от тях принудително са заселени в тази Зона, която се намират в днешен Беларус, Украйна и Източна Полша. Районът е равнинен и блатист; "печален и еднообразен", споделя един еврейски писател, "цари кучешки студ през зимата и задух през лятото".[6] Евреите са богати на традиции и вяра, но ужасно бедни почти във всяко друго отношение. Броят им нараства, но не и земите и ресурсите, които им се предоставят от царското правителство. "Сякаш ли всички евреи в Русия – отбелязва един наблюдател - трябва да бъдат насилствено събрани и скупчени един върху друг като скакалци в яма." Правителството, чийто курс варира от безразличие до жестокост, не предлага нито по-добра перспектива, нито закрила от антисемитски метежи и погроми. "Това е противен живот – казва един еврейски поет, - без никакво удовлетворение, без величие, без светлина, живот с вкус на изстинала супа без сол и подправки."[7]

Но дори в този свят се раждат идеи - социализъм, демокрация, национализъм. Някои руски евреи като Троцки се обръщат към революцията, много други - стотици хиляди - заминават за САЩ и Западна Европа. В годините преди 1914 г. еврейското население в САЩ нараства от 250 000 на 3 милиона; във Великобритания от 60 000 на 300 000. Сред руските евреи, които се преселват на Запад, е и младият Вайцман. В Западна Европа той открива един нов свят, където гетата и старите юридически ограничения спрямо евреите са изчезнали. Те имат възможност да

живеят като британци, французи или германци, като се различават от сънародниците си само по религията. Вайцман се оженва за млада студентка по медицина, самата тя от Русия, и се сдобива с две страсти за цял живот - химията и ционизма.

В началото ционизмът - борбата за еврейска родина, може би еврейска държава, в която евреите ще бъдат мнозинство, ще бъдат в безопасност и ще могат да живеят достойно - привлича малко привърженици, повечето ексцентрици или мечтатели. Около 1900 г. обаче много неща са се променили. Макар че катализира ционизма, национализмът поражда нови опасности за евреите: други националисти - французи или германци например - започват да гледат с подозрение на малцинствата сред населението си. Отново надига глава забравената черна европейска омраза към евреите, дори срещу интегрираните светски евреи. Шапката на бащата на Зигмунд Фройд бива съборена от главата му от непознат, който изкрещява: "Евреино, махни се от тротоара". Учудващо много французи в земята на свободата, равенството и братството са склонни да повярват в прословутата афера за измяна, тъй като въпросният офицер Алфред Драйфус, е евреин. В предвоенна Виена кметът е отявлен антисемит, а в очарователните виенски сладкарници се разказват дебелашки антиеврейски вицове. През 1897 г. виенският журналист Теодор Херцел свиква първия ционистки конгрес. Вайцман присъства на втория, както и на всички следващи.

Високият, започнал да олисява, с козя брадичка, приличащ на "добре хранен Ленин" Вайцман още тогава е доста самоуверен. Критикува водачите на ционисткото движение затова, че са твърде плахи. Публично изказва несъгласие с Херцел за плана да се купи Уганда от британското правителство и да се изгради там еврейска държава. За Вайцман, а в крайна сметка и за преобладаващото мнозинство ционисти, единственото възможно решение е Палестина, която по онова време е малка изостанала провинция на Османската империя. Там се намират свещените места и останките от последното еврейско царство, разрушено от римляните. Когато Вайцман веднъж бива попитан защо евреите имат право по отношение на Палестина, той лаконично отговаря: "Паметта има право."

Вайцман презира асимилираните евреи, както и онези, които

не подкрепят ционизма. Те са слепи, по-лошо, те не са патриоти. "Съществено, което повечето евреи не забелязват - казва той за германските евреи, които познава от студентските си години - и което е основна част от еврейската трагедия, е че тези евреи, които отдават силите и умовете си на германците, го правят в качеството си на германци, като обогатяват Германия, а не еврейството, което са загърбили." Домът за евреите в Палестина е най-важната цел на Вайцман. Той настоява: "Палестина и изграждането на еврейска нация отвътре, със собствени сили и собствени традиции, ще наложи статута на евреите, ще създаде 100-процентовия евреин".[8]

През 1914 г. Вайцман вече живее в Манчестър и изнася лекции по биохимия в университета. Израснал е и в йерархията на ционистката организация, която вече наброява 130 000 редовни члена, но не е постигнал положението, което смята, че заслужава. Евреите от Източна Европа имат усещането, че е заприличал прекалено много на англичаните, а английските евреи – че има твърде много руско у себе си. Той е засегнал голям брой представители на по-старото поколение с критиката си към Херцел, а връстниците си - със сарказма и пълната липсата на толерантност към досадниците. Речите му са лекции от катедрата на превъзходството. Аба Ебан, който по-късно ще стане министър на външните работи на Израел, като младеж работи за него: "Той проявяваше пестеливостта на учения в думите и чувствата, здравото усет за реалността и почти мъчителната настойчивост да казва на еврейската си аудитория колко трудна и объркана ще бъде ционистката им задача."[9] В крайна сметка Вайцман става водач на ционизма, тъй като няма по-подходящ кандидат.[10] Многократно се обезсърчава, често заплашва да се оттегли, но така и не се отказва от дългосрочната си цел - да създаде еврейска държава в Палестина. Може би най-големият му принос към ционизма е невероятната му способност да печели на своя страна ключовите фигури както в еврейската общност, така и сред световните лидери. "Започвайки почти от нулата – казва той на един свой опонент, - аз, Хаим Вайцман, евреин от Пинск, и почти професор в провинциален университет, съм организирал цвета на еврейството в полза на проект, който по всяка вероятност се смята за лудост от Ротшилд (лорд) и антуража му."[11]

Войната дава ново ускорение на Вайцман. По негова собствена оценка той провежда 2000 срещи с политици, държавни чиновници, дипломати, всеки от който би могъл да помогне за спечелването на Палестина за евреите. Преодолява надменната антипатия на представителите на британското висше общество към чужденците и евреите. Сесил учудено отбелязва: "Човек забравя неговия твърде отблъскващ и дори мръсен външен вид, когато се сблъска с непресторения му ентусиазъм и мащабите на мисълта му."[12] Вайцман спечелва Сесил; още по-важно, спечелва и неговия братовчед Балфур, секретар по външните работи след 1916 г. Това е едно странно приятелство; ревностният, посветил се на каузата си евреин от Зоната на заселване и чаровният светски англичанин, който се носи по течението на живота с лекота, но за Вайцман и за ционизма то се оказва съдбоносно.

Балфур винаги е бил труден за определяне: философ, който става политик; естет, който обича тениса и голфа; безмилостен, както са изпитали на свой гръб ирландците; но винаги любезен и учтив с подчинените си. Когато забравя името на свой любим автор на трилъри, се натъжава. "Все така става, работата е така неблагодарна, така неблагодарна."[13] Спокоен, дори муден, облечен с небрежна елегантност, с усмивка, наподобяваща "лунна светлина върху надгробен камък", той рядко взема насериозно себе си или каквото и да е друго.[14] Забележителен парламентарен оратор е, но не го изтъква. С Чърчил споделя: "Казвам това, което ми идва на ум, и млъквам след първото граматически правилно изречение."[15] На един обяд казва, че, уви, мозъкът му проявявал странни капризи, когато се стигнело до вземане на решения. "Мога да запомня всеки аргумент, да повторя всички за и против и дори да направя доста добър преглед на темата. Но изводът, решението, напълно отсъства от ума ми."[16] Симпатизантите му наричат това поза, също като навика му да се излежава до обяд - неговият начин за усилна работа. Други не са толкова убедени. Чърчил казва: "Ако желаеш да не бъде свършено нищо, А. Дж. Б. несъмнено е най-подходящият човек за тази задача".[17] Лойд Джордж веднъж бива попитан какво според него ще бъде мястото на Балфур в историята. "Той ще бъде уханието на парфюм върху носна кърпичка".[18]

От баща си Балфур наследява състояние, което го превръща в един от най-богатите мъже във Великобритания; от майка си,

дълбоко религиозна жена, традициите на рода Сесил в държавната администрация и политиката на консерваторите. Подобно на Кързън, който става негов приемник във Форин офис, той е част от онзи уютен аристократичен свят, в който всеки по някакъв начин е свързан с останалите. Веднъж едва не се сгодява, но момичето, което е избрал, умира от коремен тиф. Цял живот остава стар ерген, а една от любящите му сестри поддържа домакинството му. Привързан е към семейството и приятелите си, но в действителност не се нуждае от тях. На един свой приятел пише: "Вие сте ми необходим, както винаги сте били - но колко необходимо е това? Колко е необходим всеки от нас на останалите?"[19]

Балфур е умен, запленен от най-различни идеи и притежава способността да улавя същността на доводите. Но освен това е странно, дори тревожно незаинтересован. В апогея на германското подводно нападение, което заплашва да задуши икономически Великобритания, единствената му реакция на ежедневния списък с потопени плавателни съдове е: "Изключително неприятно. Тези германци са нетърпими." Лойд Джордж споделя: "На заседанията на кабинета Балфур представя убедително даден случай, а после, след кратка пауза, със съвсем същото красноречие представя точно обратната теза, след което завършва с въздишка: "Но ако ме питате към какъв курс би трябвало да се придържаме, трябва да кажа, че се чувствам объркан."[20] Кързън, който го познава добре, смята, че той е зъл и опасен човек:

> Пленителните му обноски, изключителната му интелектуална извисеност, очевидното му безразличие към дребните въпроси, таланта му да дава логични аргументи, наред с дългата му и почтена кариера в държавната администрация заслепяваха всички, освен онези, които го познаваха дълбоко чак до печалното невежество, безразличие и безотговорност на управлението му. Той никога не преглеждаше документите, никога не знаеше фактите, на заседания на кабинета рядко беше прочел сутрешните телеграми на Форин офис и никога не гледаше в перспектива. Осланяше се на ненадминатите си импровизаторски способности, които го измъкваха от всички трудни положения и му позволяваха лесно да прескача от една кризисна ситуация на друга.[21]

Именно затова е странно, че Балфур не само се ангажира с ционизма, но и му остава верен. Един от подчинените му смята, че никога не го е било грижа за нищо друго.[22] Може би като при Лойд Джордж задълбочените му познания за еврейската история се дължат на ранното му религиозно възпитание? Може би е запленен от интелектуалните способности на евреите? Той казва на Никълсън, че евреите са "най-надарената раса, която човечеството е виждало след гърците от V век."[23] Може би вижда в ционизма, както веднъж споделя, "пазител на религиозните и расови традиции, които са превърнали неасимилираните евреи във велика консервативна сила в световната политика"? Същевременно споменава на Хаус, че "му е било казано, а сам бил склонен да вярва, че в световен мащаб болшевизмът и безредията от подобен характер директно могат да бъдат проследени до евреите. Те били решени или да получат това, което желаят или да преобърнат настоящата цивилизация."[24] Намира антисемитизма за просташки и дори презрян, но се оплаква на своя близка приятелка, че е прекарал събота и неделя в компанията на прекалено много евреи: "Мисля, че юдеите бяха истинско мнозинство - и колкото да нямам предразсъдъци към расата (точно обратното), започнах да разбирам гледната точка на онези, които възразяват срещу емигрантите."[25] Пътищата на ума и сърцето му си остават загадка, но малко преди да умре една от племенниците му го чува да казва, че "като цяло чувства, че онова, което е успял да направи за евреите, е нещото, което най-много си е струвало усилията му".[26]

Балфур се среща с Вайцман за пръв път през 1906 г. "От разговора с Вайцман разбрах, че еврейската форма на патриотизъм е уникална. Тяхната любов към страната им не е удовлетворена от плана за Уганда."[27] През 1914 г. двамата се срещат отново и, според Вайцман, Балфур е възкликнал: "Вие работите за велика каузата, би ми било приятно да ме посещавате често."[28] Балфур не е единственото завоевание на Вайцман. Чърчил, Сайкс и К. П. Скот също стават негови поддръжници. По-важното е, че получава подкрепата и на Лойд Джордж.

Също като Балфур Лойд Джордж е израснал с Библията. "Знаех в много по-голяма степен историята на евреите, отколкото историята на собствената си страна. Бих могъл да изредя всички царе на Израил, но се съмнявам дали бих могъл да назова по име

половин дузина от кралете на Англия, да не говорим за кралете на Уелс."[29] А не си ли приличат твърде много уелсците и евреите: религиозни, талантливи и влюбени в знанието? Лойд Джордж е изпълнен с възторг, когато британски войски завземат Йерусалим - "нещо, което поколения рицари от Европа не са успели да постигнат."[30] Географските му познания за Централна Европа може да са смътни, но той познава Юдея. (В действителност прибързаното му изявление, че британският мандат по отношение на Палестина трябва да се простира от "Дан до Вирсавия" [Съдии, 20:1] поражда безкрайни проблеми на Мирната конференция, когато експертите внимателно проучват библейски атласи в опит да открият какво всъщност е имал предвид.)

По това на войната, като министър на снабдяването с муниции Лойд Джордж обича да повтаря, че е особено задължен на Вайцман. Великобритания изразходва почти докрай запасите си от ацетон, който е важен за производството на експлозиви. По случайност Вайцман работи върху процес за промишленото му производство. Като безпрецедентен жест той подарява разработките си на британците. Когато Лойд Джордж кани Вайцман да приеме почетна награда от краля, отговорът му е: "Не искам нищо за себе си." Лойд Джордж настоява и тогава Вайцман моли за подкрепа за ционистката кауза. Лойд Джордж твърди в мемоарите си: "Това беше подтикът за възникването на прочутата декларация за Националния дом за еврейския народ в Палестина".[31] (Французите лансират друга версия: Лойд Джордж е имал любовница - съпруга на виден еврейски бизнесмен.[32])

Вайцман и ацетонът са красива легенда, но независимо от емоциите си британските държавници не биха накърнили по никакъв начин интересите на Великобритания. През 1917 г. обаче става ясно, че те съвпадат целите на ционизма. Вайцман иска еврейска Палестина и, както изтъква, тя ще има нужда от защита за известно време. Той няма доверие на французите и е хладен към американците. Великобритания е не само могъща, тя е честна и справедлива, "Фактът, че Англия е библейска нация, е коренът на духовната прилика между нея и еврейския народ."[33] Имиграцията на евреи щяла да превърне Палестина в "азиатска Белгия", както и във важна стратегическа придобивка на Британската империя. "Палестина е естественото продължение на Египет и на бариера-

та, която разделя Суецкия канал от...Черно море."[34] Този аргумент е разумен за Лойд Джордж, за Министерството на войната и за поне част от служителите на Форин офис. Още по-разумно е Палестина да бъде отнета от французите, на които е обещана по споразумението Сайкс-Пико. След 1917 г., поощряван от Лойд Джордж, Сайкс се среща неофициално с Вайцман и други ционисти. Окончателният и може би най-важен фактор за утвърждаването на британската подкрепа за ционистите е спечелването на евреите, особено в САЩ, които все още не са влезли във войната, и в Русия, където те по очевидни причини са хладно настроени към собственото си правителство. Когато до Лондон достигат тревожни слухове, че Германия, в която живеят голям брой евреи, обмисля публична декларация в полза на ционизма, британското правителство се раздвижва.

Кързън, който за разлика от повечето си колеги е бил в Палестина, смята мечтата на евреите за абсурдна. Той споделя: "Не мога да си представя по-лошо закрепостяване, на което да бъде подложена една напреднала и интелектуална общност." Той задава и следния неудобен въпрос: "Какво ще стане с местното население?"[35] Много по-пламенен аргумент идва от страна на изнервения държавен секретар за Индия Монтагю, според когото ционизмът е "зловредно политическо кредо, несъстоятелно за който и да е гражданин патриот на Обединеното кралство". Самият Монтагю бил юдей по вероизповедание, но англичанин по националност. Трябвало ли сега да му бъде казано, че истинската му преданост е към Палестина? А какво би означавало това за правата на евреите като граждани на други страни? Кабинетът не взема под внимание тези възражения и в края на октомври 1917 г. постига търсената формулировка. Сайкс изскача от заседанието, размахвайки лист хартия "Доктор Вайцман, честито!"[36] В кратко писмо до известния британски евреин лорд Ротшилд Балфур оповестява британската политика: "Правителството на Негово Величество гледа благосклонно на създаването на национален дом за еврейския народ в Палестина и ще положи всички усилия да улесни постигането на тази цел." Думите са подбрани с голямо внимание. "Национален дом", както британското правителство подчертава многократно, не означава държава. Вайцман и други ционистки водачи са не по-малко внимателни. Те твърдят, че не

възнамеряват веднага да създават еврейска държава. Разбира се, в далечното бъдеще, когато по-голям брой евреи ще са емигрирали в Палестина, това би могло да се промени. Тогава малцина вярват в подобна перспектива и едва ли някой очаква тя да стане факт. В деня след обнародването на декларацията "Таймс" излиза със заглавие "Палестина за евреите. Официално съгласие." Още от самото начало евреи и неевреи, политици, дипломати и журналисти в хор говорят за еврейска държава.[37]

През следващите няколко месеца британските сили се придвижват на север от Египет, за да бъде превзет Йерусалим, а след това и цяла Палестина, с тях е така нареченият Еврейски легион - части от кралския стрелкови полк, специално набирани сред евреите. (Блестящият руски журналист-екстремист Владимир Жаботински, който създава Еврейския легион, крачи в редиците му като младши лейтенант.)

Когато Алънби основава военната си администрация в Палестина, първата му прокламация, както и последвалите я официални документи, се превеждат на иврит и на арабски. През лятото на 1918 г. с одобрението на британското правителство ционистите закупуват имение на един хълм в Йерусалим и в присъствието на много официални лица, сред които Алънби и всички съюзни висши военни, Вайцман полага камъните в основата на Еврейския университет. През 1918 г. британското правителство санкционира изпращането в Палестина на ционистка комисия, оглавявана от Вайцман. Указанията са неясни - комисията трябва да служи за връзка с британската военна администрация и да организира местните евреи - но тя приема характера на официален представител на еврейската общност в Палестина. Освен това действа, както понякога недоволстват британските офицери, като правителство в процес на изграждане.[38]

Самият Вайцман е предпазлив. Той лесно устоява на натиска от страна на малцинството от радикали като Жаботински, които искат незабавно еврейска държава. С ловки маневри Вайцман урежда мандатът върху Палестина да бъде поет от британците или американците, а не от французите, които са твърде много империалисти и твърде много католици. Задачата му се затруднява от фракциите и съперничество сред самите ционисти. В съзвучие с духа на Мирната конференция американците в ционистко-

то движение възразяват срещу доминирането на европейците. Американската ционистка делегация на Мирната конференция се оплаква, че Вайцман е деспотичен и недемократичен, а проектът му за меморандум за Палестина е "твърде постен". Те поставят искане за "еврейска общност", дори за "еврейска държава" с еврейски губернатор и евреи в цялата администрация, както и за еврейско мнозинство в изпълнителната и законодателната власт. Вайцман намира американците за буквояди и политически наивни. "Аз отново настоявам исканията ни да не се свеждат до някаква формулировка от страна на Мирната конференция, а да бъдат цел, последователно и неуморно преследвана ден след ден и месец след месец." Той постига своето донякъде с поредните заплахи да се оттегли, донякъде с помощта на британското правителство, което дава съвсем ясно да се разбере, че няма да поеме мандат при такива условия. На този етап американците не са готови открито да му се противопоставят. Както изтъква бъдещият съдия от Върховния съд Феликс Франкфуртер: "Той има влияние върху английските държавници и върху несменяемите английски високопоставени служители, които ще продължат да управляват Англия, когато Лойд Джордж и Балфур вече няма да го правят - влияние, което никой друг евреин в Англия или на континента няма и не може лесно да придобие."[39]

Повечето от водещите ционисти заминават за Париж за Конференцията. Вайцман продължава с обичайните си обиколки и срещи с могъщите и влиятелните. Хаус както обикновено е благоразположен, Уилсън му отделя цели четиридесет минути, а Балфур го уверява, че Палестина ще получи щедри граници. Французите не са толкова отзивчиви. "Аз говоря свободно френски - казва Вайцман на Уилсън, - но с французите говорим на различни езици."[40] Вайцман внимава да не отваря дума нито за бъдеща еврейска държава, нито за еврейско мнозинство в Палестина. По един повод обаче използва фраза, която през десетилетията ще се връща, за да преследва ционистите - че Палестина трябва да "бъде толкова еврейска, колкото английска е Англия".[41]

Когато на 27 януари ционистката мисия се явява пред Върховния съвет, Вайцман не е единственият говорител. Не се изказва нито един американски ционист, вероятно защото главният им представител още не е пристигнал от Лондон, но думата вземат

няколко европейци. Полският писател Нахум Соколов припомня на слушателите си за ужасното положение на евреите в Източна Европа: "Ударил е часът на избавлението на злочестия ни народ". Вайцман, който го наблюдава мълчаливо, по-късно си спомня: "Гледах Соколов и, без да съм сантиментален, той изглеждаше, сякаш двехилядолетното страдание на еврейския народ лежеше на плещите му."[42] Менахем Усишкин, енергичен руски евреин, говори на иврит, древният език, който сега се възражда. Последните говорители - Андре Спир, поет и водеща фигура във френския ционизъм, и Силвен Леви, изтъкнат учен - са включени в делегацията по настояване на френското правителство въпреки енергичните протести на Вайцман и колегите му. Случва се онова, от което се опасяват: ционистката мисия твърди, че говори от името на широкото мнозинство евреи, а Спир и Леви представят по-сложна картина. Те изтъкват, съвсем точно, че само малка част от френските евреи са ционисти. Самите те се гордеят, че са французи (както казва Леви, "евреин по емоционалност, но преди всичко французин".) Двамата поддържат изконните френски права в Палестина, сред които защитата на католиците, след което намекват, че като средиземноморска държава и велика световна цивилизационна сила Франция би била най-подходящата за мандата.[43]

Официални представители от Френското министерство на външните работи следят речта с одобрение. (Леви, казва презрително Вайцман, приличаше на хипнотизиран.[44]) През войната, главно с пропагандна цел, французите са подкрепяли идеята за родина на еврейския народ, но в мирно време не намират за необходимо да се отказват от исканията си в Палестина, които, както колониалистите неуморно изтъкват, датират още от времето на кръстоносните походи. Пико казва на военния губернатор на Йерусалим Роналд Сторс, че британците нямат и представа, как е ликувала Франция, когато Свещеният град е бил отнет от турците. Сторс бързо му отвръща: "Помислете само какво сме изпитали ние, които сме го завзели." Набожността на прикрепените към военната окупация на Палестина френски официални представители е демонстративна. Един от тях казва на Сторс: "Постът ми предполага да ходя на църква във Франция, но не и в Палестина."[45] Ке д'Орсе не прощава на Клемансо отстъпването от френ-

ската кауза в Палестина и Мосул на прословутата среща с Лойд Джордж през декември 1918 г. Преди ционистката мисия да предостави исканията си пред Върховния съвет, висш служител уведомява Спир: "Много искаме френски ционист да направи изказване в полза на ционизма, но вие трябва категорично да дадете да се разбере, че Франция трябва да владее Палестина."[46]

Леви се справя дори още по-добре, поне от френска гледна точка. В пространната си реч той твърдо заявява, че изобщо не е ционист. Изтъква проблемите, които биха възникнали, ако всички евреи от Източна Европа, които, както твърди Вайцман, само чакат знак да тръгнат към Палестина, наистина потеглят. Страната все още не е готова да издържа голямо население. (Вайцман не го признава публично, но и той се тревожи от този проблем.[47]) Леви повдига и друг сериозен въпрос: дали един еврейски дом е правилното нещо за евреите? "На него му изглежда шокиращо, че след като правата им за равноправие предстои да бъдат признати във всички страни по света, евреите трябва все пак да се стремят да се сдобият в Палестина с изключителни привилегии." Как биха могли евреите от цял свят, както са споменали някои ционистки лидери, да споделят управлението в Палестина? "Би било опасно да се създаде прецедент, при който хора, които вече са пълноправни граждани в дадена страна, да бъдат призовани да управляват и да упражняват други права на граждани в една нова страна." Светът вече е подозрителен към евреите; "като французин от еврейски произход, аз се опасявам от резултатите".[48] Аргументът е същият, който Монтагю излага в критиките си към Декларацията Балфур. Вайцман тогава му е казал: "Срамен спектакъл". А сега са обръща към Леви и му просъсква: "Повече ни ви познавам. Вие сте предател."[49]

Този ден не се взима решение за Палестина, а през следващите месеци въпросът почти не се повдига на заседанията на Мирната конференция. Както често се случва в Париж, въпрос, който ще причини специфични и все по-големи проблеми в бъдещето, почти не се разглежда. "Палестинците са много ядосани от Декларацията Балфур - съобщава през 1917 г. един американски офицер от разузнаването. - Те са убедени, че ционистките водачи желаят и възнамеряват да създадат ясно обособена еврейска общност, и вярват, че ако ционизмът се окаже успешен, страната им

ще бъде загубена за тях, колкото и религиозните и политическите им права да бъдат защитени."[50] Декларацията Балфур е обещала защита за "съществуващите нееврейски общности в Палестина" - странна формулировка при положение, че палестинските араби, повечето от които са мюсюлмани, но има и християни, съставляват близо четири пети от седемстотин хилядното население.[51] Декларацията отразява и склонността както на световните държавници, така и на ционистките водачи, в известен смисъл да гледат на Палестина като на необитаема територия. "Ако ционистите не отидат там, ще го стори някой друг. Природата не търпи вакуум" - категоричен е Сайкс.[52] Предполага се, че фразата "Земята без народ - за народа без земя" е изкована от британски ционист.[53]

Дори онези, които признават, че съществуват палестински араби, са склонни да гледат на тях през очилата на западния империализъм. Ционистките заселници, които пристигат преди войната, често се изненадват колко "ориенталска" и примитивна е новата им земя. Доколкото повечето са прогресивни либерали, те и водачите им говорят с надежда как присъствието им ще изтръгне арабите от традиционния им начин на живот и ще им помогне да тръгнат напред. Херцел уверява представител на виден арабски род, че просперитетът ще обхване цяла Палестина. "Ако човек погледне от тази перспектива - която е правилната - той неизбежно става приятел на ционизма." Няма нужда арабите да мислят за самоуправление. Но още преди 1914 г. сред палестинските араби са налице признаци за зараждане на национализъм и съответно безпокойство от ционисткото присъствие.[54] Когато говори за палестинците, Вайцман нерядко звучи като британски наместник в Индия. В началото той омаловажава този факт: "Арабите, които привидно са умни и находчиви, се прекланят само пред едно - пред властта и успеха."[55] Наивността и неразбирането са смайващи, а и опасни.

През 1919 г. британците в Палестина са притиснати между ционистите и арабите. Ционистите се оплакват, донякъде оправдано, че военните власти са в най-добрия случай безразлични, а в най-лошия - антисемитски настроени. Жаботински от Еврейския легион казва, че британците могат да се справят с арабите, защото те са "същите туземци, които англичанинът е управлявал

и предвождал с векове, нищо ново под слънцето". Ционистите били нещо друго: "проблем от главата до петите, проблем, зареден с трудности във всяко едно отношение - малко на брой, но някак си силни и влиятелни, не говорят английския, но са пропити с европейска култура и предявяват сложни искания."[56] (Собственият принос на Жаботински към проблема е организирането на нелегална армия.)

Британците, разбира се, сами са виновни за дилемата, защото през войната са давали обещания, които сега не могат да изпълнят. От една страна са подкрепили еврейска родина върху земи, преобладаващо населени от араби, а от друга са насърчили арабите да въстанат срещу османските си управници с обещание за независимостта им. Когато арабите изтъкват, че Палестина не е била изключена от земите, които ще попаднат под арабска власт, британците ги обвиняват в неблагодарност. Балфур отбелязва: "Надявам се, като се припомни всичко това, те да не проявят ревност към тази шепа земя, тъй като географски тя вече не е това, което може и да била исторически - тази педя арабска територия сега е дадена на народа, който през всичките хилядолетия е бил отделен от нея."[57]

Арабите обаче проявяват ревност, особено палестинските араби. Декларацията Балфур през 1917 г. и пристигането на ционистката комисия през 1918 г., развяването на синьо-белия ционистки флаг из цяла Палестина, нетактичното искане на ционистката конференция в Яфа името на този район незабавно да бъде променено на Ерец Израел (Земята на Израел) - всичко това ги тревожи все повече.[58] Кързън вече е предупредил: "Ако се отъждествим с евреите, а подкрепените от Фейсал арабски войски се хвърлят срещу нас, ще възникнат сериозни усложнения."[59] И те възникват.

В опит да избегнат последствията от собствените си действия британците окуражават ционистите и арабските националисти да се споразумеят. Когато Вайцман посещава Палестина през 1918 г., Форин офис го убеждава да запомни, че "най-важното е да бъде направено всичко възможно... да се уталожат арабските подозрения относно истинските цели на ционизма."[60] Когато военният губернатор на Йерусалим Сторс дава вечеря за ционистки посетители и видни местни личности, Вайцман произнася изискана

реч. "Има място и за двата народа, които ще работят рамо да рамо; нека слушателите му не се поддават на коварни инсинуации, че ционистите се стремят към политическа власт. Двата народа могат заедно да вървят напред, докато станат готови за съвместна автономия."[61] Същото лято Вайцман и Фейсал се срещат в лагера на Фейсал край залива Акаба. Срещата е любезна, дори приятелска, а Вайцман си слага арабско покривало на главата за общата им снимка. И двамата са съгласни, че нямат доверие на французите. Фейсал изглежда благоразположен към ционистко присъствие в Палестина, но предупреждава, че трябва да се внимава с общественото мнение. Във всеки случай не е в състояние да поеме твърд ангажимент, преди да се консултира с баща си. Вайцман остава с впечатлението, че Фейсал не цени особено много Палестина. "Той презира палестинските араби, които дори не смята за араби."[62]

Година по-късно, след края на войната двамата се срещат отново, този път в Лондон. Отново всичко върви добре. Вайцман уверява Фейсал, че ционистите биха могли да използват влиянието си, за да получат арабите американска подкрепа; в замяна Фейсал посочва, че не предвижда никакви проблеми с Палестина. Той споделя с Вайцман: "Странно е, че се очаква да има търкания между евреи и араби."[63] В крайна сметка земята била достатъчно. На 3 януари 1919 г. двамата подписват споразумение, изпълнено с изрази на добра воля и надежда за бъдещето: еврейската имиграция в Палестина щяла да бъде окуражавана, като ционистите щели да съдействат за създаване на независимата арабска държава, която евентуално ще бъде основана от Мирната конференция. Фейсал вмъква условие, според което съгласието му зависи от изпълнението на онова, което британците са обещали на арабите.[64] Споразумението, което и без това нереалистично, потъва в нарастващата пропаст между Фейсал и британците, а и между евреите и арабите в Палестина.

От векове съдбата на Палестина зависи от външни сили, а през 1919 г. това са основно Великобритания и Франция. По време на военната окупация Италия прави опит да вкара нелегално преоблечени като войници италиански проповедници, които да оправдаят плахите ѝ искания да защитава християните в Юдея. Главната италианска цел обаче е Франция да не получи повече от Италия.

За разлика от периода след Втората световна война САЩ играят второстепенна роля. От една страна, американското правителство негласно е одобрило Декларацията Балфур, а самият Уилсън е благоразположен към ционизма. Той казва пред уважаван нюйоркски равин от Ню Йорк: "Само като си помисля, че аз, синът на презвитерианския свещеник, ще мога да помогна за връщането на Светите земи на народа им."[65] Според Уилсън би било добре евреите да се радват на собствена националност.[66] Той дори обмисля, макар и за кратко, американски мандат за Палестина. Срещу това се изправя свещената догма на самоопределението. Защо трябва едно малцинство от евреи (а не всички евреи в Палестина са ционисти) да надделяват над далеч по-многобройните араби? Балфур и и водещия американски ционист Луис Брандайс, член на Върховния съд, намират изкусно решение. Погрешно е да се използва елементарно "числово самоопределение"; голям брой потенциални жители на еврейския дом в Палестина все още живеят извън границите ѝ.[67] "Правилно или не - изтъква Балфур, - за добро или за зло, ционизмът се корени във вековни традиции, в настоящи потребности, в бъдещи надежди от много по-дълбоко значение в сравнение с желанията и предразсъдъците на 700 000 араби, които сега населяват тази древна земя."[68] Връщайки се към езика на старата дипломация, той изтъква, че Великите сили подкрепят ционизма. Въпреки всичко Уилсън настоява неговата анкетна комисия в Близкия изток да обхване и Палестина. Двамата американски пратеници Крейн и Кинг, бизнесменът и преподавателят, докладват в края на лятото на 1919 г., че арабите в Палестина са "категорично срещу цялата ционистка програма" и препоръчват на Мирната конференция да ограничи еврейската имиграция и да се откаже от идеята да направи Палестина еврейска родина.[69] Никой не им обръща внимание. Уилсън се е върнал в САЩ, а британците и французите все още спорят за цялостното уреждане на Близкоизточния въпрос.

За Палестина главният въпрос в този момент са бъдещите ѝ граници. Лекомислените изявления на Лойд Джордж за държава, простираща се от Дан до Вирсавия, безпокоят французите, които ги възприемат като увеличаване на Палестина на север за сметка на Сирия. Включва ли Дан река Литани и горното течение на Йордан? Водата винаги е била важен фактор за Близкия изток.

Ционистите настояват за по-щедри граници. Вайцман твърди: "Крайно необходимо е за икономическото развитие на Палестина тази линия да бъде прокарана така, че да включва територии на изток от река Йордан, които да са в състояние да приемат и изхранват масови еврейски колонии."[70] Границите, които той иска, биха включвали и част от днешна Йордания. Британското правителство го подкрепя по собствени съображения: за да се ограничи френското влияние и да се защитят железните пътища (още несъществуващи) между Месопотамия и Средиземноморското крайбрежие. Ке д'Орсе протестира: това означава Палестина да стигне до предградията на Дамаск.[71] Клемансо отказва да прави повече отстъпки на ционистите или, както той го вижда, на Великобритания. Границата между Сирия и Палестина остава по същество там, където е прокарана от споразумението Сайкс-Пико. Французите правят компромис само с използването от Палестина на излишните за Сирия води, което поражда проблеми и до днес.

През април 1920 г. в Сан Ремо Великобритания и Франция окончателно одобряват договор за Близкия изток. Великобритания получава мандат върху Палестина. (Договорът включва прилагане на условията на Декларацията Балфур.) Французите предприемат последен опит да запазят старите си права да защитават християните. Въз основа на предварителните си уговорки с британците италианците упорито твърдят, че след изчезването на Османската империя и след поемането на Палестина от "цивилизована нация" не са необходими повече специални споразумения.[72] В края на конференцията Лойд Джордж казва на дотичалия от Палестина Вайцман, че "началото е положено и вече всичко зависи от вас."[73] Палестинските араби не са представени в Сан Ремо, но те дават ясен израз на чувствата си с избухналите две седмици по-рано бунтове срещу евреите в Палестина.

Остава да се уточнят свързаните с мандата подробности и мандатът да бъде ратифициран от Обществото на народите. Това отнема още две години, главно защото подписването на договор с Османската империя се оказва невъзможно. Британците се държат сякаш Палестина официално е тяхна. По настояване на Чърчил, който вече е секретар за колониите, британското правителство, което не е забравило обещанията си към арабите, разде-

ля мандатната територия на две – Палестина, заедно района на запад от река Йордан, и новата арабска държавица Трансйордания под властта на Абдула, брата на Фейсал. Вайцман е разочарован. Той подчертава пред Чърчил, че земите на изток от река Йордан винаги са били "неразделна и жизненоважна част от Палестина". Почвата им била богата, климатът "укрепващ" и там имало и вода в изобилие. Оптимистичното му заключение е, че "еврейското заселване може да продължи без конфликти с местното население".[74] Но ционистите не са готови да за спор с британците по този въпрос. Много по-важно е да се погрижат условията на мандата да бъдат записани в тяхна полза.

Това не се оказва лесно. Сред британците започва да се прокрадва идеята, че еврейският дом в Палестина означава проблеми за Великобритания. Във Форин офис Кързън говори от името на много свои колеги, когато казва на Балфур: "Лично аз съм твърдо убеден, че Палестина ще бъде гнойна рана в плътта на всеки, който бъде натоварен с мандата върху нея, така че аз бих се оттеглил от това задължение, докато все още може."[75] Ционизмът е създал това, което преди не е съществувало: организирано обществено мнение на палестинските араби, които бързо се научават да използват протестни писма, петиции и езика на самоопределението.[76] По улиците на Палестина тълпите предприемат по-преки действия, а след 1920 г. на британските власти се налага да се справят със спорадични изблици на насилие срещу евреите. Обикновено благосклонният към ционизма Чърчил предупреждава Лойд Джордж: "Палестина ни струва 6 милиона годишно, за да удържаме позициите си. Ционисткото движения ще стане причина за постоянни търкания с арабите. Французите, които са разположили в Сирия 4 дивизии (за които плаща, като не ни връща дълговете), са срещу ционисткото движение и ще направят опит да излязат от ситуацията, като посочат на арабите, че ние сме истинските им врагове."[77]

Британците скачат от един подход към друг. Може би арабите, този път палестинските, и ционистите все още биха могли да постигнат разбирателство. През лятото на 1921 г. делегация от палестински араби заминава за Лондон. Чърчил изслушва с известна доза раздразнение несвързаните им оплаквания от ционистите. (Той отбягва неудобния въпрос, поставен от техните лидери: "Какво е

това обещание, което сте дали, и какво означава то?") "Поговорете хубаво с доктор Вайцман – съветва ги той. - Опитайте се да постигнете някакво споразумение за следващите няколко години напред."[78] Никоя от страните не е готова да разговаря сериозно с другата. "Политически изнудвачи" и "измет" е становището на Вайцман.[79] Арабите просто повтарят, че отказват да признаят Декларацията Балфур и всичко, което се прави в нейно име.

Британците смекчават езика на мандата, като намекват, че еврейският национален дом ще бъде само в Палестина, а не цялата страна.[80] Задължението на мандатните сили да развиват самоуправляваща се общност, те подменят със "самоуправляващи се институции". Вайцман, като пътува безспир, изпраща порой от телеграми и писма към всичките си многобройни познати, в които апелира британското правителство да не смекчава повече условията. На Алберт Айнщайн пише отчаяно: "Всички тъмни личности по света са се захванали да работят против нас. Богати раболепни евреи, мрачни фанатични еврейски реакционери, в съчетание с Ватикана, арабски наемни убийци и английски империалистически реакционери антисемити - накратко, всички кучета лаят."[81] Но той не е толкова сам, колкото се чувства. Продължава да получава подкрепа, често от неочаквани източници като германски ционисти, англикански духовници или италиански католици. Конгресът на САЩ излиза от самовглъбения си изолационизъм и приема резолюции в полза на еврейския национален дом. И британците, главните съюзници на Вайцман, остават непоколебими. По време на неофициална среща в дома на Балфур на 22 юли 1921 г. Лойд Джордж и Балфур го уверяват, че "винаги са имали предвид евентуална еврейска държава". Когато възниква неудобният въпрос за незаконното внасяне на оръжие в Палестина, Чърчил намига: "Нямаме нищо против, но не го споменавайте."[82] Всички присъстващи са съгласни, че делегацията на палестинските араби е напаст. Защо да не бъдат подкупени, бодро предлага Лойд Джордж? Премиерът е пълен с полезни идеи. Той казва на Балфур: "Вие трябва отново да произнесете голяма реч за ционизма в Роял Албърт Хол".[83]

На 22 юли Обществото на народите приема представения на Великобритания палестински мандат. В Палестина арабски конгрес изцяло го отхвърля. Вайцман е въодушевен: мандатът дава

официално признание на евреите като народ. Това обаче е само краят на първия етап от еврейската борба; "само да можем да продължим да работим и пак да работим в Палестина, ще дойде времето, когато ще има нова възможност мандатът да получи истинската си стойност."[84] Тази възможност ще се дойде по един ужасяващ и неочакван начин с появата на Хитлер и избухването на Втората световна война.

Балфур посещава Палестина за пръв път през 1925 г. заедно с Вайцман и съпругата му. В Йерусалим той открива новия Еврейски университет с вълнуваща реч, в която говори гордо за приноса си в създаването на еврейски дом. Трогнат е от посрещането, което му се оказва от евреите в цяла Палестина, но пропуска да забележи облечените траурно араби и затворените в знак на протест магазини. Личният му секретар унищожава стотици гневни телеграми от араби, преди той да ги е видял. Когато заедно с придружаващите го лица се отправя към Сирия, за да разгледа някои забележителности, за голямо негово раздразнение френските власти прикрепят към него силна охрана. В Дамаск хотелът му е заобиколен от близо 6000 араби. Когато започват да летят павета, а френската кавалерия отвръща с огън, Балфур е потресен. Млад арабин, включен в групата му, се опитва да обясни силното противопоставяне на ционизма. Балфур отвръща само, че намира резултатите от експеримента си за "изключително интересни".[85] Той отплава обратно за Европа на борда на "Сфинкс".

29. Ататюрк и потъпкването на Севърския договор

В началото на май 1919 г. дебатите за Османската империя, които се водят на пресекулки, са неочаквано разтърсени от действията на Италия в Мала Азия. Италианците вече са разполагали там свои войски за кратко през зимата с оправданието, че защитават италианските граждани или - в един конкретен случай - италиански манастир. Сега те се разполагат в пристанищата на Адалия (Анталия) на юг и в Мармарис, който гледа към остров Родос - и двете разположени на територия, върху която Италия

има претенции въз основа на военновременните споразумения. Пристигат съобщения за италиански боен кораб в пристанището на Смирна (Измир), а през май гръцкият премиер Венизелос казва пред Съвета на четиримата, че италиански работни групи изграждат пристан на Скала Нова (Кушадасъ) малко по̀ на юг. Освен това той твърди, че италианците са сключили тайна сделка с турците. Миротворците са готови да предположат най-лошото. Италианците са напуснали Мирната конференция на 24 април в знак на протест за Фиуме, точно когато договорът с Германия вече е окончателно сглобен. Уилсън никога не е възнамерявал да предостави на Италия всичко, което е поискала в Адриатика, а сега приема хладно идеята за италиански мандат в Мала Азия. "Не съм склонен да позволя на италианците да правят каквото си пожелаят в тази част на света. Съмнявам се в намеренията им. Ако публикувам в Америка всичко, което знаем за действията и интригите им, адската им машина ще засече."[1]

Лойд Джордж и Клемансо споделят раздразнението му, но са притискани от ангажиментите, които са поели по време на войната. В Лондонския договор от 1915 г., който вкарва Италия във войната, те са обещали, че ако Турция бъде поделена, Италия ще получи "справедлив дял". Опасно неясният език намеква, че Италия би могла да получи голяма част от крайбрежието на Мала Азия, със сигурност турската провинция Адалия и земите около нея и може би на север до Измир и на юг до Адана, където крайбрежието на Мала Азия прави завой на юг. Именно такива са предположенията на италианците.[2] Неудобството възниква от споразумението Сайкс-Пико между Великобритания и Франция, с което французите също искат района около Адана. Италианското правителство не е видяло споразумението, когато то е било изготвено, но е чуло достатъчно, за да бъде разтревожено. Сонино многократно е настоявал за изясняване на въпроса; най-накрая го получава в малкия алпийски град Сен-Жан-дьо-Мориен през април 1917 г. Лойд Джордж запомня срещата като толкова студена, колкото снега, който все още покрива земята. Сонино е "пламнал от потиснатия гняв". Великобритания и Франция неохотно отстъпват по-голям дял от турските територии; Италия ще има директен контрол върху голям триъгълник в южната част на Мала Азия, който включва важното пристанище Смирна, а голя-

ма ивица на север от Смирна ще бъде зона на италианско влияние. Лойд Джордж се сопва на Сонино: "искате от нас да свършим работата и да ви я отстъпим в края на войната." Макар впоследствие Франция и Великобритания да претендират, че договорът е невалиден на основание, че зависи от съгласието на Русия (което не пристига, заради революцията), италианското правителство твърди, че на него все още му се дължи полагаемият дял от Мала Азия.[3]

В подкрепа на исканията си италиански националисти се позовават на спомена за великата Римска империя (въпреки че когато гърците напомнят за тяхната империя, която е още по-древна, италианците отхвърлят искането им като "празна елинска мегаломания"). Те изтъкват потребностите на Италия от суровини (въглищните мини в Ерегли или Хераклея, както предпочитат да го наричат италианците, са техен фаворит) и от пазари за инвестиции и стоки. Италия щяла да закриля християните изобщо, в частност - италианските заселници (въпреки че те трудно могат да бъдат открити), и щяла да цивилизова турците.[4] През 1918 г. началник-щабът обрисува лирична картина на бъдещата италианска зона: "Климатът там е подходящ за емигрантите ни, плодородието е добре известно, богатата реколта житните култури също; най-после съществуването на обширни необработени земи е заради гъстотата на населението, което, като се включат и градовете, понастоящем не достига 27 на квадратен километър; самото население, не губи нищо, а само ще спечели във всяко едно отношение от италианската колонизация."[5] В действителност повечето италианци предпочитат да инвестират парите си на сигурно у дома; а емигрантите, както е показал опитът с малкото на брой италиански колонии, предпочитат Америка. "Като цяло – признава Орландо - италианците изобщо не ги е грижа за Мала Азия, нито пък за някакви колонии в Африка."[6]

Сонино открито твърди, че Мала Азия е част от трофеите от войната и Италия ще вземе своя дял. Заявява, че или всички Велики сили ще получат по нещо, или никой няма да получи нищо.[7] На италианския представител в Константинопол казва, че съперниците на Италия (сред които включва французите и британците) лукаво се възползват от доктрината за самоопределението, за да отхвърлят италианските искания за анексиране и сфери на вли-

яние. На това трябва да се противопоставят, като накарат местното население да поиска италианска протекция; Сонино убеждава своя представител да го направи внимателно и без шум.[8] Основната му грижа обаче е Адриатика и когато въпросът се свежда до нея, той е готов да се откаже от по-далечните искания, в замяна на солидни придобивки по-близо до дома.[9]

Когато в края на април 1919 г. кризата с Италия за Адриатика се влошава. Лойд Джордж и Клемансо са готови да използват Мала Азия като примамка. Лойд Джордж казва на Уилсън "Това, което може би ще доведе господин Сонино при нас, ще бъде концесия в Азия." "Опасно е - промърморва Балфур, - но е важно да се удовлетворят исканията на италианците. За съжаление, тази необходимост преследва и спъва всяка стъпка на нашата дипломация."[10] Уилсън е против. Трябвало да вземат под внимание интересите на местните жители. "Италия – изтъква той - няма опит в администрирането на колонии." Нещо повече - на турците няма да се понрави италианско управление. Лойд Джордж се позовава на историята: "Римляните са били много добри губернатори на колонии" - и заема изненадващо становище за турците като "християнски народ, който никога не е прекъсвал железопътни линии, или нещо от този род". Уилсън не е убеден: "За съжаление, съвременните италианци не са римляни." Той също изтъква, че гърците, които вероятно ще получат някакъв вид мандат в Мала Азия, не харесват италианците: "Вселенският патриарх, който ме посети завчера, с резервираността на духовник сподели с мен ясно изразено чувство срещу възможността да види как италианците се превръщат в негови съседи."[11]

През първата седмица на май, докато италианците продължават да бойкотират Мирната конференция, британците и французите охладняват към идеята да ги изкушат да се върнат с късчета от Османската империя. На поредното заседание на Великата тройка на 2 май постъпват нови съобщения за италиански действия по крайбрежието на Мала Азия. "Лудост" - казва Лойд Джордж. Клемансо е за твърда линия на поведение: "Ако не вземем мерки, ще ни хванат за гърлото". Уилсън заплашва да изпрати американски боен кораб или във Фиуме, или в Смирна. Лойд Джордж казва, че Венизелос е предложил да изпрати гръцки военен кораб.[12]

Венизелос е в стихията си, като подклажда настроения срещу италианците и предлага помощ. За него, по собствените му признания, кризата е големият шанс на Гърция. От самото начало на Мирната конференция той усилено, макар и невинаги успешно работи за налагането на гръцките искания. Опитал се е да докаже, че крайбрежието на Мала Азия има безспорно гръцки характер, а турците са малцинство, но статистките му са крайно съмнителни. За вътрешните територии, за които претендира, е принуден да се съгласи, че турците са мнозинство, но привежда икономически доводи. Цялата територия (турските провинции Айдън и Бурса и районите около Дарданелите и Измит) географска принадлежи на Средиземноморието; тя е топла, добре напоявана, плодородна, отворена към света, за разлика от сухото азиатско плато във вътрешността. "Турците са добри работници, честни във взаимоотношенията си и добри поданици - казва той пред Върховния съвет при първата си поява през февруари. - Но като управници са нетърпими и са позор за цивилизацията, както доказаха с изтребването на повече от един милион арменци и 300 000 гърци през последните четири години."[13] За да покаже колко е благоразумен, се отказва от каквито и да е искания към древните гръцки колонии в Понт на източния край на Черно море. Нямало да се вслушва в петиции от понтийските гърци, уверява той помощника на Хаус Бонсал: "Казах им, че не мога да имам претенции към южния бряг на Черно море, тъй като ръцете ми са претоварени с Тракия и Анадола." Съществувал известен малък конфликт с италианските искания, но той бил уверен, че двете страни биха могли да постигнат приятелско споразумение.[14] В действителност, те вече са се опитали, но е станало ясно, че никой не е готова да отстъпи, особено по отношение на Смирна.

Процъфтяващото пристанище Смирна стои в сърцето на гръцките искания. То е гръцко още от славното елинистично минало, а през XIX в. в него отново преобладава гръцкото население, тъй като имигранти от гръцката континентална част са се стекли там, за да се възползват от новите железопътни линии към вътрешността на страната и от възможностите за търговия и инвестиции. Преди войната населението на Смирна е поне четвърт милион, като там живеят повече гърци отколкото в самата Атина. Те доминират износа - от смокините до опиума и килимите - кой-

то се спуска от Анадолското плато в Мала Азия. Смирна е гръцки град, център на гръцката просвета и национализъм - но и съществен елемент от турската икономика.

Когато посяга към Смирна и районите около нея, Венизелос надскача твърде много онова, което може да бъде оправдано от гледна точка на самоопределението, а и поставя Гърция в опасна позиция. Придобиването на плодородните долини на Западна Мала Азия, над които се издигат сухите вътрешни райони на Анадола, може и да е необходимо, както той твърди, за да се защитят гръцките колонии по крайбрежието. От друга гледна точка обаче това създава една гръцка провинция с голям брой негръцко население и дълга граница, която трябва да бъде защитавана, в случай че някой от Централен Анадол реши да я нападне. Големият му опонент генерал Метаксас, по-късно диктатор в Гърция, многократно предупреждава: "Гръцката държава днес не е готова да управлява и експлоатира толкова обширна територия."[15] Той има право.

Комисията по гръцките искания, която се очаква да излезе с рационално решение за всички конкурентни искания за османските територии, не постига нищо и това не изненадва никого. Както са постъпили и в Европа, италианците категорично се противопоставят на гръцките искания, а британците и французите са благоразположени. Главната разлика е, че американските експерти, които са готови да приемат исканията на Гърция в Европа, разбират, че не биха могли да сторят същото с чиста съвест в Мала Азия. Като цяло турците са мнозинство в тези райони и въпреки че Смирна е гръцка, икономическият здрав разум диктува, че не би следвало да се откъсва от Турция. "Смирна и пристанището ѝ са очите, устата и ноздрите на жителите на Анадола." Американците не приемат и аргумента, че турците са до такава степен изостанали, че се налагало някой да ги управлява. Един американски експерт казва: "Според американски мисионери, които добре познават анадолските турци, според американски, британски и френски археолози, които са работили години наред в съседство с тях и заедно с тях, според британски търговци, които са търгували с тях, според британски войници, които са се сражавали срещу тях, те са честни като всички останали народи в Близкия изток, те са трудолюбиви земеделци, смели и благо-

родни бойци, надарени от природата с рицарски инстинкти."[16]

Докладът на комисията просто представя двете гледни точки. Уилсън би могъл да подкрепи позицията на собствените си експерти, ако раздразнението му от италианците не го подтиква да се вслуша във Венизелос, който се грижи оформилата се в този момент Голяма тройка да получава тревожни доклади как гърци масово са избивани от турци и как италианците възмутително си сътрудничат с турците.[17] Венизелос се хвали самодоволно пред Никълсън, британския експерт в комисията: "Получих уверения за помощ и подкрепа от Лойд Джордж и Уилсън." Лойд Джордж вече се е съгласил, че гръцки крайцер трябва да замине за Смирна, а Венизелос вижда в това възможност за изпращане на гръцки войски в Мала Азия като противовес на италианците.[18] Двамата с Венизелос се срещат на неофициална вечеря в началото на май. Секретарката на Лойд Джордж Франсис Стивънсън присъства на нея и отбелязва в дневника си: "Двамата се възхищават много един от друг и Д[ейвид] се опитва да придобие Смирна за гърците, въпреки че има проблем с италианците по този въпрос." Това, което Венизелос запомня от тази вечер, е че според Лойд Джордж би могъл да се пребори и за Константинопол.[19]

Сутринта на 6 май Съюзниците нехайно вземат решение, което поставя началото на събития, които унищожават, измежду многото други неща, и самата Смирна, голямата мечта на Венизелос и управляващата коалиция на Лойд Джордж. В Съвета на четиримата Лойд Джордж настоява да се вземе решение за Смирна. Ако не действат, казва той, италианците ще заграбят голямо парче от Мала Азия. Гръцки войски са на разположение; може да им се даде заповед да дебаркират на всяко едно място, където има опасност от безредици или масови убийства. Уилсън отговаря: "Защо тогава да не им кажем да дебаркират веднага? Имате ли някакви възражения?" "Никакви" - отговаря Лойд Джордж. "Аз също. Но не трябва ли да уведомим италианците?" - обажда се Клемансо. "Според мен, не" - казва Лойд Джордж. Италианците, които на следващия ден се завръщат на Мирната конференция, са уведомени подвеждащо, че Съюзниците им са били принудени да предприемат действия в тяхно отсъствие, за да предотвратят предстоящи масови убийства. Когато Сонино логично задава въпроса защо Великите сили не са изпратили свои собствени кон-

тингенти, Клемансо отговаря, че е било трудно те да бъдат поставени под командването на гръцки генерал. Той уверява Сонино, че "днес Смирна не принадлежи на никого; не става въпрос за определяне съдбата на града, а за провеждане на временна операция, с ясно дефинирана цел".[20] Истината е, че Клемансо временно е попаднал в плен на обаянието на Венизелос. Той казва на Мордак: "Одисей е един малък пред него. Той е първокласен дипломат, много разумен, много добре подготвен, много проницателен и знае много добре какво иска."[21]

Следобеда след това съдбоносно решение Лойд Джордж кани Венизелос на бърза среща преди събирането на Съвета на четиримата. Венизелос пише в дневника си, че Лойд Джордж е започнал с прост въпрос:

> Лойд Джордж: "Имате ли войски на разположение?"
> Венизелос: "Да. За каква цел?"
> Лойд Джордж: "Президентът Уилсън, господин Клемансо и аз днес решихме, че ще трябва да окупирате Смирна."
> Венизелос: "Готови сме".[22]

Венизелос е изпълнен с оптимизъм, когато се среща с Голямата тройка и военните им съветници, за да бъдат уредени подробностите. Неговите гръцки войски били в готовност, турците нямало да окажат съпротива, а гръцките жители на Смирна, разбира се, били приятелски настроени. С Лойд Джордж се споразумяват, че би било по-добре френски и английски сили да окупират укрепленията на входа на пристанището, а след това да ги предадат на гърците. Макар и неохотно, Клемансо се съгласява; той вече се страхува, че така ще предизвикат ненужна враждебност у италианците.[23] Уилсън се разкъсва между желанието да действа според буквата на закона и антипатията си към италианците. В крайна сметка подкрепя планираната за 15 май окупация. Британският военен експерт Хенри Уилсън пише: "Цялото начинание е безумно и лошо."[24]

В самата Смирна атмосферата е напрегната. Агенти на гръцкото правителство са там от края на войната, като се опитват да създадат настроения в полза на гръцко управление. Британските и френски представители гледат благосклонно, а италианските

враждебно. Турското малцинство е силно разтревожено. Когато се разпространява новината, че гърците идват, в града избухват демонстрации. В знак на протест няколко хиляди турци бият барабани през нощта; на 15 май сутринта още по-голям брой развълнувани гърци се събират на брега. Православният митрополит е готов да благослови войниците. Навсякъде се вее синьобелият флаг на Гърция. Когато първите гръцки войски влизат в града, тълпите ликуват и плачат. Прилича на празник, докато не се разнася изстрел, даден от някого пред турската казарма. Веселието се превръща в кошмар. Гръцки войници започват да стрелят напосоки, а когато турските войници капитулират и неуверено излизат от казармата, започват да ги удрят и мушкат със щикове по пътя им към брега. Гръцката тълпа подлудява и се намесва. Около 30 турци загиват. Из цяла Смирна тълпи - някои от които турски - убиват и грабят. До вечерта са убити между 300 и 400 турци и 100 гърци. През следващите дни безредието се разпростира в околните села и градове.[25] Това е катастрофа за гърците и гръцките искания, но е само намек за онова, което ще последва.

Из цяла Турция новината за дебаркирането е посрещната с ужас. Мнозина смятат, че това е първата крачка към поделянето на турските части от Османската империя. Една жена, която още от началото е поддръжник на Ататюрк, си спомня: "След като научих подробностите за окупирането на Смирна, направо изгубих дар слово, можех да говоря само за предстоящата свещената борба."[26] В Константинопол маршируват тълпи с черни знамена. Делегация от дами от висшето общество извършва безпрецедентно посещение при британския официален представител. Говорителката ѝ казва: "Отрязан е къс от живото тяло на Османската империя, на която тя се чувства късче, сега - кървящ къс."[27] Султанът плаче в двореца си. Безсилните му министри искат да отправят на протест. Ататюрк, който по случайност е там, пита: "Мислите ли, че протестът ви ще накара гърците или британците да се оттеглят?" Когато министрите свиват рамене той добавя: "Може би има някои мерки, които могат да бъдат предприети."[28] - Ататюрк вече е решил, че мястото му е във вътрешността на страната, където има войски и офицери, верни на националистките идеи. Проблема как да се добере до тях неволно е решен от британските окупационни власти, които настояват правителст-

вото да изпрати свой представител, който да възстанови реда и закона. Ататюрк успява да уреди назначението си с широки правомощия за целия Анадол. Чувства се, както сам казва, "все едно се отвори клетката, а аз бях птица, готова да разпери криле и да политне в небето".[29] В деня след гръцката дебаркиране в Смирна, той напуска Константинопол с британска виза. Четири дни по-късно, на 19 май, той и малката му група са в черноморското пристанище Самсун. Тази дата е официален национален празник на създадената от него съвременна Турция. Малцина в Константинопол имат някаква представа за намеренията му и ще изминат много месеци преди първите намеци за това какво се готви в Анадола да достигнат до Париж. Лойд Джордж по-късно твърди, че "не е била получена информация за дейността му в Мала Азия по реорганизирането на разбитата армия на Турция. Военното ни разузнаване никога не е било толкова тотално заблудено."[30]

Ататюрк и приятелите му предприемат много рисковано начинание, което вероятно е щяло да се провали, ако не е била неволната помощ на Съюзниците през следващите няколко месеца. Политиката на Съюзниците е объркана, неуместна и рискована - и създава идеалните условия, при които турският национализъм успява да процъфти. Решението да се позволи на италиански, а след това и на гръцки войски да дебаркират на брега на Мала Азия; индикациите, че Армения и Кюрдистан ще бъдат обявени за независими държави; възможността целият район около проливите, включително самият Константинопол, да бъде отцепен от Турция, притиска турските националисти до стената. Страната им се топи; те нямат какво да губят. С всяко отлагане в Париж на договора с Османската империя войските на Съюзниците отслабват, а тези на Ататюрк - укрепват.

През лятото на 1919 г. Ататюрк неспирно обикаля обгореното от слънцето Анадолско плато, понякога в старата си кола, по-често на кон, събира около себе си офицери националисти със сходни възгледи и обединява възникналите независими групи в единно националистическо движение против окупацията на Съюзниците. Той се заклева: "Ако не намерим оръжия, с които да се борим, ще се борим с нокти и зъби."[31] През юни обявява началото на националната съпротива срещу гърците в Смирна, французите на юг и арменците на изток. "Трябва да обуем цървулите, тряб-

ва да се оттеглим в планините, трябва да защитаваме страната си до последната скала. Ако божията воля е да бъдем победени, трябва да подпалим нашите домове, цялата си собственост, да покрием страната си с руини, да я превърнем в пустиня." Когато докладите започват да пристигат в Константинопол, британците притискат правителството на султана да отзове своя главен инспектор. На 23 юни Ататюрк получава заповед да се върне в Константинопол. Той подава оставка и свиква конгрес в Ерзурум, който публикува бъдещия национален договор. Ключовото му условие е, че населените с турци земи, включващи естествено Константинопол, трябва да останат непокътнати.[32]

От пролетта на 1919 г. съдбата на останките от Османската империя зависи все по-малко от случващото се в Париж и все повече от действията на Ататюрк. Предстои грандиозният сблъсък на два различни свята - единият на международни конференции; очертания по картите; хора, които послушно се местят в тази или онази страна; вторият на един народ, който се отърсва от османското си минало и се пробужда като турска нация. В Париж Великите сили нямат почти никаква представа какво се заражда на изток. Продължава жизнерадостната търговия с хипотетични мандати. На 13 май експертът по гръцките искания Никълсън е извикан с картата си в апартамента на Лойд Джордж на улица "Нито", за да му обясни какво би могло да се предложи на италианците. Орландо и Сонино пристигат и групата сяда около масата в трапезарията. "Аналогията с торта, която предстои да бъде разпределена, беше очевидна." Италианците искат територията на юг от Смирна. "О, не - казва Лойд Джордж, - не може да я имате, тя е пълна с гърци." Никълсън ужасен осъзнава, че Лойд Джордж е объркал цветовете, които означават разпределението на населението. "Л. Д. прие уточнението с голяма доза хумор. Умът му е бърз като стрела." Когато някой подхвърля, че мандатите трябва да бъдат със "съгласието и желанието на засегнатите народи", всички се развеселяват искрено. "Белите бузи на Орландо се разтресоха от смях, а от подпухналите му очи рукнаха сълзи."[33]

По-късно същия следобед картата на Никълсън е разстлана на килима пред Клемансо, Уилсън и Лойд Джордж, докато собственикът ѝ чака навън и чете "Портретът на Дориан Грей". В каби-

нета на Уилсън блустящото слово на Лойд Джордж очертава италианска мандатна територия в Южен Анадол: "Там, където турците са създали пустош, италианците могат да изградят пътища и железопътни линии, да напояват земята и да я култивират." Французите биха могли да вземат северната част от Анадола, а гърците да се сдобият със Смирна и околността ѝ, както и с Додеканезките острови, великодушно казва Лойд Джордж, който той щял да им предостави и Кипър. Клемансо, който до момента не е взел думата, изразява някои съмнения по отношение на способността на гърците да управляват мандатна територия: "Прекосих целия Пелопонес и не видях нито едно шосе." Уилсън смята, че трябва да им се даде възможност: "Като им засвидетелстваме доверието си, ще събудим у тях амбицията да се справят успешно." Завладян от атмосферата на момента, Уилсън дори допълва, че се надява САЩ да поемат мандат за Армения. Клемансо допуска, че след това американците ще получат и Константинопол. Никълсън е повикан, за да му бъдат дадени инструкции.[34] Когато Балфур вижда резултата, той избухва, нещо рядко за него: "Трима всемогъщи, напълно неосведомени мъже си седят и поделят континенти в присъствието само на едно дете, което води записки вместо тях."[35] Той изпраща остър меморандум до Лойд Джордж, в който изтъква колко опасно би било поделянето на Турция.[36]

Лойд Джордж чува същото и от военните си съветници, които почти единодушно са против. Против е и Чърчил. Монтагю дотичва от Лондон, за предупреди още веднъж, че накъсването на Турция означава "вечна война" с ислямския свят, включително, разбира се, с представителите му в Индия.[37] Лойд Джордж се съгласява да приеме индийска делегация, но когато тя спешно пристига от Лондон със специален влак, открива, че премиерът е заминал на обиколка с кола.[38]

Споразуменията от 13 май се провалят почти незабавно. Италианците ядосват както Лойд Джордж, така и Уилсън, като стоварват на брега нови военни части. Лойд Джордж напълно променя становището си за италианска мандатна територия: "Смятам, че да се поставят италианците в Мала Азия, е все едно да се внедри там източник на проблеми."[39] Той е впечатлен от предупрежденията на Монтагю. На срещата на 19 май казва на другите

двама лидери: "Стигам до извода, че не е възможно Турция да бъде поделена по подобаващ начин. Бихме поели твърде голям риск да хвърлим в хаос мохамеданския свят". Уилсън се съгласява, че съществува такава опасност. Той се тревожи, че мандатните територии биха могли да изглеждат като подялба на плячка, и изтъква, че след като самите турци са дали ясно да се разбере, че искат единна държава, би било неловко, ако не и погрешно, да се разделя Анадола на италианска и френска мандатна територия. Няма оправдание за разрушаването на суверенитета на Турция: "Принуден съм да припомня на себе си, че сам съм използвал тази дума в Четиринадесетте точки, както и че те са се превърнали в нещо като договор, който ни обвързва." Вероятно, предлага той, Франция би могла да поеме задължението да бъде съветник на турската държава, а те биха могли да избегнат думата "мандат". Дори биха могли да оставят султана в Константинопол, естествено без да му се позволява каквато и да било власт върху проливите. Лойд Джордж се съгласява, но два дни по-късно, след среща със специално пристигналите в Париж ужасени членове на британския кабинет, излиза с предложение за американски вместо френски контрол над целия Анадол, както и върху проливите и Армения.[40]

Това разгневява Клемансо, който е озадачен от хода на събитията, а и без друго вече е ядосан на Лойд Джордж заради Сирия. "Казвате, че Франция не трябва да присъства в Мала Азия, защото това не би се харесало на Италия. Мислите ли, че във Франция не съществува обществено мнение? Освен това, от цяла Европа Франция е страната са най-големи икономически и финансови интереси в Турция - а сега е изхвърлена от нея, за да се удовлетворят най-напред мохамеданите, а след това Италия." Двамата с Лойд Джордж влизат в яростен спор за разделянето не само на Турция, но и на целия Близък изток. И двамата изпадат в ярост и си отправят най-абсурдни обвинения. Накрая Клемансо се овладява и на раздяла казва: "Вие сте най-лошото момче."[41] Твърди се, че в даден момент Клемансо, който има значителен опит в подобни ситуации, е предложил на Лойд Джордж да избира между пистолети или саби.[42]

Уилсън се опитва да заглади нещата. "Днес май останахме с впечатление за по-големи разногласия от съществуващите в дей-

ствителност."[43] Но не може да предложи някакво решение. Не е сигурен, че САЩ са в състояние да поемат мандат за Анадола, макар все още да се надява, че биха се справили в Армения. Що се отнася до другите въпроси, Уилсън се осланя на надеждата, че едно по-нататъшно проучване ще предостави решение.[44] Нека колегите му миротворци да оставят този въпрос; договорът с Германия е много по-спешен; Турция може да почака.[45]

Въпросът за Османската империя се обсъжда още само веднъж, преди президентът Уилсън да отплава за САЩ в края на юни, поводът е появата на представители на правителството на султана. Вероятно за да запълнят времето си, докато чакат отговора на Германия, Великите сили допускат една победена държава да се яви пред тях, преди да са изготвили договора й, нещо, което не са позволили на Германия. Това е поредната индикация за небрежността, с която Великите сили се отнасят към съдбата на Османската империя. На 17 юни трима представители на Турция говорят пред група, която включва Клемансо, Лойд Джордж, Уилсън и външните им министри. Турският премиер Дамад Ферид - дружелюбен, богат мъж, чието най-голямо постижение е бракът му със сестрата на султана, изнася пледоария от името на Турция. Той хвърля върху предшествениците си вината за влизането на Турция във войната и отговорността за ужасните кланета на арменски християни, като убеждава слушателите си, че най-свидната надежда на страната му е да стане полезен член на Обществото на народите. Умолява ги да запазят целостта на Османската империя. Разполага и с писмено становище, което за съжаление обаче още не е напълно готово. Клемансо не го окуражава много. "Няма случай в Европа, Азия или Африка, когато установяването на турска власт в някоя страна да не е било последвано от спад на материалното благополучие и нивото на културата; нито пък може да се посочи случай, когато оттеглянето на турската власт да не е било последвано от нарастване на материалното благополучие и повишаване на културата. Там където е стъпил като завоевател, турчинът не е направил нищо друго освен да руши - както сред християните в Европа, така сред мюсюлманите в Сирия, Арабия и Африка."[46]

Миротворците са съгласни, че представянето на Дамад е било жалко. Уилсън смята, че "никога не е виждал нещо по-глупаво".

Той предлага делегацията да бъде пратена да си стяга багажа. "Те показаха пълна липса на здрав разум и абсолютно неразбиране на Запада." Лойд Джордж го намира за "най-доброто доказателство за политическата некадърност на турците".[47] Делегацията и меморандумът ѝ били смехотворни. Никой не предлага някаква формула за отговор, а Уилсън се чуди дали изобщо трябва да им се отговаря. Лойд Джордж е за изготвяне на мирни условия, които намират решение за арабските земи, Смирна и Армения, но оставят настрана турските територии в Тракия и Анадола; с тях можело да се заловят, когато американците вземат решение какви мандати биха искали да поемат. Предполага, че това би могло да стане през следващите няколко месеца. Уилсън се ограничава да каже, че вече е възприел идеята, че турците трябва да бъдат лишени от властта над Константинопол. Клемансо само коментира: "Колкото до начина, по който трябва да се освободим от териториите на Турската империя, трябва да кажа, че след последния ни разговор вече не знам докъде сме стигнали." Тримата изоставят тази тема с изказването на Лойд Джордж: "Да можехме незабавно да сключим мир и да приключим с това." "Боя се - отвръща Клемансо, - че не е възможно."[48]

В Лондон един човек, който знае за Османската империя повече от когото и да било в Париж, наблюдава всичко това с тревога. Кързън, който е оставен да отговаря за Форин офис в отсъствието на Балфур, изпраща поток от меморандуми и писма, в които предупреждава, че илюзията, че с турците е свършено, е опасна и че е безумие да се отлага окончателното уреждане на въпроса. Лойд Джордж, който по правило пренебрегва мненията на професионалните дипломати, не му обръща особено внимание. Кързън е олицетворение на всичко, което Лойд Джордж мрази: аристократичен произход, земевладелец, излъскан продукт на Оксфорд и на лондонските салони. Той споделя с Франсис Стивънсън колко много "ненавижда котилото на тези като Кързън и всичко, което представителите му символизират" - ненавижда превзетостта им, идеите им, навиците им, стила им.[49] С времето, благодарение на познанията и способностите на Кързън, ненавистта към него се е смекчил до в присмех, примесен с неохотно уважение към познанията и уменията му.[50] Но в крайна сметка именно Кързън сваля Лойд Джордж от поста му.

Кързън е този, който заедно с Ататюрк и неговите войски очертава границите на съвременна Турция. Английският държавник и турският воин, са противници, но никога не се срещат очи в очи. И двамата са крайно упорити, умни и горди, и двамата имат своите моменти на дълбоки колебания, и двамата са по-сложни, отколкото изглеждат. Великият вицекрал на Индия Кързън е и човекът, освиркван от сънародниците си в Делхи, защото е дръзнал да накаже британски полк за убийството на индиец; английски сноб, който предпочита американки; държавник, който обожава картини и мебели; архиимпериалист, който познава неевропейския свят по-добре от повечето си съвременници. Също както рединготът му крие болката на осакатения гръб и металните шини, така помпозността му крие мъжа, който плаче, когато чувствата му са наранени. Знае, че някои хора го виждат като карикатура. Сам разказва, че когато видял обикновени войници да се къпят, реакцията му била: "За бога! Нямах представа, че хората от нисшата класа имат толкова бяла кожа."[51]

Джордж Кързън е рожба на класа, която в годините преди Първата световна война господства над Великобритания, а чрез нея и над света. Родът му е живее в графство Дерби от векове, а самият той би могъл да се носи по течението на живота, ако би го предпочел. Веднъж казва: "Предците ми са владели Кедълстоун в продължение на 900 години, предаван от баща на син, но никой от тях не се е отличил. Те са били обикновени провинциални аристократи - членове на парламента, съдии и пр. Реших да опитам да изляза от рутината."[52] Родителите му, както обикновено, оставят възпитанието му на други, в неговия случай на гувернантка, която мрази игрите, но обича наказанията, често за напълно измислени прегрешения. По нататък в живота си Кързън стига да извода, че тя е не е била нормална.[53] Едва в Итън той разцъфва. Завързва приятелства, някои от тях за цял живот, и както сам признава, със "страстна решимост да бъде начело на класа" печели всички възможни награди. Когато се дипломира вече е личност - ярка, популярна, успяла и малко арогантна. Оксфорд само укрепва тези негови черти. Там той се научава да говори пред публика, въпреки че някои намират стила му за доста превзет. Спечелва си славата на ревностен консерватор и се впуска в трескав социален живот. Неуспехът му да спечели първото място на последния си

изпит е само временно поражение в това, което повечето хора смятат за блестящо начало.

Кързън е изключително надарен. Но има неща, които му липсват: издръжливост, може би благоразумие и уравновесеност. Чувствата му твърде лесно биват наранявани, а самосъжалението му прекалено лесно бива предизвикано. Работи прекалено упорито в грешната посока. В апогея на международна криза той не спи цяла нощ, за да си изясни нещата.[54] Колегата му от военновременния кабинет Монтагю пише на свой приятел: "Той ме забавлява, възбужда интереса ми и ме провокира. Изключително лесно се работи с него в крайната фаза, но, ох!, само колко дълъг е пътят до нея!" Кързън бомбардира всички с въпроси и писма. "Ще ти бъде забавно, че в деня, за който съм сигурен, че е имал две заседания на военновременния кабинет и едно на Комисията по източните въпроси, за които е прочел всички съответни документи, съпругата ми го е срещнала в "Харродс" да се записва за чай."[55] Кързън изготвя разписания за уроците на дъщерите си и подробно разпитва бавачката им за цената на бельото им; казва на градинарите как да плевят, а на лесничеите как да секат, настоява да закача сам картините си. Прислужниците в Лондон го поставят в черен списък.[56]

Никога не постига напълно това, което иска. Престоят му в Индия трябва да е славен, но приключва с унижение, когато е свален от главнокомандващия индийската армия лорд Кичънър. Дори когато през есента на 1919 г. става секретар по външните работи, продължава да свири втора цигулка след Лойд Джордж. Когато Лойд Джордж пада, напразно очаква да бъде посочен за премиер. Хората смятат, че с него се работи трудно, особено подчинените му. Един от тях казва: "Той страдаше от абсурдна мегаломания по отношение на познанията си за изкуството, материалните си богатства и социалното си положение: но съм го виждал да проявява смирение към хора и неща, което е било почти жалко." Кързън е крайно непоследователен. "Единия ден ни ругаеше като джебчии, а на следващия ни пишеше възторжени писма в знак на признателност."[57]

Кързън отдава живота си в служба на Великобритания и нейната империя, които за него са олицетворение на доброто в света. Подобно на много други британски държавници смята, че

Европа е опасна само когато равновесието на силите е нарушено. Никълсън, който го опознава отблизо, казва: "Идеалният свят за него би бил онзи, в който Англия никога не се намесва в Европа, а Европа не се намесва в Африка или Азия. Като отдалечена, макар и бунтарска колония, от Америка не се очаква въобще да се намесва никъде."[58] Не харесва чужденците, особено французите. Предпочита, поне на теория, простия селянин като турчина от Анадола - "простодушен, честен човек... който със сигурност би предпочел да води своето семпло съществуване отделен от Европа". Познава света на изток от Суецкия канал, пътувал е от старата Османска империя до Япония и е написал обемни трудове за централна Азия, Персия и Индия. На колегите си от кабинета често напомня, че е единственият, който е познава някои далечни места.[59] В споровете блести, макар и малко арогантно, но не е толкова успешен, когато се стигне до предлагане на конкретни линии на действие.[60]

Мудните процедури в Париж през 1919 г. почти влудяват Кързън. Той не храни любов към Османската империя, но многократно отправя предупреждения да не се предизвиква турският национализъм:

> Че турците трябва да бъдат лишени от Константинопол по мое мнение е неизбежно и желателно като върховно доказателство за загубата им във войната, но съм убеден, че то ще бъде прието с гневна съпротива от Изтока. Когато обаче бъде осъзнато, че бегълците ще бъдат разигравани, и че всъщност няма да има Турска империя, а вероятно и халифат, убеден съм, че тогава ще предоставим най-опасния и ненужен стимул на мюсюлманските страсти из целия Източен свят, както и че потисканото негодуване лесно ще избухне в дива ярост.

Кързън решително се противопоставя на мандатни територии под контрола на Италия в южната част на Анадола и където и да било другаде, както и на предоставянето на Смирна на Гърция, "която не може да подържа реда на пет мили извън портите на Солун."[61] Дебаркирането в Смирна, казва той няколко месеца по-късно, "беше най-голямата грешка, извършена в Париж."[62]

Предупрежденията му постоянно се пренебрегват и Кързън

насочва неоползотворената си енергия към реорганизиране на Форин офис. Подменя служебните мастилници, учи секретарите как си служат с транспарантите и, за голяма вреда на пръстите на служителите, въвежда нови картотеки с дълги и остри шишове.[63] През октомври 1919 г. най-после става секретар по външните работи. Настоява за снизходителни мирни условия за Турция, но трябва да се бори с Лойд Джордж и сътрудниците му, които са иззели голяма част от отговорността за международните дела. Премиерът все още е категоричен, че Смирна, а и много повече, трябва да бъде предоставена на Гърция; въпреки всичките си съмнения Кързън не е готов да му се противопостави. От време на време заплашва да си подаде оставката, но той твърде дълго е чакал да заеме поста секретар по външните работи, за да го направи. Лойд Джордж се шегува, че Кързън винаги изпраща писмата с оставката си по бавен куриер, а отменящите ги по много по-бърз.[64]

Дори британците нямат съгласие помежду си, а поначало непоследователната политика на Съюзниците спрямо Турция, е в пълен хаос. САЩ са се оттеглили от презокеански ангажименти и затова са изключени американски мандати за Анадола, проливите или дори за Армения. Британците посрещат този факт изненадващо неохотно, вероятно защото Лойд Джордж се надява да спечели време, през което Гърция да укрепи позициите си в Мала Азия.[65] Когато Уилсън напуска Париж, според Лойд Джордж Съюзниците са били убедени, че той ще успее да убеди американския народ да поеме желаните от тях мандати. Започва голямото чакане. През септември 1919 г. Уилсън се разболява; "не можехме да бързаме с предположенията си, че президентът ще прехвърли правомощията си при наличие на медицински уверения за възможното възстановяване на здравето му след период на пълна почивка". Съюзниците продължават да чакат. "Бяхме в патова ситуация, не можеше да рискуваме да нарушим споразуменията си с Америка."[66]

Италианските интереси в Турция, които никога не се били силни, също започват да избледняват. На 19 юни 1919 г. правителството на Орландо пада, като повлича със себе си и Сонино. Новият премиер Нити предпочита да се съсредоточи върху огромните вътрешни проблеми на Италия. Той незабавно отказва

обещаната от предшественика му скъпа и рискована експедиция в Кавказ. Колкото до Мала Азия, и той, и външният му министър Титони се интересуват повече от концесии, например за въгледобивни мини, отколкото от територии. Готов е да остави там италиански войски само докато се уталожат проблемите.[67] Британците основателно подозират, че италианците вече си сътрудничат с турските националисти.[68]

Франция продължава да се интересува от Турция, но не е в настроение да работи съвместно с Великобритания. Сирийският въпрос продължава да виси и много французи се опасяват, че британците се опитват ловко да ги отстранят от турските територии. Клемансо винаги и бил хладен в подкрепата си за Гърция, освен това е под значителния натиск на собствените си протурско настроени финансисти да приеме условията на турците.[69] Френските банкери държат 60% от дълга на Османската империя; ако Турция бъде разделена, много вероятно е този дълг никога да не бъде платен.[70]

Кързън осъзнава, че в отсъствието на САЩ е от съществено значение да се постигне споразумение с французите за Турция. През ноември 1919 г. се свързва с колегата си в Париж Пишон и предлага да се проведат поверителни разисквания.[71] Убеден е, че времето изтича. През октомври е изпратил подполковник Алфред Ролинсън, който бегло познава Ататюрк, за да разбере какви мирни условия би приел.[72] Турските националисти вече контролират над една четвърт от вътрешността на страната, към края на годината Ататюрк създава алтернативна столица в Анкара. На 16 март 1920 г. британците, следвани неохотно от французите и италианците, в името на реда и закона, вземат установяват пълен контрол над Константинопол и арестуват някои националистически лидери, Ататюрк дава отговор просто като арестува всички попаднали му съюзнически офицери, включително злощастния Ролинсън, след което свиква собствен националистически парламент. Центърът на властта явно се премества в Анкара. Кързън стига до извода, че най-доброто е да се позволи появата на една нова Турция начело с Ататюрк.[73] За съжаление не успява да убеди Лойд Джордж.

След поредица от срещи на Съюзниците, които през април 1920 г. завършват с конференцията в Сан Ремо (приличащ спо-

ред Кързън на "второкласен английски морски курорт"[74]), най-накрая се стига до проектодоговор, който е изпратен на правителството в Константинопол. Той предвижда Турция да бъде малка и подчинена държава. Обърканият външен финансов контрол от XIX в. е рационализиран и дори засилен. Турците ще останат в Константинопол, но проливите ще бъдат поставени под международен режим. И Франция, и Италия ще имат сфера на влияние в Анадола. Гърция ще получи Смирна и Тракия. Ще се появи независима Армения (въпреки че не са включени условия, които да подсигуряват това), а нещо, наречено Кюрдистан, ще съществува автономно в самата Турция.

За Армения е твърде късно. Остават ѝ само няколко месеца. Рухването на царска Русия, а след това оттеглянето на османските войски са отворили прозорец, който вече е започнал да се затваря. Армения, Дагестан, Грузия и Азербайджан обявяват независимост през пролетта на 1918 г. Новите държави, несигурни, бедни, борещи се да се справят с бежанците, биха могли да надмогнат разбойническите банди, дезертьорите от турските армии, белогвардейските войски, болестите и глада. Те биха могли да уредят разногласията си, които са ги довели до война една с друга. Биха могли да задържат белогвардееца генерал Деникин, тъй като и той трябва да се разправя с болшевиките. Биха могли, особено Армения, да се разпростират на юг в Турция. Това, на което обаче не биха издържали, е съчетанието от решително руско нападение от север и една възраждаща се Турция на юг.

Дори при това положение с някаква помощ отвън те биха могли да се надяват. От всички Велики сили Великобритания е в най-добри позиции да им окаже незабавна помощ. В края на 1918 г. британските войски в Месопотамия навлизат в Кавказ откъм каспийския бряг, за да окупират Баку (днес в Азербайджан) и неговите петролни залежи. Други три дивизии са изпратени от Константинопол през Черно море, за да се погрижат за източния му край с важното пристанище Батуми в Грузия. В началото на 1919 г. британските войски контролират железопътната линия, която прекосява Кавказ и свързва двата града. Въпреки това британските намерения не са ясни дори на самите британци. Достъп до каспийския нефт, защита на един евентуален път за Индия, държане на французите настрана, разширяване на самоопреде-

лението, всичко това са все основания за Великобритания да окупира Кавказ.[75] През 1919 г. към хаоса се прибавя и болшевишката заплаха; Кързън предупреждава да не се оставя регионът "на снизхождението на банда диваци, които нямат задръжки и са решени да разрушат всички закони."[76] Много от колегите му обаче са за ненамеса. "Какво значение има - пита Балфур, - ако Кавказ е управляван лошо?" Кързън саркастично отвръща: "Това е другата алтернатива. Да ги оставим да си прережат гърлата едни другиму." "Аз съм за с две ръце" - отговаря Балфур.[77]

Въпреки настояванията на Кързън през пролетта на 1919 г. британското правителство започва да намира участието си в региона за твърде обременяващо. "Колкото по-бързо се оттеглим от Кавказ, толкова по-добре"- казва Хенри Уилсън на Лойд Джордж.[78] През юни кабинетът взема решение за изтегляне на всички войски до края на годината. На Деникин ще бъде дадено оръжие, ако обещае да не закача независимите републики.[79] Планира се италианците да поемат контрола, но както Уилсън информира Лойд Джордж, това е много малко вероятно.[80] Решението тревожи много хора. Същата есен секретарят на кабинета Ханки пише на Лойд Джордж за "силната морална подкрепа за арменците в много кръгове в Британската империя и естествената антипатия към Турция, с чиято кауза толкова често сме ангажирали в миналото. Не може да се отрече, че има известна безсърдечност в оттеглянето на войските ни от Кавказ точно в момента, когато се съобщава за масови кланета."[81]

Въпреки това изтеглянето на британските военни части продължава, като за да не бъдат объркани плановете на Деникин, Великобритания не бърза да признае кавказките републики. Едва през януари 1920 г., когато става ясно, че с белогвардейците е свършено и че болшевиките се готвят да се поемат на юг, Великобритания най-накрая признава малките държави и им изпраща малко оръжия.[82] Министерството на войната използва възможността да се освободи от излишните си канадски карабини "Рос", прословути със способността си да засичат дори при идеални условия.[83]

Междувременно се заражда заплаха на юг, след като Ататюрк и войските му укрепват позициите си в Анадола. Турците никога не са криели намеренията си да запазят арменските си провин-

ции и на практика да вземат обратно част от независима Армения.[84] Вече са започнали сондажи между болшевиките и турските националисти. Ататюрк не е комунист, но болшевиките в края на краищата са врагове на неговия враг Великобритания.[85] Както той признава, само независимите републики - Армения, Грузия и Азербайджан - пречат на турците и на болшевиките да се съединят, за да образуват общ фронт срещу империалистите, които се опитват да разкъсат техните две страни.[86] Болшевиките, които също като Ататюрк нямат приятели, отвръщат с ентусиазъм, като изпращат оръжие и злато към Анадола.

Докато Антантата обсъжда в Сан Ремо въпроса за Армения, болшевиките превземат съседната република Азербайджан. В самата Армения избухват метежи, вдъхновявани от комунистите. Съюзниците се обръщат към Обществото на народите и искат подкрепа за по-обширната арменска държава, която обмислят да създадат; ОН отвръща, че не може да го стори, защото все още фактически не съществува.[87] Тогава Съюзниците се обръщат към САЩ, където въпросът за американски мандат за Армения не дава признаци на живот след завръщането на Уилсън от Европа. Болният президент внася молбата в Конгреса, който през май я отхвърля категорично с убедително мнозинство. Сенатор Лодж казва на свой приятел: "Не мислете, че не съчувствам на Армения. Напротив, но мисля, че съществуват граници на това, което имат правото да ни пробутват."[88]

Шансовете на Кюрдистан да си намери защитници, са по-малки и от арменските. Неговият въпрос е бил повдигнат само веднъж по време на Парижката мирна конференция. Когато на 30 януари за пръв път представя списъка си за възможни мандати в Османската империя, Лойд Джордж забравя да го спомене. След това го добавя с шегата, че географските му познания са непълни. Мислел, че този район се включвал към Месопотамия или Армения, но съветниците му казали, че греши. Предвидливо не уточнява границите на новата мандатна територия: подобно на толкова много други неща в Кюрдистан те са твърде неясни.[89]

Кюрдите са далеч в източния край на Османската империя и по онова време са почти непознати за останалия свят. Марк Сайкс, който е пътувал по кюрдските територии преди войната, харесва кюрдите, тъй като те са издръжливи и добри бойци.[90] Американ-

ският експерт, който никога не е ходил там, не ги харесва: "В някои отношения кюрдите ми напомнят за нашите индианци... избухливи, злопаметни, отмъстителни, двулични и коварни. От тях стават добри войници, но слаби предводители. Те са сребролюбиви, изключително себични, безсрамни просяци и много обичат да крадат."[91]

Кюрдите живеят в опасни земи. Зад планините на север и на изток се простират Русия и Персия, на запад - турците, на юг - арабите от Месопотамия. През Първата световна война османски и руски армии са се сражавали по северните граници на земите им, а британците са нахлували от юг. Вероятно около 800 000 кюрди са загинали като войници в османската армия или от глад и болести.[92] Да се посочват точни цифри за кюрдите винаги е била трудна задача. Тъй като тяхната култура се размива в арабската, персийската, турската и дори в арменската, е невъзможно да се определи действителният им брой. Близо три четвърти от тях - милион или дори два милиона - живеят в границите на Османската империя, след разпадането ѝ голямата част остават в Турция, другите в Ирак, а малък брой са пръснати из Сирия. Останалите са в Персия.

Трудно е да се каже какви в действителност са кюрдите. Вероятно са индоевропейски народ, мигрирал на запад от Персия. Името им е означавало "номади". Историята им е неясна, главно противоречиви митове за произхода им.[93] Не е имало велики кюрдски царства и не е имало други кюрдски герои освен Саладин. Кюрдите са разделени по племена, по религиозна принадлежност (повечето са мюсюлмани сунити, но има и шиити, както и християни), по език и от факта, че са разпръснати в различни държави. Носи им се славата на непокорно племе. Един германска етнограф ги оправдава: "Недостатъците си дължат главно на неспокойния живот, който водят върху земя, където организираното управление е непознато през изминалите осем века."[94] Те се сражават помежду си, с властта, била тя османска или персийска, както и с други народи. Османците са използвали кюрдските мюсюлмани при избиването на арменците.[95] В края на войната британските и индийски военни части, които окупират района, успяват да наложат нестабилен мир.

За разлика от други възникващи държави Кюрдистан няма

могъщи покровители в Париж, а кюрдите все още не са в състояние да говорят успешно от свое име. Заети с обичайните си набези за добитък, похищения, кланови войни, разбойничество, ентусиазираното клане на арменци или просто с оцеляването си, до този момент те не са показали голям интерес дори към по-голяма автономия в рамките на Османската империя, където живее мнозинството от тях. Преди Първата световна война националистичните пориви сред други народи от Близкия изток много слабо отекват сред кюрдите. Дори главният център на кюрдския национализъм, изграден от малки дружества и шепа интелектуалци, е в Константинопол. Единственият кюрдски представител в Париж през 1919 г. - доста чаровен мъж - е живял там толкова дълго, че прякорът му е "Хубавия Шариф". Той дава всичко, на което е способен, като представя искания за една обширна страна, която да се простира от Армения (ако бъде създадена) до Средиземно море.[96] Към много от тези земи претенции имат арменците и персите.[97]

Великобритания е единствената велика сила, която предприема известни усилия да види Кюрдистан на картата. САЩ съчувства на арменците и не питаят топли чувства към кюрдите.[98] Французите искат мандат главно като разменна монета; когато през есента на 1919 г. Великобритания потвърждава владението ѝ над Сирия, Франция изоставя всякакви претенции.[99] Но продължава да се противопоставя на британски мандат за Кюрдистан.

Лойд Джордж и съветниците му са заети най-вече с получаването и опазването на мандата в Месопотамия с нейните важни залежи от петрол; за тях тя е по-важна от някакъв ориентиран на север отрязък от Османската империя. Един Кюрдистан би пазил южната граница на Армения, ако тя оцелее, и би поставил още една бариера между болшевизма и британските интереси. Той би попречил и на французите в Сирия и Южен Анадол да разпростират влиянието си на север.[100] Британците предполагат, че управлението на Кюрдистан с помощта на местните предводители би могло да не бъде скъпо, ако следва модела на северните области на Индия. Британците твърдят, че самите кюрди желаят тяхната протекция; през 1919 г. неблагодарните кюрди влагат ревностни усилия в бунтове срещу британските окупационни войски и в убийства на британски агенти.[101]

През 1919 и 1920 г., докато се опитват да уредят турския договор, британците финансират различни кюрдски групировки, които претендират, че са способни да поставят кюрдите под британска протекция. През лятото на 1919 г. "кюрдският Лорънс" майор Ноел заминава на загадъчна мисия в кюрдските земи, за да предизвика движение за независимост. Това само разгневява турските националисти и собствените му колеги. Британският политически съветник в Константинопол е възмутен: "Казах нещата толкова ясно, колкото би могло, повтаряйки пет пъти, че *не* целим заговори срещу турците и че не мога да обещая *каквото и да било* за бъдещето на Кюрдистан."[102]

През 1919 г. британската подкрепа в най-добрия случай е хладна и отчасти обвързана със САЩ, които трябва да поемат мандат над Армения до северните граници на Кюрдистан. През есента става ясно, че това няма да се случи, и че турците далеч не са сломени. Ататюрк бързо прегрупира силите си на изток, близо до кюрдските райони. Идеята на Великобритания да подкрепи самостоятелен Кюрдистан става все по-непривлекателна от финансова и военна гледна точка. През лятото на 1919 г. британските сили в Османската империя наброяват едва 320 000 души. В Месопотамия британските власти настояват за включване на част от кюрдските земи в новата мандатна територия Ирак. Границите на провинциите в Османската империя в тази част на света никога не са били твърдо очертани, така че би могло да се твърди, че бившата провинция Мосул се простира на север в кюрдските хълмове и планини.[103]

Самите кюрди както винаги са разединени. На турците ли да се доверят, или на британците? Да се извинят ли на арменците? Да помолят ли болшевиките за помощ? Гръцката заплаха помага много от тях да вземат решение, най-малкото временно. През пролетта на 1919 г. гръцките войски дебаркират в Смирна, а през лятото на 1920 поемат към вътрешността срещу Ататюрк и силите му. Кюрдските мюсюлмани, които в голямата си част са дълбоко религиозни, приемат това като конфликт между исляма и християнството. Независимо от личните си емоции Ататюрк е достатъчно ловък и използва привлекателната сила на исляма, когато се обръща за подкрепа към кюрдските предводители. Слуховете, че Великобритания възнамерява да окупира южните кюрд-

ски територии, карат дори кюрдските националисти да поверят съдбата си в ръцете на Ататюрк.[104]

До този момент Кързън и Лойд Джордж са съгласни за едно: и дума не може да става за независима кюрдска държава, дори ако това означава някои кюрдски земи да останат под турско управление. В Сан Ремо през април 1920 г. Лойд Джордж признава:

> Бил се опитал да разбере какви са чувствата на кюрдите. След анкетите в Константинопол, Багдад (?) и всички останали места разбрал, че не е възможно да бъдат открити каквито и да е кюрдски представители. Не се явил нито едни кюрд, който да представлява нещо повече от собствения си клан... От друга страна, кюрдите изглежда осъзнавали, че не биха могли да поддържат съществуването си, без подкрепата на някоя велика сила... Но ако Франция и Великобритания не поемат задачата – надявал се, че е така – самите те изглежда смятали, че би било по-добре да бъдат оставени под протекцията на турците. Страната била привикнала към турско управление и било трудно да бъде отделена от Турция, ако не се откриел някакъв алтернативен покровител.[105]

В условия към мирния договор за Турция статутът на Кюрдистан остава неопределен: може би автономен район в границите на Турция, мандатна територия под контрола на някоя велика сили или пълна независимост. Неопределени остават и границите, които ще бъдат очертани от мисия, която ще установи фактическото положение. (Британците успяват да поставят исканите от тях територии в новосъздадената иракска държава.) Дава се смътно обещание - ако кюрдите успеят да убедят ОН, че са готови за независимост, и ако наистина я желаят, биха могли един ден да се съединят със сънародниците си в Ирак.[106]

През пролетта на 1920 г., след конференцията в Сан Ремо подробности от тези и други условия постепенно стават обществено достояние и реакцията на турците е напълно предвидима. "Навсякъде ги приемаха с подигравателни възгласи и присмех и веднага ускориха военните си приготовления" - съобщава емисарят на Кързън при Ататюрк.[107] В Анкара националистичният парламент отхвърля както договора, така и правителството на султана.

Постоянен поток от националисти изтича от Константинопол и се насочва към вътрешността на страната и силите на Ататюрк.[108] Представителите на Съюзниците изпращат сериозни предупреждения, че вече разбуненото турско обществено мнение няма да приеме загубата на Смирна.[109] Кързън се е опасявал точно от това. Той пише на Лойд Джордж: "Аз съм последният, който би желал да направи услуга на турците... но наистина желая в Мала Азия да настане мир, а с присъствието на гърците в Смирна и гръцките дивизии на Венизелос из Мала Азия, знам че това е невъзможно."[110]

Положението се влошава и Съюзниците, или по-скоро британците, се решават на крачка, която в крайна сметка ще се окаже фатална за позицията им в Турция. През юни 1920 г. Венизелос, който се страхува, че правителството му ще падне, ако не успее да демонстрира някакъв успех, и чиито войски в Смирна губят търпение под многократните националистични нападения, най-накрая получава одобрение от Лойд Джордж да настъпи във вътрешността. За да се отблагодари за услугата, Венизелос изпраща военни части в подкрепа на окупационните сили в Константинопол. Върховният съвет, който все още съществува, им придава доста несигурна легитимност; от името на Съюзниците гръцките войски само щели да дават отпор на турските нападения. Британският представител в Константинопол пише разгневено до Кързън: "Така Върховният съвет подготви подновяването на всеобщи военни действия, подготви нарушаване на собствените си принципи; подготви продължаване на кръвопролитията в Близкия изток до безкрай; и за какво? За да задържат господин Венизелос на власт в Гърция за период, който, като се има предвид развитието на събитията, най-вероятно не би могъл да бъде повече от няколко години." Кързън е напълно съгласен: "Венизелос мисли, че войниците му ще пометат турците към планините. Съмнявам се, че ще стане така."[111]

Така последната фаза от умиротворяването на Турция започва с война. От Смирна гръцки войски настъпват на широк фронт в равнината до полите на анадолското плато. Турските националисти във вътрешността се консолидират. В Европа друга гръцка армия помита слаби и дезорганизирани турски сили в Тракия. Пред Хенри Уилсън Венизелос демонстрира самоувереност; пред-

сказва рухването на силите на Ататюрк и разпростирането на гръцка власт във вътрешността до Константинопол, дори може би до областта Понт на Черно море.[112] Насаме, гръцкият премиер понякога изпада в паника, но вече няма друг избор освен да продължи напред.[113] До август 1920 г. гърците са навлезли на 400 километра във вътрешността.

През същия месец в изложбената зала на фабриката за порцелан в парижкото предградие Севър Съюзниците и представителят на султана Дамад Ферит подписват мирен договор: грозно, но чупливо творение. Военните съветници на Антантата предупреждават, че за да бъдат наложени условията му, са необходими най-малко двадесет и седем дивизии, с каквито не разполагат.[114] В Турция е обявен национален траур, страниците на вестниците излизат в черни рамки, магазините са затворени и през целия ден се четат молитви.[115] Ататюрк просто продължава да се бори. Той вече е привлякъл по-голямата част от националистическите сили в Турция, а на север заедно с болшевиките е започнал да притиска размирните кавказки републики.

През септември 1920 г., по-малко от месец след подписването на Севърския мирен договор, който е обещал независима Армения, включваща част от Турция, силите на Ататюрк атакуват от юг; въпреки всичките си усилия и въпреки че вдигат във въздуха миниатюрните си въздушни сили от три самолета, арменците са принудени да отстъпят. Арменският поет Ахаронян, който е говорил от името на страната си в Париж, се опитва да се срещне с Кързън в Лондон, но е отпратен с писмо. "Това, което искаме да видим сега, е конкретно доказателство за някакви конструктивни и административни способности у дома, вместо чисто външна политика, базирана на пропаганда и просия." На 17 ноември арменското правителство подписва примирие с Турция, което оставя свободна съвсем малка ивица от страната. Пет дни по-късно пристига послание от президента Уилсън. По Севърския мирен договор той е бил помолен да очертае границите на Армения; взел е решение, че тя трябва да придобие 42 000 квадратни километра турска територия.[116]

Изоставен от света и сразен между двама врагове, арменският премиер казва: "На арменците не им остава нищо друго, освен да изберат по-малкото зло."[117] През декември Армения се превръща

в съветска република, болшевишкият комисар по националностите Йосиф Сталин участва активно в подчиняването ѝ. През следващия март Московският договор между Турция и СССР потвърждава връщането на турските провинции Кар и Ардахан на Турция. (Сталин води преговорите от името на болшевиките.) Тези граници са валидни и до днес.

С Кюрдистан също е свършено. През март 1921 г. Съюзниците отстъпват от неясните обещания на Севърския договор. По отношение на Кюрдистан те са готови да го променят "в съответствие с фактическото положение".[118] "Фактическото положение" е, че Ататюрк е обявил целия договор за невалиден; успял е да запази част от арменските територии за Турция; предстои му да подпише договор със СССР. Кюрдските националисти могат да протестират, но Съюзниците повече не се интересуват от една независима кюрдска държава.

Стабилността на северния фланг дава възможност на Ататюрк да се справи с гръцкото нашествие на запад. Тук също събитията се развиват в негова полза. През ноември 1920 г. Венизелос за голяма изненада на всички (включително и на него самия) губи изборите. Това отваря пътя за завръщане на стария му противник крал Константин, който на пък ликвидира това, което е останало от политиката на Антантата в Турция. Италия и Франция твърдят, че вече не са длъжни да оказват подкрепа на Гърция и че Севърският мирен договор трябва да бъде ревизиран. Италианците намекват, че са готови да работят с националистите, за да модифицират условията му.[119] Договорът е непопулярен и във Франция, където колониалното лоби го отрича като предателство. Френското правителство не е в състояние да си позволи повече загуби - над 500 войници загиват през първите две седмици на февруари 1920 г., 500 милиона франка годишно струват войските им в региона.[120] През октомври 1921 г. Франция подписва договор с правителството на Ататюрк, който обезпечава изтеглянето на всички френски сили от Киликия. Франция получава икономически отстъпки, докато Ататюрк печели нещо много по-важно - признание от една велика сила. Кързън е бесен: "Явно се връщаме към традиционното старо отчуждаване - равнозначно почти на антипатия - между Франция и нас, разпалвано с всички средства, които безскрупулното правителство и измамната преса могат да предложат."[121]

В Гърция завръщането на Константин довежда до чистка на всички симпатизиращи на Венизелос офицери, което предизвиква объркване точно в началото на пролетната кампания в Мала Азия. Новото гръцко правителство обаче приема като въпрос на чест да отстоява всичко, което е било обещано на Гърция. Лойд Джордж, въпреки възраженията на Кързън, негласно окуражава гърците да нападнат турците. Същото лято гръцките сили навлизат дълбоко във вътрешността към Анкара - едно изключително военно постижение през безводната пустош. Но това е пределът на кампанията и Гърция няма сили да удържи постигнатото. Разгънатите по протежение на 600 километра гръцки войски осъзнават, че са победени. "Да се прибираме у дома, а Мала Азия да върви по дяволите", започват да се говори през следващата пролет.[122]

На 26 август 1922 г. турската контраатака се насочва към Смирна. Заповедта просто гласи: "Войници, целта ви е Средиземно море."[123] Гръцките сили са разбити и на 10 септември Ататюрк победоносно влиза в Смирна на кон. Градът е пълен с изостанали от частите си войници и бежанци от гръцките селища във вътрешността. На пристанището огромни тълпи се бият за място на кораби. В задните улици започват убийства и грабежи. Местните турци и навлизащите войски имат много да си връщат на гърците и на арменците. Подобно на господарите си в Рим, Париж и Лондон, представителите на Великите сили в този момент изоставят гърците. Чуждите войски наблюдават от корабите си как градът избухва в пламъци.

Възможно е първият пожар да е пламнал случайно, но по-късно очевидци забелязват в арменските и гръцките квартали турци с туби бензин. Един британски офицер си спомня: "Беше ужасяващо да се наблюдава дори от разстояние. Чуваха се най-ужасните писъци, които някой би могъл да си представи. Мисля, че много хора бяха блъснати в морето просто от тълпите, които бяха най-близо до къщите и се опитваха да избягат от огъня." Ататюрк гледа пламъците невъзмутимо; "неприятен инцидент" е неговата реакция.[124] Когато пожарите изгасват, гръцка Смирна вече не съществува.

Поражението на гръцката армия внезапно оставя оголени малобройните окупационни войски в Константинопол и по проли-

вите. С напредването на силите на Ататюрк на север към Мраморно море и Константинопол британското правителство взема решение, твърдо да отстоява Чанаккале и Измит на азиатския бряг. То призовава Британската империя и съюзниците си; но в отговор не получава почти нищо освен оправдания и упреци. От доминионите само Нова Зеландия застава под знамената. Италианците бързо уверяват Ататюрк в своя неутралитет. Французите дават заповед на частите си да напуснат Чанаккале. Кързън се втурва към Париж и устройва ужасна сцена на Поанкаре, който сега е министър председател на Франция, в която говори за "изоставяне" и "дезертьорство". Когато в отговор Поанкаре започва да крещи, Кързън стремително напуска кабинета със сълзи на очи и хваща за рамото британския посланик: "Не мога да понасям този противен малък мъж. Не мога да го понасям." Само чаша силно бренди му дава възможност да поднови безплодните преговори.[125]

Лойд Джордж е за война, но по-трезвомислещите глави, включително Кързън и по-разумните военни, най-накрая надделяват. Ататюрк също е готов за преговори. Сключеното на 11 октомври в Мудания примирие предоставя на турците управляваната досега от Гърция Източна Тракия. В замяна Ататюрк обещава да не влиза с войските си в Константинопол, Галиполи или Измит, докато съдбата им не бъде решена от мирна конференция.

Над милион гърците напускат домовете си в цяла Мала Азия и Тракия. Гръцки собственици на магазини, земеделци, свещеници, възрастни мъже и жени, гръцки мюсюлмани, гърци, които не знаят и дума гръцки, неуверено се изсипват в една страна, неспособна да ги изхрани и подслони. Младият Ърнест Хемингуей, който е кореспондент на вестник в Торино, вижда прибиращите се у дома гръцки войници. "Цял ден минаваха покрай мен мръсни, изморени, брадясали, обрулени от вятъра. Точеха се по пътищата през кафявата, богата, но пустееща земя на Тракия. Няма бинтове, няма благотворителни организации, няма бежански лагери, нищо - само въшки, мръсни одеяла и комари през нощта. Те са краят на величието на някогашна Гърция. Това е краят на втората обсада на Троя."[126]

Гръцката авантюра в Мала Азия вече е свалила Венизелос, сега тя унищожава великия му покровител Лойд Джордж. Криза-

та в Чанаккале идва твърде много на нестабилното коалиционно правителство. Кързън дискретно изоставя старите си колеги. През ноември 1922 г. идва на власт ново правителство от консерватори, оглавявано от Бонар Лоу. Кързън е преназначен за секретар по външните работи. Той веднага заминава за Лозана, където най-накрая ще бъде сключен турският мирен договор.

Малко от онези, които се събират там, са присъствали на Мирната конференция - самият Кързън, Поанкаре, усмиреният Венизелос, българинът Стамболийски с очарователната си преводачка, която е единствената жена на конференцията.[127] Има и нови лица, сред които Мусолини с белите си гети и черни ризи, който се чувства неудобно на първата си международна конференция, и съветският комисар по външните работи Георгий Чичерин с рядка червеникава брада и "лукавата си отпусната стойка на вехтошар"[128]. Турция вече се представлява от националистите, предвождани от доверения генерал на Ататюрк Исмет Иньоню. Когато Съюзниците правят опит да поканят и правителството в Константинопол, Ататюрк просто отменя султаната. В духа на новата си линия на откъсване от европейските дела американците изпращат само наблюдатели: приветливия бивш журналист Ричард Чайлд и бъдещия американски посланик в Токио по времето на Пърл Харбър, Джоузеф Грю. Грю с изненада открива, че Кързън в действителност е доста чаровен. "Нищо не ми е било по-приятно от малките ни вечери за трима или четирима, които изглежда му харесваха и на които, след като масата бъдеше разтребена и портвайнът поднесен, в продължение на часове той разказваше истории, анекдоти и преживявания, във възхитително настроение, което рядко се среща в днешното общество."[129]

В Лозана Кързън се натъква на много неща, които поставят търпението му на изпитание: прислужникът му е пияница, който крие официалните му панталони; шината за гърба му се счупва и го пробожда; но най-много го дразнят французите и италианците, "преливащи от притворна вежливост към турците и демонстриращи склонност да се измятат при всеки завой на събитията"[130]. Дразнят го, разбира се, и самите турци. Исмет, "дребен мургав мъж, лишен от всякакво обаяние", който прилича "повече на арменски продавач на връзки за обувки, отколкото на турски генерал", протака дебатите, играе номера с глухотата си, но упорито

повтаря многократно исканията си.[131] Пристигнал е с твърди инструкции от Ататюрк да договори независима и свободна от външна намеса Турция. Като добър войник е решен да ги спази. Един ден Кързън се сопва: "Напомняте ми на латерна. Повтаряте един и същи мотив ден след ден, докато ни дойде до гуша - суверенитет, суверенитет, суверенитет."[132] С леден сарказъм Кързън разбива аргументите на Иньоню, който свива рамене и просто го пренебрегва. Кързън, казва той, "се отнасяше към нас като към ученици, но ние не възразявахме. Той се отнасяше към французите и към италианците по същия начин."[133] Вечер турчинът намира успокоение в любимия си зелен шартрьоз; един от американците неразумно се присъединява към него, след което се зарича да откаже пиенето завинаги.[134] Към недоволството на Кързън от турците се добавя усещането, че се бори срещу невидим противник. Далеч в Анкара Ататюрк следи всичко, което става на конференцията, и телеграфира заповедите си на Исмет.[135]

След безкрайни пазарлъци и драматично напускане в знак на протест от страна на Кързън, целящ да окажат натиск върху турците, през юни 1923 г. мирният договор е готов. Исмет с "дълбоки кръгове под очите", го подписва от името на Турция, а британският посланик в Константинопол от името на Великобритания.[136] Лозанският мирен договор не прилича на тези от Версай, Трианон, Сент Жермен, Ньой или Севър, творения на Парижката мирна конференция. Кързън размишлява: "Досега ние диктувахме мирните договори. Сега водим преговори с враг, който разполага с армия, а ние нямаме. Нечувано положение."[137]

От условията на Севърския мирен договор не остава почти нищо. Не се споменават нито независима Армения, нито Кюрдистан и макар Кързън да прави опити да добави в новия договор на клаузи, които да закрилят малцинствата, турците отказват, като се позовават на суверенитета.[138] Границите на Турция сега обхващат на практика всички турскоезични територии от Източна Тракия до Смирна. Проливите остават турски, но с международно споразумение за използването им. Старите унизителни капитулации са изхвърлени. Лозанският мирен договор предвижда и принудителни размяна на население, християни за мюсюлмани. Повечето гърци вече са напуснали Турция, а сега мюсюлмански семейства от остров Крит до границите на Албания насилствено са

изкоренени и стоварени в Турция - "много лошо и порочно решение - според Кързън, - за което светът ще заплати висока цена през следващите сто години."[139] Специално споразумение спасява от изселване единствено турците в западна Тракия и гърците от Константинопол и няколко от малките острови. Осуетява се изселването на общности, които биват тормозени с безброй дребнави бюрократични спънки и биват използвани като удобни изкупителни жертви всеки път, когато отношенията между Гърция и Турция се влошат, както през 60-те години на XX в. заради Кипър и през лятото на 1999 г. заради Косово.[140]

Един от нерешените в Лозана въпроси е съдбата на Мосул в северната част на Ирак. С аргументи, които ще използва и в бъдеще, турската делегация претендира за Мосул на основанието, че живеещите там кюрди в действителност са турци. Главният турски преговарящ триумфално заявява, че това го пишело не къде да е, а в "Енциклопедия Британика". Кързън, който е решен да не остави Мосул, по-скоро заради петролните му залежи, отколкото заради кюрдското му население, отговаря с убийствена ирония: "Оказва се, че е била необходима турската делегация, за да се разбере, за пръв път в историята, че кюрдите са турци. Никой преди това не го е знаел."[141] Въпросът за Мосул за малко да сложи край на конференцията, но двете страни накрая се споразумяват да го отнесат към Обществото на народите, което през 1925 г. дава Мосул на Ирак.

Кюрдите остават под управлението на различни правителства: на Ататюрк, на Реза шах в Персия и на Фейсал в Ирак - като нито едно от тях не приема кюрдската автономия. В Ирак за известно време британците се заиграват с идеята за отделна администрация на кюрдските райони, като правилно признават, че на кюрдите не им харесва да бъдат под арабска власт, но в крайна сметка не предприемат нищо. Ирак получава независимост през 1932 г., без да поеме обещание за специално разглеждане на кюрдския въпрос.[142] В Турция Ататюрк и националистите изоставят предишния си акцент за "единство на мюсюлманите" и се насочват към създаване на светска турска държава. Те премахват халифата, за ужас на много кюрди. Езикът, на който ще се преподава в училищата и ще се управлява страната, ще бъде турски. В действителност между 1923 г. 1991 г. кюрдският език дори не се при-

знава. През 1927 г. турският министър на външните работи уверява британския посланик, че кюрдите са път да изчезнат подобно на това, което той нарича "червените индийци"; а ако покажат склонност към национализъм, Турция ще ги изгони, както е направила с арменците и гърците.[143]

Кюрдите никога не са приемали съдбата си безропотно, а кюрдският национализъм, незначителна сила по времето на Парижката мирна конференция, укрепва през годините на репресии. Обещанията, дадени в Париж и в Севър, се превръщат в част от кюрдските спомени и надежди. През лятото на 1919 г. предводителят на първия от серията бунтове в кюрдските територии, завързва един коран на рамото си, на празна страница в него са изписани обещанията на Съюзниците - включително една от Четиринадесетте точки на Уилсън, в която се говори за автономно развитие на нетурските народности.[144]

Исмет се завръща от Лозана и е посрещнат като герой, а договорът все още се смята за най-голямата дипломатическа победа на съвременна Турция.[145] През лятото на 1923 г. последните чуждестранни военни части напускат Константинопол. Султанът си е отишъл предната година, тайно изведен от двореца си в британска военна линейка и закаран от британски военен кораб на Малта. Той умира в изгнание в Сан Ремо, самотен и лишен от средства. Негов братовчед, деликатен човек на изкуството, става халиф за една година, докато Ататюрк не премахва и халифата. Остатъците от султанското семейство са прогонени в чужбина, където постепенно пропиляват оскъдните останки от богатствата си. Шепа от тях се завръщат в Турция, една принцеса управлява хотел, а един принц работи в архивите на двореца Топкапъ.[146] Кързън умира през 1925 г., изтощен от дългогодишното свръхнатоварване. Ататюрк умира през 1938 г. от цироза на черния дроб, а Исмет става негов приемник на президентския пост. През 1993 г., по случай седемдесетата годишнина от Лозанския мирен договор синът му и внукът на Кързън поставят заедно венец на гроба на Ататюрк.[147]

Част VIII

Приключване

30. Огледалната зала

В неделя, 4 май 1919 г., Съветът на четиримата диктува някои последни промени нарежда договорът с Германия да бъде даден за печат. Лойд Джордж отива на пикник във Фонтенбло, а другите се отдават на заслужена почивка. Два дни по-късно е свикана една от редките пленарни сесии, на която се гласуват условията. Тъй като няма готова окончателна версия, делегатите трябва да изслушат Андре Тардьо, които изчита пространно резюме на френски език; много от англоезичните дремят.[1] Хенри Уилсън отбелязва в дневника си: "И така, ще връчим условията на фрицовете, без да сме ги прочели първо ние. Не мисля, че подобно нещо има аналог в цялата история."[2] Португалците се оплакват, че страната им няма да получи репарации; китайците възразяват срещу клаузите, които предоставят германските концесии в Китай на Япония, а италианският делегат изтъква, че колегите му сигурно имат какво да кажат по клаузите, формулирани в тяхно отсъствие. Тогава за всеобщо удивление маршал Фош иска думата. Той изнася последна пледоария по въпроса за Рейн, като бариера между Германия и Франция.[3] Клемансо троснато го пита какво цели с това изпълнение, а Фош отговаря: "Направих го за собствената си съвест."[4] Пред "Ню Йорк Таймс" заявява: "Следващия път, запомнете това, германците няма да направят грешка. Те ще настъпят през Северна Франция и ще завземат пристанищата по Ламанша като база за операции срещу Англия."[5] За щастие, може би, той вече не е между живите, когато двадесет години по-късно Хитлер прави точно това.

Предупрежденията на Фош не тревожи миротворците. Франсис Стивънсън съобщава: "Всички изглеждат възхитени от мир-

ните условия и не им намират никакви недостатъци, защото не са достатъчно сурови."[6] Уилсън поглежда с гордост напечатания договор. "Надявам се до края на живота си да имам достатъчно време да изчета всичко това. Във възможно най-кратък срок свършихме най-великата работа, с която четирима мъже някога са се захващали."[7] Дори Клемансо е удовлетворен. "В крайна сметка договорът е това, което е; на първо място човешко творение, следователно не може да бъде съвършен. Всички ние направихме, каквото можахме, за да работим бързо и добре."[8] Когато Уилсън го пита дали трябва да носят цилиндри на срещата си с германците, опитният държавник отговаря: "Да, и то - с пера."[9]

Във "Версай", в мрачния "Отел де резервоар" германските делегати - около 180 експерти, дипломати, секретари и журналисти - чакат с нарастващо нетърпение. По думите един американски наблюдател те са дошли от Берлин в "напрегнато, почти противоестествено състояние на духа", убедени, че ще бъдат третирани като парии, а отношението към тях във Франция оправдава и най-лошите им страхове.[10] Французите са намалявали скоростта на специалните им влакове, когато са навлизали в райони, опустошени от войната: "Беше истински духовен тормоз, но и поличба - отбелязва един германец. - Защото наша е вината за съсипания живот и разрушените имоти през тези ужасни четири години и половина."[11] Когато пристигат, германците набързо са натоварени на автобуси и изпратени под засилен ескорт във Версай; багажът им безцеремонно е стоварен в двора на хотела и грубо им е казано, че сами трябва да си го отнесат. В същия хотел през 1871 г. отсядат френските лидери за преговорите с Бисмарк. Сега той е заобиколен от заграждения заради безопасността на германците, както твърдят французите. Германците протестират, че с тях се отнасят като с "жители на негърско село, превърнати в циркова атракция".[12]

Водач на делегацията е германският министър на външните работи Брокдорф-Ранцау. Той е очевидният избор. Отличил се е по време на службата си в старите имперски дипломатически служби, но за разлика от много свои колеги, е приел новия ред и е установил добри взаимоотношения със социалистите, които сега са на власт. През войната критикува остро германската политика и настоява за компромисен мир. Но той е и лош избор. Високоме-

рен, с монокъл, слаб. безукорно облечен, той изглежда като че ли току що е излязъл от двореца на кайзера. (В действителност, братът му близнак управлява имениятa на кайзера.) Родът му е стар и известен: членове на фамилията Ранцау са служили в Дания, Германия, а през XVII в. дори във Франция. Носели са се слухове, че маршал от фамилията Ранцау е истинският баща на Луи XIV. Когато френски офицер задава на Брокдорф-Ранцау въпрос в този дух, графът отговаря: "О, да, в рода ми през последните триста години Бурбоните са смятани за незаконородени Ранцау." Той е духовит, жесток и капризен и повечето хора се боят от него. Обича шампанско и бренди, според някои твърде много. Оглавяващият британската военна мисия в Берлин мисли, че той употребява и наркотици.[13]

Като много свои сънародници през 1919 г. Брокдорф-Ранцау се осланя на американците. Той мисли, че в дългосрочен план САЩ ще забележат, че интересите им, икономически и политически, са свързани с една възстановена Германия. Двете страни биха могли да си сътрудничи с Великобритания и дори с Франция, за да препречи пътя на болшевизма от изток. Ако британците и американците се спречкат, както най-вероятно ще направят, САЩ биха разбрали ползата от една силна Германия на своя страна. Отново като много други германци Брокдорф-Ранцау вярва, че президентът Уилсън ще се погрижи мирните условия да бъдат поносими. В края на краищата Германия е послушала съвета на Уилсън и е станала република. Това само по себе си е доказателство за добрите й намерения.

Повечето германци вярват, че страната им е капитулирала при условието, че Четиринадесетте точки ще бъдат основата на мирния договор. Американският дипломат в Берлин Елис Дресел съобщава: "Народът беше подведен, че Германия е била злощастно победена след доблестна и честна борба заради пагубните последствия от блокадата върху духа у дома и вероятно заради някакви мегаломански мерзки планове на предводителите си, но този народ вярва, че за щастие може да се обърне към президента Уилсън, който ще уреди компромисен и задоволителен за Германия мир."[14] Германия несъмнено ще трябва да заплати някакви обезщетения, които ще са пренебрежимо малки, сравнени с разходите за войната. Ще стане член на Обществото на народите.

Ще запази колониите си. А принципът за самоопределение ще работи в нейна полза. На немска Австрия трябва да ѝ се позволи да реши дали да се присъедини към германските си братовчеди. Немскоезичните райони в Западна Прусия и Силезия, разбира се, ще си останат германски. В Елзас и Лотарингия областите, в които германците доминират, също ще могат да гласуват за бъдещето си.[15]

През първите месеци на мира германците се улавят за Четиринадесетте точки като за спасителен пояс, без да съобразят, че има вероятност победителите им да не виждат нещата по същия начин. Голяма част от познатите символи са заличени - кайзерът, армията, бюрокрацията. Надеждите и страховете преплитат. Държавата е на по-малко от петдесет години; трябва ли да продължава да съществува? Баварците, също като жителите на Рейнската област, мечтаят за независимостта, която са загубили през 1870 г. със създаването на Германия. В крайното ляво пространство революционерите мечтаят за своя руска революция и в едни момент, с непредвиденото избухване на бунтове първо в един, а после в друг град, желанието им изглежда на път да се осъществи. Томас Ман говори почти въодушевено за края на цивилизацията.[16] Политическите партии от целия спектър се объркват, когато правят опит за самоопределение. Навсякъде е плъзнал страх, че с германското общество е свършено и старите морални стандарти са мъртви.[17] Наблюдава се съвсем разбираемо нежелание да се мисли сериозно за бъдещето, особено за това, което се проектира в Париж. Според Дресел "Целият народ проявява необичайна апатия по свързаните с мира въпроси. Навсякъде се забелязва трескаво желание да се удави болката на момента в развлечения и забави. Театри, салони за танци, игрални домове и хиподруми са препълнени с посетители, както никога досега".[18] Известен германски учен си спомня "приказната земя от времето на примирието."[19]

Малко германци се интересуват сериозно какво става в Париж. Министерството на външните работи проучва пресата на Съюзниците и търси пукнатини в лагера на победителите. По време на преговорите за вдигане на блокадата и за условията на примирието се осъществяват някои преки контакти. От време на време представители на Антантата засягат по-общи въпроси.

Офицерът от американското разузнаване полковник Конгър загатва, че действа от името на високопоставена личност в Париж. Възпитаник на Харвард, специализирал старогръцки и латински, източни религии и музика, Конгър уведомява германските си колеги за напрежението между американците и французите относно примирието, като ги уверява, че Уилсън ще се противопостави на крайните френски искания. Конгър дава много съвети на германците. Те трябва да следват американския модел, когато изготвят новата си конституция, като предоставят значителни правомощия на президента си. Германското министерство на външните работи своевременно подава тази информация на създателите на бъдещата Ваймарската конституция.[20] През март 1919 г. професор Агенин, привидно дипломат с нисък ранг, но в действителност оглавяващ френските разузнавателни служби в Швейцария, провежда тайни разговори в Берлин с влиятелни германци. Той ги оставя с подвеждащото впечатление, че французите са готови на умереност по въпросите за репарациите и за Силезия, ако германците се съгласят на френски контрол върху мините в Саар и окупация на Рейнската област.[21] Германското правителство прави опити да използва подобни хора като куриери. През април 1919 г. американецът Дресел казва на Брокдорф-Ранцау, че Германия трябва да приеме френския контрол върху Саар и Данциг като свободен град, а германецът избухва: "Няма да подпиша мирния договор при никакви обстоятелства", след което добавя вече познатото предупреждение: "Ако Антантата настоява на тези условия, по мое мнение болшевизмът неизбежно ще настъпи в Германия."[22] Подобно на други европейци през 1919 г., германците откриват, че плашилото на революцията е полезно като средство за натиск върху миротворците. Фактите показват, че самото германско правителство не е гледало особено сериозно на подобна заплаха.[23]

Изключително сериозно обаче се приемат приготовленията за очакваната мирна конференция с Антантата. През ноември 1918 г. правителството създава специална агенция за мира, която усилено работи през зимата и предоставя том след том детайлни проучвания, карти, меморандуми, аргументи и контрааргументи, които да бъдат използвани от германските делегати. Когато специалните влакове потеглят за Версай, те понасят със себе си сандъ-

ци с документи за преговорите, които така и няма да се проведат.

Дните текат, а във Версай германците работят усилено и упорито. Тъй като основателно смятат, че французите ги подслушват, всичките им заседания протичат под съпровода на музика, като делегатите един след друг се редуват да свирят "Унгарска рапсодия" или "Песента на странника" от "Танхойзер", или пък се пуска специално донесен от Берлин грамофон.[24] В духа на новата демократична Германия, членовете на делегацията се хранят заедно на дълги маси, аристократите до социалистите от работническата класа, генералите до професорите. Всички заедно отбелязват Първи май. Френската преса публикува налудничави репортажи: германците консумират огромни количества портокали, поръчват огромни количества захар.

Извън хотела любопитни тълпи от французи стоят и чакат да зърнат врага. От време на време крещят подигравки и свиркат, но през повечето време се държат спокойно, дори приятелски. Германците ходят на екскурзии, до магазините във Версай или извън града с предоставени от французите коли. Освен това се разхождат в парка "Трианон". Служител на Министерството на външните работи пише на съпругата си: "Старите магнолии и дивите ябълки са отрупани целите в цвят. Скоро ще цъфнат рододендроните и люлякът." Птичките, сипките, дроздовете, дори една авлига, са прекрасни. "На фона на цялата тази прелест сянката на съдбата, като че ли протяга ръце, става все по-голяма и тъмна и неотклонно се приближава към нас."[25]

След като германците вече са прекарали една седмица във Версай, най-после пристига поканата за среща в двореца "Трианон". На 7 май (вероятно по случайност годишнината от потопяването на големия британския пътнически кораб "Луситания" от германците) Съюзниците ще връчат мирните си условия. Германците ще имат на разположение две седмици, след които трябва да представят коментарите си в писмен вид. Тази нощ до 2 часа и на следващата сутрин "Отел де резервоар" гърми от спорове как трябва да се държат германските представители. Брокдорф-Рантцау, който ще е основния оратор, е решен да не се изправя на крака, защото е видял във френските вестници скици на залата, където ще се проведе срещата. Там определените за германците места приличат на скамейка за подсъдими. Много по-трудно е

решението какво да каже. Това може да е единствената му възможност да се обърне директно към миротворците. Делегацията вече е изготвила няколко алтернативни чернови на речта. Когато на 7 май, на път за заседателната зала минава през парка, Брокдорф-Ранцау е взел със себе си два варианта - единият кратък и уклончив, другият много по-дълъг и предизвикателен. Още не е взел решение кой от двата да прочете.[26]

Залата е препълнена: делегати от всички държави, секретари, генерали, адмирали, журналисти. "От всички раси само индианците и австралийските аборигени не бяха представен – отбелязва един германски журналист. – Извън тях имаше представители с всички цветове на кожата: от най-бледо жълтия, през кафеникавия, с цвят на кафе, до синьо-черния."[27] В средата на залата, с лице към Великите сили е масата на германците. Всички погледи се обръщат към вратата, когато те влизат - "сковани, непохватни фигури". Един очевидец посочва: "Брокдорф-Ранцау изглеждаше болен, измъчен и нервен."[28] Външният министър на Германия е смутен. След кратко колебание множество се подчинява на изисканите маниери от изчезналия свят на 1914 г. и става на крака. Брокдорф-Ранцау и Клемансо си разменят поклони.[29]

Клемансо открива заседанието. Съвършено спокойно и хладно очертава основните тези на договора. Обръща се към германците: "Настъпи съдбовният час на разплатата. Вие ни помолихте за мир. Ние сме склонни да ви го дадем."[30] "Той изстрелваше думите - пише един от германските делегати - като концентриран гняв и презрение и... още от самото начало до голяма степен обезсмисли какъвто и да е германски отговор."[31] Когато преводачите приключват с английската и френската версия, Клемансо пита дали още някой иска думата. Брокдорф-Ранцау вдига ръка.[32]

Той избира по-дългата реч. Изрича много фрази в духа на помирението, но неумелите му преводачи, решението да не става от мястото си и суровият му и стържещ глас създават ужасяващо впечатление. Клемансо почервенява от гняв. Лойд Джордж пречупва на две нож за хартия от слонова кост. Тогава, както ще отбележи по-късно, за пръв път разбира омразата, която французите изпитват спрямо германците.[33] "Това е най-нетактичната реч, която някога съм чувал - казва Уилсън. - Германците наистина са глупав народ. Те винаги извършват погрешната постъпка." "Жал-

ко, че му дадохме думата" - съгласява се Лойд Джордж.[34] Само Балфур, безстрастен както винаги, не споделя общото възмущение. Той не е обърнал внимание на поведението на Брокдорф-Ранцау. На Никълсън казва: "Изработил съм си правило никога да не се вторачвам в хората, когато те очевидно са в беда."[35] Когато излиза от двореца "Трианон", Брокдорф-Ранцау за момент се спира на стълбите и равнодушно пали цигара. Само тези, които стоят близо до него, забелязват, че устните му треперят.[36]

След като се завръщат в хотела, германците се захващат с копието от договора. Той е разделен на части и връчен на екип от преводачи. До сутринта преводът е напечатан и изпратен. Един делегат се обажда по телефона в Берлин, за да съобщи основните точки: "Саарският басейн... Полша, Силезия, Опелн... 123 милиарда репарации, и след всичко това се очаква да благодарим." Той крещи толкова силно, че френските тайни служби трудно схващат думите му.[37] В полунощ германците се събират, за да хапнат набързо, а столовата гъмжи от коментари: "всичките ни колонии", "германците да останат извън ОН", "почти целият търговски флот", "и на това Уилсън му казва открита дипломация."[38] Един от делегатите, бивш профсъюзен деятел, с клатушкане тръгва към стаята си: "Господа, аз съм пиян. Това може да е пролетарско, но няма с какво друго да го заместя. Този срамен договор ме разсипа, тъй като до днес вярвах в Уилсън."[39] (Из Париж се носят понасят преувеличени слухове за инцидента: "делегатите, секретарите, преводачите, всички пияни и полуголи по стаите, дори на стълбището".[40]) Банкерът Макс Варбург казва за договора: "Това е най-злостният пиратски акт от световен мащаб, извършен под маската на лицемерието". Самият Брокдорф-Ранцау само презрително отбелязва: "Цялата тази тлъста купчина листа е излишна. Можеха да формулират всичко в едно изречение на френски: Германия се отказва от съществуването си."[41]

Шокът отеква в Германия. Защо тя трябва да загуби 13% от територията си и 10% от населението си? В крайна сметка Германия загубила ли е войната? След сключването на примирието военните и техните поддръжници усърдно полагат основите на нова теория за кинжала в кърба: Германия е била победена не на бойното поле, а от предателството у дома. Защо само Германия ще бъде принудена да се разоръжава? Защо - и това е въпросът,

който става фокус на германската ненавист към договора - Германия трябва да е единствената страна, която ще поеме отговорност за Първата световна война? Повечето германци все още смятат началото на военните действия през 1914 г. за необходима защита срещу заплахата от славянските варвари на изток.[42] Канцлерът Филип Шайдеман казва: "Договорът е съвършено неприемлив. Дано изсъхне ръката, поставила тези окови върху себе си и върху нас."[43] Какво се е случило с обещанията на Уилсън? Суровият министър на отбраната Густав Носке казва на един американски журналист: "Е, хубаво, ето ви открита дипломация. Вие американците си вървете у дома и се погребете с вашия Уилсън."[44] За една нощ спасителят на Германия Уилсън се превръща в гнусен лицемер. Когато той умира през 1924 г., германското посолство, единствено от чуждите мисии във Вашингтон, отказва дори да сниши знамето си.[45]

От дистанцията на времето изненадващи са именно гневът и почудата. В подготовката си за мирните преговори Министерството на външните работи е предвидило много от условията: за разоръжаването, демилитаризацията и окупацията на Рейнската област, загубата поне на мините в Саар, значителните загуби по източната граница на Германия, включително Данциг, и репарации в размер на поне 60 милиарда марки.[46] Най-доброто обяснение за тази необяснима реакция дава през април 1919 г. един американски наблюдател. "На германците им беше останала само надеждата. И като имаха само това, те се бяха вкопчили в нея - надеждата, че американците ще направят нещо, надеждата, че окончателните условия няма да бъдат толкова сурови, колкото подсказва примирието и т.н. Мисля, че подсъзнателно германците са били по-оптимистично настроени, отколкото сами са предполагали - след което пророчески добавя: - Когато видят условията, отпечатани черно на бяло, ще дойдат омразата и отчаянието."[47]

Това е настроението, с което германската делегация изготвя отговора си за мирните условия. До края на май тя произвежда много страници щателно обосновани възражения и контрапредложения. Всеобщото убеждение е, че договорът не е честният и справедлив договор, обещан от Съюзниците. Германците в отнетите от Германия територии са лишени от правото на самоуправ-

ление. Репарациите осъждат германския народ на "безкраен робски труд".[48] Единствено от Германия се иска да се разоръжава. Брокдорф-Ранцау е решил да следва определена стратегия, която ще има опасни последици. Германия, настоява той, няма да поеме сама вината за войната. Пред слушателите си в двореца "Трианон" заявява: "Подобно признание от моята уста би било лъжа."[49] Но нито от него, нито от Германия се иска да се прави такова признание. Прословутият член 231 от договора, който Германия неточно нарича "клаузата за вината за войната", е включен, за да постанови германските задължения относно репарациите. Подобни клаузи има и в договорите с Австрия и Унгария; но те не се превръщат в проблем най-вече защото засегнатите правителства не ги превръщат в такъв.[50]

Реакцията на германците е различна, отчасти защото с опънати нерви са предвиждали това обвинение месеци по-рано. Либерали, които през войната критикуват собственото си правителство, твърдят, че Германия не трябва да носи бремето на вината. Бележитият социолог Макс Вебер и група изтъкнати учени издават публичен манифест: "Ние не отричаме отговорността на онези, които ни управляваха преди и по време на войната, но вярваме, че вина имат всички велики европейски държави, участвали във войната."[51] При публикуването на мирните условия германци с най-различни политически убеждения виждат сбъдването на най-лошите си страхове.

Собственото му правителство не намира позицията му за особено мъдра, но Брокдорф-Ранцау неуморно критикува член 231, донякъде за да подкопае исканията на Съюзниците за репарации, но най-вече от чувство за чест.[52] На 13 май пише до Съюзниците: "Германският народ не е желал войната и никога не би водил агресивна война." Към същия въпрос се връща и в други пространни меморандуми.[53] Съюзниците заемат твърда позиция. Лойд Джордж отбелязва в спомените си: "Не бих могъл да приема германската гледна точка, без да се отрека от всичките ни основания за влизане във войната."[54] Уилсън остро казва: "Достатъчно е да се отвърне, че не вярваме на нито една дума от това, което казва германското правителство."[55] Германия била признала агресията си и отговорността си, когато е поискала примирие, заявява Клемансо от името на Съвета на четиримата. "Твърде късно е сега да

се опитва да ги отхвърля."[56] Така член 231, изготвен с помощта на младия Джон Фостър Дълес като компромис за репарациите, се превръща във великия символ на нечестността и несправедливостта на Версайския договор за Ваймарската република, а в последващите десетилетия и за англоезичния свят.

В четири сутринта на 7 май - денят, в който германците са получили условията - американският администратор по хуманитарната помощ Хърбърт Хувър е събуден от куриер, който носи копие от договора, още неизсъхнало от печата. Като всички останали Хувър също не го е виждал в окончателния му вид. Пълният му обхват и цялостното въздействие на всички условия го обезпокояват. Тъй като не може да заспи, той излиза да поскита из пустите парижки улици. На разсъмване се натъква на Смътс и Кейнс от британската делегация. Години по-късно Хувър си спомня: "Бяхме единодушни, че последиците от много клаузи на проектодоговора в крайна сметка ще доведат до катастрофа."[57]

С публикуването на договора изкристализира безпокойството на много от миротворците, но не е лесно да се каже дали то е породено от самите мирни условия, от същността на Мирната конференция, от бъдещето на света или от собственото им бъдеще. Американският държавен секретар Лансинг, който с негодувание е седял отстрани, открива, че договорът потвърждава най-лошите му страхове за качествата на Уилсън като преговарящ. Той бързо нахвърля емоционален меморандум: "Условията на мира изглеждат безмерно сурови и унизителни, а много от тях са неприложими."[58] Булит, който все още страда от провала на дипломатическите си усилия в Русия, организира среща на по-младите членове на американската делегация в хотел "Крийон". "Това не е договор за мир" - изтъква той. Всички трябвало да си подадат оставките. Десетина от присъстващите се съгласяват. Булит разкъсва букетите на масата и връчва червени рози на тези, които са се присъединили към него, и жълти нарциси на онези, които не са. В протестната декларация се говори, че великите принципи на Уилсън и идеализмът на САЩ са били пожертвани заради интересите на алчните европейци. В типичния си стил Булит се погрижва декларацията да достигне веднага до пресата.[59]

В британската делегация реакцията е сходна. Никълсън е уловил настроението. "Пристигнахме в Париж убедени, че ще бъде

наложен нов ред. Тръгнахме си убедени, че новият ред е просто лошият стар. Пристигнахме горещи последователи на школата на президента Уилсън, тръгнахме си като негови отрицатели."[60] Британците се извиняват за създаването на един "империалистически мир", цялата вина била на италианците и французите. Във Великобритания настроенията от военновременните избори са се разсеяли и се заражда едно по-толерантно отношение към германците. Кентърбърийският архиепископ обявява, че се чувства много неловко "с този договор". Той посочва, че говори от името на "голяма централна институция, която обичайно мълчи и която не е представена адекватно в обикновените канали за масова информация".[61]

Разбира се, френската реакция е различна. Критици се оплакват, че договорът е твърде мек, с изключение на някои леви, които го намират за прекалено суров. Оплакванията не им правят особено впечатление на обществото. Много французи са на мнение, че Клемансо е получил най-добрите възможни условия: "славни и успокоителни", по думите на един журналист. Във всеки случай липсва желание за подновяване на целия изтощителен кръг от преговори. Когато на 29 март германците изпращат подробните си контрапредложения, френската преса ги подлага на унищожителна критика: "доказателство за безочливост", "гнусна палячовщина", "арогантност". Виден либерал възкликва, че единствените думи, които би могъл да намери за германците са "цинизъм и липса на съзнание".[62]

За разлика от французите британците и американците са впечатлени. Хенри Уилсън, който не е приятелски настроен към германците, пише в дневника си: "Фрицовете направиха точно това, което предсказах - намериха пролуки в нашите условия, а после представиха пълен набор от свои, много по-последователни от нашите условия, базиращи се на Четиринадесетте точки."[63] За нещастие в същия момент сепаратистите от Рейнската област, с подкрепата на някои френски военни, издигат лекомислено искане за независимост. На 1 юни в няколко града по Рейн се появяват плакати в този дух. Там, където не са скъсани незабавно от тълпата, са посрещнати със многозначително мълчание. Опитите да се завземат правителствените институции позорно се провалят. Брокдорф-Ранцау отправя остър протест към Клемансо. На

2 юни Уилсън и Лойд Джордж представят на Клемансо доклади, получени от генералите им в Рейнската област, които се оплакват от френските интриги. Лойд Джордж предлага всички съюзници да преосмислят алтернативата за петнадесетгодишна окупация на областта.[64]

В действителност Лойд Джордж преосмисля целия договор. Той добре осъзнава, че в дългосрочен план за Великобритания не е особено изгодно в сърцето на Европа да съществува една слаба и вероятно революционно настроена Германия. Не е особено изгодно и за собствената му политическа кариера. При частични избори в Сентръл Хъл кандидатът, който е защитил един добър, бърз и неотмъстителен мир, е разбил кандидата на коалицията.[65] Най-близките му колеги го предупреждават, че британската общественост няма да подкрепи един суров договор. В подробните германски коментари на договора, които Съюзниците получават на 30 май, отекват много от безпокойствата, които Лойд Джордж е обсъждал с британските си колеги, например във Фонтенбло в края на март. Заместник-премиерът Бонар Лоу намира, че "в много случаи е изключително трудно да се даде отговор" на германските възражения.[66] Лойд Джордж е съгласен с него. Германците са всъщност казват на Съюзниците: "Вие сте постановили принципи, които прилагате, когато ви изнасят, но оставяте настрана, когато са изгодни за нас."

Най-красноречивият критик е Смътс. "Не намирам думи за огорчението си от резултата от нашето държавническо мислене." Фразите му продължават да се леят: "един невъзможен мир, изграден на погрешна основа", "настоящата ни паническа политика", "шокиращ", "драстичен". Било "практически невъзможно за германците да изпълнят условията ни по договора."[67] Клаузите за репарациите били неприложими "убиват гъската, която трябва да снася златни яйца." (Самият Смътс обаче е напомпал цифрите за репарациите, като е добавил пенсии за вдовиците и сираците на съюзническите войници.) Окупирането на Рейнската област и предаването на германски територии на Полша е "изпълнено със заплахи за бъдещето на Европа".[68] Той много се съмнява, че ще може да подпише подобен договор. Лойд Джордж доста остро го пита дали Южна Африка е готова в същия дух на помирение да върне Германска Югозападна Африка (днешна Намибия). Отго-

ворът е: "В тази огромна работа Югозападна Африка е само прашинка от бремето, което тегне върху цивилизования свят."[69] Но Смътс не прави предложение да я върне.

Изключително обезпокоен от всичко това, на 1 юни Лойд Джордж свиква делегацията на Британската империя. На събранието присъстват и няколко ключови министри от британското правителство, сред които ковчежникът Остин Чембърлейн, държавният секретар за Индия Монтагю и държавният секретар по военните въпроси Чърчил, който е пристигнал от Лондон предната вечер. Смътс произнася пламенна реч. Мирните условия ще "създадат политически и икономически хаос в Европа за поколения напред и в дългосрочен план Британската империя ще трябва ще трябва да плаща". В това споразумение са реализирани, добавя той, "прекалено много от френски искания". Чува се всеобщ шепот на одобрение. "Френската образа към Германия - казва Чърчил - надхвърля човешките мащаби."[70] Премиерът на Южна Африка генерал Бота, който рядко взема думата, им припомня, че е годишнина от деня, в който преди седемнадесет години двамата с лорд Милнър са подписали мирния договор, сложил край на Бурската война. "Тогава умереността спаси Южна Африка за Британската империя, надявам се, че и сега умереността ще спаси света." Събранието единодушно упълномощава Лойд Джордж да се върне в Съвета на четиримата и да поиска промяна на условията за границите на Германия с Полша, за репарациите, за окупирането на Рейнската област и за други дребни, но дразнещи "трънчета". В допълнение Лойд Джордж трябва да получи обещание Германия скоро да влезе в Обществото на народите.[71]

На следващия ден Лойд Джордж казва на Съвета на четиримата, че колегите му няма да го упълномощят да подпише договора в настоящия му вид, нито ще се съгласят британската армия да навлезе в Германия, или британският флот да поднови блокадата.[72] Уилсън и Клемансо са ужасени от перспективата да преработят резултата, който им е струвал всички тези мъчителни усилия. И двамата стигат до извода, че Лойд Джордж е изгубил самообладание.[73] Уилсън казва на американската делегация: "Малко се отегчавам, когато някой сега идва и ми казва, че се страхува, че германците няма да искат да подпишат, като страховете му се основават на неща, за които самият той е настоявали по време

на изготвянето на договора".[74] Според Уилсън Лойд Джордж "няма каквито и да било собствени принципи и действа според съветите на последния човек, с когото е разговарял; личната му изгода е единствената му пътеводна звезда."[75] Въпреки всичките си предишни резерви в този момент Уилсън не е готов да маневрира. Клемансо би отстъпил само по някои по-второстепенни въпроси и, както изтъква в Съвета на четиримата, той се е противопоставил на собствения си народ, за да стигне дотук; ако направи още отстъпки, правителството му ще падне.[76] Становището на Лойд Джордж, поне в мемоарите му, е, че не е предлагал големи промени, а само такива, които да доближат в по-голяма степен договора до собствените принципи на Уилсън.[77]

Следват две седмици на често жлъчни дискусии. (Твърди се, че в един момент Уилсън е казал на Лойд Джордж: "Отвращавате ме!")[78] В крайна сметка Лойд Джордж получава значителна отстъпка, когато се стига до съгласие населението на Горна Силезия да реши чрез плебисцит дали да остане в Германия или да се присъедини към Полша. По другите точки той не успява да постигне почти нищо друго, освен раздразнението на Съюзниците. За окупацията на областта Рейн, чийто срок предлага да бъде скъсен, среща непреклонната съпротива на Клемансо, който споделя пред Хаус, че не би се съгласил дори на четиринадесет години и 364 дни.[79] Все пак се внасят някои незначителни промени с цел намаляване на напрежението между окупационните войски, германските власти и цивилното население.[80] По въпроса с ОН Съюзниците само уверяват Германия, че ще я допуснат, когато преценят, че се държи както подобава.[81]

Лойд Джордж не постига особен напредък при клаузите за репарациите, донякъде защото самият той все още не е наясно какво иска. В миналото енергично е оспорвал залагането на фиксирана сума в договора. Сега се колебае. Вероятно би могло да се спомене някаква сума, която да покрива пенсиите и т. н., а германците биха могли да поемат задължение да възстановят щетите на Белгия и Франция. Германците дори биха могли да преценят сами колко ще струват възстановителните работи, а после Съюзниците да възразят, ако сумата се окаже недостатъчна. Според Лойд Джордж най-малкото трябва отново да се върнат към проблема.[82] Уилсън, който е отстъпил за фиксираната сума само

заради противопоставянето от страна на французите и британците, възкликва пред своя прессекретар Бейкър, че Лойд Джордж е арогантен и нетърпим.[83]

В крайна сметка комисията по репарациите е помолена да прегледа отново целия въпрос. Тя отново не стига до споразумение. Французите и британците установяват, че е невъзможно да определят сума; американците предлагат 120 милиарда златни марки и дори изготвят предложение за нота до германците. Уилсън категорично заявява, че справедливостта изисква германците да поемат тежкото бреме, но че Съюзниците не трябва да докарват германската икономика до разруха. казва: "Бих предпочел корите и заливката на този пай – подхвърля Лойд Джордж, - но не и месото." "Трябва да обаче да подготвите стомаха си за месо, което ще е в състояние да ви нахрани" - отговоря Уилсън. Разбира се - продължава Лойд Джордж, - но при едно условие: "да ми дадете достатъчно от него." "Аз пък искам да съм сигурен, че то няма да отиде в нечий друг стомах" - намесва се Клемансо. Лойд Джордж предлага множество находчиви схеми, за да създаде впечатление за фиксирана сума, без на практика да се споменават числа. "Това е Вашият отговор на американското предложение за фиксирането на суми - скептично пита Уилсън. - Чели ли сте останалото от американския доклад?"[84] Клаузите са оставени без промяна.

На 16 юни германците са уведомени, че имат три дни да приемат договора. (По-късно срокът е удължен до 23 юни). В противен случай Съюзниците ще предприемат необходимите мерки. Същата вечер Брокдорф-Ранцау и главните му съветници отпътуват за Ваймар. Гневна тълпа ги освирква, когато колите им потеглят за гарата. Една секретарка е повалена от хвърлен камък. Френските власти не се чувстват виновни, един доклад припомня какво Германия е причинила на Белгия. По-късно на пострадалата е изплатено значително обезщетение, но тя така и не се възстановява.[85]

Доклади от агенти на Съюзниците сочат, че е много вероятно германското правителство да отхвърли договора. Германската общественост е силно настроена срещу подписването му, но не е ясно дали е готова за нова война.[86] Съюзниците научават от прехванати телеграми, че Брокдорф-Ранцау настоява договорът да се отхвърли, а делегацията му застава зад него.[87] Клемансо казва

в Съвета на четиримата: "Ако германците откажат, аз съм за мощен и неумолим военен удар, който да ги застави да подпишат." Уилсън и Лойд Джордж се съгласяват без колебание.[88] На 20 май главнокомандващият на съюзническите войски Фош дава заповед за масирано придвижване на 42 дивизии в Централна Германия.[89] Британците се подготвят да подновят морската блокада.

Два дни преди крайният срок се случва събитие, което още повече втвърдява решимостта на Съюзниците. Далеч от Париж, в базата Скапа Флоу, интернирани офицери от германската флота слушат новините от Париж с нарастваща тревога. Зимата е била дълга и мрачна. На екипажите не им е било позволено да слизат на брега, разочарование особено за моряците радикали, които доброволно са се записали на служба, за да могат да разпространят революцията във Великобритания.[90] Мъжете, отегчени и размирни, са се подчинили на заповедта след продължителни протести, но корабите, които са гордостта на Германия, сега са омърсени. Адмиралът, който оглавява частта, решава да спаси остатъка от флотската чест на Германия. По обед на 21 юни британски войници забелязват, че всичките вражески кораби едновременно издигат германския флаг. Когато един след друг дреднаутите и разрушителите започват да са накланят, става ясно какво се случва. Много е късно и британците успяват да спасят само няколко съда; до пет часа същия следобед в морето потъват 400 000 тона скъпи военни кораби.[91] Германците са възхитени. Възхитен е и Хаус, който отбелязва в дневника си: "Всички се присмиват на британското Адмиралтейство." Миротворците са обезпокоени. Лойд Джордж казва: "Няма съмнение, че потапянето на тези кораби е нарушаване на доверието." Уилсън е съгласен с него: "Той напълно споделяше подозренията на господин Лойд Джордж и не се доверяваше на германците." Със сигурност не трябва да има по-нататъшно удължаване на крайния срок, както е помолило германското правителство. В действителност настъпва облекчение, че един евентуален източник на конфликт между Великобритания и САЩ е отстранен.[92]

В Германия политическата ситуация е хаотична. Коалиционното правителство е силно разединено по въпроса дали да подпише договора. Политически водачи на запад, по пътя на нахлуването на Съюзниците, са за мир на всяка цена, както и премие-

рите на повечето от германските провинции, които трябва да изготвят отделни договори. Националистите говорят смело за неподчинение, без да дават каквито и да било полезни предложения в този дух. Сред военните циркулират налудничави планове: да се създаде нова държава на изток, която да стане крепост срещу Съюзниците; офицерите масово да въстанат срещу правителството; да се ликвидира водещият поддръжник на подписването, политикът от центъра Матиас Ерцбергер.[93]

Синът на селски пощальон от католическия юг Ерцбергер е смел, жизнен и прагматичен. През войната гласът му е бил най-влиятелният при договарянето на умерени мирни условия. Враговете му, а те не са малко, се отвращават от червендалестото му лице и малките му очи, от влудяващата му усмивка и навика да произнася на глас немислимото. Брокдорф-Ранцау, който е негова противоположност почти във всяко отношение, едва успява да се държи учтиво с него.[94] През 1919 г. Ерцбергер е представител на Германия за примирието. Той е убеден, че Германия не може да си позволи нови сражения. Въпреки шумните демонстрации на националистите общественото мнение изглежда съгласно с него.[95] Да, заявява той пред колегите си в кабинета, договорът ще стовари ужасно бреме върху германския народ; десницата може да извърши опит за военен преврат. Но Германия ще получи шанс да оцелее. С приключването на военните действия фабриките ще започнат отново да произвеждат, безработицата ще спадне, износът ще нарасне и Германия ще може да си позволи и внос. "Болшевизмът ще изгуби привлекателността си." Ако Германия не подпише, картината ще се усложни. Съюзниците ще окупират Рур, индустриалното сърце на Германия, напредването им на изток ще раздели страната на две; поляците вероятно ще атакуват от изток, икономиката и транспортната система ще се сринат, "положението ще стане много трудно. "Грабежите и убийствата ще станат всекидневие." Германия ще се разпадне на "умопомрачителен миш-маш от провинции, някои под болшевишка власт, други - с дясна диктатура."[96] Германия трябва да подпише.

Не така вижда нещата Брокдорф-Ранцау. Той твърди, без особени аргументи, че Съюзниците блъфират. Те не желаели да им се налага да окупират Германия. Склонни били на отстъпки и дори на сериозни преговори, ако Германия останела непреклон-

на. Великобритания и САЩ вероятно щели да изоставят Франция.[97] Делегацията му отправя единодушна препоръка: "Условията за мир все още са непоносими и Германия не може да ги приеме и да продължи да живее с достойнство като нация."[98] Военните споделят мнението му. Фелдмаршал Хинденбург казва, че няма никаква надежда за успех срещу Съюзниците, но "като войник предпочитам достойната загуба пред позорния мир.[99] Кабинетът, който е склонен да приеме условията, е поставен в безизходица и на 20 юни подава оставка. Брокдорф-Ранцау се оттегля като ръководител на германската делегация и напуска политиката. (През 1922 г. става посланик в Москва, където властното му държание прави дълбоко впечатление на болшевиките и където той работи със значителен успех за по-близки взаимоотношения между неговата страна и СССР.)

Германия остава без правителство и без говорител. За малко да остане и без президент, но Еберт е убеден, че е длъжен да остане на поста си. Крайният срок – 23 юни, 19 часа – наближава. На 22 юни Еберт най-накрая успява да сглоби правителство. След още един продължителен дебат Националното събрание гласува за подписване на договора с уговорката, че Германия не признава членовете за предаването на съд на отговорните за войната и за "вината за войната". Следва бърз отговор от Париж: "Германското правителство трябва да приеме или отхвърли недвусмислено и изцяло договора в определения срок."[100] Във Ваймар настъпва ужасен смут. Много депутати и министри от кабинета са потеглили към домовете си, убедени, че са си свършили работата. Германското правителство моли Париж за удължаване на срока и заседава цяла нощ, но не стига до решение. На 23 юли сутринта от Париж пристига известие, че крайният срок няма да бъде удължен. В 11 часа, след като германската армия дава да се разбере, че е за подписването на договора, правителството успява да прокара резолюция през Националното събрание. Много от десните националисти, които шумно осъждат подписването, всъщност са облекчени от решението. В друга резолюция те гласуват, че не се съмняват в патриотизма на онези, които се подкрепили правителството. Сесията приключва с думите на председателя на събранието: "Поверяваме злочестата си страна на грижите на милостивия Бог".[101]

Миротворците напрегнато очакват крайното германско становище. Около 4:30 следобед един секретар се втурва в Съвета на четиримата, за да съобщи че германският отговор е потеглил. "Броя минутите" - казва Клемансо. В 5:40 нотата пристига. Държавниците се скупчват около един френски офицер, който превежда от немски. По лицето на Лойд Джордж разцъфва широка усмивка, Уилсън се ухилва, а Клемансо бързо дава нареждания на Фош да спре напредването, а на военните в Париж да изстрелят салют. Този ден Мирната конференция не извършва никаква друга работа.[102]

Церемонията по подписването е насрочена за 28 юни, годишнината от убийството на ерцхерцога и съпругата му в Сараево, в Огледалната зала на Версайския дворец, където през 1871 г. е била обявена Германската империя. Клемансо поема лично отговорността по приготовленията. В изключително приповдигнато настроение той развежда групата из огромните официални зали на двореца и я забавлява с отминали скандали за френските крале. Погледнете тези двамата, прошепва той, като сочи Уилсън и Балфур, "Обзалагам се, че си разказват неприлични вицове, Балфур ми прилича на дърт сатир."[103] Той нарежда да бъдат донесени великолепни мебели и гоблени, които да подсилят величието, а една дразнеща мастилница да бъде изнесена. (Висши френски служители претърсват музеите и антикварните магазини в Париж за мастилница, която той да одобри.[104])

Много от пълномощниците също обикалят антикварните магазини в търсене на печати - от метал, от камък, каквито намерят. (Дипломатическа традиция предполага подписващите да поставят личен печат.) Налага се австралиеца Хюс да бъде разубеждаван да се откаже от печат с Херкулес, убиващ змия; в крайна сметка той използва копче от австралийска военна униформа. (Той обаче намира начин да се прояви, като купува на много търпеливия си секретар мраморно копие на Венера Милоска, високо метър и двадесет.[105]) Лойд Джордж решава, че би могъл да използва златна лира. "Оставете една и за мен" - казва Клемансо. "Нямам повече. Всичките заминаха за Америка" - отговоря Лойд Джордж.[106] На 27 юни, докато едни секретар внимателно капва през фуния червен восък, пълномощниците надлежно поставят *печатите* си в подготовка за подписването на следващия ден.[107]

Започва лов на билети. На всеки от Голямата петица са дадени по шестдесет места в Огледалната зала. Уилсън отбелязва: "Много неудобен брой. Ако беше ограничен, да кажем, до десет, би било лесно да се направи подбор, но когато трябва да избереш шестдесет, със сигурност ще има недоволни."[108] Един находчив американски бизнесмен успява да достигне до градината пред двореца, като твърди че табакерата му, върху която е отпечатан гербът на производителя, е пропуск.[109] Обаятелната червенокоса писателка Елинор Глин ухажва Лойд Джордж, за да я допусне да присъства като репортер.[110] Тръгват слухове за места, продадени на безбожни цени.[111]

Носят се и други, по-обезпокоителни слухове. В Берлин група германски войници е изнесла знамена от Френско-пруската война, които е трябвало да бъдат върнати на Франция, и ги е изгорила пред паметника на Фредерик Велики, докато тълпата е пеела патриотични химни.[112] Възможно ли е германците да откажат да подпишат, дори на тази отложена дата? На 25 юни французите съобщават, че гръбнакът на германската делегация в "Отел де резервоар" е с приповдигнат дух, тъй като само официални представители с нисък ранг ще бъдат изпратени да подпишат договора. Когато Съветът на четиримата изпраща емисар за разяснения, отговорният германски делегат съобщава, че е вярно и че правителството му изпитва големи затруднения да намери министър, който да поеме отговорността за подписването.[113] Едва на 27 юни идва съобщение, че двама представители са на път: новият министър на външните работи Херман Мюлер и министърът на транспорта Йоханес Бел. Германските делегати пристигат в три сутринта след обичайното бавно преминаване през бойните полета. В Париж се носят нови слухове; двамата ще подпишат, добре, но после ще се застрелят, като вероятно преди това ще застрелят Лойд Джордж и Клемансо, или просто ще хвърлят бомба.[114]

Двадесет и осми юни започва като великолепен летен ден. Същата сутрин англо-американската гаранция за защита на Франция в случай на нападение от страна на Германия получава официална форма с подписването на отделни договори на французите и британците и американците. Друг въпрос е доколко гаранцията има стойност. Хаус се съмнява, че договорът ще получи одо-

брението на Сената: той винаги е гледал на него като на полезна дребна отстъпка пред французите, а не като на сериозен ангажимент.[115] Така мисли и Уилсън: "Съгласихме се - заявява той пред пресата - в известна степен да приемем френската гледна точка." Уверен е, че тази гаранция ще се окаже ненужна, когато ОН бъде учредено и започне да работи, много преди Германия отново да се превърне в заплаха.[116]

Миротворците отиват до Версай с коли. (Секретарките от британската делегация нямат такъв късмет и са натъпкани "като сардини" в камиони.[117]) По дългия километър и половина път от портите до самия дворец са строени неподвижни френски кавалеристи в сини униформи и стоманени шлемове, червено-белите знаменца на пиките им се развяват от вятъра. От парка на двореца, изпълнен с още военни части, поканените лица минават по парадното стълбище през шпалир от гвардейци в бели панталони, черни ботуши, тъмносини мундири и бляскави сребърни шлемове с дълги плюмажи от конски косми и с вдигнати за почест саби.[118]

В Огледалната зала тълпата - държавници, дипломати, генерали, репортери, подбрани редови войници (френските са с ужасни белези от войната), малък брой жени - шуми и разговарят приятелски, докато заема местата си по тапицираните в червено скамейки. Представителите на пресата са избутани в единия ъгъл. За пръв път ще се заснеме на филм подписването на голям договор. Франсис Стивънсън е възмутена: "Как може човек да се съсредоточи върху тържествеността на момента, когато навсякъде има мъже с камери, чиято единствена цел е да се приближат възможно най-много до главните действащи лица?"[119] Някои отсъстват бият на очи. Фош е заминал за щаба си в Рейнската област. Той никога не прощава на Клемансо: "Вилхелм II загуби войната... Клемансо загуби мира." Местата на китайците са празни, защото Китай е отказал да подпише договора в знак на протест срещу решението да се предостави Шандун на Япония.

Едно след друго главните лица си проправят път и заемат местата си на грамадна маса, заградена от две по-къси. Клемансо сияе. Той казва на Лансинг: "Това е велик ден за Франция."[120] Екземпляр от договора, поставен в специална кожена кутия, лежи на малка масичка в стил Луи XV. Над него портрети на Луи XIV - като римски император, велик владетел и победител над чужди

сили - изпитателно наблюдават последната глава от дългата битка между французите и германците. В три следобед разпоредителите приканват за тишина. Клемансо нарежда: "Доведете германците". Конвой от съюзническите войници минава през вратите, след него влизат двамата германски делегати, облечени в официални костюми. Никълсън съобщава: "Бяха смъртно бледи. Не приличаха на представители на брутален милитаризъм." Голяма част от публиката, включително самият Никълсън, изпитват дълбоко съжаление към тях.[121]

Клемансо открива заседанието с кратко изявление. Германските делегати се приближават, усещайки хилядите очи. Изваждат автоматичните писалки, които предвидливо са донесли, за да не се налага да използват предоставени им от френски патриотични общества средства за писане, след което с трепереща ръце подписват договора. Нищо друго не разкрива чувствата им. От залата е даден сигнал към външния свят. Оръдията около Версай започват да гърмят, други оръдия започват да им пригласят из цяла Франция. Един по един Съюзниците и асоциираните сили добавят подписите си към договора, а след това застават на опашка, за да подпишат две други споразумения - протокола за управление на Рейнската област и договора с Полша.[122]

Френският посланик в Лондон Пол Камбон намира цялата постановка за позорна. "Липсваха само музика и кордебалет, който с танцова стъпка да поднесе писалките на пълномощниците. Луи XIV е обичал балета, но само като развлечение; той е подписвал договорите в кабинета си. Демокрацията е по-театрална в сравнение с великия крал."[123] На Хаус събитието напомня за по-скоро римски триумф, при който победените са влачени зад колесницата на завоевателя: "Според мен това не съответства на новата ера, за която страстно твърдим, че искаме да наложим. Щеше ми се да беше по-обикновено и да присъстваше елемент на рицарство, какъвто напълно липсваше. Цялата организация беше претенциозна и възможно най-унизителна за врага."[124] Вероятно, мисли с оптимизъм един млад американец, старият порочен европейски кръг от отмъщение и ново отмъщение най-после е разкъсан.[125]

В началото публиката наблюдава с почтително мълчание, но с напредването на времето започва да шуми. Делегати, които са приключили с подписването, се разхождат и разговарят с приятe-

ли. Други обикалят с екземпляр от програмата в ръка и събират автографи. Германците седят в уединение, докато най-накрая дързък боливиец, а после и двама канадци, се приближават към тях за автографи. След три четвърти час е отправен призив за тишина и Клемансо обявява заседанието за закрито. Германците са ескортирани навън. Мюлер си е дал обещание да се държи делово: "Исках бившите ни врагове да не забележат нищо от дълбоката болка на германския народ, чийто представител в този трагичен момент бях аз." Връща се в хотела и припада. "По цялото ми тяло изби студена пот, нещо което не ми се беше случвало досега - физиологична реакция, която неизбежно следваше неописуемото психическо напрежение. Тогава за пръв път осъзнах, че най-лошия час в живота ми е отминал." Мюлер и колегите му настояват да отпътуват за Германия същата вечер.[126]

Миротворците слизат от терасата към големия официален парк, където фонтаните изхвърлят водни струи в небето. Огромна ентусиазирана тълпа се събира около тях. Уилсън за малко да бъде съборен в един фонтан. Ядосаният и разрошен, Лойд Джордж е спасен от група войници. "Подобно нещо никога не би се случило в Англия - казва той на един италиански дипломат. - А ако се случи, някой ще да си изпати."[127] За голямо негово раздразнение е накаран да седне и да напише писмо до краля, в което да съобщи, че мирът е постигнат.[128]

Същата вечер Уилсън потегля с влак за пристанището Хавър и от там за САЩ. Клемансо идва да го изпрати и, според един репортер, казва с необикновено вълнение: "Чувствам се така, сякаш губя един от най-добрите си приятели, които някога съм имал."[129] Малка тълпа надава апатични възгласи, с които пожелава на американците лек път. В хотел "Мажестик" на британците е дадена специална празнична вечеря, с допълнително блюдо освен обичайните и с безплатно шампанско. След това започва забава с танци, една за персонала на хотела и друга за гостите. Смътс, вероятно като пореден протест срещу договора, се присъединява към празненството на персонала. Париж се превръща в едно голямо тържество, улиците му се изпълват с пеещи и танцуващи хора. Сградите по големите булеварди са окичени със светлини, а коли теглят нагоре и надолу пленени германски оръдия. (На властите след това са им необходими дни, за да ги събе-

рат.) Късно същата нощ, когато приключва с равносметката си за деня, Лансинг все още чува глъчката от празненствата.[130]

Докато Париж ликува, Германия е в траур. В градовете и селата й знамената са свалени наполовина. Дори твърдите социалисти вече говорят за "позорен мир".[131] Далеч в Прибалтика, където германски доброволци се сражават срещу болшевизма (и за възстановяване на немската власт), новината идва като гръм от ясно небе. Един от тях казва: "Втресе ни от ужасния студ на изоставянето. Бяхме уверени, че страната ни никога няма да ни предаде."[132] Националистите обвиняват предателите у дома, които са забили нож в гърба на Германия, и управляващата коалиция, която е подписала договора. Ваймарската република никога не се съвзема от това двойно бреме. Националистите небрежно забравят обещанието да не подлагат на съмнение патриотизма на онези, които са гласували за договора, и правят каквото могат, за да ги заклеймят пред германския народ. През 1921 г., докато е на почивка в Шварцвалд, Ерцбергер е убит от двама бивши офицери. Водещ националистки вестник казва: "Мъжът, чийто дух за съжаление все още цари в много от нашите правителствени кабинети и закони, най-накрая се сдоби с наказание, подходящо за един предател." Убийците бягат в Унгария, но когато Хитлер идва на власт, се завръщат победоносно в Германия като "съдиите на Ерцбергер". След Втората световна война и двамата са изправени пред съда.[133]

В Англия Кейнс обмисля бъдещето си. Напуска финансовото министерство и заминава от Париж отвратен още преди подписването на договора. "Продължавах да тая надежда, дори през тези последни ужасни седмици - пише той на Лойд Джордж на 5 юни, - че ще намерите някакъв начин да превърнете Договора в справедлив и целесъобразен документ. Но сега вече е очевидно твърде късно. Битката е изгубена." Кейнс е в особено настроение. Казва на Вирджиния Улф, че Европа и най-вече управляващите кръгове, от които самият той е част, са обречени. На друг приятел обаче пише, че е извънредно щастлив, че се е завърнал в Кеймбридж.[134] В личен план постига големи успехи, както професионални, така и обществени. От друга страна, изпитва вина, че е участвал във войната, след като толкова от приятелите му от кръга Блумсбъри са пацифисти. Те се усмихват на светските му успе-

хи, на новите му приятели, и на експериментите му в хетеросексуалността. Може би книгата му "Икономическите последици на мира" е нещо като опит за изкупление.[135] Може би, както казва американският експерт по репарациите Ламонт: "Кейнс беше огорчен, защото не приеха съветите му. Изгуби самообладание и напусна."[136]

Кейнс прекарва по-голяма част от това лято в писане. През октомври на конференция в Амстердам се среща отново с германския банкер Мелхиор и му прочита свой ръкопис. Мелхиор е впечатлен. Това не е изненадващо, тъй като Кейнс повтаря много от онова, което самите германци казват за Версайския договор.[137] "Икономическите последици от мира" излиза точно преди Коледата на 1919 г. и оттогава насам постоянно се преиздава. Само за година след появата ѝ са продадени над 100 000 екземпляра и е преведена единадесет езика, включително немски. Части от нея биват прочетени в Американския конгрес от ревностен противник на договора. Книгата има изключителен успех в Германия, а в англоезичния свят помага общественото мнение да се обърне срещу мирните споразумения и срещу французите. През 1924 г. министър от кабинета на лейбъристкото правителство във Великобритания говори за "договор от кръв и стомана, който предава всички принципи, в името на които нашите войници мислеха, че се сражават".[138]

С избледняването на спомените за отчайващото положение на нещата през 1919 г., сред германците намира почва схващането, че страната им е можела да окаже съпротива на мирните условия, а слабите и нищожни политици е трябвало да останат непреклонни. Както се казва в една популярна песен, договорът е "само хартия".[139] През 1921 г. френски дипломат съобщава в Париж, че "в Германия е в ход яростна кампания, която използва пресата, плакати и събрания, за да подкопае правните основи на Версайския мирен договор, а именно германската вина за войната".[140] Германското министерство на външните работи създава специален отдел за вината за войната, който бълва критически анализи. В баварските бирарии младият Хитлер привлича тълпи като осъжда гръмогласно "позорния мир".[141]

Общественото мнение във Великобритания и в САЩ все повече се обръща към идеята, че мирните споразумения с Германия

са дълбоко несправедливи. През следващото десетилетие мемоари и романи като германския "На Западния фронт нищо ново" (от чийто превод на английски само през първата година са продадени 250 000 екземпляра), показват, че войниците и от двете страни са страдали еднакво от ужасите на живота в окопите. Публикуването на секретни документи от предвоенните архиви подкопават схващането, че за войната е виновна единствено Германия. Книги за корените на войната раздпределят вината между изчезналите режими в Русия и Австро-Унгария, между производителите на оръжие и капитализма изобщо.[142]

В самата Германия недоволството продължава да се поддържа от множество националистически групи, които наблягат на факта, че милиони немскоезични хора са останали под чуждо управление в Судетите в Чехословакия, в Полша и в свободния град Данциг. Клаузите за разоръжаването се приемат като лицемерни, а забраната за съюз между Германия и Австрия за явно нарушение на принципа за самоопределение. Репарациите са "наказателна мярка" и "свирепи", тяхната несправедливост се утежнява от факта, че Германия е трябвало да подпише Версайския договор, без да знае какъв ще бъде окончателния им размер. В Германия "Диктатът" ("продиктуваният договор") е виновен за всичко, което не е наред: за високите цени, ниските надници, безработицата, данъците, инфлацията. Без бремето на репарациите животът би се върнал в нормалното си русло; слънцето би светило и би имало щастливи следобеди в бирариите, винарните и парковете. Германците пренебрегват факта, че участието им във войната е било скъпо, както и че, след като са я загубили, не биха могли да прехвърлят разходите другиму.[143] Те не си дават сметка, както много хора досега, и че плащането на репарациите никога не достига до големите суми, посочвани в обществените дискусии.

Окончателната сума е определена в Лондон през 1921 г. и възлиза на 132 милиарда марки (6.6 милиарда лири стерлинги или около 33 милиарда долара). В действителност, чрез изкусна система от облигации и сложни клаузи, Германия е задължена да изплати по-малко от половината от тази сума. Тя ще трябва да заплати останалата част само когато обстоятелствата позволяват, например при нарастване на износа ѝ.[144] Освен това Германия получава щедър заем за плащания, които вече е направила, като

например за възстановяване на книжния фонд в библиотеката в белгийския град Льовен, която германски военни части са изгорили в началото на войната, или на германските железници в прехвърлените на Полша територии. (Германия безуспешно се опитва да измъкне пари и за корабите, които сама е потопила в Скапа Флоу.[145]) Дори при неколкократно ревизираните в посока намаляване схеми на плащане германците продължават да твърдят, че репарациите са непоносими. С рядко за ваймарската политика единодушие почти всички германци имат чувството, че плащат прекалено много. Германия редовно просрочва плащанията си, за последен път и окончателно през 1932 г. Орландо предупреждава за това още през 1919 г., когато е казва, че възможностите за плащане са свързани с волята на длъжника. Той добавя: "Би било опасно да се възприема формула, която както досега, ще породи недоверие и ще откаже да действа."[146]

При едно окончателно пресмятане се оказва, че Германия вероятно е изплатила около 22 милиарда златни марки (1.1 милиарда лири, 4.5 милиарда долара) за целия период от 1918 до 1932 г.[147] Това е малко по-малко от репарациите, които по-слабата икономика на Франция изплаща на Германия след Френско-пруската война от 1870-71 г.[148] В даден аспект цифрите имат значение; в друг, обаче, те са напълно неуместни. Германците са убедени, че репарациите ги съсипват. Но ако германците не са готови да плащат репарации, Съюзниците не са готови да им наложат волята си. Версайският договор дава на Антантата инструменти за принуда - например удължаване на окупацията на Рейн - но тя няма волята да ги използва. В началото на 30-те години нито британското, нито френското правителство е готово да предприеме подобна стъпка заради репарациите или каквото и да било друго.

През 1924 г. един британски член на Съюзническата контролна комисия, учредена според Версайския мирен договор да съблюдава спазването на условията от страна на Германия, публикува статия, в която се оплаква, че германските военни систематично пречат на работата и че клаузите за разоръжаването постоянно се нарушават. В Германия се надига вълна от протести срещу тази клевета. (Години по-късно, след като Хитлер идва на власт, германски генерали признават, че статията е била много вярна.[149]) Къде е, питат германците, всеобщото разоръжаване, за което тол-

кова често са говори? Защо Германия трябва да бъде единствената държава в света, която да се разоръжава? Американците, които отхвърлят ОН и се демонстративно отдръпват от световните дела, едва ли биха могли да не се съгласят. Както и британците. Французите се озовават във все по-голяма изолация, когато недоволстват, че Германия нарушава военните клаузи.

Но дори французите не са наясно в каква степен Германия нарушава договора. Летателните клубове изведнъж стават много популярни и толкова ефективни, че когато става канцлер, Хитлер моментално създава "Луфтвафе". Организацията и подготовката на пруските полицейски сили, най-многочислените в Германия, все повече придобива военен характер. Техните офицерите лесно биха могли да преминат в германската армия, както и понякога правят. Възникналият през 1818 г. самозван Доброволчески корпус се разпада и членовете му със смайваща находчивост организират работни бригади, агенции за велосипеди, пътуващи циркове и детективски бюра. Някои масово постъпват в армията.[150] Версайският мирен договор ограничава броя на офицерите в самата армия до 4000, но не споменава нищо за подофицерите. Така Германия се сдобива с 40 000 сержанти и ефрейтори.[151] Фош се оказва прав; една доброволческа армия би могла да подсигури гръбнака за бърза експанзия.

Фабрики, които някога са произвеждали танкове, сега изработват непривично тежки трактори; проектирането е полезно за бъдещето. В берлинските кабарета се разказва анекдот за работник, който тайно изнасял за новороденото си дете части от завод за бебешки колички, но когато се опитвал да ги сглоби, винаги се получавало картечница. В сигурните неутрални страни като Холандия и Швеция, компании, притежавани от германски магнати, продължават да произвеждат танкове и подводници.[152] Най-сигурното и най-отдалечено от любопитните погледи на Контролната комисия място е Съветският съюз. През 1921 г. двете отритнати от цяла Европа държави осъзнават, че има какво да си предложат една на друга. В замяна на пространство и секретност за опити с танкове, самолети и отровни газове Германия предоставя техническа помощ и обучение.[153]

Когато, както често се случва напоследък, историците насочат поглед към други подробности, картината на съсипаната от

един отмъстителен мир Германия се оказва все по-несъстоятелна. Германия наистина губи територии; това е неизбежна последица от поражението във войната. Не бива да се забравя, че ако беше спечелила, със сигурност е щяла да анексира Белгия, Люксембург, части от северна Франция и голяма част от Холандия. Договорът от Брест-Литовск е доказателство за плановете на Върховното германско командване за източните граници. Дори след орязана Германия остава най-голямата държава в Европа между двете войни на запад от СССР. Стратегическото ѝ положение е значително по-добро от това преди 1914 г. С възкръсването на Полша вече има бариера пред изконната руска заплаха. Вместо с Австро-Унгария, на изток Германия граничи с няколко послаби и каращи се държави. Както показват 30-те години Германия има добра позиция, за да разпростре икономическото и политическото си влияние върху тях.

Отделянето на Източна Прусия от останалата част на Германия причинява раздразнение, но подобни разделения не са нещо ново в историята на Прусия, която в по-голямата част от съществуването си е представлявала множество необвързани една с друга територии. Дали подобно разделение непременно е заредено с проблеми? Аляска е отделена от останалата част на САЩ от огромната Канада. Кога за последен път Вашингтон и Отава са недоволствали за транзитните права?[154] Действителният проблем с Полския коридор е, че мнозинството от германците във времето между двете войни не го приема заради отношението си към поляците и негодуванието срещу Версайския договор. Ако взаимоотношенията между Полша и Германия бяха по-добри, тази сухопътна бариера не би трябвало да тревожи никого. Данциг се превръща в свободен град, но остава отворен за немски инвестиции и кораби.

На запад Германия също има своите предимства. Франция е сериозно изтощена и обезверена от войната и в края на 30-те години е все по неспособна да събере решителност да се противопостави на Германия. Гаранцията от САЩ и Великобритания няма стойност след като не е ратифицирана от американския Сенат. Опитите на Франция да изгради съюзи със слабите и каращи се държави в Централна Европа са симптом за безизходицата ѝ. Тя получава слаба подкрепа от британците, които ясно демонстри-

рат, че първостепенната им грижа е собствената им империя. Най-очевидното доказателство, че миротворците не са кастрирали Германия идва след 1939 г.

Ако ръководството на западните демокрации е било от друг тип, ако демокрация във Ваймарската република беше по-силна, и ако не бяха щетите от Голямата депресия, историята би могла да получи друг обрат. Без Хитлер, който мобилизира негодуването на обикновените германци и свири на струната на гузната съвест на много от демокрациите, Европа можеше да не бъде въвлечена в нова война толкова скоро след Първата световна. Версайският договор не бива да бъде обвиняван. Той никога не е налаган последователно, а само дотолкова, че да дразни германския национализъм, без да ограничава потенциала на Германия да наруши мира в Европа. С триумфа на Хитлер и на нацистите през 1933 г. в Германия идва на власт ново правителство, което си поставя за цел да отмени Версайския договор. През 1939 г. германският министър на външните работи Рибентроп казва на победилите германци в Данциг: "Фюрерът не е направил нищо друго, освен да излекува сериозните последици, който този най-безразсъден от всички диктати в историята наложи на една държава, а практически и на цяла Европа. С други думи той поправи най-лошите грешки, извършени не от някой друг, а от държавниците на западните демокрации."[155]

Заключение

С подписването на Версайския мирен договор на 28 юни 1919 г. световното правителство в Париж се разпада. Уилсън отпътува същата вечер, Лойд Джордж и това, което е останало от делегацията на Британската империя, заминават на следващата сутрин със специален влак. (Британското правителство по-късно е неприятно изненадано от голяма сметка за железопътен превоз, изпратена от французите.[1]) Орландо, чийто кабинет е паднал, вече си е заминал. От Голямата четворка единствено Клемансо остава в Париж. Цялото лято е ангажиран с прокарването на договора с германците в Националното събрание и с подготовката за националния празник през юли. Откъсва се само за кратко посещение в опустошените райони на север. Хотелите в Париж отварят отново врати за нормална работа след като журналисти и делегации си заминават. Проститутките се оплакват, че бизнесът им запада.[2] В края на лятото британците напускат "Мажестик". Две десетилетия по-късно той става щаб на друга чуждестранна делегация, този път на немската армия, окупирала Париж.

Мирната конференция продължава до януари 1920 г., но вече прилича на филмова продукция, чиито звезди са напуснали. Министрите на външните работи и дипломатите отново поемат нещата, но така и не постигат предишния контрол върху външните отношения. Важните решения изискват постоянни консултации с лидерите в Рим, Лондон или Вашингтон, а трудните въпроси се решават на специални конференции, от които само Лойд Джордж посещава тридесет и три в периода от 1919 до 1922 г.

От януари до юни 1919 г. миротворците са свършили огромна работа: създали са Обществото на народите и Международната организация на труда, разпределили са мандатни територии, договорът с Германия е приключен, договорите с Австрия, Унгария, България и Османската империя са почти готови – но има и

много недовършени неща. Границите на Русия все още се колебаят, а и не е ясно кои от държавите по тях ще запазят независимостта си. Финландия? Украйна? Грузия? Армения? След рухването на империи в центъра на Европа границите все още се оспорват. А решението, взето толкова лекомислено, да се позволи на гърците да дебаркират в Смирна, е възпламенило поредица от експлозии, които няма да приключат до 1923 г.

Нещо повече, някои от големите проблеми пред миротворците в началото на Мирната конференция, просто са били оставени настрана. Руският болшевизъм е бил удържан, може би, но дългата война между капиталистическия Запад и комунистическия Изток тепърва започва. Германският въпрос продължава да тревожи Европа. Победата на Антантата не е била достатъчно категорична и Германия е останала твърде силна.

Национализмът далеч не се е изчерпил и продължава да набира сила. В Централна Европа и по-далеч, в Близкия изток и в Азия гориво не му липсва. В много случаи миротворците са били поставени пред свършен факт. Югославия, Полша и Чехословакия, всички те съществуват преди началото на Мирната конференция. Най-доброто, което могат да направят, е да се опитат да предотвратят разпадането на Европа и Близкия изток на все нови и нови национални структури и да очертаят, доколкото е възможно, рационални граници. Самите исканията за национални държави с на една единствена националност не са рационално през 1919 г. Не е възможно да се изтеглят всички поляци от Европа в Полша, а всички германци - в Германия. Само на територията на Европа 30 милиона души остават в държави, в които са етническо малцинство, обект на подозрение у дома и на домогване от страна на сънародниците си в чужбина.[3]

През мрачната зима на 1919 г. един млад американски дипломат във Виена приема делегация от мъже с посребрени бради от Словения в северозападната част на Балканите. Те говорят немски. Целият им град с 60 000 население говорил немски от 700 години. Сега предстои Словения да стане част от новосъздадената държава Югославия. Те се боят, не са искали да бъдат управлявани от хора, които приемат за по-низши. Дали САЩ не биха били така любезни да ги анексират? Николас Рузвелт, млад братовчед на великия Теди, предава молбата им на по-висшестоя-

щите, но не получава отговор.[4] Рузвелт и възрастните германци не го знаят, но тяхната общност е обречена да изчезне заедно с много други след Втората световна война, когато германците насилствено са изгонени от по-голямата част на Централна Европа.

През 1919 г. светът все още избягва да експулсира малцинства и се мръщи на насилствената асимилация. Сякаш не остава друго, освен толерантността на мнозинството спрямо малцинството, качество, което не достига в много страни. Миротворците правят всичко възможно да заставят правителствата да се отнасят добре с малцинствата си. Новосъздадените държави и някои от по-малките страни в Централна Европа трябва да подпишат договори, които ги задължават да третират малцинствата си равнопоставено, да толерират религиозните им убеждения и да им предоставят права като използване на собствения им език. Румънците и югославяните протестират. Румънската кралица Мария пита Уилсън защо няма подобни изисквания за черните в Съединените щати или за ирландците във Великобритания. Защо, настоява румънският премиер Братиану, точно неговата страна е набелязана да поеме по този път. В Италия също има малцинства, но от нея не се иска да подпише. Източноевропейците са различни, неохотно му отвръща Клемансо. Въпреки че Румъния и Югославия най-накрая подписват, началото не е обещаващо.[5]

Договорите за малцинствата остават вял жест пред лицето на нарастващия шовинизъм. През 1934 г. ОН се отказва да прави опити да ги контролира, а Великите сили имат достатъчно други тревоги извън неясните малцинства. Има и обнадеждаващи признаци: малката Естония доброволно предоставя автономия на малцинствата си. Остров Йоланд, които са основно шведскоезична територия, остават под финландска власт след 1919 г., но специален договор дава гаранции както по отношение на езика, така и за културата. Втората световна война показва и друго решение – изтребване на нежеланите малцинства. През 1945 г. масови изселвания довършват започнатото от Хитлер и Европа остава с миниатюрни национални малцинства, наброяващи по-малко от 3% от общото ѝ население.[6]

През 1919 г. миротворците смятат, че са дали най-доброто от себе си, но не хранят илюзии, че са решили проблемите на света. Когато на 28 юни напуска Париж, Уилсън казва на съпругата си:

"Добре, момичето ми, свърши се и тъй като никой не е удовлетворен, съм склонен да се надявам, че сме изработили един справедлив мир, но всичко е в ръцете на съдбата."[7] Мирът е и в ръцете на онези, които след това ще управляват света, а някои от тях са били в Париж – като японския принц Коное и Франклин Делано Рузвелт. Други са го гледали отдалеч. Когато като старият либерален ред в Италия се разпада под атаките на хора като Д'Анунцио, националистическата политика бързо издига Мусолини. През юни същата година младият Адолф Хитлер е в Мюнхен и посещава изключително навременни лекции за бляскавите моменти от германската история и злините от международния еврейски капитал. Той вече започва да открива собствените си дарби като идеолог и оратор.

Лойд Джордж остава на власт още три години. След като е принуден да си подаде оставката, той никога повече не получава ръководен пост, но остава член на Парламента до смъртта си през 1945 г. Мемоарите му за Мирната конференция са забавни, често неточни и склонни да прехвърлят вината за всички провали върху французите или американците. През 1919 г. Клемансо неразумно се кандидатира за президент. Очаква да бъде приет възторжено и но се оттегля разгневен, когато става ясно, че ще срещне сериозна съпротива. Напуска почти веднага Франция и прекарва следващите шест години в пътешествия. Продължава да пише обширен и почти неразбираем философски труд в два тома и кратко изследване за древния атински оратор Демостен, който предупреждава изтънчените си и обичащи комфорта съграждани, че са застрашени от варварина Филип Македонски. Клемансо отказва да напише мемоари и през 1928 г. унищожава всичките си документи. Той е дал приноса си към историята, така казва на един британски журналист, но презира всички дискусии за миналото. Засегнат от посмъртната публикация на нападките на Фош, най-накрая взима писалката и нахвърля защитна пледоария за работата си по време на войната и на Мирната конференция. Умира през ноември 1929 г., преди да я завърши. Отнася със себе си всички тайни за скритите механизми на Мирната конференция.[8]

Краят на Уилсън е най-печален. Той се връща в САЩ и се хвърля в борба със Сената за ратификацията на Версайския договор и най-вече за Обществото на народите. Все още разполага с

мнозинство, но вероятно не и с нужните две трети от гласовете. В негово отсъствие противниците му са се организирали: изолационисти от Запада; прогресивни, които смятат, че е предал собствените си принципи; американци с ирландски произход, според които е трябвало да се противопостави на британците по ирландския въпрос; републиканци, които нямат доверие на демократите; демократи, които нямат доверие на Уилсън; хора, които са се отчуждили от него през годините; и онзи, който неизменно дирижира хора на републиканците, непреклонният сенатор Лодж.

Уилсън вероятно е можел да изгради собствена коалиция. Вероятно е можел да спечели умерените сред противниците си, като позволи американските възражения към устава на Обществото на народите да бъдат включени в гласуването. (Дали Съюзниците му биха приели промени, разбира се, е друг въпрос.) Но той отказва да направи каквито и да било отстъпки. Според него противниците му са движени от първични инстинкти. "Историята несъмнено ще им отреди място сред най-достойните за презрение имена." Решава да се обърне към народа. На 2 септември напуска Вашингтон, за да направи обиколка на страната.[9]

Най-близките му съветници го молят да не тръгва. Уилсън не е почивал, откакто се е завърнал от Париж, а лятото е било дълго и трудно, с изслушвания по договора, които са се проточили в Сената, и работнически вълнения из цялата страна. Уилсън е непреклонен. Договорът трябва да бъде спасен, дори ако се наложи да жертва живота си за него. "Пред великата трагедия, която сега се разиграва в света - заявява той, - един почтен мъж не може да държи сметка за личната си съдба."[10] Когато се качва на специалния си влак, се оплаква от ужасно главоболие, което го измъчва.

В продължение на месец Уилсън изнася реч след реч и се придвижва на запад. Тълпите нарастват и стават все по-ентусиазирани, но и главоболието се засилва. От Вашингтон идват лоши новини. Булит, който продължава да страда от липсата на признание за мисията си в Русия, сега си отмъщава, като се появява на изслушвания в Сената, за да обрисува един след друг гафовете в Париж. Когато заявява, че Лансинг споделя неговите критики, държавният секретар неубедително отрича. Уилсън възкликва: "За бога! Не съм допускал, че Лансинг може да действа по такъв начин." Рано сутринта на 26 септември Уилсън припада и оста-

налата част от обиколката му е отложена. Седмица по-късно масиран инсулт го оставя частично парализиран. Никога повече не изпълнява ефективно функциите на президент.[11] Обиколката е била напразна. Ратифицирането на договора замира в Сената. По-късно САЩ подписват отделни договори с Германия, Австрия и Унгария, но никога не се присъединяват към ОН.

Уилсън умира през 1924 г. Усилията му, както и на много други миротворци, които споделят идеалите му, не са напълно изгубени. Версайският мирен договор и останалите договори с победените страни, които го използват за модел, безспорно съдържат условия за територии и репарации, които биха могли да са отпреди векове, но те също са пропити от нов дух. Споразумението за Обществото на народите се заражда като изначална идея, а не като следствие, а самото ОН е втъкано в по-късните клаузи, контролиращи плебисцитите, управляващи Саар и Данциг, и наблюдаващи мандатните територии. Условията за Международната организация на труда, за договорите, закрилящи малцинствата, за постоянен Международен съд или за процеси срещу хора като кайзера, които са нарушили международния морал, подчертават идеята, че има общи за цялото човечество неща и че отвъд чисто националните интереси могат да съществуват международни стандарти. Когато тези договори се критикуват в годините между двете войни, това в повечето случаи се дължи на неуспеха им да отговорят на тези стандарти.

По-късно вината за всички провали през 20-те и 30-те години на XX в. често се хвърля върху миротворците и върху подписаните в Париж през 1919 г. споразумения. По същия начин лесно се изгубва и надеждата в демокрацията. Соченето с пръст и безпомощното повдигане на рамене са ефикасни способи за бягство от отговорност. Осем десетилетия по-късно старите обвинения към Парижката мирна конференция са широко разпространени. В специалния си брой, посветен на новото хилядолетие, "Икономист" заявява: "Последното престъпление беше Версайският мирен договор, чиито сурови условия доведоха до Втората световна война."[12] Това означава да се пренебрегнат действията на всички – политически лидери, дипломати, войници, обикновени гласоподаватели – през двадесетте години между 1919 и 1939.

Хитлер не повежда война заради Версайския договор, въпре-

ки че за неговата пропаганда той е манна небесна. Дори Германия да беше оставена със старите си граници, дори да ѝ беше позволено да има войска, каквато тя си пожелае, дори да ѝ беше разрешено да се обедини с Австрия, той щеше да иска още: унищожаване на Полша, контрол върху Чехословакия и преди всичко завладяване на Съветския съюз. Той щеше да изисква пространство за германския народ и унищожаване на враговете си, било то евреи или болшевики. Във Версайския договор няма нищо от това.

Миротворците от 1919 г. разбира се допускат грешки. Надменното им отношение към неевропейския свят поражда негодувание, за което Западът плаща и до ден днешен. Те се грижат за границите в Европа, дори и да не ги очертават, така че всички да се доволни, но в Африка продължават със старата практика на предоставяне на територии, удовлетворяващи империалистическите сили. В Близкия изток събират в държави народи, които и до ден днешен не са успели да се обединят в гражданско общество, най-очевидно в Ирак. Можели са да се справят по-добре, но несъмнено са можели да се справят и много по-зле. Опитват се, дори циничният стар Клемансо, да изградят един нов ред. Не са били способни да предвиждат бъдещето и със сигурност не са могли да го контролират. То е предоставено на приемниците им. Когато през 1939 г. избухва война, тя е следствие от решения, които са били взимани или не са били взимани в период от двадесет години, а не от споразуменията, подписани през 1919 г.

Разбира се нещата биха могли да бъдат различни, ако Германия беше напълно победена. Или ако САЩ бяха толкова мощни след Първата световна война, колкото са след Втората – и имаха желанието да използват тази си мощ. Ако Великобритания и Франция не бяха отслабени във войната – или ако бяха до такава степен изтощени, че САЩ не се бяха почувствали задължени да се намесят. Ако Австро-Унгария не беше изчезнала. Ако държавите, които я наследиха, не се бяха карали помежду си. Ако Китай не беще толкова слаб. Ако Япония беше по-уверена в себе си. Ако държавите бяха приели едно Общество на народите с реални правомощия. Ако светът беше толкова дълбоко опустошен от войната, че да има желанието да проектира един нов начин за управление на международните взаимоотношения. Ми-

ротворците обаче е трябвало да се справят с действителността, а не с това, което е могло да бъде. Те се сблъскват с огромни и сложни въпроси. Как да бъдат уталожени ирационалните националистически или религиозни страсти, преди да са причинили още щети? Как да се отхвърли войната? Ние все още си задаваме същите въпроси.

Бележки

Въведение

[1] Cambon, vol. 3, p. 292.
[2] Temperley, *History*, vol. I, pp. 243-6.
[3] Webster, p. 15.
[4] Ribot, p. 255.
[5] Callwell, vol. 2. p. 197.

1. Удроу Уилсън пристига в Европа

[1] Beers, p. 148.
[2] Seymour, p. 8; Shotwell, pp. 67-9.
[3] Willert, p. 166.
[4] FRUS, vol. 1, pp. 128-37; Walworth, *Woodrow Wilson*, vol. 2. p. 215.
[5] Link, *Road to the White House*, pp. 2-4; Nordholt, pp. 13, 33.
[6] Villard. p. 226.
[7] Library of Congress, Baker Papers, Group 1, notebooks, 8.3.19.
[8] C.T. Thompson. p. 190.
[9] F. Palmer, p. 400.
[10] Beers. pp. 52-3, 100.
[11] Armstrong, p. 104; Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 9; Palmer, p. 363.
[12] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 9.
[13] Bailey, p. 87.
[14] House, *Intimate Papers*, vol. 4, pp. 220-6; Bailey, pp. 92-101.
[15] Nordholt, p. 195.
[16] Library of Congress, Baker notebooks, 18.10 18.
[17] Fried, p. 309.
[18] PWW, vol. 55, p. 120; vol. 56, p. 128.
[19] Scott, p. 386.
[20] Seymour, pp. 9-10.
[21] Link, *Confusions and Crises*, pp. 11-14.
[22] National Archives of Canada, Biggar Papers, vol. 2, letter of 20.3.19.
[23] Yale University Library, Auchincloss Papers, Group 580, series I, diary, 22.12.18.
[24] Hecksher, pp. 347-8 3, 498-9.
[25] Seymour, p. 22.
[26] Ibid., pp. 23-6; Shotwell, pp. 75-8; Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 41-4
[27] Scott, p. 367; C.T. Thompson, p. 369.
[28] Seymour, p. 24.

[29] Link, *The New freedom*, pp. 324-7; FRUS, vol. 2, p. 461.
[30] FRUS, vol. 2, pp. 461-2.
[31] Link, *The New Freedom*, p. 375.
[32] Ibid., p. 386.
[33] Ibid., p. 398.
[34] British Museum, Balfour Papers, 49734/186-192.
[35] Link, *The New Freedom*, p. 67.
[36] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 46.
[37] Zivojinovic, p. 44.
[38] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 46.
[39] Seymour, p. 25.
[40] Roosevelt, p. 97.
[41] Fried, pp. 309, 318, 332.
[42] Sharp, "The Genie", *passim*.
[43] Bonsai, *Suitors and Suppliants*, p. 275.
[44] PWW, vol. 55, p. 463; Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 294.
[45] Lansing, *Peace Negotiations*, pp. 97-8.
[46] Temperley, *History*, vol. 1, p. 439.
[47] Sharp, 'The Genie', p. 10.
[48] Wambaugh, vol. 1, pp. 3-5, 13-14, 17; Davies, *White Eagle, Red Star*, p. 35.
[49] FRUS, vol. 12, p. 515.
[50] Temperley, *History*, vol. 4, p. 429.
[51] Spector, p. 243.
[52] Seymour, p. 25.
[53] Link, *Wilson the Diplomatist*, pp. 14-15.
[54] Ibid., pp. 96-7.
[55] Yale University Library, Auchincloss diary, 5.11.18.
[56] FRUS, vol. 1, pp. 296, 407.
[57] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 43; Seymour, p. 23.
[58] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 223-4.
[59] Zeine, p. 85, n. 11; H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 35-42.
[60] Nordholt, pp. 285-6; Bailey, pp. 27-8; PWW, vol. 54, p. 432; R.W. Curry, pp. 210-11.
[61] Schwabe, *Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking*, pp. 180-1.
[62] PWW, vol. 53, pp. 378-9, 397; Seymour, pp. 38-9; Shotwell, pp. 81-4.
[63] Shotwell, pp. 85-8; PWW, vol. 53, pp. 382-4.

2. Първи впечатления

[1] Library of Congress, Baker notebooks, 23.12.18.
[2] George and George, pp. 76-9.
[3] Link, *New Freedom*, p. 95.

[4] Library of Congress, Baker notebooks, 16.12.18.
[5] Esposito, pp. 741-56; George and George, p. 231.
[6] Link, *New Freedom*, pp. 93-4.
[7] Ibid., George and George, pp. 92-3.
[8] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 88.
[9] Yale University Library, House Papers, series II, c. diary.
[10] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. I, pp. 93-5.
[11] Riddell, *Intimate Diary*, p. 78.
[12] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. I, pp. 245-6.
[13] Yale University Library, House diary, 1.4.19.
[14] Library of Congress, Baker notebooks, 3.4.19.
[15] See D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 6, chapter 85: D. Stevenson, First World War, pp. 225-35; Rudin, pp. 271-83.
[16] Floto, p. 78.
[17] FRUS, vol. I, p. 333.
[18] House, *Intimate Papers*, vol. 4, pp. 252-3.
[19] Walworth, *Woodrow Wilson*, vol. 2, p. 217.
[20] Tillman, p. 66.
[21] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. I, pp. 181-2.
[22] PWW, vol. 53, p. 520
[23] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. I, pp. 185-201
[24] Ibid., pp. 193-4.
[25] Ibid., pp. 149-50.
[26] PWW, vol. 5 3, pp. 707-8; vol. 54, p. 175.
[27] FRUS, vol. I, pp. 386-96; House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 243, n. 1.
[28] PWW, vol. 54, p. 235.
[29] Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N72, Conférence de la Paix, memorandum of 18.12.18.
[30] C. T. Thompson, pp. 56-8; Shotwell, p. 100, n. 2.
[31] Bonsai, *Suitors and Suppliants*, p. 132; Bonsai, *Unfinished Business*, p. 68.
[32] F. Stevenson, p. 192; Riddell, *Intimate Diary*, p. 41.
[33] Watson, pp. 401-7.
[34] D. Stevenson, 'France at the Peace Conference', p. 13.
[35] *Times*, 21.12.18.
[36] Seymour, p. 42.
[37] Shotwell, p. 88.
[38] FRUS, vol. II, p. 498.
[39] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 225.
[40] Toynbee, pp. 200-02.
[41] House, *Intimate Papers*, vol. 4, pp. 269-71; Yale University Library, Auchincloss diary, 18.12.18.

3. Париж

[1] National Archives of Cananda, Biggar Papers, letter of 14.1.19.
[2] Shotwell. pp. 112, 115.
[3] House. *Intimate Papers*. vol. 4. pp. 218-9.
[4] FRUS, vol. I, pp. 119-23; Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N72, Conférence de la Paix, Pichon to Jusserand, 7.11.18.
[5] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. I, pp. 147-8.
[6] Yale University Library, Wiseman Papers, series I, 7/178, Peace Conference diary, 19.1.19.
[7] Williams, p. 246.
[8] Watson. p. 220.
[9] Kleine-Ahlbrandt, p. 39.
[10] Aldcroft, *Versailles to Wall Street*, pp. 13-19.
[11] Nevakivi, p. 109
[12] Laroche, pp. 58-60; Keylor, "Versailles and International Diplomacy", p. 483, n. 41
[13] Guiral. p. 309.
[14] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 118: Riddell. *Intimate Diary*, p. 20.
[15] Yale University Library, House diary, 28.4.19.
[16] Orlando. p. 369.
[17] F. Stevenson, p. 286.
[18] Williams. p. 28.
[19] Ibid., pp. 16, 280.
[20] Ibid., pp. 281-2.
[21] Ibid., p. 278.
[22] Watson, p. 136.
[23] F. Stevenson, p. 212.
[24] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 5, p. 2675.
[25] Williams. p. 249.
[26] Ibid., pp. 254-5.
[27] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 5, p. 2681.
[28] Williams, p. 165.
[29] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 2, p. 343.
[30] Williams, pp. 72-4.
[31] Mordacq. *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 5.
[32] Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, p. 30.
[33] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 206.
[34] P. Mantoux, vol. 2, p. 274; Watson, pp. 338-9; Ministère des Affaires Etrangères. Série à Paix, 60 (Conditions de la Paix), notes prélirmnaires sur la réorganisation de l'Allemagne, 27.10.17.
[35] Churchill College, Hankey Papers, 4/11, Hankey to Esher, 10.2.19.
[36] Headlam-Morley, p. 102.

[37] Library of Congress, Beer Collection, diary, 1.3.19.
[38] Yale University Library, House diary, 24.1.19.
[39] Riddell, *Intimate Diary*, p. 20.
[40] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 106.
[41] Watson, pp. 278-9, 341; Williams, pp. 203-4; PWW, vol. 57, p. 513.
[42] F. Lloyd George, p. 155.
[43] Hardinge, p. 242.
[44] F. Stevenson, p. 192.
[45] Nitti, p. 95.
[46] Repington, p. 389.
[47] Williams, p. 286.
[48] Keiger, pp. 92, 98, 210.
[49] Adamthwaite, p. 8; Hughes, *Policies and Potentates*, pp. 223-7.
[50] Keiger, p. 223.
[51] Ibid., pp. 256-9.
[52] Ibid., pp. 234-6.
[53] Ibid., pp. 246-7; 251-2.
[54] Ibid., p. 255.
[55] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 191.
[56] Duroselle, p. 723.
[57] Ibid., pp. 721-8; 725.

4. Лойд Джордж и делегацията на Британската империя

[1] Watson, p. 226.
[2] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 5, pp. 2678-9, 2686.
[3] Mordacq, *Clemenceau au soir de sa vie*, vol. 1, pp. 256-7.
[4] Rowland, p. 419.
[5] Cecil, *Great Experiment*, p. 67.
[6] Grigg, *Young Lloyd George*, pp. 100-2.
[7] Grigg, *From Peace to War*, p. 225.
[8] Churchill, *Aftermath*, pp. 4-5.
[9] Grigg, *Young Lloyd George*, p. 210-2.
[10] Harrod, p. 257.
[11] Grigg, *Young Lloyd George*, p. 67.
[12] Ibid., pp. 33-6.
[13] Grigg, *The People's Champion*, p. 338; Harrod, p. 240.
[14] Grigg, *The People's Champion*, p. 77.
[15] Ibid., p. 358.
[16] Ibid., p. 125, n. 3.
[17] Ministère des Affaires Etrangères, Europe, 1918-1929, EU18-40, Grande Bretagne, vol. 7, Les comptes-courants. 1.3.23.
[18] PWW, vol. 58, p. 1031.
[19] Grigg, *The People's Champion*, pp. 327-30.

[30] Grigg, *From Peace to War*, p. 212.
[31] Ibid., p. 478.
[32] Dugdale, pp. 132-3.
[33] Rowland, p. 418.
[34] Beaverbrook, p. 303.
[35] Dugdale, p. 131; Grigg, *From Peace to War*, p. 477.
[36] Dockrill and Steiner, pp. 55-86.
[37] Dugdale, p. 199.
[38] F.y, vol. 1, p. 255.
[39] Amery, vol. 1, p. 240; Vansittart, p. 248.
[40] Fry, pp. 246-8; Grigg, *From Peace to War*, p. 420.
[41] Dockrill and Steiner, p. 77.
[42] Riddell, *Intimate Diary*, p. 42.
[43] Grigg, *Young Lloyd George*, pp. 212, 285, 296-7.
[44] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 4, pp. 1731-2.
[45] Cook, p. 385.
[46] MacMillan, pp. 67-9, 72-3.
[47] Fitzhardinge, *The Little Digger*, vol. 2, pp. 91-4, 300; D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 4, p. 1744.
[48] Roskill, vol. 2, p. 29.
[49] Fitzhardinge, *Little Digger*, vol. 2, p. 354; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/28/2/9.
[50] Roskill, vol. 2, p. 30.
[51] R. C. Brown, vol. 2, p. 152.
[52] Roskill, pp. 29-30.
[53] FRUS, vol. 1, pp. 482-6, 531-3; Public Record Office, CAB29/28, British empire delegation minutes, 1 (13.1.19).
[54] Zimmern, p. 30.
[55] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, 490; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/5/5, Botha to Lloyd George, 15.5.19.
[56] Nicolson, *Peacemaking*, p. 240.
[57] Ministère des Affaires Etrangères, Séie à aix, 1914-1920, vol. 287, travaux préparatoires de la conférence, Paul Cambon to Pichon 6.11.18.
[58] See, for example, Yale University Library, House diary, entries for 28.10.18 and 6.2.19.
[59] Garran, p. 257; Steed, vol. 2, p. 265; H. Nicolson, Peacemaking, pp. 44-5.
[60] National Archives of Canada, Biggar Papers, letter of 9.2.19.
[61] Shotwell, p. 170.
[62] National Archives of Canada, Christie Papers, vol. 4, file 9; H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 45; Toynbee, p. 205.
[63] E. Howard, p. 288.
[64] National Archives of Canada, Christie Papers, vol. 7, file 20.
[65] Borden, vol. 2, p. 844.
[66] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 4, p. 1754; House of Lords Record

Office, Lloyd George Papers. F/5/2/28, Borden to Lloyd George, 23.11.18.

[57] Louis, *Great Britain and Germany's Lost Colonies*, pp. 82-3.

[58] Fitzhardinge, *Little Digger*, vol. 2, pp. 74-5.

[59] Bonsai, *Suitors and Suppliants*, p. 229.

[60] Ibid., p. 113.

[61] National Archives of Canada, Biggar Papers, vol. 2, letter to Mrs Biggar, 7.5.19.

5. Ние сме Обществото на народите

[1] H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 25 3-4; Shotwell, pp. 175-7; Seymour, pp. 154-5; House and Seymour, p. 181; Riddell et al., *The Treaty of Versailles*, p. 15; PWW, vol. 54, p. 5.

[2] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 469.

[3] Churchill, *Aftermath*, pp. 13-14.

[4] Gelfand, pp. 227-8, 259.

[5] National Archives of Canada, Borden Papers, vol. 431, file 53.

[6] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 26.

[7] FRUS, vol. 3, pp. 553-7: Tardieu, pp. 88-91.

[8] Hankey, pp. 29-31.

[9] FRUS, vol. 3, pp. 553-6.

[10] Ibid., pp. 492, 537.

[11] Ibid., pp. 600, 618.

[12] Ibid, pp. 607.

[13] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 102.

[14] FRUS, vol. 3, pp. 614, 620-2.

[15] White, *Autobiography*, p. 555.

[16] FRUS, vol. 3, pp. 612-13.

[17] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 106.

[18] FRUS, vol. 3, pp. 609-11.

[19] Villard, pp. 387-8.

[20] FRUS, vol. 3, pp. 546-7.

[21] Ibid., p. 551.

[22] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 91.

[23] Mazower, 'Minorities', P-50.

[24] Library of Congress, Bliss Papers, box 244, letter of 26.2.19.

[25] R.W. Curry, p. 211.

[26] National Archives of Canada, Borden Papers, 444/158.

[27] FRUS, vol. 3, pp. 1022-3; Shotwell, p. 179.

[28] Shotwell, pp. 144-5; Seymour, p. 128.

[29] Hoover, p. 88; Mitchell, pp. 92-6; FRUS, vol. 2, p. 635; vol. 3, p. 513.

[30] FRUS, vol. 3, p. 516.

[31] Hoover, pp. 91-9; FRUS, vol. 2, pp. 658-61.

[32] Ministère des Affaires Etrangères, Tardieu Papers, 166/195, 'Conférence

interallié de Londres, 2 et 3 decembre 1918'; Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, pp. 23-4.

[33] Hoover, pp. xv-xx.

[34] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 305-6.

[35] FRUS, vol. 2, pp. 713-4.

[36] Temperley. *History*, vol. 1, pp. 304-8; Hoover, pp. 99-114.

[37] Aldcroft, 'Versailles Legacy', pp. 8-14; Silverman, chapters 7 and 8.

6. Русия

[1] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 88.

[2] FRUS, vol. 3, pp. 159-64.

[3] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 243.

[4] D. Lloyd George. *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 326-7.

[5] Ullman,vol. 2, p. 111, n. 22; pp. 174-5.

[6] Watson, pp. 515, 372.

[7] Headlam-Morley, pp. 7-8.

[8] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 64.

[9] National Archives of Canada. C1864. Borden diary. 13.2.19.

[10] P. Mantoux, vol. 1, p. 46.

[11] Klein, *passim*.

[12] National Archives of Canada. Biggar Papers, vol. 2, letters of 20.1.19; 4.4.19; 5.2.19.

[13] J.M. Thompson. pp. 175-6.

[14] Ullman, vol. 2, pp. 141-2.

[15] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, pp. 227, 277-9, 3 5 S-6, 375; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 325.

[16] Ullman, vol. 1, pp. 68-70.

[17] FRUS, vol. 3, p. 583.

[18] PWW, vol. 56. p. 247.

[19] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 330-1.

[20] Davies, *White Eagle, Red Star*, p. 90.

[21] Duroselle, p. 809.

[22] FRUS, vol. 3, pp. 591-2.

[23] Shotwell, p. 77.

[24] Ashmead-Bartlett. p. 201.

[25] D. Lloyd George. *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 321.

[26] FRUS, vol. 3. p.491.

[27] Watson, pp. 48-55.

[28] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F3/4/J, Balfour to Lloyd George, 18.1.19.

[29] D Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 3 69; Bonsai, *Suitors and Suppliants*, p. 20.

[30] FRUS, vol. 3, pp. 581-4.

[31] Yale University Library, Wiseman diary, 19.1.19.

[32] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 2 (20.1.19).

[33] Churchill, *Aftermath*, pp. 243-4.

[34] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 231.

[35] Mamatey, p. 297.

[36] J. M. Thompson, pp. 5-6, 46-50.

[37] Knock, pp. 156-7.

[38] Noble, p. 270.

[39] Ullman, vol. 2, chapter 1.

[40] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, pp. 226-7.

[41] Ibid., 230-3.

[42] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, (17.2.19).

[43] Azan, p. 239.

[44] Kenez, pp. 180-191; Pipes, pp. 74-5.

[45] FRUS, vol. 3, pp. 471-3; vol. 4, pp. 122-3, 379-382; F. Palmer, p. 378.

[46] Hovi, pp. 216-7 and *passim*.

[47] FRUS, vol. 4, p. 121; Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 254; Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 8 (17.2.19).

[48] Ministére de la Défense, Clemenceau Papers, 6N72, notes of a conversation at 10 Downing Street, London, 11.12.19.

[49] Churchill College, Churchill Papers, Charwell Group, Char 16/20, Lloyd George to Churchill, 16.2.19.

[50] Churchill, *Aftermath*, pp. 266-7.

[51] Scottish Record Office, Lothian Papers, 771, 19.2.19, Lloyd George to Kerr, 19.2.19.

[52] Figes, p. 575; Ullman, vol. 2, pp. 212-14.

[53] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, pp. 264, 286.

[54] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/89/2/20, Lloyd George to Kerr, 16.2.19.

[55] FRUS vol. 3, pp. 647-53.

[56] Riddell, *Intimate Diary*, p. 13.

[57] C. T. Thompson, p. 133.

[58] Debo, p. 18.

[59] Fischer, pp. 101-3.

[60] J. M. Thompson, pp. 90-1.

[61] FRUS, vol. 3, pp. 643-6.

[62] National Archives of Canada, Borden diary, 23.1.19.

[63] J. M. Thompson, pp. 115-6.

[64] Ibid., pp. 119-22; Fv. Howard, p. 300.

[65] J. M. Thompson, pp. 110-11, 122; Yale University Library, Wiseman diary, 19.1.19.

[66] Poincare, p. 131.

[67] Scottish Record Office, Lothian Papers, 1216. Kerr to Lloyd George. 11.2.19.
[68] D. Lloyd George. *Truth about the Peace Treaties,* vol. 1. p. 368.
[69] Gilbert, *Churchill,* vol. 4, pp. 239-43: Churchill, *Aftermath,* p. 173: FRUS. vol. 3, pp. 1041-4.
[70] Public Record Office, Cabinet Papers. CAB 29/28. British empire delegation minutes. 8 (17.2.19); FRUS. vol. 4, pp. 10-21,28; Yale University Library. House diary. 17.2.19; Callwell. vol. 2. p. 170.
[71] Riddell. *Intimate Diary*, p. 21.
[72] Churchill, Aftermath, pp. 176-7; Churchill College, Churchill Papers, Char 16/20. Lloyd George to Churchill, 16.2.19.
[73] Callwell. vol. 2. p. 170; J. M. Thompson, pp. 141-3.
[74] Tillman. p. 141.
[75] J. M. Thompson, pp. 149-52.
[76] Brownell and Billings, pp. 18-21. 29-33.
[77] Farnsworth. pp. 30-3.
[78] Steffens. p. 791.
[79] Farnsworth, pp. 35-9; J. M. Thompson, pp. 152-8.
[80] Farnsworth, p. 40: Steffens, pp. 797-8.
[81] Steed, vol. 2, p. 302-6.
[82] Ullman. vol. 2, pp. 153-7.
[83] Brownell and Billings, pp. 93-8: Farnsworth. pp. 62-3.
[84] Hoover, pp. 118-9, 247-9.
[85] Ibid., pp. 110-2.
[86] Huntford, pp. 488-9; J. M. Thompson, pp. 263-7.
[87] Pipes, pp. 9-14.
[88] Churchill, *Aftermath*, p. 186.
[89] Mantoux, vol. 2, pp. 193-5, 333-4.

7. Обществото на народите

[1] Yale University Library, Auchincloss diary, 28.1.19, 29.1.19.
[2] Henig. pp. 164-6.
[3] Kissinger, p. 161; M. Howard, chapters 1-3.
[4] H. Nicolson, *Peacemaking*. pp. 31-2.
[5] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers. F/117/1/3, Imperial War Cabinet. 1918. minutes of meetings, 46 (24 December 1918): Egerton. 'The Lloyd George Government', p. 431.
[6] Cecil. *All the Way*. pp. 153-6.
[7] Noble, pp. 99-104.
[8] PWW, vol. 54, p. 235.
[9] Cecil. *Great Experiment*, p. 59.
[10] Temperley, vol. 1, p. 447.
[11] Willert, pp. 152-3.
[12] Hunter Miller. *Drafting of the Covenant*. vol. 1, p. 122.

[13] Egerton, *Great Britain and the Creation of the League of Nations*, pp. 65-9.
[14] Willert, pp. 152-3.
[15] National Archives of Canada, Biggar Papers, letter of 30.3.19.
[16] Jones, vol. 1, p. 28.
[17] Hancock, pp. 1-51.
[18] Hancock and van der Poel, vol. 4, pp. 10-16.
[19] Clemenceau, p. 141.
[20] Public Record Office, CAB 29/12, memorandum of 3.12.18.
[21] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 2, pp. 23-60.
[22] Hancock and van der Poel, vol. 4, p. 34.
[23] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 34-6.
[24] Hancock and van der Poel, vol. 4, pp. 41-2.
[25] PWW, vol. 55, p. 266; Tillman, p. 73.
[26] Clemenceau, p. 138.
[27] Cecil, *Great Experiment*, pp. 11-16; Cecil, *All the Way*, pp. 13-18.
[28] Cecil, *Great Experiment*, p. 63; Raffo, p. 166.
[29] PWW, vol. 54, p. 152.
[30] FRUS, vol. 3, pp. 176-201.
[31] PWW vol. 54, p. 152.
[32] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 120-1, 124-6; Temperley, vol. 6, pp. 434-5.
[33] PWW, vol. 54, P- 514.
[34] Yale University Library, House diary, 4.2.19.
[35] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 1, 242-3.
[36] House and Seymour, p. 403.
[37] Cecil, *Great Experiment*, pp. 64-5.
[38] Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N72, Conférence de la Paix, memorandum of 18.12.1918.
[39] Yale University Library, House diary, 28.4.19.
[40] Bonsai, *Unfinished Business*, p. 30.
[41] PWW, vol. 54, p. 489.
[42] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 256-7; Poincare, p. 283.
[43] Willert, p. 152.
[44] Egerton, *Great Britain and the Creation of the league of Nations*, pp. 134-5.
[45] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 209-10, 216-17.
[46] Lansing, *Peace Negotiations*, p. 49; Widenor, pp. 306-7; Steed, vol. 2, p. 282; Cecil, *Great Experiment*, p. 78; Egerton, *Great Britain and the Creation of the League of Nations*, p. 142; Egerton, 'The Lloyd George Government', pp. 432-3; Callwell, vol. 1, pp. 184, 213.
[47] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 195-6.
[48] House of Lord Record Office, Lloyd George Papers, F5/5/28, Borden to Lloyd George, 23.11.18.
[49] Brown, vol. 2, pp. 15 5-6; Department of External Affairs, Ottawa, vol. 2, pp. 5 8-63.

[50] C.T. Thompson. pp. 187-8; Steed, vol. 2. p. 282.
[51] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 209-10.
[52] Ibid., pp. 216-7.
[53] Ibid., vol. 2, pp. 344-6.
[54] PWW, vol. 56, pp. 164-5.
[55] Poincare. p. 150.
[56] PWW, vol. 55, p. 120.
[57] Cecil, *Great Experiment*, p. 72.
[58] FRUS, vol. 3, p. 1002.
[59] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 279-80.
[60] Public Record Office, Cabinet Papers. CAB 29/28, British empire delegation minutes, 17 (3.4.19. p.m.); House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 285; Mayer, pp. 378-80.
[61] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 656.
[62] FRUS, vol. 3. pp. 210-15.
[63] PWW, vol. 55. pp. 160.
[64] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 27 (21.4.19); Tillman. pp. 280-3.
[65] Tillman, pp. 287-94; Hunter Miller. *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 337-8.
[66] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 27 (21.4.19).
[67] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 442-50; Walworth, Woodrow Wilson. vol. 2, pp. 302-3.
[68] FRUS, vol. 3, pp. 285-319; Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 497.
[69] Cecil, *All the Way*. p. 152.
[70] Tillman. p. 133.

8. Мандати

[1] Scottish Record Office, GD 40, Lothian Papers, 883/2, notes by Headlam-Morley, 2.4.19.
[2] Temperley. vol. 3, p. 221.
[3] Louis, *Great Britain and Germany's Lost Colonies*, pp. 119.
[4] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 622-5; Louis, *Great Britain and Germany's Lost Colonies*. p. 119.
[5] Public Record Office. Cabinet Papers. CAB 29/28. British empire delegation minutes, 5 (28.1.19).
[6] C.T. Thompson, p. 160.
[7] Poincaré. p. 104.
[8] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 192.
[9] FRUS. vol. 3, pp. 803-4; Hunter Miller. *Drafting of the Covenant*. vol. 1, pp. 115-16, 501-3; Hankey, pp. 143-4; Marston. pp. 185-6.

[10] Farwell, pp. 73-5; Bodleian Library, Milner Papers, dep. 380/2/8-10 and 380/3/11.

[11] FRUS, vol. 3, pp. 722-3, 740-5.

[12] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 71.

[13] FRUS, vol. 3, pp. 720-2.

[14] W.J. Hudson, p. 17; Rowley, pp. 276-9.

[15] W.J. Hudson, p. 78.

[16] Hiery, pp. 157-9.

[17] Ibid., pp. 177, 206.

[18] C.T. Thompson, pp. 159-61.

[19] National Library of Australia, Eggleston Papers, 423/6/58-92, private Peace Conference diary, 29.1.19.

[20] FRUS, vol. 3, pp. 759-63.

[21] Ibid., p. 768.

[22] Ibid., pp. 743, 765-6.

[23] PWW, vol. 54, p. 308.

[24] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 297.

[25] FRUS, vol. 3, p. 771.

[26] Roskill, p. 5 3; Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 4 (27.1.19); D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 538; Yale University Library, House diary, 27.1.19.

[27] Yale University Library, House diary, 29.1.19; Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 109.

[28] Garran, p. 265.

[29] Borden, p. 908.

[30] Sharp, *Versailles Settlement*, p. 162.

[31] Borden, p. 906.

[32] Riddell, *Intimate Diary*, pp. 16-18; Fitzhardinge, 'Hughes and the Treaty of Versailles', pp. 136-7.

[33] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 299.

[34] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 542; National Archives of Canada, Borden diary, 30.1.19; Bonsal, *Unfinished Business*, p. 37.

[35] National Library of Australia, Eggleston Papers, 423/6/8-31, 'The Paris Peace Conference'.

[36] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 542-6; FRUS, vol. 3, pp. 797-802.

[37] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 106-7.

[38] Lewis, pp. 574-6, 577-8.

[39] National Archives of Australia, Borden Papers, vol. 431, file 5; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 28/3/34, Hughes to Milner, 3.5.19; F 28/3/35 and F 28/3/37, Hughes to Lloyd George, 9.5.19; F36/4/10, Allen to Massey, 15.5.19; F36/4/15, Massey to Milner, 15.5.19.

[40] *Guardian Weekly*, 4.7.93; 11.7.93; 4.11.99.

[41] Bodleian Library, Milner Papers, 390, Costa to Clemenceau, 4.5.19.

[42] Louis, Great Britain and German) If IMS/ Colonies, pp. 151-2.
[43] FRUS, vol. 5, p. 420.
[44] Marks, *Innocent Abroad*, pp. 46-7.
[45] Louis, *Great Britain and Germany's Lost Colonies*, pp. 64-6.
[46] Marks, *Innocent Abroad*, p. 320.

9. Югославия

[1] PWW, vol. 54, p. 149.
[2] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 247.
[3] Mitrovic, pp. 207-8.
[4] Dragnich, *Serbia, Pasic and Yugoslavia*, p. 226.
[5] Sforza, *Fifty Years*, pp. 113, 146-7.
[6] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 802.
[7] Banac, pp. 158-9.
[8] Scottish Record Office, Lothian Papers, 925, notes of an interview between Lloyd George and Pasic, 15 October 1918.
[9] Banac, p. 59.
[10] Armstrong, p. 261.
[11] Sforza, *Fifty Years*, pp. 8-9.
[12] Durham, p. 95.
[13] Block, p. 51.
[14] Durham, pp. 209, 232-3.
[15] Lederer, p. 92.
[16] Armstrong, p. 364; West, p. 366.
[17] Lederer, p. 86.
[18] C. A. Macartney, *Hungary and her Successors*, p. 365.
[19] Sforza, *Fifty Years*, p. 157.
[20] Tanner, p. 125.
[21] Albrecht-Carrie, *Italy at the Paris Peace Conference*, pp. 30-1.
[22] Tanner, p. 115; Steed, vol. 2, pp. 165-6.
[23] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 56/2/18, Rennell Rodd to Arthur Balfour, 11 November 1918.
[24] Tanner, p. 116.
[25] Dragnich, 'Serbian Government', pp. 43-4.
[26] Steed, vol. 2, pp. 235-9.
[27] Seton-Watson and Seton-Watson, pp. 313, 319.
[28] Temperley, vol. 4, pp. 202-3.
[29] Tanner, pp. 119-20.
[30] FRUS, vol. 12, p. 475.
[31] Ibid., pp. 487-8.
[32] Á. Éåëèâè÷, Ò. 2, ñ. 156.
[33] Lederer, p. 113.
[34] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 88.

[35] FRUS, vol. 3, pp. 488, 503.
[36] Shotwell, p. 136.
[37] Cruttwell, p. 235.
[38] West, p. 1051.
[39] Durham, p. 118.
[40] Banac, p. 276.
[41] Department of State, Lansing Papers, vol. 2, p. 123.
[42] Calder, p. 232, n. 63.
[43] British Museum, Balfour Papers, Add. MS 49744, diary of Lord Derby, 16 November 1918, p. 161.
[44] Lederer, chapters 4 and 5 *passim*.
[45] Ibid., p. 165.
[46] FRUS, vol. 4, pp. 45-53.
[47] Seton-Watson and Seton-Watson, p. 150.
[48] House and Seymour, p. 142.
[49] Dockrill and Goold, pp. 89-92.
[50] House, Intimate Papers, vol. 3, p. 333.

10. Румъния

[1] FRUS, vol. 1, pp. 265-6.
[2] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 227.
[3] FRUS, vol. 4, pp. 813-5.
[4] Callimachi, p. 266.
[5] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 248.
[6] Spector, pp. 18-9.
[7] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 102, 11, 90.
[8] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 254.
[9] FRUS,vol. 3, pp. 818-54.
[10] Ibid., p. 854.
[11] Ibid., p. 827.
[12] Ibid., pp. 850-1.
[13] Wolff, p. 36.
[14] Dillon, pp. 215, 237.
[15] Callimachi, pp. 56-8.
[16] Gregory, pp. 52-5, 122.
[17] Cruttwell, p. 293; Callimachi, p. 49.
[18] Seymour, pp. 97-8.
[19] Lederer, p. 100.
[20] Spector, p. 230.
[21] Anderson, p. 332, n. 2.
[22] Rattigan, p. 192.
[23] Cruttwell, p. 295.
[24] Spector, pp. 44, nn. 96, 97.

[25] FRUS, vol. 2, p. 844.
[26] Lederer, p. 142.
[27] Spector, p. 89.
[28] FRUS, vol. 3, pp. 851-4.
[29] Dockrill and Goold, p. 93.
[30] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 269.
[31] Marston, p. 117.
[32] Macartney, *Hungary and her Successors*, pp. 380-90, 393-4.
[33] Seymour, p. 241.
[34] Ibid., p. 158.
[35] Tihany, pp. 297-320.
[36] Seymour, pp. 173, 268; Spector, p. 125.
[37] Yale University Library, House Papers, 2/570 26.4.19, minutes of a conversation with Bratianu; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, pp. 169-71; Spector, p. 72.
[38] Pakula, p. 274.
[39] Callimachi, p. 98.
[40] Wolff, p. 127.
[41] Pakula, p. 276.
[42] British Museum, Balfour Papers, Add. MS 49744, correspondence, 267-8.
[43] Yale University Library, House diary, 8.3.19.
[44] British Museum, Balfour Papers, Add. MS 49744, correspondence, 267-8.
[45] F. Stevenson, p. 171.
[46] Spector, p. 112, n. 46.
[47] Pakula, p. 285.
[48] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 455.
[49] Pakula, p. 287.
[50] Macartney, *Hungary and her Successors*, pp. 404, 410-25.

11. България

[1] FRUS, vol. 4, pp. 717-8, 749-51.
[2] Dockrill and Goold, pp. 94-5.
[3] Wolff, p. 41.
[4] Roosevelt, p. 382.
[5] Константин, с. 209.
[6] Petsalis-Diomidis, p. 160, n. 29; Груев, с. 92-3.
[7] Dockrill and Goold, p. 95.
[8] Fitzherbert, p. 235.
[9] Repington, p. 356.
[10] Груев, с. 100.
[11] Пак там, с. 108.
[12] Пак там, с. 93, 101, 110.
[13] Petsalis-Diomidis, p. 87.
[14] Виж например Ekmecic, p. 20; Lederer, p. 125.

[15] Petsalis-Diomidis, p. 167.
[16] FRUS, vol. 2, p. 254.
[17] Ibid., pp. 246-7.
[18] Ibid., p. 249.
[19] Генов, с- 19 и сл.
[20] Temperley, vol. 4, p. 450.
[21] Генов, с. 28 и сл.
[22] Пак там, с. 26. [Тук числата са 6539 румънци от общо 282007 население.]
[23] Spector, p. 72: FRUS, vol. 2, pp. 264-6.
[24] FRUS, vol. 8, p. 84.
[25] Генов, с. 39.
[26] Temperley, vol. 4, pp. 412-5.
[27] Bowman, pp. 163-4; Груев, с. 98.
[28] Petsalis-Diomidis, p. 264.
[29] Груев, с. 136; Крамптън, 144-5.
[30] Йелавич, Т. 2, с. 256.

12. Зимна почивка

[1] PWW, vol. 55, pp. 152-3.
[2] Ibid., p. 480.
[3] Shotwell, pp. 108, 153-5, 167; Cecil, *Great Experiment*, p. 69; Seymour, pp. 152-7; H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 104-8, 257.
[4] Churchill College, Hankey Papers, 4/11, Hankey to Esher, 10.2.19; Scottish Record Office, Lothian Papers, 1240, Kerr to Lloyd George, 3.3.19.
[5] Yale University Library, House diary, 24.2.19; 25.2. 1919; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 52/3/11, Derby to Lloyd George, 14.3.19.
[6] Silverman, pp. 20-39.
[7] PWW, vol. 54, p. 235; Villard, p. 389; Klotz, p. 105; Hardinge, p. 231; National Archives of Canada, Biggar Papers, letter of 20.3.19; Shotwell, p. 157.
[8] PWW,vol. 55, pp. 1, 41, 153.
[9] Ibid., vol. 56, pp. 86-7.
[10] Shotwell, pp. 136, 187; Seymour, p. 161; E. Howard, p. 301.
[11] Temperley, vol. 1, pp. 243-4.
[12] Hugessen, p. 22.
[13] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 142; A. L. Kennedy, p. 364.
[14] Glyn, pp. 256-7; Fromkin, *Time of the Americans*, pp. 225-7.
[15] F. Lloyd George, p. 155.
[16] Maxwell, pp. 133, 136.
[17] Ibid., p. 136.
[18] Seymour, p. 144; Churchill College, Hankey Papers, 3/24 3-29, 18.1.19.
[19] Villard, pp. 398-9; Glynn, p. 245.
[20] Mee, p. 106; National Archives of Canada, Biggar Papers, letter of 26.1.19.
[21] PWW, vol. 57, pp. 502-3.

[22] Maxwell, p. 142.
[23] Huddleston, pp. 113-4.
[24] F. Stevenson, p. 172.
[25] Maxwell, pp. 137-8, 162; Villard, p. 454; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 287.
[26] Yale University Library, Auchincloss diary, 25.1.19.
[27] Hugessen, p. 25.
[28] Armstrong, p. 71.
[29] F. Lloyd George, p. 149.
[30] E. Howard, p. 308; Dillon, p. 31.
[31] F. Stevenson, p. 175.
[32] Seymour, p. 138.
[33] Shotwell, pp. 189-90.
[34] White, p. 556.
[35] Yale University Library, Auchincloss diary, 21.4.19; Shotwell, pp. 234-9, 270-93, 280; Seymour, pp. 195-200.
[36] Lansing, *Peace Negotiations*, p. 107; Bonsal, *Unfinished Business*, p. 42; Beers, p. 149; White, p. 566; PWW, vol. 57, p.141.
[37] Hankey, chapter 9: Seymour, p. 169.
[38] H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 175-6.
[39] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 133-5; C.T. Thompson, p. 218; F. Stevenson, p. 172.
[40] Scottish Record Office, Lothian Papers, 771, Lloyd George to Kerr, 19.2.19.
[41] Mee, p. 101; Repington, p. 189; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 138-43; Poincaré, pp. 167, 177; PWW, vol. 57, p. 332; Steed, vol. 2, p. 325.
[42] Jones, vol. 1, p. 76.
[43] Rowland, pp. 507-9; Jones, vol. 1, p. 79.
[44] Nordholt, pp. 317-21.
[45] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, pp. 182-3; Widenor, pp. 283-7.
[46] Bonsal, *Unfinished Business*, p. 59; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 264; PWW, vol. 55, p. 410; Nordholt, pp. 322-3; Yale University Library, Auchincloss Papers, 002-029, Wilson to House, 4.3.19.
[47] Ambrosius, pp. 93-6; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 256.

13. Наказание и превенция

[1] Rudin, p. 370.
[2] Ministère des Affaires Etrangères, PA-AP 42, Paul Cambon papers, vol. 68, report of interview between Paul Cambon and Lloyd George, 12.11.18.
[3] Steed, vol. 2, p. 252.
[4] French, p. 79 and *passim*.
[5] Schwabe, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany*, p. 156.
[6] See, for example, FRUS, vol. 3, pp. 705-14, 895-925.
[7] FRUS, vol. 3, p. 978.

[8] Ibid., pp. 903, 950.

[9] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/147/3/4, note from Foch, Bliss, Wilson and Diaz, 9.4.19.

[10] St; Antony's College, Oxford, Malcolm Papers. 1/12, diary entries for 20.4.19, 21.4.19,

25.4.19.

[11] P. Mantoux, vol. 2, pp. 493-500.

[12] F. Lloyd George, p. 162.

[13] FRUS, vol. 3, pp. 933-4.

[14] Temperley, vol. 1, p. 321.

[15] FRUS, vol. 3, p. 904.

[16] Ibid., pp. 904-5; PWW. vol. 55, p. 161; Keynes. *Two Memoirs*, pp. 61-2.

[17] Epstein. pp. 293-4; Temperley, vol. i, pp. 313-17: Marks, 'Smoke and Mirrors', p. 352, n. 62.

[18] FRUS, vol. 4, pp. 274-93.

[19] PWW, vol. 53, p. 708.

[20] Fried, p. 324.

[21] Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, p. 51.

[22] Rohl, chapter 1.

[23] Rose, p. 229.

[24] Rowland, pp. 463, 466-9.

[25] Callwell, vol. 2, p. 149.

[26] Rose, p. 231; Lentin, *Lloyd George*, p. 29; J. Campbell, pp. 449-59; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/117/1/3, minutes of the Imperial War Cabinet, 37 (20.11.18).

[27] Goldstein, *Winning the Peace*, p. 224.

[28] P. Mantoux, vol. 1, pp. 189, 193.

[29] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 215, n. 51.

[30] House and Seymour, pp. 231-58.

[31] P. Mantoux, vol. 1, p. 110.

[32] House and Seymour, p. 251.

[33] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 27.

[34] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 92.

[35] Rohl, pp. 210-11.

[36] Eyck, vol. I. pp. 187-8.

14. Укротяването на Германия

[1] Tillman, pp. 164-5; Reynolds, p. 121.

[2] FRUS, vol. 3, p. 930.

[3] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F23/4/39, Hankey to Lloyd George, 19.3.19.

[4] Seymour, p. 15 9.

[5] Riddell, *Intimate Diary*, p. 190.

[6] Yale University Library, House diary, 24.1.19.
[7] PWW, vol. 5 3, p. 410; Library of Congress, Baker notebooks, 21.3.19.
[8] FRUS. vol. 3, p. 905.
[9] Guiral, p. 291.
[10] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, p. 265.
[11] Yale University Library, House diary, 14.4.19.
[12] liddell Hart, p. 413.
[13] Mordacq. *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, pp. 65, 90-1.
[14] Scottish Record Office, Lothian Papers, 1214 / 1.
[15] Ribot, p. 256.
[16] Вж. напр. FRUS, vol. 3, pp. 704-14.
[17] PWW. vol. 54, pp. 178. 275. 301-2.
[18] Lowry, pp. 20-2; Walworth, *Wilson and his Peacemakers,* pp. 48-9, 86-7; FRUS, vol. 3, pp. 896-908, 970-9.
[19] FRUS, vol. 3, pp. 901, 972.
[20] Ibid., pp. 900,905-6.
[21] Ibid., p. 903.
[22] Ibid.. pp. 970-9.
[23] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F23/4/22, Hankey to Lloyd George, 23.2.19.
[24] FRUS. vol. 4, p. 186.
[25] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F3/4/15, Balfour to Lloyd George, 5.3.19.
[26] FRUS. vol. 4, pp. 213-30.
[27] F. Palmer, p. 375.
[28] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/147/1, 'Notes of an interview between M. Clemenceau, Colonel House and myself, 7.3.19'; Callwell, vol. 2, p. 173.
[29] FRUS, vol. 4, pp. 69-71.
[30] Keiger, p. 258.
[31] British Museum, Balfour Papers, 49744/184-190, 14.12.18, Derby to Balfour, 14.12.18; Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, p. 191.
[32] Trachtenberg, *Reparation in World Politics,* pp. 86-7.
[33] Lloyd George, *Truth aboutthe PeaceTreaties,* vol 1, pp. 387-9; Tardieu, p. 146.
[34] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F3/4/2, Foch to Lord Robert Cecil, 8.1.19.
[35] Callwell, vol. 2, p. 153.
[36] Liddell Hart, p. 411.
[37] McCrum, p. 631.
[38] Ibid., pp. 629-30; J.C. King, p. 80.
[39] McCrum, p. 631.
[40] J.C. King, p. 41.
[41] McCrum, pp. 628-32.

[42] Yale University Library, Auchincloss diary, 23.2.19; Scottish Record Office, Lothian Papers, 1229/2, Hankey memorandum 22.2.19; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 89/2/29, Kerr to Lloyd George, 22.2.19.

[43] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 52/2/52, Derby to Balfour, 14.12.18

[44] Keiger, pp. 251,256-7.

[45] J.C. King, chapter 1.

[46] Yale University Library, House diary, 9.2.19.

[47] Scott, p. 372.

[48] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 60/2/42, notes of an interview with the president, 23.1.18; F/147/1, 'Notes of an interview between M. Clemenceau, Colonel House and myself, 7.3.19'.

[49] Nelson, p. 113.

[50] McCrum, p. 626, n. 10.

[51] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 386.

[52] Tardieu, p. 171; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 118; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 398-9.

[53] Duroselle, p. 748.

[54] Scottish Record Office, Lothian Papers, 1217, Lloyd George to Kerr, 12.2.19.

[55] Churchill College, Hankey Papers, 1/5 diary, 27.8.18; PWW, vol. 56, p. 86.

[56] PWW, vol. 55, p. 462; Nelson, pp. 204-5.

[57] Seymour, p. 226.

[58] Tardieu, pp. 147-67.

[59] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 396.

[60] PWW, vol. 55, p. 480.

[61] Nelson, p. 209.

[62] Scottish Record Office, Lothian Papers, 1174, notes of a conversation of 11.3.19.

[63] PWW, vol. 5 5, p. 499.

[64] Ibid., p. 488.

[65] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 247-8; PWW, vol. 55, pp. 152-3.

[66] PWW, vol. 55, p. 530; Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 204.

[67] Callwell, vol. 2, p. 174.

[68] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 601-3.

[69] FRUS, vol. 4, p. 249.

[70] PWW, vol. 5 5, p. 522; Marder, vol. 5, p. 251.

[71] FRUS, vol. 4, p. 224.

[72] Ibid., pp. 224-5.

[73] Marder, vol. 5, p. 254.

[74] House Papers, Yale University Library, series I/10 0293, Grey to House, 3.6.19.

[75] Scottish Record Office, Lothian Papers, 65/49-54, notes on Heligoland, 14.4.19.

[76] Marder, vol. 5, p. 254.
[77] FRUS, vol. 4, p. 365.
[78] P. Mantoux, vol. 1, pp. 252-6.
[79] FRUS, vol. 3, p. 47.
[80] Marder, pp. 257-62.
[81] Dingman, p. 84.
[82] P. Mantoux, vol. 1, p. 377.
[83] PWW, vol. 5 5, pp. 515-21; vol. 57, p. 92.
[84] Ibid., vol. 55, p. 458; Marder, vol. 5, pp. 263-4; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/147/1, 'Notes of an interview between M. Clemenceau, Colonel House and myself, 7.3.19'.
[85] PWW, vol. 57, p. 91.
[86] Marder, vol. 5, pp. 228-30.
[87] PWW, vol. 56, p. 338.
[88] Marder, vol. 5, pp. 231-4.
[89] PWW, vol. 56, pp. 518-9.
[90] Marder, vol. 5, p. 269.

15. Да теглим черта на сметката

[1] House and Seymour, p. 259.
[2] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 34 (1.6.19, p.m.)
[3] Вж. напр. *Schuket, American 'Reparations';* Marks, 'Reparations Reconsidered'; Marks, 'The Myths of Reparations'.
[4] Keynes, *Economic Consequences,* pp. 41-5.
[5] Skidelsky, vol. 1, p. 389.
[6] Keynes, *Economic Consequences,* ð. 36.
[7] Keynes, *Two Memoirs,* p. 20.
[8] Keynes, *Economic Consequences,* p. 7.
[9] Skidelsky, vol. 1, pp. 384-91.
[10] Burnett, vol. 1, pp. 1011-14.
[11] Silverman, p. 145, and chapter 5, *passim;* Schuker, *The End of French Predominance,* p. 9.
[12] Burnett, vol. 1, p. 1018.
[13] Trachtenberg, *Reparation in World Politics,* pp. 1-10; Ministères des Affaires Etrangères. Série à Paix, 59, 'Conditions de la Paix: Notes et études sur les conditions de la paix à obtenir et les clauses à insérer dans les traités de paix à signer. Résumé des voeux et avis du Bureau d'Etudes Economiques'.
[14] Duchene, p. 40.
[15] PWW, vol. 54, p. 196.
[16] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F6/6/49, Cecil to Lloyd George, 31.5.19, and F89/2/3, Kerr to Lloyd George, 28.2.19; D. Lloyd George, *Truth about Reparations and War Debts,* chapter 9.

[17] PWW, vol. 54, p. 494.

[18] Ibid., 431; House and Seymour, p. 484; Silverman, pp. 32-5.

[19] Kent, pp. 40-3.

[20] Rowland, p. 494.

[21] C. T. Thompson, p. 236.

[22] Yale University Library, House diary, 21.2.19.

[23] Burnett, vol. 1, pp. 31-2.

[24] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes 13 (13.3.19).

[25] Baruch, pp. 5-7.

[26] Burnett, vol. 1, p. 34.

[27] Hardach, pp. 156-60.

[28] Schuker, *American 'Reparations'*, p. 20.

[29] Burnett, vol. 1, p. 33.

[30] Ibid., p. 514.

[31] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes 33 (1.6.19, a.m.)

[32] Burnett, vol. 1, pp. 4-8, 21.

[33] B. Kent, p. 69.

[34] Bunselmeyer, p. 174, n. 9.

[35] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 33 (1.6.19, a.m.)

[36] Silverman, p. 39.

[37] Burnett, vol. 1, p. 61.

[38] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/45/9/25, Smuts to Lloyd George, 4.12.18; F45/9/29, Smuts to Lloyd George, 26.3.19; F 45/9/33, Smuts to Lloyd George, 5-5-19.

[39] Hancock, pp. 539-41.

[40] Burnett, vol. 1, p. 777.

[41] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/i 17/1/3, Imperial War Cabinet, 1918, minute 38 (26.11.18).

[42] W. S. Wallace, pp. 193-5.

[43] Lentin, 'Lord Cunliffe', pp. 50-86, 52, n. 12.

[44] Headlam-Morley, p. 180; H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 350.

[45] Seymour, p. 276.

[46] Lentin, 'Lord Cunliffe', p. 52, n. 12.

[47] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 474.

[48] Burnett, vol. 1, 711; Yale University Library, House diary, 24.3.19, 4.4.19.

[49] Burnett, vol. 1, pp. 43-4.

[50] Lentin, 'Lord Cunliffe', pp. 50-86.

[51] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/213/5/6, Lamont to Wiseman, n.d.

[52] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 34 (1.6.19, p.m.); Riddell, *Intimate Diary*, p. 31; Trachtenberg,

Reparation in World Politics, pp. 48-51.

[53] British Museum, Balfour Papers, 49744/25 8-263, notes of a conversation between Briand and Lloyd George, 18.3.19.

[54] Yale University Library, House diary, 6.3.19.

[55] PWW, vol. 56, p. 285.

[56] Bunselmeyer, p. 141.

[57] Ibid., pp. 129-33; Pugh, p. 128.

[58] F. Stevenson, p. 180; Rowland, p. 490.

[59] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F28/2/16, Hughes to Lloyd George, 10.12.18.

[60] A.J.P. Taylor, p. 159.

[61] Yale University Library, House diary, 28.4.19; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 473.

[62] Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, pp. 41-2.

[63] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 218; Riddell, *Intimate Diary*, p. 38.

[64] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 498.

[65] FRUS, vol. 13, p. 205.

[66] Keynes, *Two Memoirs*, p. 61.

[67] Noble, pp. 201-5; Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, pp. 42-3.

[68] Poincaré, p. 286; PWW, vol. 56, p. 502; vol. 59, p. 314.

[69] Noble, pp. 186-93, 195.

[70] FRUS, vol. 3, p. 976; Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, p. 43; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 441-4.

[71] Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, p. 42, n. 49.

[72] Tardieu, *Truth*, p. 290.

[73] Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, pp. 55, 64-66, 71; chapter 2, *passim*.

[74] Ibid., pp. 35-6.

[75] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/89/2/37, Kerr to Lloyd George, 2.3.19; Scottish Record Office, Lothian Papers, 1236, Kerr to Lloyd George, 1.3.19.

[76] Burnett, vol. i, p. 59.

[77] PWW, vol. 56, p. 501.

[78] FRUS, vol. 6, p. 796.

[79] Вж точка 234 и Приложение 1 на Вресайския договор.

[80] Guhin, pp. 30-2.

[81] P. Mantoux, vol. 1, p. 147.

[82] Ibid., p. 106.

16. Блокиране на преговорите за условията към Германия

[1] Yale University Library, House diary, 12.3.19.

[2] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 203.

[3] PWW, vol. 56, p. 62.
[4] Tardieu, pp. 176-8.
[5] Ibid., pp. 178-82.
[6] PWW, vol. 56, p. 81.
[7] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 3/4/19, Balfour to Lloyd George, 18.3.19.
[8] Tardieu, p. 182; Nelson, pp. 232-40.
[9] Riddell, *Intimate Diary*, p. 41.
[10] Temperley, vol. 2, p. 178.
[11] Headlam-Morley, p. 33.
[12] Callwell, vol. 2, p. 176.
[13] Hankey, pp. 98, 101.
[14] F. Stevenson, p. 174.
[15] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 404-16.
[16] P. Mantoux, vol. 1, p. 31.
[17] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 416.
[18] Tardieu, p. 443.
[19] Nelson, p. 227.
[20] PWW, vol. 16, pp. 247, 444.
[21] P. Mantoux, vol. 1, pp. 33-4.
[22] Ibid., p. 88.
[23] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 202.
[24] PWW, vol. 56, p. 312.
[25] Ibid., pp. 347-54; P. Mantoux, vol. 1, pp. 49-68; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 195, 205; Library of Congress, Baker notebooks, 1.4.19.
[26] Callwell, vol. 2, p. 180.
[27] Shotwell, p. 255.
[28] National Archive of Canada, Biggar Papers, letter of 7.4.19.
[29] C. T. Thompson, p. 287; Noble, p. 315.
[30] Library of Congress, Baker notebooks, 3.4.19; PWW, vol. 56, p. 408.
[31] PWW, vol. 56, p. 408.
[32] Ibid., p. 540.
[33] Noble, pp. 315-6.
[34] Callwell, vol. 2, p. 180.
[35] F. Stevenson, p. 178.
[36] PWW, vol. 57, pp. 50-1, 63.
[37] Noble, p. 322.
[38] C.T. Thompson, p. 291.
[39] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 217.
[40] Noble, pp. 324-8.
[41] PWW, vol. 57, p. 99.
[42] Liddell Hart, pp. 420-3; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 226-31.
[43] Keiger, pp. 25 8-62; Poincaré, pp. 315-24.

[44] Riddell, *Intimate Diary,* p. 45.
[45] C. T. Thompson, p. 288.
[46] Ibid., p. 292.
[47] PWW,vol. 57. pp. 99-101.
[48] Ibid.. pp. 99-101. 146.
[49] Yale University Library. House diary, 12.4.19.
[50] Ibid., 14.4.19; Yale University Library, Auchincloss diary, 15.4.19; Schuker, The Rhineland Question', pp. 302-4.
[51] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 5, pp. 220-1.
[52] Yale University Library. House diary, 15.4.19: Noble. pp. 331-2.
[53] Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties,* vol.1. p. 427; Schuker, 'The Rhineland Question' p. 304.
[54] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, p. 245.
[55] Ibid., p. 221.
[56] Ribot, p. 274.
[57] Keiger, p. 262.
[58] Watson, p. 361.

17. Възродена Полша

[1] Davies, *God's Playground,* vol. 2, p. 122, and chapter 3, *passim.*
[2] Zamoyski, p. 178.
[3] Jedrezejewicz, pp. 4-10.
[4] Davies, *God's Playground,* vol. 2, p. 385.
[5] Roszkowski, p. 158.
[6] E. Howard, p. 342, n. 1.
[7] Shotwell, p. 305.
[8] Wandycz, *Lands of Partitioned Poland,* pp. 291-3; Davies, *God's Playground,* pp. 52-3.
[9] Gregory, p. 170.
[10] Davies, *White Eagle, Red Star,* p. 62.
[11] Wandycz, *Lands of Partitioned Poland,* pp. 340-1.
[12] Scottish Record Office, Lothian Papers, 879/1, Esme Howard, 17.2.19.
[13] Landau, pp. 146-7.
[14] Kessler, p. 23.
[15] Wandycz. 'Dmowski's Policy', pp. 119-20.
[16] Lundgreen-Nielsen. *Polish Problem,* pp. 55-7.
[17] Wandycz, 'Dmowski's Policy', p. 118; Lundgreen-Nielsen, *Polish Problem,* p. 54.
[18] FRUS, vol. 12, p. 370.
[51] PWW, vol. 56, p. 313.
[52] Tillman, pp. 207-9; Headlam-Morley, pp. 169-71; P. Mantoux, vol. 1, pp. 105-9.
[53] P. Mantoux, vol. 1, p. 201; Nelson, pp. 187-91.

[54] P. Mantoux, vol. 1, p. 233.
[55] Ibid., p. 118.
[56] Cienciala and Komarnicki, pp. 106-10.
[57] Weinberg, *Foreign Policy*, pp 13-14.
[58] House and Seymour, p. 80; FRUS, vol. 6, pp. 833-5; St Antony's College, Malcolm Papers, 1/12, diary, 8.5.19.
[59] Riddell, *Intimate Diary*, pp. 83-4.
[60] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 33 (1.6.19, a.m.).
[61] PWW, vol. 60, p. 20.
[62] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 34 (1.6.19, p.m.).
[63] P. Mantoux, vol. 2, pp. 278-86.
[64] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 304-5.
[65] P. Mantoux, vol. 2, pp. 389-92.
[66] Ibid., p. 312.
[67] E. G. Campbell, pp. 361-85.
[68] E. Howard, p. 333.
[69] Temperley, vol. 6, p. 297.
[70] Bennett, p. 77.
[71] Ibid., pp. 70-1.
[72] Ibid., p. 83.
[73] FRUS, vol. 4, p. 592.
[74] Waite, pp. 97-8.
[75] Ibid., pp. 101-2.
[76] Ibid., pp. 111-15.
[77] P. Mantoux, vol. 1, p. 258.
[78] Waite, p. 120.
[79] P. Mantoux, vol. 2, p. 550.
[80] Waite, pp. 123-130.
[81] Cienciala and Komarnicki, p. 116.
[82] Lieven, pp. 52-3; Cienciala and Komarnicki, p. 114.
[83] Cienciala and Komarnicki, pp. 122, 126.
[84] Lieven, p. 60.
[85] P. Mantoux, vol. 2, p. 309.
[86] Lundgreen-Nielsen, *Polish Problem*, pp. 206, 291-8.
[87] FRUS, vol. 3, p. 782; Wandycz, *United States and Poland*, pp. 138-9.
[88] FRUS, vol. 6, pp. 199-200.
[89] P. Mantoux, vol. 2, pp. 143-7.
[90] Ibid., vol. 1, p. 44.
[91] Lundgreen-Nielsen, *Polish Problem*, pp. 222-3, 279-88.
[92] FRUS, vol. 6, p. 199.
[93] FRUS, vol. 4, p. 410.
[94] Ibid., vol. 6, p. 198.

[95] Scottish Record Office, Lothian Papers, 911/2, Kerr to Rumbold, 15.12.19.
[96] Cienciala and Komarnicki, pp. 165-73.
[97] Gilbert, *Rumbold*, pp. 186; Carton de Wiart, pp. 112-4.
[98] Dziewanowski, p. 202.
[99] Ibid., pp. 190-1.
[100] Carton de Wiart, p. 96.
[101] Davies, *God's Playground*, vol. 2, p. 396.
[102] Gilbert, *Rumbold*, p. 206.
[103] Wandycz, *France and her Eastern Allies*, pp. 154-6.
[104] Scott, p. 386.
[105] Dziewanowski, p. 305.
[106] Davies, *God's Playground*, vol. 2, p. 397.
[107] Carton de Wiart, pp. 106-7; Gilbert, *Rumbold*, pp. 209-10, 216.
[108] Zamoyski, pp. 204-10.

18. Чехи и словаци

[1] FRUS, vol. 12, p. 236.
[2] House and Seymour, p. 94.
[3] F. Lloyd George, p. 152; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, pp. 941-2.
[4] Hovi, pp. 109-1.
[5] Ministère des Affaires Etrangères, Série à Paix 344 (Tchécoslovaquie), Les Frontières de la Tchécoslovaquie, 22.2.19.
[6] Zinner, vol. 1, pp. 100-04; Laroche, pp. 39-40; Zeman, pp. 156-8.
[7] Zeman, pp. 84-5; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, pp. 151-2.
[8] Ministère des Affaires Etrangères, Série à Paix 299, Beneš to Pichon, 7.11.18; British
Museum, Balfour Papers, 184-190, Derby to Balfour, 14.12.18.
[9] Perman, pp. 35-40; Zinner, pp. 102-3.
[10] Zeman, pp. 21-2.
[11] Ibid., pp. 43-4, 50-9.
[12] Steed, vol. 2, p. 100.
[13] Zeman, p. 117.
[14] Mamatey, pp. 316-17, 342-3.
[15] Ibid., pp. 282-4.
[16] Masaryk, p. 208.
[17] Zeman, pp. no-12; Mamatey, pp. 285-6.
[18] Mamatey, p. 317.
[19] Perman, p. 70.
[20] Ministère des Affaires Etrangères, Série à Paix 299, 'Travaux préparatoires de la conférence, politiques des petites nations alliées', note from Edward Benes, received 3.11.18; Perman, pp. 73-5.
[21] Perman, pp. 126-30.

[22] FRUS, vol. 3, pp. 877-87.
[23] Ibid., 886-7.
[24] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. p. 940.
[25] Ministère des Affaires Etrangères. Série à Paix 299, 'Travaux préparatoires de la conférence, politiques des petites nations alliées', Beneš to Pichon, 7.11.18.
[26] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. p. 931.
[27] Seymour, pp. 155-6.
[28] FRUS, vol. 3, pp. 877-87.
[29] Ibid., vol. 12, p. 273.
[30] House and Seymour, p. 97; Seymour, p. 176; H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 272-3; Laroche, pp. 81-2.
[31] Seymour, p. 176.
[32] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 280.
[33] FRUS, vol. 4, pp. 543-6.
[34] Mamatey, p. 307; Perman, pp. 162-3.
[35] D Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 941.
[36] Perman, p. 132.
[37] Mamatey, p. 306.
[38] FRUS, vol. 3, p. 402; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. pp. 937-8; Headlam-Morley, p. xxvi; Seton-Watson and Seton-Watson, pp. 367-8.
[39] Perman, pp. 178-9.
[40] Rothschild, pp. 76-84.
[41] Sayer, pp. 150-1, 169-79.
[42] Perman, pp. 220-1.
[43] P. Mantoux, vol. 2, pp. 378-80.
[44] Perman, pp. 222-3.
[45] P. Mantoux, vol. 2, pp. 351.
[46] Komarnicki, p. 356; Temperley, vol. 4, pp. 350-1.
[47] FRUS, vol. 3, pp. 777, 881-3; vol. 1, pp. 118-24.
[48] Ibid., vol. 4, p. 608.
[49] Temperley, vol. 4, p. 355.
[50] FRUS, vol. 12, pp. 318-22.
[51] Ibid., p. 327.
[52] Temperley, vol. 4, p. 357.
[53] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 25.
[54] FRUS, vol. 3, pp. 782-4.
[55] E. Howard, p. 305.
[56] P. Mantoux, vol. 1, p. 234.
[57] Wandycz, *France and her Eastern Allies*, pp. 93-4.
[58] FRUS, vol. 4, pp. 327-30.
[59] Ibid., pp. 608-12.
[60] House and Seymour, pp. 82-3.
[61] Âæ. Davies, *White Eagle, Red Star*, p. 182.

[62] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties,* vol. 2, p. 945.
[63] W. V. Wallace, pp. 5 5-7; Sayer, pp. 172-5.
[64] FRUS. vol. 12, pp. 238, 345-6, 349.
[65] Scottish Record Office, Lothian Papers, 68/1-23, memorandum on the position in Hungary by E. Ashmead-Bartlett. 7.6.19.
[66] Bonsal, *Suitors and Suppliants,* pp. 156-64.
[67] W. V. Wallace, pp. 58-9.

19. Австрия

[1] Mordacq. *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, p. 300.
[2] P. Mantoux. vol. 2. p. 231.
[3] Almond and Lutz. eds.. pp. 62-3.
[4] Headlam-Morley. pp. 126-30; P. Mantoux. vol. 2, pp. 228-31; FRUS, vol. 6 pp. 26-30.
[5] Coolidge and Lord, p. 200.
[6] House and Seymour, p. 109.
[7] P. Mantoux. vol. 2, p. 229.
[8] Almond and Lutz. p. 226.
[9] D. Lloyd George. *Truth about the Peace Treaties,* vol. 2, p. 201.
[10] Duroselle, pp. 809-12.
[11] Schüller. pp. 234-5.
[12] FRUS, vol. 12. p. 309.
[13] Almond and Lutz, p. 88.
[14] FRUS. vol. 4, pp. 775-7; vol. 2. pp. 254-6.
[15] Ashmead-Bartlett, pp. 20-6, 30-1. FRUS. vol. 12, pp. 228-32. 285-9, H. Nicolson, *Peacemaking,* pp. 293-4; E. Taylor. pp. 366-7.
[16] FRUS, vol. 12. pp. 228.
[17] Almond and Lutz. p. 92.
[18] FRUS. vol. 12. pp. 286. 305-7.
[19] Almond and Lutz. p. 109.
[20] FRUS. vol. 12. pp. 290.
[21] Mantoux, vol. 1, 428-9; FRUS. vol. 5, pp. 368-9; Hankey, p. 137.
[22] Allize. p. 48; Schiiller, p. 228.
[23] Allize, p. 135.
[24] Stadler, *Birth of the Austrian Republic,* pp. 41-2.
[25] Allize, p. 138; Beadon. p. 200.
[26] Allize, pp. 138. 142-3; Schüller. pp. 232-3; PWW, vol. 60, p. 19.
[27] P. Mantoux, vol. 2, pp. 230. 236. 239.
[28] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties,* vol. 2, p. 943.
[29] Schüller, pp. 234-5.
[30] Stadler, *Birth of the Austrian Republic,* pp. 62-9; FRUS, vol. 12. pp. 231, 240-4, 263.
[31] Stadler, *Birth of the Austrian Republic,* pp. 70-1.

[32] FRUS, vol. 12, pp. 278-9; Bauer, pp. 110-1.
[33] House, *Intimate Papers*, vol. 4, 335.
[34] Ministère des Affaires Etrangères, Série à Paix 60, Conditions de la Paix, memorandum of 25.10.18; Bonsal, *Unfinished Business*, p. 95.
[35] Bonsal, *Unfinished Business*, p. 87; Bauer, p. 116.
[36] P. Mantoux, vol. 1, p. 34.
[37] Stadler, p. 73.
[38] Mantoux, vol. 1, pp. 459-60; Nelson, pp. 309-11; FRUS, vol. 12, pp. 278-9.
[39] Temperley, vol. 4, p. 393.
[40] Headlam-Morley, p. 147.
[41] Hankey, p. 160; Marston, pp. 208-9; Beadon, p. 201.
[42] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 356.
[43] P. Mantoux, vol. 2, p. 6.
[44] Ibid., 470-1; FRUS, vol. 7, pp. 173-4; Dockrilland Goold, p. 113.
[45] Almond and Lutz, p. 64.
[46] Schüller, p. 236.
[47] Stadler, *Birth of the Austrian Republic*, p. 48; Howard, p. 382.
[48] Schüller, pp. 237-42.
[49] FRUS, vol. 12, pp. 501-10.
[50] Ibid., p. 505.
[51] Steed, vol. 2, p. 333.
[52] Lederer, p. 223.
[53] Seymour, p. 250; Laroche, p. 77.
[54] Wolff, pp. 155-6.
[55] Lederer, p. 297.
[56] FRUS, vol. 12, pp. 600-01.
[57] Temperley, vol. 4, pp. 382-5.
[58] Stadler, *Birth of the Austrian Republic*, pp. 136-41.

20. Унгария

[1] Shotwell, p. 225.
[2] May, vol. 2, chapter 15.
[3] P. Mantoux, vol. 1, p. 49.
[4] Károlyi, pp. 24-5.
[5] Paloczi-Horvath, chapters 1-3; Jaszi, pp. 220-39.
[6] Károlyi, pp. 20-5; Mitchell, p. 59.
[7] Windischgratz, p. 48.
[8] Károlyi, pp. 31-2; Windischgrätz, p. 102.
[9] FRUS, vol. 12, pp. 380-2.
[10] P. Mantoux, vol. 1, p. 97; Ashmead-Bartlett, p. 201.
[11] Ministère des Affaires Etrangères, Jules Cambon Papers, folder 88; Scottish Record Office, Lothian Papers, 3-18, Stephen Barczy to Lloyd George, 21.12.18.
[12] Baresay, pp. 293-4.

[13] FRUS, vol. 12, pp. 234, 372-7, 380-3, 387-8.
[14] Pastor, pp. 50-1.
[15] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 127.
[16] Azan, pp. 231-2.
[17] Károlyi, pp. 146-7.
[18] FRUS, vol. 3, p. 845.
[19] Macartney, *Hungary and her Successors*, pp. 276-7.
[20] FRUS, vol. 3, pp. 848-51.
[21] Baresay, p. 298.
[22] Deák, pp. 46-8.
[23] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 920.
[24] Pastor, pp. 131-2; FRUS, vol. 12, pp. 395, 405, 408-10.
[25] Ministère des Affaires Etrangères, Jules Cambon Papers, folder 88. 'Documents relatifs a l'Autriche allemande et à la Hongrie'.
[26] Baresay, p. 304, n. 1.
[27] Károlyi, pp. 146-7.
[28] FRUS, vol. 4, p. 158.
[29] Ibid., vol. 12, pp. 414-6.
[30] Tokes, pp. 170-6; Borsanyi, chapter 2.
[31] Bonsal, *Unfinished Business*, p. 124.
[32] Vermes, pp. 53-4.
[33] FRUS, vol. 12, pp. 416-7.
[34] P. Mantoux, vol. I, pp. 11-15.
[35] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. I, p. 406; Mantoux, I, 11-15, 75-6.
[36] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 293; Churchill College, Cambridge. Leeper Papers, 3/88, Allen Leeper to Rex Leeper, 10.4.19; F. Stevenson, *Lloyd George*, p. 179; Bonsal, *Unfinished Business*, p.75.
[37] Károlyi, p. 160.
[38] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 298.
[39] Ibid., p. 304.
[40] Bonsal, *Unfinished Business*, pp. 78,141; FRUS, vol. 5, pp. 41-3; Hancock, pp. 518-9.
[41] Ashmead-Bartlett, pp. 101, 123, 134.
[42] Károlyi, pp. 159, 163; FRUS, vol. 12, pp. 440-1.
[43] Deutscher, p. 434.
[44] Ormos, vol. 6, pp. 132-5.
[45] Ashmead-Bartlett, pp. 162-71.
[46] Ibid., pp. 125-7; Sakmyster, *Hungary's Admiral*, pp. 18-19.
[47] Eckelt, *passim*.
[48] Deák, p. 78; Armstrong, p. 73.
[49] F Mantoux, vol. 2, pp. 349-50, 371-82 Armstrong, p. 79, n. 115.
[50] P. Mantoux, vol. 2, p. 352.
[51] Ormos, pp. 142-3; Mayer, p. 781.

[52] Deák, p. 78.

[53] Scottish Record Office Lothlan Papers, 68/1-23 memorandum on the position in Hungary by Ashmead-Bartlett, 7.6.19; Churchill College, Leeper Papers 3/8, Allen Leeper to Rex Leeper, 10.4.19.

[54] P. Mantoux, vol. 1, p. 386.

[55] Ashmead-Bartlett, pp. 200-2.

[56] P Mantoux, vol. 2, p. 376.

[57] Spector, pp. 136-7.

[58] P. Mantoux, vol. 2, p. 362 n. 1.

[59] FRUS, vol. 6, pp. 133; P. Mantoux, vol. 2, p.338-9.

[60] P. Mantoux, vol. 2, p.354.

[61] FRUS, vol. 6, pp. 411-6.

[62] Palmer, *Bliss*, p. 399.

[63] P. Mantoux, vol. 2, p. 420.

[64] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/89/3/2, memorandum from Balfour, 2.7.19.

[65] Tokes, pp. 202-3.

[66] Deák, pp. 112-28.

[67] Bandholtz, pp. 303-4.

[68] Ibid., pp. 26-8, 42-3, 70-1, 76, 90, 107.

[69] Spector, pp. 197-219.

[70] Apponyi, p. 256.

[71] Apponyi, *passim;* Károlyi, pp. 44-5.

[72] Apponyi, p. 253.

[73] Laroche, p. 99.

[74] Deák, pp. 39-49; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. pp. 962-70.

[75] Apponyi, p. 270.

[76] Deák, p. 210.

[77] Deák, pp. 2; 3-77; Adam, pp. 148-55.

[78] Deák, pp. 214-15; 238-42.

[79] Ibid., pp. 239.

[80] Ibid., pp. 251-2; Temperley, vol. 4, p. 421.

[81] Sakmyster, 'Great Britain', p. 125.

[82] Hoensch, pp. 103-4.

[83] Sakmyster, *Hungary's Admiral*, pp. 74-6.

21. Съветът на четиримата

[1] PWW, vol. 58, p. 275.

[2] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 179; Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 407.

[3] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 131; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 178-9; Tardieu, p. 100; Steed, vol. 2, p. 298.

[4] Marston, p. 166; E. Howard, p. 279; Tardieu, p. 102.

[5] National Archives of Canada. Borden Papers, 428/9; Dillon, p. 123; Cambon,p. 318.

[6] Marston, pp. 168-9; P. Mantoux, vol. 1, pp. xiii-xvii.

[7] PWW, vol. 59,pp.419-20; Riddell, *Intimate Diary*, p. 55; P. Mantoux, vol. 2, p. 358; Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 53; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties,vol.* 1. p. 228.

[8] P. Mantoux, vol. 1, pp. 80-99; vol.2, pp. 193-203; Yale University Library, Auchincloss diary, 31.5.19; Library of Congress, Baker notebooks, 31.3.19; PWW, vol. 56, p. 436; National Archives of Canada, Borden Papers, C1864, diary 31.3.19; F. Stevenson, p. 267; Poincaré, p. 292; Riddell, *Intimate Diary*, pp. 40-1; Noble, pp. 316-22.

[9] F. Lloyd George, p. 165; Riddell, *Intimate Diary*, pp. 168-9.

[10] PWW, vol. 57, pp. 276; vol. 60, p. 197; vol. 61, p. H2, n. 1; library of Congress, Baker notebooks, 17.5.19; Hecksher, pp. 555-6.

[11] Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, p. 390.

[12] Marston, pp. 182-3, 185-6; Hankey, pp. 134-8, 143-4.

[13] Library of Congress, Baker notebooks, 17.5.19; Marks, *Innocent Abroad*, pp. 197-9.

[14] Marks, *Innocent Abroad*, pp. 170-7.

[15] PWW, vol. 59, p. 247; Riddell, *Intimate Diary*, p. 43; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 3/4/21, Hardinge to Balfour, 4.4.19.

[16] Marks, *Innocent Abroad*, pp. 93-5; PWW, vol. 61, p. 375.

[17] Marks, *Innocent Abroad*, pp. 9-11, 149-51.

[18] Ibid., pp. 144-6; Temperley, vol. 2, pp. 190-1; Nelson, pp. 312-18.

[19] P. Mantoux, vol. 1, pp. 135-8; Marks, *Innocent Abroad*, pp. 183-205.

[20] Library of Congress, Baker notebooks, 30.4.19.

22. Италия напуска

[1] F. Stevenson, pp. 181-2.

[2] Roskill, vol. 2, p. 8.

[3] Churchill College, Hankey Papers, 3/25, letter to wife, 23.4.19.

[4] Scott, p. 386.

[5] Yale University Library, Auchincloss diary, 13.5.19.

[6] H. Nicolson, *Curzon*, p. 106, n. 1.

[7] Albrecht-Carrié, p. 82.

[8] Vivarelli, vol. 1, 382-3.

[9] D Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 819.

[10] Yale University Library, Auchincloss diary, 15.4.19; 003-0031, House to Wilson, 27.2.19.

[11] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 253.

[12] Sforza, 'Sonnino', p. 724.

[13] Saladino, p. 623.

[14] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 369.
[15] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 277, n. 1; Vivarelli, pp. 84-5.
[16] FRUS, vol. 1, pp. 422-3.
[17] British Museum, Balfour Papers, 49734/186-192.
[18] Duroselle, pp. 782-4.
[19] Repington, p. 13.
[20] British Museum, Balfour Papers, 49744/123-128, Derby to Balfour, 15.11.18.
[21] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, pp. 768-9.
[22] British Museum, Balfour Papers. 49744/161-3, Derby to Balfour, 21.11.18.
[23] Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 794.
[24] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 117.
[25] Vivarelli, vol. 1, p. 386.
[26] Lederer, pp. 72-3.
[27] Ibid., pp. 71-5.
[28] Âèæ Zivojinovic, chapters 8-10.
[29] FRUS, vols. 1, pp. 475-87.
[30] Baerlein, vol. 2, pp. 49, 75, 80, 141.
[31] Ibid., vol. 1, p. 87; Zivojinovic, pp. 230-1.
[32] FRUS, vol. 1, pp. 472-3; Mamatey, p. 315.
[33] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 250.
[34] Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N72, minutes of a meeting of the allies, 2.12.18.
[35] Zivojinovic, p. 275, n. 26.
[36] Library of Congress, Beer diary 30.3.19.
[37] Albrecht-Carrié, pp. 80, 90-4.
[38] P. Mantoux, vol. 1, p. 293; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 102.
[39] Mamatey, pp. 361-2.
[40] Yale University Library, House diary, 15.11.18.
[41] Vivarelli, vol. i,pp. 398-9.
[42] Orlando, p. 388.
[43] Mamatey, p. 199.
[44] Baker, *Life and Letters*, vol. 7, p. 513.
[45] British Museum, Balfour Papers, 49744/217-219, Derby to Balfour 22.12.18.
[46] PWW, vol. j 3, p. 621.
[47] Vivarelli, vol. 1, p. 386, n. 107.
[48] Library of Congress, Baker notebooks, 19.5.19.
[49] PWW, vol. 54, p. 50.
[50] Lovin, p. 27.
[51] Hunter Miller, *My Diary*, vol. 1, p. 55.
[52] Lovin, pp. 33-4.
[53] Seton-Watson, *Italy*, p. 532, n. 1.
[54] Orlando, p. 387.
[55] Headlam-Morley, p. 16.
[56] Rodd, vol. 3, p. 377; Mamatey, p. 118.

[57] Steed, vol. 2, p. 273.
[58] Orlando, p. 356.
[59] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 806.
[60] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3. p. 30.
[61] Clemenceau, p. 140; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 277, n. i; Orlando, p. 360.
[62] Duroselle, p. 787.
[63] Orlando, p. 370.
[64] Duroselle, p. 788.
[65] Albrecht-Carrié. pp. 370-87.
[66] Hess, pp. 105-26.
[67] Seton-Watson, *Italy*, p. 534; Bodleian Library, Milner Papers, 389, meeting of Colonial Committee, 15.5.19, 19.5.19; Milner to Lloyd George, 16 May 1919.
[68] Temperley, vol. 4, p. 281.
[69] Ibid., 283.
[70] Albrecht-Carrié, p. 375.
[71] Ibid., pp. 81, 85.
[72] Yale University Library, House diary, 10.3.19.
[73] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 146; Library of Congress, Baker Papers, notebook, 28.5.19.
[74] Alcock, pp. 71-3. 79-81.
[75] Albrecht-Carrié, p. 379.
[76] FRUS, vol. 1, p. 478.
[77] Zivojinovic, p. 231, n. 49.
[78] Hoover, p. 106.
[79] Zivojinovic, chapter 9.
[80] Albrecht-Carrié, pp. 107-8; Steed. vol. 2, pp. 280-1, Yale University Library, House Papers, series III, box 201, 2/ 566.
[81] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 172.
[82] Orlando, pp. 482-3.
[83] Ministère de la Defénse, Clemenceau Papers, 6N75, copy of a treaty, 13.6.19.
[84] Orlando, pp. 386-7.
[85] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/23/4/22, Hankey to Lloyd George, 23 February 1919.
[86] Balfour Papers, British Museum, 49752 (vol. 2), 'The Problem of Italy and Turkey in Anatolia', 16 May 1919.
[87] Yale University Library, House Papers, series III, box 201, 2/567.
[88] Mayer, pp. 219-20.
[89] Baeriein, vol. 1, p. 62.
[90] Ledeen, p. 28.
[91] FRUS, vol. i, p. 449.
[92] Ibid., p. 462.
[93] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 135.
[94] Yale University Library, House diary, 3.4.19.

[95] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 441.
[96] Woodhouse, p. 321; Mayer, p. 222.
[97] Albrecht-Carrié, p. 116; Vivarelli, vol. 1, p. 391, n. 120.
[98] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplmatica*, p. 214.
[99] P. Mantoux, vol. 1, pp. 245-4.
[100] Yale University Library, House diary, 15.4.19.
[101] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 101, 117.
[102] Albrecht-Carrié, p. 129.
[103] Library of Congress, Baker notebooks, 7.4.19.
[104] Yale University Library, House diary, 15.4.19.
[105] Albrecht-Carrié, pp. 126-8, 445-7; Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 215.
[106] Seton-Watson, *Italy*, p. 5 32, n. 3.
[107] P. Mantoux, vol 1, p. 288.
[108] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, pp. 247-8.
[109] Albrecht-Carrié, pp. 464-5.
[110] P. Mantoux, vol. I, p. 295.
[111] Ibid., p. 301.
[112] Albrecht-Carrié, p. 479.
[113] Mayer, pp. 687-8.
[114] P. Mantoux, vol. 1, pp. 290-312; Albrecht-Carrié, pp. 160-2.
[115] P. Mantoux, vol. 1, p. 306.
[116] Hankey, pp. 125-6.
[117] P. Mantoux, vol. 1, 310.
[118] Ibid., p. 305.
[119] Ibid., p. 306.
[120] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, pp. 239, 250, 25, 257, 262.
[121] Library of Congress, Baker notebooks, 25.4.19; Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 129.
[122] P. Mantoux, vol. I, pp. 315-7.
[123] Riddell, *Intimate Diary*, p. 56.
[124] P. Mantoux, vol. 1, p. 308.
[125] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, pp. 257-65; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 231.
[126] Riddell, *Intimate Diary*, p. 56.
[127] Steed, vol. 2, p. 329.
[128] Mayer, pp. 701-2.
[129] Ministère des Affaires Etrangères, Sèrie à Paix, vol. 317, report from the French consul in Turin, 28.4.19.
[130] Baeriein, vol. 1, p. 138.
[131] Scottish Record Office, Lothian Papers, 66, 6-15; Mayer, pp. 710-11.
[132] Woodhouse, p. 319.
[133] Mayer, pp. 707-8.
[134] C. T. Thompson, p. 335.

[135] Seton-Watson, *Italy*, p. 532. n. 2.
[136] C. T. Thompson. *Peace Conference Day by Day*, p. 342.
[137] University Microfilms International. Sonnino Papers, reel 40, 479, 486, 488; Albrecht-Carrié. pp. 153-5.
[138] Seymour. p. 266.
[139] Library of Congress. Baker notebooks, 30.5.19.
[140] Aldrovandi Marescotti. *Guerra diplomatica*, p. 357.
[141] Albrecht-Carrié, p. 168.
[142] Library of Congress. Baker notebooks, 19.5.19.
[143] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 106.
[144] Seton-Watson, *Italy*, p. 539.
[145] Aldrovandi Marescotti. *Nuovi ricordi*, p. 100.
[146] Orlando, p. 484.
[147] Baeriein. vol. 1, p. 139.
[148] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 56/2/27, Rodd to Lloyd Georee 6.5.19.
[149] Albrecht-Carrié. pp. 167-73.
[150] Seton-Watson, *Italy*, p. 533.
[151] Aldrovandi Marescotti. *Nuovi ricordi*, p. 33.
[152] Orlando. pp. 482-3.
[153] Âæ. Bodleian Library. Milner Papers. 46/2, Rodd to Milner, 30.6.19.
[154] Seton-Watson, *Italy*, p. 535.
[155] Ledeen, pp. 102-3, 148-9; Woodhouse. p. 341.
[156] Ledeen. pp. 145-6.
[157] Ibid., pp. 88. 95.
[158] Jbid.. pp. 96-7; Seton-Watson, *Italy*, pp. 546-7.
[159] Ledeen. p. 108.
[160] Tillman, pp. 382-3.
[161] F. Stevenson, p. 192.
[162] Temperley, vol. 4. pp. 329-30.
[163] Seton-Watson, *Italy*, p. 582.
[164] Woodhouse, p. 371.
[165] Ibid., p. 379.
[166] Rodd, p. 384.

23. Япония и расовото равноправие

[1] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 239.
[2] Nish, *Japanese Foreign Policy*, pp 4-5.
[3] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatic*, p. 537.
[4] Temperley, vol. 1. p. 259.
[5] J. Seymour. pp. 177-8.
[6] Baker. *What Wilson Did*, p. 73.
[7] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 304.

[8] Curry, p. 251.
[9] Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 117.
[10] Nish, *Alliance in Decline*, p. 267.
[11] Connors, pp. 60-1.
[12] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, pp. 231-2.
[13] Ibid., p. 233.
[14] Kumao, pp. 24-5; Connors, p. 3.
[15] Kumao, pp. 24-5; Connors, p. 3.
[16] Clemenceau, p. 140.
[17] Kumao, pp. 26, 40.
[18] Ibid., p. 38.
[19] Ibid., pp. 23-4, 26, 63.
[20] *Cambridge History of Japan*, vol. 6, pp. 386, 433.
[21] Connors, pp. 14-16.
[22] Hunter, p. 119.
[23] Duus, p. 134.
[24] Connors, pp. 15, 18-19, 22, 109-10.
[25] Yamagata Aritomo, quoted in Nish, *Alliance in Decline*, p. 255.
[26] Nish, *Alliance in Decline*, pp. 127-31.
[27] *Cambridge History of Japan*, vol. 6, p. 279.
[28] Curry, p. 197.
[29] Nish, *Alliance in Decline*, pp. 258-9.
[30] Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 282.
[31] Chi, *China Diplomacy*, p. 86.
[32] Dingman, p. 57.
[33] Nish, *Alliance in Decline*, p. 217.
[34] La Fargue, p. 46.
[35] Dingman, p. 76.
[36] Ibid., p. 43.
[37] Neu, pp. 128-9, 131-2.
[38] Ibid. p. 127; Chi, 'Ts'ao Ju-lin', p. 103; M. D. Kennedy, pp. 41, 44.
[39] Dingman, p. 58.
[40] Nish, *Alliance in Decline*, p. 196.
[41] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 111; FRUS, vol. 3, p. 506.
[42] Nish, *Alliance in Decline*, pp. 227, n. 48, 252.
[43] Ibid., p. 267.
[44] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*,p. 141, 191; Nish, *Alliance in Decline*, p. 267.
[45] Curry, pp. 137-8.
[46] Beers, p. 70; Curry, pp. 131-2.
[47] Hunter Miller, *My Diary*, vol. 1, p. 100.
[48] FRUS, vol. 3, pp. 739-40.
[49] Geddes, pp. 32-7; P. Mantoux, vol. 1, p. 312.
[50] Fifield, 'Disposal of the Carolines', pp. 472-9.

[51] Nish, *Alliance in Decline*, p. 172.
[52] Lauren, pp. 260-1.
[53] FRUS, vol. 1, p. 494.
[54] Kawamura, pp. 51-2.
[55] Yale University Library, House diary, 4.2.19.
[56] Scottish Record Office, Lothian Papers, 37-40, notes dictated on Monday 10 February, 1919; Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. i,pp. 183-4; Bonsal, *Unfinished Business, p.*33.
[57] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 2, pp. 323-5; Bonsal, *Unfinished Business, p.* 33; FRUS, vol. 3, pp. 224-5.
[58] Lauren, p. 268.
[59] PWW, vol. 55, p. 489; Scottish Record Office. Lothian Papers, 37-40, notes dictated on Monday 10 February, 1919; D. Lloyd George. *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 636.
[60] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 336.
[61] Hunter Miller, *My Diary*, vol. 1, p. 100.
[62] Link, *Wilson: The New Freedom*, pp. 243-54.
[63] Snelling, p. 23; W. J. Hudson, pp. 55-7.
[64] National Library of Australia, Hughes Papers, series 24/2, folder 11:153 8/24/902.
[65] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 6/6/29, Cecil to Lloyd George, 15.4.19.
[66] Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N74, Société des Nations, letter of 18.4.19.
[67] Nish, *Alliance in Decline*, p. 271; W.J. Hudson, p. 57; Garran, p. 265; House of Lords Record Office. Lloyd George Papers, F 6/6/29, Cecil to Lloyd George, 15.4.19; National Archives of Canada, Christie Papers vol. 5, file 16; Borden diary, 31.3.19; Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 29 (28.4.19).
[68] Bonsal, *Unfinished Business*, p. 154.
[69] Yale University Library, House diary, 13.2.19.
[70] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 313.
[71] Yale University Library, Auchincloss diary, 10.4.19.
[72] Hunter Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, pp. 461-6.
[73] Lauren, pp. 274-5.
[74] FRUS, vol. 3, p. 291.
[75] P. Mantoux, vol. 1, p. 314.

24. Кинжал в сърцето на Китай

[1] Keegan, p. 173.
[2] Schrecker. p. 217.
[3] Ibid., pp. 215-16, 231.
[4] Ibid., p. 217.

[5] Ibid., pp. 168-203.
[6] Ibid., p. 247.
[7] Chi, *China Diplomacy*, p. 26; Schrecker, p. 248.
[8] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 25.
[9] Connors, p. 110.
[10] Nish, *Alliance in Decline*, pp. 158-9.
[11] Curry, pp. 127-8.
[12] Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 116.
[13] Ibid., p. 286.
[14] Chow, p. 87.
[15] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 187.
[16] Chi, *China Diplomacy*, p. 25.
[17] Nish, *Alliance in Decline*, pp. 156, 193.
[18] Quoted in Louis, *British Strategy*, p. 19.
[19] Curry, pp. 127, 182, 253-4; Fifield, *Woodrow Wilson and the FarEast*, p. 141.
[20] Curry, p. 155.
[21] Beers, pp. 109, 121.
[22] Ibid., pp. 149, 154.
[23] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 134.
[24] Curry, p. 15.
[25] Ibid., p. 30.
[26] Pugach, p. 241.
[27] Ibid., p. 261.
[28] Curry, p. 194.
[29] Clemenceau, p. 140.
[30] Shotwell, p. 161.
[31] W. King, *China at the Peace Conference*, p. 3.
[32] Shotwell, pp. 136-7.
[33] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, pp. 250-1.
[34] Beers, p. 155.
[35] Shorwell, pp. 136-7; Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, pp. 191-4.
[36] Chu, p. 15.
[37] La Fargue, p. 178; W King, *China at the Peace Conference*, p. 2.
[38] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, pp. 140, 144; Chow, p. 86.
[39] Bx. Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 144; Chow, p. 86.
[40] Curry, p. 251
[41] Chow, p. 86.
[42] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 237.
[43] Chu, p. 30, n. 66.
[44] W. King, *China at the Peace Conference*, p. 26.
[45] Fifield, *Woodrow Wilson andthe Far East*, p. 126, n. 55.
[46] Ibid., pp. 124-5.
[47] W. King, *China at the Peace Conference*, p. 5.

[48] Ibid., pp. 10-11; Fifield. *Woodrow Wilson and the Far East,* pp. 130-1.
[49] W. King, *China at the Peace Conference,* pp. 9-10.
[50] Ibid., p. 7.
[51] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* pp. 197-8; Shotwell, p. 151; Kawamura, p. 50.
[52] Âèæ Fifield, *Woodrow Wilson andthe FarEast,* pp. 143-55.
[53] Keegan, p. 178.
[54] W King, *China at the Peace Conference,* p. 12.
[55] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 142.
[56] Ibid., p. 141.
[57] Curry, p. 267; Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 243; PWW.vol. 57, pp. 582-3.
[58] Hankey, p. 131.
[59] Curry, p. 265.
[60] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 247-9; Curry, p. 268; P. Mantoux, vol. 1, pp. 319-28.
[61] P. Mantoux, vol. 1, p. 330; La Fargue, p. 217.
[62] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 253; W. King, *China at the Peace Conference,* p. 21; P. Mantoux, vol. 1, pp. 329-36.
[63] Hankey, p. 132.
[64] P. Mantoux, vol. i, pp. 334-6; La Fargue, p. 218.
[65] Library of Congress, Baker notebooks, 25.4.19; Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 268.
[66] Bonsal, *Suitors and Suppliants,* p. 235.
[67] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* p. 260.
[68] Curry, p. 274; Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* pp. 267-71.
[69] PWW, vol. 57, p. 583.
[70] Shotwell, p. 196, n. 1; Kawamura, pp. 523-4.
[71] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East,* pp. 269-70; Curry, pp. 275-6; P. Mantoux, vol. 1, 599-401.
[72] Library of Congress, Baker notebooks, 25.4.19.
[73] Beers, p. 160.
[74] La Fargue, p. 231.
[75] Curry, p. 277.
[76] Keegan, p. 178.
[77] La Fargue, p. 222; Floto, p. 233; Fifield, *Woodrow Wilson andthe Far East,* pp. 298-301; Curry, pp. 272, 279; Beers, p. 158.
[78] PWW, vol. 58, p. 244.
[79] Library of Congress, Baker notebooks, 30.4.19; Heckscher, p. 567.
[80] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East, pp.* 277-9; Heckscher, p. 567.
[81] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East, pp.* 279-80; P. Mantoux, vol. i, pp. 425-7.
[82] Chow, p. 90.
[83] Bonsal, *Suitors and Suppliants,* pp. 242-3.

[84] Curry, p. 280.
[85] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 287; Curry, p. 280.
[86] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 244.
[87] Chow, p. 90.
[88] Ibid., p. 101.
[89] Ibid., p. 93.
[90] Schwarcz, pp. 14, 18, 22.
[91] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 303.
[92] Schwarcz, p. 12.
[93] Ibid., pp. 15-22; Chow, p. 189.
[94] Spence, p. 294.
[95] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 243.
[96] Chi, 'Ts'ao Ju-lin', p. 181. n. 138.
[97] Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 123.
[98] Curry, p. 282.
[99] Nish, *Japanese Foreign policy*, pp. 287-8.
[100] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, pp. 346-7.
[101] J. Griswold, p. 327.
[102] Nish, *Japanese Foreign Policy*, p. 138.
[103] Chu, p. 80.
[104] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 300; Beers, p. 26.
[105] Fifield, *Woodrow Wilson and the Far East*, p. 298.
[106] Curry, p. 309.

25. Най-великият гръцки държавник след Перикъл

[1] Petsalis-Diomidis, p. 109 and Appendix B.
[2] F. Lloyd George, p. 167.
[3] Petsalis-Diomidis, pp. 123, 135.
[4] Churchill College, Hankey diary, 17.10.18.
[5] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 176.
[6] Alastos, pp. 11-12.
[7] Ibid., pp. 14-18.
[8] Ibid., p. 13.
[9] Clogg, p. 33.
[10] Petsalis-Diomidis, p. 17.
[11] Ibid., p. 187; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 5 5/1/10.
[12] Petsalis-Diomidis, p. 177; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 55/1/32, Veruzelos to Lloyd George, 23.7.20; 92/12/1, interview between Lloyd George and Venizelos; FRUS, vol. 3, pp. 863-73.
[13] Magosci, p. 97.
[14] Smith, pp. 25-7.
[15] Petsalis-Diomidis, p. 679.
[16] Clogg, p. 89.

[17] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. pp. 1205-4; Dillon, p. 75.

[18] PWW. vol. 5 5, p. 266; H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 251.

[19] FRUS. vol. 3, pp. 859-66, 868-75.

[20] Churchill College. Leeper Papers, 3/8, Allen Leeper to Rex Leeper, 3.2.19.

[21] FRUS. vol. 3, p. 874.

[22] Stickney. p. 79.

[23] Duroselle. p. 777; P. Mantoux. vol. 2, p. 56.

[24] Smith. pp. 63-4; Goldstein, 'Great Britain and Greater Greece', p. 344.

[25] Goldstein, 'Great Britain and Greater Greece', p. 343; Churchill College, Hankey diary. 27.12.18.

[26] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2. p. 204; Petsalis-Diomidis. p. 129.

[27] Smith. p. 253, n.

[28] Goldstein, 'Great Britain and Greater Greece', pp. 346-7.

[29] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties, vol.* 2, p. 1216.

[30] Smith. p. 18.

[31] Riddell. *Intimate Diary,p.* 27:Houseof Lords Record Office, Lloyd George Papers. 55/1/10; Petsalis-Diomidis. pp. 72-3, 132-4.

[32] Alastos. pp. 188, nn. 1 and 2; Petsalis-Diomidis, p. 135.

[33] Petsalis-Diomidis, pp. 49-52. 76-8.

[34] Ibid., pp. 62-3, 116-8; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F3/4/6, Hardinge to Balfour, 21.1.19.

[35] Yale University Library. House diary, 8.1.19; Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 177; H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 24; Seymour. p. 56.

[36] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 268.

[37] Stickney. pp. 88, 95.

[38] Petsalis-Diomidis, pp. 162-3, 164, n. 41.

[39] National Archives of Canada, Borden diary, 8.2.19; H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 262. 266.

[40] Durham. pp. 246, 260-1; Shanafelt, pp. 283-300.

[41] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 74; Durham, p. 181.

[42] Fitzherbert, pp. 125-6.

[43] Laffan, pp. 223-8.

[44] Dontas, p. 105; Stickney, p. 68.

[45] Stickney, pp. 91-2.

[46] Roosevelt, p. 95; Cannadine, p. 383; Fitzherbert, *passim*.

[47] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 268.

[48] FRUS, vol. 4, pp. 111-6.

[49] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 185.

[50] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 260.

[51] Goldstein, 'Great Britain and Greater Greece', p. 348; Petsalis-Diomidis, pp. 110-1.

[52] P. Mantoux, vol. 1, p. 495.

[53] Stickney. p. 125
[54] Temperley. vol. 6, pp. 39-40.
[55] Petsalis-Diomidis. p. 88.
[56] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 180; FRUS, vol. 7, p. 397.
[57] FRUS, vol. 3, p. 866.
[58] Ibid., vol. 7. pp. 246, 379-80; Генов, с. 48.
[59] Helmreich. pp. 153-5; Goldstein, 'Great Britain and Greater Greece', p. 349; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers. 92/12/1, interview between Lloyd George and Venizelos, 5 September 1919.
[60] Генов. с. 43.

26. Краят на Османската империя

[1] FRUS, vol. 2. p. 282.
[2] Ahmad, p. 18.
[3] Dyer, 'The Turkish Armistice of 1918: 2', pp. 316, 323-4.
[4] Ibid., pp. 327, 555-6.
[5] Ibid.. p. 334.
[6] Ibid., pp. 319, 335. 345. n. 45.
[7] Kinross, p. 153.
[8] Ibid., p. 134.
[9] FRUS, vol. 2, p. 281.
[10] Orga, p. 194.
[11] Kinross, p. 159.
[12] Ibid., pp. 481, 531. 542.
[13] Mazower. 'Minorities', p. 47.
[14] Kinross. pp. 16, 457, 468.
[15] Suny, p. 107.
[16] Pope and Pope, p. 116.
[17] Mansel, pp. 286-8.
[18] Kinross, p. 21.
[19] Ibid., chapters 2 and 5.
[20] Ibid., p. 72: Pope, p. 16.
[21] Kinross, p. 111.
[22] Orga, pp. 164, 209; Kinross, p. 158; A.W. Palmer, pp. 244-5.
[23] Mansel, pp. 384-5; Ryan. p. 139.
[24] Mansel, pp. 398-400; Busch, *Mudros to Lausanne*, pp. 64-7.
[25] Walker, p. 294.
[26] India Office Library, Curzon Papers. Fi 12/274, War Cabinet, Eastern Committee minutes, 46 (23.12.18).
[27] India Office Library Curzon Papers, Eastern Committee minutes, 40 (2.12.18).
[28] Anderson, p. 268 n. 1.
[29] Petsalis-Diomidis, p. 75.
[30] P. Mantoux, vol. 2, p. 56.

[31] Watson, p. 367.
[32] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 6. p. 3314.
[33] P. Mantoux. vol. 2, p. 164.
[34] Watson, p. 368.
[35] FRUS, vol. 3. p. 806.
[36] Helmreich. p. 13.
[37] Scottish Record Office. Lothian Papers. 1173, 'Notes of an interview between M. Clemenceau, Colonel House and myself', 7.3.19.
[38] Walker. pp. 125-6.
[39] H. N. Howard, *The Partition*, pp. 155, 424.
[40] FRUS, vol. 1. p. 52.
[41] H. N. Howard. *Turkey, the Straits and U.S. Policy*, p. 47: Hunter Miller *My Diary*. vol. 1. pp. 27-8. 74.
[42] C. T. Thompson. p. 76: H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 226.
[43] Macfie, 'The British Decision', p. 591.
[44] India Office Library. Curzon Papers, Fi 112/274, Eastern Committee minutes. 46 (25.12.18).
[45] House of Lords Record Office. Lloyd George Papers, F40/2. Montagu to Lloyd George, 28.2.19.
[46] Helmreich, pp. 29-30; FRUS, vol. 3, pp. 956-69.
[47] FRUS, vol. 4. pp. 147-57.
[48] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 24.
[49] Suny. p. 114 and chapter 6, *passim*.
[50] FRUS, vol. 1, p. 42; Duroselle, p. 822: D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, pp. 257-8; Walker, pp. 263-4; House, *Intimate Papers* vol. 4. p. 199: Hoover. p. 141.
[51] India Office Library. Curzon Papers. Eastern Committee minutes. 42 (9 ,2 18).
[52] Andrew and Kanya-Forstner, pp. 170-1, 194.
[53] Helmreich, p. 50: House of Lords Record Office, Lloyd George Papers. 1175, 'Notes of an interview between M. Clemenceau, Colonel House and myself, 10.30 a.m., 7.3.19'.
[54] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 1262.
[55] FRUS, vol. 3, p. 807; vol. 5, p. 614.
[56] Andrew and Kanya-Forstner. p. 194.
[57] Ryan, p. 130.
[58] Kinross, p. 241.
[59] Helmreich. p. 335. n. 38.

27. Арабската независимост

[1] Toynbee. pp. 211-12.
[2] Mordacq. *Le ministère Clemenceau*. vol. 3. pp. 25. 28-9.
[3] Churchill College. Hankey Diary. 1 12 18. note added 11.12.20.

[4] Temperley, vol. 6, p. 182.

[5] Andrew and Kanya-Forstner, pp. 174-5.

[6] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 1038.

[7] Churchill College, Hankey diary, 6.10.18; Nevakivi, p. 118.

[8] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee minutes, 39 (27.11.18).

[9] Fromkin, *A Peace to End All Peace*, p. 190; Storrs, pp. 316, 324

[10] Sanders, p. 268.

[11] Adelson, p. 135; Nevakivi, p. 32.

[12] D.Stevenson, *First World War and International Politics*, pp. 129-30.

[13] Amery, vol.1, p. 237.

[14] Andrews and Kanya-Forster, pp. 46. 69.

[15] Ministère de la Défense. Clemenceau Papers, 6N72, memoranda of 18.12.1918, annex III; 'Plan de règlement des questions d'Orient 12.12.18; 6N76, note 1.2.19.

[16] India Office Library, Curzon Papers, Ft 12/274, Eastern Committee minutes, 41 (5.1.2.18).

[17] Ibid., Eastern Committee minutes, 42 (9.12.18).

[18] Andrews and Kanya-Forster, p. 152.

[19] Ibid., pp. 158-9; Nevakivi, pp. 65, 78-9.

[20] Temperley, vol. 1, p. 439; Andrews and Kanya-Forster, p. 149.

[21] Andrews and Kanya-Forster, p. 147.

[22] Curzon Papers, India Office Library, Fi 12/274, Eastern Committee minutes, 39 (27.11.18), minutes 40 (2.12.18).

[23] Zeine, p. 46.

[24] Nevakivi, pp. 59, 83; Andrews and Kanya-Forster, p. 90.

[25] Lansing, *The Big Four*, pp. 164-5, 169.

[26] James, *Imperial Warrior*, p. 173.

[27] Lacey, p. 83.

[28] Yapp, *Making ofthe Modern Near East*, pp. 281-6.

[29] Fromkin, *Peace To End All Peace*, pp. 174, 176-87.

[30] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 1028.

[31] Antonius, p. 321.

[32] Garnett, p. 20.

[33] James, *Golden Warrior*, p. 311.

[34] Garnett, p. 89.

[35] Fromkin, *Peace to End All Peace*, pp. 339-41; Garnett, pp. 117-8.

[36] Library of Congress, Beer Collection, diary, 8.1.19.

[37] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee minutes, 41 (5.12.18).

[38] Nevakivi, p. 85.

[39] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 102; Zeine, p. 62.

[40] Zeine, p. 51.

[41] Bell, p. 128.

[42] Zeine, p. 62.

[43] Ibid., pp. 50-2.
[44] Ibid., p. 59.
[45] Antonius, pp. 280-6.
[46] James, *Golden Warrior,* pp. 304, 599.
[47] Andrews and Kanya-Forster, p. 131.
[48] Hughes, *Policies and Potentates,* pp. 221-3.
[49] FRUS vol. 3, pp. 889-94; Library of Congress, Bliss Papers, box 244, diary, 25.1.19; Beer Collection, diary, 7.1.19; Bonsal, *Suitors and Suppliants,* p. 40; Zeine, p. 144.
[50] Andrews and Kanya-Forster, p. 186.
[51] Shotwell, p. 178.
[52] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 5, pp. 113, 118-9.
[53] FRUS, vol. 4, p. 3.
[54] Zamir, pp. 408-9.
[55] Watson, p. 371.
[56] Zeine, p. 59.
[57] Nevakivi, p. 98.
[58] Public Record Office, London, CAB 29/28. British empire delegation minutes, 7 (7.2.19).
[59] British Museum, Balfour Papers, 49734/164-167, Balfour to Curzon, 8.9.19.
[60] Yale University Library, House diary, 7.3.19.
[61] Nevakivi, p. 119.
[62] Andrews and Kanya-Forster, p. 189.
[63] Nevakivi, pp. 128-9.
[64] Yale University Library, House diary 12.3.19.
[65] Andrews and Kanya-Forster, pp. 189, 194-8, 205.
[66] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement,* vol. 1, p. 74.
[67] James, *Imperial Warrior,* p. 185.
[68] FRUS, vol. 5, p. 12.
[69] Poincaré, pp. 286-7.
[70] Antonius, p. 288.
[71] Nevakivi, pp. 138, 143.
[72] Fitzherbert, p. 219.
[73] James, *Golden Warrior,* p. 311.
[74] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 3, p. 233.
[75] Nevakivi, p. 143.
[76] P. Mantoux, vol. 2, p. 133.
[77] Yergin, pp. 183, 189.
[78] Nevakivi, p. 91.
[79] Amery, vol. i, p. 232.
[80] Sluglett, p. 32.
[81] Callwell, vol. 2, p. 194.
[82] M. Kent, *Oil and Empire,* p. 148.
[83] Marlowe, p. 92.

[84] Ibid., p. 13.
[85] Ibid., p. 113.
[86] Ibid., p. 132.
[87] Sluglett, appendix 1.
[88] Marlowe, pp. 136-8.
[89] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee minutes, 43 (16.12.18).
[90] Sluglett, p. 37.
[91] Wallach, pp. 213-4.
[92] Ibid., p. 108.
[93] Ibid., p. 290-1.
[94] Ibid., p. 207.
[95] Marlowe, p. 112.
[96] Sluglett, p. 22.
[97] Winstone, pp. 195, 198, 202; Zamir, pp. 408-9.
[98] Winstone, pp. 209-10.
[99] Sluglett, p. 34.
[100] Fitzherbert, p. 219.
[101] Darwin, chapter 3, *passim*.
[102] Kedourie, *Chatham House Version*, p. 90.
[103] Storrs, p. 54.
[104] Kedourie, *Chatham House Version*, pp. 84-8.
[105] Zeine, p. 189.
[106] Shaarawi, p. 114.
[107] Darwin, pp. 83-4.
[108] Temperley, vol. 6, p. 198.
[109] Public Record Office, CAB 29/2, Indian desiderata for the peace settlement.
[110] J. M. Brown, *Prisoner of Hope*, pp. 140-1.
[111] J. M. Brown, *Gandhi's Rise to Power*, p. 192.
[112] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/23/4 'The Future of Constantinople', 5.2.19; Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 16 (3.4.19).
[113] Busch, *Britain, India and the Arabs*, p. 390.
[114] P. Mantoux, vol. 2, pp. 95-100.
[115] *The Englishman* (Calcutta), 8.4.19.
[116] Pandey, p. 107.
[117] Darwin, p. 247.
[118] Callwell, vol. 2, p. 182.
[119] Darwin, pp. 30-2; James, *Imperial Warrior*, pp. 184, 194.
[120] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 638.
[121] British Museum, Balfour Papers, 49734/154-60, Curzon to Balfour, 20.8.19.
[122] Nevakivi, p. 181.
[123] Scottish Record Office, Lothian Papers, 74/19-21, 12.8.19.
[124] James, *Imperial Warrior*, pp. 194-5; Temperley, vol. 6, pp. 15 5-6; Neva-

kivi, p. 178.
[125] Andrews and Kanya-Forster, p. 200.
[126] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 4, pp. 97-8.
[127] FRUS, vol. 12, pp. 751-863.
[128] Nevakivi, p. 199.
[129] Wilson, p. 621.
[130] Mordacq, *Le ministère Clemenceau,* vol. 4, p. 134.
[131] Ibid., pp. 141, 203.
[132] Andrews and Kanya-Forster, p. 213; Keiger, p. 268.
[133] Nevakivi, p. 208.
[134] Andrews and Kanya-Forster, pp. 201-2; Zeine, pp. 146-7.
[135] Zeine, p. 120, n. 6.
[136] Andrews and Kanya-Forster, p. 215.
[137] Marlowe, pp. 212-3.
[138] Zeine, pp. 136-7.
[139] Marlowe, pp. 162, 204, 215.
[140] Gilbert, *Churchill,* vol. 4, p. 495.
[141] Callwell, vol. 2, p. 273.
[142] India Office Library, Curzon Papers, Fi 11/274, Eastern Committee minutes, 39 (27.11.18).
[143] Wallach, pp. 311, 321.
[144] Ibid., p. 364.
[145] Brecher, p. 656.

28. Палестина

[1] Reinharz, p. 298.
[2] FRUS, vol. 4, pp. 164-5.
[3] Andrews and Kanya-Focstner, p. 187.
[4] Shotwell, p. 170.
[5] Elon, p. 62. Зоната на заселване е районът в Руската империя, в който е разрешено постоянното пребиваване на евреи. Създадена е при управлението на Екатерина Велика и е премахната след Февруарската революция от 1917 г. - Бел. прев.
[6] Sanders, p. 81.
[7] Elon, pp. 63, 67.
[8] Sanders, pp. 120-1, 418.
[9] Eban, p. 12.
[10] Stein, pp. 121-2.
[11] Reinharz, p. 36.
[12] Sanders, p. 318.
[13] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, 60/2/26.
[14] Mansergh, vol. 2, p. 27.
[15] Churchill, *Great Contemporaries,* p. 250.

[16] Gilmour, pp. 503-4.
[17] Riddell, *Intimate Diary*, p. 325.
[18] Jones, vol. 1, p. 201.
[19] Malcolm, p. 110.
[20] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 2, pp. 1014, 1017.
[21] Mosley, p. 207.
[22] Vansittart, p. 232.
[23] Mackay, p. 317.
[24] Yale University Library, House diary, 31.12.18.
[25] Sanders, p. 119.
[26] Dugdale, vol. 2, p. 171.
[27] Stein, p. 152.
[28] Dugdale, vol. 2, p. 163; Sanders, pp. 119-21.
[29] Sanders, p. 73.
[30] Rowland, p. 424.
[31] D. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. 2, p. 586.
[32] Ministère des Affaires Etrangères. Europe 1918-1929, EU18-40. Grande Bretagne, vol. 7, 4.4.19.
[33] Sanders, p. 518.
[34] Stein, p. 127.
[35] Gilmour, p. 481.
[36] Adelson, p. 243.
[37] Friedman, *Question of Palestine*, pp. 311-24.
[38] Reinharz, pp. 223, 242; Sykes, p. 23.
[39] Reinharz, pp. 291-5, 303-4.
[40] Ibid., p. 296.
[41] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 639; FRUS, vol. 4, pp. 161-70.
[42] Reinharz, p. 298.
[43] FRUS, vol. 4, pp. 161-70.
[44] Andrews and Kanya-Forstner, p. 187.
[45] Storts, pp. 326, 349, n. 1.
[46] Andrews and Kanya-Forstner, p. 187.
[47] Reinharz, p. 301.
[48] FRUS, vol. 4, p. 168.
[49] Reinharz, pp. 194, 299.
[50] Ibid., p. 220.
[51] Yapp, *The Near East since the First World War*, p. 116.
[52] Adelson, p. 243.
[53] Elon, p. 195.
[54] Ibid., pp. 209, 225-6; chapter 5, *passim*.
[55] Scottish Record Office, Lothian Papers, 64-78, Weizmann to Balfour, 30.5.18.
[56] Reinharz, p. 278
[57] Dugdale, p. 161
[58] Sanders, p. 652; Storrs, p. 414

[59] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee minutes, 41 (5.12.18)
[60] Wilson, p. 512.
[61] Storrs, p. 400.
[62] Reinharz, pp. 255-6.
[63] Wilson, p. 593.
[64] Antonius, pp. 285-6, appendix F.
[65] Lebow, pp. 501-23.
[66] PWW, vol. 54, pp. 432-3.
[67] Tillman, p. 226.
[68] Dockrill and Goold, p. 163.
[69] FRUS, vol. 12, pp. 793-5.
[70] Klieman, p. 70.
[71] Nevakivi, pp. 119-23.
[72] Ibid., p. 274.
[73] Reinharz, pp. 318, 387.
[74] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 541.
[75] British Museum, Balfour Papers, 49734/154-60, Curzon to Balfour, 20.8.19.
[76] Sykes, pp. 49-50.
[77] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, pp. 484-5.
[78] Ibid., p. 625-7.
[79] Reinharz, pp. 357-8.
[80] Sanders, p. 657; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 1194.
[81] Reinharz, p. 392.
[82] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, p. 621.
[83] Sykes, pp. 549-61.
[84] Reinharz, pp. 394-5.
[85] Sykes, pp. 72-3.

29. Ататюрк и потъпкването на Севърския мирен договор

[1] P. Mantoux, vol. 1, p. 454; vol. 2, pp. 37-8.
[2] Temperley, vol. 6, p. 21.
[3] Petsalis-Diomidis, p. 47; D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, pp. 774-83.
[4] Bosworth, pp. 52-5.
[5] Smith, pp. 69-79.
[6] Bosworth, pp. 67-9; Lowe and Marzari, p. 172.
[7] Bosworth, p. 53.
[8] University Microfilm International, Sonnino Papers, reel 40/47, telegram of 26.1.19.
[9] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 365
[10] P. Mantoux, vol. 2, p. 40; FRUS, vol. 5, p. 582; British Museum, Balfour Papers, 49752, vol. 2, The Problem of Italy and Turkey in Anatolia', 16.5.19.

[11] P. Mantoux, vol. 1, p. 305.
[12] Ibid., pp. 448-55.
[13] FRUS, vol. 3, pp. 868-75, 872.
[14] Bonsal, *Suitors and Suppliants*, p. 183; Llewellyn Smith, p. 70.
[15] Llewellyn Smith, p. 51.
[16] House and Seymour, pp. 192-3; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F23/4/22, Hankey to Lloyd George, 23.2.19.
[17] P. Mantoux, vol. 2, p. 31.
[18] H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 321-2.
[19] F. Stevenson, p. 183; Smith, p. 80.
[20] P. Mantoux, vol. 2, pp. 47-8.
[21] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 278.
[22] Smith, p. 79.
[23] P. Mantoux, vol. 1, pp. 495-6; vol. 2, pp. 29-31, 36.
[24] Callwell, vol. 2, p. 192.
[25] Smith, pp. 86-91.
[26] Kinross, p. 181.
[27] Ryan, p. 128.
[28] Kinross, pp. 181-2.
[29] Ibid., p. 177.
[30] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, p. 1285.
[31] Kinross, p. 199.
[32] Ibid., pp. 671-2.
[33] H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 333-5.
[34] P. Mantoux, vol. 2, pp. 55, 70.
[35] N. Nicolson, p. 84.
[36] British Museum, Balfour Papers, Add. MS 49752, vol. 2, 'The Problem of Italy and Turkey in Anatolia', 16.5.19.
[37] Callwell, vol. 2, p. 193.
[38] N. Nicolson, p. 84.
[39] P. Mantoux, vol. 2, p. 106.
[40] Ibid., pp. 72, 100, 109-13.
[41] Ibid., pp. 133-4; Roskill, vol. 2, p. 91.
[42] Churchill College, Hankey diary, 21.5.19; Andrew and Kanya-Forster, p. 197; Steed, vol. 2, p. 330.
[43] P. Mantoux, vol. 2, p. 137.
[44] Helmreich, pp. 75-9.
[45] Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. 2, p. 203.
[46] H. N. Howard, *Partition of Turkey*, p. 237.
[47] Helmreich, p. 110; FRUS, vol. 6, p. 711.
[48] P. Mantoux, vol. 2, pp. 552-6.
[49] F. Stevenson, p. 76.
[50] Gilmour, pp. 491, 534-5.
[51] H. Nicolson, *Curzon*, p. 47, n. 1.

[52] Riddell, *Intimate Diary*, p. 184.
[53] Gilmour, pp. 7-8.
[54] H. Nicolson, *Curzon*, p. 20.
[55] India Office Library. Montagu Papers, 15.6.18/31.
[56] Vansittart. p. 273.
[57] Gregory, p. 254.
[58] H. Nicolson, *Curzon*, p. 193.
[59] Gilmour, p. 510.
[60] H Nicolson, *Curzon*, p. 193.
[61] Ibid., p. 80.
[62] Gidney, p. 113.
[63] Gilmour, p. 502; H. Nicolson, *Cunpn*, p. 74.
[64] H. Nicolson. *Curzon*, p. 214.
[65] Gidney, pp. 196-9.
[66] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 2, pp. 1264-7.
[67] Lowe and Marzari, pp. 172-3; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, notes of an interview between Lloyd George and Tittoni, 31.8.19, F200/1/12.
[68] Helmreich, p. 197, n. 6.
[69] Duroselle, pp. 778-9.
[70] Montgomery, p. 776.
[71] A. L. Macfie, The British Decision', p. 393.
[72] Rawlinson, pp. 190, 250-2.
[73] Scottish Record Office. Lothian Papers, 1-9. memorandum, 'America and the League of Nations', 14.11.19.
[74] Gilmour, p. 521.
[75] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee.
[76] Gilbert, *Churchill*, 4, 305.
[77] India Office Library, Curzon Papers, Eastern Committee meeting. 42 (9.12.18).
[78] Gilmour, p. 516; House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F47/8/13, Wilson to Lloyd George, 12.5.19.
[79] Gilbert, *Churchill*, vol. 4, pp. 265, 305.
[80] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 47/8/14. Wilson to Lloyd George, 14.5.19.
[81] Ibid., F/24/1/10, Hankey to Lloyd George, 4.9.1919.
[82] Nassibian, pp. 152-4.
[83] Walker. p. 290, n.: Nassibian, p. 229.
[84] Walker, pp. 275, 279.
[85] Gokay, pp. 59-61.
[86] Ibid., pp. 62-6.
[87] Walker, p. 281.
[88] Suny, p. 129.
[89] FRUS, vol. 3, p. 806.

[90] Adelson, p. 65.
[91] Gelfand, p. 243.
[92] McDowall, pp. 108-9.
[93] Ibid., pp. 3-5.
[94] Dominian, p. 296.
[95] Nassibian, pp. 19-20, 25.
[96] McDowall, p. 3.
[97] Sonyel, pp. 6-8.
[98] McDowall, p. 130.
[99] Busch, *Mudros to Lausanne*, p. 178.
[100] McDowall, pp. 120-1.
[101] Helmreich, p. 204.
[102] McDowall. pp. 121-9, 128.
[103] Ibid., pp. 120-1, 134-7, 143; Fromkin, *Peace to End A.H Peace*, p. 404.
[104] McDowall, pp. 125-8, 132.
[105] Helmreich, pp. 301-2.
[106] Temperley, vol. 6, pp. 90-1; McDowall, pp. 450-1.
[107] Rawlinson, pp. 295-6.
[108] Busch, *Mudros to Lausanne*, p. 207.
[109] Smith, p. 122.
[110] M. Kent, *Moguls andMandarins*, p. 100.
[111] Dockrill and Goold, p. 210.
[112] Smith, p. 127; Callwell, vol. 2, pp. 248-9.
[113] Callwell, vol. 2, p. 213.
[114] Dockrill and Goold, p. 210.
[115] Sonyel, p. 82.
[116] Walker, pp. 315-6.
[117] Walker, p. 315.
[118] Temperley, vol. 6, p. 91.
[119] Sonyel, pp. 83-4.
[120] Adamthwaite, p. 94.
[121] Dockrill and Goold, p. 222.
[122] Smith, pp. 191-7, 266.
[123] Kinross. p. 354.
[124] Smith, p. 309; Kinross, p. 372.
[125] H. Nicolson, *Curzon*, pp. 273-4; Gilmour, p. 544.
[126] W. A. White, p. 245.
[127] N. Nicolson, p. 121.
[128] W. A. White, pp. 244-5, 254.
[129] Grew, vol. 1, p. 525, n. 45.
[130] Dockrill and Goold, p. 241.
[131] White, p. 254.
[132] Grew, vol. 1, p. 525.
[133] Dockrill and Goold, p. 246.

[134] Grew, vol. 1, pp. 542-3.
[135] Gilbert, *Rumbold*, p. 290.
[136] Grew, vol. i, p. 584.
[137] Gilmour, p. 556.
[138] Dockrill and Goold, p. 239.
[139] C. A. Macartney, *National States*, p. 444.
[140] Pope, pp. 116-18.
[141] Kinross, p. 407.
[142] McDowall, pp. 171-8.
[143] Mansel, p. 421.
[144] McDowall, p. 158.
[145] Sonyel, p. 225.
[146] Pope, pp. 22-3.
[147] Gilmour, p. 567.

30. Огледалната зала

[1] Hankey, pp. 143-4, 146; Marston, pp. 185-6.
[2] Callwell, vol. 2, p. 189.
[3] FRUS, vol. 3, p. 386.
[4] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 327.
[5] P. Mantoux, vol. 2, p. 473, n. 2.
[6] F. Stevenson, p. 183.
[7] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 318.
[8] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 264.
[9] Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 299.
[10] FRUS, vol. 12, p. 85.
[11] Schiff, pp. 51-2.
[12] Lovin, p. 58; Scottish Record Office, Lothian Papers, 70/5, notes by M. Massigli, 8.5.19.
[13] Schiff, pp. 34-9; Nowak, pp. 184-6; Wheeler-Bennett, *Nemesis of Power*, p. 49, n. 2; St. Antony's College, Malcolm Papers, 1/2, diary, 25.4.19.
[14] FRUS, vol. 12, p. 119.
[15] Schwabe, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany*, pp. 185-8.
[16] Klein, p. 206.
[17] Bessel, *Germany after the First World War*, chapter 8; FRUS, vol. 12, pp. 92, 99.
[18] FRUS, vol. 12, p. 86.
[19] Schwabe, 'Germany's Peace Aims', p. 42.
[20] Âèæ Schwabe, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany*, pp. 157-9, 319, n. 51; Epstein, pp. 305-6.
[21] Soutu, pp. 179-80; Nowak, pp. 240-4; Epstein, p. 319.
[22] Schwabe, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany*, pp. 310-17; Walworth, *Woodrow Wilson and his Peacemakers*, p. 385.

[23] Klein, pp. 211-2.
[24] Schiff, pp. 32-3; Nowak, pp. 178-82; Lovin, 57-60.
[25] Luckau, p. 116.
[26] Luckau, pp. 62-5.
[27] Schiff, p. 67.
[28] Riddell. *Intimate Diary*, p. 71.
[29] Hankey, pp. 151-3.
[30] Ibid., p. 153.
[31] Luckau, p. 119.
[32] Hankey, p. 153.
[33] F. Stevenson, p. 183.
[34] Hankey, pp. 154-5; Riddell, *Intimate Diary*, pp. 73-4; Aldrovandi Marescotti, *Guerra diplomatica*, p. 306.
[35] H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 329-30.
[36] Nowak, p. 225.
[37] Sharp, *Versailles Settlement*, p. 127.
[38] Schiff, pp. 75-7.
[39] Luckau, p. 124.
[40] Steed, vol. 2, p. 336.
[41] Nowak, p. 228.
[42] Mommsen, p. 535.
[43] Eyck, vol. 1, p. 98.
[44] Schwabe, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany*, p. 336.
[45] Kruger, pp. 323-35.
[46] Luckau, pp. 182-8.
[47] FRUS, vol. 12, p. 96.
[48] Ibid., vol. 6, pp. 795-901.
[49] Holborn, p. 141.
[50] Marks, 'Smoke and Mirrors', pp. 356-9; Holborn, pp. 140-4; Luckau, pp. 81-4; Mommsen, pp. 537-9.
[51] Luckau, p. 47, 81.
[52] Ibid., pp. 130-1; Nowak, p. 244.
[53] Luckau, pp. 242, 268-72; 287-99; 306-14.
[54] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, p. 684.
[55] P. Mantoux, vol. 2, p. 403.
[56] Luckau, p. 254.
[57] Hoover, p. 234.
[58] Lansing, p. 272.
[59] Fromkin, *In the Time of the Americans*, pp. 260-3; Walworth, *Wilson and his Peacemakers*, pp. 394-5.
[60] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 187.
[61] Lentin, *Lloyd George, Woodrow Wilson*, p. 92.
[62] Noble, pp. 35 3-8, 362-3; Miquel, pp. 548-55.
[63] Callwell, vol. 2, p. 195.

[64] J. C. King, pp. 96-102; McDougall, *France's Rhineland Diplomacy*, pp. 70-72; Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, pp. 298-9.

[65] Lentin, *Lloyd George, Woodrow Wilson*, pp. 89-93.

[66] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 6/6/47, Cecil to Lloyd George, 27.5.19; Lentin, *Lloyd George, Woodrow Wilson*, p. 93.

[67] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 32 (30.5.19).

[68] House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F 45/9/29, Smuts to Lloyd George, 26.3.19; F45/9/3 3, Smuts to Lloyd George, 5.5.19; F 45/9/34, Smuts to lioyd George 14.5.19; F 45/9/35, Smuts to Lloyd George, 22.5.19; F45/9/39, Smuts to Lloyd George, 2.6.19.

[69] Ibid., F45/9/4, Lloyd George to Smuts, 3.6.19; F45/9/41, Smuts to Lloyd George, 4.6.19.

[70] Public Record Office, Cabinet Papers, CAB 29/28, British empire delegation minutes, 3 3 (1.6.19, a.m.).

[71] Ibid., 34 (1.6.19, p.m.)

[72] P. Mantoux, vol. 2, p. 268-72.

[73] Mordacq, *Le ministère Clemenceau*, vol. 3, p. 303; FRUS, vol. 11, p. 222.

[74] FRUS, vol. 11, p. 222.

[75] Library of Congress, Baker notebooks, 9.6.19.

[76] P. Mantoux, vol. 2, p. 274.

[77] D. Lloyd George, *Truth about the Peace Treaties*, vol. 1, pp. 678-8.

[78] Lentin, *Lloyd George, Woodrow Wilson*, p. 100.

[79] Yale University Library, House diary, 31.5.19.

[80] P. Mantoux, vol. 2, pp. 428-37.

[81] FRUS, vol. 6, pp. 341-2.

[82] P. Mantoux, vol. 2, p. 276.

[83] Library of Congress, Baker notebooks, 3.6.19.

[84] P. Mantoux, vol. 2, pp. 3 5 8-61; 363-75.

[85] Ministère de la Défense, Clemenceau Papers, 6N73, 'Incidents de Versailles'; Schiff, pp. 124-6.

[86] British Museum, Balfour Papers, Add. MS 49750/231-236, memorandum from Sir Ian Malcolm; Scottish Record Office, Lothian Papers 466/26 3.6.19: St Antony's College, Malcolm Papers, 8.5.19.

[87] P. Mantoux, vol. 2, p. 401; Schiff, pp. 114-34.

[88] P. Mantoux, vol. 2, pp. 462, 459-75.

[89] Klein, p. 214, n. 35; Holborn, pp. 145-7.

[90] Rudin, p. 316.

[91] Marder, vol. 5, pp. 270-82.

[92] FRUS, vol. 6, pp. 613-4; Yale University Library, House diary, 23.6.19.

[93] Epstein, pp. 311-24.

[94] Ibid., p. 314, n. 51.

[95] Nowak, p. 267; Schiff, p. 143.

[96] Epstein, chapter 12, *passim;* pp. 315-7.

[97] Ibid., pp. 325-6.
[98] Luckau, p. 91.
[99] Nowak, p. 266.
[100] P. Mantoux, vol. 2, p. 513.
[101] Eyck, vol. 1, p. 104; Luckau, pp. 109-12; Wheeler-Bennett, *Nemesis of Power* pp. 55-9; Epstein, pp. 320-23.
[102] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, pp. 83-4; Hankey, p. 181.
[103] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 89.
[104] Ministere des Affaires Etrangeres, Jules Cambon Papers, folder 100 (correspondence), Jules Cambon to Paul Cambon, 26.6.19.
[105] Garran,p. 271.
[106] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 96.
[107] National Archives of Canada, Christie Papers, vol. 7, file 21, 'The Dominions and the Peace Conference: A New Page in Constitutional History', by Clement Jones, p, 184.
[108] Riddell, *Intimate Diary*, p. 99.
[109] Shotwell, p. 382.
[110] Amery, vol. 1, p. 260.
[111] Lovin, p. 70.
[112] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 87.
[113] Hankey, pp. 182-5.
[114] Garran, p. 270.
[115] Yale University Library, House diary, 20.3.19.
[116] C. T. Thompson, p. 411.
[117] Headlam-Morley, p. 178.
[118] Marks, 'Smoke and Mirrors', p. 370, n. 138.
[119] F. Stevenson, p. 187.
[120] Duroselle, p. 886.
[121] H. Nicolson, *Peacemaking*, p. 368; Shotwell, p. 383.
[122] FRUS, vol. 11, pp. 597-604; H. Nicolson, *Peacemaking*, pp. 365-71; Schiff, pp. 167-71; Hankey, pp. 188-9; Callwell, vol. 2, p. 201.
[123] Eubank, p. 193.
[124] House, *Intimate Papers*, vol. 4, p. 487.
[125] Shotwell, p. 383.
[126] Schiff, pp. 170-2.
[127] Aldrovandi Marescotti, *Nuovi ricordi*, p. 110.
[128] Rowland, p. 495.
[129] C. T. Thompson, p. 421.
[130] Headlam-Morley, p. 180; Garran, p. 272; F. Lloyd George, p. 145; FRUS, vol. 11, pp. 603-4; Ashmead-Bartlett, pp. 208-10.
[131] Ryder, p. 224.
[132] Wake, p. 129.
[133] Epstein, pp. 388-9.
[134] Skidelsky, vol. 1, pp. 374-5, 378-9.

[135] Ibid., pp. 348-53.
[136] Keylor, 'Versailles and International Diplomacy', p. 485, n. 51.
[137] Ferguson, 'Keynes and German Inflation', p. 375.
[138] Schuker, *End of French Predominance*, p. 296.
[139] Schuker, *End of French Predominance*, p. 296.
[140] Keiger, p. 271.
[141] Kershaw, *Hitler*, pp. 148-53.
[142] Вж. напр. Cohen.
[143] Bessel, 'Why Did the Weimar Republic Collapse?', pp. 126-8.
[144] Schuker, *American 'Reparations' to Germany*, pp. 16-17; Marks, 'Reparations Reconsidered', *passim*.
[145] Marks, The Myths of Reparations', pp. 233-4; Eyck, vol. 1, pp. 174-5.
[146] P. Mantoux, vol. 1, p. 151.
[147] Schuker, *American 'Reparations' to Germany*, pp. 106-8; Marks, 'The Myths of Reparations', p. 233.
[148] Marks, 'Smoke and Mirrors', p. 348; Temperley, vol. 2, p. 54.
[149] Eyck, vol. 1, p. 318.
[150] Waite, chapter 8.
[151] Wheeler-Bennett, *Nemesis of Power*, p. 98.
[152] Ibid, pp. 145-6.
[153] Eyck, vol. 1, 223-4; Nekrich, chapter 1, *passim*.
[154] Вж. Weinberg, 'The Defeat of Germany', pp. 252-3.
[155] Department of State, *The Treaty of Versailles and After*, p. 27.

Заключение

[1] Ministères des Affaires Etrangères, Georges Mandel Papers, 234/2, 22.7.19.
[2] Steffens, p. 803.
[3] Sharp, 'The Genie', p. 25.
[4] Roosevelt, p. 97.
[5] FRUS, vol. 3, pp. 394-410.
[6] Ibid., pp. 403-5, 408-9; Burns, pp. 47-50.
[7] Schachtman, p. 189.
[8] Repington, p. 187; Watson, pp. 388-94, 458.
[9] Tumulty, p. 378.
[10] Ibid., p. 435.
[11] Ibid., p. 447-8; Hecksher, pp. 609-22.
[12] *The Economist*, 31. 12. 99.

Библиография

Съкращения

FRUS - *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919.*
PWW *The Papers of Woodrow Wilson.*

Непубликувани източници

Bodleian Library, Oxford
Alfred Milner Papers
British Museum, London
Arthur Balfour Papers
Churchill College, Cambridge
Archives of Lord Hankey of the Chart
Winston S. Churchill Papers, Charwell Group
Alan Leeper Papers
House of Lords Record Office
Lloyd George Papers
India Office Library, London.
George Nathaniel Curzon Papers
Edwin Montagu Papers
Library of Congress, Washington, D. C
The Ray Stannard Baker Papers
George Louis Beer Collection
Tasker H. Bliss Papers
Ministère des Affaires Etrangères, Paris
Jules Cambon Papers.
Paul Cambon Papers
Georges Mandel Papers
André Tardieu Papers
Série à Paix. 1914-1920
Europe, 1918-1929
Ministère de la Défense, Archives d'Armée de Terre. Château de Vincennes
Clemenceau Papers
National Archives of Canada, Ottawa
Oliver Mowat Biggar Papers
Robert Laird Borden Papers

Loring Christie Papers
National Library of Australia, Canberra
Frederic William Eggleston Papers
William Morris Hughes Papers
J. G. Latham Papers
B. R. Garran Papers
Public Record Office, London
Cabinet Papers, CAB 29/ Peace Conference and Other International Conferences
Scottish Record Office, Edinburgh
Lothian (Philip Kerr) Papers
St Antony's College, Oxford
Ian Malcolm Papers
University Microfilms International
Sidney Sonnino Papers
Yale University Library, New Haven
Gordon Auchincloss Papers
Edward Mandel House Papers
Charles Seymour Papers
Sir William Wiseman Papers

Публикувани източници

Йелавич, Б. *История на Балканите. XVIII-XX век.* Прев. М. Христова. Т. 1-2, С.: Амет-АХ, 2003.

Генов, Г. *Ньойският договор и България.* 2 изд. С.: Ваньо Недков, 2000.

Груев, Ст. *Корона от тръни.* Прев. Сл. Ораховац, Н. Бонев, Е. Силянов. С.: Бълг. писател, Летописи, 1991.

Кисинджър, Х. *Дипломацията.* Прев. Г. Илиев. Юл. Цветкова. С.: Труд, 1997.

Констант, Ст. [Данев, Ст.] *Фердинанд лисицата - цар на България.* Прев. Св. Минева, З. Тодорова, Л. Грозданова. С.: Интерфред, Вис Виталис, 1992.

Крамптън, Р. *Кратка история на България.* Прев. Ал. Шурбанов. С.: Отворено общество, 1994.

Т. Е. Лоурънс Арабски. *Седемте стълба на мъдростта.* Прев. Н. Розева. С.: Софи-Р. 2002.

Adam, M., 'France and Hungary at the Beginning of the 1920s', *War and Society in East Central Europe.* ed. B. K Kiraly, P. Pastor and I. Sanders, vol. 6, *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.* ed. B K Kiraly, P. Pastor and I. Sanders. New York, 1982.

Adamthwaite, A., *Grandeur and Misery: France's Bid for Power in Europe. 1914-1940.* London, 1995.

Adelson, R., *Mark Sykes Portrait of an Amateur.* London, 1967.

Ahmad, F., 'The Late Ottoman Empire', *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. ed. M. Kent. London, 1984.
Alastos, D. *Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary*. London, 1942.
Albrecht-Carrié, R., 'Fiume: Nationalism versus Economics', *Journal of Central European Affairs* (1942).
——, *Italy at the Paris Peace Conference*. Hamden, Connecticut, 1966.
Alcock, A., 'Trentino and Tyrol: From Austrian Crownland to European Region', *Europe and Ethnicity*. ed. S. Dunn and T. G. Fraser. London, 1996.
Aldcroft, D. H., *From Versailles to Wall Street, 1919-1929*. London, 1987.
——, 'The Versailles Legacy', *History Review*, 29 (December 1997).
Aldrovandi Marescotti, L., *Guerra diplomatica ricordi e frammenti di diario*. Milan, 1936.
——, *Nuovi ricordi e frammenti di diario per far seguito a 'Guerra diplomatica' (1914-1919)*. Milan, 1938.
Allizé, H., *Ma mission à Vienne*. Paris, 1933.
Almond, N., and Lutz, R. H. (eds.), *The Treaty of St. Germain: A Documentary History of its Territorial and Political Clauses*. Stanford, California, 1935.
Ambrosius, L. E., *Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition: The Treaty Fight in Perspective*. Cambridge, 1990.
Amery, L. S., *The Leo Amery Diaries*, ed. J. Barnes and D. Nicholson, 2 vols. London, 1980.
Anderson, M. S., *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*. London, 1966.
Andrew, C. M., and Kanya-Forstner, A. S., *France Overseas: The Climax of French Imperial Expansion, 1914-1924*. Stanford, California, 1981.
Antonius, G., *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. New York, 1965.
Apponyi, A., *The Memoirs of Count Apponyi*. London, 1935.
Armstrong, H. F., *Peace and Counterpeace: From Wilson to Hitler: Memoirs of Hamilton Fish Armstrong*. New York, 1971.
Ashmead-Bartlett, E., *The Tragedy of Central Europe*. London, 1923.
Azan, P., *Franchet d'Esperey*. Paris, 1949.
Baerlein, H. P., *The Birth of Yugoslavia*, 2 vols. London, 1922.
Bailey, T. A., *Woodrow Wilson and the Lost Peace*. Chicago, 1963.
Baker, R. S., *What Wilson Did at Paris*. New York, 1919.
——, *Woodrow Wilson and World Settlement: Written from his Unpublished Material*, 2 vols. London, 1923.
——, *Woodrow Wilson: Life and letters*, 8 vols. Garden City, New York, 1927-39.
Banac, I., *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca and London, 1984.
Bandholtz, H., *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied. Military Mission to Hungary. 1910-1920*. New York, 1966.
Barcsay, T., 'The Károlyi Revolution in Hungary, October 1918-March 1919', unpublished. DPhil. thesis, University of Oxford, 1971.

Bartlett, V., *Behind the Scenes at the Peace Conference*. London, 1920.
Baruch, B. M., *The Making of the Reparation and Economic Sections of the Treaty*. New York, 1920.
Bauer, O., *The Austrian Revolution*. London, 1925.
Beadon, R. H., *Some Memories of the Peace Conference. London*, 1933.
Beaverbrook, Lord, *The Decline and Fall of Lloyd George*. London, 1963.
Beers, B. F., *Vain Endeavor: Robert Lansing's Attempts to End the American-Japanese Rivalry*. Durham, North Carolina, 1962.
Bell, P. M. H., *France and Britain 1900-1940: Entente and Estrangement*. London and New York, 1996.
Bennett, G., *Cowan's War: The Story of British Naval Operations in the Baltic, 1918-1920*. London, 1964.
Bessel, R., *Germany after the First World War*. Oxford, 1993.
——, 'Why did the Weimar Republic Collapse?', *Weimar Why Did German Democracy Fail?*, ed. I. Kershaw. New York, 1990.
Birdsall, P., *Versailles: Twenty Years After*. London, 1941.
Block, R., 'City of the Future'. *New York Review of Books* (9 June 1994).
Boemeke, M., Feldman, G. D., and Glaser, E. (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*. Cambridge and Washington, 1998.
Bonsal, S., *Unfinished Business*. Garden City, New York, 1944.
——, *Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles*. New York, 1946.
Borden, R. L., *Robert Laird Borden: His Memoirs*, ed. H. Borden, 2 vols. London, 1938.
Borsanyi, G., *The Life of Communist Revolutionary, Bela Kun*. Highland Lakes, New Jersey, 1993.
Bosworth, R.J. B., 'Italy and the End of the Ottoman Empire', *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. M. Kent. London, 1984.
Bothwell, R., *Loring Christie*. New York and London, 1988.
Boyce, R. (ed.), *French Foreign and Defence Policy, 1918-1940: The Decline and Fall of a Great Power*. London and New York, 1998.
Brecher, F. W., 'French Policy towards the Levant, 1914-18', *Middle Eastern Studies*, 29/4 (1993).
Brown, J. M., *Gandhi's Rise to Power*. Cambridge, 1972.
——, *Gandhi: Prisoner of Hope*. New Haven and London, 1989.
Brown, R. C., *Robert Laird Borden*, 2 vols. Toronto, 1975-80.
Brownell, W., and Billings, J. N. A., *Close to Greatness: A Biography of William C. Bullitt*. New York and London, 1987.
Bruun, G., *Clemenceau*. Cambridge, Massachusetts, 1943.
Bunselmeyer, R., *The Cost of War, 1914-1919: British Economic War Aims and the Origins of Reparation*. Hamden, Connecticut, 1975.
Burgwyn, H. J., *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1940*. Westport, Connecticut, 1987.
——, *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915-1919*. Westport, Connecticut, 1993.
Burnett, P. M., *Reparation at the Paris Peace Conference from the Standpoint of the American Delegation*, 2 vols. New York, 1965.

Burns, M., 'Disturbed. Spirits: Minority Rights and New World Orders, 1919 and the 1990s', *New European Orders, 1919 and 1991*, ed. S. F. Wells and P. Bailey Smith. Washington, 1996.
Busch, B. C., *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. Albany, 1976.
——, *Britain, India and the Arabs, 1914-1921*. Berkeley, 1971.
Butler, H., *The Lost Peace*. London, 1941.
Butler, J. R. M., *Lord Lothian, Philip Kerr, 1882-1940*. London, 1960.
Cairns, J. C., 'A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France: 1919-1940', *American*.
Historical Review, 3 (1974).
Calder, K. J., *Britain and the Origins of the New Europe*. Cambridge, 1976.
Callimachi, A.-M., *Yesterday Was Mine*. New York, London and Toronto, 1949.
Callwell, C. F., *Field Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries*, 2 vols. London, 1927.
Cambon, P., *Correspondance, 1870-1924*, 3 vols. Paris, 1946.
Cambridge History of Japan, 6 vols. Cambridge, 1989.
Campbell, F. G., 'The Struggle for Upper Silesia, 1919-1922', *Journal of Modern History*, 42/3.
(September, 1970).
Campbell, J., *F. E. Smith, First Earl of Birkenhead*. London, 1983.
Cannadine, D., *The Decline and Fall of the British Aristocracy*. New Haven and London, 1990.
Carls, S. D., *Louis Loucheur and the Shaping of Modern France, 1916-1931*. Baton Rouge and London, 1993.
Carsten, F. L., *Revolution in Central Europe, 1918-19*. Berkeley and Los Angeles, 1972.
Carton de Wiart, A., *Happy Odyssey: The Memoirs of Lieutenant-General Sir Adrian Carton de Wiart*. London, 1950.
Cecil, R., *A Great Experiment: An Autobiography*. London, 1941.
——, *All the Way*. London, 1949.
Chernow, R., *The Warburgs*. New York, 1993.
Chi, M. S., *China Diplomacy, 1914-1918*. Cambridge, Massachusetts, 1970.
——, 'Ts'ao Ju-lin (1876-1966): His Japanese Connections', *The Chinese and the Japanese: Essays in Political and Cultural Interactions*, ed. A. Iriye. Princeton, New Jersey, 1980.
Chow, T., *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China*. Cambridge, Massachusetts, 1960.
Chu, P., *V. K. Wellington Koo: A Case Study of China's Diplomat and Diplomacy of Nationalism, 1912-1966*. Hong Kong, 1981.
Churchill, W. S., *The Aftermath*. New York, 1929.
——, *Great Contemporaries*. London, 1959.
Cienciala, A. M., 'The Battle of Danzig and the Polish Corridor at the Paris Peace Conference of 1919', *The Reconstruction of Poland, 1914-23*, ed. P. Latawski. London, 1992.

Cienciala, A. M, and Komarnicki, T., *From Versailles to Locarno: Keys to Polish Foreign Policy, 1919-1925*. Lawrence, Kansas, 1984.
Clemenceau, G., *Grandeur and Misery of Victory*. Toronto, 1930.
Clogg, R., *A Concise History of Greece*. Cambridge, 1992.
Cohen, W. I., *The American Revisionists: The Lessons of Intervention in World War I*. Chicago and London, 1967.
Connors, L., *The Emperor's Advisor: Saionji Kinmochi and Pre-war Japanese Politics*. London, 1987.
Cook, G. L., 'Sir Robert Borden, Lloyd George, and British Military Policy, 1917-1918' *Historical Journal*, 14/1 (1971).
Coolidge, H. J., and Lord, R. H., *Archibald Cary Coolidge*. Boston and New York, 1932.
Craig, G. A., and Gilbert, F. (eds.), *The Diplomats: 1919-1939*. New York, 1963.
Crozier, A. J., 'The Establishment of the Mandates System, 1919-25', *Journal of Contemporary History*, 14/3 (1979).
Cruttwell, C. R. M. F., *A History of the Great War, 1914-1918*. London, 1982.
Curry, G., 'Woodrow Wilson, Jan Smuts and the Versailles Settlement'. *American Historical Review*, 66/4 (July 1961).
Curry, R. W., *Woodrow Wilson and Far Eastern Policy, 1913-1921*. New York, 1968.
Czernin, F., *Versailles 1919*. New York, 1964.
Darwin, J., *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-1922*. New York, 1981.
Davies, N., 'Great Britain and Polish Jews, 1918-1920', *Journal of Contemporary History*, 8/2 (April 1973).
——, 'Lloyd George and Poland, 1919-20', *Journal of Contemporary History*, 6/3 (1971).
——, *White Eagle, Red Star: The Polish Soviet War, 1919-1920*. London, 1972.
——, *God's Playground: A History of Poland*, 2 vols. New York, 1982.
Deák, F., *Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York, 1942.
Debo, R. K., *Revolution and Survival: The Foreign Policy of Soviet Russia, 1917-18*. Toronto and Buffalo, 1979.
Department of External Affairs, Ottawa. *Documents on Canadian External Relations*, vol. 2, *The Paris Peace Conference*. Ottawa, 1969.
Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919*, 13 vols. Washington, 1942-7.
——, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Robert Lansing Papers, 1914-1920*, 2 vols. Washington, 1939-40.
——, *The Treaty of Versailles and After*. Washington, 1947.
Desmond, R. W., *Windows on the World: World News Reporting, 1900-1920*. Iowa City, 1980.
Deutscher, I., *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*. New York, 1965.
Dillon, E. J., *The Inside Story of the Peace Conference*. New York and London, 1920.

Dingman, R., *Power in the Pacific: The Origin of Naval Arms Limitations, 1914-1922*. Chicago, 1976.
Dockrill, M. L., and Goold, J. D., *Peace without Promise: Britain and the Peace Conferences, 1919-1923*. Hamden, Connecticut. 1981.
Dockrill, M. L., and Steiner, Z., 'The Foreign Office at the Paris Peace Conference in 1919', *International History Review*, 2/1 (January 1980).
Domiman, L., *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. New York, 1917.
Dontas, D. V., 'Troubled Friendship: Greco-Serbian Relations, 1914-1918', *The Creation of Yugoslavia*, ed. D. Djordjevic. Santa Barbara and Oxford, 1980.
Dragnich, A. N. *Serbia, Nikola Pasic, and Yugoslavia*. New Brunswick, New Jersey, 1974.
——, 'The Serbian Government, the Army and the Unification of Yugoslavs', *The Creation of Yugoslavia, 1914-1918*, ed. D Djordjevic. Santa Barbara and Oxford, 1980.
Duchêne, F., *Jean Monnet: The First Statesman of Independence*. New York, 1994.
Dugdale, B., *Arthur James Balfour, 1906-1930*. New York, 1937.
Dunn, S., and Fraser, T. G. (eds.), *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*. London, 1996.
Durham, M. E., *Twenty Years of Balkan Tangle*. London, 1920.
Duroselle, J.-B., *Clemenceau*. Paris, 1988.
Duus, P., *The Rise of Modern Japan*. Boston, 1976.
Dyer, G, 'The Turkish Armistice of 1918: 1 - The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918', *Middle Eastern Studies*, 8/2 (May 1972).
——, 'The Turkish Armistice of 1918: 2 - A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros', *Middle Eastern Studies*, 8/3 (October 1972).
Dziewanowski, M. K., *Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918-1922*. Stanford, 1969.
Eban, A., *An Autobiography*. New York, 1977.
Eckelt, F., The Internal Policies of the Hungarian Soviet Republic', *Hungary in Revolution, 1918-19*, ed. I. Volgyes, Lincoln. Nebraska, 1971.
Egerton, G. W., 'Britain and the "Great Betrayal": Anglo-American Relations and the Struggle for United States Ratification of the Treaty of Versailles, 1919-1920', *Historical Journal*, 21/4 (1978).
——, *Great Britain and the Creation of the League of Nations*. Chapel Hill, North Carolina, 1978.
——, 'The Lloyd George Government and the Creation of the League of Nations', *American Historical Review*, 79/2 (April 1974).
Ekmecic, M., 'Serbian War Aims', *The Creation of Yugoslavia*, ed. D. Djordjevic. Santa Barbara and Oxford, 1980.
Elcock, H., *Portrait of a Decision: The Council of Four and the Treaty of Versailles*. London, 1972.
Elon, A., *The Israelis: Founders and Sons*. New York, 1972.
Epstein, K., *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*. New York, 1971.

Esposito, D. M., 'Imagined Power: The Secret Life of Colonel House', *Historian*, 60/4 (Summer 1998).
Eubank, K. K., *Paul Cambon: Master Diplomatist*. Norman, Oklahoma, 1960.
Eyck, E., *A History of the Weimar Republic*, 2 vols. New York, 1970.
Farnsworth, B., *William C Bullitt and the Soviet Union*. Bloomington and London, 1967.
Farwell, B., *The Great War in Africa, 1914-1918*. New York and London, 1986.
Ferguson, N., 'Keynes and German Inflation', *English Historical Review*, 110/436 (April 1995).
——, *The Pity of War*. New York, 1999.
Fifield, R. H., 'Disposal of the Carolines, Marshalls, and Marianas at the Paris Peace Conference', *American Historical Review*, 51/3 (April 1946).
——, *Woodrow Wilson and the Far East: The Diplomacy of the Shantung Question*. New York, 1952.
Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*. London, 1996.
Fischer, L., *The Soviets in World Affairs: A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917-1929*. New York, 1960.
Fisher, J., *Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-19*. London, 1999.
Fitzhardinge, L. F., 'Hughes, Borden, and Dominion Representation at the Paris Peace Conference', *Canadian Historical Review*, 49/2 June 1968).
——, *The Little Digger, 1914-1912: William Morris Hughes. A Political Biography*, 2 vols. London and Sydney, 1979.
——, 'W. M. Hughes and the Treaty of Versailles, 1919', *Journal of Commonwealth Political Studies*, 5 (July, 1967).
Fitzherbert, M., *The Man Who Was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*. London, 1983.
Floto, I., *Colonel House in Paris: A Study of American Policy at the Paris Peace Conference, 1919*. Princeton, New Jersey, 1973.
Foch, F., *The Memoirs of Marshal Foch*. Garden City. New York, 1931.
Fogelsong, D. S., *America's Secret War against Bolshevism*. Chapel Hill and London, 1995.
French, D., '"Had We Known How Bad Things Were in Germany, We Might Have Got Stiffer Terms": Great Britain and the German Armistice', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, ed. M. Boemeke, G. D. Feldman and E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
Fried, A. (ed.), *A Day of Dedication: The Essential Writings and Speeches of Woodrow Wilson*. New York, 1965.
Friedman, I., The McMahon-Hussein Correspondence and the Question of Palestine', *Journal of Contemporary History*, 5/2 (1970).
——, *The Question of Palestine, 1914-1918: British-Jewish-Arab Relations*. Oxford, 1973.
Fromkin, D., *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York, 1989.

——, *In the Time of the Americans: FDR, Truman, Eisenhower, Marshall, MacArthur - The Generation that Changed America's Role in the World*. New York, 1995.
Fry, M. G., *Lloyd George and Foreign Policy*, 2 vols. Montreal and London, 1977.
Garnett, D. (ed.), *The Essential T. E. Lawrence*. New York, 1951.
Garran, R., *Prosper the Commonwealth*, Sydney, 1958.
Geddes, D., The Mandate for Yap', *History Today* (December 1993).
Gelfand, L. E., *The Inquiry*. New Haven, Connecticut, 1963.
George, A. L., and George, J. L., *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personality Study*. New York, 1964.
Gerson, L., *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914-1920: A Study in the Influence on American Policy of Minority Groups of Foreign Origin*. Hamden, Connecticut, 1972.
Gidney, J. A., *A Mandate for Armenia*. Kent, Ohio, 1967.
Gilbert, M., *Winston S. Churchill*, 8 vols. London, 1966-88.
——, *Sir Horace Rumbold: Portrait of a Diplomat, 1869-1941*. London, 1973.
Gilmour, D, *Curzon*. London, 1994.
Glazebrook, G. P. de T., *Canada at the Peace Conference*. London, Toronto and New York, 1942.
Glyn, A., *Eleanor Glyn*. London, 1968.
Gokay, B., 'Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20', *Middle Eastern Studies*, 32/2 (April 1996).
Goldstein, E., 'Great Britain and Greater Greece, 1917-1920', *Historical Journal*, 32/2 (1989).
——, *Winning the Peace: British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916-1920*. Oxford, 1991.
Gollin, A.M., *Proconsul in Politics: A Study of Lord Milner in Opposition and in Power*. London, 1964.
Grayson, C. T., *Woodrow Wilson*. Washington, 1960.
Gregory, J. D., *On the Edge of Diplomacy: Rambles and Reflections, 1902-1928*. London, 1928.
Grew, J.C., *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*. Boston, 1952.
Grigg, J., *The Young Lloyd George*. London 1973.
——, *Lloyd George: From Peace to War, 1912-1916*. London, 1985.
——, *Lloyd George: The People's Champion*. Berkeley and Los Angeles, 1978.
Griswold, A. W., *The Far Eastern Polity of the United States*. New Haven, Connecticut, 1938.
Guhin M. A., *John Foster Dulles: A Statesman and his Times*. New York and London, 1972.
Guiral, P., *Clemenceau et son temps*. Paris, 1994.
Hall, H. D., *Mandates, Dependencies and Trusteeship*. London, 1948.
Hancock, W. H., *Smuts: The Sanguine Years, 1810-1919*. Cambridge, 1962.
Hancock, W. H., and Van der Poel, J. (eds.), *Selections From the Smuts Papers*, 7 vols. Cambridge, 1966.

Hankey. M. P., *The Supreme Control at the Paris Peace Conference 1919: A Commentary*. London, 1963.
Hardach. G., *The First World War, 1914-1918*. Berkeley and Los Angeles, 1977.
Hardinge. C., *Old Diplomacy: The Reminiscences of Lord Hardinge of Penshurst*. London. 1947.
Harington, C., *Tim Harington Looks Back*. London, 1940.
Harris. H. W., *Peace in the Making*. London. 1920.
Harrod. R. F., *The Life of John Maynard Keynes*. London, 1951.
Haskins. C. H., and Lord, R. H., *Some Problems of the Peace Conference*. Cambridge, Massachusetts. 1920.
Headlam-Morley. J., *A Memoir of the Peace Conference 1919*, ed. A. Headlam-Morley, R. Bryant and A. Ciendala. London, 1972.
Heater. D., *National Self-Determination: Woodrow Wilson and his Legacy*. New York, 1994.
Hecksher, A., *Woodrow Wilson*. New York, 1991.
Helmreich, P. C., *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-20*. Columbus, Ohio, 1974.
Henig. R. B. (ed.). *The League of Nations*. New York, 1973.
Hess, R. L., 'Italy and Africa: Colonial Ambitions in the First World War', *Journal of African History* (1963).
Hiery, H. J., *The Neglected. War: The German South Pacific and the Influence of World War I*. Honolulu, 1995.
Hoensch, J. K., *A History of Modern Hungary, 186/-1986*. London and New York, 1988.
Holborn. H., 'Diplomats and Diplomacy in the Early Weimar Republic', *The Diplomats, 1919-1939*, ed. G. A. Craig and F. Gilbert. New York, 1963.
Hoover, H., *The Ordeal of Woodrow Wilson*. Baltimore and London, 1992.
House. E. M., *The Intimate Papers of Colonel House Arranged as a Narrative by Charles Seymour*, 4 vols. Boston and New York, 1926-8.
House, E. M., and Seymour, C. (eds.), *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference, 1918-1919, by American Delegates*. New York, 1921.
Hovi, K., *Cordon sanitaire or barrière de l'est?* Turku, 1975.
Howard, E., *Theatre of Life: Life Seen from the Stalls, 1913-1936*. London, 1936.
Howard, H. N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*. New York, 1966.
——, *Turkey, the Straits and U.S. Policy*. Baltimore and London, 1974.
Howard, M., *War and the Liberal Conscience*. Oxford, 1981.
Huddleston, S., *Peace-making at Paris*. London, 1919.
Hudson. G., 'The Far East at the End of the First World War', *Journal of Contemporary History*, 4/2 (April 1969).
Hudson. W. J., *Billy Hughes in Paris: The Birth of Australian Diplomacy*. West Melbourne. Victoria, 1978.
Hugessen, H. M. K., *Diplomat in Peace and War*. London, 1949.
Hughes, W. H., *Policies and Potentates*. Sydney, 1950.

——, *The Splendid Adventure*. Toronto, 1928.
Hunter, J., *The Emergence of Modern Japan*. London and New York, 1989.
Hunter Miller, D., *My Diary at the Conference of Paris, with Documents*, 21 vols. New York, 1928.
——, *The Drafting of the Covenant*, 2 vols. New York, 1928.
Huntford, R., *Nansen: The Explorer as Hero*. London, 1998.
James, L., *The Golden Warrior: The Life and Legend of Lawrence of Arabia*. London, 1990.
——, *Imperial Warrior: The Life and Times of Field-Marshal Viscount Allenby, 1861-1936*. London, 1993.
Jaszi, O., *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago and London, 1929.
Jedrezejewicz, W, *Pilsudski: A Life for Poland*. New York, 1982.
Jelavich, C., 'Nicholas P. Pasic: Greater Serbia or Jugoslavia?', *Journal of Central European Affairs*, 11/2 July 1951).
Jones, T., *Whitehall Diary*, vol. 1, *1916-1925*. London, 1969.
Károlyi, M., *Memoirs of Michael Károlyi: Faith without Illusion* London, 1956.
Kawamura, N, 'Wilsonian Idealism and Japanese Claims at the Paris Peace Conference', *Pacific Historical Review*, 66/4 (1997).
Kedourie, E., *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies* London, 1970.
——, The End of the Ottoman Empire', *Journal of Contemporary History*, 3/4 (October 1968).
Keegan, N. M., 'From Chancery to Cloister: The Chinese Diplomat Who Became a Benedictine. Monk', *Diplomacy and Statecraft*, 10/1 (1999).
Keiger, J., *Raymond Poincaré*. Cambridge, 1997.
Kenez. P., *Civil War in South Russia, 1919-1920*. Berkeley and Los Angeles. 1977.
Kennedy, A. L., *Old Diplomacy and New*. London, 1922.
Kennedy, M. D., *The Estrangement of Great Britain and Japan, 1917-1935*. Berkeley and Los Angeles, 1969.
Kent, B., *The Spoils of War: The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations, 1918-1932*. Oxford, 1989.
Kent, M., *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920*. London, 1976.
——, (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984.
——, *Moguls and Mandarins: Oil, Imperialism and the Middle East in British Foreign Policy, 1900-1940*. London, 1993.
Kershaw, I (ed.), *Weimar: Why Did German Democracy Fail*? New York, 1990.
——. *Hitler, 1889-1936: Hubris*. London and New York, 1998.
Kessler. H., *In the Twenties: The Diaries of Harry Kessler*. New York. 1971.
Keylor, W. R., 'Versailles and International Diplomacy', *The Treaty of Versailles A Reassessment after 75 Years*, ed. M. Boemeke. G. D. Feldmanand, E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
——, *The Legacy of the Great War*. Boston and New York, 1998.

Keynes, J. M., *Two Memoirs: Dr Melchior, a Defeated Enemy, and My Early Beliefs*. London, 1949.
——, *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1971.
Khoury, P., *Syria and the French Mandate*. Princeton, 1987.
King, J. C., *Foch versus Clemenceau: France and German Dismemberment, 1918-1919*. Cambridge, 1960.
King, W. [Wen-ssu Chin], *China at the Paris Peace Conference in 1919*. Jamaica and New York, 1961.
——, *V. K. Wellington Koo's Foreign Policy*. Shanghai, 1931.
Kinross, P. B., *Ataturk. A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*. London, 1964.
Kiraly, B. K., Pastor, P., and Sanders, I. (eds.), *War and Society in East Central Europe*, vol. 6, *Essays on World War I: Total War and Peacemaking: A Case Study on Trianon*. New York, 1982.
Kissinger, H. *Diplomacy*. New York, 1994.
Klein, F, 'Between Compiègne and Versailles: The Germans on the Way from a Misunderstood Defeat to an Unwanted. Peace', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, ed. M. Boemeke, G. D. Feldmanand, E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
Kleine-Ahlbrandt, W. L., *The Burden of Victory: France, Britain and the Enforcement of the Versailles Peace, 1919-1925*. Lanham, New York and London, 1995.
Klieman, A., *Foundations of British Policy in the Arab World The Cairo Conference of 1921*. Baltimore and London, 1970.
Klingaman, W., *1919: The Year Our World Began*. New York, 1987.
Klotz, L. L., *De la guerre à la paix: souvenirs et documents*. Paris, 1924.
Knock, T. J., *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order*. New York and Oxford, 1992.
Komarnicki, T., *Rebirth of the Polish Republic: A Study in the Diplomatic History of Europe, 1914-1920*. London, 1957.
Krüger, P., 'German Disappointment and Anti-Western Resentment, 1918-19', *Confrontation and Cooperation: Germany and the United States in the Era of World War I, 1900-1924*, ed. H. J. Schröder. Providence and Oxford, 1993.
Kumao, H, *Saionji Harada Memoirs: Fragile Victory, Prince Saionji and the 1930 London Treaty Issue*, trans. T. F. Mayer-Oakes. Detroit, 1968.
Lacey, R., *The Kingdom*. New York and London, 1981.
La Fargue, T. E., *China and the World War*. Stanford, California, 1937.
Laffan R. G. D., *The Serbs: The Guardians of the Gates*. New York, 1989.
Landau, Z., 'The Economic Integration of Poland 1918-23', *The Reconstruction of Poland, 1914-23*, ed. P. Latawski. London, 1992.
Langer, W. L., 'The Well-Spring of our Discontents', *Journal of Contemporary History*, 3/4 (October 1968).
Lansing, R., *The Big Four and Others of the Peace Conference*. Boston, 1921.
——, *The Peace Negotiations: A Personal Narrative*. Boston and New York, 1921.

Laroche, J., *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré, 1913-1926.* Paris, 1957.
Latawski. P., 'Roman Dmowski, the Polish Question, and Western Opinion. 1915-1918: The. Case of Britain'. *The Reconstruction of Poland, 1914-23, ed.* P. Latawski. London, 1992.
Latham, J. G., *The Significance of the Peace Conference from an Australian Point of View.* Melbourne, 1920.
Lauren, P. G., 'Human Rights in History Diplomacy and Racial Equality at the Paris Peace Conference', *Diplomatic History,* 2/3 (1978).
Lazo. D. D., 'A Question of Loyalty: Robert Lansing and the Treaty of Versailles'. *Diplomatic History,* 9/1 (Winter 1985).
Lebow. R. N., 'Woodrow Wilson and the Balfour Declaration'. *Journal of Modern History,* 40/4 (1968).
Ledeen, M., *The First Duce: D'Annunzio at Fiume.* Baltimore. 1977.
Lederer, I. J., *Yugoslavia at the Peace Conference: A Study in Frontiermakmg.* New Haven and London, 1963.
Lentin. A., *Lloyd George, Woodrow Wilson and the Guilt of Germany.* Leicester, 1984.
——, 'Lord Cunliffe, Lloyd George, Reparations and Reputations at the Paris Peace Conference, 1919', *Diplomacy and Statecraft,* 10/1 (1999).
——, 'Trick or Treat? The Anglo-French Alliance, 1919', *History Today,* 42 (December 1992).
Levene. M., 'The Balfour Declaration: A Case of Mistaken Identity', *English Historical Review* (January 1992).
——, 'Nationalism and Its Alternatives in the International Arena: The Jewish Question at Paris, 1919', *Journal of Contemporary History,* 28 (1993).
——, *War, Jews, and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919.* Oxford and New York, 1992.
Lewis, David L., *W.E. B. DuBois: Biography of a Race, 1868-1919.* New York, 1993.
Liddell Hart, B., *Foch: The Man of Orleans.* London, 1931.
Lieven, A., *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence.* New Haven and London, 1994.
Link, A. S., *Wilson: The Road to the White House.* Princeton, New Jersey, 1947.
——, *Wilson: The New Freedom.* Princeton, New Jersey, 1956.
——, *Wilson the Diplomatist.* Chicago, 1963.
——, *Wilson: Confusions and Crises, 1915-1916.* Princeton, New Jersey, 1964.
Lloyd George, D., *The Truth about Reparations and War Debts.* London, 1932.
——, *War Memoirs,* 6 vols. London, 1934.
——, *The Truth about the Peace Treaties,* 2 vols. London, 1938.
Lloyd George, F., *The Years that Are Past.* London, 1967.
Louis, W. R., *British Strategy in the Far East, 1919-1939.* Oxford, 1971.
——, *Great Britain and Germany's Lost Colonies, 1914-1919.* Oxford, 1967.
Lovin, C. R., *A School for Diplomats: The Paris Peace Conference of 1919.* Lanham, Maryland, 1997.
Lowe, C. J., and Dockrill, M. L., *The Mirage of Power,* 3 vols. London and Boston, 1972.

Lowe, C. J., and Marzari, F., *Italian Foreign Policy, 1870-1940.* London and Boston, 1975.
Lowry, B., *Armistice 1918.* Kent, Ohio, and London, 1996.
Luckau, A., *The German Delegation at the Paris Peace Conference.* New York, 1971.
Lundgreen-Nielsen, K., *The Polish Problem at the Paris Peace Conference: A Study in the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918-1919.* Odense, 1979.
——, 'Aspects of American Policy towards Poland at the Paris Peace Conference and the Role of Isiah Bowman', *The Reconstruction of Poland, 1914-23,* ed. P. Latawaski. London, 1992.
——, 'The Mayer Thesis Reconsidered. The Poles and the Paris Peace Conference, 1919', *International History Review,* 7/1 (February 1985).
Macartney, C. A., *Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences 1919-1937.* London and New York, 1937.
——, *National States and National Minorities.* New York, 1934.
Macfie, A. L., 'The British Decision regarding the Future of Constantinople, November 1918-January 1920', *Historical Journal,* 18/2 (1975).
——, *The End of the Ottoman Empire, 1918-1923.* London and New York, 1998.
Mackay, R. F., *Balfour: Intellectual Statesman.* Oxford and New York, 1985.
MacMillan, M., 'Canada and the Origins of the Imperial War Cabinet'. *Imperial Canada, 1867-1917,* ed. C. M. Coates. Edinburgh, 1997.
Magosci, P. R., *Historical Atlas of East Central Europe.* Toronto, 1993.
Maier, C. S., *Recasting Bourgeois Europe.* Princeton, 1975.
——, The Truth about the *Treaties? Journal of Modern History,* 51 (March 1979).
Malcolm, I., *Lord Balfour: A Memory.* London, 1930.
Mamatey, V. S., *The United States and East Central Europe, 1914-1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda.* Princeton, New Jersey, 1957.
Mamatey V. S., and Luza, R., (eds.), *A History of the Czechoslovak Republic, 1918-1948.* Princeton, 1973.
Mansel, P., *Constantinople: City of the Worlds Desire, 1453-1924.* New York, 1995.
Mansergh, N., *The Commonwealth Experience,* 2 vols. Toronto and Buffalo, 1983.
Mantoux, E., *The Carthaginian Peace.* London, 1946.
Mantoux, P., *The Deliberations of the Council of Four,* 2 vols, ed. and trans. A. S. Link. Princeton, New Jersey, 1992.
Marder, A. J., *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904-1919,* 5 vols. London, 1970.
Marks, S., *Innocent Abroad: Belgium at the Paris Peace Conference of 1919.* Chapel Hill, 1981.
——,'The Myths of Reparations', *Central European History,* 11/3 (1978).
——, 'Reparations Reconsidered: A Reminder'. *Central European History* 2/4 (1969).
——, 'Smoke and Mirrors', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years,* ed. M. Boemeke, G. D. Feldman and E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.

Marlowe, J., *Late Victorian: The Life of Sir Arnold Talbot Wilson*. London. 1967.
Marston, F. S., *The Peace Conference of 1919: Organisation and Procedure*. London. 1944.
Martel, G., 'The Prehistory of Appeasement: Headlam-Morley, the Peace Settlement and Revisionism', *Diplomacy and Statecraft*, 9/3 (November 1998).
Masaryk, T. G., *The Making of a State: Memories and Observations, 1914-1918*. New York, 1969.
Maxwell, E., *R.S.V.P.: Elsa Maxwell's Own Story*. Boston and Toronto. 1954.
May, A. J., *The Passing of the Hapsburg Monarchy, 1914-1918*, 2 vols. Philadelphia, 1966.
Mayer, A. J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919*. New York, 1967.
Mazower, M., 'Minorities and the League of Nations in Interwar Europe'. *Daedalus*, 126/2 (1997).
——, 'Two Cheers for Versailles', *History Today*, 49/7 (July 1999).
McCrum, R., 'French Rhineland Policy at the Paris Peace Conference, 1919', *Historical Journal*, 21/3 (1978).
McDougall, W. A., *France's Rhineland Diplomacy, 1914-1924: The Last Bid for a Balance of Power in Europe*. Princeton. New Jersey, 1978.
——, 'Political Economy versus National Sovereignty: French Structures for German Economic Integration after Versailles', *Journal of Modern History*, 51 (March 1979).
McDowall, D., *A Modern History of the Kurds*. London and New York, 1996.
Mee, C. L., *The End of Order: Versailles 1919*. New York, 1980.
Ministero degli Affari Esteri, *I documenti diplomatici italiani*, 6th ser., ed. R. Mosca. Rome, 1956.
Miquel, P., *La paix de Versailles et l'opinion publique française*. Paris, 1972.
Mitchell, D., *1919: Red Mirage*. New York, 1970.
Mitrovic, A., 'The 1919-1920 Peace Conference in Paris and the Yugoslav State: An Historical Evaluation', *The Creation of Yugoslavia, 1914-1918*, ed. D. Djordjevic. Santa Barbara and Oxford, 1980.
Mommsen, W. J., 'Max Weber and the Peace Treaty of Versailles', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, ed. M. Boemeke, G.D. Feldman and E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
Monroe, E., *Britain's Moment in the Middle East*. Baltimore, 1963.
Montgomery, A. E., 'The Making of the Treaty of Sèvres of 10 August 1920', *Historical Journal*, 25/4(1972).
Mordacq, G. H., *Clemenceau au soir de sa vie*, 2 vols. Paris, 1933.
——, *Le ministère Clemenceau*, 4 vols. Paris, 1931.
Morgan, K. O., *David Lloyd George: Welsh Radical as World Statesman*, Westport, Connecticut. 1982.
Mosley, L., *Curzon: The End of an Epoch*. London. 1961.
Napier, H. D., *The Experiences of a Military Attaché in the Balkans*. London, 1924.
Nassibian, A., *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*. New York, 1984.

Nekrich, A. M., *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations, 1922-1941*. New York, 1997.
Nelson, H. I., *Land and Power: British and Allied Policy on Germany's Frontiers 1916-19*. London and Toronto, 1963.
Neu, C. E., *The Troubled Encounter: The Untied States and Japan*. New York, 1975.
Nevakivi, J., *Britain, France and the Arab Middle East, 1914-1920*. London, 1969.
Newman, B., *Secret Servant*. London, 1935.
Nicolson, H., *Curzon: The Last Phase*. London, 1934.
——, *Peacemaking 1919*. London, 1964.
Nicolson, N., ed., *Vita and Harold: The letters of Vita Sackville-West and Harold Nicolson*. London, 1993.
Nish, I. H., *Alliance in Decline: A Study in Anglo-Japanese Relations, 1908-23*. London, 1972.
——, *Japanese Foreign Policy, 1869-1942: Kasumigaseki to Miyakezaka*. London, 1977.
Nitti, E., *Rivelazioni: dramatis personae*. Naples, 1948.
Noble, G. B., *Policies and Opinions at Paris, 1919: Wilsonian Diplomacy, the Versailles Peace, and French Public Opinion*. New York, 1935.
Nordholt J. W. S., *Woodrow Wilson: A Life for World Peace*. Berkeley, 1991.
Northedge, F.S., '1917-1919: The Implications for Britain', *Journal of Contemporary History*, 3/4 (October 1968).
Nowak, K. E, *Versailles*. London, 1928.
Orga, I., *Portrait of a Turkish Family*. London and New York, 1988.
Orlando, V. E., *Memorie (1915-1919)*. Milan, 1960.
Ormos, M., 'The Hungarian Soviet Republic and Intervention by the Entente', *War and Society in East Central Europe*, vol. 6. *Essays on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon*, ed. B. K. Kiraly, P. Pastor and I. Sanders. New York, 1982.
Orpen, W., *An Onlooker in France, 1917-1919*. London, 1921.
Pakula, H., *Queen of Rumania*. London, 1989.
Palmer, A. W., *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. London, 1993.
Palmer, E, *Bliss, Peacemaker*. Freeport. New York, 1970.
Paloczi-Horvath, G., *The Undefeated*. London, 1993.
Pandey, B. N., *The Break-up of British India*. London and New York, 1969.
Pastor, P., *Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918-1919 and the Big Three*. New York, 1976.
Perman, D., *The Shaping of the Czechoslovak State: A Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia*. Leiden, 1962.
Petsalis-Diomidis, N., *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*. Thessaloniki, 1978.
Pipes, R., *Russia under the Bolshevik Regime*. New York, 1995.
Poincaré, R., *Au service de la France XI: A la recherche de la paix, 1919*. Paris, 1974.

Pope, N., and Pope, H., *Turkey Unveiled: Atatürk and After*. London, 1997.
Pugach, N. H., *Paul S. Reinsch: Open Door Diplomat in Action*. Millwood, New York, 1979.
Pugh, M., *Lloyd George*. London and New York, 1988.
Raffo, P., 'The Anglo-American Preliminary Negotiations for a League of Nations', *Journal of Contemporary History*, 9/4 (1974).
Rattigan, E., *Diversions of a Diplomat*. London, 1924.
Rawlinson, A., *Adventures in the Near East 1918-1922: In Three Parts*. London and New York, 1924.
Reinharz, J., *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*. New York and Oxford, 1993.
Renouvin, P., *War and Aftermath, 1914-1929*. New York, 1968.
Repington, C., *After the War: London, Paris, Rome, Athens, Prague, Vienna, Budapest, Bucharest, Berlin, Sofia, Coblenz, New York, Washington: A Diary*. Boston and New York, 1922.
Reynolds, D., *Britannia Overruled*. London and New York, 1991.
Ribot, A., *Journal d'Alexandre Ribot et correspondences inédites, 1914-1922*. Paris, 1936.
Riddell, G., *Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After 1918-1923*. London, 1933.
Riddell, G., et al, *The Treaty of Versailles and After* New York, 1935.
Rodd, J. R., *Social and Diplomatic Memories*, 3 vols. London, 1925.
Röhl, J. C. G., *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*. Cambridge, 1996.
Roosevelt, N., *A Front Row Seat*. Norman, Oklahoma, 1953.
Rose, K., *King George V*. London, 1983.
Roskill, S., *Hankey: Man of Secrets*, 3 vols. London, 1972.
Roszkowski, W., 'The Reconstruction of the Government and State Apparatus in the Second Polish Republic', *The Reconstruction of Poland, 1914-23*, ed. P. Latawski. London and Basingstoke, 1992.
Rothschild, J., *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle and London, 1974.
Rowland, P., *Lloyd George*. London, 1975.
Rowley, C. D., *The Australians in German New Guinea, 1914-1921*. Carlton, Victoria, 1958.
Rudin, H., *Armistice, 1918*. New Haven, Connecticut, 1944.
Ryan, A, *The Last of the Dragomans*. London, 1951.
Ryder, A. J., *The German Revolution of 1918*. Cambridge, 1967.
Sakmyster, T. L., 'Great Britain and the Making of the Treaty of Trianon', *War and Society in East Central Europe*, vol. 6, *Essays on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon*, ed. B. K. Kiraly, P. Pastor and I. Sanders. New York, 1982.
——, *Hungary's Admiral on Horseback. Miklòs Horthy, 1918-1944*. New York, 1994.
Saladino, S., 'In Search of Sidney Sonnino', *Reviews in European History* (1976).

Salter, A., *Slave of the Lamp: A Public Servant's Notebook.* London, 1967.
Sanders., R., *The High Walls of Jerusalem: A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine.* New York, 1983.
Sayer, D., *The Coasts of Bohemia: A Czech History.* Princeton, New Jersey, 1998.
Schachtmann, T., *Edith Woodrow.* New York, 1981.
Schiff, V., *The Germans at Versailles 1919.* London, 1930.
Schrecker, J. E., *Imperialism and Chinese Nationalism; Germany in Shantung.* Cambridge, Massachusetts, 1971.
Schröder, H.-J., *Confrontation and Cooperation: Germany and the United States in the Era of World War I, 1900-1924.* Providence and Oxford, 1993.
Schuker, S. A., *American 'Reparations' to Germany, 1919-33: Implications for the Third World Debt Crisis.* Princeton, 1988.
——, *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan.* Chapel Hill, North Carolina, 1976.
——, 'The Rhineland Question', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years,* ed. M. Boemeke, G. D. Feldman and E. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
Schüller, R., *Unterhändler des Vertrauens: aus den nachgelassenen Schriften von Sektionschef Dr. Richard Schüller,* ed. J. Nautz. Munich, 1990.
Schwabe, K., 'Germany's Peace Aims and the Domestic and International Constraints', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years,* ed, M. Boemeke, G. D. Feldman and E. Glaser. Cambridge and *Washington,* 1998.
——, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918-1919: Missionary Diplomacy and the Realities of Power.* Chapel Hill and London, 1985.
Schwarcz, V., *The Chinese Enlightenment Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919.* Berkeley, 1986.
Scott, C. P., *The Political Diaries of C. P. Scott, 1911-1928,* ed. T. Wilson. London, 1970.
Seton-Watson, C., *Italy from Liberalism to Fascism, 1870-1925.* London, 1967.
——, '1919'. *Review of International Studies* (1989).
Seton Watson, H., and Seton-Watson, C., *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary.* London, 1981.
Seymour, C., *Letters from the Paris Peace Conference.* New Haven and London, 1965.
Sforza, C., *Fifty Years of War and Diplomacy in the Balkans.* New York, 1940.
——, 'Sonnino and his Foreign Policy'. *Contemporary Review* (1929).
Shaarawi, H., *Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist (1879-1924).* New York, 1986.
Shanafelt, G. W., 'An English Lady in High Albania: Edith Durham and the Balkans', *East European Quarterly,* 30/3 (1996).
Sharp, A., 'The Genie that Would Not Go Back into the Bottle: National Self Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement', *Europe and Ethnicity The First World War and Contemporary Ethnic Conflict,* ed. S. Dunn and T. G. Fraser. London, 1996.

——, *The Versailles Settlement: Peacemaking in Paris, 1919.* London, 1991.
Shotwell, J. T., *At the Paris Peace Conference.* New York, 1937.
Siiverman, D. P., *Reconstructing Europe after the Great War.* Cambridge, Massachusetts, 1982.
Skidelsky, R., *John Maynard Keynes: A Biography,* 2 vols. London, 1983.
Sluglett, P., *Britain in Iraq, 1914-1932.* London, 1976.
Smith, M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922.* New York. 1973.
Snelling, R. C., 'Peacemaking, 1919: Australia, New Zealand and the British Empire Delegation at Versailles'. *Journal of Imperial and Commonwealth History,* 4/1 (1975).
Sonyel, S. R., *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement.* London and Beverley Hills, 1975.
Soutu, G.-H., 'The French Peacemakers and their Home Front', *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years,* ed. M. Boemeke, G. D. Feldman and F. Glaser. Cambridge and Washington, 1998.
Spector, S., *Rumania at the Paris Peace Conference: A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu.* New York, 1962.
Spence,J. D., *The Search for Modern China.* New York and London. 1990.
Stadler, K. R., *The Birth of the Austrian Republic, 1918-1921.* Leyden, 1966.
——, 'The Disintegration of the Austrian Empire', *Journal of Contemporary History,* 3/4 (October 1968).
Steed, H. W., *Through Thirty Years, 1892-1922: A Personal Narrative,* 2 vols. Garden City. New York, 1924.
Steffens, L., *The Autobiography of Lincoln Steffens.* New York, 1931.
Stein, L., *The Balfour Declaration.* London. 1961.
Stevenson, D., *The First World War and International Politics.* Oxford, 1991.
——, 'France at the Paris Peace Conference' *French Foreign and Defence Policy, 1918-1940: The Decline and Fall of a Great Power,* ed. R. Boyle. London and New York, 1998.
——. 'French War Aims and the American Challenge, 1914-1918', *Historical Journal,* 22/4 (1979).
Stevenson, F., *Lloyd George: A Diary,* ed. A. J. P. Taylor. London, 1971.
Stickney, F. P., *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affairs, 1912-1923.* Stanford, California, 1926.
Storrs, R., *Orientations.* London, 1937.
Sugar, P. F., and Lederer, I. J. (eds.), *Nationalism in Eastern Europe.* Seattle and London, 1994.
Suny, R. G, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History.* Bloomington and Indianapolis, 1993.
Sykes, C., *Crossroads to Israel 1917-1948.* Bloomington and London, 1973.
Tanner, M., *Croatia: A Nation Forged in War.* New Haven and London, 1997.
Tardieu, A.. *The Truth about the Treaty.* Indianapolis, 1921.
Taylor, A. J. P., *The Troublemakers.* London, 1993.
Tayior, E., *The Fall of the Dynasties: The Collapse of the Old Order, 1905-1922.* New York, 1963.

Temperley, H. W. V. (ed.), *A History of the Peace Conference of Paris*, 6 vols. London, 1920-24.
——, 'How the Hungarian Frontiers were Drawn'. *Foreign Affairs*, 6 (1928).
Thompson, C. T., *The Peace Conference Day by Day*. New York, 1920.
Thompson, J. M., *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*. Princeton. New Jersey, 1966.
Tihany, L. C., The Baranya Republic and the Treaty of Trianon', *War and Society in East Central Europe*, vol. 6, *Essays on World War I: Total War and Peacemaking: A Case Study on Trianon*, ed. B. K. Kiraly, P. Pastor and I. Sanders. New York, 1982.
Tillman, S. P., *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919*. Princeton, 1961.
Tokes. R. L., 'Bela Kun: the Man and the Revolutionary', *Hungary in Revolution 1918-19*, ed. I. Völgyes. Lincoln, Nebraska, 1971.
Toynbee, A., *Acquaintances*. London, 1967.
Trachtenberg, M., *Reparation in World Politics: France and European Economic Diplomacy, 1916-1923*. New York, 1980.
——, 'Reparations at the Paris Peace Conference', *Journal of Modern History*, 51 (March 1979).
——, 'Versailles after Sixty Years', *Journal of Contemporary History*, 17 (1982).
Tumulty, J. P., *Woodrow Wilson as I Knew Him*. New York, 1921.
Ullman, R. H., *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*, 3 vols. Princeton, 1961-72.
Unterberger, B. M., 'The United States and National Self-Determination: A Wilsonian Perspective', *Presidential Studies Quarterly*, 26/4 (Fall 1996).
——, *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill, 1989.
——, 'Woodrow Wilson and the Bolsheviks: The "Acid Test" of Soviet American Relations', *Diplomatic Histor546y*, 11/2 (Spring 1987).
Vansittart, R., *The Mist Procession: The Autobiography of Lord Vansittart*. London, 1958.
Vermes, G., 'The October Revolution in Hungary: From Károlyi to Kun', *Hungary in Revolution, 1918-19*, ed. I. Völgyes. Lincoln, Nebraska, 1971.
Villard, O. G, *Fighting Years: Memoirs of a Liberal Editor*. New York, 1939.
Vivarelli, R., *Storia delle origini del fascismo*, 2 vols. Bologna, 1991.
Vopicka, C. J., *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatists Life in the Storm Centre of Europe*. Chicago, 1921.
Waite, R. G. L., *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918-1923*. Cambridge, Massachusetts, 1952.
Walker, C. J., *Armenia: The Survival of a Nation*. London, 1990.
Wallace, W. S., *The Memoirs of The Rt. Hon. Sir George Foster, P.C., G.C.M.G*. Toronto, 1933.
Wallace, W. V., 'Czechs and Slovaks', *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*, ed. S. Dunn and T. G. Fraser. London, 1996.
Wallach, J., *Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell: Adventurer,*

Adviser to Kings, Ally of Lawrence of Arabia. New York, 1996.
Walworth, A., *Wilson and his Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919* New York, 1986.
——, *Woodrow Wilson,* 2nd edn. Baltimore, Maryland, 1965.
Wambaugh, S., *Plebiscites since the World War,* 2 vols. Washington, 1933.
Wandycz, P. S., *France and her Eastern Allies, 1919-1925; French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno.* Minneapolis, 1962.
——, *The Lands of Partitioned Poland, 1895-1918.* Seattle and London, 1974.
——, *The United States and Poland.* Cambridge, Massachusetts, 1980.
——, 'Dmowski's Policy and the Paris Peace Conference: Success or Failure?', *The Reconstruction of Poland, 1914-23,* ed. P. Latawski. London and Basingstoke, 1992.
Watson, D., *Georges Clemenceau: A Political Biography.* New York, 1974.
Watt, R. M., *The Kings Depart.* New York, 1968.
Webster, C., *The Congress of Vienna, 1814-1815.* London, 1963.
Weinberg, G. L., The Defeat of Germany in 1918 and the European Balance of Power', *Central European History,* 2/3 (1969).
——, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe 1933-36.* Highlands, New Jersey, 1994.
Weintraub, S., *A Stillness Heard around the World.* New York and Oxford, 1985.
Wemyss, W., *The Life and Letters of Lord Wester Wemyss.* London, 1935.
West, R., *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia.* New York, 1941.
Wheeler-Bennett, J., *Brest-Litovsk.* London, 1963.
——, *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918-1945.* London, 1956.
White, W., *Dateline: Toronto. The Complete Toronto Star Dispatches, 1920-1924.* New York, 1985.
White, W. A., *The Autobiography of William Allen White.* New York, 1946.
Widenor, W. C., *Henry Cabot Lodge and the Search for an American Foreign Policy.* Berkeley, 1980.
Willert, A., *The Road to Safety: A Study in Anglo-American Relations.* New York, 1953.
Williams, W., *The Tiger of France: Conversations with Clemenceau.* New York, 1949.
Wilson, J., *Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T. E. Lawrence.* London, 1989.
Wilson, W., *The Papers of Woodrow Wilson,* ed. A. S. Link, 69 vols. Princeton, New Jersey, 1966-.
Windisch-Grätz, L., *My Adventures and Misadventures,* ed. and trans. C. Kessler. London, 1965.
Winstone, H. V. E., *Gertrude Bell.* London, 1980.
Wolff, R. L., *The Balkans in our Time.* New York, 1967.
Woodhouse, J., *Gabriele D'Annunzio: Defiant Archangel.* Oxford, 1998.

Wormser, G. M., *Clemenceau vu de près.* Paris 1979.
Yapp, M., *The Making of the Modern Near East 1792-1923.* London and New York, 1987.
——, *The Near East since the First World War.* London and New York, 1991.
Yearwood, P., '"On the Safe and Right Lines": The Lloyd George Government and the Origins of the League of Nations, 1916-1918'. *Historical Journal* 32/1 (1989).
Yergin, D., *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power.* New York, 1991.
Zamir, M., 'Faisal and the Lebanese Question, 1918-20', *Middle Eastern Studies,* 27/3 (1991).
Zamoyski, A., *Paderewski.* London, 1982.
Zebel, S. H., *Balfour: A Political Biography.* Cambridge, 1973.
Zeine, Z. N., *The Emergence of Arab Nationalism, with a Background Study of Arab Turkish Relations in the Near East.* Beirut, 1966.
Zeman, Z., *The Masaryks: The Making of Czechoslovakia.* London and New York, 1990.
Zimmern, A., *The Third British Empire.* London, 1926.
Zinner, P. E., The Diplomacy of Eduard Benes', *The Diplomats 1919-1939,* ed. G. A. Craig and F. Gilbert. New York, 1963.
Zivojinovic, D. R., *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917-1919.* Boulder, 1972.

Показалец

Абдула, крал на Йордания - 496-8, 517

Австралия - 7, 64, 669, 71-3, 84, 124, 130, 133-8, 220, 232, 290, 378, 381, 384-5, 387-8, 473, 488,561. 774

Австрия - 8, 12-3, 31, 131, 142-3, 146-7, 149, 1535, 158-60, 165167, 173, 177, 182, 190, 226, 254, 260, 266-7, 2812, 284, 286-91, 293, 295-6, 298-311, 313-4, 317, 321, 324, 328, 341, 343, 351-2, 355, 357, 359, 363-5, 435-6, 451, 558, 564, 581, 586, 591-2; *вж. и* Сен Жермен, Договор от

Австро-Унгария - 7-8, 13, 20, 30, 38, 78, 80, 83, 89, 119, 136, 141-3, 145-51, 154, 155-7, 162, 175-6, 196, 254-5, 277, 281, 283-6, 293, 298-311, 319-21, 337, 340-3, 345, 349, 351-2, 360, 366, 446, 499, 581, 584, 592; *вж. и* Австрия, Унгария

Аденауер, Конрад - 212

Азербайджан - 87, 446, 539, 541

Айнщайн, Алберт - 518

Албания -73, 143-4, 152, 156-7, 159, 165, 174, 182, 341, 352, 354, 366, 368, 420, 422, 426-7, 431-42, 450-1, 487, 552

Александър, княз на Югославия - 145, 150-1

Алънби, генерал Едмънд - 468, 470, 479, 489, 492-3, 508

Анадола - 429, 446, 456, 459, 462, 523-4, 528, 530-3, 536-7, 539-41, 543, 546

анкети - 134, 457, 479-80, 494, 515, 545

Апони, граф Алберт - 325-6

арабски национализъм - 463, 470, 473, 485, 495

Армения - 11, 33, 87, 130, 285, 428-9, 446, 450, 452. 456-62, 467. 477, 480, 500, 523, 528, 530-3, 537, 539, 540-4, 547-8, 549. 551-2, 554, 587

Ататюрк, Кемал - 448-52, 519, 527-9, 534, 538, 540-1, 544-54

Бавария - 89, 191, 214, 305. 311, 321, 558, 580

балтийски (прибалтийски) държави - 65, 78, 80. 87-8, 96-7, 272-4; *вж. и* Естония, Финландия, Латвия, Литва

Балфур, Артър - на много места

Балфур, Декларация на - 472, 511-3, 515-6, 518

Банат - 11, 141, 149, 155, 159-63, 166-9, 171-3, 327, 353

Барания - 155, 171

Барнс, Джордж - 126

Барух, Бърнард - 184, 228

Бачка - 155, 171

Бейкър, Рей Станард - 21, 23, 36, 38, 80, 88, 122, 247, 332-3, 359, 365, 371, 411, 413, 570

Бел, Гъртруд - 485-7, 497-8

Бел, Йоханес - 575

Беларус - 31, 258, 264, 278, 500

Белгия - 7, 11-2, 20, 39, 42, 56, 71, 83, 85, 121, 137-40, 159, 200, 210-2, 224, 230, 236-8, 244, 260, 271, 301-2, 331, 333-6, 361, 390, 393, 407, 418, 458, 569-70, 582, 584

белогвардейци - 94, 97, 99, 103-5,

107, 109-10, 279, 318, 452, 460, 539-40; *вж. и* Деникин, Антон; Колчак, Александър
Бенеш, Едвард - 188, 281-3, 285, 287-9, 292-5, 297, 299
Бенсън, адмирал Уилям - 219, 221-2
Бесарабия - 90, 160, 163, 170, 173
Бисмарк, Ото фон - 113, 134, 202, 210, 214, 260, 340, 354, 432, 556
Близък изток - 7-13, 54, 56, 82, 101, 119, 130-1, 136, 174, 182, 336, 420, 426, 452, 454-61, 463-8, 474-5, 477, 479, 482-3, 485, 487, 491-5, 498-9, 515-6, 524, 531, 543
Блис, генерал Таскър - 22, 45, 81, 89, 324, 411
болшевики - 32, 87, 88-9, 91-6, 98-111, 137, 169, 191, 196, 200, 202, 206, 230, 246, 257, 263, 271-9, 282, 285, 302, 311, 318-19, 321, 324, 347, 367, 383, 431, 492, 539-41, 544, 547-8, 573, 592
Бонсал, Стивън - 296-7, 370, 372, 409, 413, 439, 442, 523
Бордън, сър Робърт - 67-8, 71, 73, 86, 89, 97, 103, 117, 124, 136, 333, 370, 388, 406
Борис III, цар на България - 175-6, 181
Босна - 9, 141, 146-7, 149, 153, 155, 159, 343, 351, 451
босненски мюсюлмани - 147, 150, 484
Бота, генерал Луис - 71, 133, 137, 568
Бохемия - 244, 282-3, 287, 289-90, 298, 301, 304; *вж. и* Чехословакия -
Бразилия - 69, 80, 271, 386
Брандайс, Луис - 515
Братиану, Йон - 159, 161-4, 166-7, 169-71, 178, 188, 316, 322-5, 588
Братислава - *вж.* Пресбург
Брест-Литовск, Договор от - 88, 103, 107, 200, 229, 584
Британска империя - 7, 56, 64, 69, 78, 99, 117-9, 121, 124, 130-1, 135-6, 139, 222, 232, 235, 269, 314, 384, 386-7, 461, 465, 472, 477, 481, 506, 540, 550, 568, 586
Брокдорф-Ранцау, граф Улрих - 291, 305, 556-7, 559-62, 564, 566, 570, 572-3
Буковина - 160, 163, 166, 173, 298
Букурещ, Договор от (1915) - 442
Букурещ, Договор от (1916) - 162, 167, 316
Букурещ, Договор от (1918) - 167, 200, 316
Булит, Уилям - 26, 105-8, 565, 590
Буржоа, Леон - 117, 122-3, 125, 128, 388
Бъклър, Уилям - 102
България - 8-9, 143-4, 154, 157-9, 166, 168-9, 17382, 190, 196, 306, 324, 328, 353, 421, 428, 442-4, 446, 451, 498, 551, 586
Вайцман, Хаим - 474, 499-503, 505-14, 516-9
Варшава, битката за - 279
Великобритания – на много места
Венизелос, Елевтериос - 10, 86, 179-80, 282, 354, 366, 386, 388, 4207, 429-32, 440, 442-4, 452, 520, 522-6, 546, 548-51
Веснич, Миленко - 154-5, 162
Виенски конгрес - 11-2, 42, 70, 184, 188, 201, 340
Викс, полковник - 315, 317
Вилнюс - 254, 264, 271, 274-6, 280
Вилхелм II, кайзер на Германия - 202-4, 445, 576
вина за войната, клауза - 239,

306, 564, 580
военни престъпления - 349, 385
Втора световна война - 8, 13, 83-4, 111-2, 140, 159, 172-3, 176, 212, 220, 227, 275, 280, 439, 441, 450, 515, 519, 579, 588, 591
Върховен икономически съвет - 85, 226
Върховен съвет, организация - 74-5
Галиполи -72, 91, 446, 451, 459, 465, 550
Галиция - 254, 260, 263, 276-8, 293, 298, 304
Ганди, Махатма - 73, 485, 489, 491-2
Гданск - *вж.* Данциг
Германия - на много места
Германска Източна Африка (дн. Бурунди, Руанда и Танзания) - 72, 130, 139р 490
Германска Югозападна Африка (дн. Намибия) - 72, 120, 130, 133, 567
германски колонии - *вж.* Шандун, Тихоокеански острови, Германска Източна Африка, Германска Югозападна Африка
Глин, Елинор - 185-6, 575
Гомпърс, Самюъл - 126
Горна Силезия - 209, 242, 262, 268-71, 282, 293, 298, 558-9, 562, 569
Грейсън, адмирал Гари Т. - 45, 92, 125, 171, 216-7, 245, 248-9, 412
Грузия - 87, 130, 422, 446, 539, 541, 587
Гурар, Анри - 474, 493, 496
Гърция - 64, 66, 71, 73, 78, 143-4, 154, 156-9, 168, 174, 176-7, 179-82, 206, 341, 354, 366, 420-32, 434-44, 450, 452, 454, 456-7, 505, 521-30, 536-9, 546-50, 552-4, 587
Д'Анунцио, Габриеле - 356-7, 363, 3659, 495, 589
Д'Епре, Луи Франше -97, 315, 321
Дагестан - 87, 539
Далмация - 90, 141-2, 144, 146, 155, 298, 341, 344-5, 352, 354, 357, 360-3, 366-8
Даниълс, Джоузеф - 220-2
Дания - 210, 557
Данциг - 6, 209, 246, 258, 262, 264, 266-8, 271, 280, 559, 563, 581, 594-5, 591
Деникин, Антон - 94, 99, 100, 109-10, 539-40
Джордж V, крал на Великобритания - 63, 191, 202, 314
Дмовски, Роман -25662, 266, 274-6, 280, 293
Добруджа - 156, 173-9, 181
Додеканезки острови - 341, 354, 366, 431-2, 440, 530
Домерк, Гастон - 468
Дресел, Елис - 557
Дълес, Джон Фостър - 239, 565
Дърам, Едит - 152, 434-7
Дьо Гол, Шарл - 263
Еберт, Фридрих - 197, 573
Египет - 65-6, 339, 350, 367, 458, 464-8, 484-5, 487-9, 492-3, 506, 508
Елзас и Лотарингия - 31-2, 42, 55-6, 113, 193, 196, 199, 201, 210-1, 241, 248, 266, 277, 309, 317,1 395, 558
Ерцбергер, Матиас - 572, 579
Есад Топтани паша - 436-7, 441-2
Естония - 8, 88, 271-5, 588
Етиопия - 111, 328, 337, 350
Жаботински, Владимир - 508, 512-3
жените на Мирната конференция - 184, 576
жени, права на - 82
Заглул, Саид - 488-9
задължителен арбитраж - 114.

117, 123, 125
Измир - *вж.* Смирна
Икономическите последствия на мира - 225, 580; *вж. и* Кейнс, Джон Мейнард
Индия -7, 65-71, 73, 76, 99-100, 302, 376, 384, 428-9, 446, 453, 457-8, 462, 464-5, 467-8, 480, 483-5, 487, 489-93, 507, 512, 530, 534-6, 539, 542-3, 568
Ирак - *вж.* Месопотамия
Ирландия - 10, 25, 29-30, 59, 65-6, 102, 279, 492, 503, 588, 590
Исмет, Иньоню - 551-2, 554
Испания - 7, 12, 27, 128, 271, 380, 439, 450
Истрия - 142, 344-5, 352, 363, 368-9
Италия - на много места
Йоланд, остров - 11, 588
Йонеску, Таке - 166
Кавказ - 14, 65-6, 97, 100, 130, 200, 455, 458-60, 467, 483, 492, 538-40, 547
Камбон, Жул - 184, 265, 428
Камбон, Пол - 43, 49, 329, 461, 577
Камерун - 130, 135, 139
Канада - 7, 12, 46, 66-8, 71, 73, 84, 86, 89, 90, 97, 103, 124, 136, 170, 182, 186, 205, 232, 235, 247, 333, 370, 381, 384, 406, 540, 578, 584
Каринтия - 31, 289, 308-9
Карл I, император на Австрия - 148, 298, 306
Каройи, Михал - 313-5, 317-8, 321, 327
Картън де Уиърт, генерал - 263, 278
Касълрей, лорд - 12
Кейнс, Джон Мейнард - 60-1, 224-8, 232-3, 236, 238, 320, 565, 579-80
Кер, Филип - 64, 70, 90, 104-6, 191, 216, 242-3, 266, 477
Киликия - 455, 461, 480, 495, 548
Килски канал - 219
Китай - 9-10, 12, 42, 91, 120, 128, 130-1, 137, 161, 188, 271, 361, 373, 376-81, 383-4, 387, 390-419, 555, 576, 592
Клагенфурт - 154-5, 169, 308-9
Клемансо, Жорж – на много места
Клементел, Етиен - 227
Клоц, Луи-Люсиен - 183, 236-7
Кокс, сър Пърси - 483, 497
Колчак, Александър - 94, 109-10, 272
Константин I, цар на Гърция - 424-5, 430, 548-9
Константинопол - 101, 145, 154, 422-4, 426, 443-4, 446-53, 455, 457-9, 462, 470-1, 476, 490-1, 521, 525, 527-31, 533, 536, 538-9, 543-7, 549-54
Корея - 11, 34, 82, 376-7, 399
Косово - 151, 438-9, 553; *вж. и* Алабания, Югославия
Кралство на сърби, хървати и словенци - *вж.* Югославия
Крамарж, Карел - 188, 281, 287, 289, 292
Крейн, Чарлс - 286, 494, 515
Ку, Уелингтън - 388, 402-6, 408-9, 413, 416, 418
Кун, Бела - 107, 311-3, 317-26, 354
Кънлиф, лорд - 232-3, 238
Кързън, Джордж - 64, 92, 100, 271, 400, 417, 453-4, 464, 467, 469-70, 473, 477,481, 493, 497, 504, 507, 513,517, 533-40, 545-54
кюрди - 429, 446, 457, 459, 462, 467, 482, 484, 487, 497, 451-5, 548, 553-4
Кюрдистан - 9, 11, 456, 528, 539,

541, 543, 548, 552
Ламонт, Томас - 184, 223, 233, 580
Лансинг, Робърт - 10, 19, 22, 27-8, 30, 45, 75, 186, 189, 204, 219, 286, 291, 399, 401, 403, 405-7, 410-1, 418, 460, 470, 565, 579, 590
Ларно, Фердинанд - 122-3, 388
Латвия - 8, 88, 271-5
Латинска Америка - 271, 399
Лвов - 81, 264, 268, 276-7
Ленин, Владимир Илич - 88, 91, 101, 106-7, 109,111, 255, 279, 284, 312, 318-9
Ли Син Ман -
Ливан - 463, 466-7, 470, 473, 475-6, 478, 494, 496-7
Литва - 8, 88, 209, 254, 258, 262-3, 271-2, 274-6, 280
Литвинов, Максим - 102, 108
Лодж, Хенри Кабът - 23, 96, 192-4, 541, 590
Лозана, Договор от -551, 553-4
Лойд Джордж, Дейвид – на много места
Лонг, Уолтър - 222, 481-2
Лондон, Договор от - 146, 337, 341-2, 345-7, 349, 359, 361-2, 364-5, 436, 520
Лондон, срещи в (декември 1918 г.) - 39, 340, 349, 354, 463
Лорънс, Т. Е. - 10, 465, 472-5, 477, 479-80, 486-7, 494, 498
Лоу, Бонар - 58,1 103, 185, 192, 551, 567
Лу Ченсян - 391-4, 404-5, 411, 418
Лудендорф, Ерих - 195-6, 205
Лушьор, Луи - 49, 236, 238, 240
Люксембург - 211-2, 333-4, 584
Македония - 143-4, 154, 156, 158, 173-7, 180-1, 422, 439, 449, 451, 457
Макино, барон - 371, 380, 383, 385-6, 388-9. 404-5, 407-11
Максуел, Елза - 185-7
малцинства - 30, 78, 144, 159, 163, 168, 172, 244, 258, 271-2, 274-5, 280, 290-1, 314, 316, 412, 427, 433-4, 484, 501, 515, 523, 527, 552, 587-8, 591
мандати -119, 127, 129-40, 383, 423, 433, 439,-40, 443, 456-7, 461-2, 464, 475, 478, 480, 490, 494, 496, 506, 508-10, 515-20, 522, 529-33, 536-7, 541, 5435, 586, 591
Манджурия - 111, 376-7, 397-9
Манту, Пол - 75, 330
Мария, кралица на Румъния - 10, 161, 170-1, 325, 388
Мароко - 7, 130, 135, 348, 467
Маси, Уилям - 73, 134, 136-8, 387
Масарик, Томаш - 281-8, 291, 293-4, 296, 297-8
Масарик, Ян - 298
Международен съд - 126, 591
Международна организация на труда - 9, 68, 126-7, 332-3, 586, 591
Мексико - 20, 27-8, 96, 381-3, 439, 481
Мелхиор, Карл - 225, 580
Мемел - 209, 275-6
Месопотамия - 66, 446, 456, 462-7, 471, 479-84, 486-8, 490-1 493-4, 496-7, 516, 539, 541-4
Милнър, лорд - 139, 478, 568
младотурци - 424, 435-6, 445, 459
Монтагю, Едуин - 73, 229, 232-3, 462, 487, 489-91, 507, 511, 530, 535, 568
Мордак, генерал Анри - 49, 52, 79, 137, 190, 246, 250-1, 298, 463, 495, 526
Мосул - 453, 463, 466-7, 471, 480-5, 494, 497, 511, 544, 553
Мусолини, Бенито - 112, 327, 350, 354, 356-7, 367-9, 441, 551, 589

"Мънроу", доктрина - 27, 127-9, 204, 222, 388, 399, 402
Мърдок, Кийт - 72
Мюлер, Херман - 575
Мюнхен, Споразумение от - 295, 297, 327
Намибия - *вж.* Германска Югозападна Африка.
Нансен, Фритьоф - 109
Науру - 10, 138-9
Неймиър, Луис - 184, 259
Никола I, крал на Черна гора - 151-4
Никълсън, Харолд - 5, 45, 69-70, 115, 160-1, 168, 182, 190, 261, 290, 315, 319-20, 337, 4425, 432-3, 438, 440, 505, 529-30, 536, 562, 565, 577
Нити, Франческо - 366-8, 537
Нова Гвинея - 130, 134
Нова Зеландия - 64, 66, 68, 71, 73, 84, 130, 133-6, 138, 381, 387, 550
Нортклиф, лорд - 58-9, 107, 234
Ньой, Договор от - 179-80, 444, 552; *вж. и* България
Нюфаундленд - 7, 66, 71, 86
обезщетения - 32, 41, 223, 230-1, 234-7, 269, 557, 570; *вж. и* репарации
Общество на народите (ОН) - на много места
ООН - 112, 140, 418
Орландо, Виторио – на много места
Орпен, Уилям - 187
Османска империя - 8-9, 13, 40, 66, 80, 114, 127, 130, 143-4, 146, 154-5, 157, 164-5, 174, 177, 190, 196, 328, 341, 422-4, 429-30, 434-7, 442, 444-7, 44950, 453-9, 462-7, 469, 471, 476-7, 480, 483, 487-8, 490-1, 493-4, 501, 516, 519, 522, 527-9, 532-3, 536, 538, 541-4, 586; *вж. и* Турция.
Очинклос, Гордън - 188, 388
Падеревски, Игнаций - 256, 260-1, 263, 266, 268, 270, 276, 280, 285, 293, 295
Палестина - 33, 446, 455-6, 462-4, 466-9, 471-2, 474-5, 477-9, 483, 493-4, 496-7, 499, 501-3, 506-19
Панамски канал - 27, 219, 380
Панафрикански конгрес - 138
Пашич, Никола - 142-9, 154
Персия - 65, 88, 306, 445, 453, 458-9, 463, 467, 480-4, 487, 492, 498, 536, 542-3, 553
Петен, Анри - 207, 212
Пико, Жорж - 455, 461, 464-6, 468-71, 477-9, 481, 498, 507, 510, 516, 520
Пилсудски, Йозеф - 254-63, 271, 274-5, 278-80, 282
Пишон, Стефан - 35, 49, 75, 95, 132, 240, 259, 342, 407, 455, 463, 475-6, 479, 538
плебисцити - 31, 210, 250, 265, 267-8, 270, 295, 304, 308-10, 326, 569, 591
Поанкаре, Раймон - 35, 50, 54-6, 86, 103, 123, 125, 132, 191, 213, 240, 249, 251-2, 474, 479, 495, 550-1
Полски коридор - 265-8, 271, 280, 365, 584
Полша - 8-10, 29-30, 34, 78, 80-1, 83, 88, 90, 96, 98, 129, 137, 157, 161, 187-8, 193, 206, 209, 242, 254, 246, 252-82, 287-8, 293-5, 299, 302, 304, 312, 319, 331-3, 358, 450, 500, 510, 562, 567-9, 577, 581-2, 584, 587, 592
Португалия - 12, 68, 72, 80, 89, 121, 131, 138-9, 350, 364, 386, 555
предварителен договор с Германия - 208, 217
предварителна мирна конференция - 11, 20, 42, 44, 190

Пресбург - 286, 293, 297
примирия - 20, 37, 38-9, 52, 55, 67, 88, 94, 107, 109, 169, 177, 192, 195-8, 208, 210, 222, 225, 230-1, 254, 257, 273, 275, 277, 279, 283, 308, 322, 342, 345, 356, 441, 446-8, 452, 455, 462, 483, 547, 550, 558-9, 562-4, 572
Принкипо - 101-4, 107, 187
Пруст, Марсел - 190
Първата световна война – на много места
Пършинг, генерал Джон - 40, 76, 184, 186, 207-8
работнически бунтове - 89, 590
разоръжаване - 10, 32, 39, 114-5, 123, 125, 178, 206, 213-4, 241, 333, 417, 563, 581-2
расово равноправие, клауза за - 127, 361, 370, 379, 384-90, 406-7, 410-1, 416
Рауф, Хюсеин - 447-9
Рейнска област - 193, 196-7, 206, 208, 211-7, 240-2, 244-5, 248, 250-1, 269, 331, 558-9, 563, 566-8, 576-7
Ренер, Карл - 299, 303-4, 307, 311
репарации - 39, 41, 78, 84, 104, 110, 179, 181, 183, 189, 199, 201, 213-4, 216-7, 223-4, 226, 228, 230-42, 244-5, 249, 269, 299-300, 307-8, 326, 331, 333, 335, 361, 366, 555, 559, 562-5, 567-70, 580-2, 591
републиканци, САЩ - 23, 50, 117, 193-4, 215, 228, 590
Рига, Договор от - 279
Ридъл, Джордж - 249, 269, 331
Ротшилд, лорд - 502, 507
Руанда - 9, 140
Рузвелт, Теодор - 21, 23-4, 375, 380
Рузвелт, Франклин, Д. - 20, 158, 589
Румъния - 10, 12, 71, 88, 90, 98, 137, 141, 143, 15574, 176, 178, 181-2, 200, 227, 229, 259, 263, 279, 281, 285, 288, 299, 308, 313-20, 322-5, 327, 331, 353, 450, 588
Русия - на много места
рутенци - 276-8, 288, 292, 295-7, 327
Саар -210, 241-2, 244-6, 250, 267, 269, 331, 349, 559, 562-3, 591
Сазонов, Сергей - 94, 103
Сайкс, сър Марк - 455, 461, 464-6, 468-71, 477-9, 481, 498, 505, 507, 510, 512, 516, 520, 541
Сайонджи, принц - 370-7, 385, 398, 410, 416
Самоа - 130, 134-5, 138
самоопределение - 12, 29-31, 80, 96, 102, 131, 151, 155-6, 158, 173, 177, 199, 201, 258, 269-70, 272, 274-5, 277-8, 285-6, 289, 291, 299, 304-5, 308, 314, 326, 332, 337-8, 350, 362, 405-6, 409, 426-7, 434, 446, 459, 469, 471, 473, 475, 485, 488, 490, 494, 515, 517, 521, 524, 539-40, 558, 581
Сараево - 143-5, 147, 574
САЩ – на много места
Севър, Договор от -519, 547-8, 552, 554; *вж. и* Турция.
Сен Жермен, Договор от - 298, 304, 311
Сесил, сър Робърт - 58, 112, 120-2, 125, 127-8, 131, 211, 345, 386, 388, 469, 503-4
Сетън-Уотсън, Робърт - 147, 149, 155
Сиймор, Чарлс - 169, 182, 281, 290, 364, 432
Симон, Анри - 135, 139
Сирия - 135, 446, 448, 455-6, 462-4, 466-8, 471, 473-9, 482-3, 485, 487-8, 493-8, 515-7, 519, 531-2, 538, 542-3
Скапа Флоу - 65, 196, 222, 571, 582

Скот, С. П. - 279. 505
Словакия -9, 30. 64, 98. 168, 257, 279, 281-99, 313. 315. 327
Словения -80. 141, 143. 145-50, 154-5, 159. 298. 308-10. 319. 343, 351-2, 369, 587
Смирна (Измир) - 423. 426. 432, 520-30, 533. 536-7. 539. 544, 546. 549. 552, 587
Смътс, генерал Ян - 67, 71-2, 117-20. 122. 127, 131. 133-4. 136, 197, 231, 269-70. 319-21, 331. 388, 469, 567-8
Сомалия - 130, 350
Сонино. Сидни - 75, 77, 95, 100, 151, 158. 186, 203. 329. 336. 338-41. 343-50. 353-4, 360-1. 363-6, 369, 431. 499, 520-2. 525-6. 529, 537
Сталин, Йосиф - 111-2, 278. 297, 324, 548
Стамболийски. Александър - 175-6, 179-80, 551
Стивънс. Линкълн - 99, 105-7
Стивънсън, Франсис - 44, 59, 62, 70, 186, 198, 235, 243. 336. 420, 525. 533. 555. 576
Сторс, Роналд - 510. 513
Студена война - 9. 442
Судети - 289, 291-2, 581: *вж. и* Чехословакия
Суецки канал - 66, 453, 466-7, 489, 507. 536
Съветът на десетте - 74; *вж. и* Върховен съвет
Съвет на четиримата - 74, 109, 139. 204-5. 238. 243, 245-8, 263, 267-70. 290-1. 303. 306. 309. 312, 316. 318-9, 322-4, 328-36, 353, 358-9, 363, 365. 371. 407-10. 412, 416, 440. 461. 479. 481, 491, 520. 525-6. 555, 564, 568-9, 571, 574-5
Съмнър. лорд - 232-3
Сърбия - 9-12. 80. 86, 141-63, 166-9, 172. 174-6. 188. 238. 263, 310. 315. 342-3. 351. 369, 431, 433. 435-40, 442, 444. 484
Съюзници – на много места
Тайланд - 12
Тардьо. Андре - 40. 49. 77, 215-6, 240. 246. 248. 329. 555
Тафт. Уилям - 23. 375
Тешен - 262, 276, 280, 287-8, 293-5, 298
Тирол - 129, 299-300, 304. 306. 351. 362, 369
Тисо, Йозеф - 297
тихоокеански острови - 7. 72, 78, 138. 380, 383. 405: *вж. и* Науру, Нова Гвинея, Самоа.
Того - 135, 139
Тойнби, Арнолд - 184. 460. 462
Тракия - 144-5, 173-4, 176-7, 179-81. 422. 424, 426, 429. 432. 440, 442-4, 446. 451. 453-4. 523, 533, 539. 546, 550, 552-3
Трансилвания - 160. 163-6. 170, 173, 298, 315-7, 320. 327
Триянон. Договор от - 327, 552; *вж. и* Унгария.
Троцки, Лев - 92, 101. 279, 321, 500
Трумбич, Анте - 145-9, 162
Турция - 81, 88. 131. 143-6. 154. 156-7. 174, 176, 178, 180-2, 196. 306, 308, 420-4, 426, 428-30, 432, 442, 444-62. 468, 470-2. 478, 482-3, 491. 493, 510, 520-34. 536-42. 544-54
Уайт, Хенри -22, 45. 414
Уиймис. адмирал Уестър - 222
Уикъм Стийд, Хенри - 107, 147-8, 284, 309, 348
Уилсън, Арнолд - 482-7. 497-8
Уилсън, Едит - 22. 25. 37, 45, 154-5, 183.187. 189. 193. 216-7. 247
Уилсън, Удроу – на много места
Уилсън. Хенри - 14. 124. 207, 209. 212, 218. 242-3. 247. 323. 462,

482-3, 492, 526, 540, 546, 555, 566
Уингейт, Реджиналд - 488-9
Украйна - 11, 30-1, 87, 90, 96-8, 256-8, 262-6, 271, 276-80, 285, 500, 587
Унгария - 9, 13, 89, 107, 146, 150, 154--5,1 159-160, 162-4, 168-9, 171-2, 178, 182, 190, 242, 244, 246, 263, 282-5, 289-93, 295-303, 306-7, 310-28, 331, 353-5, 357, 437, 451, 560, 564, 579, 586, 591
Фейсал, крал на Ирак - 282, 470, 472-80, 484, 486-7, 489, 493-8, 513-7, 553
Фердинанд I, цар на България - 174-6, 179, 181
Филби, Сент Джон - 486, 497
Филимор, сър Уолтър - 117
Финландия - 80, 88, 131, 272, 587-8
Фиуме - 276, 323, 336, 338, 352, 355-63, 365-9, 409, 412, 495, 520, 522
Фонтенбло, Меморандум от - 232, 242-5, 267, 319, 567
Фош, Фердинанд - 52, 95, 98-9, 111, 170, 187, 196-7, 206-9, 211-2, 245, 247-51,262, 292, 314, 318, 331, 333, 555, 571, 574, 576, 583, 489
Франкфуртер, Феликс - 509
Франция – на много места
Френско-пруска война (1870-1) - 47, 93, 201, 575, 582
Хабсбургска династия - 148, 281, 283, 299, 300, 302, 314, 321, 345
Халер, Йозеф - 256, 262
Ханки, сър Морис - 34, 53, 68, 77, 133, 183, 185, 192, 206, 242-3, 306, 330, 336, 361, 407, 420, 540
Хаус, полковник Едуард - 20-2, 25, 36-40, 43, 45, 47, 69, 76, 97, 105-7, 121-3, 136, 138, 153, 169-70, 182-4, 188-90, 192, 214-7, 221, 234, 247, 250-1, 286, 296, 339, 345-6, 350-1, 356, 358-9, 364-5, 370-1, 385, 387-9, 400, 407, 409, 411, 432, 439, 455-7, 461, 478, 505, 509, 523, 569, 571, 575, 577
Хелголанд (Хелиголанд) - 219-20
Херцел, Теодор - 501-2, 512
Химанс, Пол - 334
Хинденбург, Паул фон - 195-6, 205, 573
Хитлер, Адолф - 112, 172, 195, 200, 205, 250, 268, 271, 274, 276, 292, 297, 310-1, 327, 369, 459, 519, 555, 579-80, 582-3, 585, 588-9, 591
Хлинка, Андрей - 596-7
Хо Ши Мин - 82
Холандия - 7, 202, 204, 211, 334, 583-4
Хорти, Миклош - 321 324, 327
Хувър, Хърбърт - 83-5, 108-9, 169, 352, 564
хуманитарни помощи, администрация за - *вж.* Хувър, Хърбърт.
Хънтър Милър, Дейвид - 28, 121, 419
Хърбърт, Обри - 437, 487
Хърватия - 9-10, 80, 141, 143, 145-52, 155-6, 158-9, 298-9, 313, 315, 319, 343, 351-2, 355, 363, 367, 369, 484
Хюс, Били - 67, 69, 72-3, 124, 134-8, 140, 232, 235, 378, 387-8, 574
Хюсеин ибн Али, шариф на Мека - 470-1,498
Цингтао - *вж.* Шандун
ционизъм - 11, 285, 462, 474, 499-503, 505-19, 590
Челере, Маки ди - 346-9
Черна гора - 8, 141, 149, 151-4, 156-7, 159, 434, 436-8
Четиринадесетте точки (Удроу Уилсън) - 31, 34, 38-9, 54, 67, 79, 102, 116, 137, 205, 230, 242, 246-7,

253, 261, 334, 341, 344-5, 359, 362, 380, 390, 409, 411, 457, 488, 497, 531, 554, 557-8, 566
Четирите принципа (Удроу Уилсън) - 32, 469
Чехословакия - 8, 73, 80, 83, 129, 137, 157, 161, 182, 193, 206, 259, 276, 278, 280-97, 299, 304, 308, 310, 312, 314-5, 317, 323-5, 327, 332, 352, 494, 581, 587, 592
Чехословашки национален съвет - 282, 485-6
Чешки легион - 110, 284, 286
Чинда, виконт - 371-2, 385-6у 388у 407у 409у 417
Чичерин, Георгий - 101-2, 106, 109, 551
Чърчил, Уинстън - 59, 63-4, 76, 91, 95, 99-100, 103-5, 110-1, 124, 144, 203, 231, 493, 497, 503, 505, 516-8, 530, 568
Шандун - 378, 380, 393, 395-8, 400, 402-14, 416-9, 576
Шлезвиг-Холщайн - 210
Щефаник, Милан - 282
Югославия - 8, 10, 13, 29, 80, 141-2, 147-51, 154-6, 158-60, 167-9, 171-4, 176, 178-82, 283, 288, 290, 296, 299-300, 306, 308-10, 314-5, 322, 325, 327, 343-5, 349, 352-4, 358, 369-1, 366-9, 439, 441, 587-8
Югославски национален комитет - 146
Южна Африка - 63, 66-9, 71-2, 130, 133-4, 140, 269, 331, 442, 490, 567-8
Япония - 9-12, 34, 42, 65, 71, 74-5, 77, 82, 86, 96-100, 112, 121, 127-8, 130, 134, 137-8, 140, 221, 265, 329, 335, 361, 370-90, 393, 396-414,

Съдържание

Благодарности 5
Въведение 7

Част I
Подготовка за мира
1. Удроу Уилсън пристига в Европа 19
2. Първи впечатления 36
3. Париж 46
4. Лойд Джордж и делегацията на Британската империя 56

Част II
Нов световен ред
5. Ние сме Обществото на народите 74
6. Русия 86
7. Обществото на народите 111
8. Мандати 129

Част III
Пак Балканите
9. Югославия 141
10. Румъния 159
11. България 173
12. Зимна почивка 181

Част IV
Германският въпрос
13. Наказание и превенция 195
14. Укротяването на Германия 205
15. Да теглим черта на сметката 223
16. Блокиране на преговорите за условията към Германия 240

Част V

Между Изтока и Запада

17. Възродена Полша 253
18. Чехи и словаци 281
19. Австрия 298
20. Унгария 311

Част VI

Трудна пролет

21. Съветът на четиримата 328
22. Италия напуска 336
23. Япония и расовото равноправие 370
24. Кинжал в сърцето на Китай 390

Част VII

Пожарът в Близкия Изток

25. Най-великият гръцки държавник след Перикъл 420
26. Краят на Османската империя 444
27. Арабската независимост 462
28. Палестина 499
29. Ататюрк и потъпкването на Севърския договор 519

Част VIII

Приключване

30. Огледалната зала 555
Заключение 586

Бележки 594
Библиография 654
Показалец 676

Маргарет Макмилан

Миротворците
Шест месеца, които промениха света

Първо издание
Формат 84/108/32
Печатни коли 43+1

Издателство "Кралица Маб"
www.mab.slovar.org.uk

Печат ЕКСПРЕСПРИНТ ООД

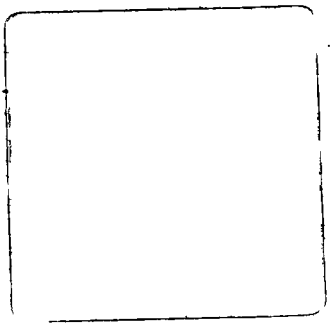

Книгата е наградена с отличието „Самуел Джонсън" на Би Би Си

Книгата е наградена с отличието „Дъф Купър"

Книгата е наградена с отличието „Хесел-Тилтман"

Парижката конференция от 1919 г. и опитът да бъде прекратена войната

Маргарет Макмилан е водещ изследовател на епохата и правнучка на Лойд Джордж. ***Миротворците*** е едновременно задълбочено изследване и увлекателно четиво, което разкрива не само хронологията на събитията, но и мотивите, които определят решенията на действащите лица. Читателят е въведен зад кулисите на Парижката конференция от 1919 г. и илюзорния опит на най-могъщите политици от началото на XX в. да отхвърлят войната и да постигнат един по-справедлив и по-рационален световен ред.

Прекрасен ревизионизъм и провокираща политическа некоректност.

Андрю Робъртс, *Сънди Телеграф*

Великолепна... предоставяща пълно и ерудирано описание на участниците и техните мотиви. Само една дълбокомислена и интересна авторка като Маргарет Макмилан може така живо да опише такова сборище от циркаджии, мошеници и егоисти. Справила се е чудесно.

Саймън Хефър, *Литерари ревю*

Магнетична част от историята

Тони Блеър, *Гардиън*

Цена 20 лв.